

АМИР ТЕМУР

ЖАҲОН ТАРИХИДА

"ШАРҚ"
НАШРИЁТ - МАТБАА КОНЦЕРНИ
ТОШКЕНТ - 1996

**АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА**

Оламда шундай номлар борки, улар кишини хаёлга чўмдиради, уларнинг сеҳри у номларни эшитганинг ёки ёзувини кўрганинг ҳамон дарҳол таъсир эта бошлайди. Хаёлот сари етаклайдиган номлар орасида тасаввуримизни ром этадиган бир ном бор, у ҳам булса Самарқанддир. Бу ном ёрқин, сержило, мушки анбар, хаёлот саройлари, карвонлар гулгуласи, бокира сас ва англамаган ҳиссиётлар гирдобидан ҳосил булгандек гўё...

Амир Темурнинг Самарқанддаги саройида булган Испания элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг эсдаликларини уқир эканман, Марказий Осиё мазкур қисмининг XIV аср маданиятини — меъморчилик бойликларини, шеърят нафосатини, техник ва илмий топқирлигини, ушбу маданиятга афсонавий жаҳонгир Амир Темурнинг таъсири ва ҳоказоларни кашф этдим.

1995 йилда мен орзуни воқелик билан қиёслаш имконига эга булдим. Самарқанд бундай қиёслашдан мутлақо зиён курмади: нақадар гузал, ундаги ажойиб ҳиссиётни айтмайсизми? Қай бири билан — унинг улўғвор утмиши биланми ёки бугунги латофати биланми кўпроқ ҳайратланишингни билмайсан.

Хўш, Самарқанд сизни хаёлотга етакляптими? Ундай булса, сиз иккиланиб утирмай, уз тасаввурингизда пайдо булган Темурийлар даври сиймолари образларига шунгинг. Шунда сизда Ўзбекистонни, унинг тарихини, унинг маданиятини, унинг халқини янада теранроқ кашф этиш иштиёқи намоён булади.

Федерико Майор
ЮНЕСКО Бош директори

Инсоният жаҳон тараққиётида ҳал қилувчи аҳамиятга молик шахслар ҳиссасини муносиб баҳолайди. Бинобарин, уларнинг сабъ-ҳаракатлари янги-янги авлодлар эътиборини катта куч билан ўзига жалб этиши мутлақо табиийдир.

Амир Тему́р — тарихда энг буюк шахслардан бири. Ажабланарлиси шундаки, XIV асрнинг энг ёрқин ва муътабар зотининг буюклиги кейинчалик ҳар турли афсоналару уйдирмалар гирдобида қолиб кетди.

Хайрият, ҳақиқат голиб келди. Амир Тему́рнинг йирик давлат арбоби, урта аср ислохотчиси, жасур адолатпеша, фан ва маданият ҳомийси сифатидаги сиймоси ҳар турли мафкуравий таъсиротларга, камситилган ва адолатсиз баҳоларга қарамай, асрлар оша яшаб келди.

Амир Тему́р маънавий меросининг ўзаги — Самарқанддир. Афсона шаҳар. Жаҳон меъморчилигининг дурдонаси. Бунёдкор Инсон теран заковати ва чексиз ҳаёлотининг ноёб ижоди намунаси.

Мен Самарқандда туғилганман, менга Амир Тему́р буюк даҳосини акс эттирувчи таровати ва муҳташамлигини тавсифлашга суз ожизлик қиладиган обидалар юртида яшаб, вояга етиши насиб этди. Илк болалик кезларимдан жаҳон тараққиётига муносиб ҳисса қўшган тарихий обидалар, бетакрор маданиятнинг узоқ ва жушқин даври бунёдкорлиги нафасидан баҳра олиб яшадим.

Маънавий бойлик, уй-хаёлларнинг софлиги ва ахлоқийлиги, нафислик, Ўзбекистон халқининг яратувчилик табиати асрлар давомида Гури Мир, Регистон, Шоҳизинда, Тоқи заргарон, Бибихоним масжиди, Улуғбек расадхонаси ва бошқа куплаб жаҳон аҳамиятига молик дурдоналар нафосати таъсирида шаклланди.

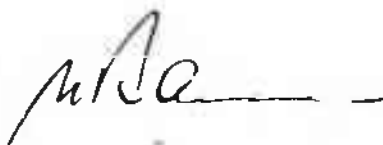
Қадимий тараққиёт анъаналари Самарқанд, Шаҳрисабз, Бухоро, Хива, Тошкентда, Фарғона ва Сурхондарё водийларида, шунингдек Туркистон ҳудудидаги бошқа ёдгорликларда ўтган асрлар тароватини ўзида сақлаган пухта уйланган куплаб ўқув марказлари, мадраса, кутубхоналарда ўз ифодасини топди.

Эрк ва мустақилликка эришган ўзбек халқи бугунги кунда тарихнинг ана шу обидаларини авайлаб сақлаб, мисли қурилмаган иштиёқ билан ўз миллий анъаналарини қайта тикламоқда, бегона майл ва биз учун номақбул мафкура билан атайлаб яширилган ўзининг бой тарихи ва маданияти саҳифаларини заргарона янгитдан яратяпти.

Юксак маънавиятни қайтариш — Ўзбекистонда очиқ, замонавий, демократик жамиятни барпо этишда ғоят муҳимдир.

Тақдим этилаётган китоб Амир Тему́р ва Темурийлар даврида фан, маданият ва таълимнинг мисли қурилмаган даражада гуллаб-яшнаганлиги ҳақида ҳужжатлар асосида сермазмун ҳикоя қилади.

Имоним комилки, талабчан ўқувчи ундан Марказий Осиёнинг маданий тараққиёти ҳақида куплаб янги маълумотлар олади. Шарқ Ренессансининг шонли давлари ила мароқ билан танишиб, қониқиш ҳосил қилади.

Исло́м Каримов
Ўзбекистон Республикаси Президенти

Президент Ислом Каримовнинг ЮНЕСКО қароргоҳидаги кўргазманинг очилиш маросимида сўзлаган нутқи

*Муҳтарам Федерико Майор жаноблари!
Хонимлар ва жаноблар!*

Аввало, узбек халқининг буюк фарзанди Амир Темур таваллудининг 660 йиллигига бағишланган «Темурийлар даврида илм-фан, маданият ва маорифнинг гуллаб-яшнаши» ҳафталигини утказишга эътибори ва мадади учун ЮНЕСКО раҳбариятига самимий миннатдорчилик билдиришга руҳсат этгайсизлар.

XIV асрдаги бу буюк шахс шарафига тантаналар Парижда — Европанинг қоқ марказида, тарихнинг узи яққол куриниб турган, маърифат, илм-фан, санъат, абадий гузаллик шахрида бошланаётгани чуқур рамзий маънога эга.

Бугун очилаётган ва Амир Темур ҳамда Темурийлар даврининг улугвор маданий ютуқларига асосланган кўргазма утмиш даврлардаги бебаҳо ёдгорликлар, Ўзбекистон тасвирий санъати ва халқ ижодиёти намуналари билан танишиш учун ажойиб имкониятдир.

Тарихда «Турон», «Туркистон» ва «Мовароуннаҳр» номи билан машҳур бўлган Марказий Осиё, айниқса Ўзбекистон ҳудудида минглаб йиллар давомида юксак маданият гуллаб-яшнади, қудратли давлатлар мавжуд бўлди. Улар инсоният тарихида сезиларли из қолдирди.

Ўзбекистон маданиятининг хилма-хиллигини қадимги даврлардан буён турли қарвон йўллари, дунёнинг турли томонларидан келадиган савдо-сотик, инсоний алоқалар йўллари ва албатта — халқаро алоқалар: иқтисодий алмашув, ҳунармандчилик, фан ва санъат ҳаракатларининг жонли қон томири бўлган Буюк Ипак йўлининг мавжудлиги белгилаб берган.

Қадимги Суғд, Хоразм, Бақтрия, Кушон, Парфия, Эфталитлар подшоликлари жаҳонга буюк мутафаккирлар, олимлар, шоирлар ва меъморларни етиштириб берган диёримизнинг олтин бешигидир.

Ўзбекистон халқи минглаб йиллар давомида барпо этилган улкан маънавий мерос билан фахрланади.

Самарқанд, Тошкент, Бухоро, Хива, Шаҳрисабз, Термизнинг ноёб тарихий ёдгорликлари, Буюк Шарқ мутафаккирлари ал-Бухорий, ат-Термизий, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд, ал-Беруний, Абу Али ибн Сино, Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Алишер Навоий, Мирзо Улугбек, Бобур асарлари бутун башариятнинг бебаҳо мулки бўлиб қолди.

Бир неча ойдан сунг Ўзбекистон уз мустақиллигининг 5 йиллигини нишонлайди.

Утган йиллар ёш республика учун янги давлатчиликнинг қарор топиши, демократик жараёнларнинг ривожланиши, ижтимоий йўналишдаги бозор иқтисодиётининг шаклланиши йиллари бўлди.

Энг муҳими — бу маънавият манбаларига, миллий илдизларимизга қайтиш, тарихий хотирани, маданият ва маънавиятни қайта тиклаш йиллари бўлди.

Ўзбекистон халқи Франция, Буюк Британия ва Германияда, бошқа Ғарб мамлакатларида Амир Темури шахси билан қизиқиш ҳеч қачон сунмаганига миннатдорлик билан қарайди.

Бу ерда ХУ асрдаёқ Амир Темурига ёдгорлик урнатилиб, унга «Европа-нинг халоскорига» деган чуқур рамзий маъноли сўзлар ёзиб қўйилган.

Айни Амир Темури босқинчи тўдаларнинг Европа ичкарасига қилаётган ҳаракатига чек қўйганини, бошқа тажовузкорлик юришларини узоқ муддатга тўхтатиб қўйганини ҳозир инкор қилиб бўлмайди.

Маърифатли Мовароуннаҳр руҳи, Темурийлар даврида фан ва санъат-нинг гуллаб-яшнагани Европада уйғониш жараёнига ҳаётбахш таъсир этганини, умумжаҳон тараққиётига кўмаклашганини англаб фахрланамиз.

«Сиёсатда маслаҳат, мулоҳазакорлик, уйлаб иш қилиш қурол кучидан кўра ун барабар фойдалироқдир», деган доно сўзлар Амир Темурига мансубдир. Бу сўзлар ҳозирги тилда низоли масалаларни сиёсий мулоқот, огоҳлантирувчи дипломатия йўли билан ҳал қилишни билдиради.

Амир Темурининг тарихий хизмати яна шундан иборатки, унинг ҳаракатлари тўғрисида Осиё ва Европа давлатлари тарихда биринчи марта ягона жуғрофий-сиёсий маконда эканликларини ҳис этди.

Бу фақат улкан афзалликдагина эмас, савдогарлар, халқлар ҳеч қандай тўсқинликсиз ҳаракат қиладиган янги йўлларнинг очилишида ҳам намоён бўлди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов ЮНЕСКОнинг Париждаги қароргоҳида «Темурийлар Ренессанси» кўргазмасининг очилиш маросимида

Узаро ишонч, ҳамкорлик, умумий мурасага келиш мумкинлигига аминлик уша мураккаб ва жушқин давр қувончлари ва азобларида вужудга келган асосий қадриятлардир.

Буюк стратег, моҳир сиёсатчи, эскирган ижтимоий муносабатларнинг қатъий ислоҳотчиси, савдо-сотик, ҳунармандчилик ва маданиятнинг ҳомийси бўлган Амир Темур «Қонунлар ва урф-одатларга асосланган» давлатни барпо этди.

ЮНЕСКО қароргоҳидаги ушбу кўргазма Амир Темурнинг «Чиндан ҳам ишларимиз бизни курсатиб туради!» деган машҳур сўзларини яққол тасдиқламоқда.

Марказий Осиё маданий ва маънавий меросини урганиш ҳамда қайта тиклашга доир махсус дастурни ишлаб чиқиш ва амалга оширишга ЮНЕСКОнинг қўшган улушини Ўзбекистон юксак даражада қадрлайди.

Бу Ўзбекистон учун, айниқса, қимматлидир. Ўзбекистонда, маълумки, машҳур совет даврида кўплаб маданият ёдгорликлари бузиб юборилган, ер билан яксон қилинган эди.

Шу сабабли биз амалга ошириляётган турли лойиҳаларда, хусусан, Ўзбекистон ҳудудидаги археология экспедицияларида турли мамлакатлар, шу жумладан, Япония ва Франция олимлари ҳамда мутахассисларининг иштирокини жуда қадрлаймиз.

Қуриқхона мажмуаларидаги таъмирлаш ишларида, мамлакатимизда халқаро туризм индустриясини барпо этишда катта ёрдам курсатилмоқда.

Хонимлар ва жаноблар! ЮНЕСКОдаги кўргазма ҳаммангиз учун Ўзбекистонга, Амир Темур Ватанига боришга узига хос таклифнома-

ЮНЕСКО Бош директори Ф. Майор, Франция Республикаси Президенти Ж. Ширак ва Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримов Амир Темур юбилейига бағишланган ЮНЕСКО биносида ўтказилган тантанали маросимда.

дир. Ишончим комилки, меъморчилик ёдгорликлари, қадимги қулёзмалар, Туркистон халқ усталари ясаган буюмлар асрлар оша сизларга улугворлиги ва бадиий шаклларнинг пухталиги билан, фикр ва ижод теранлиги, маънавий софлик билан завқ багишлайди.

Улар ақл-идрокни юксакликка кутаради ва ҳозирги инсон Фарбдами ёки Шарқдами — қаерда яшамасин, унинг қалбига етиб боради.

Куз олдингизда очилган кургазма маънавий ва маданий қадриятлар бизни бир-биримизга яқинлаштирадиган, ҳамжиҳатликка эришишда ёрдам берадиган, ҳамкорликнинг янги уфқларини очадиган бойлик эканини яна бир бор тасдиқлайди.

Амир Темури замонасида яққол намоеън булган бунёдкорлик ва ҳамкорлик руҳи бугун бизга яхши намуна бўлиб хизмат қилаверсин.

Қадим-қадим замонларда вужудга келган Буюк Ипак иули яшайверсин, қайта тикланиб, Шарқ билан Фарб ҳамжиҳатлигига, тинч ва бунёдкорлик алоқаларига хизмат қилаверсин.

Хонимлар ва жаноблар!

Бугун мен ҳам қувончли пайдан фойдаланиб, Франциянинг таниқли олими, профессор Люсьен Керэн Амир Темури ҳаёти ва фаолиятини, Темурийлар даврининг бой маънавий қадриятларини кун йиллар давомида самарали илмий тадқиқ этгани, Франция ва Ўзбекистон халқлари маданиятининг яқинлашиши ва ҳамжиҳатлиги ишига қушган шахсий ҳиссаси учун Ўзбекистоннинг юксак давлат мукофоти — «Шухрат» медали билан тақдирланганини маълум қилмоқчиман.

Эътиборларингиз учун ташаккур.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримов ва Франция Республикаси Президенти Ж. Ширак ЮНЕСКО катта залида.

Ўзбекистон Республикаси Президентини И. Каримов ЮНЕСКО Бош директори Ф. Майорга Ўзбекистон Республикасининг олий мукофоти — «Дустлик» орденини таълимияти

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

***Ўзбекистон Республикаси Президенти
Ислом Каримовнинг
Тошкентда Соҳибқирон Амир Темур
ҳайкалининг очилишига
бағишланган тантанада сўзлаган
нутқи***

Бугун биз ўзбек халқи ҳаётида унутилмас тарихий бир воқеанинг гувоҳи ва иштирокчиси бўлиб турибмиз.

Биз яшаб турган шу муқаддас заминда буюк бир давлатга асос солган, оламни тебратган, номи етти иқлимда машҳур бўлган улуг бобокалонимиз Амир Темур ҳайкалини очиш маросимига ийғилдик.

Бугун Шарқда тенги йўқ саркарда мустақиллик, истиқлол шарофати билан ўз Ватанига қайтди.

Узоқ йиллар мобайнида мустамлака исканжасида кун кечирган халқимиз уз ватандошини қадрлаш, унинг тарихий мавқеини муносиб уринга қуйиш имконидан маҳрум эди. Амир Темур номи тарихимиз саҳифаларидан қора буёқ билан учирилди, унутишга маҳкум этилди. Мақсад халқимизнинг юрагидан миллий онг, миллий ғурур туйғусини йўқотиш, уни қарамликка, тобеликка кундириш эди. Лекин узбек халқи уз аجدодларини, уз баҳодирларини унутмади, ҳамиша юрагида, қалб турида сақлади.

Муҳаммад Тарағай Баҳодир угли Амир Темур ёшлик чоғидан мард, довжорак, ғурурли, утқир зеҳн ва ақлу идрок эгаси булиб усди. Турли дунёвий илмларни, ҳарбий санъатни эгаллади. Қуръони каримни ёд олди. Ҳадис илмини урганди. Имон-эътиқодли, ҳалол-поқ инсон булиб етишди.

У ёшлигидан бошлаб уз олдига она юртини муғул босқинчиларидан озод қилиш мақсадини қўйди, ер юзида буюк салтанат соҳиби сифатида эл ва элатларнинг бошини қовуштирди. Мамлакат қудратини ҳар соҳада юксакликка кўтариб, дунёга машҳур қилди.

Амир Темур давлати қурилиши, ҳарбий санъати кун асрлар давомида шарқу ғарб давлатларига урناк ва андоза булди. Унинг замонида маданият, илму фан, меъморчилик, тасвирий санъат, мусиқа, шеъроят беқиёс ривож топди, халқимизнинг кун анъаналари такомилга етди. Амир Темурнинг маданият ва дин аҳлларига кургазган чексиз меҳр-муруввати айниқса ибратлидир.

Кўҳна тарих саҳифалари буюк бобомизнинг миллат ва эл-улус манфаати бобида чеккан мислсиз заҳмат ҳамда курсатган шижоатларига гувоҳлик беради.

Инсоф-имон туйғуси, диёнат мезони Амир Темур ҳаётининг мазмунини ташкил этади. Оламнинг қарийб ярмига ҳукмронлик қилган жаҳонгир эрса-да, у куч-қудрат зурлик, зуравонликда эмас, аксинча, адолатда эканини теран англади.

Бугун бунёд этилган улуғ бобокалонимиз ҳайкалида теран рамз бор — гуёки жаҳонгир тулпорининг жиловини тортиб турибди, қиличсиз қулини олдинга чузиб жаҳон халқларига омонлик соғинмоқда. «Куч — адолатдадир!» демоқда.

Донишманд аждодимизнинг мазкур сузларини мана шу муҳташам ёдгорлик пойига зарҳал ҳарфлар билан битар эканмиз, замонлар тажрибасидан утган бу бебаҳо ҳикматнинг қалбларимизда доимо акс садо бериб туришини орзу қиламиз.

Бугун — узбек халқи тарихида улуғ кун. Узбекистон мустақиллигига, муборак истиқлолимизга икки йил тулди.

Ҳаммангизни — кексаю ёшни, бутун Узбекистон аҳлини шу буюк сана билан чин қалбдан, ҳар бирингизни алоҳида бағримга босиб қутламоққа ижозат бергайсиз!

Бу кунга етганлар бор, етмаганлар бор. Шунинг учун ҳам озодликни соғиниб, озодлик йўлида курашиб утган аجدодларимизни дуолар билан эслашимиз ҳам қарз, ҳам фарздир. Аждодларимизнинг пок руҳлари шод бўлсин, уларнинг орзуларига муносиб ва садоқатли булайлик.

Истиқлол муборак, азиз ватандошлар! Озодлигимиз абадий бўлсин! Икки йиллик истиқлол даврида жонажон диёримизда бўлаётган узгарिशлар халқимизга ишонч ва умид бағишламоқда.

Буюк айём арафасида Амир Темур бобомиз ҳайкалининг очилиши узига хос рамзий бир маънога эгадир.

Ватанимиз истиқлолни янада мустаҳкамлаш, уни ҳимоя қилиш, юртимиз шаён-шавкатини юксалтириш, адолат, инсоф ва диёнат ҳукмрон бўлган эркин жамият, меҳнаткаш халқимизга муносиб фаровон ҳаёт қуриш бизнинг инсоний ва фуқаролик бурчимиздир.

Биз орзу этган буюк давлатни бунёд қилиш барчамиздан мустаҳкам ирода, имон-эътиқод, миллий ғурур туйғуси, буюк аждодларимиздан мерос қолган маънавий бисотга эга бўлишни талаб қилади. Билакларимизда куч, қалбларимизда келажакка ишонч бўлмоғи шартдир.

Мамлакатимизнинг марказида, қадимий ва гузал пойтахтимиз — жонажон Тошкентимиз уртасида қад кутарган улуғ бобомиз сиймоси халқимизга фахр ва ғурур бахш этмоғи муқаррар!

Бу сиймо мард, танти, ҳалол ва ғайратли халқимизни бирлаштиришда, жипслаштиришда, имон-оқибатли бўлишда, қудратли келажакимизни қуришда бизга янги-янги куч-қувват ва шижоат бағишлайди.

Барчамизга шу йўлда Аллоҳ мададкор бўлғай!

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING
«АМИР ТЕМУР»
ОРДЕНИ

«Амир Темур» ордени билан Ўзбекистон Республикаси фуқаролари давлатчиликни мустаҳкамлашдаги улкан хизматлари, меъморчиликни, илм-фан, адабиёт ва санъатни, шу жумладан ҳарбий маҳоратни ривожлантиришга қўшган улкан ҳиссалари учун мукофотландилар. «Амир Темур» ордени билан давлатларaro ҳамкорликни, тинчликни ҳамда халқлар уртасида дўстликни мустаҳкамлаш ишига алоҳида ҳисса қўшганлик учун ҳам тақдирландилар.

«Амир Темур» ордени билан Ўзбекистон Республикаси фуқароси булмаган шахслар ҳам мукофотланиши мумкин.

«Амир Темур» орденини таъсис этиш ҳақида
Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси
қабул қилган ва Ўзбекистон Республикаси
Президенти **И. А. КАРИМОВ**
1996 йил 26 апрелда имзолаган
Ўзбекистон Республикаси Қонунидан.

Амир Темур ва Темурийлар даврида илм-фан, маориф ва маданиятнинг юксак даражадаги тараққиётини ҳаққоний ақс эттириш ва кенг тарғиб қилиш, чуқур инсонпарварлик руҳи билан суғорилган тарихий ютуқларимиз ва анъаналаримиз асосида ёш авлодни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш мақсадида Вазирлар Маҳкамаси

қарор қилади:

1. Амир Темур таваллудининг 660 йиллигини утказиш буйича тузилган ташкилий қўмита, Тошкент шаҳар ҳокимлиги, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси ҳамда ижодий уюшмалар ва кенг жамоатчиликнинг таклифи асосида:

Тошкент шаҳрида Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси тизимида Темурийлар тарихи Давлат музейи ташкил этилсин; музей учун махсус бино Тошкент шаҳрининг Амир Темур хиёбонида барпо этилсин.

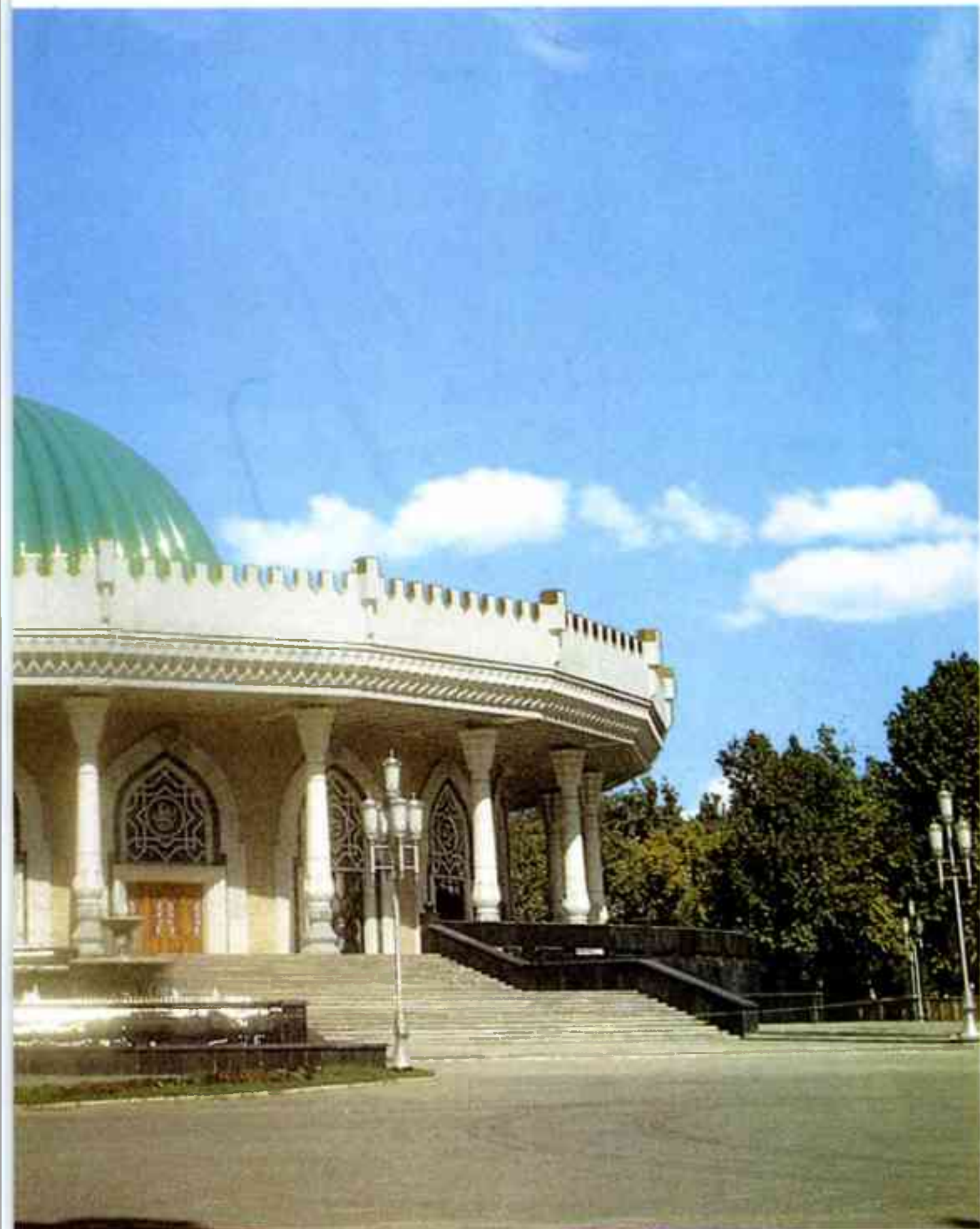
Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг
Темурийлар тарихи Давлат музейини ташкил этиш тўғрисида

Ўзбекистон Республикаси
Вазирлар Маҳкамасининг Раиси

И. А. КАРИМОВ

1996 йил 14 мартда
имзолаган Қароридан.

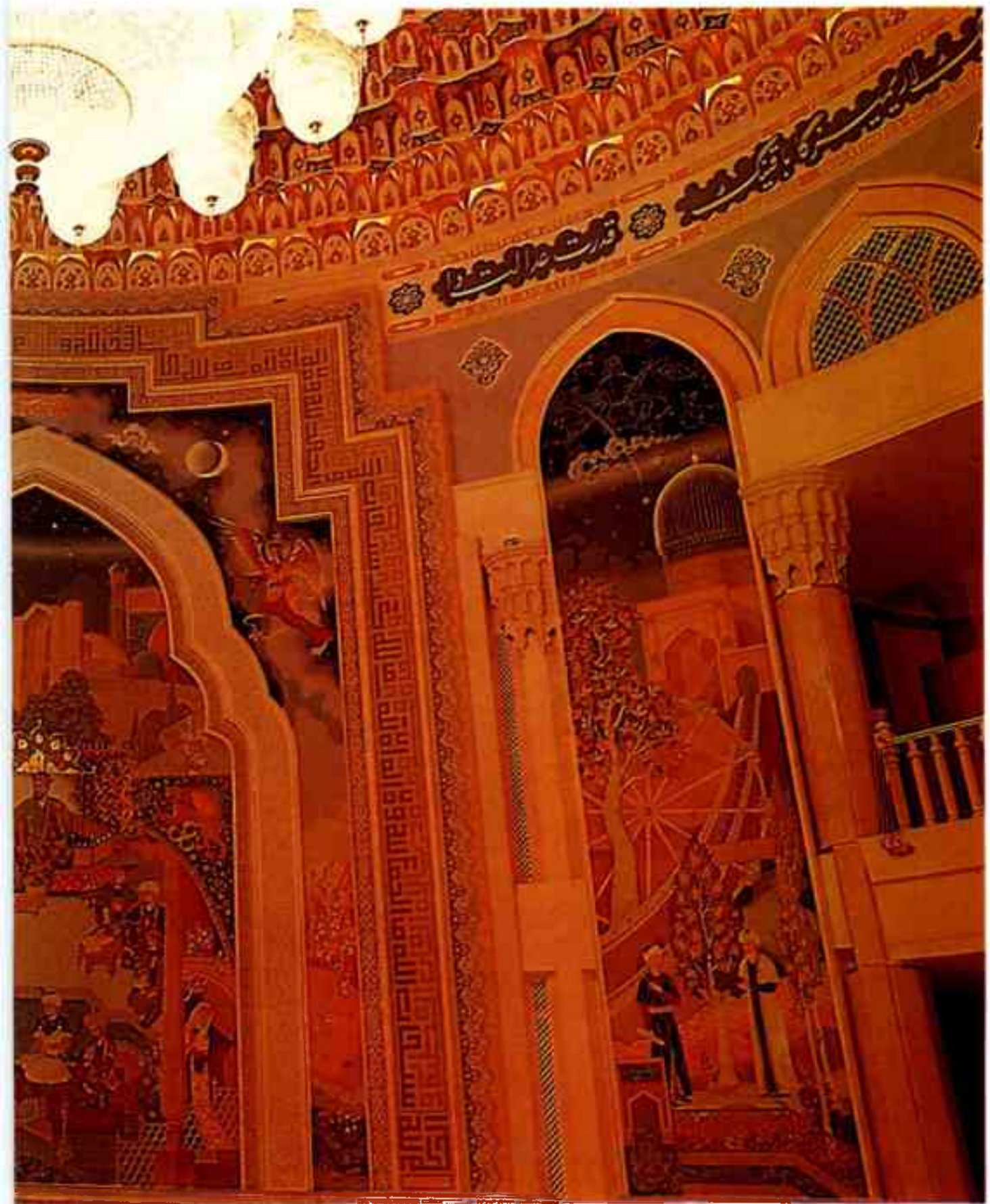
www.ziyouz.com kufubxonasi

415296

1 ←

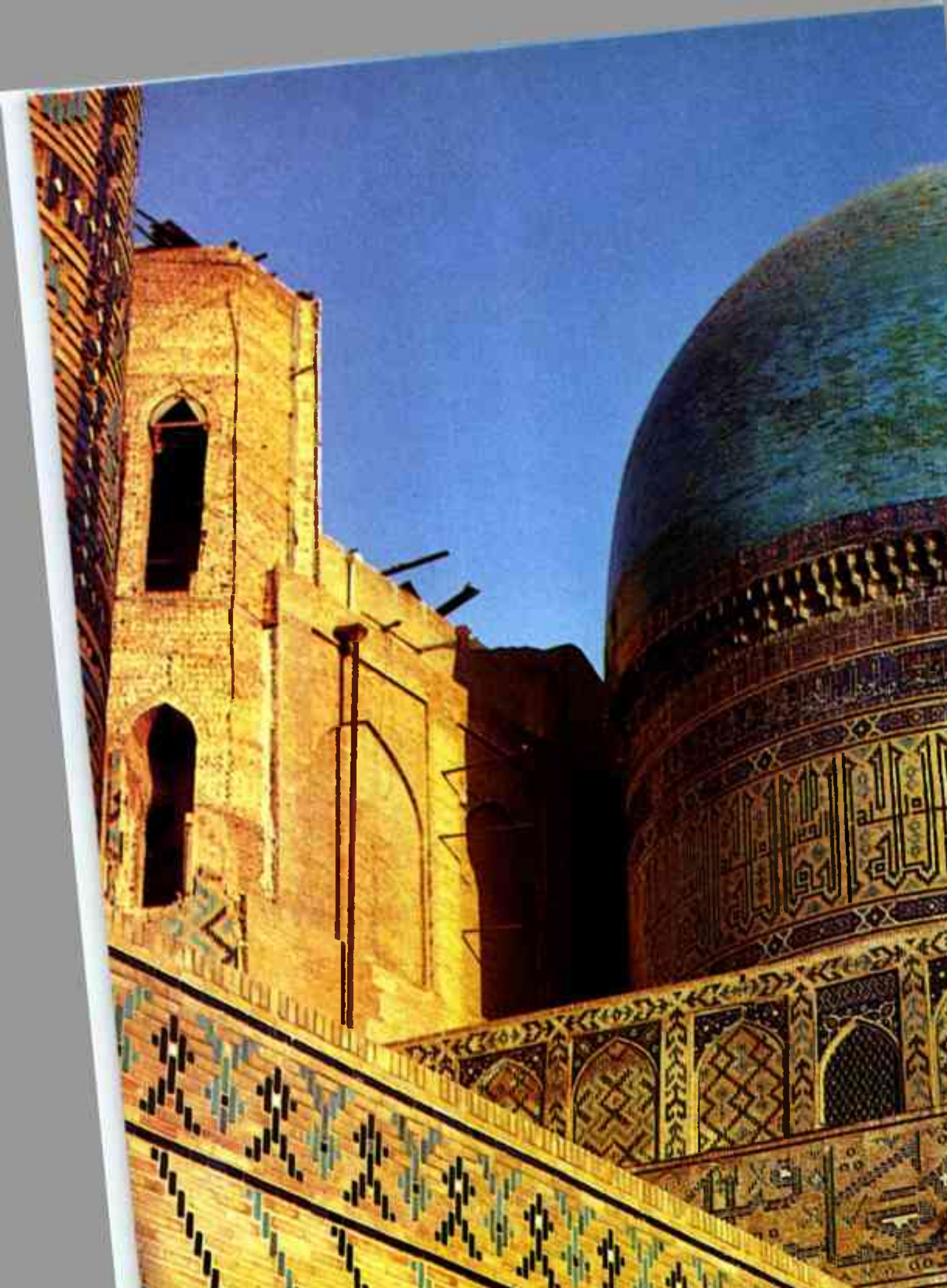
Гури Амир мақбарасининг
гумбази. Самарқанд

2

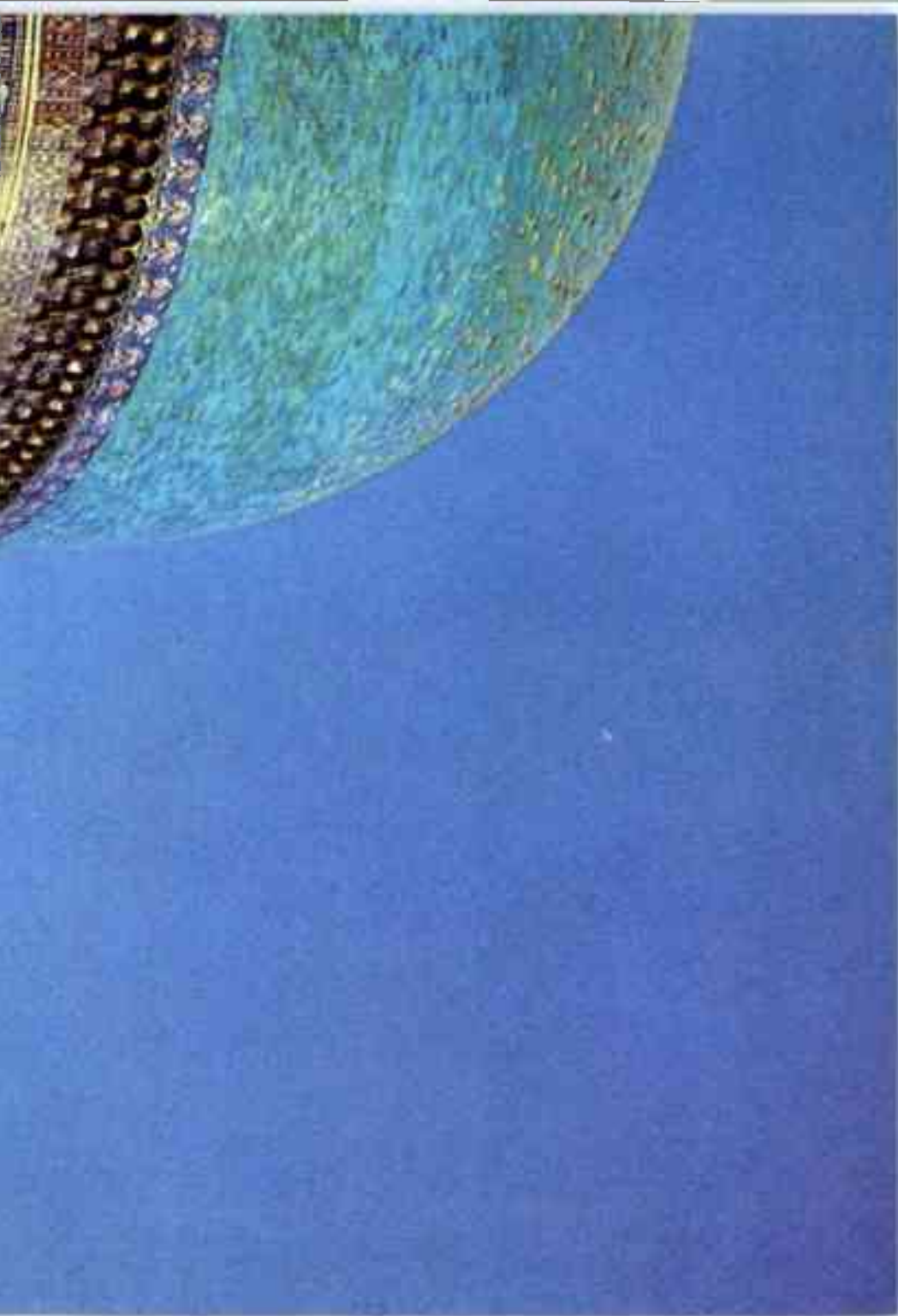
Гури Амир мақбараси.
Умумий куруниш. Самар
қанд

3 →

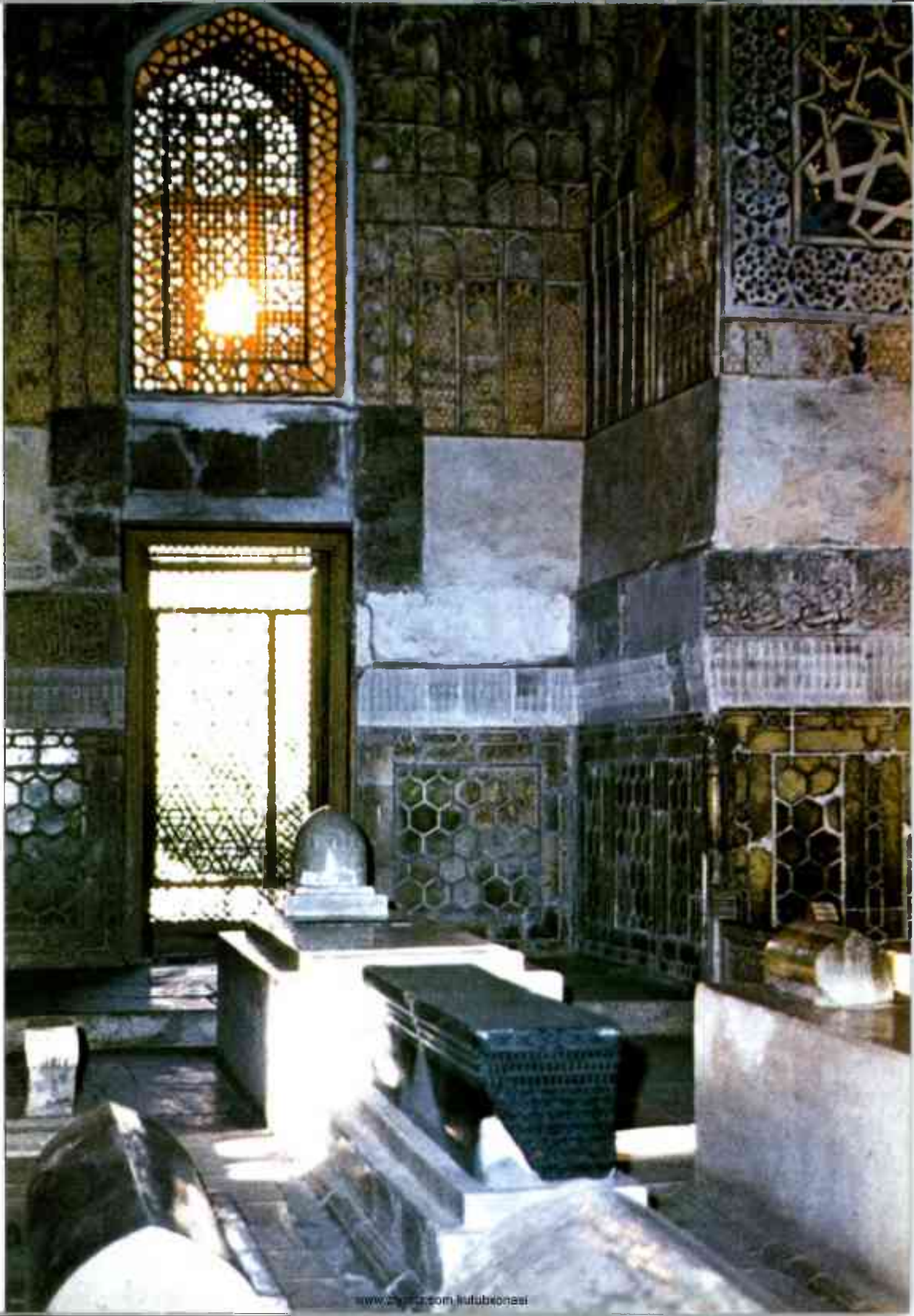
Амир Темур Жомеъ мас
жиди. Бош масжид гумба
зи. Самарқанд

4 ← ←

Гури Амир мақбараси. Ки-
риш пештоқлигининг бир
қисми. Самарқанд

5 ←

Гури Амир мақбараси. Ич-
ки қурилиш. Амир Темур-
нинг нефрит даҳмаси. Са-
марқанд

6

Шоҳизинда мақбаралари
мажмуаси. Умумий қури-
лиш. Самарқанд

7

Шоҳизинда мажмуаси. Йулакнинг шимолӣ қисми. Самарқанд

8

Шоҳизинда мажмуаси. «Саккизтекли» мақбара. Самарқанд

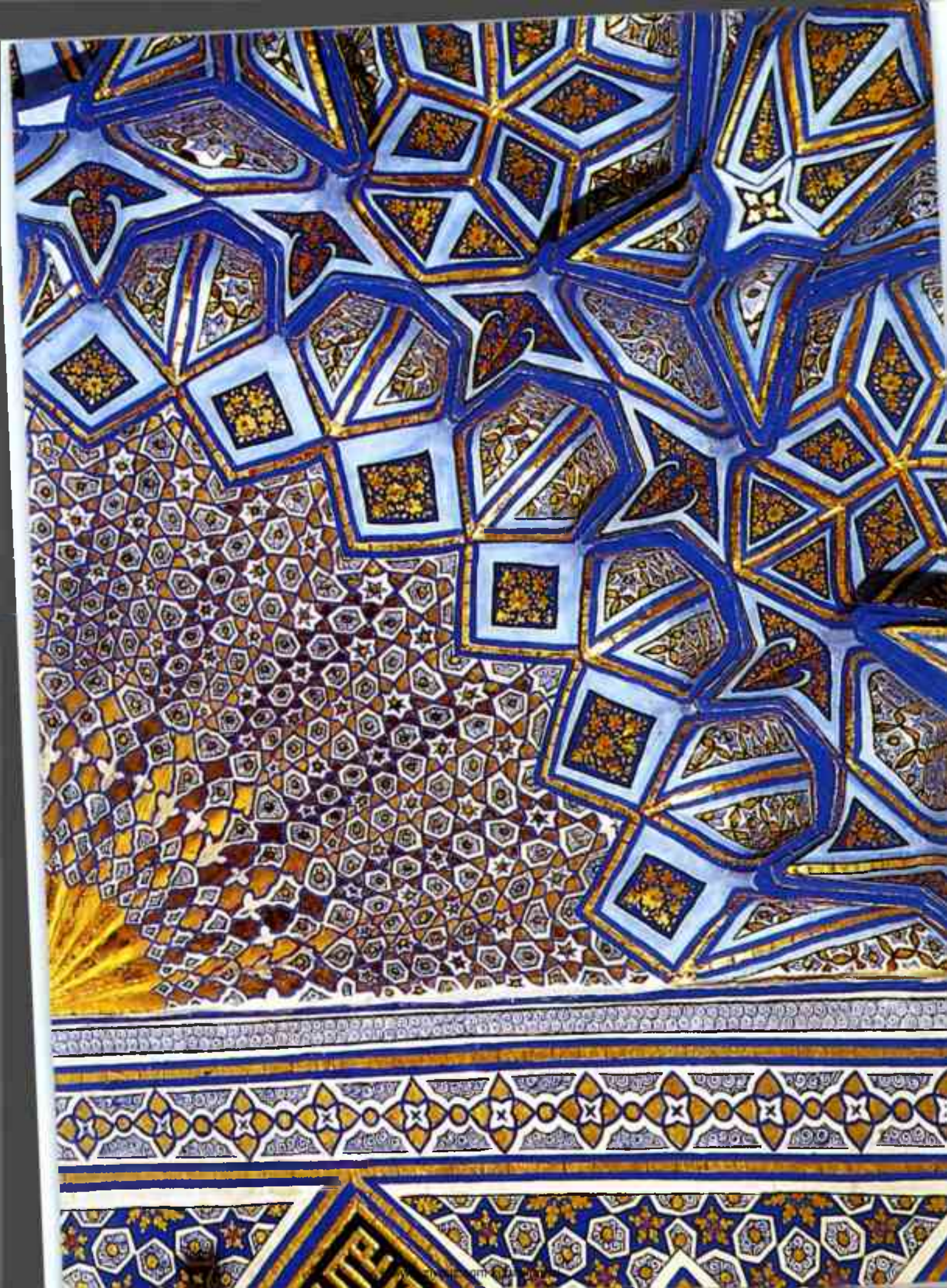
9

Шоҳизинда мажмуаси. Қусам ибн Аббос мақбараси. Сиркор даҳма. Самарқанд

10 →

Гури Амр мақбараси. Ички қўриниш. Арк таҳмонидagi нақш. Самарқанд

11 ← ← ←

Шоҳизинда мажмуаси.
Мақбаралар ўрта гуруҳи.
Самарқанд

12 ← ← ←

Шоҳизинда мажмуаси
Шоди Мулк оғо мақбара-
си. Самарқанд

13 ← ←

Амир Темура Жомеъ мас-
жиди. Самарқанд

14 ←

Регистон мазморий маж-
муаси. Самарқанд

15

Гури Амир мақбараси. Ус-
тунча асоси. Самарқанд

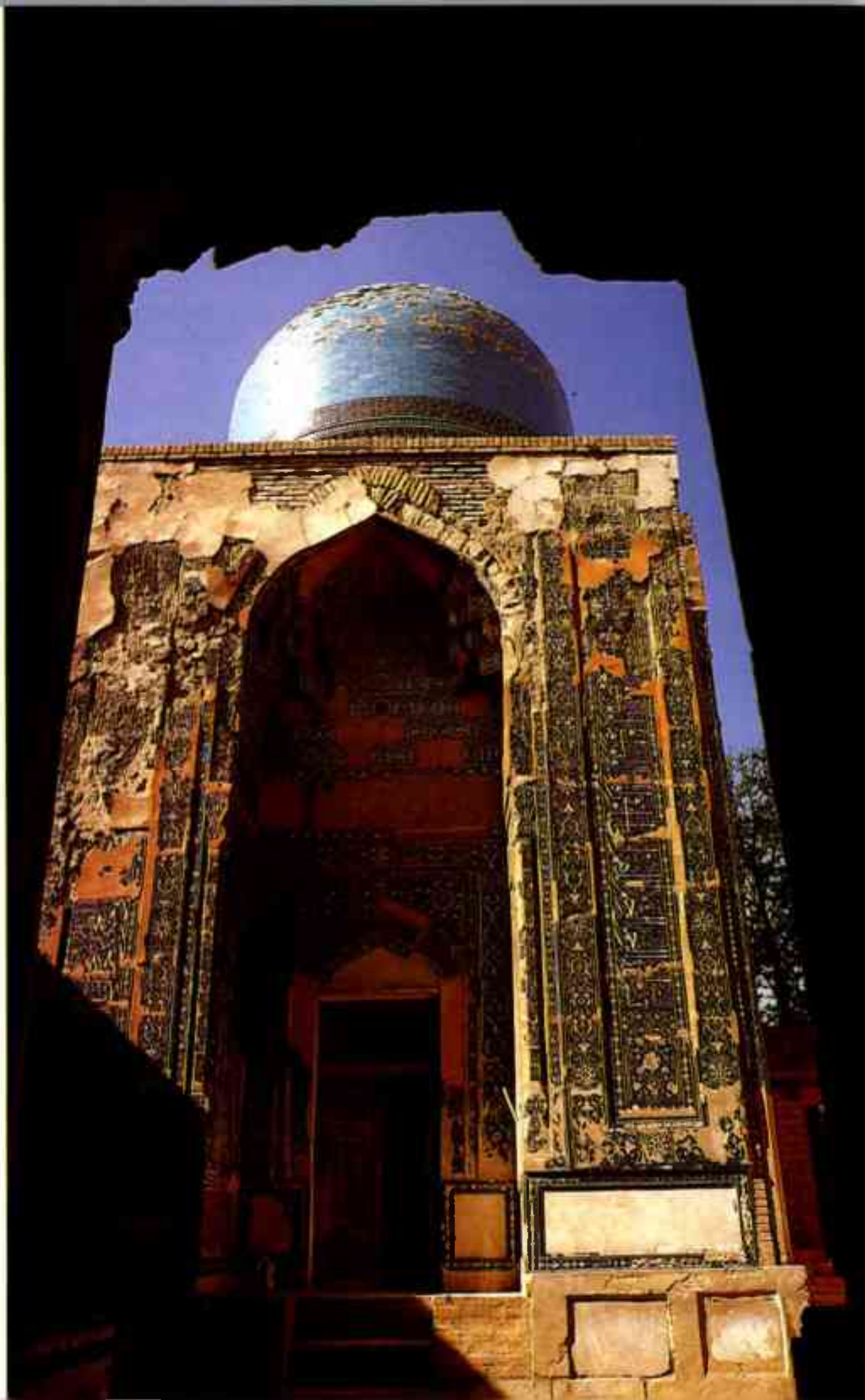
16

Амир Темура Жомеъ мас-
жиди. Жанубий дарсхона
гумбази. Самарқанд

17 ← ←

Шоҳизинда мажмуаси. Ту ман ого мақбараси Пеш тоқнинг юқори қисми. Самарқанд

18 ←

Шоҳизинда мажмуаси. Меъморий безак қисми. Самарқанд

19

Шоҳизинда мажмуаси. Ку сам ибн Аббос мақбараси. Эшик тепасидаги кошнинг қор ёзуви. Самарқанд

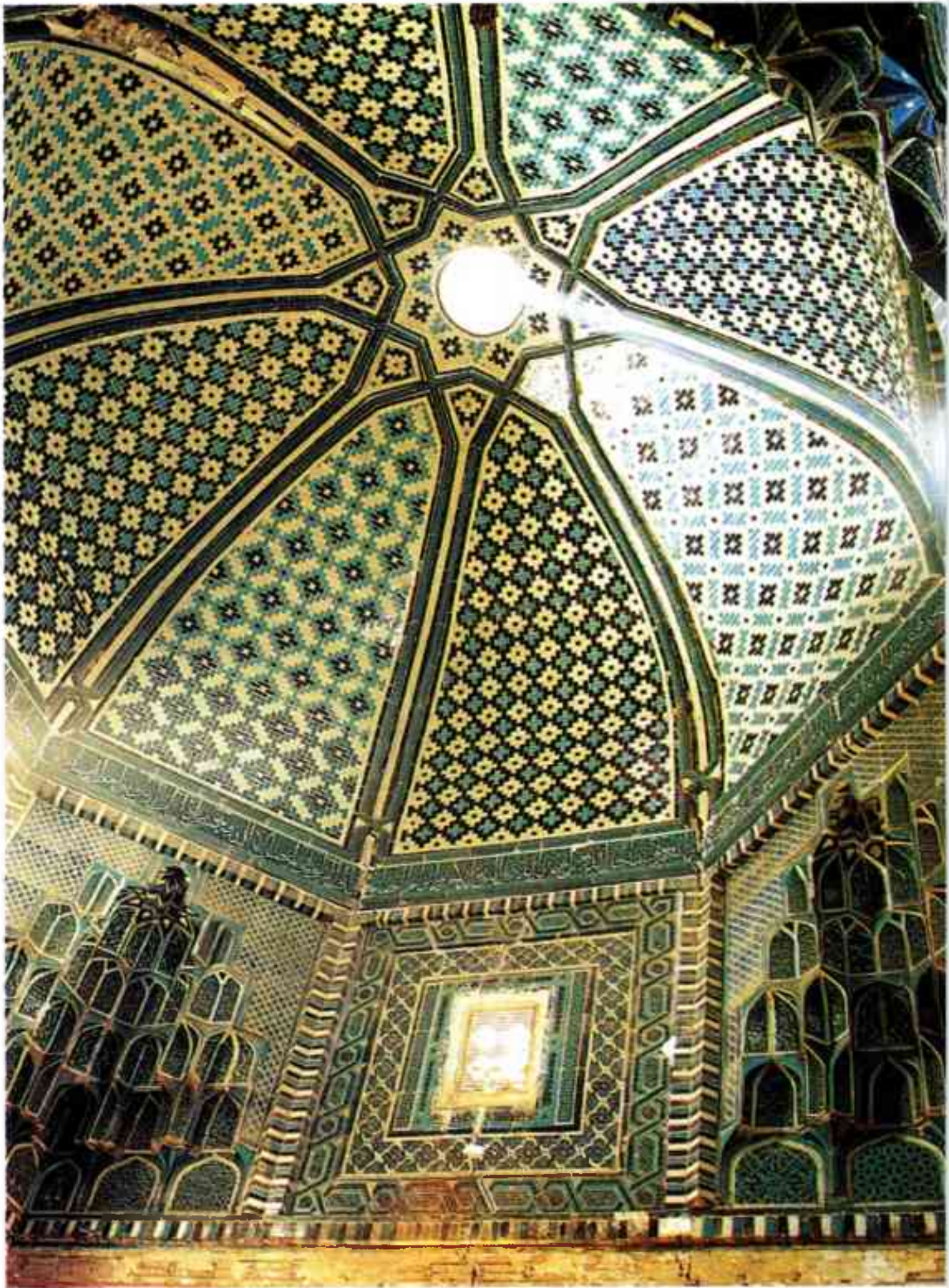
20

Шоҳизинда мажмуаси. Ку сам ибн Аббос мақбараси. Уймақор эшик. Самарқанд

21

Шоҳизинда мажмуаси. Ку сам ибн Аббос мақбараси. Ички кўриниш. Гумбаз. Самарқанд

22

Шаҳар ташқарисидаги
Дилшоно саройи — Иш
ратхона. Умумий кури
ниш. Самарқанд

قَالَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا

23, 24

Шоҳизинда мажмуаси.
Меъморий безак қисмла
ри. Самарқанд

25

Улугбек мадрасаси. Умумий куралиш. Самарқанд

26 — 28 → →

Улугбек мадрасаси. Меймоний бекак қисмлари. Самарқанд

I
АМИР ТЕМУР
ВА
ТЕМУРИЙЛАР

Амир Тему́р ватанининг тарихий ўтмишидан

Марказий Осиёнинг Амударё, Сирдарё ва уларнинг irmoқлари обиҳаёт бахш этадиган қисми Амир Тему́р давлатининг узагини ташкил қилади. Бу ҳудуднинг Самарқанд ва Бухорони ўз ичига олган марказий қисми тарихан Суғд номини олган. Амударё ва Сирдарёнинг қуйи оқимидаги шимолий қисми — Хоразм, жанубий қисми — Бахтар (Бактрия) ва шарқий қисми — Шош ва Фаргона дея ном олган.

Аксарият тадқиқотчиларнинг фикрига кура, бу ерларда йирик аҳоли жамоаларининг шаклланиши милоддан аввалги III минг йиллик бошларидан то милоддан аввалги II ва I минг йилликлар чегарасига туғри келади. Уша даврда сак-массагетлар юртининг «Катта Хоразм» деб аталган йирик давлат бирлашмаси юзага келиб, у Марв билан Ҳирот вилоятларини ҳам ўз ичига олган деб ҳисоблашади тадқиқотчилар (1). Тахминан ўша вақтларда бу улканинг жануби-шарқидаги қабилалар Суғд ва Помиролди вилоятларини ўз ичига олган қадимги Бахтар подшолигига бирлашган (2).

Бироқ сўнгги пайтларда бу ҳудуддаги давлат бирлашмалари милоддан аввалги 700 йилдан олдин шаклланмаган, деган фикрлар пайдо бўлди (3). Бу ер аҳолиси ҳаётига оид илк ёзма хабарлар милоддан аввалги 641 ёки 640 йилга туғри келади. Оссурия ёзма манбаларида бу санада Амударёнинг сўл соҳилида кўчманчилик қилиб юрган сакларга оид хабар келтирилди (4).

Уша даврларда ва ундан анча кейин ҳам Марказий Осиё аҳолиси воҳалардаги уйроқ деҳқонлар ва кўчманчи чорвадорлардан иборат бўлган.

Тахминан ўша даврларда Марказий Осиёдан жануби-ғарбда, қўшни Эрон ҳудудида ҳам давлатнинг шаклланиш жараёни кечган. Эроний тилларда сузлашувчи қабилаларнинг ўзаро яқинлашуви натижасида милоддан аввалги VII асрнинг биринчи чорагида Эроннинг ғарбида Модой (Мидия) подшолиги юзага келди. Бу давлат юксак қудратга эришган даврда, яъни милоддан аввалги VI аср бошида унинг шарқий ҳудудлари Марказий Осиёнинг ғарбий сарҳадларига, Амударёнинг сўл соҳилига туташди. Уша даврда Эроннинг марказий, шарқий ва жанубий қисмларида яшаган эроний тилда сузлашувчи қабилалар модойлиларга тобеъ бўлиб қолгандилар.

Милоддан аввалги 558 йили Эрон жанубидаги Форс вилоятида Аҳоманийлар сулоласидан Куруш (милоддан аввалги 558—529 йиллар) подшоҳликка кутарилди.

Милоддан аввалги 552 йили у энг сўнгги Модой подшоҳига қарши қўзғолон кўтарди ва уч йиллик курашдан кейин уни тахтдан туширди (5).

Милоддан аввалги 550 йили Куруш Аҳоманийлар салтанатини мустақилликка эриштирганидан сўнг босқинчилик юришлари билан шарққа интилди. Тез орада у Марказий Осиёдаги Партав, Бургания, Заранжия, Марғиёна, Хоразм, Суғд, Бахтар, Харайва, Гедрусия, саклар улкаси Саттагидия, Харахушия ва Кандахара ҳудудларини босиб олади.

Милоддан аввалги 539 йилдан сунг Куруш асосан сорий халқлар яшаган улкаларни забт этишга киришди. Бобил, Сурия ва Фаластинни забт этиб, сунг Миср тарафга йул олди. Бироқ у Марказий Осиёнинг шимолида сак-массагет қабиалари қузғолон кутарганини эшитиб, қузғолонни бостиришга отланди. Бу жанларда Куруш икки марта енгиледи ва милоддан аввалги 530 йили шундай жанларнинг бирида ҳалок булади (6).

Чамаси, Марказий Осиё давлатлари кейинчалик форелар устидан қозонган ғалабаларидан фойдалана олмаганлар, чунки ёзма манбаларнинг маълумот беришича, бу ҳудуднинг Партав, Маргиёна, Бахтар, Хоразм ва Сугд каби қисмлари қарийб икки аср мобайнида Аҳоманийлар салтанати таркибида булган (7). Марказий Осиё халқлари Аҳоманийлар давлати таркибига кирганидан сунг шу давлатдаги бобилликлар, сурёнийлар, мисрликлар, кавказликлар, кичик осиеликлар ва бошқа халқлар билан маданий мулоқотда булдилар. Бошқа халқлар каби Марказий Осиё халқлари ҳам Аҳоманийлар давлатининг иқтисодиёти, маданияти ва ҳарбий қудратига ўз ҳиссаларини қўшдилар.

Марказий Осиё халқлари Аҳоманийлар давлатининг таркибига кириш билан бирга улар шу давлат таркибидаги бошқа халқлар вакиллари билан узаро муносабатларда булганлар. Узвий мулоқотлар асосан маданият, дин соҳасида булган. Бу мулоқотлар Марказий Осиё халқларининг маънавий-маданий ҳаётида муайян из қолдирди.

Аҳоманийлар Марказий Осиёни тулик буйсундира олмадилар. Хоразм милоддан аввалги IV аср бошларидаёқ мустақилликка эришди. Бироқ бу вақтга келиб ғарбда юнон-македон бирлашмасидан иборат кучли душман пайдо булди. Қолаверса, Аҳоманийлар салтанати милоддан аввалги IV аср урталаридаги тахт учун кураш ва халқ қузғолонлари натижасида ҳарбий жиҳатдан ҳам, иқтисодий жиҳатдан ҳам анча заифлашиб қолган эди.

Худди шу даврда Македония подшоҳи Филипп II милоддан аввалги 359—336 йиллар юнонлар давлатида бирлаштириш учун кураш олиб борди ва Африка билан Спартани буйсундирди, натижада унинг давлати кучайди. Юнонистон ва Македонияни батамом бирлаштирганидан сунг милоддан аввалги 337 йили Эронга уруш бошлайди. Кейинги йили у Кичик Осиёда форелар билан булган жангда улади. Тахтга

унинг йигирма яшар угли Искандар (Александр) утиради: у Буюк Александр, Шарқда эса Искандар Зулқарнайн номлари билан тарихга кирган.

Отасилан ҳам шафқатсиз булган Искандар ички ва ташқи душманлар билан кескин кураш олиб борди. Юнонистондаги қузғолонни тезда бостириб, фореларга қарши уруш бошлади. Граник дарёси буйида (милоддан аввалги 334 йил майида), Исса шаҳрида (милоддан аввалги 333 йил кузида) ва Гавгамелда (милоддан аввалги 331 йил октябрида) эришган қатъий ғалабаларидан сунг Искандар Аҳоманийлар мамлакатининг ғарби, маркази ва жануби-ғарбининг қулга киритиб, шарқ томон юрди. Эроннинг энг сунги Аҳоманий шаҳаншоҳи Доро III милоддан аввалги 331 йили уюштирилган фитна натижасида узининг яқин кишилари томонидан улдирилди.

Милоддан аввалги 330 йиллаёқ Искандар Бесс бошчилигидаги фореларнинг қолган-қутганларини таъқиб этиб, Амударёнинг унг соҳилига утди (8). Шу пайт кураш майдонига зулмга қарши халқ ҳаракатига бошчилик қилган ёш суғд лашқарбошиси Спитамен чиқиб, милоддан аввалги 329—327 йилларда хорижий босқинчиларга қарши қаҳрамонона курашди. Самарқанд, Навтак, Киропол (Хужанд) ва Балхнинг утроқ аҳолиси билан бирга Сирларё шарқидаги кучманчилар ҳам македонияликларга қарши курашда иштирок этдилар (9). Спитамен озодлик учун курашда қаҳрамонона ҳалок булди. Катта қон тукиш эвазига Искандар халқ қузғолонини вақтинча бостиришга муваффақ булди.

Милоддан аввалги 336 йилдан 324 йилгача булган қисқа муддат ичида Искандар Зулқарнайн Сирларё ва Ҳинд дарёлари буйидан то Адриатика денгизи ва Ливиягача булган ҳудудни узичига олган улкан салтанатни барпо қилади.

Шуниси диққатга сазоворки, Хоразм Искандар давлати таркибига кирмаган. Ҳолбуки, Искандар милоддан аввалги 329—328 йил қишида Балхда қишлаганида хоразмлик Фарасман ўз қушинлари билан унинг ҳузурига келиб, Кавказдаги қолхлар ва амазонларга қарши иттифоқ таклиф қилган эди. Искандар хоразмликнинг бу маслаҳатидан кейинчалик фойдаланажағини айтиб, унга кетишига ижозат беради (10). Хоразмлик Фарасманнинг иттифоқ ҳақидаги таклифи амалга ошган ёки ошмагани тарихда маълум

эмас. Лекин шуниси ажабланарлики, милоддан аввалги III—II асрларда Колхиданинг (Фарбий Гуржистон) бир неча подшоси Фарасман номи билан аталади.

Шунингдек, Фарғона водийси ҳам Искандар давлати таркибига кирганлиги ҳақида маълумот йўқ.

Милоддан аввалги 323 йилда Искандар вафот этганидан сўнг унинг лашкарбошилари ва сафдошлари орасида салтанат учун кураш бошланди. Бу кураш натижасида милоддан аввалги 322 йили Бобилда сатраплик тахтига Искандарнинг яқин дўсти ва истеъдодли лашкарбошиси Салавк Никатор утиради. У аста-секин уз таъсирини Сирдарё ва Синд дарёси бўйларигача утказди. Шу тариқа Салавкийлар салтанати шаклланади ва у милоддан аввалги 64 йилгача ҳукм суради, аммо Марказий Осиёнинг икки улуг дарёси оралиги бу салтанат таркибига милоддан аввалги III аср уртасигача кирмади.

Милоддан аввалги 250 йилга яқин Салавкийлар салтанатининг шарқида, Марказий Осиё ҳудудида иккита мустақил давлат шаклланади: бири — Аршаккийлар сулоласи бошқарган ва пойтахти Ниса (ҳозирги Ашхобол) бўлган Партав (Парфия) давлати ва иккинчиси — пойтахти Бахтар (Балх) бўлган Юнон-Бахтар (Грек-Бактрия) подшолиги.

Юнон-Бахтар подшолиги юксак ривожланишга эришган даврида ҳозирги Ўзбекистон (Хоразм ва Фарғонадан ташқари), Тожикистон, Афғонистон ва Покистон ерларини уз тасарруфига олган. Маданият нуқтаи назаридан Юнон-Бахтар подшолиги нодир ҳодиса бўлиб, унда юнон ёзуви ва тили тарқалган эди (11).

Милоддан аввалги II аср урталарида Юнон-Бахтар давлати шарқдан келган кучманчи юежи қабилаларининг зарбасидан қулади. У қабилалар иттифоқидан иборат бўлиб, бу иттифоққа юежилардан ташқари усунлар, тоҳарлар ва сакарауқлар ҳам кирган (12). Этник жиҳатдан мазкур қабилалар таркибида турк, муғул тилларида, эроний тилларда сузлашувчилар билан бирга, эҳтимол, финн-угор тиллари вакиллари ҳам бўлган.

Марказий Осиёнинг қадимги тарихида Кангха давлати муҳим урин тутди. Бу давлат милоддан аввалги II—I асрларда ҳукм сурган бўлиб, Кенг вилоятини ҳам уз ичига олган. Хитой манбаларида бу давлатнинг номи Кан-

гюй деб аталган. «Авесто»да ва қадимги Ҳинд достони «Маҳобҳарата»да Марказий Осиёда яшаган «қанқа» элати эслатилган. Ва, ниҳоят, Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида Турон шоҳи Афросиёбнинг қалъаси Канглез ҳақида эслатилади. Бу манбаларнинг ҳаммасида у давлат Амударёдан шимолда жойлашганлиги таъкидланади.

Кангюй давлати кушонлар давридан аввал ҳукм сурган. Аммо «канг» «қанг» шаклида Сирдарёнинг қуйи оқимида урта асрларда ҳам сақланган. Сирдарёнинг қуйи оқими ва Орол бўйларида кучманчилик қилган уғуз ва сўнг қипчоқ, қангли қабиласининг номи уша қанларга бориб тақалади.

Милоддан аввалги I аср урталарида Кушонлар Бахтарзаминда уз ҳокимиятини урнатди. Сўнг улар ерларни босиб олишга киришиб уз давлатлари таркибига Шимоли-фарбий Ҳиндистон, Сугд ва Шошни қушиб олдилар ва уз таъсирларини Шарқий Туркистонга утказдилар (13).

IV—V асрлар оралигида сосонийлар, хионитлар ва эфталитларнинг зарбаларидан Кушонлар давлати қулади. Лекин бу давлат Марказий Осиё халқлари маданияти тарихида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Кушонлар даврида Марказий Осиё, Хитой ва Узоқ Шарқда буддавий дини ва Ҳинд маданиятининг бошқа жиҳатлари тарқалди.

Марказий Осиёда кушонлардан кейин ҳам қабил ва сулодаларнинг алмашиниши давом этди. 467—470 йиллар орасида бу ерда эфталитлар пайдо бўлди ва улар бундан аввал кушонларни енгган хионитларни яқсон қилдилар.

Эфталитлар тез орада қудратли давлат ташкил қилдилар ва VI аср бошларида Шарқий Туркистонни ҳамда Шимолий Ҳиндистонни забт этдилар. Эфталитлар ундан бироз аввал, V асрнинг охиригун йилликларида Эрон сосонийларини бир неча марта оғир мағлубиятга учратдилар ва уларни ҳар йили уллон тулашга мажбур қилдилар (14). Эфталитлар туркийзабон хуннларнинг қолдиқлари бўлиб (15), улар уз ёзувларига эгалигидан Марказий Осиё маданиятида чуқур из қолдирдилар.

VI асрнинг урталарида Марказий Осиёнинг фарбига шарқ томондан туркийлар келадилар. Улар тез орада эфталитларнинг Марказий Осиёдаги ерларини босиб олиб, фарбда Крим яриморлигача етадилар. Шу тариқа Тинч океандан то Қора денгизгача бўлган улкан ҳудудда буюк салтанат — Туркий хоқонлик юзага келди (16).

(Подшоҳ) уз сузига эди бўлсин, шунини эди биллиб қилсин, яъни раият подшоҳининг айтган сузини, қилган ишини эди аитади, эди қилади, ҳеч ким буниг аралашманди, деб билсин. Шундан бўлган, подшоҳ салтанат мартабасига ишрик бўлгудек қилиб биронининг гапига ва ишига эргашмасин. Фарчи яқин сузни ҳаммадан шитини зарур бўлса ҳам, лекин сузда, шидда бошқалар салтанат ишларида подшоҳни ишрик ёхуш устуни бўлмасликлари керак.

«Темур тузуклари».

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

Улар Сосоний Эронининг Шарқий Хуросондаги ерларининг бир қисмини, Ҳирот агрофларини ва Сеистонни ўз мулкларига қўшиб олдилар (17). Шундан сўнг форслар тилида «Туркистон» («Туркийлар мамлакати») деган янги жуғрофий ном пайдо бўлиб, улар Эрондан шимолдаги Туркий хоқонликка қарашли ерларни шу ном билан атайдилар.

VII аср охирига келиб, Туркий хоқонликнинг ҳарбий қудрати сусаяди ва 670 йилда у икки қисмга: Ғарбий туркий хоқонлик ва Шарқий туркий хоқонликка ажралади.

Туркий хоқонлик даврида Марказий Осиёнинг деярли ҳамма ерида туркийлашиш жараёни бошланади (8). Бу жараёнда асосан суғдлар, қадимги хоразмликлар ва баҳтарлар иштирок этган.

VII асрнинг иккинчи чорагида араб қўшинлари ғарб, шарқ ва шимолга йўл оладилар ва 651 йили Сосоний Эронини босиб оладилар. 651—652 йиллари араб қўшинлари Амударё соҳилига етиб келади (19). Бироқ улар бир неча йилгача дарёдан утишга журъат этолмайдилар, ниҳоят милодий 674 йил улар Ромитан ва Пойкандга юриш қилдилар (20).

Арабларнинг Мовароуннаҳр ва Хоразмга қилган илк юришлари асосан талончилик мақсадида бўлган эди. Мовароуннаҳрни бутунлай босиб олиш учун ҳарбий юришлар милодий 705 йили Қутайба ибн Муслим Хуросон валийси этиб тайинланганидан кейин бошланди.

Қутайба аниқ мақсадни кузлаб Иккидарё оралигидаги шаҳар ва қишлоқларни ғарб ва жануб томондан босиб ола бошлайди. Табарийнинг айтишича, милодий 706 йили Пойкандга қилинган юришда араблар қўлига шунча қўп бойлик тушгандики, «бунақа мол Хуросонда ҳеч вақт қўлга киритилмаган эди».

Шундай қилиб, Қутайба Пойкандда қўлга киритган катта бойлик эвазига Суғднинг бошқа ерларини ҳам босиб ола бошлади.

Мовароуннаҳрнинг жангари халқи Қутайбанинг ҳар бир юришидан кейин яна қўзғолон кутарар ва босқинчиларга катта талафот етказар эди. Биргина Бухоронинг узига Қутайба бир неча марта юриш қилди.

Қутайба ибн Муслим шиддатли ва қиргинли жанглар натижаси улароқ VIII асрда Мовароуннаҳр ва Хоразмда

араблар ҳукмронлигини урнатишга муяссар бўлди, Қутайбанинг қўп йиллик қирғин жанглари Суғд ва Хоразмнинг исломгача бўлган маданияти учун оғир фалокат бўлди. Қутайбанинг Хоразмда олиб борган жанглари оқибати ҳақида Абу Райҳон Беруний шундай ёзган: «Қутайба хоразмликларнинг ёзувларини билган, уларнинг ривоятларидан хабардор бўлган ва илм ургата оладиган кишиларни қиличдан ўтказди ва уларни ҳар хил қийноқларга солди ва у ривоятлар шу қадар махфий бўлиб қолдики, ҳатто ислом келганидан кейин энди хоразмликлар билан нима бўлганини ҳам билиб бўлмайдди».

Беруний яна қўшимча қилиб айтдики: «Қутайба ибн Муслим ал-Боҳилий хоразмликларнинг котибларини йўқ қилгани, уларнинг диний кўчинларини ўлдиргани, китоблари ва қўлёмаларини ёндирганидан кейин, хоразмликлар саводсиз бўлиб қолдилар ва узларига керак буладиган нарсаларда фақат хотираларига таянадиган бўлдилар» (21).

Қутайба шу қадар ваҳшиёна қон туққанидан кейин ҳам Хуросон, Суғд, Хоразм ва Фарғона аҳолисининг руҳини синдира олмади. Мамлакатнинг турли тарафларида арабларга қарши чиқишлар ва қўзғолонлар бўлиб турди. Шу боисдан араблар Искандар қўллаган тadbир буйича маҳаллий зодагонларни кутара бошладилар. Шундай зодагонлардан бири, ал-Маъмуннинг 813 йилда халифалик тахтига ўгиришига сабаб бўлган истисъодли лашкарбоши Тоҳир ибн Ҳусайн 821 йили халифалик шарқидаги ерларнинг ноибни этиб тайинланади.

Тоҳир 822 йилдаёқ халифанинг номини жума намозидagi хутбадан чиқаради. Бу эса Бағдоддан ажралаш билан баробар эди. Лекин халифа ал-Маъмун бунга аҳамият бермади. Хуросон ва халифалик шарқидаги бошқа ерлар шу тариқа мустақилликка эришди. Шундай бўлса ҳам, анъанага кўра ҳали анча вақтгача Хуросон ноибини халифа тасдиқларди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, халифалик даврида Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг қўшни ерлари дунё фанининг Муҳаммад ал-Хоразмий, Абул Аббос ал-Жавҳарий, Ибн Турк ал-Хутталий, Аҳмад ал-Марвазий, Холид ал-Марварудий ва бошқалар каби улкан сиймоларини етиштириб берди.

Сомонийлар сулоласи аввалги Хуросон ва Мовароуннаҳрда ҳукм суриб,

Амир Темури Марказий Осиё ўтмиши тароққидиёнини барча сийди, иқтисодий ва маданий меросини узиди гавдалантирди. У X ва XI асрларда фалсафа, тиббиёт, астрономия, география, тарих ва адабиёт соҳаларида араб ва форс тилларида аъжойиб асарлар яратилган юрдада ҳаёб, унлайган. Ана шу асарлар кейинчалик Европа Ўйғоши даврини рабатлантирди ва кўп асрлар олдидан Европа фани захирасини таъминлади... Амир Темурининг тарих соҳасига келиши тасодиф эмас, зеро, у ўз даврининг энг иқтидорли вақили эди.

Ҳильда Ҳукхэм

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

Тоҳирийларга нисбатан мустақилроқ бўдилар. Сулола асосчиси Сомонхудот Балх яқинидан келиб чиққан (22). Унинг набиралари Нуҳ, Аҳмад, Яҳё ва Илёслар халифа ал-Маъмунга хизмат қилишган. Яхши хизматлари учун улар халифадан иқтаъ олганлар: Нуҳга — Самарқанд, Аҳмадга — Фарғона, Яҳёга — Шош ва Илёсга Ҳирот теккан, ака-укалар Мовароуннаҳрда мустақкам урнашиб олдилар. Ака-укалар орасида шижоатлироқ булган Аҳмад аста-секин узини курсата бошлади ва биродарларининг мулкларида ҳам ҳокимиятни уз қўлига олди. 864 йили Аҳмад вафот этганидан сўнг угли Наср унинг вори си бўлди. Халифа ал-Муътаид 875 йили уни тан олди ва улкани бошқариш ҳақида унга ёрлиқ берди. Унинг укаси Исмоил ибн Аҳмад Сомоний (892—907) даврида Сомонийлар давлати энг катта қудратга эришди ва Фарбий Эрондан Етгисувгача чўзилган салтанатга айланди.

X асрнинг охириги ун йиллигида Қашқардан то Исфижобгача (Сайрамгача) оралиқда туркий Қорахонийлар давлати шаклланди. Қорахонийлар давлати қарлуқ, чигил, арғу ва яғмо каби туркий элатларнинг сиёсий бирикмаси эди. Маҳмуд Қошгарийнинг айтишича, туркий элатларнинг тилига сўғд сўзлари кўп аралашган эди. Бу эса шу элатларнинг узоқ муддат давомида сўғдлар билан турли мулоқотда бўлиб, ёнма-ён яшаганлигидан далолат беради.

Туркийларнинг бир қисми утроқ ва бир қисми кучманчи эди. Сусайиб бораётган Сомонийлар давлатининг амирлари Қорахонийлар билан тез-тез чегара туқнашувлари қилиб турардилар. Илк пайтларда Қорахонийлар Сомонийларга нисбатан мудофаа сиёсатини олиб борар эдилар. Бироқ Соғуқ Бугроҳон 992 йили тўсатдан ҳужум қилиб, Сомонийларнинг пойтахти Бухорони олади. Лекин бетоблиги туфайли у тез орада Бухорони ташлаб, Самарқандга кетишга мажбур бўлади. У ерда ҳам узоқ турмай, Қашқарга қайтади ва йўлда вафот этади. Бугроҳоннинг урнига хон булган Қорахонийларнинг шижоатли хони Наср Сомонийларга қарши жиддий ҳаракат олиб боради ва 999 йили Бухорога голиб бўлиб кириб келади.

1005 йилгача сўнги Сомонийлар Қорахонийларни Бухородан ҳайдашга уринадилар, лекин мазкур йили охириги амир Мунтасир улдирилганидан сўнг Сомонийлар ҳукмронлиги тугади.

Қорахонийларнинг илк пойтахти Ис-сиққулдан фарброқдаги Болосоғун эди, кейин у Узгандга кучади. Лекин Қашқар уларнинг маънавий пойтахти бўлиб қолавереди.

Қорахонийлар давлатининг гуллаши XI асрнинг иккинчи ярмига тўғри келди. Уша даврда туркий ёзув ва адабиётнинг буюк намуналари - Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиги»и ва Маҳмуд Қошгарийнинг «Девону луғотиг - турк»и юзга келди.

Шонг, Фарғона вилоятлари ва Сурхондарё, Қашқадарё воҳалари аҳолисининг туркийлашиши Қорахонийлар даврида асосан тугалланган эди.

Мустақил Қорахонийлар давлати то XI аср охиригача ҳукм сурди. Бироқ XII аср бошидан Қорахонийлар аста-секин аввал Салжуқийларга ва сўнг Хоразмшоҳлар ва Қорахитойларга тобеъ бўлиб қоладилар. Бу сулола XIII аср бошида Хоразмшоҳлар — Ануштегинлар томонидан тугатилади.

XI асрнинг 30-йилларида Сирдарёнинг қуйи оқимида қиниқ уруғидан чиққан салжуқ туркийлари тарих сахнасига келадилар. Уларнинг ажлоди Салжуқ (вафоти тахминан 922 йил) X аср бошидан уз уруғи билан бирга исломни қабул қилади ва бошқа кучманчи уғуз туркийларидан ажралиб, Сирдарёнинг қуйи оқимидаги Жанд шаҳрида утроқлашади. Салжуқнинг кейинги авлодлари Жанд ябғуси Шоҳ Малик билан чиқишолмайдилар ва уларнинг бир қисми 1018 йили Хоразм орқали Хурсонга утиб, Нисо ва Обивард атрофларида жойлашади.

1035 йили Салжуқнинг набиралари Тугрулбек Муҳаммад, Муғрибек Довуд ва уларнинг тоғаси Убайд Арислон Пайғу Жанд ябғуси Шоҳ Малик билан урушиб, енгилдилар ва жанубга — Нурота тоғи этакларига чекинишга мажбур бўладилар. Сўнг улар ун минг утов билан Амударёдан утиб, Хурсондаги Марв ва Нисо атрофларига жойлашадилар. Бу ерларга келиб, улар Султон Масъуд Фазнавийдан «сув ва яйлов» талаб қилдилар. Нисо, Фарова ва Деҳистон вилоятлари, яъни ҳозирги Туркманистоннинг маркази ва жануби-ғарби уларга берилди (23).

Бироқ салжуқларни бу ҳам қаноатлантирмади, улар Фазнавийлар билан тез-тез бўлиб турадиган туқнашувларда ғалабага эришиб, янги ерларни қўлга кирита бордилар. 1038 йили юз берган йирик туқнашувда салжуқлар Нишопурни забт этдилар ва Тугрулбек узини

*Султон ҳар нарсада
идолатпеша бўлсин, қоши-
да иссофли, идолатли ва-
зирлар тутсин, токи под-
шоҳ эълм қилгудек бўлса,
одил вазир унинг чорасини
топсин. Агарда вазир зо-
лим бўлса, кўп вақт утмин
салтанат уин қўлади.*

«Темур тугдуқлари».

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

султон деб эълон қилди. Шу тариқа Буюк Салжуқлар салтанатига асос солинди.

1040 йил баҳорида Хуросондаги Данданакон қишлоғи яқинида юз берган жангда салжуқлар Султон Масъуд Ғазнавийнинг лашкарларини тор-мор қилдилар. Ғалабадан сунг улар Ғазнавийларнинг Эрондаги барча ерларини уз мулкларига айлантирдилар.

Тез орада Туғрулбек Гургон, Табаристон, Хоразм ва Озарбойжонни забт этади. 1055 йилда эса у Ироқи Арабни Бағдод билан бирга босиб олади. Султон Алп Арислон (1063-1072) Кичик Осиёдаги Малазгирт (Манцикерт) яқинида 1071 йили булган жангда Византия подшоҳи Роман IV Диогенни енгиб, унинг узини асир олади. Шундан сунг бутун Кичик Осиё то Эгей ва Урта денгиз соҳилларигача Салжуқийларга қарам булади.

Султон Маликшоҳ (1072-1092) даврида Салжуқийлар салтанати энг юксак қудратга эришади. Бу даврга келиб салтанат ҳудудлари Эгей ва Урта денгизлардан то Хитой чегараларигача чузиларди (24). Бу эса Амир Темургача мовароуннаҳрликлар барпо қилган энг буюк давлат эди.

Уша кезларда Салжуқийлар давлати бағрида бошқа бир салтанат — Буюк Хоразмшоҳлар — Ануштегинлар салтанатининг яратилишига омиллар ҳозирланаётган эди.

1041 йили Салжуқийлар узларининг ашаддий душмани булган Жанд ябғуси Шоҳ Маликка қарши юриш қилиб, уни тор-мор келтирадилар ва Хоразмни босиб оладилар. Уша йилдан бошлаб улар Хоразмга уз ноибларини тайинлайдилар.

Буюк Хоразмшоҳлар — Ануштегинларнинг аждоди Ануштегин Фарчоғий ёшлигида Бадғис яқинида Мурғоб дарёси буйлаб чузилган тоғли улка Фарчистонда туркийлардан булган ғулом (мамлук) эди. Уша даврда у бир салжуқ амирига хизмат қиларди. Яхши хизмати туфайли у султон мулозимлари қаторига қушилди ва султон Маликшоҳнинг ишончли кишиларидан булиб қолди. 1077 йили султон унга Хоразмга мугасаррифлик мансабини ва Хоразм шиҳнаси деган унвонни ҳам беради. Шу тариқа Ануштегин Хоразм билан боғланади. 1097 йили Ануштегин вафот этди. Султон Барқёруқ (1094—1104) унинг уғли Кутбуддин Муҳаммадни Хоразмга валий этиб тайинлаб, унга хоразмшоҳ лақабини ҳам беради (25).

Хоразм ҳокимлари қадимдан хоразмшоҳ деб аталарди. Лекин Ануштегинларгача булган барча хоразмшоҳлар сулолаларининг давлат чегаралари Хоразмдан ташқарига чиқмас эди. Ануштегинлар сулоласи эса нафақат Хоразм, балки уттизга яқин мусулмон давлатларини уз мулкларига қушди. Шунинг учун Ануштегинлар сулоласи Буюк Хоразмшоҳлар дейилади.

Хоразмшоҳ Кутбуддин Муҳаммад Султон Санжарга тобё эди ва то вафотигача (1127 йил) унга содиқ хизмат қилди. Унинг уғли Отсиз (1127—1156) ҳам аввалига Султон Санжарга садоқат билан хизмат қилди. Бироқ кейинчалик бир неча марта султон қушинларига қарши чиқди. Аввалига Санжар бу чиқишларни бостириб турди. Лекин кейинчалик ташқи шароитлар уни Хоразмшоҳнинг қилмишларига аҳамият бермасликка мажбур қилди. Отсиз эса бундан дарҳол фойдаланиб уз мулкни Хуросонгача булган ерлар ҳисобига кенгайтди.

Кейинги хоразмшоҳлар Эл Арислон (1156—1172) ва Алоуддин Такаш (1172—1200) Салжуқийларга нисбатан мустақиллик сиёсатини давом эттирдилар. Султон Такаш 1194 йил июнида булган жангда энг сунгги салжуқ султони Туғрул III ни улдириб, Эроннинг талай қисмини уз давлати таркибига қушиб, унинг тулақонли ҳокими булиб қолди.

Такашнинг уғли Алоуддин Муҳаммад (1200—1220) даврида Буюк Хоразмшоҳлар — Ануштегинлар давлати юқори чуққига кутарилди. Муғул иттилоси арафасида Хоразмшоҳлар — Ануштегинлар давлатининг ерлари Ироқ ва Шарқий Анатолиядан то Хитой ва Ҳиндистонгача, Орол денгизи ва Дашти Қипчоқдан то Ҳинд океанигача чузилган эди. Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг номи билан Уммонда ҳам хугба уқиларди (26).

Салтанатда купсонли шаҳарлар, унлаб мадрасалар, масжидлар, хонақоҳлар ва карвонсаройлар барпо этилган.

Хуллас, Соҳибқироннинг асл ватани Марказий Осиёда — Иккидарё оралигида булиб, унинг қарийб уч минг йиллик тарихидаги буюк салтанатлар барпо этилган, уларнинг иқтисодийети ички имконият таомилларига ҳамда Буюк Илак йулидаги савдо-сотиққа таянган. Бу қадимий замин илм ва маданият соҳасида оламга юзлаб шахсларни етказиб бердики, ҳозирги замон тараққийетини уларсиз тасаввур қилиб булмайди.

Амударёнинг нариги томонидаги мамлакатнинг ватани эди, у ул юришларидан кайтган, ҳаргал шу ерда келарди. Бутун ҳаётининг мазмуни мусулмон оламини буйсундиришдан иборат булган.

Тилман Нагель

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР

Туркистон муғул истибдоди даврида

Хоразмшоҳ Такаш Дашти Қипчоққа қилган юришларидан бирида (1180 йил атрофида) қипчоқ хони Жонкиши билан иттифоқ тузади. Иттифоқ шартига кура, Такаш хоннинг қизи Туркон хотунга уйланади, келин баёт (ёки қангли) уруғидан эди. Туркон хотун уз қабила-уруғларини ва бошқа қипчоқ қабилаларининг куплаб вакилларини ўзи билан бирга Хоразмга олиб келди. Туркон хотун табиатан ута давлатпараст бўлиб, уз уруғларини қаттиқ қўллар ва уз навбатида у ҳам уларнинг қўллашига таянар эди.

Хоразмшоҳ Султон Алоуддин Муҳаммад давлат раҳбари ҳисобланса ҳам, аслида у онаси Туркон хотуннинг иродасига тула бўйсунар эди. Туркон хотун эса ички ва ташқи сиёсат масалаларида иккинчи давлат раҳбари бўлиб, баъзи масалаларда ўғлига ҳатто қаршилиқ ҳам қиларди.

Туркон хотун султон устидан ҳукм юритиш билан бирга давлатнинг маблаги, молини бемалол харажат қила олар, олий амирлар ва мансабдорларга буйруқ бера оларди.

Шу ҳолатларнинг барчаси муғул истилоси арафасида мамлакатда осойишталикни тутиб туришга имкон бермади. Давлат пойдеворини пугурдан кетказадиган омиллардан яна бири шу эдики, Туркон хотун ва Хоразмшоҳ Гурганчда асирликда турган, Хоразмшоҳ томонидан забт этилган мамлакат ва ўлкаларнинг ҳокимларини биринкетин йуқ қилиб турардилар.

Муғул истилоси хавфи туғилган пайтда мамлакатда ички муаммолар кучайиб, шоҳ билан саркардалар ва Туркон хотун ўртасидаги зиддият авж олиб, Хоразмшоҳ мамлакат мудофасини ташкил этиш масалаларида бутунлай ожиз эканлигини кўрсатди.

Қашқар ва Хутанни қўлга киритган муғуллар Хоразмшоҳ Муҳаммад давлатининг чегараларига бақамти келди. Лекин Хоразмшоҳ одамларининг муғуллар билан муносабати 1215 йилдаёқ, у Ироқи Ажамни забт этганидан кейин бошланган эди. Хоразмшоҳ Чингизхон Хитойни босиб олганини эшитганидан сўнг, бу хабарнинг рост эканлигини аниқлаш учун Хитойга Саййид Баҳоуддин ар-Розий бошчилигида элчиларни юборди.

Чингизхон элчиларни 1215 йил июнида қабул қилиб, юзаки иззат-эътибор ва хушмуомалалик изҳор этди. Чингизхон Хоразмшоҳ элчилари орқали унинг хузурига уз элчиларини 500 туюлик карвон ва Хоразмшоҳ Муҳаммадга аталган бой ҳадялар билан бирга юборди.

Куп утмай, Чингизхоннинг яна бир гуруҳ элчилари Хоразмга келиб, Хоразмшоҳга бой ҳадялар тақдим қилдилар. Элчилар Маҳмуд ал-Хоразмий, Али Хожа ал-Бухорий ва Юсуф Қанқа ал-Утрорий хоразмшоҳга ҳадялар билан бирга Чингизхоннинг шахсий мактубини ҳам топширдилар. Мактубда жумладан: «Сен менга худди углимдексан», деган сузлар ҳам бор эди (1).

Уз даврининг жуда ўқимишли одамларидан булган Хоразмшоҳ Чингизхоннинг мактубидаги у сузлар Хитой дипломатияси тилида «Сен менинг тобеъимсан» маъносини англатганини фаҳмлаб, ғазабга келди.

Маҳмуд ал-Хоразмий бошчилигидаги элчилар Пекинга қайтиб келганидан сўнг Чингизхон Хоразмга яна бир савдогар элчилар карвонини жиҳозлаб юборди, унда 450 нафар мусулмон савдогар бўлиб, карвонга элчи Ухуна бошчилик қиларди.

Шу элчиликлар вақтида 1218 йил охирида Хоразмшоҳ аскарларининг муғуллар билан биринчи тўқнашуви юз берди. Бу пайтда муғул ҳарбий бирлашмалари Дашти Қипчоққа қочган меркит қабиласини таъқиб қилиб, Хоразмшоҳ мулкига чегарадош ерларда ҳарбий ҳаракатлар олиб борарди.

Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг 60 минг кишилиқ ланкари билан Чингизхоннинг катта ўғли Жужи бошчилик қилаётган муғул қўшинлари ўртасида бўлиб утган уч кунлик жангда хоразмийлардан 20 минг аскар, муғуллардан эса бундан анча кам аскар ҳалок бўлди.

Жангнинг туртинчи кунини Жужи уз қўшинларини олиб кетди. Мазкур жангда Хоразмшоҳнинг катта ўғли Жалолиддин Манкбурни илк бор уз ҳарбий маҳоратини ва жасоратини намойиш қилди. Уша кезлар Чингизхон томонидан юборилган Ухуна бошчилигидаги карвон Утрорга етиб келди. Карвоннинг барча савдогарлари Утрордаги

*Залимга қарши мазлум
додига етдим. Залим ет
казган моддий ва жисмоний
зарарларни исботла-
ганимдан кейин, унисиари-
атга мувофиқ одамлар
ўртасида муҳокама қил-
дим ва бир гуноҳкорнинг
ўрнига бишқасига жабр-
зум утказмадим.*

«Темур тузуклари».

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

ноиб, Хоразмшоҳнинг холаваччаси Файирхон Инал томонидан жосус сифатида тутуққа олинди (2). Файирхон Хоразмшоҳни воқеадан хабардор қилди. Хоразмшоҳ Муҳаммад элчиларни асир олишни буюрди. Бироқ Файирхон барча савдогарларни ўлдириб, бутун молларни эгаллаб олди.

Бу хабар Чингизхонга еганида у тутоқмасдан Ибн Қафраж Буграни икки мугул билан бирга Хоразмшоҳ ҳузурига элчи қилиб юборди ва Файирхон Иналнинг уларга топширилишини талаб қилди. Бироқ Хоразмшоҳ Ибн Қафраж Буграни ва унинг ҳамроҳларини қатл эттирди.

Ўз элчиси Ибн Қафраж ҳам ўлдирилганини эшитганидан сўнг Чингизхон Фарбга юришга қарор қилди.

Аммо Чингизхоннинг мусулмон мамлакатларига юришининг бошқа сабаблари ҳам мавжуд эди.

Маълумки, Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг отаси Алоуддин Такаш Бағдодни узига буйсундиришга интилган эди (3). Хоразмшоҳ Муҳаммад ҳам бу борада икки марта дипломатик ҳаракат қилди ва бир марта 1217 йили Бағдодга муваффақиятсиз юриш уюштирди (4). Шуларнинг ҳаммаси халифа эътиمودини хоразмшоҳлардан қайтарди ва уларнинг муносабати душманликка айланди. Шунинг учун халифа фурсат қулай келганида қандайдир қудратли душманин хоразмшоҳларга қарши қўйишга ҳаракат қилар эди.

Урта асрнинг кўпгина муаллифлари халифа ан-Носир Чингизхонга мактуб йўллаб, уни Хоразмшоҳга қарши ҳужум қилишга ундаган ва ҳагто унга Хоразмшоҳнинг мамлақати ва лашкари ҳақида жосуслик маълумотларини юбориб турган, деган фикрга келадилар (5).

Яна бир сабаб шуки, Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммад хаддан ташқари узига бино қўнган бўлиб, узини ягона ҳоким деб биларди ва забт қилган ерларида маҳаллий ҳокимларни йўқ қилиб, уларнинг урнига ўз қариндошларидан ноиблар қўярди. Аксарият ҳолларда улар бедодлик қилишарди.

Шунинг учун мугуллар бостириб келганида маҳаллий аҳоли бирор марта ҳам хоразмликлар тарафини олмадилар. Хоразмшоҳ хизматида бўлган кўплаб қорахитойлар, хуросонликлар, лайламликлар ва бошқа хоразмлик бўлмаганлар ҳам дарҳол мугуллар тарафига ўтиб кетдилар.

Чингизхон ва унинг лашкарбонилари бу вазиятдан моҳирлик билан фойдаландилар.

Шундай хавотирли бир пайтда Хоразмшоҳнинг ўз амирлари ва лашкарбошиларига ишонмаганлиги унинг аҳолини янада оғирлаштирди.

Мугул истилоси арафасида Хоразмшоҳ ҳарбий кенгаш чақирди. Бироқ, ўз саркардалари ва ўғли Манкбурнининг мугулларга қарши жанг уюштириш бўйича биронта таклифини қабул қилмай, Мовароуннаҳрни мудофаа қилиш керак ва ҳар бир шаҳарни мугуллар билан жанг қилишлари учун ўз ҳолларига қўйиш керак, деган қарорга келди. Бунда Хоразмшоҳ учта машъум хатога йўл қўйди: биринчиси — душман босқини арафасида у 1219 йил 16 март — 1220 йил 7 март учун уч баробар хирож солиғини тўплашни буюрди. Маблагнинг бир қисмини Самарқанд атрофини қалъа девори билан уранига сарфлашга мўлжаллаган эди. Бироқ Хоразмшоҳ мудофаа деворини қуриб улгурмай, мугуллар олдинроқ келиб қолдилар.

Иккинчи хатоси — кўнгилли аскар тўшлашдан иборат эди. Хирожнинг бир қисмини шуларга сарфлаш мўлжалланган эди. Бироқ кўнгилдилар ҳам йўлда эканликларида душман жосуслари Хоразмшоҳ қочди, деган овоза тарқатдилар ва кўнгилдиларнинг кераги бўлмай қолди.

Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг учинчи ва энг машъум хатоси — у ўз лашкарини Мовароуннаҳр ва Туркистон шаҳарларининг мудофааси учун бўлиб ташлади. Натижада, ҳар бир шаҳар-қургон олдида мугуллар сон жиҳатидан ортиқ бўлиб, уларни осонлик билан босиб олдилар.

1219 йил сентябрида мугуллар Утрорга келиб, уни қамал қилдилар. Шаҳарни Файирхон Инал 60 минг кишилик аскар билан мудофаа қиларди. Чингизхон шаҳарнинг яхши истеҳкомланганлигини куриб, қамал узоққа чўзилишини англади ва бу ерда ўғиллари Чигатой ҳамда Ўқлайни қолдириб, лашкарининг асосий кучини уч қисмга бўлди: биринчисини — катта ўғли Жужи қўл остида шимолга, Сирдарёнинг қўйи оқимидаги Жанд ва Барчинликентни босиб олиш учун юборди; иккинчисини — Улақ нўйон ва Сукету Черби қўл остида жанубга Банокат ва Хужандни босиб олишга юборди; ўзи эса кичик ўғли Тудуй, Жабанўйон ва Субутой билан бирга Мовароуннаҳрга бостириб кириб, Самарқанд ва Бухоро тарафга юзланди.

Мугуллар Утрорни олги ойдан сўнг қургон лашкарбошиларидан бирининг

«Узун ўрқли кишилар» (яъни мугуллар)нинг энг яхши авлодлари 1259—1304 йиллардаги узаро урушларда ҳалок бўлдилар, омон қолганлари эса чул кишилари — саҳроликларга айландилар. Улар тўксак мусулмон маданиятидан ҳузурланишдек қадимий анъанани афзал билиб, уни бойитишди ва бунда уларга «қолоқ» ва «ёввойи» тупалган ўз хешлари билан қуришда уларини қўрбон қилишди. Айнан ушбу бегоналашув мугулларнинг аждодларига туркийлар ва тожиклар билан бирлашиш имкониятини берди... Тўксак элининг тикланиши рўй берди ва Темурчиларнинг бой маданияти Марказий Осиёда XVI асргача, Ҳиндистонда эса XVIII асрга қадар яшаб келди.

Л.Н.Гумилёв

АМИРТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

сотқинлиги натижасида қўлга киритдилар.

Сирларёнинг қуйи оқимиغا Жужи бошчилигида юборилган аскарлар бир ҳафталик жангдан сунг аввал Сигноқ шаҳрини, кейин қисқа ҳужум натижасида Узганд, Барчинликент ва Ашнас шаҳарларини олдилар.

Кейинроқ Жужи Жанд, Шаҳрикент ва Ёркент шаҳарлари тарафга юзланди. Жанд шаҳри 1219 йил 21 апрелида жангсиз олинди.

Улақ нуйон, Сукету Черби ва Туқай бошчилигида жанубга йўл олган мугул аскарлари Банокат шаҳрига яқинлашиб келдилар, уни Илатғу Малик бошчилигида қангли туркларни мудофаа қиларди. Уч кунлик қаршиликдан сунг шаҳар мугулларга таслим бўлди.

Мугул аскарларининг 20 минг кишилик жануб гуруҳи бундан кейин Хужанд тарафга йўналди.

Хужанд мудофиасини Алоуддин Муҳаммаднинг қариндоши, Хоразмшоҳлар давлатининг энг қаҳрамон ва буюк лашкарбошиларидаг бири Темур Малик бошқарарди. Мугулларнинг 70 минг кишилик лашкарига қаршилик курсатишининг фойдасизлигини англаган Темур Малик минг кишилик аскар билан Сирларё уртасидаги бир оролда мустаҳкамланиб олди. Оролдаги қалъага мугулларнинг уқ ва манжанақ тошлари етмас эди.

Мугуллар қандай қилиб бўлса ҳам оролни олишга интилиб, оролниг бир томонидаги сув оқимини харсанлар билан тусишга уриндилар.

Узоқ муддат қаршилик курсатишга имконияти булмаган Темур Малик одамлари ва отларини 70 қайиққа жойлаштирди, қурол ва озиқ-овқат олиб, кечаси дарё оқими буйлаб сузиб кетди. Мугуллар бу довиюракларни дарёнинг иккала қирғоғидан таъқиб қила бошладилар.

Темур Малик Барчинликентга яқинлашганида, мугуллар қайиқлардан кўприк ясаб, Темур Малик қайиқларининг йулини тўсдилар.

Шунда Темур Малик бу хавфли тусиққа яқин сузиб келмай, уз аскарлари билан қирғоққа чиқди. У душман томонидан таъқиб этилиб, бир неча кун давомида унинг ҳужумини даф қилиб борди. Ниҳоят, уч душманга қарши унинг бир узи қолди. Улардан бирини Темур Малик уқ отиб ўлдирди. Қолган икки мугул кўрқиб, қочди. Шу тариқа Темур Малик омон-эсон Гургангга етиб олиб, шаҳар мудофаачиларига қўшилди (6).

Бу пайт мугулларнинг асосий кучлари Чингизхон бошчилигида Бухоро тарафга кетди. Йўлда Зарнуқ ва Нур шаҳарчалари жангсиз эгалланиб, уларнинг ёш йигитлари қамаб ишларига олиб кетилиди.

1220 йил 7 феввалида мугуллар Бухорони қамал қилдилар. Шаҳар мудофааси учун Хоразмшоҳ Муҳаммад амир Ихтиёридин Кушлу ва ҳожиб Ўғул Инончхон бошчилигида 30 минг аскар ажратган эди (7). Бухоро шаҳри ташқарисидаги жанг уч кеча-кундуз давом этди. Амир Кушлу ва бошқа лашкарбошилар жангни қиздириб, душманни шундай сиқувга олдиларки, мугуллар чекинишга мажбур бўлдилар, баъзилари қочдилар.

Лекин Хоразмшоҳ амирлари бу галабадан фойдалана билмадилар ва ҳужумни давом этириш урнига, душман сафини ёриб утиб, ҳаммалари ҳар тарафга тарқалиб кетдилар. Кейин мугуллар тарқалиб кетган аскарларнинг амир Кушлудан бошқа барчасини қириб ташладилар.

Шаҳарни ҳимоя қилиши керак бўлган аскарлар шармандаларча қочганлигини кўрган Бухоро аҳли узларини душманга топшириб, ундан шафқат тилади. Қози Бадриддин бошчилигидаги шаҳар вакиллари Чингизхонга пешвоз чиқдилар. Мугуллар 1220 йил 10 феввалида шаҳарга кирдилар. Лекин шаҳарликлар ва аскарларнинг бир қисми қалъа ичига бекиниб, 12 кун давомида душманга қаршилик курсатдилар.

Чингизхоннинг буйруғи билан аҳолига ваҳшиёна жазо берилди ва имом Рукниддин Имомзода, унинг уели қози Садриддин ва Бухоронинг бошқа уламолари қатл қилинди.

Кейин Чингизхон лашкари Самарқанд ҳужумига шайланди. Шаҳар урдусида 110 минг аскар бўлиб, шундан 60 минги туркийлар, гурийлар, халажлар ва хуросонликлар эди. Хоразмийлар аскарни 50 минг кишини ташкил қиларди. Ундан ташқари Самарқандда 20 та жанговар фил бор эди.

Аммо самарқандликлар аскарларидан ҳам, филларидан ҳам тўла равишда фойдалана билмадилар. Маккор душман бир ҳўйла ишлатиб, лаёқатсиз амирларни лақиллатди.

Самарқанд 1220 йил 17 мартада мугуллар томонидан забт этилди.

Шундай қилиб, қудратли Хоразмшоҳлар салтанати юз кундан ортиқроқ муддатда кулатилди. Лекин мугуллар тўла галабага эришиши учун Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммадни асир олиши ва

мамлакаг пойтахти Гурганчни забг эгиши керак эди.

Чингизхон биринчи масалани ҳал қилиш учун Жаба нуйон ва Субутоё бошчилигида сараланган 20 минг аскарни жиҳозлаб, уларга Хоразмшоҳни кечаю-кундуз таъқиб қилиб, Алоуддин Мухаммадни тириклайин туғиб келтиришни буюрди.

Мугуллар Утрорни олганидан сунг кунлида урнашиб қолган қурқув туфайли бир жойда туролмайдиган бўлиб қолган, безовталаниб бир жойдан иккинчи жойга кучаверган Хоразмшоҳ касал бўлиб қолади. У онасининг сиқуви билан Кутбуддин Узлиғшоҳни валийаҳд (гожу тахт меросхури) этиб тайинлаган эди. Улимидан олдин Хоразмшоҳ катга угли Жалолиддин Манкбурнини бошқа икки угли — Узлиғшоҳ ва Оқшоҳ гувоҳлигида валийаҳд этиб тайинлайди.

Хоразмшоҳ Алоуддин Мухаммад 1220 йил декабрида Каспий денгизидоги Ашур Ода оролида вафот этади ва уша ерга кумилади.

Чингизхон Гурганчни олишга киришиб, лашкар юборади.

Туркон хотун хоҳласа, шаҳарни ҳимоя қила оларди, чучиб, Хоразмшоҳ хотинларию кичик болаларини, хазинаю барча қимматбаҳо буюмларни олиб, тутқунликдаги 26 султон ва ҳокимлар, уларнинг болаларини улдиришни буюриб, шаҳарни тарк этди.

Туркон хотун Мозандарондаги Илал қалъасига келиб тушди. Куп утмай, қалъага мугуллар яқинлашиб келдилар ва узи турт ой қамалдан сунг олдилар. Хоразмшоҳнинг бутун ҳарами ва болалари малика Туркон хотун билан бирга асир тушди. 1233 йили хору зорликда вафот этди.

Гурганч Туркон хотун томонидан тарк эгилганидан сунг муайян муддат ҳаяжон ва ҳадикла ҳаёт кечирди. Али Кухий Даруғон деган бир қаллоб ҳокимиятни қулга олди, шаҳарда бузғунчилик ва тартибсизликлар авж олди, ғалаён, талон-торож ва қирғин бошланди.

Давлат девонининг амалдорлари мушриф (бошқарувчи) Имомиддин ва Шарафуддин Куплак шаҳарга қайтиб келиб, улган Хоразмшоҳ номидан уз номларига сохта ваколатнома битиб, шу йул билан Али Кухий Даруғонни четлагдилар ва шаҳар девонининг даромадларини уз қулларига олиб, тартиб урнатдилар.

Бу орада Хоразмшоҳ Султон Жалолиддин Манкбурни укалари Узлиғшоҳ

ва Оқшоҳ билан бирга шаҳарга кириб келди. Бироқ шаҳар аҳолиси Жалолиддин тарафида бўлса ҳам, Узлиғшоҳнинг тарафдорлари Жалолиддиннинг тахтга ворислик ҳуқуқини тан олмадилар.

Туркон хотуннинг қариндошларидан иборат амирлар янги Хоразмшоҳга буйсунмадилар ва Туркон хотуннинг укаси Хумор Тегинни султон деб эълон қилдилар. Хумор Тегин ва унинг амирлари қул остида 90 минг кишилик қушин бор эди. Улар Хоразмшоҳ Жалолиддинга қарши фитна уюштирдилар. Лекин бу ҳақда огоҳлантирилган Хоразмшоҳ Темур Малик бошчилигидаги содиқ уч юз кишилик аскар билан шаҳарни ташлаб кетди. Уч кундан сунг, мугуллар келаётганини эшитиб, Узлиғшоҳ билан Оқшоҳ ҳам шаҳарни тарк эдилар.

Мугуллар Гурганчга яқинлашиб келиб, шаҳар қамалига ҳозирлик кўра бошладилар.

Мугуллар етти ой давомида Гурганчни муваффақиятсиз қамал қилдилар. Шаҳарликларнинг сабот, қатъият ва мардлик билан мулофаа қилишлари шаҳарни олишга имкон бермади.

Мугуллар ҳужумни шу даражада кучайтирдиларки, уларни туғиб туришнинг иложи бўлмади. Хумор Тегин ва унинг яқинлари шаҳар дарвозаларини очиб, мажбуран мугулларга таслим булдилар. Лекин мулофаачилар дўшманга қаттиқ қаршилик кўрсатдилар.

Мугуллар шаҳарга кириб, етти кун давомида шаҳар кучаларида мулофаачилар билан жанг қилдилар. Ҳужум билан олинган ҳар бир уй, ҳар бир бинони қорамой сениб ёндирдилар.

Гурганч таслим бўлиши билан Мовароуннаҳр ва Туркистондаги ҳарбий ҳаракатлар поёнига етиб, мамлакатнинг Хуросон ва Эрондаги ерларига кучди.

Мугуллар йулидаги энг йирик Хуросон шаҳри — Нисо эди. Мугуллар 15 кунлик қамалдан сунг шаҳарни олдилар. Хуросондаги Хабушон вилоятининг Вашта қишлоғида Узлиғшоҳ ва Оқшоҳга мугуллар этиб олдилар. Аввалига шаҳзолалар мугулларнинг таъқиб гуруҳини тор-мор қилдилар. Кейин улар ҳалқага олиниб, чопиб ташланди. Хоразмшоҳнинг учинчи угли Рукниддин Гурсанчти мугуллардан қочиб, Устунаванд қалъасига яширинди. Олти ой қаршилик кўрсатганидан сунг қалъа таслим булди. Рукниддинни Тоймас нуйон ҳузурига келтирдилар, у шаҳзодага унинг олдида тиз чукишини талаб қилди. Рад жавобини олганидан сунг

Рукниддин Гурсанчиғини азоблаб қатл қилдирилди.

1221 йилнинг эрта баҳорида муғуллар Марвни қамал қила бошладилар. Муғулларнинг бошқа шаҳарлардаги шафқатсизликларидан хабардор булган Марв аҳолиси 1221 йил 5 февралда уларни толибнинг шафқатига топширдилар.

1221 йилнинг ёзи ва кузи давомида муғуллар Балх, Термиз, Завзон, Андхуд, Нишопур, Тус, Ҳиротни ва Хуросоннинг бошқа шаҳар ва қишлоқларини олдилар.

Шу тариқа нисбатан қисқа муддат ичида урта асрларнинг энг йирик давлатларидан бири булган Хоразмшоҳлар давлати тор-мор этилди.

Шундай даҳшат ва парокандалик шароитида биргина Жалолиддин Манкбурни уз совуққонлиғию мулоҳазаларининг қатъийлиғини сақдаб қолди. 1220 йил кузида у сафдоши Темур Малик ва 300 отлик билан Гурганчи ташлаб, Нисо тарафига йўл олди. Бу шаҳар яқинида уларни 700 отлик муғул кутиб турарди. Жалолиддин дарҳол улар билан жанг бошлади ва муғулларнинг деярли ҳаммасини қириб ташлади, бир неча кишигина қочиб қутулди. Бу мусулмонларнинг муғуллар устидан эришган биринчи галабаси эди.

Бундан сўнг Жалолиддин Нишопур тарафига йўл олди ва лашкар тўплаб, муғулларга ҳал этувчи зарба беришга қарор қилди. Шу мақсадда у 1221 йил февралда турли томонларга чопар юбориб, лашкар ва аслаҳа тўплашни буюрди. Муғуллар Жалолиддиннинг лашкар тўплашни охирига етказишига имкон бермагач, зудлик билан Фазна тарафига йўл олди. Қандаҳор яқинида отасининг амакиваччаси Аминалмуқд 10 минг кишилик турк аскарлари билан унга қўшилди. Бир оздан сўнг улар бирга Қандаҳорни қамал этиш билан машғул булган муғулларга ҳужум қилдилар. Шиддатли жанг уч кун давом этди. Муғуллар енгилди, яқсон қилинди. Ўз аскарларининг енгилганигини эшитган Чингизхон газабланиб, Фазнага кетаётган Жалолиддинни таъқиб қилишни буюрди.

1221 йил бошида халаж қўшинлари билан Сайфулдин Ироқ, Балх ҳокими Аъзам Малик, афгон кунгилдилари билан Музаффар Малик ва қарлуқ қўшинлари билан ал-Ҳасан келиб, Фазнада Жалолиддинга қўшилдилар. Уларнинг ҳар бирида 30 минг кишилик қўшин бор эди. Жалолиддиннинг қўл

остида 60 минг аскар. Аминалмуқда 40 минг аскар бор эди.

Жалолиддин бу улкан лашкарини Фазнадан олиб чиқиб, Текечук ва Мултур бошчилигида Валиён қалъасини қамал этаётган муғулларга ҳужум қилди. Уч кунлик жангга мингта муғул ўлдирилди. Уларнинг қолганлари қочиб, Панж дарёсидан ўтгач, куприкни буюзиб ташланди.

Шу пайт Шини Кутуку нўйон бошчилигидаги 45 минг кишилик муғул лашкари етиб келди. Аммо Фазна яқинидаги Парвон остонасида булган икки кунлик жанг натижасида муғуллар тор-мор келтирилди.

Муғулларнинг ана шу мағлубиятидан сўнг Чингизхоннинг ўзи Жалолиддиннинг жазосини бермоқчи булди ва улкан лашкари билан у томон йўл олди. Лекин унга Жалолиддин билан жанг қилиш насиб булмади. Парвон яқинидаги жангдан сўнг Жалолиддин лашкарининг қўлига катта ўлжа тушган эди. Уни буладини асносида талашиши ва ажралиши рўй берди. Халажлар, афгонлар ва қарлуқлар Жалолиддин қароргоҳини ташлаб кетдилар.

Катта кучларидан ажралган Жалолиддиннинг Фазнада душманини сон жиҳатидан устун кучлари олдида қолиши хавфли эди. Шунинг учун у зудлик билан Фазнани ташлаб кетди. Бироқ Чингизхоннинг Султончи тутиши учун юрган илгор қисми Гардиз яқинида Жалолиддинга етиб олди. Жалолиддин душманга тусатдан ҳужум қилди, уни енгиб, йўлида давом этди.

Чингизхон Синд дарёси соҳилида Жалолиддинга етиб олди. Бу ерда тарихдаги энг шиддатли уч кунлик жанг рўй берди. Чингизхон Хоразмшоҳга ўқ узмасликни, уни тириклайин тутиб келишни буюрди. Муғуллар буйруққа буйсуниб, уралганлар атрофидаги халқани қирғоққа қараб торайтириб бордилар. Бу пайтга келиб Жалолиддиннинг атрофидаги аскарларининг талай қисми қирилиб булган эди.

Жангнинг учинчи куни, яъни 1221 йил 21 ноябрда Жалолиддин 700 аскари билан қаршилик кўрсатиб турар эди.

Ниҳоят, у асир тушишни аниқлиғини англагач, ҳарамини сувга чуқртиришни буюриб, ўзи бутун жиҳозию оти билан биргаликда сувга ташлади ва нариги қирғоққа сузиб ўтди.

Жалолиддин билан бирга амирлар Қулбарс Баҳолур, Қабқўҳ ва Саъиддин Али бошчилигидаги 4 минг аскар ҳам Синднинг чап соҳилига ўтди. Ма-

ҳаллий ҳокимлар келиндиларни душманларча кутиб олдилар. Шатр улжаси ҳокими узининг минга отлиқ аскар ва беш минг ишбаси билан ҳамто Жалололдинга ҳужум қилди. Аммо Хоразмшоҳ отини олдинроқ қамчилаб, бир зарба билан унинг аскарларини пароканда қилди. Жалололдиннинг бу ғалабаси Шимоли-ғарбий Ҳиндистондаги бошқа ҳокимларга ҳам таъсир қилди ва уларнинг ақсарияти Хоразмшоҳга бўйсундилар. Хоразмшоҳ Жалололдин то 1224 йил бошигача Ҳиндистонда турди ва шу муддат давомида у ерда уз номи билан қумуш ва мис тангалар зарб эттирди, барча мулкларда унинг номи билан хуоба уқилди (8).

Хоразмшоҳ ерларининг асосий қисми Ғарбда булганлиги учун Жалололдин Кермон орқали Ғарбий Эрон ва Озарбойжонга утди. Барча ерларининг ҳокимлари унга тобеълик изҳор эдилар. Ироқи Ажам ва Озарбойжонга келганидан сунг Жалололдин яна куч туплай бoшлади.

Султон Жалололдин Манкбурни халифа ан-Носирнинг мугуллар билан шармандаларча ёзишмалари ва унинг Хоразмшоҳлар давлатини йуқ қилиши борасидаги махфий кирдиқорлари, қилмишлари ҳақида сарой ҳужжатларидан биларди. Шунинг учун 1225 йил бошида Жалололдин Бағдолга юриш бошлайди. У бутун Ироқи Арабни ишғол қилиб, Бағдол апрофларида турди, лекин халифалик пойтахтига киришга ботинмай, Озарбойжонга қайтиб келади. Жалололдин Ғарбий Эрон ва Озарбойжонда туриб, Табризни узининг пойтахти қилиб олди. У Миер, Сурия ва Куня салтанати билан дипломатик муносабатлар урнатди. 1226 йил баҳоридати юрини нағжасида у Гуржистонни уз мулкига қушиб олди.

1227 йили Жалололдин узига қарши юборилган мугул кучларини бағамом тор-мор этди, мусулмон давлатларининг мугулларга қарши бирлашмасини уюштиришга кун ҳаракат қилди. Бироқ унинг бу борадаги барча уринишлари зое кетди. Қулни мусулмон давлатларининг бошлиқлари Хоразмшоҳнинг бундай ҳаракатларига ишончсизлик билан қарадилар ва узлари Хоразмшоҳ билан бирор туқнашувни итво йули билан чиқаришга интидилар.

Хоразмшоҳ Жалололдин Манкбурни Эрон, Озарбойжон, қисман Шарқий Анатолия, Ширван ва Гуржистонда то 1231 йил уртасигача, яъни улдирилгунига қадар ҳукм сурди (9). «Хора-

змшоҳ Жалололдиннинг подшоҳлиги, — деб ёзган эди К.Е.Босворт, — мугулларнинг Урта Шарққа йулини тусиш борасидаги қаҳрамонона, лекин беҳуда ҳаракатларда утди»(10). Бироқ Султон Жалололдиннинг ҳаётлиги даврида мугуллар Урта Шарқни босиб ололмадилар. Бу воқеа анча кейин — 1256 йили руй берди. Хоразмшоҳ Султон Жалололдин ҳаётлигида ун йил давомида мугулларни нафақат Урта Шарққа, балки Шарқий Европата ҳам қуймади. Бу даврда мугуллар Мовароуннаҳр ва Хоразмда мустаҳкам урнашиб олдилар.

Чингизхон, 1227 йил августидати юз берган улдидан анча аввал, мугуллардаги одат бўйича турт углининг ҳар бирита утлоқ сифатида юрт ажратиб берди. 1227 йил февралидати улган катта угли Жужи ва унинг авлодларига Ғарбий Сибир, Дашти Қишқоқ, Сирларнинг Сигноқдан шимолдаги қуни оқими ерларини ва Шимоли-ғарбий Хоразмни мулк қилиб берди.

Шарқий Туркистон, Еттисув, Мовароуннаҳр, Жануби-шарқий Хоразм ва Амударёга тутан жанубдаги ерларни иккинчи угли Чигатойга берди.

Босиб олинган ерларнинг жануби, яъни Тибет, Шимолий Ҳиндистон, Афғонистон ва Тибетшон тоғларидаги ерларни учинчи угли Уқдайга берди. Лекин бу мулк баъзи сабабларга кура шакланмади.

Энг кичик угли Тулуйга Чингизхон асли Мугулистон билан Хитойни берди. Бу мулкларни юрт ҳам, улус ҳам дейдиларди.

Мугуллар улкан жуғрофий ҳудудларни босиб олиб, шаҳар ишлаб чиқариши ва суғориладиган деҳқончиликка асосланган маданий юртларни бошқариши малакасига эга эмас эдилар. Шу сабабли улар босиб олган ерларида узларига маълум булган мусулмонларни бошқариши ишларига жалб қида бошладилар.

Чигатой улусида аввалига Чингизхон, кейинчалик Уқдай қоон (1229-1241) даврида ишлаб чиқаришни йулга қуйиш учун мамлакат Чингизхон хузуридан Хоразмшоҳ Муҳаммадга элчи бўлиб келган савдогар Маҳмуд Ялавоч ихтиёрига берилди. Маҳмуд Ялавоч мугулларнинг улусдаги понби бўлиб қолди.

Мугул истилоси Мовароуннаҳр хужалигига оғир зарба берди. Мазкур сабабларга кура, мугул истилосининг аввалги унийликларида мамлакат хужалигининг умумий аҳволи янада аянчели бўлди. Уз навбатида, бу аҳвол Маҳмуд

Деярли бартараф этиб булмайдиган икки юв, бизнинг таассуб ва тарихнинг янгилиги — бизнинг Амир Темурни билишимизга ва баҳолашимизга монелик қилди. Бироқ кунгина муаллифларнинг уз соломаларида уни сохта байн этганликлари муҳим эмас, ахир унинг номи миллатлар воқеаномаларида учмас дзуварда қанд этилмаганми? Ахир, авлодлари фрондаганиб келган зафарлари унинг буюк заковатини исботлаш учун старли эмасми?

Л.Лавгаз

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

Ялавоч бошқариш услубининг натижаси эди. У уз бойлигини орттириш мақсадида хонга мумкин қадар лаганбардорлик қиларди. Агар хон фалончининг салласини олиб келишни буюрса, Маҳмуд Ялавоч салла билан бирга унинг калласини ҳам келтиришга тайёр эди.

Мамлакатда урнашган бу тартиб аҳолининг тазабини қузғотмай иложи йуқ эди. Деҳқонлар ва шаҳарликларнинг норозилиги натижасида 1238 йили Бухорода Маҳмуд Торобий бошчилигида қузғолон кутарилди. Маҳмуд Торобийнинг қузғолони Мовароуннаҳр аҳолисининг аҳволи аянчали эканлигидан далолат берарди.

Буюк Улусда ҳокимият тепастига Мангу қоон (1251—1260) келганидан сунг аҳвол бир мунча барқарорлашди. Бундан аввал Маҳмуд Торобий қузғолон қилган 1238 йилдаёқ Чигатой Маҳмуд Ялавочни ҳокимиятдан четлатиб, урнига унинг угли савдогар Масъудбекни қўйди. Масъудбек мамлакатнинг иқтисодий аҳволини яхшилашга жиддий киришди.

Чигатой улусида тахтга Кушакхон (1308) келгунига қадар хонлар қароргоҳи Или дарёси водийсида эди. Улар кучманчи ҳаёт кечириб, маданий минтақаларнинг ички ҳаётига аралашмас эдилар. Мугул хонларидан биринчи бўлиб Кушакхон қароргоҳини Мовароуннаҳрга кучирди. У Насаф яқинида бир қаср (мугулчада «қарши») қурди, кейинча у ривожланиб, Қарши шаҳрига айланди.

Кушак мугул хонларидан биринчи бўлиб, 1321 йили пул ва маъмурий ислохотларни амалга оширди (11). У жорий этган «кушаккий» олтин динорлар элхонлар давлатида ва Олтин Ўрдада ҳатто XIV аср охирида ҳам қадрланарди. Пул Бухоро билан Самарқанда зарб қилинарди.

Ҳаётга жорий этилаётган ижобий узгаришлар ва иқтисоднинг жонлангани XIV аср тўртинчи унйиллигида Чигатой улусида бошланган феодал низолар натижасида тухтаб қолди. Бу низо ва жанжаллар натижасида хонлардан биринчи бўлиб исломни қабул қилган Тармаширинхон (1326—1334) улдирилди. Унинг даврида ислом давлат дини бўлиб қолганди. У ҳаётлигида Кушакхон бошлаган ислохотларни давом эттиришга ҳаракат қилди.

Хонлардан Кушак ва Тармаширин давлатни бошқаришни осонлаштириш кераклигини англадилар. Шу мақсадда улар маъмурий булинишни ислох

қилдилар, мамлакатнинг улкалари ва вилоятларини туманлар ва урчинларга булдилар. Бу майда маъмурий булимларнинг ҳокимлари — беклар хон билан бирга келган уруғ бошлиқларидан тайинланардилар. Бу уруғларнинг энг йириклари тўртта эди: арлотлар, жалойирлар, қавчинлар ва барлослар. Қавчинлар асосан хон хизматида эдилар. Арлотлар Амударё буйларида, жалойирлар — Хужанд атрофларида ва барлослар Қашқадарёда жойланган эдилар.

Ҳар бир уруғ бошлиғи шу уруғ ерларининг беги (амири) эди. Бу уруғларнинг ҳаммаси ё туркийлар ёки аллақачонлар туркийлашиб булган мугуллар эдилар. Чигатой улусидаги мугуллар XIII аср охиридаёқ бутунлай туркийлашиб булдилар. Ҳулоғу улусида ҳам туркийлашнинг тугаши шу даврга тўғри келди. Жужи улусида бу жараён XIV аср биринчи ярмининг урталарида тугади.

Чигатой улусида бошланган сарой низолари натижасида хон ҳокимияти кучсизланиб қолди. Хонларнинг тез-тез алмашилиб туриши бундан гувоҳлик берарди. Тармаширин улдирилганидан то Қазонхон (1343—1346) тахтга келгунига қадар ушан тўққиз йил орасида бешта хон алмашди. Бу хонлар қароргоҳни Или дарёси водийсига кучирдилар. Қазонхон пойтахтни яна Қашқадарёга кучирди. Қаршидан гарброқда у узига бир сарой қуриб, уни Занжир Сарой деб атади.

Қазонхон Мовароуннаҳрда кучли ҳокимият урнатишга ҳаракат қилди, бироқ уруғ бекларининг қаттиқ қаршилигига дуч келди. Шундай уруғ бошлиқларидан бири амир Қазагон хонга қарши исён кутарди ва «узининг» хони Донишмайдчани тахтга утказди. 1346 йили Қазонхон тахтдан туширилиб, улдирилди ва ҳокимият амир Қазагоннинг қўлига ўтди. Бироқ унинг ҳокимияти фақат Мовароуннаҳрга ва Амударёга жанубдан туташ ерларга тарқалар эди.

Чигатой улусининг Мовароуннаҳрдан шарқдаги ерлари бир дуғлат бегининг қўлига ўтади. Мовароуннаҳр беклари ҳам, дуғлат беклари ҳам уз ҳокимиятларини қонунлаштириш учун ораларидаги чигатойлардан бирини хонликка кутарар эдилар.

Мовароуннаҳрдаги хонлар аслида қуғирчоқ хонлар бўлиб, амалда ҳеч қандай ҳокимиятга эга эмас эдилар. Лекин дуғлат беклари томонидан кутарилган хонлар ҳокимиятга эга эдилар. Уларнинг баъзиларида катта куч бўлиб,

кучли ҳукумат туза олдилар ва ҳатто тахтни мерос қилиб бердилар ҳам.

Иккала давлатнинг ижтимоий-иқтисодий тузуми бир хил бўлиб, иккаласида ҳам бир хил туркий қабилалар яшарди. Мовароуннаҳрдаги барлос, арлот, жалойир ва қавчин урувлари, шарқдаги дуғлат ва баҳрин урувлари тил ва маданият нуқтан назаридан бир туркий халққа тегишли эдилар. Шундай бўлса ҳам мовароуннаҳрликлар ўзларини чигатойлар, шарқдагилари эса ўзларини мугул ва мамлакаглариини Муғулистон деб атардилар. Лекин булар аслида этник мугул бўлмай, бир пайтлар ажлодлари мугул бўлган ва мугул тартиблари ва урф-одатлари уларда кўпроқ сақланганлиги учунгина улар ўзларини шундай номлаганлар. Чигатойлар Муғулистонни яна Жета (ёки Жага — тажанг, тез, баджаҳл маъносида) деб атаганлар.

Хулоғу улуси — буюк хон Хубилайнинг (1260—1294) акаси Хулоғунинг улуси унинг 1256 йили гарбдаги мусулмон ерларида мугуллар ҳокимиятини тиклаш мақсадида қилган юриши натижасида шаклланди. Бу улусга Эрон, Шарқий Анатолія, Жанубий Кавказ ва Ироқ кирарди. Фазанхоннинг (1295—1304) ҳукм суриши даврида бу улус мугуллари исломни қабул қилдилар.

Улус хонлари доимо қўшниларига таҳдид солиб туриб, Жужи улуси, яъни Олтин Ўрда хонлари билан Кавказдаги ерлар учун рақобатда бўлардилар. Чигатой авлодлари билан эса улар Хуросондаги ерлар учун рақобат қилардилар. Бу улуснинг энг сўнгги кучли хони Абу Саъид (1317—1335) 1323 йили Миср мамлуклари билан битим тузади ва Сурияни босиб олиш учун олиб борилган кўпйиллик урушларга чек қўяди. Уша йилдан Сурия бутунлай Миср ихтиёрига ўтади. 1335 йили Абу Саъид ўлганидан сўнг то 1353 йилгача бу улусда бир неча хон алмашади, сўнгра у майда булақларга парчаланиб кетади: Ироқда — жалойирийлар, Форсда — музаффарийлар, Хуросонда — 1381 йилгача сарбадорлар, Ҳирот ва унинг атрофида то 1389 йилгача куртилар ҳукм суради. Бундан ташқари, Фарбий Эрон, Озарбойжон, Шарқий Анатолія, Ироқ ва Сурия шарқда бу ерларда кучманчилик қилиб юрган қора қўнлу туркманларнинг сардори Қора Юсуф бедодлик қилиб юрарди. Қора Юсуфнинг фаолияти туфайли бу улкалар жуда хавфли бўлиб қолган эди. Султон Аҳмад Жалойир ҳам бу соҳала Қора Юсуфдан қилинмасди, унга кумақлашарди.

Пировардида шу икки шахс фаолияти туфайли Яқин ва Урта Шарқдаги карвон йўллари беркилиб қолди.

Мовароуннаҳр савдогарлари ва мусулмонлари савдо карвонларини ҳамда Маккаю Мадинага ҳаж карвонларини чекка ва узоқ йўллардан олиб ўтадиган бўлдилар. Натижада Марказий Осиё ҳудудининг иқтисодийети катта зарар кўра бошлади.

Бу ҳол то Амир Темур давригача давом этди. У Эрон ва Ироқни бир давлатга бирлаштириб, улардаги хавфсизликни таъминлади. Ундан ташқари у кейинчалик Эрон мустақил ва ягона Сафавийлар давлати барпо бўлиши учун асос яратиб берди.

Чингизхоннинг катта ўғли Жужи улусида, яъни Фарбий Сибир, Дашти Қипчоқ, Русия, Шимоли-ғарбий Хоразм ва Сирдарёнинг қуйи оқимидаги ерларда ҳам аҳвол барқарор эмас эди. Ташқи сиёсатда Жужи авлодлари доим Чигатой ва Хулоғу улуслари ерларининг бир қисмини тортиб олишга даъват этди.

Жужи улуси (Олтин Ўрда) ҳеч қандай диний ва иқтисодий умумийликка эга бўлмаган турли халқлар ва маданиятларнинг сунъий бирлашмаси эди.

Бу улусга 1236—1256 йиллар орасида Ботухон томонидан қўшиб олинган Русия XIV аср ўртасида ҳали ягона давлат бўлмай, унга йирик ва йигирмага майда князлик ва мулклардан иборат эди. XIV аср бошидан рус князликларида бирлашишга интилиш кучайди.

Рус князликлари мустақилликка эришиш ва мугул зулмидан ҳалос бўлишга интилиб, ўз мулкларини кенгайтириб, ҳарбий кучларини оширишга ҳаракат қилардилар. Уша даврда бу ҳаракатни Москва, Владимир ва Твер князликлари бошқарарди. Бироқ ўрда хонлари князликлардаги аҳволни ҳушёрлик билан кузатиб борардилар, уларнинг кучайишига йўл қўймай, бирини бошқаси билан уриштириб қуяр ва уларга катта улпонлар солардилар. Ундан ташқари, вақти-вақти билан мугуллар Русиянинг ички вилоятларига юришлар қилиб, князликлар, мулклар ва шаҳарларни кучезлантитардилар.

Ўрда хони Ўзбек (1312—1341) 1327 йили жазо қўшнларини юбориб, Твер князлигини поймол қилади. Шундан кейин Москва князлигининг мавқеи орта боради. Москва Русиянинг кучайиши Жужи улусининг сусайиши билан бир вақтда содир бўлади. Бу жараённинг бошланиши Ўзбекхон ҳукмининг охириги йилларига тўғри келади. Ўрда

Мугул шитироки нутурдан кетган мусулмон юксак элини қувватлантирди, бироқ унинг маданияти бетакрорлигини бузмади. Тиллар, дин, нафосат марамлари сақланиб қолди, мусулмон оламнинг ташаббускорлиги, таъсир кучи шу қадар осдики, у XIV—XVIII асрларни қамраган давр учун бемалол етарли бўлди.

Л. Н. Гумилёв.

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

хонларидан биринчи булиб Ўзбекхон исломни қабул қилди. Тез орада ислом бу улуснинг туркийлашган аҳолиси орасида ҳам тарқалди. Шунинг ҳам айтиш керакки, Олтин Урдада ҳам нисбатан камсонли булган этник муғуллар купсонли туркий муҳида қоришиб туркийлашиб кетдилар (12). Лекин бу улусда тотор номи сақланди.

XIV аср урталарига келиб Олтин Урданинг кучсизланганлиги аниқ сезила бошлади. Бунинг далили шуки, 1349 йилдан то 1379 йилгача утган уттиз йиллик вақт мобайнида Урда тахтида 26 та хон алмашди. Урда аниқгина кучсизланганлигига қарамай, ҳали рус князликларига нисбатан кучли эди.

1379 йили Амир Темурнинг тула ҳарбий ва иқтисодий ёрдами билан Урда тахтига Тухтамышхон утирди. Бироқ, бир оз аввал, 1376 йилдан бошлаб Амир Темур Тухтамышга уч марта шундай ёрдам берган эди. Лекин ҳар гал Тухтамышнинг иши муваффақиятсизлик билан тугарди ва ўз рақиблари томонидан енгилиб, яна ўз валийнеъматини олдига ёрдам сураб келарди. Ниҳоят, туртинчи уриниш муваффақиятли булди. Шунинг учун 1379 йил ёздан бошлаб Тухтамыш Амир Темурнинг гуманистаси ва тобеси сифатида ҳукм сурди.

Аммо, кун угмай, Тухтамыш ўз ҳомийси ва валийнеъматига нисбатан курнамаклик билан 1385, 1386, 1387, 1388 ва 1394 йилларда Амир Темурнинг мулкига намойишкорона ҳужум қилди. Кейинчалик Амир Темурнинг Жужи улусига 1388, 1391 ва 1395 йил-

лари қилган юришларининг сабаби шу эди.

Жужи улуси билан Чигатой улуси орасидаги ҳудудий нуқталардан бири Сирдарёнинг қуйи оқимидаги Сигноқ шаҳри булиб, шу ердан жанубга кунроқ ҳужум қилиб туриларди.

Чигатой авлодлари ҳам Ҳулоғу ва Жужи улуслари ерларига тез-тез ҳужум қилиб турардилар. Чигатойларнинг жанубдаги таянч нуқтаси булган Кобулда доим уларнинг вакили турарди.

Шундай қилиб, XIV аср урталарига келиб, учала ғарбий улусда ҳам ҳокимият учун кураш кучайди. Бу курашда маҳаллий беклардан фақат энг кучлиларигина ғалабага эришарди. Жужи улусида Тухтамыш, Ҳулоғу улусида — Қора Юсуф ва Аҳмад Жалойир ҳамда Чигатой улусида Амир Темур шундай шахс эди. XIV аср иккинчи ярмидаги йирик шахслар жумласида Усмонли султон Боязид I Йилдирим ҳам бор эди. Бу ҳокимларнинг манфаатлари тарих тақозоси билан у ёки бу даражада тутаниб кетган ва бу қачонлардир уларни туқнашувга олиб келиши мумкин эди.

Мазкур арбобларнинг барчасини XIV аср тарих саҳнасига кутарди. Бу давр ҳар тарафдан олиб қаралганда жуда мураккаб булиб, зиддиятларга тула эди. Чунки у бир вақтнинг узида тушкунлик ва емирилиш аломатлари билан биргаликда ўз қаърида уйғониш ва буюк юксалиш жихатларини намойиш этарди. Бу уйғониш ва юксалишнинг амалга оширилиши тарих ва тақдир Амир Темур ва унинг фарзандлари зиммасига юкларди.

Мустабидларга қарши кураш ва мустақил давлат барпо этиш — Амир Темур буюк тарихий бурчи

АМИР ТЕМУРНИНГ ЁШЛИК ЙИЛЛАРИ

Шарафуддин Али Яздий (1) ва Фасиҳ Хавофийнинг (2) маълумотларига кура, Амир Темур ҳижрий 736 йил 25 шаъбонда (1336 йил 8 апрелда) таваллуд топган. Ибн Арабшоҳ унинг туғилган ери Кеш (ҳозирги Шаҳрисабз) яқинидаги Хожа Илғор қишлоғи эканлигини айтган (3).

Амир Темурнинг отаси Амир Тарағай барлослар уруғининг ҳарбий бош-

лиқлари — бекларидан булган. Унинг аждодлари Чигатой ва Чингизхонлар саройи яқинларидан эди. Француз тарихчиси Рене Груссе узининг 1941 йили нашр этган «Дашт салтанати» асарида Амир Темурнинг барлослар уруғидан келиб чиққанлиги ҳақида шундай ёзган эди: «Темурийларнинг тарихчилари унинг шажарасини Чингизхон сафдошларидан бирига ва ҳатто Чингизийлардан бирига олиб бориб улашга ҳаракат қилардилар. Аслида эса у ҳеч қандай муғул эмасди, у туркий эди. У Мова-

Яна тажрибамдан ёшдимки, содиқ ва вафодор дуст улким, ўз дустидан ранжимади, дустининг дустимани ўз ёви деб билади. Агар керак бўлса, дустини учун жонини ҳам аямайди. Шундайки, амирларимдан қай бирлари менга жон-дили билан ҳамроҳлик қилган бўлсалар, мен ҳам улардан ҳеч нарсани аямасдим.

«Темур тузуқлари».

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

роушнаҳрнинг барлос уругидан чиққан олижаноб оилаларидан бирига тегишли булиб, улар Кеш атрофида уз мулкларига эга булганлар ва унда ҳокимлик қилганлар»(4).

Бошқа бир француз тарихчиси Луи Базен бу айтилганларни қуйидагича шарҳлайди: «Муғулларнинг 1240 йили ёзилган «Махфий тарихи»да келтирилган маълумотларни Амир Темур 1405 йили улганидан кейин темурий тарихчилар келтирган маълумот билан солиштириш шунинг курсатдики, булар Амир Темурнинг ўзи ҳам тасаввур қилмаган Чингизийларга қонуний тегишли қилиб курсатишга уринганлар. У фақат ҳаётининг охирига яқин Чингиз авлоди Хизр Хожажоҳоннинг қизига уйланиш йули билан унга қариндош булди ва «гуррагон», яъни кўёв лақабини олди» (5). Демак, Темурнинг барлос уругидан булиши билан бирга унинг муғуллар ва Чингизхонга алоқаси йўқ.

Амир Темурнинг отаси Амир Тарагай Чигатой улусидаги эътиборли кишилардан булганлигининг яна бир далили шуки, у йилда бир марта Или дарёси бўйида хон томонидан чақириладиган қурултойга таклиф қилинарди. Тарагайбекнинг нафақат Мовароуннаҳрдаги, балки Муғулистондаги йирик амирлардан яқин танишлари булиб, кейинчалик Амир Темур бу алоқадан фойдаланади. Шундай қилиб, Тарагайбек Чигатой улусининг кузга куринган бекларидан булган.

Бироқ беклардан келиб чиққанликларига қарамай, Амир Темур отасининг ҳам, бобоси Амир Баргулнинг ҳам ҳарбий ишга майли булмаган. Тарагайбек тақводор мусулмон булиб, кўп вақтини дарвешлар билан бирга ўтказган. Шарафуддин Али Яздий бу ҳақда шундай ёзади: «Тарагайбек уламо ва сулаҳо ва муттақиларга мушфиқ ва меҳрибон эрди. Буларнинг мажлисида борур эрди, ложурма бу жиҳатдинким, ҳазрат Ҳақнинг севаур бандаларини севаур эрди»(6).

Тарагайбек пири тасаввуф шайхи Шамсуддин Кулолни айниқса чуқур эҳтиром қиларди. Кейинчалик шайх Кулол Амир Темурнинг ҳам пири булди. Тарагайбек 1360 йилда қаза қилди.

Амир Темурнинг онаси Такина хотун муштинлар аёл эди.

Темур етти ёшга тулганида отаси уни мадрасага ўқинишга беради. У ерда Темурга сузлар жадвалини берадилар ва у ўқийбошлайди (7). Бунидан куринадики, Амир Темур уз ўйида, ўқиниш урганиб олгач, мадрасага қатнаган.

Амир Темурнинг болалик йиллари ҳақида Яздий шундай ёзади: «Ҳазрат Ҳаққ субҳонаҳу ва таоло ани истиқомат бешикидин чиқориб ва лутф дояси сути билан парварини берди. Ҳадди тамйиз ва ақлда етконда ҳаракат ва қилигидин салтанат иши андин зоҳир булур эрди. Ва анинг эш-қучидин ва айтмақ ва эшитмақларидин подшоҳлик ва шаҳриёрлик тариқаси кун киби йаруқ куринур эрди.

Чу ёшлар била уйнаур эрди мудом,
Дер эрди аларга: «Келинлар тамом,
Ки менг шоҳ булгаймен ва барчангиз,
Мани шоҳ атаб, узга суз демангиз».
Келур эрдилар ёшлар қошига,
Ани шоҳ атаб, кутариб бошига.
Булур эрди бир гудак анга амир,
Йна бири анга чу доно вазир.
Яғочу қамиш бирла инсон этиб,
Бир иш буюруб, анга фармон этиб,
Дер эрдиким: «Ул ёрлик эшитилмади,
Ёзулуқ қилиб, ани буюр эрди».
Дер эрди: «Кесинлар бошини равон!
Ки мундин нари ҳеч киши дар жаҳон
Шаҳаншоҳ ҳукмидин ул чиқмагай,
Наким шоҳ дегай, узга иш қилмагай»(8).

У тезда ўқ отмоқ, отланиб чопмоқни севиб қолди ва уруш уйинларига майл курсатди. У овни шу қадар севиб қоладдики, ҳатто кечаю кундузларни овда ўтказиши мумкин эди.

Шубҳасиз, Амир Темур бу успиринлик ва ёшлик йилларидаги ҳарбий-спорт уйини ва машғулотлари билан отаси Тарагайбекка хизмат қилган махсус мураббийлар ёрдамида шуғулланган. Бироқ уларнинг номи тарихда сақланмади. Ўрта асрларда Осиёнинг мусулмон мамлакатларида подшо ва амирлар саройида отабек (ёки оталиқ) мансаби булиб, мансаб эгасининг вазифаси подшо ва амир ўлини баъзи илмларга ўргатиш билан бир қаторда, унинг ҳарбий ва жисмоний тарбияси билан яқини шуғулланиб, бадали ва руҳини чиниқтиришидан иборат булган.

Амир Темурнинг руҳий-маънавий мураббийлари, пирларининг номлари тарихда маълум. Уларнинг биринчиси юқорида эслатилган шайх Шамсуддин Кулол булиб, Амир Темур биринчи марта унинг ҳузурига келгани ҳақида маълумот сақланган. Успирин Темур жулдир чопонда шайх ҳузурига келади. Бу вақт шайх уз атрофидаги дарвешлар билан зикр тушаётган эди. Темур зикр тугашини сабр билан кутди. Ниҳоят, зикр тугаб, шайх унинг олдига келганида, Темур тиз чуқиб, пешонасини унинг оёғига қуяди ва қулини уғади. Шунда шайх дарвешлар билан бирга Амир Темур ҳаққига дуо қилади (9). Кейинча-

Амир Темур ёшлиги-даёқ ақлининг тиниқлиги ва жасурлиги билан ажралиб турарди. Унда ҳар биш истеъдод эрта намоён булди, у отда торни маъқулни олган ва камондан отишига моҳир эди.

А. Ю. Якубовский

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

лик Амир Темур бу дуони уз муваффақиятларининг сабабчиси деб билган.

Бизнингча, Темур 14-20 ёшларида отасининг маслагидан борган ва шайх Кулолга яқин бўлиб, содда ҳаёт кечирган куринади. Юқорида Яздийдан Тарағайбек ҳақида айтилганлар шу фикрга олиб келади ва Ибн Арабшоҳ келтирган хабар («жулдири чопон») буни тасдиқлайди. Бу ҳолда Амир Темурнинг бу хабарларни расмий солнома-ларга киритмагани тушунарлидир: балки у султон бўлганидан сунг успири-лигидаги уша аҳволдан уялгандир.

Урта аср муаллифларида фақат Ибн Арабшоҳ Темур ёшлик йилларида Амир Қазагоннинг хузурига келгани ва унинг набирасига уйлангани ҳақида хабар (икки ривоят) келтиради. Биринчи ривоятга кура Темурни Қазагонбекнинг хузурига унинг набираси Амир Хусайннинг отбоқари олиб келган, иккинчи ривоятга кура, отаси Тарағайбек келтирган (10).

Бу воқеа 1355 йил баҳори ва ёзи оралигида содир бўлгани эҳтимол, чунки уша йил ёзида Амир Қазагон Темурни узининг набираси Улжай Туркон оқага, яъни бундан бир неча йил аввал улган катта угли Амир Мусаллонинг қизига — Амир Хусайннинг синглисига уйлантириб қўяди. Балки ҳодиса мазкур икки ривоятнинг умумий уртачасидек бўлгандир, яъни Темур отбоқар орқали Амир Хусайн ва унинг синглиси билан ганишган ва улар Темурни Амир Қазагонга отаси олиб боришини маслаҳат бергандирлар.

Хуллас, воқеа қай йусинда бўлганлигидан қатъи назар, Амир Қазагон Темурнинг ақлу-заковати, паҳлавон салобати, шижоат ва жасоратига қойил қолиб, уша 1355 йил ёзида набираси Улжай Туркон оқани унга никоҳлаб беради. Бироқ бунгача Темурнинг хотини бор эди: уша йил баҳорида отаси уни Жаку Барлоснинг қизига уйлантирган эди. Кейинги йили 20 ёшлик Темур икки угил куради — Улжай Туркон оқа 1356 йил ёзида Жаҳонгир Мирзони туғади, кузида Жаку Барлоснинг қизи Мирзо Умаршайхни туғади.

Ёш Темурнинг Амир Қазагонга ёқиб қолган табиий хиелат ва фазилатлари ҳақида Яздий бундай тавсифни келтиради: «Анинг давлатманд зотиким, мазҳари лутфи илоҳий эрди, шафқат ва хайрдин узга иш муборак кунлига кечмас эрди... Ва далили бу суздаким, такаллуфдин йироқ ва риёдин бегона турурким, ҳазрати Рисолат, саллаллоҳу алайҳи васаллам, айтиб турурким: «Алваладу сирру абиҳи» («Фарзанд ота-

нинг сирри»). Бу ҳазрат Соҳибқирондин тахт узра додлик Хусравий ултуруб турурким, ҳаргиз ул ҳазратдин муваддажа озурда бўлмагон турур. Йироқ-яқиндин тамом оламни бу сузда иттифоқлари бор турур. Ва жувонбахти турурким, бовужуд улким ҳазрат Ҳаққ субҳонаҳу ва таолодин анга куллу ас-боби давлат муяссар бўлуб эрди. Ҳаргиз номашруъ ишгаким, гуноҳ турур, майл қилмади ва эмак сори майл қилмади. Ва подшоҳи комкор огзини жоғир (ичкилик) сори элтмади ва бир дами тоату ибодат фикридин узга иш фикрида кечмади. Ва муттасил иши Куръон укумоқ ва фақир мускиннинг гамини емак эрди» (11).

Яздийнинг бу сузларида мақтов оҳанги сезилиб туришига қарамай, умуман у Амир Темурга туғри баҳо берган. Амир Темурнинг феъли-атвори манбаларга кура, босиқ бўлган, жиззакilik ва жиртакилик унга хос бўлмаган. Унинг феъли-атворидаги худди ана шу хусусиятлари маслақдошларини узига жалб қиларди. Унинг ичкиликка (жоғир) майли йуқлиги билан фикр-мулоҳазалари теран ва идрокли эди. Купинча, у оғир вазиятларда туғри счимни осонлик билан тошарди. Шунинг учун Амир Темурнинг болаликдаги дустлари ва мактабдош уртоқлари атрофига тушланишиб, биргаликда машқ ва мусобақаларда иштирок этар, уз баданларини ва руҳларини чиниктиришар, аста-секин навкар бўлишиб, ҳарбий гуруҳга шакллана борардилар. Амир Темурнинг болалик йилларидаги дустлари орасида Аббос Баҳодур, Жаҳоншоҳбек, Қимори Иноқ, Сулаймоншоҳбек, Идику Темур, Сайфулдинбек, Хиндушоҳ Қарқара ва бошқалар бор эди. Кейинчалик улар Амир Темурнинг лашкарбошилари ва сафдошлари бўдилар.

Амир Темурнинг ёшлик пайтидаги оғир синовлар XIV аср 50-йилларининг охири чорагида Мовароуннаҳр бош амири ва ҳоғинининг бобоси Амир Қазагоннинг улимидан кейин бошланди. Бу пайтга келиб Мовароуннаҳрда тарқоқлик, амирларнинг узаро кураши янада кучаяди.

Кураш пировардида амир Қазагоннинг куёви Қутлуг Темур уз қайнотасига нисбатан фитна уюштиради ва 1358 йили уни улдиради. Қазагоннинг урнига амирлик лавозимига унинг иккинчи угли Абдуллоҳ утиради. Унинг даврида бошбошдоқлик, хужасизлик ва тарқоқлик шу қадар кучаядики, Абдуллоҳ мамлакатни бутунлай идора қилолмай қо-

Камнинг ақли ва ши-жоатини синов тировусида тортиб куриб, бошқалар-никидан ортиқроқлигини билсам, уни тарбиятига олиб, амирлик даражисига кутарар эдим. Сунгра курсатган хизматларига яраша мартабасини оши-риб берардим.

«Темур тузуқлари».

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

лади ва бир йилдан сунг узи уддирилади.

1358 йил охири ва 1359 йил мамлакатда ҳокимиятни даъво қилаётган амирлар уртасидаги низо ва жанжалларда угди. Язлий бу ҳақда шундай ёзди: «Олам ичра ҳар тарафла гавғолар пайдо булди. Ва пуйонлардин ҳар кишидаким, аз-чуқ кучи бор эрди, давлат даъво қилур эрди. Ва Кеш вилояти тавобиъи биланким, қадимдин бери ҳазрат соҳибқирон ато-атоларида эрди. Ҳожи Барлосбекка тааллуқ эрди, уз қарорда эрди.

Ва Хужанд вилояти Боязид Жалойирда эрди ва баъзи вилоят Хусайн ибн Мусалло ибн Қазағонбекда эрди. Ва ул киши-қароси билан атосининг юртини тилар эрди.

Улжай Буға Сулдуз Балҳада эрди ва анда салтанат даъвоси қилур эрди.

Ва Шибурғонда Муҳаммад Хожа Апардийким, наймондин эрди, ул тақи даъвои салтанат қилур эрди.

Бадахшон шоҳлари бир-бирига бош эгдурмай, бир-бирининг бошида бир даъвои бор эрди. Ва Кайхусрав ва Улжайту Апардий Хутталон вилоятида эрдилар. Ва Хизр Ясавурийким, анинг қадим юрти Сарипул ва Тоткантиким, Самарқандда тааллуқ вилоятлар эрди, барча Ясавурийларни жамъ қилиб, ҳеч қурсатилган кишини қузига илмас эрди. Ва қурсатилган бекларнинг аросида яна муқогила урушлар булур, куб киши талаф булди» (12).

Ана шу Мовароуннаҳрдаги нотинчлик, галаён ва сурон шароитида Чигатой улуси шарқий қисмининг хони Туглуқ Темур (1359—1363) бундан фойдаланмоқчи булди ва улуснинг тарбий қисмини ҳам уз мулкига қўшиб олиш мақсадида Мовароуннаҳр тарафига лашкар сурди. 1360 йил январига келиб, Сирдарё билан Тошкент оралигидаги Чаноқ Булоқ деган мавзеда тухтади. Бу ерда хон беклари билан кенгашиб, ёрлик билан кераит уругидан Улуғ Темурни, арканут уругидан Ҳожибекни ва қангли уругидан Беккичикни Кешга юборади.

Буни эшитган Ҳожи Барлос ваҳимага тушиб, бутун уруги билан Хуросонга кетишга қарор қилади. Амир Темур уни Амударёгача кузатиб, у ерда Ҳожибекка бундай дейди: «Мамлакат агар ҳокимсиз қолса, ул мамлакатда юз паришонлик воқеъ булур ва булгон эл-улус мухлифлардин хароб булғайлар. Маслаҳат ул турурким, сиз Хуросон сори борсапгиз, мен Кеш вилояти сори ёнғаймен, ва эл-улусқа кунгул бериб, кел-

гон беклар билан йарашуб, хон хизматиға борғайменким, вилоят хароб булмағай ва раъиятларким, ҳазрат парварлиғорнинг бандалари турурлар, захмат ва ташвишда тушмағайлар» (13).

1360 йил январида, ҳали йигирма тўрт ёшга тулмаган Амир Темур фақат бир узи хон билан музокарага боргани диққатга сазовордир. Бундан куринадики, Амир Темур шу ёшида Мовароуннаҳрнинг кузга курунган ҳарбий ва сиёсий арбоби булиб етишди. Амир Темур хон томонидан Кешга юборилган беклар билан кенгашиб, хонга хизмат қилишга тайёрлигини билдирди. Шунда хон уз ёрлиғи билан Амир Темурни Кеш вилоятининг даругаси етиб тайинлайди. Шундан сунг Амир Темур уз вилоятига қайтиб келади, Туглуқ Темур эса Муғулистонга қайтиб кетади.

Шуни айтиш керакки, Туглуқ Темурхоннинг бу биринчи келишида Амир Темурнинг хон ҳузурига бориши — кучлар тенг булмай, шароит тақозо қилганда ноилоҳликдан қўйилган сиёсий ҳамда стратегик қадам эди. Лекин Амир Темур қуилган бу қадами билан мамлакатда мугуллар талонининг олдини олди ва раъиятни бу фалокатдан қутқарди.

Энди мамлакатда осойишталик урнашадигандек булган эди. Лекин, аслида, бундай булиб чиқмади. Хон кетганидан бир оз вақт утмасиданоқ амирлардан Баён Сулдуз, Хизр Ясавурий, Боязид Жалойир ва Хуросондан қайтиб келган Ҳожи Барлос исён ва галаён кутарадилар. Уларга нисбатан анча ёш булган Темурнинг даругалиғига улар рози булмайдилар. Ички низо аввалгидан кучли тус олди ва энди даруга сифатида Амир Темур ҳам унда иштирок этишга мажбур булади. Бу ҳодисалардан воқиф булган Туглуқ Темурхон 1361 йил мартада Мовароуннаҳрга иккинчи марта келади ва Хужанд яқинидаги чулда тухтади. Бу гал хон Мовароуннаҳр бекларига нисбатан бир оз қаттиққўлик қилади. У Боязид Жалойир билан Баён Сулдузини ясаққа тортади (қатл этди). Ҳожи Барлос яна Хуросонга қочади ва у ерда уддирилади.

Хон Ҳожи Барлоснинг қариндоши Темурга нисбатан қандай сиёсат тутиши номаълум эди, лекин Амир Темур отасининг эски таниши, хонга яқин булган Муғулистоннинг йирик беги, карликот уругидан булган Ҳамидбек унга ҳомийлик қилади. Ҳамидбек Амир Темурни хоннинг урдусига чақириб, уни хон билан таништиради. Сунгра хон уша йил баҳори ва ёзини Мовароун-

Ушун хос ватанпарварлик хиссиятлари билан рухланган, ижтимоий-социал воқеаларни узича тушулган тadbиркор Амир Темур 25 ёшида Шаҳрисабз ҳокимлиғига муяссар булди.

Н. М. Муминов

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

наҳрда утказиб, Амир Темурнинг қайноғаси Амир Ҳусайн билан жанг қилади, уни енгиб, то Ҳиндукуш тоғларигача таъқиб этади ва кузда Жетага (Муғлистонга) қайтиб кетади.

Қайгишидан аввал у ёрлиқ эълон қилиб, унга кура уғли Илёс Хожани Мовароуннаҳр подшоҳи этиб тайинлади ва «барчадин улуг Беккичикни қилиб, углига тобшурди. Ва ҳазрат Соҳибқиронни иноят ва шафқат этиб, углига тобшурди. Ва ул ҳазратдин давлат ва саодат зоҳир эрди, мамлакат забтини анга берди» (14). Демак, бу гал Амир Темур бугун Мовароуннаҳрни бошқариш лавозимини олган. Бу эса жуда катта лавозим бўлиб, XIV аср 60-йилларининг бошларидаёқ Мовароуннаҳрнинг энг йирик шахси бўлиб шаклланигандан далолат беради.

Бироқ хон юртига қайтиши билан амир Беккичик Амир Темурга нисбатан иғво ва фитналар уюштиради. Шу жиҳатдан Амир Темур Беккичик ва Илёс Хожа билан мурося қила олмайди. Унинг мамлакатда туриши узи учун хавфли бўлиб қолади ва у мамлакатни тарк этишга мажбур бўлади. Бу воқеа 1361 йил охирига тўғри келади. Шу кездан Амир Темур ҳаётида саргузантлар даври бошланади.

Аввалига Амир Темур қайноғаси Амир Ҳусайнни излаб, уни Хева яқинидаги чулдан топади. Улар Хева даруғаси Тукалнинг ҳузурига боришга келишишади ва сунг Илёс Хожа Тукалга уларни тутгани буюргангани эшитиб, жанубга йул олишади. Тукал минг кишилик аскар билан уларни таъқиб қилади ва уларга етиб олади.

Темурбек ва Ҳусайнбек одамлари хотинлари билан бирга 60 киши эди. Булар 1000 кишилик аскар билан жангга киришга мажбур бўладилар. Қирғинбарот жангдан сунг душмanning минг кишисидан эдик киши, Амир Темурда эса етти киши қолади. Шундан сунг Тукал жангни тухтаганига мажбур бўлади ва чекинади.

Кейин Ҳусайн ва Темур хотинлари билан бирга Мохонда туркман Алибек Жониқурбоний ибн Арғуншоҳ қўлида 62 кун асир бўладилар. Тутқунликдан қутулгандан сунг Ҳусайн ва Амир Темур Гармсири Ҳирмандда (ҳозирги Афғонистоннинг жануби-шарқидagi Ҳирмандда) учрашишга келишиб, бир-бирларидан ажраладилар.

Сунгра Амир Темур Кеш томон кетади ва Ҳузор (ҳозирги Ғузур) яқинидаги бутазорда икки ой бекинади. Кейин Самарқандда, опаси Қутлуг Тур-

кон оқанинг уйида 48 кун бекиниб этади. Бу ерда ҳам узоқ туриш хавфли эди, чунки Илёс Хожа Амир Темурни бутун Мовароуннаҳрдан излаётган эди. Шунинг учун Амир Темур Мовароуннаҳрни бутунлай тарк этиб, Гармсири Ҳирмандда Амир Ҳусайн ҳузурига боради. У ерда икковлон минг кишилик аскар туплайдилар.

Шу пайт Сенстон даруғаси харбий ёрдам сураб уларга мурожаат қилади. Сенстонда мекронийлар билан бўлган жангда Мамақтув деган киши отан уқ Амир Темурнинг унг қўли ва унг оёғини жароҳатлайди. Сунг Амир Темур яна Ҳусайндан ажралиб, Хуросон жанубидаги Арсаф чулда бир ой жароҳатларини даволайди. Бу воқеа 1362 йил кузига тўғри келади. Жароҳатлар даволанганидан сунг Амир Темурнинг унг оёғи бир оз оқсоқланадиган бўлади. Унг қўлидаги жароҳати қилич ушлашга халал бермайди ва умуман Амир Темур жароҳатлари унинг жантоварлик фаолиятига бутунлай безарар эди.

Амир Темур ва Амир Ҳусайн кейинги икки йил давомида Илёс Хожа бошчилигидаги Жета лашкари билан бир неча марта жанг қиладилар. Ва, ниҳоят, 1364 йил охирида улар муғулларни Мовароуннаҳр ҳудудидан қувиб чиқаришга муваффақ бўладилар.

Бироқ 1365 йил баҳорида яна шарқдан душмanning кунсонли лашкари келди, деган хабар тарқалади. Амир Темур ва Амир Ҳусайн Тошкент билан Чиннос уртасида Чирчиқ буйида лашкар туплайдилар. Душман Конибодом тарафидан яқинлашиб келарди. Сунг икки тараф лашкари саф тортиб турди.

Чигатойлар лашкарининг унг қўлида Ҳусайнбек ва сул қўлида Темурбек турдилар. Жанг ҳижрий 766 йил рамазон бошида (1365 йил 22 май кун) юз берди. Аввалига чигатойларнинг устунлиги сезиларли эди. Лекин душман тарафи ҳалол жангга энголмаслигини сезиб, найранг ишлагали: йадачи йада тошини ишлатиб, ёмғир ёғдиради: ёруғ кунда тўфон кутарилиб, момақалдироқ булди ва «анча йамғур тўқдиким, олам тула сув булди ва андоқ балчиқ булдиким, от еридин тебрана олмай ва отлиқ йайоққа мажולי ҳаракат йўқ эрди. Ва уз ерларига ҳайрон бўлуб, йамғур жиҳатидин бошларига капанак тортиб туруб эрдиларким, муҳолиф черики аларға етти, капанакларини бошларидин ташлаб уруш қилдилар» (15).

Шундай оғир обихаво шароитига қарамай, Амир Темур сул қўлдан душмanning унг қўл тарафига қаттиқ ҳужум

Тангри тирлонинг дини ва Муҳаммад мустафонинг шариатида дунёда ривож бердим. Ҳар ерда ва ҳар вақт ислом динини қувватладим.

«Темур тузуклари».

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

қилади ва душманнинг бу тарафини ва Илёс Хожaxonни ҳам чекинишга мажбур этади. Лекин душманнинг сул қули Шамсулдинбек бошчилигида чиғатойларнинг Амир Хусайн раҳбарлигидаги ўнг қўлига қаттиқ ҳужум қилади. Амир Темур ўнг қўлининг чекинаётганини куриб, навқарини Амир Хусайн ёнига юборади, қўшинларини қалиб ва сул қул тарафига яқинлаштиришини буюради. Лекин Амир Хусайн бунга қўнмайди. Шу кун Амир Темур билан Амир Хусайн уртасида биринчи марта нифоқ бошланади.

Шундан сўнг душман ташаббусни қўлига олиб, чиғатойларни иккита ажратиб юборади ва галабага эришади. Бу жангга Амир Темур Мовароуннаҳр ҳокими булдишига қадар ва умуман тарихида биринчи марта мағлубиятга учради. У ҳам бўлса, Амир Хусайннинг айби билан. Бу жанг тарихга «жанги лой» номи билан кирди.

Мазкур жангга Амир Хусайн жанг усуллари санъатида узининг нуноқлиги ва ноқомиллигини ошқор қилди. Кейинги воқеалар унинг ҳатто номардливини ҳам кўрсатди. Жангдан сўнг у ўз мулки — Соли Саройга қайтади ва бузун яқин уруғларини йиғиб, Амударёдан утлади-да, Кобул яқинидаги Шабарлу қалъасига келиб тухтайди. Амир Хусайн, агар Жета лашкари келгудек бўлса, Ҳиндистонга қочинга ҳам тайёргарлик куриб қўяди. Амир Хусайн Амир Темурга ҳам дарёдан кечини маслаҳат берганида, у: «Ҳар ким борса борсун. Менга ҳиммат қўймаским, қўйайменким, ётлар вилоятқа кириб, элга жафо қилгай. Яна бир қатла черик йиғиштириб, муҳолифлар билан урушурмен!» деб мағрур жавоб берди (16).

«Жанги лой»дан сўнг утган вақт мобайнида душманга жасорат пайдо бўлиб, Самарқандни ураб олади. Бу пайт шаҳарни урвчи истеҳком деворлари йўқ эди. Шаҳар аҳолиси сарбалдорлар Мавлонозода Самарқандий, Мавлоно Хурдак Бухорий ва Абу Бакр Калавий Наддофлар бошчилигида шаҳарни мудофаа қиладилар. Шаҳар кучаларига кучабандлар куриб, душманни шаҳарга киритмайдилар. Манбада келтирилганидек, «муддати ул шаҳарнинг раъиятлари, бовужуд улким, алар ичида ҳоким йўқ эрди, андоқ уруштиларким, малак фалакда аларга махтади. Ва Жета черикини қўймадиларким, шаҳарнинг яқинида келгайлар» (17).

Шаҳар қамали узоққа чўзилиб, шаҳарликлар Самарқандни мардона муҳо-

фаза қилаётган эдилар, душман ҳам шаҳарни ололмай, анча ҳолдан тойган эди. Шу пайт, кутилмаганда, душман отлари орасида вабо тарқалди ва куп «от ўлдиким, тург киши аросида бир от қолмади. Ва бу жиҳатдин барча (муғул) паришон бўлуб қайттилар. Купи эгарларини орқаларига солиб, тиркашларини қултуқларига тугуб кеттилар» (18).

Муғуллар кетганларидан сўнг шаҳарликлар ўз ҳолига қолиб, тартибсизликлар бошланди. «Раъиятлар бир-бирига зулм қила бошладилар. Ҳар кимдаким, куч-қувват бор эрди, гурур ели бошида пайдо бўлуб, аёғини ўз ҳаддин юқори қўяр эрди. Жавр элигини узотиб, фасод қилур эрди» (19). Юз берган бундай шароитда сарбадорларнинг мазкур пешволари узларининг шаҳарни бошқара олмасликларини кўрсатдилар. Аслида бу тартибсизликларга уларнинг ўзи йўл қўйган эди.

Бу ҳақда биринчи бўлиб Амир Темур эшитди ва лашкари тўшлаб, Самарқанд тарафга йўл олди. Бу ҳақда у Амир Хусайнни огоҳлантирди.

1366 йил баҳорда Амир Темур ва Амир Хусайн Самарқандга келдилар. Бу ерда юз берган тартибсизликлар ва зувонликларнинг асосий айбдорлари сул қилинади. Айбдорлар сарбадорлар экашлиги исботланганидан сўнг Амир Темур Мавлонозода Самарқандийни ўз ҳимоясига олади, қолганлари Кониғилда дорга осилади.

Бу воқеала Амир Хусайн мамлакат ҳокими сифатида намоён бўлди. У Амир Темур лашкари бошлари Жақубек, Сайфуддинбек, Оқ Буға, Элчи Баҳодур ва Давлатшоҳ Бахшиларга «жанги лой»даги мағлубият айбдорларни деб катта жарима солади. Улар айтилган рақамни туланига қодир эмас эдилар, шунинг учун ёрдам сўраб Амир Темурга мурожаат этишади. «Ҳазратнинг ҳиммати андоқ буюрдиким, — деб ёзади Яздий, — алар учун не-нимасиким бор турур, бергай. Ул жумладин икки исирнаким, маҳди улё Улжай Турконнинг эрди, Хусайнбекка йибарди. Ва Хусайнбек ани куруб билдиким, синглининг турур, аммо ҳирси андоқ бўлуб эрдиким, синглининг ҳаққини кўрмай, аларни олди» (20).

Амир Хусайннинг таъмағирлиги, қурқоқлиги ва иродасизлиги Амир Темурнинг хислатларига бутунлай зид бўлиб, бу икки шахс орасида душманлик деворини кутарди. Уша 1366 йил охирида Темурнинг хотини Улжай Туркон оқа, яъни Амир Хусайннинг синглиси вафот этади. Шундан сўнг иккала амир

Омад унга кулиб бақди, бу равшан, бунга, аввало, узининг бор қобилиятини ва инсоний эзгуликни муанян мақсад нулида оқилона қўлай билдишигина ёрдам берди. Амир Темур Дорю, Искандар, Қайсар салюҳитига тенг ёки уларнинг барини орда қолдирувчи булук ишни адо этиб ҳокимият тепасига келди ва кетма-кет галабага эришаверди.

Тильман Ногель

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

уртасида қариндошлик муносабатлари ҳам узилиб, фақат душманлик қолади. Амир Темурнинг бу хотинидан угли Жаҳонгир Мирзолан ташқари қизи Султонбахт бегим ҳам бор эди.

Мовароуннаҳр ва умуман Чигатой улусининг икки йirik амираи уртасида бундай муносабат юзага келганидан сунг уруғлар ҳам, лашкар қатламлари ҳам Амир Темур ва Амир Хусайн тарафдорларига ажрала бошладилар. Жанубликлар орасида Хусайннинг тарафдорлари купроқ эди. Лекин шимолдагилардан Ясавурийлар уруги Амир Хусайнга хайрихоҳлик билдирганини англаб, Амир Темурнинг беклари унинг хузурига келадилар ва Ясавурий уругини ҳибсга олишни маслаҳат берадилар. Шунда Амир Темур бу ишни раво кўрмай, ман этади ва бундай дейди: «Агар мундоқ иш қилсак, мундин нори аларга бир нек соридин эътимодлари бўлмағай ва бизга зарар теккай. Давлат эвимиз яхшилиқ била бино бўлса, анга ҳеч киши зарар еткура олмағай. Ва ул йағочким, адл ва эҳсондин сув ичса, комронлик мевасин бергай» (21).

Амир Темур бу сузларни айтганила энди 31 ёшга қадам қўйган эди. Унинг бу сузлари Амир Темур шу ёшга келиб хайрпарвар арбоб бўлиб шаклланигандан дарак беради. Амир Темур айтган сузлар бир умр унинг ҳаётий шиори бўлиб қолди ва у доимо шу шиорга амал қилди.

Амир Темур билан Хусайн орасидаги муносабатнинг кескинлашуви улар уртасида туқнашувларга олиб келди. 1367 йил бошларидан то 1370 йил баҳоригача бўлган вақт ичида бундай туқнашувлар бир неча марта руй берди. Улар икки марта ярашишди. Иккала амир уртасидаги асосий туқнашув 1370 йил апрелида Балх яқинида юз берди. Амир Хусайн батамом енгилгач, Амир Темурнинг хузурига ўз углини юбориб, гуноҳидан кечишни ва Маккага ҳажга боришга рухсат беришини сурайдди. Соҳибқирон бунга розилик бераётган чоқда Амир Хусайннинг узини банди қилиб, қўллари боғланган ҳолда Амир Темур хузурига келтиришадди. Амир Темур Амир Хусайннинг қонидан кечади. Бироқ Амир Хусайннинг маккорлиги ва бадкирдорлигини яхши билган беклар бунга рози бўлишмади, чунки агар Амир Хусайн ҳозир қутулиб қолса, яна аскар туплаб, фитна уюштириши, ташвишлар орттириши турган гап эди. Кайхусрав Хутталоний Амир Хусайн томонидан улдирилган укаси Кайқубоднинг хунини талаб қилади.

Амир Темур Амир Хусайннинг чуқур бахтиқаролигини куриб ва угмишдаги у билан қариндошлиги, дуслиги ва яхши дамларни эслаб, угирилиб олади. Шу пайт Улжайту Апардий Кайхусрав билан Муаййидбекка ишора қилади ва улар ташқарига чиқиб, Хусайннинг калласини оладилар. Амирлар Хусайннинг ҳозир булган угилларини ҳам қатл этдилар.

Хусайнбек ибн Мусалло ибн Амир Қазағон Балхдаги Хожа Ақоша қабристонига кумилади. Шундан сунг амирлар Хусайннинг хотинлари ва туплаган мол-мулкларини Амир Темурнинг хузурига келтирадилар. Хусайн хотинларидан Қазонхон Султонхоннинг қизи Сароймулкхонимни (шу боис Соҳибқирон «гурагон», яъни «коннинг кўёви» унвонини олган), Хизр Ясавурийнинг қизи Ислон оқани, Баён Сулдузнинг қизи Улус оқани ва Тағай Туркон хотунни Амир Темур ўз ҳарамига олади (22). Хусайннинг бошқа хотинлари билан мол-мулкни бекларга бўлишиб беради.

1370 йил баҳорида Чигатой улусининг барча беклари тупланишиб, қурултой чақирадилар. Унда Амир Темур Гурагонни ҳукмдор деб эълон қиладилар ва унга байъат (эътироф) этадилар. Бу воқеа ҳижрий 771 йилнинг 12 рамазо-нида (1370 йил 9 апрелида), яъни милодий ҳисобда 34 ёшга тўлган кунининг эртасига юз берган эди.

Амир Темур Амир Хусайн билан бўлган охириги жангдан бир неча кун аввал Термизга яқинлашиб келар экан, шаҳарга уч фарсах (қарийб 70 километр) масофа қолганида Биё (ҳозирги Исо Термизий қишлоғи, Шеробод тумани) мавзеида Макка шарифларидан бири бўлмиш Саййид Барака урдуга келиб, Соҳибқиронга султонлик рамзи — ноғора ва байроқни топширган эди. Бу эса ислоннинг муқаддас шаҳарлари Маккаи мукаррама, Мадинаи мунавварадаги ислон пешволари Амир Темурни қўллаётганликларини билдирарди. Амир Темур бундан бағоят руҳланди. Шу-шу Саййид Барака умрининг сунгги дамларигача Амир Темур билан бирга бўлди.

МОВАРОУННАҲР ҲУКМДОРИ

Балхдаги қурултой Амир Темурни Мовароуннаҳрнинг ягона подшоҳи деб сайлаб, мамлакатда узоқ даврлардан орзу қилинган тинчлик, барқарорлик ва тартиб ўрнатилишига имкон берди. Лекин қурултой мамлакат чегараларини ва подшоҳликка солиқ йиғиладиган ерлар-

Доклат ишларини салтанат қонун-қондаларига асосланган ҳолда бошқардим. Тура ва тузукка таяниб, салтанатда ўз мартаба ва мақомини мустаҳкам сақлаб турдим. Амирлар, виғирлар, ситох, рабият, ҳар бири ўз лавозим ва мартабасидан мазмун ҳолда хизматинида бўлиб, ундан ортинга баъвогарлик қила олмади.

«Темур тузуклари».

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

ни аниқ курсатиб бермади. Бу масалани Амир Темурнинг шахсан узи ҳал қилиши керак эди. Ундан ташқари салтанатга махфий ва зоҳир даъвогарлар масаласи ҳам хали узи-кесил ҳал қилинмаган эди. Амир Темур дарҳол бу масалаларни ҳал қилишга киришди.

1370 йил ёзи бошларидан Амир Темур узига пойтахт қилиб танлаган Самарқанд шаҳрининг девори, қалъаси, сарой ва қасрларини бунёд этгирди ва хароб булган биноларни тиклашга киришди.

Қисқа муддатда Самарқанддаги харобалар тикланди, шаҳар чиройи очилиб пойтахт тусини олди. Шундан сунг Амир Темур исёнкор салтанат даъвогарлари ва мамлакат ҳудудлари масаласини ҳал қилишга киришди.

1371 йили Амир Темурнинг сафдоши Муҳаммад Хожа Апардийнинг угли Шибургон (ҳозирги Афғонистон шимоли-ғарбида) ҳокими Зинда Чашм исёнкорлик қилди, лекин у лавозимидан тезда четлатилди. Темурнинг йирик лашкарбошиси Кайхусрав Хугалоний эса бутунлай душманликка майл билдирди. Соҳибқирон уни четлатиши учун бироз вақт керак бўлди.

Мамлакат ҳудуди масаласининг бирмунча мураккаблиги унинг Амир Темур ташқи сиёсати билан алоқадорлигида эди.

Шуни айтиш керакки, улуслар хонлари давридаёқ, юқорида айтганимиздек, улусларнинг ерлари ва чегаралари аниқ эмас эди; бу масалала Чигатой хонлари Олтин Урда хонлари билан Хоразмдаги ерлар учун ва Ҳулоғу авлодлари билан Шимоли-ғарбий Хуросондаги ерлар учун тез-тез тўқнашиб туришарди. Чигатой улуси Амир Қазогон даврида иккига бўлинганидан сунг улуснинг шарқий қисми — Муғулистон хонлари улусининг барча ерларига даъво қилардилар. 1360 йил январидан то 60-йиллар охиригача Муғулистон хонлари Туғлуқ Темур, Илёс Хожа ва бошқаларнинг Мовароуннаҳрга қилган қайта-қайта юришлари Амир Темур давлати учун шарқдан катта хавф кутилишини исботлаган эди. Амир Темур дарҳол ана шу хавфни бартараф этингга киришди.

Ички низоли нотинч йилларда Хоразм масаласи янада мураккаблашиб кетган эди. Шимоли-ғарбий Хоразмнинг, яъни унинг Жужу улусига қарашли қисмининг ҳокими Ҳусайн Суфий Мовароуннаҳрдаги ноаниқлик ва ҳужасизликдан фойдаланиб, 1365 йили Хева ва Котни ўз ичига олган жануби-шар-

қий қисмини — чигатойлар мулкини ўз мулкига қўшиб олади.

Амударёдан жанубдаги ерлар ҳусусида аҳвол бундай эди. Ҳозирги Афғонистоннинг кўп қисми аввалдан чигатойларга қарам эди. Уларнинг вакили Кобулда доим турарди. 1327 йили Тармаширинхон Шимолий Ҳиндистонга юриш қилганидан сунг чигатойлар бу ерларга ҳам даъвогар бўлишди. Лекин Афғонистоннинг ғарби ва жанубидаги ерлар Ҳулоғу улусининг мулки ҳисобланарди. Бу улус кучсизланиб, парчаланганидан кейин Ҳирот, Ғазна ва Қандаҳор вилоятларида Афғонистон марказидаги Ғур вилоятидан чиққан Куртлар сулоласи ҳукмронлик қиларди. Амир Қазогон даврида 1351 йилиёқ Ҳирот Куртлари чигатойларга тобеъ бўлиб қолди.

Амир Темур Жетага (Муғулистонга) биринчи юришини 1371 йил бошларида амалга оширди. У кўп ҳам узоқлашмай, Сирдарёдан утиб тўхтади ва душман тарафига амирлари Хитойи Баҳодур ва Шайх Али Баҳодур бошчилигида қўшин юборди. Аммо Амир Темур уларнинг эришган нағижасидан қониқмай, уша йили лашкар тўплаб, Жетага иккинчи марта юриш қилади. Бу гал Соҳибқирон Сайрам ва Янгидан утиб, Санка Ёғоч мавзеигача етади ва душманга каттик зарба бериб қайтади (23).

1371 йил кузида Амир Темур Хоразмга Ҳусайн Суфий ҳузурига Алқа тавочини элчи қилиб юборди. Элчи орқали жунатилган мактубда Ҳусайн Суфийдан элчи билан бирга Хева ва Котнинг охириги беш йиллик солигини бериб юборишини ва Хоразмга даҳл қилмасликни талаб этиб, шу тақдирдагина икки орада дўстлик бўлиши мумкинлигини баён қилади.

В.В.Бартольд Амир Темур ва Ҳусайн Суфий муносабатларини шарҳлаб, гуё «XIV асрда чигатойлар давлати мусулмон деб ҳисобланмаган» лигини ва Ҳусайн Суфий Амир Темурга юборган жавобида гуё «Сизнинг мамлакатингиз — жанг вилояти (яъни кофирлар мулки) ва мусулмонларнинг бурчи — сизлар билан жанг қилиш» деган эканлигини ёзган эди (24). Аслида эса, Яздийнинг гувоҳлик беришича, Ҳусайн Суфий Амир Темурга жавобида: «Мен бу вилоятни қилич била олибмен, яна қилич била мендин олмайлар» деган эди (25).

Алқа тавочи Хоразмдан, Ҳусайн Суфийнинг жавобини келтирганидан сунг Амир Темур Хоразмга юриш қилмоқчи бўлган эди. Лекин Мавлоно Жалолодиннинг маслаҳатига кириб, муаммони

Мамлакатга қандайдир ҳокимият керак эди ва Амир Темур уни барпо этди... Амир Темур кироши «аскарни ҳукмдор» бўлиб

Л. Н. Гумилёв

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

тинч йул билан ҳал қилишга яна бир бор уринди ва уни Хоразмга элчи қилиб юборди. «Мавлоно Жалолиддин муслмонларнинг некхоҳлиги учун Хоразмга борди, — деб ёзади Язлий. — Ва Хусайн Суфийни куруб, насихатлар ва пандлар анга деди ва ойоти Куръондин ва ҳадисдин анга яхши сузлар деди. Аммо ул бу давлатқа лойиқ булмагон жиҳатидин қабул қилмади ва буюрдиким, ул азизни беркитиб, қалъага солди. Ҳазрат Соҳибқирон бу хабарни эшитгач, черик йигилмоққа фармонлади» (26).

Хусайн Суфийнинг бу бемуроҳаза қилмиши урушни муқаррарлаштирди. 1372 йил баҳорида Амир Темур Хоразмга юриш учун лашкар туплайди. Уша кезде Ҳирот ва Кухистоннинг ҳокими Малик Гиёсиддин Курт узининг Темурга тобеълигини билдириб, қатор от ва ҳачирлару туяларга ортилган қимматбаҳо ҳадяларни элчиси Ҳожин Вазир билан Самарқандга юборали. Амир Темур бу ҳадяларни мамнуният билан қабул қилиб, у ҳам, уз навбатида ҳадялар билан ишончли одамини Ҳожин Вазирга қўшиб Ҳиротга юборали. Ундан ташқари, у уша кезларда қайнотасин Жаку Барлосини Қундуз, Баглон ва Кобул вилоятларига ҳоким қилиб юборали ва у ерлардаги бурулдай уругини унга тобеъ қилиб топширали. Шундан сунг у Хоразм юришига отланади.

Ана шу юриш асносида Гурганч қамалда турган пайтида тусатдан Хусайн Суфий вафот этади. Унинг урнига Хоразм ҳокими бўлган укаси Юсуф Суфий Амир Темурга буйсунишини маълум қилади ва бу ҳақда келишув бўлади. Келишувга биноан ака-ука Суфийларнинг энг кичиги Оқ Суфийнинг қизи Севинбекани Соҳибқирон катта угли Муҳаммад Жаҳонгирга сураиди. Оқ Суфий Олтин Урда хони Ўзбекхоннинг қизи Шакарбекага уйланган эди. Шунинг учун буларнинг қизи Севинбека кўпроқ Хонзода номи билан маълум эди.

Хоразмликлар Амир Темурнинг шартини мамнуулик билан қабул қиладилар ва қизни сепи билан Хоразмдан Самарқандга кейинроқ юборишга келишिलाди. Шундан сунг Амир Темур пойтахтга қайтиб келади.

Бироқ бир неча ой ўтгач Юсуф Суфий Хонзодани Самарқандга юбориш урнига аскарин билан Котга келиб, унинг чигатойлардан иборат урдусини ғорат қилади ва шаҳарни вайрон этади. Юсуф Суфийнинг бу қилмиши Амир Темурнинг Хоразмга иккинчи

марта юришига сабаб бўлди. 1373 йил эрга баҳорида лашкар туплаб Хоразмга юради. Чигатой лашкари Хоразм ерига келганида Юсуф Суфий тавба-тазарру изҳор қилади ва иш тинчлик билан тугайди. Хонзода тантанали равишда Самарқандга юборилади ва 1374 йил июнида Жаҳонгир Мирзо Хонзода хонимга уйланади.

Амир Темур Мугулистондан и вазиятни диққат билан кузатиб борарди, чунки уша тарафдан Мовароуннаҳрга кўлаб хавф-хатар келган эди. Илёс Хожихон улмидан сунг мамлакатни дуьлат уругинан Қамариддин бошқарарди. Қамариддин жуда урушқоқ бўлиб, унинг ҳаракатлари ва режаларидан Амир Темур яхши хабардор эди. Шунинг учун душманнинг янги ҳужумини кутиб ўтирмай ва булажак ҳужумнинг олдини олиш мақсадида Амир Темур 1375 йил баҳорида Жетага учинчи марта юришга ҳозирлик куради. Бу гал у Иссиққулдан шарқдаги Барака Ғуриён водийсигача ва Или дарёсигача етади. Сунг душманни таъқиб қилиб, Учфармон ва Отбоши орқали шарқдан Фарғона водийсига киради. Амир Темур Жета лашкарбошисин Шамсуддинбекнинг қизи Дилшод оқага уйланиши муносабати билан Арпа ўзлогинда узоқ муддат тухтайди. Кейин Ўзганд ва Хужандда қисқа муддат тухтаб, Амир Темур йил охирида Занжир Саройга келади ва 1375/1376 йил қишнинг уша ерда утказали.

Хоразм кўнгиротлари Жужин улуси билан узвий боғлиқ бўлиб, бу муносабатлардан Амир Темур воқиф эди. Албатта, Амир Темур Хоразмнинг яна бу улусга оғишини истамас эди. Шунинг учун у 1376 йил баҳорида Хоразмга учинчи юриш қилади. Бироқ бу вақтда, Фарғонада исён кўтарилганлиги учун Амир Темур ярим йулдан қайтишга мажбур бўлади. Исёнкор амирлар Сари Буга билан Одилшоҳга Мугулистондан келган Қамариддин ҳам қўшилади. Шу сабабдан Амир Темур Андижон орқали Мугулистонга туртинчи юриш қилади. Лекин тунгич угли Жаҳонгир Мирзо оғир касал бўлиб қолганини эшитиб, дарҳол орқага қайтади. Муҳаммад Жаҳонгир 1376 йил урташарида йигирма ёшида вафот этади. Ундан икки фарзанд: Хонзоладан туғилган ун бир ойлик Муҳаммад Султон ва отасининг улмидан қирқ кун кейин Илёс Ясаурийнинг қизи Бахт Малик оқадан туғилган Пир Муҳаммад қолди.

Уша кезларда Қамариддин муаммоси Амир Темурни кўп ташвишга соларди. Унинг нафасини ростлаб олишига

ва яна куч туллашига имкон бермаслик керак эди. Шунинг учун Амир Темур Муғулистон тарафига тез-тез юришлар қилиб туради.

Фарзандининг таъзияси тугганидан сунг Қамариддинга қарши бир туруҳни юборди, яна уша йил охирида узи Муғулистонга бешинчи юриш қилади. Исикқулдан гарброкдаги Бугам Ойкул (Бугам жарлиги) мавзеида душманга етиб олади. Қонли жанглардан сунг Қамариддин аввалда бўлганидек яна қочиб улгуради. Амир Темур душманни Чуй дарёси водийсидаги Кучқор мавзеигача таъқиб қилиб, у ерга етганида «Тўхтамиш Уғлон Урусхондин қурқуб, қочиб, хизматқа келгуси турур» (27) деган хабар олади.

Олин Урда хони Урусхон, асли Дашти Қипчоқ ўзбекларидан, укаси Тўй Хожга Уғлонни, яъни Тўхтамишнинг отасини, Русияга юришдан бош торгани учун (1376) ясоққа тортиди. Уч олиш учун Тўхтамиш унинг угилларидан бирини улдирди (28) ва уша даврда уни уз ланоҳига олиши мумкин булган бирдан-бир ҳимоячи Амир Темур ҳузурига борди.

Соҳибқирон Тўхтамишни лашкаридаги ўзбек беги Туман Темурга тоинтириб, узи Сирдарёдан Уғлон орқали Самарқандга қайтади. Кейин Туманбек Темур Тўхтамишни Самарқандга — Амир Темур ҳузурига келтирганида, Шарафуддин Али Яздийнинг айтишича: «Ул ҳазрат анинг мақдамини азиз тутуб, таазум ва иноятлар қилди ва тўй бериб, хайма-ҳиргоҳ ва наққораю нафир ва қатор тевалару отлар ва яна нимаким, полиноҳлида керак турур, барчани ясаб берди ва ани уғул ўқуди» (29). Сунг Тўхтамишга Саброн ва Сигноқ вилоятини бериб, унга аскар қўшиб, маконига элти.

Бироқ Тўхтамиш у ерда узоқ туролмади. Урусхоннинг угилларидан бири — Қутлуг Қия билан урушиб, енгилди ва яна Темурбекнинг ҳузурига қайтиб келади. Соҳибқирон бу гал уни аввалгидан ҳам яхши кутиб олади, илгаригидан ҳам яхши жиҳозлаб, Сабронга юборди. Бу гал Урусхоннинг катта угли Тўхта Қия куп аскар билан келади. Жангла Тўхтамиш қақшатқич зарбага учрайди ва ҳатто Сирдарё буйида унинг ҳалок бўлишига бир баҳя қолди: уни Амир Темурнинг одами улимдан қутқаради.

Шундан сунг, куп утмай, Урусхон улкан лашкар билан Амир Темурга қарши чиқади ва Сигноқ яқинида тўхтади. Амир Темур уз лашкари билан

Утрор яқинида турарди. 1376 йил охирларида қаттиқ совуқ уч ой давом этади, бу ҳол иккала лашкар асосий қисмларининг туқнашувида монелик қилди. Фақат кичик гуруҳлар орасидагина майда туқнашувлар булиб, уларда Амир Темур аскарларининг қули баланд келади. Соҳибқирон айгоқчилари Урусхон узининг асосий кучлари билан юрtingа кетганини маълум қилдилар. Шунда Амир Темур ҳам Кешга қайтиб келади.

Аслида, «Кешга қайтиб келиш» душманни чалғитиб, хотиржам ва калака қилиш йўлидаги бир ҳарбий ҳийла бўлса ажаб эмас. Чунки у Кешда атиги саккиз кун туриб, яна катта лашкар билан Дашти Қипчоққа — Урусхонга қарши юради. Ана шу юришда у Тўхтамишни узига ғажирчи — йул курсатувчи қилиб олади. Ун беш кундан сунг Жайрон Қамиш деган мавзеида душманни бебарво ва паришонхотир ҳолатда учратади. Амир Темур лашкари душманга дарҳол ҳужум қилиб, уни пароканда этади ва катта улжа олади. Шунда Урусхон ва унинг уели Тўхта Қия бирин-кетин улдилар. Амир Темур Тўхтамишни Дашти Қипчоқнинг ҳонлик тахтига утқазиб, узи 1377 йил мартада Самарқандга қайтди.

Амир Темур Дашти Қипчоқдан кетганидан сунг Урусхоннинг бошқа угли — Темур Малик Тўхтамишга ҳужум қилиб, уни енгади. Тўхтамиш қочиб, яна Темур ҳузурига келади. Бу гал Амир Темур катта лашкар жиҳозлаб, Тўхтамишни узининг бекари билан уша йил кузида Сигноққа элтади ва ҳонлик тахтига кутаради. Тўхтамиш қишни Сигноқда утқазиб, 1378 йил баҳорида Дашти Қипчоқ пойтахти Саройни олади ва Жужу улусининг хони бўлади.

Амир Темур қарийб икки йил давомида Тўхтамишнинг иши билан машғул бўлганига қарамай Самарқандда қурилиш ва ободончилик ишларини ҳам кучайтириб юборди.

1377 йили у Мусабекнинг қизи Туман оқага уйланади. Шундан сунг у Самарқанд шаҳрининг теграсида ун икки боғ барпо қилади ва улар ичида сарой ва кўшклар қуради (30). Боғларнинг бири ёш хотинига аталган эди. 1376 йилиёқ Соҳибқирон Урусхон билан курашда машғул бўлганида, Хоразм ҳокими Юсуф Суфий, фурсатдан фойдаланиб, қариндошлик муносабатларию оддий мантиққа зид равишда лашкар билан келиб, Бухоро ва унинг атрофларини ғорат қилади. Темур Хоразмга элчи орқали мактуб юборди, унда қариндошлик муносабатлари ўрнатилганидан

сунг бундай ишларни қилмаслик кераклиги ҳақида айтилган эди. Юсуф Суфий элчини зиндонга ташлайди. Шундан кейин Амир Темур Хоразмга бошқа элчини янги мактуб билан юборади, мактубда жиддий огоҳлантириш билдирилган эди. Юсуф Суфий бу элчини ҳам банди қилади. Шундан сунг Хоразмга навбатдаги юриш муқаррарлашади.

Амир Темур Хоразмга 1379 йил қишида навбатдаги — тўртинчи юриш қилди. Туртинчи қамал этиш пайтида худди уша давр Европасидагидек рицарлик манзараси юз берди. Амир Темур шаҳар қамали билан машғул бўлиб турганида, Юсуф Суфий мусулмонларнинг қони бекорга тукилмасин учун Амир Темур билан яккама-якка курашини таклиф қилади. Темурбек буни бажонидил қабул қилади ва амирларининг қаршичилигига қарамай, тулик ҳарбий жиҳозланиб, қалъа тарафига йўл олади. Ҳанлаққа яқинлашиб келиб, Юсуф Суфийни чақириб, сузининг устидан чиқишини талаб қилади. Амир Темур Юсуф Суфийни қанчалар чақирмасин, у сузининг устида туролмади ва қалъадан чиқмади.

Шу пайт Термиздан қовун келтирилди. Амир Темур Юсуф Суфийни қовун билан меҳмон қилмоқчи бўлиб, қовунни олтин товоқда қалъага юборади. Юсуф Суфий қовунни ҳанлаққа улоқтириб, товоқни дарвозабонга беришни буюради. Амир Темур галаба қозониб, шаҳарни қўлга киритади. Сунг Кенга қайтиб, Занжир Саройда қишлайди.

1380 йил баҳорда Амир Темур Кеннинг қалъа деворларини бунёд эгали ва урта асрларнинг буюк меъморчилик иншоотларидан Оқсарой қурилишини бошлайди.

Хуллас, Амир Темур 1380 йил баҳорига келиб, яъни ун йил ичида Жетага беш марта ва Хоразмга тўрт марта юриш қилиб, Марказий Осиёнинг бу қисмлари билан боғлиқ муаммоларни деярли ҳал қилиб бўлди. Энди Хоразм бутунлай Амир Темур давлатининг таркибига кирди.

Мамлакат шарқий ҳудудларининг хавфсизлиги деярли Фулжагача таъминланди. Навбатдаги муаммо — Хуросон масаласи эди.

Юқориде айтганимиздек, Ҳирот Куртлари давлати XIV аср урталаридан чиғатойларга тобеъ бўлиб қолган эди. Тобелик шундан иборат эдики, Ҳирот ҳокими йиллик қурултойларда иштираётган эди, лозим бўлганда ҳарбий қисм

етказиб бериши ва Мовароуннаҳр ҳокимида ҳали сифатида йиллик солиқ тулаб туриши керак эди.

1380 йил бошларида Амир Темур Ҳирот ҳокими Малик Гийосиддинга элчи юбориб, эрта баҳорда чақириладиган қурултойга таклиф қилади. Малик Амир Темурнинг яқин дўсти ва сафдоши Ҳожи Сайфулдинбек келсагина қурултойда қатнашишга розилик беради. Сайфулдинбек Ҳиротга келиб, шаҳарни мустаҳкамлаш бўйича катта қурилиш олиб борилаётганини кўриб, ички қалъа девори баланд кўтарилиб, иккинчи қавати бунёд этилаётган эди. Шаҳар атрофидаги боғ ва экинзорларни ҳам уз ичига олувчи ташқи девор қурила бошлаганди. Ҳирот ҳокимининг урушга тайёрланаётганини равшанлашди. Устига устак Малик Гийосиддин Сайфулдинбекка жавоб беришга ишорилмаётган эди.

Шунда Сайфулдинбек Маликка билдирмай, Ҳиротдан чиқиб кетди ва бутун курганларини Амир Темурга бориб айтади. Шу пайт Амир Темур Кенда турганида Алибек ибн Арғуншоҳ Жоникурбоний, яъни 1362 йили унга азоб берган киши келиб Амир Темурга иттиҳот қилиб бўйсунганини билдиради. Амир Темур утмишни эслаб утирмай, уни яқин қабул қилади, у билан Хуросонга юриш ҳақида кенгашади. Алибек буни маъқул топиб, ёрдам бераётганини билдиради.

Алибек Жоникурбоний Шимолий Хуросоннинг ҳокими бўлиб, катта обрўга эга эди. Ҳозирги Туркменистоннинг деярли бутун ҳудуди унинг таъсир доирасида бўлган. Алибек бўйсунганидан сунг эса Амир Темур давлати ҳудуди Каспий деңгизгача етди. Олтин Урда хони Тухтамышнинг ҳам Амир Темурга тобелигини эътиборга олиб, унинг давлатини 1380 йилдан бошлаб салтанат деб қарамоқ керак.

АМИР ТЕМУР САЛТАНАТИ

Шарафулдин Али Яздий Амир Темур ушбу сузларни айтганигини ёзади: «Ҳазрат Соҳибқироннинг ҳиммати раво кўрмас эдиким, олам ичинда андин узга киши мамолик амрида даҳл қилғай, ё «Вилоят менга тегар», деб даъво қилғай. Дони муборак тилида кечар эрдиким, «Дунё андоқ ер йўқ турурким, икки киши анда даҳл қилғай. Ва дунёни йасагон парвардигор бир турур, дунёда ҳам подшоҳ бир керак» (31).

Бу сузлар Амир Темурга тиркалган бўлишига қарамай, ана шу воқеалардан

анча кейин ҳам у жаҳонгирликка майл билдирмайди. Дунёнинг талайгина қисмини забт этганидан кейин ҳам ҳарбий кучи тулиб-тошган бир пайтда, негадир, Олтин Урдани тула-тукис уз мулкига қушиб олмади. Болқон ярим оролини, Фракияни ҳам уз мулкига киритмади ёки Европанинг бошқа қисмини забт этишга киришмади. Бизнингча, у фақат мугулларнинг уч ғарбий улусини буйсундиришгагина интилган курнади. 1380 йилга келиб, фақат Хулогу улуси, яъни асосан Эроннинг ерлари, буйсундирилмай қолган эди.

Шарафуддин Али Ёзганидек, «Ул маҳалда Эрон вилоятида ҳар мамлакатда бир жамоат бош чиқариб, иодшоҳлик қилур эрдилар. Ҳазрат Соҳибқирон Турон мамоликини мусаххар қилгондин сунг, Чигатой улуси ва Жужи улусини уз гумашталарининг тасарруфи остига олганидан сунг муборак хотирига туштиким, Эрон вилоятини забт қилгай. Эрон сори мутаважжиҳ будди» (32).

Демак, Амир Темурнинг Эронга юриши, аслида, унинг босқинчилик мақсаидан эмас, балки Эроннинг парчаланиб ётганлиги ва химоясизлигидандир.

1380 йили Амир Темур ҳаёт булган уғилларидан иккинчиси — 14 яшар Мироншоҳни Хуросоннинг ҳокими этиб тайинлади ва эллик қушун — 25 минг кишилик аскар билан Амуларёнинг сул соҳилига утказиб юборди. Мироншоҳ йил охирида Балхда қишлади.

1381 йил эрта баҳорда Амир Темур Амуларёдан утиб, Андхула (ҳозир Афғонистондаги Андхой)га келди. Бу ерда у маҳаллий авлиё Бобо Сангуни зиёрат қилди. Авлиё дарвеш куришишида, жазаваси тутган ҳолда Амир Темурнинг оёғи остига қуй тушини ташлади. Сунг уни кутариб, «Ёрнинг туши булган Хуросонни сенга худо ато қилади!», деди (33).

Амир Темур Ҳиротни жануб тарафидан айланиб утди ва авлиё дарвеш Зайнуддин Абу Бакр Тайободийни зиёрат қилди. Авлиё унга дуо-фотиҳа уқиди. Тайободий Шамсуддин Кулол ва Саййид Баракадан сунг Амир Темурнинг учинчи пири булди.

Ҳирот енгил уруш билан олинди, чунки шаҳар аҳолиси Малик Ғиёсиддинни қўлламади. Шаҳарликлардан фақат омонлик солиғи олинди.

Алибек Жониқурбонийга гааллуқли Тус ва Қалот шаҳарлари, Хуросон сарбадорларининг пойтахти Сабзавор ва Мозандароннинг ҳокими Валибекка тегишли Иефарон қаршиликсиз таслим

булдилар. Алибекнинг узи тобелик изҳор қилди.

Шундан сунг Амир Темур Мовароуннахрга қайтиб келиб, Бухорода қишлади.

1381 йил кузида Амир Темурнинг суюқли қизи Тоғайшоҳ (уни эркалатиб Ака Бегим деб ҳам атарди) тусатдан вафот этади. Бу айрилиқ Амир Темурга кучли таъсир қилиб, у узоқ муддат катта қайғу билан таъзияда булди. Ҳатто дунё ишларига, шу жумладан давлат ишларига ҳам қули бормади.

Шу вақтда ёвуз Алибек Жониқурбоний Мозандарон ҳокими Валибекни йулдан уриб, у билан бирга Сабзаворни қамал қилади. Шаҳар ҳокимлигига Амир Темурнинг синглиси Ширинбеканинг эри Али Муаййид утказилган эди. Амир Темурга Сабзавор воқеаси ҳақида хабар етказилганида у бунга аҳамият бермай, қизига мотамини давом эттираверди.

Опаси Қутлуғ Туркон оқа Амир Темурга шундай мурожаат қилади: «Агар мундоқ бепарволик қилсанг, олам бир-бир булур бузулгай. Худойнинг хатосига ҳеч чора йуқ турур. То олам бор эрмиш, ушбу тариқ эрмиш. Ғам емак фойда қилмас. Агар мундоқ булсанг, рабият ва мамолик паршон булур, худойнинг бандалари бехонумон булгай. Печук бир жамоат бебоқлар Мозандарондин чиқиб, бисёр мусулмонларни бехонумон қилиб турурлар? Тариқа бу турурким, алар дафъи учун отланиб, андоқ гушмол бергайсенким, узга ҳеч кишига мундоқ хаво ва ҳавас булмагай» (34). Опасининг хайрихоҳлик билан айтган бу сузлари Амир Темурни хушёр торттириб, 1382 йилдаги Хуросон юришига сафарбар қилди.

Амир Темур 1382 йил бошида, қиш урталарида Хуросонга иккинчи юриш тайёргарлигини курди ва Бухоро тарафга йул олди. Бу юришда у Мозандаронгача етди, Хуросон янгиладан фатҳ қилинди, Алибек Жониқурбоний асир олинди, Самарқандга юборилди ва унинг уруғи тарқатилиб, бошқа амирларга улашиб берилди.

1383 йили Ҳирот ва Сабзаворнинг ҳокимлари исён кутардилар. Исёни бостириш учун уша йилнинг кузида Амир Темур Хуросонга янги юриш қилди. Исён бостирилганидан сунг Сеистонга утади. У Ҳирманд дарёсига яқинлашганида уни 1362 йили ярадор қилган Мамақтув ҳалялар билан келади. Мамақтув қатл қилнади. Амир Темур Қалот ва Қандаҳор шаҳарларини буйсундириб, Самарқандга қайтади.

Амир Темурнинг ҳаёти ҳақидаги маълумотлар орасида унинг фақат тўйғулига эмас, балки маънавийликка ҳам асосланган фанкулудда кучли иқтисодий қобилиятлари кузга яққол ташланади. Узига содиқ жангчиларни жалб этиши ва уларни тўтиб туришига, уша даражада ҳаракатчан сийёсий тузилма ишлатишга, ана шу тузилмани узгартириш ва қушишларни куз куриб кўлоқ шитлаган куладдаги зафирларга элтишга қодир тажрибали сийёсатчилар ва лашкарбошилар орасида биринчи эди.

Б. Манс

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

1384 йили Амир Темур Шимолий Эронга янги юриш қилиб, Озарбойжондаги Султониягача етиб борали ва 1385 йили Самарқандга қайтиб келали. Бу ва ундан олдинги юришларида Амир Темурнинг хали бугун Эронни забт этиш мақсади йуқ эди. Бундай мақсад кейинроқ — 1386 йил бошларидаги воқеалар сабабли пайло булди.

1386 йил бошларида Тухтамиш 90 минг кишилик лашкар билан Дарбанд орқали Табризга утиб, уни талади ва Озарбойжоннинг бошқа шаҳарларини ҳам гонат қилиб, келган йулидан орқасига қайтиб кетди. «Бу хабар хазрат Соҳибқиронга етти, — деб ёзади Яздний, — мусулмонлар учун кунгли асру малул булди ва бу жиҳатдин Эрон вилоятинини забтига хотирин қуйиб вожиб курдиким, ул вилоятларни забт қилгайким, мундин нари анда йаани кирмагай. Анинг учунким, Эрон вилоятида андоқ полшоҳиким, Эрон вилоятини забт қилгай, йуқ. Ва бир неча полшоҳиким, бор эрди, барчаси бир-биринга йаани эрдилар, бир-биринин курқуб, вилоятларидин чиқа олмас эдилар. Анинг учун мундоқ балолар раъият ва фақиру мискинга тегар эрли» (35).

Тухтамишнинг Эронга қилган бу зугуми ва бундан кейинги ҳужуми ҳам узиниғ Фарбий Эронга қилган олдин сайили булмай, балки унинг бундан мақсади Эронни бугундай забт этиш эди. Агар Амир Темур булмаганида Тухтамиш Эронни босиб оларди. Фақат бунинг учун қулай фурсат кутаётган эди. Ҳозирча у Амир Темурнинг «томири уришини» текшираётган эди. Шунинг учун Амир Темур Тухтамишнинг Эронни босиб олиши олдини олиб, 1386 йили забт этиш мақсади билан Эронга «уч йиллик юриш» билан келали. Амир Темурнинг Эронга бу ва кейинги юришлари Тухтамишнинг Эронга шимолдан келишида унга яраша тусиқ булди. Моҳиятан, Амир Темур Эронни янги тагар-мугул иттилоосидан сақлади.

1386 йил ёзида Амир Темур Гуржистонга биринчи марта юриш қилиб, Тифлисни олади ва полшоҳ Бағрат асирга тушалди.

Уша кезларда Ширвон ҳокими Шайх Иброҳим Амир Темурга буйсунди ва Соҳибқирон ҳаётинини сунгги дамларигача унга содиқ қолди.

Шарқий Анатолия. Шимолий Ироқ ва Озарбойжонда уша вақтларла ярим кучманчи туркман қабилалари бирикмаси — қора қуюнли истиқомат қиларди (36). Шарқий Анатолиядаги кучли Аланчуқ, Ойдин ва Авник қалъалари

шу қабилаларга тааллуқли эди. Шу қалъаларни истехком қилиб, улар бу ерлардан утувчи карвонларни талардилар. Уларнинг фаолияти туфайли XIV асрнинг иккинчи ярмида бу ерлардан утувчи карвон алоқалари леярли тухтаб қолган эди.

1387 йили Амир Темур Наҳчивонда турганида «туркманлар зулм ва фасод эдикларини узатиб, мусулмонларга гашвини берурлар ва Ҳижоз карвонига мугтаарриз булурлар ва ҳеч кишини ул йулдин утгали қуймаслар» (37) деган шикоят тушалди. Бу хабарни олиб, Амир Темур дарҳол уларга қарши жазо гуруҳларини юборали. Лекин улар билан кураш хали олдинда эди. Бу пайт Шарқий Анатолиядаги Арзинжон ҳамда Арзрум шаҳарлари ва вилоятларининг ҳокими Таҳурган Амир Темурга итоат ихор қилали.

Амир Темур 1387 йили Бардабада (ҳозирги Барда) турганида яна Тухтамиш Доғистон орқали лашкар билан келиб, Шимолий Озарбойжонни талаб, кун одамни улдиради.

Амир Темур уларга қарши аскар юборали. Қочаётган душманнинг бир неча беги асир олинади. Тухтамишнинг курнамаклиги Амир Темурни ажаблантирарди. У асирларга айтали: «Анинг ва бизнинг аромизда ато-угул ҳаққи турур. Не жиҳатдин мундоқ йамон ҳаракат андин воқия булди? Ва бу жиҳатдин неча минг мусулмон талаф булди. Энди мундин сун мундоқ ишлар қилмасун ва бурунгу аҳду мувофиқат тариқасини ўзга қилмасун», деб буларга айтти. Ва дедиким: «Сизларни қуярбиз. Бориб анга бу сўзларни дегайсенз» (38). Сунг асирлар қуйиб юборилали.

Шундан сунг Эрон жануби — Форда ва унинг пойтахти Шерозда юз берган аҳвол Амир Темур диққатини жалб қилали.

Бу воқеалардан бироз аввал Форс ҳокими Шоҳ Шужоъ вафот этади. Улимидан аввал у угли Зайналобидинни ворис этиб таинлаганди ва ворисини Амир Темурга тақдим этиб, макгуб йуллаганди (39).

Бир оз муддатдан сунг Амир Темур Шерозга, Зайналобидиннинг ҳузурига уз одамни юбориб, унга ушбу сўзларни етказтирали: «Сенинг марҳум атонг бизга дўст ва хавохоҳ эрминш ва арзадошт этиб сени бизга сипорини қилиб йибариб эрди. Энди бизнинг ҳимматимиз ул турурким, асари андин зоҳир булгайким, барча одам яқин ва йироқдин билгайларким, дўстлуқини нечук қилмоқ керак ва сента яқин ерла тушуб туруббиз. Тавақ-

Салтанатим коронасининг тузукини тузишга киришдим. Қонун ва қондаларга (тура ва тузукка) таяниб, салтанатим мартабаю эътиборини сақладим. Агар ҳар нарсени ва ҳар кимни уз мартабасида сақлаи олмасанг, салтанатингга бундан кун халал ва зиён етгай. Демак, ҳар кимнинг қидр-қимматини, тутган мавқеини ва ҳар нарсанинг шловини белгилаб олишинг ва мувофиқ иш юритишинг керак.

«Темур тузуклари».

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ГАРИҲИДА

куф қилмай боғроқ келиш, то иноят ва шафқатимизни куруб қайтқайсенким, дустлар шод булуб, душманлар гамгин булғайлар» (40).

Зайналобидин Амир Темур ҳузурига келиш у ёқда турсин, ҳагго унинг элчисини ҳибсга олди. Шундан сунг 1387 йил кузида Амир Темур Форс вилоятига юришини бошлади. Унинг йули Исфаҳон орқали утарди. Шаҳарга яқин келиб, улашқарини саф торғирди. Шаҳарнинг барча аъёнлари ва Зайналобидиннинг қариношлари Амир Темурни кутиб олишга чиқдилар. Амир Темур улар билан бирга шаҳарни зиёрат қилди. Урдуга қайтиб келганидан сунг шаҳар дарвозаларига қоровул қўйишни, шаҳардаги барча от ва туяларни, қурол-аслаҳани олиб, девонга топширишни буюрди. Бундан сунг шаҳар аъёнлари «тақа ҳақи» деб аталган омонлик моли тулашни буйинларига олдилар. Кейин Амир Темур шаҳар маҳалларини бекларига улашиб, солиқ йиғдирадиди ва шаҳар аъёнларини урдуга сақлаттиради.

Кечаси Али Кучано деган шахс бир туга қаллакесарлар билан келишиб, солиқ йиғувчи муҳассилларни улдира бошлади. Уларнинг қуллари улдирилиб, баъзилари қочдилар. Шаҳарга уз иши билан кирган баъзи аскарлар ҳам улдирилди. Баъзи муҳассиллар ва аскарларни шаҳарликлар уз уйларига беркитдилар. Ҳаммаси булиб уч минг киши улдирилган эди. Уша кечасиёқ бу ҳақда Амир Темурга хабар етказилди.

Бутун лашқар, жумладан, Амир Темурнинг узи ҳам тазабга тулган эди, аскарлар қасос талаб қилдилар. Шундан сунг шаҳарни қатли омга берилди: фақат икки диний арбобнинг ва муҳассиллар билан аскарларни беркитган шаҳарликларнинг уйлари дахлсиз қолдирилди.

Одатда, ҳозирги замонда Исфаҳон воқеасига баҳо бериб, Амир Темурни қонхўрликда айблайдиган тарихчилар негалир уша қатли омнинг асосий сабабчилари ҳақида эслашни лойиқ топмайдилар. Биринчидан, бу қатли омнинг асосий сабабчиси Зайналобидин эди, чунки у оғасининг васиятига зид равишда Амир Темурга нисбатан фитнакорлик билан унинг элчисини ҳибсга олди, иккинчидан, Амир Темурнинг уч минг одамани улдиришини ташаббускорлари айбдор эди. Л.Н.Гумилев ибораси билан айтсак, Амир Темур ивогарлардан қасос олаётган ва гомостатларга нисбатан пессионерлик қувватини сарфлаётган йирик шахс, суперэтноспнинг вакили эди. Шунинг учун ҳо-

зирги замонда унга айб қўйишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ.

Амир Темур Исфаҳондан сунг 1387 йил декабрининг уртасида Шероз яқинидаги Тахти Қорача деган мавзегга келиб тухтайди. Исфаҳон воқеаси ҳақида эшитган атроф вилоятларнинг қул ҳоқимлари хавфсираб Амир Темурнинг ҳузурига келадилар ва унинг номи билан хутба ўқийдилар. Фақат Зайналобидин ундан узини олиб қочади.

1388 йил январининг охирларида Амир Темур Шерозда турганида Мовароуннаҳрдан хавотирли хабарлар келди.

Амир Темурнинг йўқлигида, фурсатдан фойдаланиб, Тухтамиш Мовароуннаҳрга қатта куч юборади ва Сабронни қамал қилади. Бу ҳақда эшитиб Андижондан шахзода Умаршайх уз кучлари билан Сабронга келади. Самарқанд аскарлари ҳам бу ерга етиб келади. Сунг юз берган жангда Тухтамишнинг аскарлари енгади ва мамлакатнинг ички ҳудудларига киради. Дашт кучлари Хоразм орқали Бухорога келиб, унинг атрофларини вайрон қилдилар. Кейин улар Кеш вилоятига келиб Заңжир Саройни ёндирадилар ва Қарши, Хузур орқали Амуларёғача утадилар.

Шунингдек, Амир Темурнинг йўқлиги ҳақида эшитиб, Мўғулистондан амир Анқа Тура Тошкентни талайди ва Фарғона водийсига — Андижон тарафга йул олади. Андижонда шахзода Умаршайх унга қаттиқ қаринлик курсатади ва уни тоғ тарафга чекинишга мажбур қилади.

Амир Темур Шероздалигида 1388 йил февралининг бошларида бу воқеалар ҳақида эшитади. Шунда у шошилинч равишда Форс вилояти шаҳарларини Музаффарийлар уртасида тақсимлаб, 9 феврал куни Мовароуннаҳр тарафга йул олади ва тезда Самарқандга етиб келади. Унинг келгани ҳақида эшитган душманлар ҳар тарафга қочади: мўғулистонликлар уз юртига кетади. Тухтамиш аскарларининг бир қисми уз юртига кетиб, яна бир қисми Хоразмда, Гурганҷда қолади.

Бу эса Амир Темурни 1388 йил эрга баҳориди Хоразмга бешинчи юриш қилишга мажбур этади. У Гурганҷга яқин келиб, аҳолисини Самарқандга кучиришни буюради ва шаҳар урнига арпа септиради. Бу ишни Амир Темур гурганҷликлар Тухтамишнинг аскарлари таркибиди бориб Заңжир Саройни ёндиришда иштирок этганлари ва душман тарафида бу ишларда қатнашиб, унга нисбатан хонлик қилганликлари учун

Амир Темур музаффариятларининг сабаби, ахтисоли, унинг қабилавий элементларини Темурийлар салтанатининг асоси (ёки уз қисми) булган Марказий Осиёда уз мунтазам ёлган мусулмон маданияти элементлари билан ўнуклаштириши таърибасидадир...

Саид Жамолддин

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

қасос сифатида қилган эди. Бироқ уч йилдан сунг Амир Темур фармони билан шаҳар аввалгидан ҳам яхши қилиб қайта тикланди ва аҳолиси қайтариб келтирилди.

Амир Темурнинг Хоразмга юриши пайтида орқа тарафда Хутталон ҳокими Муҳаммад Мирак — Соҳибқироннинг куёви — қизи Султонбахт бегимнинг эри уз қайноғасига қарши исён кутаради. Кузғолон Мовароуннаҳрнинг жанубига тарқалади, лекин тез бос-тирилади.

1388 йил охирида Тухтамиш Дашги Қипчоқдан келади ва Сабронни қамал қилиб, Сирдарёнинг чап соҳилидаги Ачук Зарнуқни олади. Амир Темур дарҳол лашкар туплаб, душман устига юрди. Бироқ 1388/1389 йил қишининг қаттиқ совуқлиги туфайли бироз кутнишга мажбур бўлди. 1389 йил баҳорда иккала тарафнинг кичик гуруҳлари уртасида алоҳида туқнашувлар бўлди.

Тухтамиш чигатойлар лашкарини чапга қилиб чулга киритиш, сунг пистирмалаги кучлари билан зарба бериш мақсадида уз лашкарини «қочган қилиб курсатмоқчи булади» атайин. Лекин Соҳибқирон бекари бу пайрашга учмайди ва Амир Темурни душманни таъқиб қилишдан тухтатиб, Муғулистонга Тузлуқ Темурнинг угли Хизр Хожaxonга қарши юришга, сунг Тухтамишга қарши юришга кундирадидлар.

1389 йил ёзида Амир Темур Муғулистонга бешинчи марта юриш қилади. Чигатойлар бу гал душманнинг қочаётган гуруҳларини қувиб, мамлакатнинг анча ичкари ҳудудларига кирадилар. Лашкар Балхаш кулининг шарқидан бориб, Эмил Ғучур мавзеига, Зайсан кулидан жануброқдаги Чигучак шаҳри яқинига келиб тухтайди.

Соҳибқирон Амир Жаҳоншоҳ ва Уч Қаро Баҳодурни уттиз минг кишилик аскар билан шарққа юборади. Улар Иртиш дарёсидан утиб, Олтой тоғи этакларигача етадилар ва орқага қайтадилар. Сунг Амир Темур жануби-ғарбий йуналишда юриб, Қоранирлан шимолроқдаги Юлдуз утлогида тухтайди (42). Шу ерда Амир Темур лашкарини 20-30 минг кишилик гуруҳларга булиб, Муғулистоннинг турли вилоятларига юборади.

Амир Темур аскарлари Хизр Хожанинч чекинаётган гуруҳларини қулаб, бутун Шарқий Туркистонни галвирдан утказгандек айланиб чиқдилар. Улар Қора Хўжа, Қора Арт, Шарғулуқ, Сулғанлиқ, Кукёр ва бошқа шаҳарлардан утиб, Хитой чегарасига бевосита яқин-

лашдилар ва асл Муғулистоннинг ғарбий ҳудудларига кирдилар (43).

Шу билан бирга Юлдуз утлогни Амир Темур етган энг шарқий мавзе бўлди. Амир Темур бу юришдан 1390 йил бошида қайтали. Хизр Хожанинч узи қулга тушмаган бўлса ҳам, бу юришда эришилган қатор ғалабалар муғулларнинг кучини анча синдирди.

1390 йили Амир Темур Самарқандга қайтиб келгач, Муғулистонга, Қамариддинга қарши 20 минг кишилик аскар юборади. Юриш жами олти ой давом этади (44).

1390 йил охирида Амир Темур узининг Тухтамишга қарши биринчи асосий юришига тайёргарлик куради. Уша йил охирида Тошкентга келгач, Темур қирқ кун бетоб этади. Соғайгач, 1391 йил 19 январда йулга чиқади. Йулда Утрор яқинида Қора Сомон деган жойда тухтаганида Тухтамиш элчилари келиб, унинг номидан туққиз от ва бир шунқорни тортиқ қиладилар ва унинг номидан ушбу сузларни айтадилар: «Ул ҳазрат менинги била ато-уғулдек эрди ва валийнёсмат туруп. Ва бу шафқатларким, менинги ҳаққимда алар қилиб турурлар, ҳеч ато уғулга қилмас. Агар йиллар шукур десам, ҳануз айтмамниг булгаймэн. Мендин хабарсиз бир печа йамон бадбахтлар беадаблиқ қилгон туруп. Эмди умид ул турурким, ул ҳазрат лутфу қарам била бу ёзуқлардин кечиб, афв қилгайлар» (45).

Бу бир айёрлик нағмаси булиб, у Амир Темур юришининг олдини олиб, вақддан ютин учун қилинган эди. Соҳибқирон бунни туғри тушуниб, Тухтамиш таклифини қатъиян рад этди ва унинг элчиларига шундай дейди: «Ул андаким заҳм еб бизга келиб эрди, барча оламга маълум турурким, ани фарзанд деб риоят қилиб, йароғлар бериб, черик тортиб, ул қишла ани миқдори от ва тева зойилким бериб. Урусхондин элини олиб, анга бериб, подшоҳлиқ тахтада ани ултургузиб, Жужихон улусида хон қиллурдум. Агарчи худойи таоло анга берди, аммо мен сабаб булдим. Ва ул менга уғулдек эрди ва мен анга атодек.

Эмдиким давлатқа етти ва азимат ва шавкат пайло қилди, ул ҳаққларни унутиб, биз Эрон вилоятига боргонда, келиб бизнинг вилоятимизни чопиб, мусулмонларни ташвиш бериб турур. Бу қилиғини узумга келтурмадим ва ледим: «Бу иш нодонлиқдин қилмиш булгай, ёниб, тавба қилгай». Аммо ул давлатқа андоқ мағрур булган эрмишким, бу ишдин анга ҳеч парво қилмай вилоятимиз-

ға қасд қилғон эрмиш. Ва киши йибариб эрдиким, биз Эрондин вилоятимизга келдук, келган кишиси бизнинг хабаримизни топғач қочтилар. Эмдиким билиб турурким, биз анинг сори борурбиз, ажзу ниёз йулидин кириб, узрхоҳлиқ қиладур.

Бас! Андин неча қатла йамон ишлар воқиб булди. Эмди анинг сузига ишонса булмас ва бу юрушдин қайтмасбиз ва анинг сори борурбиз. Кургайбизким, Тапгри таборак ва таоло кимга нусрат берур. Ва агар сузи чиндур ва ярашғали кунли бор булса, Адибекни бизга йибарсун, то ул келиб, беклар била кенгашиб, ҳар на маслаҳат курсалар, андоқ қилғайбиз» (46).

Шундай булса ҳам, Амир Темур Тухтаминихон элчиларини яхши кутиб, уларни меҳмон қилди, сунг удар билан бирга йулга чиқди. Апрель ойи бошларида чигатой лашкари ҳозирги Марказий Қозонистондаги Кичик тоғ ва Улуг тоғга еттилар.

Сунгра Темур лашкари билан шимолга юриб, Тобол, Ёйиқ (Урал) ва Йийк (Ик) дарёларидан утди.

Икки лашкар уртасидаги жанг 1391 йил 18 июнь душанба куни Қундузча (ҳозир Самара билан Чистополь оралигидаги Кондурча шаҳарчаси) мавзеида юз берди. Амир Темур биринчи марта уз лашкарини шу пайтгача қулланмаган «етти қул» тартибида тузди. Бу ҳақда Яздий бундай ёзади: «Ҳазраг узи юруб, черикни етти қул тартиб эттиким, ҳануз ҳеч подшоҳ андоқ қилмайдур эрди ва эшитмайдур эрди. Ва бу етти ададда хосият куб турур ва куб сир анда бор эрдиким, андин «сабъа ал-масанин» («еттита иккилар»)нинг воқиғалари андин хабардор эрдилар» (47). Шарафуддин Али Яздий душманнинг лашкари бир неча қушунга ортиқлигини ҳам айтган.

Амир Темур йирик жанг олдидаги одати буйича лашкарни саф тортиб куриклан утказди ва руҳий ҳужум тактикасини қўллади: лашкарига чодир ва утовларини туттишни буюради. Узи эса бу пайт икки ракаат намоз уқиб олади. Бунинг ҳаммаси душманни хайратда қолдириб, донг қотириб қўяди. Ундан ташқари, у ерда ҳозир булган Саййид Барака бир ҳовуч майда тош териб, «Йааги (душман) қонти!» деб, душман тарафига улоқтиради.

Биринчи ҳужумдаёқ Тухтаминининг унғ қул лашкари чекинади ва қочади. Шундан сунг аста-секин бутун лашкари чекина бошлайди. Тухтамининг узи Амир Темур лашкарининг тартибини бузмоқчи булиб, уз қушуллари билан бу

тараф сафига уради ва чигатойларнинг орқасига утади. Лекин лашкарининг чекинганини эшитиб, Тухтамиш Волга тарафига қочади.

Шундан сунг чигатойлар чекинаётган душманни қувиб, чопадилар ва енгадилар. Душман тамомила енгилиб, тор-мор булган эди. Ғолибларнинг қулига шу қадар куп асирлар ва улжа тушган эдики, лашкар урдуси бениҳоя кенгайиб кетган эди. Шарафуддиннинг ёзишича, «андоқ қалин черик булуб эрдиким, агар киши утагини йитирур (йуқотса) эрди, бир ойда, икки ойда топмас эрди»(48).

Амир Темур 1391 йил октябрида Тошкентга келиб, келаси йил март ойида Самарқанд томонга йул олади. Йулда у Ақар чулида тухтаб, «Султон Маҳмуд гозийнинг вилоятини» Пир Муҳаммад Жаҳонгирга васият қилиб берди. Бу мулкка «Ғазнин, Кобул ва Зобулистондан то Хиндгача ва Қандаҳор ва то Синд дарёсигача вилоят ва навоҳийлар» кирар эди (49).

Амир Темур «уч йиллик юриш» пайтида 1388 йили Форсда булганида Эрон жанубидаги ерларнинг фатҳи Тухтаминининг Мовароуннаҳрга ҳужуми тухтаб тухтаб қолган эди. Амир Темур хабаргирлари Музаффарийлар орасидаги қирғинли низолан уни оғоҳлантирган куринади. Амир Темур эса Шоҳ Шужоь васиятига кўра, уларнинг хомийси эди.

Шуларнинг барини эътиборга олган Амир Темур янгидан куч тушлаб, 1392 йил 7 июнида Эронга «беш йиллик юришга» чиқади. Бироқ Бухоро яқинидаги Жўйизар мавзеига келганида 23 июн куни тоби қочади. Мажбурий тухташ бир ой давом этади ва лашкар 27 июл куни яна йулга чиқади.

Бу юришда Амир Темур аввал Касний денгизига жанубдан тутанган Омул ва Сори вилоятларини забт қилади. Гап шундаки, бу вилоятларда шнъа мазҳабидаги саййидлар яшаб, улар азонни ва жума намозини тан олмас эдилар. Бунинг устига сунна мазҳабидаги Амир Темур бу ерлардан утаётганда унга нисбатан риёкорлик қиладилар. Лекин улар тезла буйсундирилди.

Шундан сунг Амир Темур жанубга, Форс томонга йул олади: у ерда Шоҳ Мансур Шоҳ Шужоьнинг васиятига зид равишда зурлик билан ҳокимиятни уз қулига олган. 1393 йил апрелидаёқ Шоҳ Мансурнинг иши тугатилган эди. Сунгра Амир Темур Музаффарийлар уруғини сиёсий саҳнадан узоқлаштиришга қарор қилади. Уларнинг ҳокимияти ҳақида Яздий шундай хабар беради: «Му-

Барча буюк саркардлар сингари Амир Темур ҳам уз аскарларининг машаққат ва зафарларини баҳам кўрарди. Улардан қатъий интизомни талаб қилар, лекин мажруҳлигига қарамай, уларга бош булиб жанг қилар эди. Ҳеч вақт уз жангчиларини ёлғиз қолдирмасди. У давозими, бошлиғи, ирқи, динидан қатъий назар барча учун ибодат бир бўлишини ниҳоятда сиғочовлик билан қўзғитиб борар эди. ... Бундай ҳукм чиқариш одати, уз даври илг яхши саркардасининг жасорати ва шухрати сингари, унинг жангчилар уртасидаги эътибори ва таъсирининг таркибин қисмларидан бири ҳисобланади.

Керэн Льюсен

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

ҳаммад Музаффарнинг авлоди муддати эрдиким, бу вилоятларда подшоҳтиқ қилур эрдилар ва ҳар бири бир шаҳарда ҳоким эрдилар. Ва ҳар бирига даъвои ул эрдиким, «вилоятлар барча менга тааллуқ булгай». Ва бовужуд улким, бир-бирига қариндош эрдилар, доим бир-бирига қасд эгиб, душман эдилар. Ва агар бириким, бировининг эликига тушса эрди, ани ё улдуруб, ё қур қилур эрдилар, ато угул ва угул ато билан ушул тариқ эдилар ва аларнинг жиҳотидин раъиятлар заҳматда эрди» (50).

Шоҳ Мансур ҳукмронлиги туғатилиб Форс вилоятида ҳокимият Амир Темур қулига утганидан кейин унинг хузурига саййидлар, қозилар ва бошқа арбоблар келиб, ундан яна ҳокимиятни Музаффарийларга бермаслигини утигиб сўрайдилар: «Умидимиз сиздин ул турурким, бу вилоятларда яна Оли Музаффарни қўймагайсиз. Ва агар яна буларга бу вилоятларда даҳл берсангиз, вилоят бузулур ва фақиру мискин хароб булур» (51).

Уларнинг илтимосларига биноан Форс вилоятини Амир Темур шаҳзода Умаршайх Мирзога беради, шаҳарларда эса ўз беқларини қўяди. 1393 йил июнида «Соҳибқирон Озарбойжон мамоликини ҳамда Рай ва Дарбанди Боку ва Ширвоног ва Гилвотини тавобинъ ва лавоҳиқлари бида Румгача амирзода Мироншоҳга иноят қилди» (52).

У пайтлар Ироқи Арабни Султон Аҳмад Жалойир ибн Увайс бошқарарди. Мазкур воқеалардан ун йил бурун у Табризга ҳужум қилганли, бу ердан уни Амир Темур қувган. Энди Амир Темур уни жазолашга қарор қилали ва 1393 йил августда Бағдод тарафга йул олиб, сентябр урталарида шаҳарга стади. Аммо Султон Аҳмад Амир Темур келишидан анча аввал фарбга қочган эди. Шаҳар жангсиз олинди. Қочқиннинг кетидан таъқиб этувчилар юборилган эди.

Ироқи Араб Амир Темур қули остига утганидан сунг атрофдаги қушчилар билан, биринчи галда Миср билан, яхши қушчилик муносабатларини ўрнатиш керак эди. Бу ҳақда Яздий бундай хабар қилади: «Соҳибқироннинг ҳиммати ул эрдиким, йуллар анинг аййоми давлатида эмин булгай ва худой бандалари ҳар сориким борсалар, аларга ташвиш ва тараддуд булмагай, фароғат бида бориб келгайлар. Мунга куб саъйи қилур эрди. Бу жиҳатдин Шайх Содаким, машҳури рузгор эрди. Соҳибқирон ани элчиликка Миср вилоятига Барқуқ шаҳриёр қошига туҳфа-

лар бида йибарди. Ва сузи бу эрдиким, «Мундин бурун подшоҳларким, Чингизхон наслидин эрди, ул мамолик подшоҳлари бида муҳолифат қилур эрмишлар. Бу жиҳатдин Шом элига ва андаги вилоятларга заҳмат ва ташвиш тегар эрмиш. Охирла аларнинг аролариди яраш булур, вилоятлар эмин ва амон булган эрмиш. Ва подшоҳ Саъид Абу Саъидхон, анора Аллоҳ субҳонаҳу, раҳмати Ҳаққа кетиб, Чингизхон наслидин Эрон вилоятида подшоҳи қолмади. Ва ҳар мамлакатда бир киши бош чиқариб, эл улус ва вилоятлар хароб булур эрди. Бу маҳалда ҳазрат Ҳаққ иноятидин Турон ва Эрон мамлакати Ироқи Арабгача бизга мусаххар булди.

Энди мусулмонларнинг некхолиги бу турурким, ҳамсоялиқ ҳаққини рноят, аромизда бориш-келиш булгай ва икки тарафдин доим элчи бориш-келиш қилгай. Ва бир-биримиздин хабардор булгайбиз, то йуллар амон булиб, мусулмонлар фароғат билан бориб келгайлар ва эл ичида осойиш ва фароғат булгай. Вассалом. Вал ҳамду лиллоҳи Раббил оламийн»(53).

Бу элчилар Қоҳирага 1393 йил кузида юборилган эди. 1393 йил охири ва келгуси йилнинг биринчи ярмида Амир Темур Шимолий Ироқни фатҳ этиш билан машғул булди.

XIV аср охирига келиб уз ҳомийсига нисбатан қурнамакликни одат қилиб олган Тухтамиш Амир Темурнинг хавфли душманга айланиб қолди.

Шундай булса-да, Амир Темур қон тукилишининг тарафдори эмас эди. Иштин тинч йул билан битирини мақсадида у Тухтамиш урдусига устомон ва доно снёсалдон Шамсуддин Олмалиғийни элчи қилиб, мактуб билан юборади. Мактубда Темур Тухтамишга ақллиликка, буйсуниш ва тобеликка чақиради ва шу ҳолдагина аввалиг дусллик тикланиши мумкинлигини таъкидлайди. Тухтамиш аввалига ярашишга майллик билдиради. Лекин Тухтамиш узининг нолон ва калтабин беқларининг маслаҳатига қулоқ солиб «Йуқ!» жавобини берди. Бу эса жангни муқаррар қилди.

1395 йил 28 февралда Амир Темур Тухтамишга қарши иккинчи юриинга чиқади. Ҳозирги Озарбойжон билан Донгистон чегараларидаги Самур дарёси буйида, йирик жангдан олдин буладиган одатига қура, Амир Темур лашкарни куриклан утказали.

Бундан сунг Соҳибқирон лашкари Севинч (ҳозирги Чеченистондаги Сунжа) дарёси буйида саф тортади. Душман лашкари Тарак (ҳозирги Терек) дарёси

буйида эди. Лекин Тухтамишнинг хабаргир қоровуллари Амир Темур лашкарининг салобатини куриб, бу ҳақда Тухтамишга етказдилар ва у чучиб, бир оз шимолга чекинади ва шошилиш равишда яна лашкар туплай бошлайди. 1395 йил 14 апрелида Соҳибқирон лашкарини Таракнинг чап соҳилига утказиб, яна саф торттиради. 15 апрелга утар кечаси Тухтамишнинг бир гуруҳ лашкари тунда ҳамла қилмоқчи булади. Лекин чигатоилар Соҳибқироннинг «Кеча бўлганда ҳеч киши уз еридин тебранмагай ва ундашмасунлар ва шабихундан воқиф бўлсунлар, ут ёқмасунлар!» (54) деган фармонига амал қилиб, шайлашиб поғора ва карнайларини чалиб турган эдилар, душман яқинлашолмай, қайтиб кетали.

Икки лашкар уртасидаги жанг 15 апрел кун юз берди. Соҳибқирон бу гал ҳам лашкарини етти қул тартибида тузди. Иккала тараф ҳам жангга «нақора, нафир, кавс ва курга» чалиб кирдилар. Бир неча соат қиргинбарот жангдан сунг Тухтамиш енгилиб, чекинади ва қочади.

Амир Темур Тухтамишни қувиб, Волгадаги Туратур кечигигача борали ва «Урусхоннинг уликим, оғи Қўйричок Угул эрди ва ҳазратнинг мулозиматида эрди ва узбек йигитлариким, алар тақи мулозим эрдилар, анга қўшуллуб, подшоҳона яроғ бериб, олгун била тиккон чарқоп ва олтун камар бериб. Жужихоннинг улусини анга берди ва ани хон қилиб Атил (Волга) суйидин кечуруб, улус сори йибарди. Бу шаҳзодаи жужинаждо ҳукм билан юруб, паришон булгон эл-улусни йиғиштурмоққа машғул булди» (55).

Тухтамиш бу гал ҳам қочади ва Кама дарёсининг қуйи оқимидаги Булғор урмонларига («Булар жангалига») беркинади.

Амир Темур душман аскарларини қувиб, Узи (Днепр) дарёсигача етади ва Минкермон қалъасини бузади. Душманнинг баъзи гуруҳлари Днепрдан утиб, Сарамдайга (Бессарабияга) ва Румдаги Иерақияга (Фракияга) қочадилар.

Шарафуддин Али Яздий берган хабарга қўра, Амир Темур Днепрдан қайтиб, Рус ерларига юз угиради. Соҳибқирон Русия шаҳарларига Тухтамиш аскарларининг қочқиларини қувиб борган эди. Шу аснода у Елец, Воронеж шаҳарларини олди.

Бундан сунг Амир Темур Кавказолинни буйсундирди, кейин Олтин Урданинг асосий таянчи булмиш Ҳожитархон ва Сарой томонга йўл олди. «Ва

зафарнаоҳ черики Саройга етиб, Саройни олдилар, шаҳарга ут солиб, куйдурдилар ва эл-улусини таладилар ва асир этиб келтурдилар. Бу элга бу жазо андин булдиким, Соҳибқирон Ироқ ва Форсқа боргониди алар келиб, Мовароуннаҳр вилоятини буш топиб, чобтилар. Ва Қазон Султонхон йасагон саройким, Занжир Сарой номи била машҳур турур, ул ерни хароб қилиб эдилар. Анинг учун бу шаҳри Сарой ҳам хароб булди» (56).

Бундан сунг Амир Темур шимолдан қайтиб, Дарбанддан угади ва Шамоҳа яқинида Кура дарёси буйида тухтаб, Ширвон элини, яъни ҳозирги Озарбайжон мамлақати ерларини Шайх Иброҳимга беради. У ердан кучиб, Оқтомда (Агдам) тухтайди ва бу ерда Озарбойжон тахти ва мамлақатини Дарбанддан Бағдодгача ва Ҳамалондан Румгача шаҳзода Мироншоҳга беради ва унинг бутун мулозимларини Хуросондан Озарбойжонга келтиради.

Амир Темур «беш йиллик юриш»дан 1396 йил августда қайтиди. Ватанига қайтиши билан мамлакат ободончилиги ва халқнинг аҳволи билан қаттиқ қизикди. Бу ҳақда Яздий бундай хабар беради:

«Соҳибқирон аввал авлиёларнинг мазорларига тавоф қилди ва фуқаро ва масокинларга куб садақалар берди. Тавофдин сунг келиб давлат тахтида ултурди ва тўй тартибиға машғул буллуб, айш-ишрат қилабошлади...

Неча кун айш-ишрат қилгондин сунг узга вилоятнинг тафаххусиға ва раъбойо аҳволиға машғул булиб, йахши-йамондин сўрайбошлади. Ва содот ва уламо ва маърифат ва сулаҳоким, мамлакатларда бор эрдилар, барчани чорлаб, инъом ва лутф қилди. Ва алардин фақир мискиннинг аҳволларини суруб, йахши тафаххус қилди. Ва ҳар кишигаким, золимлардин зулим тегиб эрди, ул мазлумнинг додини золимлардин олди. Зулмдорлар ва мутағаллибларни банд қилиб, аёлларига кунда солиб, буйунларига душоҳа солиб, йахши иззалар қилди. Ва баъзини улдуруб, хонумонини талон қилдурди ва уч йиллик молу харжини раъбойога бағишлади. Ва ҳар вилоятда бир йахши кишини йибардиким, «Раъбойо аҳволидин хабарлор булгай ва ҳар вилоятдаким фақир мискин ва дарвешу мустаҳаққ булса, йиғиштуруб, йиллик озуқ ва тун ва кунгалак танабон ва кафш ва этук ва фута ва дастор берсунлар ва кишлиқ ва ёзлик тунлар берсунлар!» Бас, барча вилоятларнинг ақобиру ашрофлари ва

Амир Темур узини жангнинг энг қийин жонларига ташлаб ва хатарли ҳужумларга раҳбарлик қилиб, жасурлик ва тевмир иродани намойиш этди. Унинг матонатчилиги ва қатъиятчилиги жанг вақтида, қушиқларни идора қилиш санъатининг таъсирчанлиги ҳамда камончиларнинг маҳорати сингарни, муноффақият қозонишида кўпинча муҳим аҳамият касб этди.

Хильда Хужум

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

рабойо ва фақир мискинлари анинг давлатидин хурраму хушҳол булуб, дуо айтур эдилар» (57).

Бундан куришиб турибдики, Амир Темурнинг XIV аср шароитида халқ (рабойо) ва фақир мискинлар аҳволи ҳақида қайғуриши ниҳоятда буюк инсонийлик фазилати эди. Фақат фаровонлик ва рафоҳият ҳукм сурган мамлакат ҳокимигина шундай хислатларга эга бўлиши мумкин эди.

Амир Темур Хитойга юришни мулжаллайди. Шаҳзода Муҳаммад Султон бу юриш учун моддий база — озиқ-овқат ва ем-хашак тайёрлаши керак эди. Бу ҳақда Яздий ҳам гувоҳлик беради: «Соҳибқирон ул маҳалда азимат қилиб эрдиким, Хитой кофирларига йуругай» (58).

Амир Темур Хитойга юришга ҳозирлик куриб турганида, беклари уни Ҳиндистонга ботроқ юришга кундирадидлар. Шундай қистов билан 1398 йил марти охирларида Ҳиндистонга юришга чиқади. Соҳибқирон билан бирга Сароймулк хоним ва Улугбек ҳам йулга чиқадилар. Амударёдан утилганидан сунг Ҳиротдан Шоҳрух ҳам уз аскарлари билан келиб қўшилади ва отаси ҳамда фарзанди билан то август ойининг уртасигача бирга булади.

Амир Темур Ҳиндистонга утишдан аввал Афғонистон шимолида Ҳиндукуш тоғларидаги эски Кофиристон (ҳозирги Нуристон) кофирлари билан бир неча ой жанг қилади. Сунг августда Андароб орқали Кобулга келади. Шу ойнинг уртасида Шоҳрухни Ҳиротга ва Улугбек билан Сароймулк хонимни Самарқандга қайтариб, узи 20 август куни Кобулдан чиқиб, Ҳиндистон сари йул олади. У 24 сентябр куни Синд дарёсидан Султон Жалолиддин Хоразмшоҳ Чингизхон билан жанг қилгандан сунг 1221 йил 21 ноябр куни кечган еридан утади. У пайт дарёнинг чап соҳилидаги чуллар Жалолий чули деб аталарди (59). Бу эса Амир Темурнинг узи Жалолиддин Хоразмшоҳнинг тарихи ва воқеаларидан хабардор эканлигидан, унинг даврида бу ерларда буюк Хоразмшоҳ ҳақида хотиралар тирик эканлигидан далолат беради.

Деҳли султони Султон Маҳмудхон Деҳлавий билан жанг 1398 йил 17 декабр куни юз беради. Ҳиндларда ун минг отлик, қирқ минг йаёқ ва юз йигирма фил иштирок этади. Филларнинг ҳар иккала тиш суякларига махсус қиличлар кийдирилган бўлиб, улар бу қилични суқишга ургатилган эди. Ундан ташқари, филнинг устига кунгурали тахт

урнатилган бўлиб, унда беш-олтита уқ оқувчи ҳам утирарди. Ҳар икки филнинг орасида туп ва тупчи турарди. Филларга совут ҳам кийдирилган эди.

Соҳибқирон ҳам жангга муносиб ҳозирлик куради. У лашкар урдусининг олд тарафига қамиш ва ёғочдан бир қурғон ясаёттирди. Сунг лашкар атрофига хандақ қаздириб, хандақнинг чеккасига Ҳиндистон говминларидан зич қилиб боғлатиб қўйди. Ундан ташқари, Соҳибқирон филларга қарши куплаб темир тиканлар ясади. Туплар жиҳозлаб қўйилди.

Жанг узоққа чузилмади. Душман чигатоиларнинг ҳужуми ва сиқувига бардош беролмай, сочилиб кетди. Соҳибқирон намози пешинни Деҳли дарвозаси яқинига келиб ўқиди. Жангда ун олти яшар шаҳзода Халил Султон ажойиб қаҳрамонлик куради, у «пиллардин бир пилни ҳайдовчисини несту нобуд қилиб, олдида солиб, утидек (сигирдек) ҳайдаб, Соҳибқирон қошида келтурди» (60).

Султон Маҳмудхон Деҳлавий тула маглубиятга учраб, қочди. Соҳибқирон ун бир ой давом этган Ҳиндистон юришидан 1399 йил баҳорда қайтди.

Амир Темур Ҳиндистонда юриш пайтида: агар Самарқандга саломат қайтиб борсам, бир жумъа масжидини соламан, деб ният қилиб қўйган эди. Шунинг учун Самарқандга келибоқ масжид куришни буюради. 1399 йил 10 майда масжид лойиҳаси чизиб тайёрланади ва Форс, Озарбойжон ва Ҳиндистондан келтирилган икки юз тоштарош уста ишни уша кунийёқ бошлайди. Беш юз киши тош кесиш учун гоққа юборилган эди. Тоғдан тош келтириш учун Ҳиндистондан олиб келинган туқсон беш филдан фойдаланилади. Мамлакатда маълум бўлган барча меъморлар ва ҳунармандлар ишга машғул эди. Ҳар ишнинг бошига бир шаҳзода билан бир бек муҳассил қилиб тайинланган эди, афтидан, бу мансабдаги киши шу ишни моддий таъминловчи булган.

«Соҳибқирон гояти ихтимомидинким, — деб ёзади Яздий, — масжид ишида таъаллул булмағай, узи ҳар кун келиб, ишлагонлар бошига туруб, ихтимом қилур эрди. Ва аксари авқот Хоним мадрасасида ё Туман оқа хонақоҳида туруб долҳо сурур эрди. Масжиди жумъада турт юз саксон устуи тошди йасаб, ҳар бирининг узунлиги етти қари (3,5 метр) эрди, қуйуб йасадилар. Ва сақфини (шипини) тошдин йасадилар. Масжид тугангандин сунг Дилкушо боғига бориб, гуйлар берди. Уста-

Яна уз таърибалида кўрдикки, ақли дундан жоҳилу тодон дустдан элтироқ экан. Чин дуст элтирки, дустидан ҳеч қачон ранжмайди, агар ранжиса ҳам, узини қабул қилади.

«Темур тузуклари».

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

корларга туңлар кийдуруб, оғлар мин-дурди» (61).

Бу пайт Табризда шаҳзола Мироншоҳ билан боғлиқ бир гулгула юз берганлиги ҳақида хабар келтирилди.

Уша кезларда Мироншоҳ ичкиликка қаттиқ берилди ва вақтини кўпроқ майхур ҳамговоқлари, машшоқлар билан утказар ва қимор уйнар эди. Ҳатто бир гал мағрур Хонзодани қаттиқ сукди ва балки урди ҳам. Хонзода бунга чи-лолмай, ғазабла дарҳол Самарқандга йул олди. Хонзода Соҳибқироннинг ҳузурига айнап у Табриздаги аҳвол ҳақида ноҳуш хабар олганида кириб келади ва дейди: «Агар Соҳибқирон анинг фикрини қилмаса, ул йағғилиқ қилур. Мо-ликим, ҳазратиқа тааллуқ эрди, тасар-руф қилиб, барчани бекларига улаш-тирди» (62).

Бу хабарлар Амир Темурнинг яна Фарбга юришига сабаб бўлиб, Хитой юришини тагин орқага сурди. Амир Темур етти йиллик яроғ билан аскар туплашни буюрди.

Қисқа муддатда лашкар тупланиб, жиҳозланади. Соҳибқирон Туронзамин мамлакатини бошқариб туриш учун Са-марқандда набираси Муҳаммад Султон ибн Жаҳонгирни ва у билан бирга йи-рик бекларни қолдирди. Узи эса 1399 йил 10 сентябрда «етти йиллик юриш»га чиқди. Лекин аввал тажрибакор лаш-карбошилар Сулаймоншоҳбек ва Сай-йид Хожани илғор қилиб, Табризга юборди. Райда Хуросон лашкари билан бошқа йулдан келатган Шоҳрух отаси-га келиб қўшилди.

Рай ва Шаҳриёрдан утилганида Ми-роншоҳ Темур қароргоҳига келади. Ле-кин отаси уни қабул қилмай, фақат эртаси кун эрталаб унга киришга рух-сат беради. Амир Темур у билан гап-лашмайди ва унга руйхуш бермайди. Шу аснода шаҳзоданинг иштини Шоҳ-рух бошчилигида амирлар Темур Хожа, Оқ Буға ва Жалоул-Ислом тафтишига топширади. Улар Табризга келиб, Ми-роншоҳнинг поиблари ва муҳассилла-рини ҳибсга оладилар ва девон дафтар-ларини талаб қиладилар. Тафтишлан маълум бўлишича, шаҳзода подшоҳ де-вонига тегишли бир неча йиллик «ду-данга» моляни исроф қилиб юборган экан. Клавихонинг хабар беришича, Амир Темур Мироншоҳни қатл этмоқ-чи эди, «Лекин унинг учун бутун қарин-дошлар ва беклар сураб, шундай ти-ришдиларки, Темурбек уни кечириб, аввал узи берган ерларидан ва мулкларидан маҳрум қилди ва уни қуриқлаган лашкарни ҳам олди»(63).

Ҳақиқатан, бу воқеалардан бир оз кейин Амир Темур Мироншоҳга нисба-тан васиятини узгартиради.

Бу вақтда гуржилар қўшни мусулмон вилоятларига бот-бот ҳужум қилиб ту-рарди. Бу хуружлар Амир Темурнинг қаттиқ қаҳрини келтирди. 1398—1399 йиллар воқеалари, агар Гуржистоннинг ёнида кучли давлат бўлмаса ва бу мам-лакат уз ҳолига қўйиб қўйилса, туржи князликлари ва подшоликлари бирла-шиб олиб, қўшни ерларини босиб оли-ши мумкинлигини кўрсатди.

Амир Темур бу давлатнинг ҳужумла-ри олдини олиш мақсадида Гуржистон-га юришлар қилади.

Озарбойжон, Гуржистон ва Шарқий Анатолиянинг бир қисми Темур давла-тига қўшилганидан сўнг бу давлат Ус-монли давлати билан қўшни бўлиб қол-ди.

1390 йили султон Боязид Марказий Анатолиядаги Караманлилар давлати-ни буйсундирди. Шу орада Боязид Си-вос ва Малатия шаҳарларини босиб ола-ди.

Бу икки шаҳар олинганидан сўнг султон Боязид Амир Темурга тобъ бу-лан Арзинжон ва Арзирум шаҳарлари-нинг ҳокими Таҳуртандан мазкур ша-ҳарларнинг хирожини усмонлиларга юборишни, яъни уларга тобъ булишни талаб қилади.

Таҳуртан бу ҳақда Амир Темурга мак-туб ёзди. Амир Темур султонни тар-тибга чақирмоқчи булади ва Мавлоно Шамсуддин Олмалиғий ёзган ушбу мак-тубни унга юборади: «Худон ул бандага раҳмат қилурким, узининг қалру марга-басини билгай. Ва уз ҳадидин аёғини узолмагай.

Бу кун, биҳамди Аллоҳ таоло, рубъи маскун мамолики бизнинг тахти тасар-руфимизда турар. Ва оламнинг салто-тинлари бизга муғъ турурлар. Ва офоқ-нинг сардорлари бизнинг амру наҳйи-мизда кириб турурлар. Ва жаҳоннинг гарданқашлари барча бизнинг бусаға-мизда бош қўйуб турурлар.

Назм:

Ки ер юзи барча силоҳим эрур,
Кук устидаги Хур кулоҳим эрур.
Жаҳон шоҳлари банди фармон менга,
Камина қулидур бу даврон менга.

Ва сенинг аслу насабинг кемачи турк-монларга стар ва бу бизга равшан ту-рур, муҳтожи баён эрмас. Фурурни бо-шингдин чиқорғил. Бу чоққачаким се-нинг вилоятингга табарруз қилмадук, жиҳоти бу эрдиким, эшитур эрдукким, сен фаранг кофирлари била ғазоға маш-

Ҳазрат Соҳибқирон-нинг уша катта талаб-истаги ҳеч қачон ҳукмдор-лик доирасини кенгайти-ринадан мамлакат ҳудудини куламли қилинадан бирор тун е кун тафтиш-да қилив мизилмаган ва ором олмаган.

Шарафуддин Али Язидий

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

гулсен. Ва агар биз ул сори борсак, мусулмонлар ташвишда булурлар ва кофирлар шодмон булгайлар. Зинҳор-зинҳорким атоларинининг тариқаларини сақлагил ва аёгинини уз ҳаддиндин узогмагил, узунга магрур булмагил. Вас-салом» (64).

Бу мактубда Амир Темур узининг усмонли султондан тула ҳарбий устунлигини ифода этган.

Ҳаддан ташқари шуҳратпараст Боязид мактубни уқиб тугоқиб кетган куринади, буни унинг жавоб мактубидан яққол сезиш мумкин: «Муддаги турурким, кунгумда турурким, анинг бида урушқайбиз. Эмди баҳадд булдумким, черким бида анга борғаймен. Ва агар ул бери келмаса, Табриз ва Султониягача борғаймен»(65).

Султоннинг жавоби Амир Темурнинг газабини кузғотди ва у туркларга қарам Сивос шаҳрига ҳужум қилиб, уни тезла олди.

Боязид Йилдирим Сивоснинг Амир Темур томонидан олинганига аҳамият бермади. Шунда Амир Темур Малатияни ҳам олди.

Амир Темур лашкари билан Шом ва Мисрга қараб юради.

1400 йил сентябрида Суриядаги Айнтоб ва Биҳинги қалъалари осонлик билан олинади. Энди гал Ҳалабга келганди. Мисрнинг мамлук султони бу қалъага бутун Шомдан кучларни йиғиб келади. Ҳалаб урта асрнинг энг мустаҳкам қалъаларидан булиб, унинг деворида икки қатор арава бемалол юриши мумкин эди. Ҳалаб икки кунлик қамалдан сунг таслим булди.

Шундан кейин Ҳома, Ҳумс, Тараблус, Баалбак, Сайда ва Байрут шаҳарлари осонлик билан олинди.

1400 йили Амир Темур лашкари билан Дамашқ яқинига келади ва лашкар атрофини хандақ билан урашни буюради. Амир Темур бу гал ҳам ишни тинч йул билан ҳал қилиш ниятида султон Фаражга элчи орқали мактуб юборади. Фараж мактубда билдирилган талабларни бажариниша мойинлик билдиради.

Гуё иш тинч йул билан ҳал булгандек эди. Амир Темур бу орада лашкарини Дамашқдан шарқроқдаги Фавда утлоғига кучирмоқчи булди. Бироқ шаҳар урдусидаги аскарлар буни чекинши деб уйлади шекилли ёки фурсатни қулай топдими, ҳар қалай шаҳар кунгилдилари билан бирга қиғатой лашкарининг ортига ҳужум қилдилар. Шунда Амир Темур лашкарлари тухтадилар ва дарҳол мудофаага утиб, жангга ҳозир-

ландилар. Сунг шаҳарни ҳужум билан олишга киришдилар.

Дамашқ шаҳри олинганидан сунг то Аккагача булган соҳилдаги шаҳарларни олиш буюрилди.

1402 йил баҳорига келиб, Қора Юсуф Туркмон туфайли султон Боязид билан Амир Темур орасидаги муносабат янада оғирлаша боради. Амир Темур султон Боязидга мактуб юборали.

Амир Темур Боязиддан жавобни икки ой кутади, лекин жавоб келмайди. Шунда Амир Темур ҳужумга утишга қарор қилади ва бир зарба билан Шарқий Анатолияда Сивос яқинидаги Камох қалъасини олади. Шундан кейин Боязид элчилари султоннинг жавобини келтирадилар. Жавоб жуда қупол тарзда ёзилган ва қалъанинг олинishi муносабаги билан ҳақоратли сузлар айтилган эди. Энди жанг булиши шубҳасиз булиб қолди.

Сивос яқинидаги чулда Амир Темур одати буйича, жангдан олдин лашкар куригини утказди.

Курикда султон Боязид элчилари ҳам ҳозир булади.

Лашкарлар саф булганидан сунг икки тарафдан ногора ва жанг қарнайлари чапиниб, буюк сурон солинади.

Амир Темур бу гал ҳам жангдан олдинги икки рақат намозини қанда қилмади. Темурбек қоровуллари Боязид лашкари чарчоқ ҳолда келгани ҳақида хабар етказдилар. Амир Темур бундан моҳирона фойдаланиб, дарҳол отлик сипоҳийларини жангга ташлади.

Жанг авжи қизиган пайтда Соҳибқирон бир баланликдан уни кузатиб туриб, душманнинг заифлашаётганини куради ва «Бир йула от солеунлар!» деб буйруқ беради. Яздийнинг ёзишича, «Қиёмат кунни зоҳир булуд, бир сурон ва гавго оламдин қупдиким, ҳаргиз бу даҳрдин мундоқ кун курмайдуз эди. Малаклар фалакда тахаййур бармоғларини тишлаб, назорат қилур эрдилар» (66).

Қуршовда қолган султон Боязид катта қийинчилик билан қутулиб, қочади. Амир Темур лашкари тула галабага эришали ва Соҳибқирон урдусига қайтиб, парвардигори таолога беқиёс шукроналар қилади.

Султон Боязид устидан галабага 1402 йил 20 июлида эришилди.

Қочаётган султон Боязидни қиғатой хони Султон Маҳмудхон қувиб стади ва банди қилади. Намози хуфтон пайги Амир Темур ҳузурига олиб келади. Султоннинг қул-оёқлари ечилиб, унга ҳурмат билан муомала қиладилар.

Амир Темур султон Боязид билан анча суҳбат қуради. Суҳбат асносида султон тавба-тазарру қилиб, афв сурайди ва умр буйи фарзандлари билан бирга Соҳибқирон хизматига тайёрлигини айтади.

Суҳбат охирида Амир Темур унга шохона тун кийдиради. Султон Соҳибқироннинг дутфу карамига дуолар айтиб, унллари Муса билан Мустафонинг ҳаёт ё улклиги ҳақида хабар беришларини сурайди. Соҳибқирон уларни топишга ваъда бериб, султонни муҳофаза қилиш учун атоқли бегини махсус қўяди.

Шундан сўнг Темур ҳар кун султонни ўз ҳузурига келтириб, у билан суҳбат қуради ва кунглини кутаради.

Анкара яқинидаги ғалабадан сўнг Амир Темур лашкарини кичик гуруҳларга бўлиб, ҳар тарафга, то Урта, Эгей, Мармар денгизларигача юборади. Сўнг унинг узи Кутаҳияда туради. У ердан у икки гуруҳ элчиларни: бирини Истанбулга Византия императори ҳузурига мол ва бож учун юборади, иккинчисини Фракияга, султоннинг қочқин ўгли Мусулмон Чалабий ҳузурига таслим бўлишини талаб қилиб юборади. Тез орада иккала гуруҳ элчилар ҳам қайтиб келдилар.

Шарафуддин Али Яздий бу ҳақда шундай хабар беради: «Бу маҳалда Истанбулга борган элчилар келдилар ва Такур алар била кишини қўшиб йибариб эрди. Сўзи буким, «Ҳар неким ҳазрат Соҳибқирон деб турурлар, миннат жонимга хизматда турубмен. Могу бож йибарурмен». Ва элчилар била куб қизил тангалар била кумошлар ва отлар йибариб эрди. Соҳибқирон анга муқаррар бўлгон жузгани қабул қилдилар. Соҳибқирон аларга тўнлар кийдуруб, ижозат берди.

Соҳибқирон Булоқ мавзеида етконла Мусулмон Чалабийга боргон элчилар қайтдилар. Ва ул Шайх Рамазон отлиқ кишини, атоси қошида садр ва қози эрди ва вазир ҳам бўлуб эрди, ҳазрат қошида йибарди. Куб пешкашлар била жониворлар ва отлар ва қизил тангалар ва рахту кумош келтуруб торгдилар. Ва сўзи бу ким, «Мен бир каминна хизматқорингиздинмен. Ул ҳазрат атомни бағишлаб, ўз суҳбатида ултургузуб, лутфу карам қилурлар. Мен не учун хизматда тақсир қилгаймэн? Ҳар маҳалким, ишорати алайҳи бўлгай, таваккуф қилмай хизматда келгум турур». Соҳибқирон анинг сузларидин хушҳол бўлуб, анга хат битди: «Ҳар неким воқий бўлуб эрди, булди. Биз бар-

чалдин кечтук. Эмди керакким, ҳеч андиша қилмай бот келгайсен, то ардин шармандалик келгай. Ва инояту шафқатимиздан баҳраманд бўлгайсен». Шайх Рамазонни олту камар ва зарбофт тун била ва олту тож била сарафроз қилиб, ижозат бериб, Мусулмонга йибарди» (67).

Мазкур нарчадан шундай хулоса чиқадикки, Истанбулдан (Константинополдан) ташқари Византия императорига (Такурга) тегишли бўлган Эгей денгиздаги ороллар, Болқондаги Морея ва Болқоннинг усмонлиларга қарам бўлган қисмлари ҳамда Фракия икки ярим йилга, яъни то Темур вафотигача унга тобев бўлган ерлар деб қаралмоғи керак.

Шуни айтиш керакки, Амир Темур ана шу юриш асносида 1402 йил 2 декабрида Эгей денгизи бўйидаги Измир қалъасини ҳам олди. Турклар бу мустақкам қалъани ун йил қамал қилиб, ололмаган эдилар.

Уша йил декабрида султон Боязиднинг ўгли Мусулмон Чалабийдан Шайх Рамазон ҳадялари билан яна элчи бўлиб келади ва Мусулмон Чалабий таслим бўлганини изҳор этади. Амир Темур барча ҳадяларни миннатдорчилик билан қабул қилади ва «Соҳибқирон дутфу карамидин қайсарзолага шафқат қилиб, Ирақияни (Фракияни) бўлгон тавобиъи билан анга мусаллам тутуб, нишон битиб, ол тамга босиб, анга йибарди. Ва элчисини ижозат берди. Ва итиси Иса Чалабийдин ҳам Қутбиддин отлиқ бир киши элчилекка келди. Ҳазратни куруб, пешкашларини тортиб, арзадоштини ўқудилар. Анга тақи дутф ва марҳамат қилди» (68).

Бинобарин, Амир Темур Мусулмон Чалабийга Фракияни тутан ерлар (тавобиъ) билан бирга махсус «нишон» бериб, унга узининг тамғасини босиши бу ерларни узига қарам ерлар қаторига киритганини билдиради.

1403 йил 9 мартда султон Боязид нафас қисини ва хунақ (қон босими) касалидан вафот этади. Бу муносабат билан «Соҳибқироннинг муборак кунгли куб муталлим булди ва муборак кунгидин ён чиқиб йиллаб, «Инно диллоҳи ва инно илайҳи рожибуна» («Ҳақиқатан биз Аллоҳга тегишлимиз ва ҳақиқатан биз унинг олдида қайтамиз») ўқуди. Ҳазратнинг ҳимматида бу эрдиким, Рум мамоликини гамом забт қилгондин сўнг Йилдирим Боязидқа бериб, йана ани тахти давлатига ултургузуб, қайтқай. Аммо тақдир хилоф этиб, Йилдирим Боязидни узга оламга элгти»(69).

Ул бахтиёр Соҳибқироннинг молаҳатлари, аниқ курсатмалари асносида шунчалек кўп тароий хатиротлар ва ажойиб кечмишлар тартиб топанки, осмон қудратли донгдор султонлар ва камрон подшоҳлардан бирортаси ҳақида улардан индан бирчаси ҳам ҳикоя қилинмаган.

Шарафуддин Али Яздий

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

Амир Темурнинг тунгич угли Муҳаммад Жаҳонгир Мирзонинг угли Муҳаммад Султон ҳам аскар сифатида, ҳам лашкарбоши сифатида отасига ва айниқса бобосига ухшаган эди. Лекин, бу йигитнинг улардан ортиқроқ бир хислати ҳам бор эди — у китобатнинг моҳир устаси эди. Хуснихатда нодири замон эди. 1625 йили тарихчи ва сайёҳ Мутрибий Гурн Мирда Муҳаммад Султоннинг қабри ёнида тург сандикда унинг уз қули билан тилло сувида сулҳ билан ёзилган Куръон ва унинг поралари нуехаларини кўрган(70).

Муҳаммад Султон бир неча кун бетоб бўлиб ётгандан сўнг 1403 йил мартада вафот этади. Амир Темур учун бу оғир мусибат эди. Бугун лашкар бир ҳафта қаро кийиниб мотам тутади.

Бу орада мамлук султони Носир Фараж йиллик мол ва хирож тулашни буйнига олиб, Мисрнинг Амир Темурга тобелигини тан олади.

1403 йил июлининг бошларида Амир Темур Кичик Осиёдан Гуржистонга келади.

Уша йил октябрида Амир Темур Ширвонда Бойлақон шаҳрини барпо қилади.

Соҳибқирон бутун Эрону Турондаги олимлар, дин арбоблари ва давлат кишиларини Бойлақонга йиғиб, улкан мажлис уюштирди. «Ҳазрати ҳумоюн хотиридин кечдиким,— деб ёзади Яздий,— боргоҳда мажлиси олда номдор уламолар ва фузалойи тақвошиёрларнинг улкан йиғинида масоили динийнинг муаззимати ва фарзларнинг муҳиммати ва исломий шуруъдин билгай. Мубоҳиси шариф бўлуб, ҳар масала хусусида фойдали ва латиф сўзлар бўлди» (71).

Амир Темур 1403 йил охирида Қорабўғда ҳам Саййид Барака, Термизнинг ховандзодалари Хожа Абдул Аввал ва Хожа Исомиддин, Хожа Афзал Кашший, Кеш шайхулисломларининг уғиллари Абдул Ҳамид ва Абдул Раҳмон ва бошқа уламо ҳамда машойихлар иштирокида яна катта бир мажлис утказиб, диний ва дунёвий масалалардан баён қилдилар ва насиҳатлар уқидилар. Афтидан, турли арбоблар билан биргаликда аҳолининг ҳар хил қатламлари иштирок этадиган бундай катта ё кичик мажлислар Амир Темурнинг мамлакатни бошқариш усулига хос кўринади.

Қишлоқ тугганидан сўнг Амир Темур «етти йиллик юриш»дан қайтишга азм қилди ва 1404 йил 26 мартада Самарқанд тарафга йўл олди. Аракс дарёсидан ўтиб, Наҳри Барлос анҳори

буйидаги Нейматобод мавзеида тухтайди. Шу ерда «Улуғ туй этиб, Хулоғхонга тааллуқ улусни амирзода Умарга (Мироншоҳнинг углига) берди ва нишон бериб, ол тамға босди. «Озарбайжон вилояги, Рум ва Истанбулгача ва Шому Мисргача анинг ҳукму фармонида булғай ва шаҳзодаларким, Ироқ ва Форсда турурлар, анинг сузидин чиқмасунлар ва анинг қурултойида ҳозир булсунлар!» (72).

Мазкур парчадан аён буладики, фармонда эслатишган мамлакатлар ва улкалар, яъни Озарбайжон, Рум (Кичик Осиё), Истанбулгача, Сурия, Миср, Ироқ ва Форс Амир Темур сапанатининг таркибига кирган, чунки фармон унинг тамғаси билан тасдиқланган. Шуниси диққатга сазоворки, шаҳзода Умарга тегишли мулкларнинг умумий майдонни 3 миллион квадрат километрни ташкил қилган.

Шундан сўнг жадал юриб, 1404 йил июлида Амир Темур Самарқандга келади.

Бу ерда «Соҳибқирони гитиситон раёйю ва хос ва ом аҳволига машғул бўлуб, фақирю мискинларга куб садақалар бериб, сийлади»(73).

Сўнгра Амир Темур узи солдирган жумъа масжидини бориб кўрди, унинг эшиги кичик ва торлигини кўриб, бошқа каттасига алмаштирди. Бундан сўнг бу масжид рупарасидаги Сароймулкхоним солдирган мадрасани кўрди ва девон амалдорлари ва котибларидан Хожа Маҳмуд Довуд ва Муҳаммад Жалдни Кониғилда буладиган туйда осийни буюрди. Клавиҳо ҳам бу жазонинг тувоҳи бўлган эди (74).

1404 йил кузида Амир Темур Хитой юришига тайёргарлик кўради.

1404—1405 йиллар қишида Амир Темур Хитой томон отланганда қишининг бир қисми Тошкентда қишлаган. Умуман, Амир Темур Тошкентда 1361, 1363—1364, 1365, 1390, 1405 йиллари бўлган. Тошкент шаҳри шимолдаги дашт ерлар билан деҳқончилик қилинадиган обод воҳалар чегарасида жойлашган муҳим стратегик жой бўлганлиги учун Амир Темур бу шаҳарга катта аҳамият берган. Тошкент 1368—1369 йилларда Амир Темурга тобе бўлганлиги ҳақида «Темур тузуклари»да айтилган.

«Мужмали фасиҳий» асарида тилга олинишича, 1390 йили Амир Темур Дашти Қипчоқ сари отланган ва Тошкентда қишлаган.

Амир Темур Тошкентда бир муддат бетоб бўлиб, тузалганидан кейин Олтин Урда хони Тухтамишхон билан бу-

ладиган жангга жиддий тайёргарлик курган ва бу ерда жуда катта кушин гуллаган.

1390 йил декабрида Тухтамишга қарши юришга тайёргарлик кураётганда Тошкентдан Хужандга бориб, Шайх Маслаҳат мақбарасини зиёраг қилади ва уни таъмирлаш учун 10 000 динори куппакий инъом қилади.

1391 йили Тошкентда Шоҳруҳ ва амирзода Пирмуҳаммадни Самарқандни идора этиш учун жунатган. Амир Темур ушунга йил кукламида Тошкентдан чиқиб, Тухтамишхон билан урушин мақсадида Дашти Кипчоққа отланган. Тухтамишхон мағлуб бўлиб, унинг улуси ва эли бутунлай тобё қилинган. Амир Темур Мироншоҳга Хуросонни идора этиш учун жунашга Тошкентда рухсат берди.

1392 йили Амир Темур Тошкентдан Самарқандга қайтган. Амир Темур Тошкентда булган кезларда у бу ердаги азиз-авлиёлар қабрларини куп зиёрат қилган. Зангиота мақбараси, Шайх Зайниддин бобо мақбараси, Эскижува бозори ёнидаги ҳозирги Қизилтуғ кучасида авлиё Шоҳ Азиз масжиди ва бошқа ёдгорликларни Амир Темур қурдирган (75).

Хитой юришига салтанатнинг турли тарафларидан икки юз минг отлик ва лиёда аскар туланди. Олиб бориладиган жанг тафсилотлари синчиклаб муҳокама қилинди. Самарқандни муҳофаза қилишни Аргуншоҳбекка ва хазинани Шайх Чурага топшириб, Амир Темур 1404 йил 27 ноябрида Самарқанддан чиқди ва узининг энг охириги ҳарбий юриши — Хитой юришига кетди. Бир неча кундан сунг у Оксулотга келди.

1405 йил январиде Дашти Кипчоқда санғиб юрган Тухтамишнинг элчиси Амир Темур ҳузурига келди. Бу пайт Амир Темурдан унг тарафда Уклай қоон авлоди Тайзи Уғлон ва Жужи авлодларидан Темурдош Уғлон ва Жакра Уғлон утирардилар. Унинг чап тарафида Улугбек, Иброҳим Султон ва Ийжал утирардилар. Элчи Тухтамиш мактубини узатади, унда у қилган гуноҳлари учун узр сурайди. Хат уқилганидан сунг Амир Темур Хитой юришидан қайтганидан сунг Тухтамишга яна Жужи улусини олиб беражани ваъда қилади.

Аммо Амир Темурнинг Хитойга юриши худди Хоразмшоҳ Муҳаммадникидек амалга ошмади.

1405 йил 11 февраль куни Оксулотдан Утзорга келган Амир Темур узини ноҳуш сезади, дарҳол иссини кутарилади. Мавлоно Фазлуллоҳ Табризийнинг муолажа қилганига қарамай,

аҳвол яхшиланиш урнига оғирлаша борди ва касалликнинг янги аломатлари пайдо була бошлади. Аммо Соҳибқироннинг ақлу ҳушида нуқсон йуқ эди. Шундай бетоблигига қарамай, лашикарнинг аҳволидан хабар сурарди. «Аммо билдиким, бу иллатларга илож йуқ турур, қазога ризо бериб, хотунлари била хосса улуг бекларини чорлаб, васият қилмоққа машғул булуд дедиким, «Таҳқиқ билурменким руҳнунг қуши бу қафас-қолипдин кетгуси турур, худойга паноҳ элттим ва сизларни худойга топшурдум.

Керакким, мен борғондин сунг фарёлу фиғон қилмағайсизким, ҳеч фойда қилмас. Ва мени худойдин омурзиш тилангиз ва руҳумни фотиҳа ва дуо ва такбир билан шод қилғайсиз. Алҳамду лиллоҳким, бугун Эрону Туронда кишига мажол йуқ турурким, муҳолифат қилғай. Ва ҳазрат Ҳаққдин умидим борким, агарчи гуноҳим куб турур, аммо бу жиҳатдин менга раҳмат қилғайким, зодимларнинг эликларини мазлумлардин қисқа қилибтурмен. Ва куймадимким, менинг давримда қавийдин заиф куч сгай, агарчи дунёга вутуъи ав саботи йуқ турур, нечукким менга вафо қилмади, сизларга ҳам қилмагусидур.

Вале дунё ишини муҳмал куймангизким, сабаби ошуб ва мусулмонлар ташвинида булғайлар. Анинг учунким, қиёмат кунинда сурарлар. Эмди Пир Муҳаммад Жаҳонгирким, валийаҳд қилибмен ва урнумга қоиммақом этибменким, Самарқанд вилояти аники булғай. Ва истиқлод ва тамкин била улгуруб, мамолик тадбиридин ва черик ва раъият ҳолидин хабарлор булғай. Сизлар, керакким анга мутиъ булуд, иттифоқ била анинг ишига машғул булғайсиз, то олам бузулмағай ва мусулмонларга ташвини ва заҳмат булмағай. Ва неча йиллик саъийи қилгоним зоеъ булмағай. Ва андоқ керакким, сизнинг иттифоқингизни билиб, эл йирқидин ҳисоб олғайлар ва ҳеч кишига ул қувват булмағайким, муҳолифат қилаолғай».

Бу насиҳатлардин сунг дедиким: «Беклар ва бузурғлар барча ҳозир булуд, аҳд қилиб, онт ичсунларким, васият қилгон сузумдин чиқмағайлар. Ва узга беклар ва сардорларким, гоийиб турурлар, алар тақи ушбу дастур билан амал қилғайлар»(76).

1405 йил 18 феврал куни намозшом билан хуфтон орасида Соҳибқирон «Тавҳид» калимасини бир неча қайта айтиб жонини топширди. Амир Темур Гурагон ибн Амир Тарағай — буюк салтанат асосчиси ҳаётдан куз юмди.

У (Амир Темур) ташкири бошлаб бориш ва улкаларни забт этиш самани эгаридан подшоҳлик ва ҳукмдорлик тахтига ҳам сафар чоғида кутарилди. Ер юзи салтанати билан сафар вақтида Ҳақ дилватини қавол қилиб (индолашди) ва шохлик тахти Аллоҳнинг туганмас раҳмати тобутини билди алмашди.

Шарафуддин Абу Яъқуб

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

1360 йил бошларида Амир Темур 24 яшар йигитлигидаёқ давлат арбоби сифатида тугал шаклланиб, Мовароуннахрнинг сиёсий ва тарихий сахнасига чиққанида у вайронагарчилик, узаро жанжал, хоинлик ва келгиндиларнинг зуравонлиги билан юзма-юз дуч келган эди. Мамлакат бутунлай тарқоқ ҳолда бўлиб, бундан келгиндилар фойдаланиб, уни ўз қўлларига олган эдилар. Агар мамлакат шундай тарқоқ ва бўлинган ҳолда қолаверса, у дониш келгинди душманларга қулай ўлжа бўлишини Амир Темур уша пайтлардаёқ англаган эди.

У болалик чоғларидан тарихий ҳикояларни эшиттавериб, унинг ватанида утмишда уларга душманлар ҳужум қилишга журъат этолмаган буюк давлатлар бўлганлигини яхши билиб олган эди. У Буюк Хоразмшоҳлар давлати тарихини яхши биларди.

Шунинг учун аввал уни Чиғатой улусининг бир расмий хонини ўз ҳузурда ушлаб гуриб, бу улуснинг ҳудудини ўз қўли остида қайта тиклаш гоёси ва сунг бутун Чингизхон империясини қўлга олиш гоёси қамради. Хитой юршидан аввал ўз ҳузурда буюк хон Укдай авлоди вакили ва Жужи авлодини тутиб тургани ва умуман 1370 йилиёқ Чиғатой авлодини хонликка кутармай, Укдай авлоди Суюрғатминни хонликка кутаргани бундан далолат беради. Унинг пировард мақсади дунёда ягона давлат урнатиб, бутун аҳоли хавфсизлигини таъминлаш эди.

Амир Темур ўз гоёларини амалга ошириш учун 35 йил жанг қилди.

Манбада келтирилишича, «Соҳибқирон аввал ҳолдаким, оламдаги вилоятларида ҳар бирида бир подшоҳ бор эрди ва аларнинг муҳолифат ва мунозибатлари жиҳатидин мусулмонлар ичидан куб ташвиш бор эди. Ва ҳеч ерда амин ва амонлик қолмайдур эрди ва йуллар угри ва қароқчи жиҳатидин боғланиб эрди ва ҳеч мусулмон ҳеч сори боролмас эрди, анга жаҳд этди.

Ва зоҳир турурким инсон пайкариким, оламнинг нуҳаси турур, чун мизож муталиф бўлса, анга қавий муҳили берурларким, ул мараз андин зойил бўлмай. Ҳазрат Ҳаққ субҳонаҳу ва таолонинг тақдири била азалдин мундақ муқаррар қилгон эрмишким, бу маҳалдаким оламнинг мизожи эътидолдин утуб, мухталиф турур, ани Соҳибқирони гитситоннинг қаҳру ғазабидин эътидол тобқай. Ани ҳазрат Ҳаққ таборақ ва таоло инсон ичидин кутариб, давлат ва

нусрат бериб кунлига солдиким, бориб оламни олмай. Ҳаққ субҳонаҳу ва таоло лутфидин юруб, оз фурсатда улуг вилоятларни мусаххар қилди. Ва вилоятларни элимларнинг эликларидин қутқариб, алту эҳсон била ораста қилди. Ва анинг адлидин андоқ бўлдиким, агар биров бир табақ олгун ё кумуш бошига қуйиб йалғуз саҳрода кириб бохтардин хаварғача (гарблан шарққача) бормай, ҳеч киши анга тик боқа олмас эрди. Аммо ул ҳолда куб ерларни талаб, асиру торож қилди зарурат жиҳатидинким, агар андоқ қилмаса эрди, олам низом топмас эрди» (77).

Амир Темурнинг буюклиги шундаки, тарих унга Марказий Осиёни бирлаштиришдек тарихий бурчни юкляди.

ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ

Амир Темур салтанати давлат тuzилишининг қонун-қоидалари жиҳатидан урта асрлар мусулмон Шарқида ҳукм сурган давлатлардан деярли фарқ қилмаса-да, бироқ унинг бошқарув тизимлари Туркистон ва Мовароуннахр давлатчилигининг асерий анъаналари, фатҳ этилган мамлакатларнинг маданий таъсири асосида бир қатор янги тартиб-қоидалар билан такомиллаштирилди.

Урта асрларнинг маъмур буюк ҳарбий-феодал давлатида аввал ҳокими мутлақ — Амир Темур Гурагон, сунгра унинг вәрислари бевосита ҳукмдорлик қилдилар. Салтанатнинг марказий маъмуриятини бош вазир — девонбеги бошлиқ етти вазирдан иборат аркони давлат бошқарган (78).

Улардан биринчиси — мамлакат ва раъият ишлари буйича вазир вилоят ва туманлардан тўпланадиган ҳосил, солиқ-ўлпонлар ҳамда мамлакатдаги ободончилик ишлари билан шуғулланган. Иккинчиси — вазири сипоҳ, яъни ҳарбий ишлар буйича вазир аскарлар маоши, озиқ-овқат ва қурол-яроғлари таъминоти билан мушғул бўлган. Учинчиси — тижорат вазири савдогарларнинг мол-мулкларидан олинадиган закот ва бож, чорвачилиқдан йиғиладиган даромад, эгасиз қолган мол-мулкларни тасарруф этиш, мерос ва меросхурлар билан боғлиқ масалаларни ҳал этиш каби ишларни бажарган. Туртинчиси — салтанат ишларини юритувчи вазир, яъни молия ишлари вазири давлат хазинасидан сарф этиладиган харажатлар, умуман салтанат кирим-чиқимларини бошқарган.

*Қайси мамлакатни
забт этган бўлсам, уша
ернинг обрў-эътиборлик
кишилари ва аъёнларини
сайибларини, уламоларини,
фозило ва машоихига
таълим бажо келтирдим
ва ҳурматладим. Уларго
суюртал, вазифалар бериб,
маошларини белгиледим,
уша вилоятнинг улугларини
оли-иниларимдек,
ёшларини ва болаларини
бўлса, ўз фарзандларимдек
қурдим.*

«Темур тузуклари».

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

Ана шу турт вазирдан ташқари, чегара вилоятлари ва тобё мамлакатлар ишларини назорат қилиб туриш учун махсус уч нафар вазир тайин этилганки, улар мазкур вилоят ва мамлакатлардан давлат хазинасига келиб тушадиган даромадларни назорат қилиш ва уларга боғлиқ молиявий масалалар билан машғул бўлган. Уз навбатида, улар салтанатнинг бош назорат ҳайъати — «ҳолиса»ни ташкил этишган. Мазкур етти вазир девонбегига буйсунган ва у билан бамаслаҳат давлатнинг муҳим молиявий ишларини олиб боришган (79). Ёзма манбалардан маълум бўлишича, Амир Темур ва Темурийлар ҳукмронлик қилган даврда салтанат девонхонасида Амир Довуд, Жалолоддин Ферузшоҳ, Ғиёсиддин Шоҳ Малик, Алоуддин Алика Кукалдош ва Алишер Навоийдек доно ва тadbиркор девонбегилар бу олий мансабда фаолият кўрсатганлар, мамлакат ободонлиги йўлида кўп хайрли ишлар қилганлар.

Шу билан бирга девонхона ҳузуринда арзбег, садри аъзам, Шайхулислом ва аҳдос қозиси каби лавозимлар жорий этилган эди (80). Арзбег фуқаро ва сипоҳийлардан тушадиган арз ва шикоятлар ҳамда мамлакатдаги аҳвол тўғрисида маълумот тушириш, бу борада олий даргоҳга мунтазам ахборот етказиб туриш каби вазифаларни бажарган.

Садри аъзам, яъни бош садр мамлакатдаги барча вақфларни бошқарган. У масжид, мадраса, мақбара ва хонақоҳлар тасарруфидаги вақф ҳужалиқларининг аҳволини назорат қилиш, давлат ва ер эгалари томонидан вақф этилган ер ва мулкларни қайд этиш, вақфномалар тузиб, уларни қонунийлаштириш билан шугулланган.

Шайхулислом мамлакат аҳолисининг турли ижтимоий табақалари уртасида шарият аҳкомлари ва ислом ақидаларининг ўз вақтида ва тўғри бажарилишини назорат қилган. Адлия ишлари бўйича белгиланган қозийул қуззоғ, яъни давлатнинг бош қозиси «аҳдос қозиси» номи билан юритилиб, у фуқаро ишлари билан машғул бўлган. Булардан ташқари, салтанат маҳкамаларида қирим-чиқимларни ва кундалик харажатларни қайд этувчи махсус котиб тайинланган.

Мамлакат маъмурий жиҳатдан улус, вилоят ва туманларга бўлиниб, уларни ҳоким, ноиб ва туманбошилар бошқаришган. Уларнинг аксарияти ҳарбий мансабдор — амирлардан иборат эди. Ҳар бир шаҳар ва вилоятда ўз ҳокими,

молия девони, қозиси, муфтийси, мутаваллиси ва муҳтасиби (молияга ҳилоф ишларни текширувчи) бўлган. Лашкарлар учун махсус қози тайин этилган.

Шунингдек ҳар бир шаҳар ва қишлоқда кутвол, яъни комендант тайинланиб, унга шаҳар ва қалъа истеҳкомларини таъмирлаш ва шаҳар мулофааси вазифалари юкланган. Шубҳасиз, маҳаллий маъмурлар, уз навбатида, салтанатнинг олий девони — арқони давлатга буйсунилган.

Шуниси эътиборга лойиқки, улус ноиблиги ёки вилоят ҳокимлигига аксарият шаҳзодалар ёки хизмат кўрсатган саркардаю давлат маъмурлари тайинланган. Чунки Амир Темур мамлакатни, хусусан фатҳ этилган вилоят ва ҳудудларни уғиллари, набиралари ва хизмат кўрсатган амирларига суюрғол тарзида инъом қилиб, улар орқали бошқарди.

Амир Темур Мовароуннаҳрдан ташқари, ўз тасарруфидаги барча вилоят ва мамлакатларни улумидан бироқ аввал фарзандлари орасида бундай тақсимлайди: Озарбойжон, Шом, Румни, Стамбул ва Мисрни Мирзо Умар ибн Мироншоҳга, Форс ва Ироқни — Пир Муҳаммад Умаршайхга, Хуросон, Мозандарон, Рай ва Сеистонни — Шоҳрух Мирзога, «Султон Маҳмуд Ғазнавий мулкини» Кобул ва Қандаҳордан Шимолӣ Ҳиндистонгача Синд дарёси ҳавзаси билан бирга — Пир Муҳаммад Жаҳонгирга, Ташкент, Сайрам, Утроп ва Аншарадан то Хитой чегарасигача — Улугбекка, Фарғона, Тароздан то Хутангача, яъни Шарқий Туркистоннинг жануби-ғарбинини — Иброҳим Султонга беради. Ғарчи булар Марказий ҳукуматга итоат этса-да, муайян даражада мустақилликка эга эди.

Мулк ҳукмдорларининг алоҳида давлат девонхонаси, қушини бўлиб, уларнинг Марказий ҳукуматга тобелиги хирожнинг бир қисмини Самарқандга юбориб туриш ва олий ҳукмдор ҳарбий юришларида ўз қушини билан қатнашини ёки талаб қилинган аскарни юбориб туришдан иборат эди.

Суюрғол Амир Темур давлати ташкил этилиши арафасида жорий қилиниб, у «иқтаъ» — бир бўлак ер бериш тарзида маълум туман ёки вилоятни ҳукумат ёрлиғи билан олий ҳукмдор авлодлари ва хизмат кўрсатган юқори табақа зодагонларига инъом этилган. Баъзан суюрғол ерлари олий ҳукуматнинг фармони билан авлоддан авлодга мерос қолдирилган.

Саҳибқирон давлатининг ўзига хос белгиларидан яна бири шу эдики, ҳукмдорлигининг ибтидо-сидан то интиқосигача, унинг аскарлари бирорта лашкардан маълумиятга учирамади.

Хофиз Абру

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

Масалан, Амир Темурнинг тунғич угли Жаҳонгир вафотидан сунг унга тегишли Балх вилоятига Кобул, Газна ва Қандаҳорни кушиб, марҳумнинг угли Пир Муҳаммадга берилди. Шунингдек, Амир Темур Умаршайхнинг угли Рустамга Исфаҳонни, Мироншоҳнинг угли Абу Бакрга Бағдодни суюрғол қилади. Шу тарзда Мовароуннаҳрдан ташқари, мамлакат бир қанча булақларга булиниб кетади. Вилоят ҳокимлари — шаҳзодалар уз тасарруфидаги мулкларда иложи бори ча доимо мустақил ҳукмронлик қилишга интилар эди. Марказий ҳукумат эса вазият жиҳдийлашган пайтлардагина уларнинг ички ишларига аралашарди.

Шубҳасиз, суюрғол асосида қурилган удел тартибининг гоятда кучайиши оқибатда айрим вилоятлар мавқеи маълум даражада ошишига олиб келган ва ички низоларни келгириб чиқарган. Амир Темур ҳаётлик чоғидаёқ мамлакатнинг узоқ улкаларидагина эмас, ҳатто унинг марказий вилоятларида ҳам низо ва урушлар булиб турган. Лекин катта ҳуқуқ ва имтиёзларга эга булган, кучли қўшинга таянган буюк ҳукмдор айрим вилоятларнинг феодал доиралари кутарган исёнларни ва халқ ҳаракатларини доим осонгина бостира оларди.

Шундай қилиб, Амир Темур салтанати вилоятлардаги феодал мулкларининг бирлашмаси булиб, унинг мавмурий жиҳатдан такомиллашувига суюрғолнинг кенг тарқалиши жиҳдий монелик қилди.

Эл-юртни бошқаришда ҳарбий кучининг аҳамиятини яхши тушунган Амир Темур қўшиннинг ҳарбий тақомилига қатта эътибор берди. У «амир» ва «амирул-умаро», яъни «бош амир» каби юқори даражали ҳарбий унвонлар жорий қилди. Бундай олий даражали унвонларга эга булган иқгидорли саркардаларга у ҳатто вилоят ҳокимлиги ёки ноиблигини инъом этган. Амир Темур армиясини ҳарбий жиҳатдан ислоҳ қилар экан, айниқса қўшин бошлиқларини танлаш ва уларни тарбиялаш, лашкарий қисмлар ва уларнинг жойлашиш тартиби, навкар ва сарбозларнинг қуролланиши ҳамда ички интизом масалалари унинг диққат марказида турди.

Шу боис Амир Темур манбаларда машҳур саркарда ва йирик лашкарбони сифатида тилга олинади (81). Унинг ҳарбий истеъдоди, саркардалик маҳорати қўшинлар тузилишида, Олтин

Урда хони Тухтамиш, Деҳли султони Маҳмуд ва Туркия султони Боязидлар билан олиб борган жангларида ва шилдатли муҳорабалар майдонида қўллаган «савқулжайш» (стратегия) ва жанг қилиш услублари — «таъбиятулжайш» (тактикалари)да намоён булган.

Амир Темур қўшини унталик аскарий бирикмалар асосида тузилган навкарлардан иборат эди. Лашкар «туман» — ун минглик, «ҳазора» — минглик; «қушун» — беш юзлик ва «айл» — унлик бирикмаларига булинган. Туманларда аскарлар сони 10 минг, қушунда 100 нафардан ортиқ булган. Амир Темур ун минглик лашкарни бошқариш учун «туман оғаси», минглик булинмалар учун «мириҳазора», юзликлар учун «қушунбоши» ва унликлар учун «айлбоши» каби ҳарбий мансабларни таъсис этган, уларнинг ҳақ-ҳуқуқларини, ойлик маошини белгилаб берган. Масалан, оддий сипоҳий минган отнинг баҳоси баробарида, баҳодирлар 2-4 от баробарида, айлбоши қарамоғидаги навкарга нисбатан ун баробар кул, юзбоши унбошидан икки баробар зиёд маош олган. Мингбошилар маоши қўшинбошиникидан уч баробар ортиқ эди.

Жангларда баҳодирлик курсатиб ғалаба қозонган амир учун инъомлар ҳам белгилаб қўйилган. Масалан, қайси бир амир бирон қўшинни енгса ёки вилоятни фатҳ этса, у туғ, ноғора, баҳодирлик мартабаси, давлат кенгашларига бемалол кириш ҳуқуқи ҳамда бирон сарҳаднинг ноиблиги билан сийланган.

Булинма бошлиқлари — амирлар Темурга тобеъ булган қирқ аймақ (қабилалардан ун иккитаси: барлос, арғун, жалойир, тулкичи, луддай, мугул, сулдуз, тагай, қипчоқ, арлот, тотор ва бурулдайлар орасидан сайлаб олинган. Амирлик мартабаси Амир Темур фаолиятининг дастлабки йилларида унга содиқ булган 313 нафар кишига берилган. Булардан бири «амирул-умаро», тўрт нафари «беклар беги», юз нафари мингбоши, юзбоши ва унбоши булган.

Булардан ташқари, яна ун икки нафар кишига бирдан то ун иккига қадар даражали амирлик унвонлари берилган. Ун иккинчи даражали амир, олатда, амирул-умаронинг ноиби ҳисобланган.

Ун икки амирнинг ҳар бирига биттадан байроқ ва биттадан ноғора, амирул-умарога битта байроқ, ноғора, ун минглик қўшин, туғ ва чортуғ, тўрт нафар беклар бегининг ҳар бирига битта-

дан байроқ, ноғора, чортуғ ва бургу (карнай) берилган (82).

Бу нишонлар қушин бўлиналарини ҳам фарқлаб турган. Масалан, катта қизил байроқ қушин бошлиги — амирул-умаро ёки беклар бегининг аломати эди. От ёли боғланган найзали узун туғ туман оғасининг, икки томонга қокиллар осилган икки дул ноғора юзбошининг аломати ҳисобланарди. Отлиқ суворий қисмларни бошқариш учун ажратилган махсус отлиқ эгарининг икки томонига икки габул — довул осилиб, жанг пайтларида суворийларни муҳорабага солиш мақсадида бонг уриб улар қоқилган.

XV аср муаллифи Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, ҳарбий сафарда ҳар бир жангчи ўзи билан бир йилга етадиган озиқ-овқат, камон билан ўттиз ўқли садоқ, совут, найза ва қалқон олган. Ҳар икки суворийнинг битта захира чопқур оти, Урдуда ҳар бир «айл» — унлик қисмда биттадан чодир, қозон, кетмон, уроқ, болта, бизиз, иккитадан белкурак, 100 та игна, ярим ман арқон, битта ошланган пишиқ тери булиши шарт эди (83).

Ҳар бир вилоят белгиланган асосий — «асл» ҳамда захира — «изофа» қисмларни туплаб берарди. Вилоятлар тош отар — сангандоз, девор бузувчи — манжанақ, ут отар ёки туп — раъдандоз ва нафтандоз ҳамда ўзи отар қуролларни ишлата билладиган жангчиларни тайёрлар эди. Аскарний қисмларни вилоятлардан туплаш билан тавочи мансабидаги амалдорлар шугулланган.

Амир Темур аскарларга ва уларнинг бошлиқларига алоҳида эътибор берди. Ҳар бир зобит (бўлиманинг қушун ёки айлбошиси) жанг қилиш услубларини яхши билиши фарз саналган. Оддий навкар низомни қатъий бажаришга мажбур бўлиб, жангда у аёвсиз ва довжорак булиши, омонлик истаган душманга юмшоқ муомала қилиши ва адолатли булиши лозим ҳисобланган.

Лашкар ҳарбий юришга чиққан вақтда, айниқса интизомга қаттиқ риоя қилинар эди. Ҳар бир бўлиманинг айлбоши, қушунбошиси, туман оғаси ва амир лашкар уз урнини яхши биларди ва унга қатъий риоя қиларди (84).

Сафарда энг олдинда ҳар бир лашкар қисмлари билан «хабаргири», яъни «хабарчилар» деб юритилган айғоқчи — кузатувчилар бўлимаси юрган. Бундай бўлимага ута довжорак ва ботир аскарлар жалб қилинган.

Хабарчилар орқасидан соқчилар бўлимаси йулланган, у «ясовул» деб аталган. Лашкарнинг асосий қисмлари олдида «илғор» — авангард қисмлари ҳаракатда булган.

Илғор асосий кучлардан, баъзан эса бир неча туманлардан иборат булган. Илғор билан лашкар асосий қисмлари оралиғида эса қумондоннинг қароргоҳи ва марказий қисм «қул», «гул» ёки «қалб» ва унинг атрофида захира қисмлари жойлашиб, у «изофа» деб юритилган. Уруш жараёнида жанг оқибатини ана шу изофа қисмлари ҳал қилган.

Лашкар юриши вақтида чап қанот олдинда бўлган. Бундай лашкар юришини манглай тарзида юриш дейилган. Юриш вақтида қушинларда алоҳида йул бошловчилар — «ғажирчилар» гуруҳи булиб, сафарда улар муҳим аҳамият касб этган. Амир Темурнинг ўзи ғажирчиларни лашкар қисмлари уртасида тақсимлаб берган.

Амир Темур лашкарининг асосий жанговар қисми марказ — «қалб», унги ва сул қанотлардан иборат булган. Унинг унги қаноти «буронғор», сул қаноти эса «жувонғор» деб юритилган.

Ҳар бир қанотнинг олдида биттадан қушимча қуриқчи илғор — авангарди, ён томонида эса биттадан қуриқчи аскарний қушилмалар — «қанбул»лари булар эди. Шу тариқа қушин етти қисм — «қул»лардан иборат булиб, булардан учтаси: марказ, яъни қалб, буронғор, жувонғорлар мустақил, тўрттаси: икки илғор ва икки қанбуллар тобеъ қисмлар эди.

Қушин бундай жойлаштирилишининг ўзига хос жиҳати шунда эдики, унинг қанот қисмлари марказий қисмга қараганда анча кучли эди. Бундан, шубҳасиз, стратегия ҳамда тактикани қўллаш мақсади кўзда тутилган.

Шарафулдин Али Язлий қушинни етти қулга — қисмга булиб жойлаштириш тартибини биринчи булиб Амир Темур жорий қилган деб ёзди (85). Бу қуллар жангларда мустақил ҳаракат қилиб, фақат қушин қумондонига буйсунган.

Ҳарбий юриш вақтларида йулларда урду қуриб тўхтатишга тўғри келарди. Агар урду душманга яқинроқ жойлашган булса, унинг атрофи мудофаа иншоотлари «туралар» — ёғочдан ишланган тусиқлар, ҳандақлар, «чоҳпар»лар — чуқур ва «қочи» — марзалар билан ураб олинар эди. Лашкар изофа қисмлари қумондон урдусини қуриқлаб ту-

Аскарлар ва лашкар қисмлари кўчилиши отарни таъминланган ва ёлдилари яхши эди. Улар ва арқон довларини шикларни ва қушларни таъминлаганда ҳисобига отиш бўлган.

Хофиз Абду

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

рар эди. Жанг вақтида улар, уз навбатида, зарур ҳолларда жангга солинарди.

Қанбуллар эса душманининг унги ёки чап қанотини ёриб киришга, ён томонидан айланиб ўтиб, орқадан зарба беришга йўл кўймасликка ҳаракат қиларди. Қанбуллар энг ботир ва тажрибали аскарлардан тузилар эди.

Лашкарда, айниқса у жангга кирган пайтларда «йаёқлар» — пиёда аскарлар алоҳида уринини тўтган. Жанговар сафга тизилган пиёда қисмлар отлиқлардан олдинда турар ва душман ҳужум қилган вақтла чоқлар ва туралар — мудофиа ишшоолари орқасига яширинган ҳолда биринчи бўлиб жангга кирардилар. Шунинг учун ҳам қанотдаги туман оға ва қўшун амирлари пиёдалар билан отлиқларни жанговар тартибда жойлаштиришга катта эътибор беришарди. Бундай жойлаштирилиш таркиби «ясал» деб юритилган.

Шундай қилиб, Амир Темур уз замонасининг кучли ва энг жанговар лашкарини ташкил қила олган. Аскар бошлиқлари ва лашкарларни қаршилик кўрсатувчи кучга исбатан бешафқат руҳда тарбиялаган.

Уз қўшинини у турли жанговар қурол-яролар, ут ва тош отар тун — раъландоз, тош отар манжанақ ва узинотар қуроллар билан қуроллантирган, жангчиларда муҳораба қилишнинг янги ҳарбий услубларини қўллаган. Уз қўшинидаги ҳар бир қаршилик ва норозиликка қурол кучи билан кескин зарба берган. Еки қўтилган хавф рўй бермасдан туриб унинг олдини олтиш чораларини кўрган.

Амир Темур қўшинини Жаҳонгир Сайфуддин ва Пурҳусайн барлолар, Оқбуға, Усмон Аббос, Муҳаммад Султон Қамарий, Тобон Баҳодур, Урус Буға, Ҳамза Сулдуз, Амир Муризода, Муҳаммад Қазғон, Сарик Атқа ва Музаффар Уч Қаро каби жангларда шўҳрат топган маҳоратли ва жасур кишилар бошқарган (86).

Амир Темур салтанатни бошқаришда, хусусан, уни сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан мустақамлашда давлат аҳамиятига молик масалаларни муҳокама қилиш ва тadbир-чоралар белгилаб олиш мақсадида қурултойлар ва кенгашлар ўтказишга катта аҳамият берган (87).

Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, Амир Темур Қаршин, Самарқанд, Қорабоғ ва бошқа жойларда ўтказган қурултой ва кенгашларда шаҳзодалар,

давлат маъмурлари, ҳарбий бошлиқлар, уламолар ва мулкдор зодагонларнинг вакиллари қатнашган.

Олий даражадаги бундай йиғитларда мамлакатнинг иқтисодий ва ҳарбий аҳволига оид энг муҳим масалалар муҳокама этилар ва зарурий ишларни бажариш юзасидан қарорлар қабул қилиниб, тadbирлар белгиланарди.

Давлат аҳамиятига молик ҳар бир масалани ҳал этишда Амир Темур шу соҳанинг билимдонлари ва олимлар билан маслаҳатлашар эди. Масалан, 1403 йилда Кавказда Бойлақон шаҳрида чақирилган кенгашга олим Фузалоларни таклиф этган. Улардан мамлакатни бошқаришда, хусусан, унинг ободончилиги йўлида амалга ошириладиган хайрли ишлар — жамоат бинолари ва ишшоолар қурилишида унга уз маслаҳатлари билан кўмак беришларини сураган (88).

Шуниси диққатга сазоворки, бу даврда Амир Темур салтанатида ўтказилган қурултой, кенгаш, шўҳона қабуллар ва дабдабали сарой маросимларида ўрта асрлар давлатчилигининг узига хос анъаналари мужассам эди. Тантанали издиҳомнинг тартиб-қоидаларидан тортиб, аъёнларнинг туёна либосларигача катта эътибор берилган.

Масалан, расмий маросимларда амируд-умаро, беклар беги, амирлар, пўйонлар, сардорлар, улус, тумонат ва қўшуноғ амирлари, шунингдек, миғибошилар, юзбошилар мансаб ва мартабаларига қараб подшоҳнинг сул томонидан; сайийдилар, қозилар, уламо, фузало, машойих, улуғ ва олий табақати кишилар подшоҳнинг унги томонидан урин олганлар, Девонбег и ҳамда вазирлар — тахт рубарусидан, қазонгарлар (шаҳар ҳокими), калхудолар (қиллоқ оқсоқоли) вазирлар ортидан жой олганлар, Баҳодирлар, қилчибоз йиғитлар — тахт ортидан, унинг унги тарафидан, қоровуллар эса тахт ортининг чап тарафидан урин олганлар (89).

Шубҳасиз, Амир Темур шўҳона қабул тартиб-ботининг бир қисмини қўшни давлат ҳукмдорлари саройларидаги тантанавор маросим ва урф-одатлардан қабул қилиб, уз саройида тараққий эттирган. Масалан, сарой хонимлари бошига шокилални бурк, эгнига тилла уқа билан безатишган узун қизил қабо киярдилар. Қабонинг ёқаси қисиб турадиган, енгез булиб, орқа этаги жуда узунлиги учун уни махсус жориялар кутариб юришган. Уларнинг сонги баъзан ун беш нафаргача етган. Юзларига ҳижоб тутганлар.

Адолат ва инсоф билан Танерининг яратган бандаларини узимдан рози этдим. Гуноҳкорга ҳам, беғуноҳга ҳам раҳм-шафқат билан, ҳаққоният юзасидан ҳукми чиқардим. Хайр-ҳусн ишларим билан одамларнинг кўнглидан жон олдим. Сиёсат ва инсоф билан ситохилларим ва раъиятни умид ва қўрқинч орасида тутдим. Фўқаро ва қўл остимдагиларга раҳимлик қилдим. Ситохилларга шўҳорлар улашдим.

«Темур тузуклари».

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

Қизил мовутдан дубулгата ухшаш учин қалпоқ усти қизил ёқут, забаржад дурлар билан безатилган. Аёллар Кичик Осиёнинг қимматли жавоҳирию Исфаҳон, Мулгон, Ганжа, Дамашқ, Бурса, Венеция заргарларининг нафис зеб-зийнатлари билан узларига оро берсалар, эркаклар ноёб тошлар билан безатилган қурол ва қайиш тақиб юрганлар.

Испания элчиси Клавихони Конирил мавзеида бўлиб утган шоҳона издиҳом айниқса ҳайратда қолдирган. Конирилда 10-15 минг чодир уриятилган бўлиб, издиҳомда сарой аҳли, вазирлардан гашқари, аҳолининг турли табақа вакиллари қатнашган.

Клавихо чодиргоҳда чодирларнинг мансабдор шахслар лавозими бўйича жойлаштириш тартиби, жиҳози, безаклари ҳамда уларнинг турлари ҳақида ёзади. Унинг таърифлашича, бу ерда доирасимон оддий кичик утовлардан тортиб, арабий ва иброҳимий чодирлари, эроний саронардалар уриятилган.

Чодирларнинг айримлари ниҳоятда катта, тўртбурчак шаклда бўлиб, эни 100 қадам, баландлиги уч найза бўйи, 12 дона олтин устуида туғиб турилган. Подшоҳ ҳарамин — хотин-қизлари учун ҳам алоҳида чодирлар уриятилган. Улар сариқ рангда, ипак билан чатилган, тилла нақшии бўлган, ташқарисига уқалар тутилган. Эшик ва деразалари ипак тизимчалар билан тортиб қурилган.

Чодиргоҳ базмида қизиқчилар, муқамиллар, дорбозлар билан бир қаторда кашмирый кўзбойлоқчилар ҳам қатнашган. Қизиги шундаки, издиҳомда хонимлар ҳижобсиз иштирок этардилар. Маликалар «изини оми» — оммага руҳсат этилган базмлар уюштириб, уларга издиҳомдагиларни чорлардилар. Унда эркаклар, ҳаттоки насероний элчи ҳам қатнашгани таъриф этилади.

Шундай қилиб, Амир Темур уз давлатининг тузилиши, қонун-қондаларини тартибга солиш билан бир қаторда, олий даргоҳ ҳаёти билан боғлиқ анъаналарини турли хил янги шоҳона маросимлар билан ҳам бойитган.

ИЙМОН-ЭЪТИҚОДИА БАРКАМОЛ

Амир Темур ва Темуриилар яшаган даврда жамиятнинг ижтимоий-маданый ҳаётида диний тафаккур муҳим аҳамият касб этган. А. Якубовский таъкидлаганидек, ҳукмдорлар, хусусан Амир Те-

мур, «туркий ҳарбий зодагонларнинг ёрқин намоёнласи бўлиб, бу доира ислом (мусулмон) тақводорлигига мудом мансублигини курсатади. Эпи аввало, сиёсатдон сифатида Амир Темур барча ҳолатларда давлат манфаатларидан келиб чиқиб, ҳар доим мусулмон руҳонийларининг барча намоёндалари билан уга дустиона муносабатлар уриятган эди» (90). Амир Темурнинг отаси Тарақай Баҳодур исломда тақводор бўлиб, руҳоний ва дарवेशларга, айниқса таниқли шайх Шамсуддин Кулолга нисбатан ниҳоятда хайрихоҳлик курсатарди. Ушбу шайхни Шарафуддин Али Яздий уз «Зафарнома» асарига худди шундай атаса, Ибн Арабшоҳ Шамсуддин ал-Фохурий деб атаган.

Амир Темур дини пешволари ва мусулмон руҳонийлари билан яқин муносабатда бўлиб, уларга ҳар томонлама ҳурмат-эҳтиром курсатган, уз саройида пири-муршиилар, руҳоний (маънавий) устозларни сақлаган. У ҳар вақт шарият қонун-қондаларига қатъий риоя этган. Ибн Арабшоҳ шундай ҳикоя қилади: «Темур шайх (Шамсуддин ал-Фохурий)нинг ҳузурига кирганида у узининг муриди мухлислари билан чуқур уйга толган ҳолда Аллоҳнинг зикри билан банд эди. Улар зикр-самоларидан тухтаб, узларига келгуиларича, Амир Темур тик тураверди. Шайхнинг назари унга тушиши билан Темур шайхнинг қулларини ушшига шўшилди... Шунда шайх уз жамоасига: «Эй, жамоат! Сиз унинг ҳаққига дуо қилиб, истаган муродига етиши учун унга малад берингиз», (91) — деди. Шайхнинг ушбу дуосини Амир Темур уз муваффақиятларининг эпг биринчи сабаби деб ҳисоблади».

Амир Темур ширларидан бири Саййид Барака эди. Саййид Барака асли Макка аҳлидан бўлиб, 1370 йилда Балх қалъаси эгаллинишидан олдин Амир Темур ҳузурига келиб, унга бир ноғора ва байроқ (ҳокимлик белгилари) тутқазган (92). Ва унинг келажаги норлоқ бунишини башорат қилган.

Антиш лозимки, сиёсий мартабасининг аввалидан бошлабоқ Амир Темур билан мусулмон руҳонийлари уртасида мустаҳкам алоқа қарор топиб, бу алоқа унинг бутун ҳукмдорлиги даврида давом этди. Балх қалъаси ишғол этилаётган вақтда Термиз шаҳридан Амир Темур ҳузурига Худовандзода лақабини олган термизлик шайхлар ака-ука Абу-л-Маоллий ва Али Акбар келгандилар. Саййид Баракага ухшаб бу шайхлар, гарчанд зоҳиран бўлса-да, Амир

Шубҳасиз, Амир Темур ғламозлар ҳомиши эди, улар билан тенга-тенг суҳбатлашарди, пангамбар авлодларига алоҳида ҳурмат муносабатида буларди. Амир Темурнинг уз авлодларидан ташқари саййидлар унинг давлатида, чамаси, бирдан-бир даҳисиз кишилар ҳисобланганлар... Амир Темур эътиқод ва шариятини мустаҳкамлаш борасида тамхурилик қилди.

В.В. Бартольд

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

Темур давлатининг нуфузли шахслари сифатида Соҳибқирон ҳукмронлигининг охиригача фаолият курсатдилар.

Бироқ В. В. Бартольд таъкидлаганидек, шундай лаҳзалар ҳам булганки, бу шайхлар янги ҳукмдорларига (яъни Амир Темурга) нисбатан хиёнаткорона иш содир этганлар. Чунончи, 1371 йилда Амир Темурга қарши фитна уюштирилиб, унда бир қанча амирлар қаторида баъзи рухонийлар, жумладан, шайх Абу-л-Лайс ас-Самарқандий ва Саййид Абу-л-Маолий ат-Термизий ҳам иштирок этгандилар.

Амир Темур фитначиларга ута кунгилчанлик кўрсатади: шайх ас-Самарқандийга Маккага кетишга рухсат қилинади, Саййид ат-Термизий эса аввал мамлакатдан қувғин қилинган бўлса-да, сунгра тез орада айби кечирилади, чунки 1372 йили Хоразмга қилинган юриш лайтида бу саййид ҳам қатнашган эди. Шундан кейин ҳар доим термизлик саййидлар Амир Темурнинг содиқ тарафдорларидан бўлиб қолгандилар. 1404 йили Ғарбга қилган охириги юришидан қайтаётиб, Амир Темур Термизда Худовандзода Али хонадонида тўхташи ҳам шундан далолат беради (93).

Рухоният намояндалари ва таниқли илоҳиётчилар зиммасига Амир Темур ҳокимияти даврида масъулиятли вазифалар ҳам юкланарди. Амир Темур уз давлати билан Миср мамлуклар султонлари уртасида яхши қўшничилик алоқалари урнатишга қўп саъй-ҳаракат қилди.

1386 йилдан 1405 йилгача булган вақт мобайнида Амир Темур билан Миср султонлари Барқўқ ва Фараж, шунингдек, уларнинг Суриядаги ноиблари уртасида тахминан 25 марта элчилар ва мактублар алмашилди. Масалан, 1393 йил октябрида Амир Темур Қоҳирага уша даврда Мовароуннаҳрнинг кузга куринган аъёнларидан бири шайх Суваҳ бошчилигида кўндан-кўп қимматбаҳо совғалар ва султон Барқўққа мактуб билан эътиборли миссия юборган эди (94).

Юқорида зикр қилганимиз Саййид Барака уз дуоси билан Амир Темурнинг ганимларига қарши курашида уни қўллаб-қувватлаган эди. Масалан, 1391 йилда Қундузчада булган йирик жанг олдидан Саййид Барака дуо қилиб, омад тилагани учун Амир Темур ундан гоятла мамнун булган эди (95).

Манбаларда 1404 йил қишида Қорабоғда Амир Темур ҳузурига Саййид Барака ва термизлик шайхлардан са-

марқандлик шайхулисломлар Хожа Абд ал-Аввал ва унинг амакиваччаси Хожа Исомиддин, кешлик Хожа Афзал ва шайхулисломнинг уғиллари Абдуҳамид ва Абдурраҳмон келганликлари айтилади. Шунингдек, бухоролик шайхлар ҳам ҳозир булганликлари ҳақида фикр билдирилса-да, лекин улардан бирортасининг исми-шарифи келтирилмайди. Машҳур шайх Баҳоуддин Нақшбанд Амир Темурга замондош булган эса-да, ҳозирча манбаларда Амир Темур саройи билан Бухоро шайхлари уртасидаги алоқалар хусусида аниқ маълумотлар учрамади.

Амир Темур ҳар қандай ҳолатда ҳам рухоний намояндаларига ҳар вақт хайрихоҳлик билан муносабатда булган. Ҳатто забот этилган мамлакатларда ҳам рухоний раҳбарлар ҳамма остига олиниб, кўпинча улар шимсан Амир Темур ҳузурига келтирилган — у эса уламоу фузало билан мунозара юритишни ёқтирарди. Жумладан, у илоҳиётчи уламолар, файласуфлар, тарихнавислар, мунажжиму риёзиёт илми олимлари билан мунозара қиларди. У олимларни ўзи билан шундай мунозараларда бемалол эмин-эркин суҳбат юритишга рағбатлантирарди. Агар улар Амир Темурда катта таассурот қолдирсалар, уларни ўз саройига ёки Самарқандга хизмагга таклиф қилар ёхуд уз мамлакатларида қолишларига бағри кенглик билан рухсат этарди (96).

Амир Темур талабига итоат билдирмаган Бағдод шаҳри ишғол қилинганда, қайсарлик билдирганликлари учун шаҳар аҳли қаттиқ жазога тортилганда ҳам «фақат диний арбоблар жазолан кутулиб қолдилар» (97), деб ёзади суриялик замонавий ҳарбий тадқиқотчи Муҳаммад Асадуллоҳ Сафеъ узининг Амир Темурнинг ҳаёти ва фаолиятига бағишланган китобида.

Соҳибқирон доимо азиз-авлиёларнинг ҳурматини бажо келтириб, улар хотирасига алоҳида эҳтиром билан қарарди. Масалан, суриялик олим Акрам Ҳасан ал-Алабийнинг ёзишича, Дамашқда турганида Амир Темур Муҳаммад пайғамбарнинг хотинлари Умм Салама ва Умм Ҳабибанинг мақбаралари устига муносиб гўмбазлар қўрдирган (98). Бошқа бир араб муаллифи Мазҳар Шиҳобнинг таъкидлашича, Дамашққа келган биринчи кўниёқ Амир Темур, энг аввал, умавийларнинг машҳур Жомеъ (ал-Жомеъ ал-Умавий)сини зиёрат қилиб, унда намоз ўқиган.

Шунингдек, Дамашқда Амир Темур саҳоба Билол ал-Ҳабашийнинг ҳам қаб-

рини зиёрат қилиб, дуои-фотиҳалар уқитан (99). «Зафарнома»да келтирилишича, Амир Темур Ясса шахрида Аҳмад Яссавий қабрини куп зиёрат қилган (100). Амир Темурнинг фармонига кўра, бу табаррук шайхнинг қабри устида улкан мақбара бунёд этилган.

Азиз-авлиёларнинг мазорларини ва муқаддас қадамжоларни зиёрат қилиш Соҳибқирон учун қатъий одат бўлиб, у ҳар қачон, ҳатто ҳарбий юришлари пайтида ҳам бу одатга қаттиқ риоя қиларди. Шунингдек, азиз-авлиёларнинг мазорлари жойлашган шаҳарларга у зоти покларнинг руҳларига ҳурмат юзасидан зиён-заҳмат етишига йўл қўймасди.

Масалан, Амир Темур уз ҳарбий бошлиқлари ва қўшинларига Муҳаммад пайғамбарнинг саҳобаларидан бири, мусулмонларнинг йирик ҳарбий қўмондони Холид ибн Валиднинг қабри жойлашган Ҳўмс шахрига заҳмат етказмасликни буюрган (101).

Амир Темурнинг азиз-авлиёларга, дини исломнинг ҳомийларига, уларнинг мазорларига муносабати «Темур тузуклари» да бағафсил баён қилинган: «Мен шундай талаб қўйдимки, пайғамбарнинг авлодлари, уламолар, машойих, фузало, ақобир ва ашрофларни азиз тутсинлар...

Авлиёлар, дин пешволарининг мазорлари ва мақбараларига вақфдан маблағ ажратсинлар. У ерларни гилам, таом ва чироқ билан таъминласинлар. Биринчи навбатда, амир ул-муминин, мард кишилар шўҳи Али ибн Абу Толибнинг — унга Аллоҳнинг карами ва эҳсони бўлсин — муқаддас қабрларини яхши сақлаш учун Нажаф билан Хуллан вақф этиб берсинлар.

Имом Ҳусайннинг — Аллоҳ ундан рози бўлсин — нурга чўмган мазори, авлиёлар улуғи шайх Абдулқодир Жилонийнинг муқаддас қабри (равзаси), имоми аъзам Абу Ҳанифанинг — унга Аллоҳнинг раҳмати бўлсин — мақбарасини ва Бағдодда нурга чўмган бошқа машойихлар, дин пешволари ва ақобирларидан ҳар бирининг мазорларини яхши сақлаш учун баҳоли қудрат Карбало, Бағдод ва улар атрофидаги қишлоқлар ва бошқа ерлар вақфдан маблағ ажратсинлар.

Имом Мусо Козим, имом Муҳаммад Тақи, Салмон Форсийларнинг нурли равзалари учун эса Жазоир экин майдонларидан ва Мадонин даромадидан вақф белгиласинлар. Имом Али ибн Мусонинг табаррук мазори учун

Кутах баст ва Тус шахри атрофидаги ерларидан вақф ажратсинлар ва гилам, чироқ ҳамда кундалик ейиш-ичишини белгиласинлар, шунингдек, Эрон ва Турондаги шайхларнинг мазорлари ва қабрлари учун ҳар бирига алоҳида номма-ном назру вақфлар ажратсинлар» (102).

Маълумки, Амир Темур уламою фузалога ҳурмат-эътибор билан қараб, уларнинг фикрини инобатга оларди, турли мавзуларда улар билан мунозаралар қиларди.

Машҳур араб тарихчиси ва мутафаккири Ибн Халдун (1332—1406) Амир Темур қўшинлари томонидан муҳосарала бўлган Дамашққа келиб қолган эди. Шу аснода у Амир Темур томонидан қабул қилинади ва икки буюк инсон уртасида узоқ ва мароқли суҳбат бўлиб утади. Учрашув чоғида машҳур тарихчи Соҳибқирон ҳазратларига Қуръони каримнинг гузал бир нусхасини ҳадя қилганда Амир Темур шопилинч урнидан туриб, муқаддас китобни униб бошига қўйган.

Қатор манбаларда келтирилишича, Амир Темур юлдузларга қараб фол очишда астрология таълимотини тан олмай, фақат Қуръони каримга асосланиб фол очишни афзал қўрган. Шуниси диққатга сазоворки, бошқа давлатлар, айниқса мусулмон давлатлари бошлиқларига йўллаган мактубларида Амир Темур Қуръон оятларидан куп фойдаланарди. Масалан, 1393 йили Миср султони Барқуққа жунатган иккинчи мактубида Соҳибқирон тегишли уринларда етти марта муқаддас китобдан оятлар келтириб, уз фикрини ифода қилган.

Амир Темур шариат арконларини мустаҳкамлаш, дини ислом қонун-қоидаларига қатъий риоя қилинишига алоҳида эътибор берар эди. Шариат қонун-қоидаларига хилоф иш қилганлар қаттиқ жазоланган. Адолат ва қонунларга амал қилиш Амир Темур фаолиятининг таркибий асосларидан эди. Дини исломни ёйишга у бутун куч-қувватини сарфлади. Шу боисдан ҳам баъзи номусулмон давлатларга (масалан, Гуржистон, Арманистон, Ҳиндистон) бўлган юришларини, аввало, у уша мамлакатларда ислом динини ёйиш (жорий қилиш), у жойларда мусулмонларга курсатилётган жабр-зулмни бартараф қилиш билан изоҳлаган эди.

Ёзма манбаларда, тарихий асарларда келтирилган талай маълумотлар шунини кўрсатадики, Мовароуннаҳр ва Хуросондан Маккаи мукаррамага ҳаж

ибодатини адо этишга бораётган зиёратчилар азалдан Ироқ худудидан утадиган жойларда йултусар ва қароқчиларнинг ҳужумларидан куп азият чекканлар, шунингдек бу қароқчи ва йултусарлардан нафақат марказий осиелик тижорат аҳли ва савдо карвонлари, балки маҳаллий савдогарлар ҳам куп жабр-зулм кўрардилар. Шу боисдан ҳам Амир Темур Бағдодда турган пайтида маҳаллий савдогарлар нажот излаб Соҳибқиронга мурожаат қилдилар. Соҳибқирон тезда бу борада тегишли ишларни амалга ошириб, қароқчи ва йултусарларни баргараф қилди ва Ироқ йулларидаги хавф-хатарлар тугатилиб, осойишталик таъминланди. Бу борада диққатга молик аниқ маълумотлар Миср тарихчиси Муҳиддин Абдулқодир ал-Қурайшийнинг «Ал-Жавоҳир ал-музиййа фи табақот ал-Ҳанафийя» («Ҳанафия табақалари хусусида порлоқ жавоҳирлар») номли асариди келтирилган.

Тарихчининг ёзишича, Маккаи мукаррамани зиёрат қилиб, ҳаж ибодатини адо этиб ватанларига қайтаётган марказий осиелик ҳожилар карвонига Ироқ худудларида қароқчилар ҳужум қилиб, улардан етмиш нафарини ўлдириб, мол-мулкларини талон-торож қилганлар. Ўлдирилганлар орасида куплаб уламою фузало, шу жумладан машҳур аллома Нажмиддин ан-Насафийнинг ўгли, ҳадис ва фикҳ буйича етук олим Аҳмад ан-Насафий ҳам бўлган (103). Марказий осиелик ҳожиларнинг мудҳиш бу қирғинбароти ҳақида йирик араб тарихчиси Ибн ал-Асир ҳам гоёта таассуф билан ёзиб, ушбу қабих қирпичоқ вақтида шафқатсиз ўлдирилган таниқли уламою фузалоларнинг хотирасига Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг куплаб шаҳар ва қишлоқларида аза очиб, мотам тутилганлигини таъкидлайди (104).

Мавриди келганда шуни айтиш керакки, чамаси, умрининг охирида, хусусан турк султони Йилдирим Боязид устидан қозонган ғалабасидан кейин Амир Темур Маккаи мукаррамани зиёрат қилиб, ҳаж ибодатини адо этишни иродат қилганлар. Ҳар ҳолда, уша давр воқеаларидан яхши хабардор бўлган XV аср миср тарихчиси Ибн Тагрибердининг ёзишича, 1404 йилда Соҳибқироннинг Маккаи мукаррама зиёратига келиши ҳақида муқаддас шаҳарда хабар тарқалган. Макка амири Турон мамлакати соҳибини муносиб равишда кутиб олишга ҳозирлик кўрган. Лекин номаълум сабабларга кура

Соҳибқироннинг ушбу зиёрати амалга ошмай қолган (105).

Араб олими Мазҳар Шихобнинг таъкидлашича, Дамашқ муҳосараси пайтида шаҳар қалъасида муқаддас шаҳарлар Макка ва Мадинага тегишли бўлган вақф ерларидан йигиб олинган ғалла ҳосили беркитиб қуйилганлиги маълум бўлиб қолади. Бу ҳақидаги хабар Амир Темур қулогига етгач, у ушбу ғаллани дарҳол соттириб, тушган маблағни Макка ва Мадина шаҳарлари амирлари ихтиёрига юборади. Дамашқдан, шунингдек, Ал-Қуддуси шарифга ҳам Соҳибқирон номидан қимматбаҳо совғалар жунатилади (106).

Амир Темур ва унинг авлодлари — Темурийлар саройларида хилма-хил мавзулардаги китоблар ва нодир кўлёмалар сақланадиган бой кутубхоналар — «Дорул-кутуб» («Китоблар уйлари») фаолият кўрсатарди. Ҳукмдорлар ушбу билим хазиналарини муттасил янги кўлёмалар билан бойитиб бориш тугрисида алоҳида тамхўрлик кўрсатиб, шу мақсад учун керакли маблағ ажратардилар.

Далилларга мурожаат қилайлик. Мисрлик йирик олим Ибн Ҳажар ал-Асқалоний (1372—1449) купдан-куп тарихий асарларнинг муаллифи сифатида машҳур, шунингдек унинг бой ва кенг қамровли илмий фаолиятида диний йуналишдаги узига хос қимматли асарлар ҳам етакчи урин оғаллайди. Маана шу асарлари жумласидан ал-Асқалонийнинг буюк муҳаддис Имом ал-Бухорийнинг «Ал-жомеъ ас-Саҳийҳ» («Ишончли туплам») асари шарҳига бағишланган ун уч жилдан иборат «Фатҳ ал-борий би-шарҳи Саҳийҳ ал-Бухорий» йирик асари ҳам бор. Бу «Саҳийҳ ал-Бухорий»га бағишланган энг яхши шарҳ ҳисобланади. Ушбу қимматли шарҳ тез орада бутун мусулмон оламида шуҳрат топти. Куп султонлару подшоҳлар уз кутубхоналари учун ал-Асқалоний шарҳини топиб келтиришга ҳаракат қилдилар. Шоҳрух Мирзо ҳам Қоҳирага ўз уламоларини юбориб, ушбу шарҳдан бир неча нусхасини уз кутубхонаси учун олиб келтирди. Шуни айтиш ҳам керакки, Амир Темур ҳукмронлиги даврида фатҳ этилган айрим мамлакатлардан олим уламолар билан бир қаторда Самарқандга қимматли муҳим китоблар ҳам келтирилган.

Амир Темур ислом дини ва унинг қонун-қоидаларининг оташин ҳомийси сифатида уз фаолиятида бу масалага алоҳида эътибор билан қаради. Бу фикрни уз «Тузуқлар»ида багафсил баён этган.

Амир Тему́р давлатининг иқтисодий ривожланиши ва савдо алоқалари

ҲУНАРМАНДЧИЛИК ВА ҲУНАРМАНДЛАР

XIV аср охири — XV асрда Мовароуннаҳр шаҳарларида ҳунармандчиликнинг етакчи соҳаларидан бири туқимачилик эди. Шаҳарлик туқувчилар турли хилдаги олдий ва қимматбаҳо материалларни туқиш билан шуғулланар эдилар.

Бу даврда қимматбаҳо матоларга талаб ортди. Тор доирадаги зодагонлар талабини қондириш мақсадида жуда қимматбаҳо турдаги газламалар ишлаб чиқарилар эди.

Амир Тему́р ва Темурийлар даври ҳунармандлари туқиган қимматбаҳо матоларнинг қолдиқлари Самарқанддаги Гури Мир, Шоҳизинда мақбараларидаги айрим машҳур шахсларнинг қабрларидан топилган. Сақланиб қолган мато парчалари айтарли кўп эмас. Лекин уларни атрофлича урганиш бу матолар шойи газламалар эканлигини, юқори сифатли бу матоларни уз ҳунарни яхши эгаллаган ҳунармандлар туқилганлигини кўрсатади (1).

XIV—XV асрларга оид матолар ва туқувчилар ҳақидаги айрим маълумотлар шу даврга оид ёзма манбаларда, хусусан, қозилик қарорларида, олдисотди аҳдномаларида, вақф ёрлиқларида ва бошқа ҳужжатларда сақланиб қолган. Мавжуд маълумотлар таҳлили газламалар номи, сифати ва безаги, улардан кийим кийган шахсларнинг ижтимоий жиҳатдан қайси табақата мансублиги, Амир Тему́р ва Темурийлар даврида туқимачиликнинг ривожланиш даражасини яққол аёқ эттирди. Аҳоли зодагон қисмининг байрамона кийими кенг тарқалган бахмалдан тикилар эди. Шундай матодан бадавлат хонадонларда кўрна-кўрпача, чойшаб ва ёстиқ тайёрланган. Бахмалдан филоф ҳам тайёрланган. Самарқанддаги мақбаралардан бирининг вақф мулки руйхатида Қуръон ўралган бахмал парчаси ҳам эслатиб утилади (2).

Самарқандда бахмалнинг қизил рангли алоҳида тури ишлаб чиқарилган. Қирмиз ҳашаротидан олинган рангга буяб тайёрланган бу мато «бахмали қирмизи» номи билан машҳур эди.

Қирмиз жуда қимматбаҳо бўёқ ҳисобланган. Иссиқ сув, сирка кислота-

си, 150-175 та қанотсиз қирмиз ҳашаротидан бир грамм қирмиз бўёқ олинган. Бундай бўёқ узоқ мамлакатлардан олиб келинган бўлиши ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас. Лекин анча кейинги давр манбаларида бу ҳашаротнинг Бухоро хоҳлиги чуқурида усувчи бутазорларда учраши қайд этилган. Бундай матонинг бошқа мамлакатларга ҳам олиб кетилганлиги унинг қимматбаҳолиги ва олий сифатлилигига далolatдир. «Самарқанднинг яна бир матои қирмизи маҳмалдурким, атроф ва жавонибқа элтарлар» (3).

Олий навли жун мато — сиқарлот ҳам қирмизи ранг билан буялар эди. Сиқарлотдан юқори табақа вакиллари учун устки кийимлар тикилган. Шунингдек, ундан қимматбаҳо чодирлар ҳам тайёрланган.

Манбаларда келтирилганича, онаси Гавҳаршодбегим Самарқандга ташриф буюрганида Мирзо Улугбек қирмизи нағифа тортиқ этган (4).

Амир Тему́р ва Темурийлар даврида қимматбаҳо матолар орасида кимхоб (камка) муҳим урин тутган. Манбаларда юқори лавозимли кишиларнинг уй жиҳозлари орасида кимхобдан тикилганлари ҳам эслатиб утилади. Жумладан, кўрна-тушак, бошқа қимматбаҳо буюмлар, шунингдек Қуръонни сақлаш учун кимхобдан тикилган ҳалта ва ҳоказо. Кимхобдан қимматбаҳо кийим-бош ҳам тикилган. Ёзма манбаларда айниқса кимхоб тунлар тез-тез тилга олинади. Амир Тему́р саройига узга юртлардан келган элчиларга кимхоб тунлар кийдирилган. Масалан, Самарқандга Испания элчиси Руи Гонсалес де Клавихо билан келган кишиларга ҳам шундай тунлар кийдирилган. Қимматбаҳо катан матоси ҳам аҳолининг зодагон қисми орасида машҳур эди. Ундан кийим-бош ва дастурхон тайёрланган. Алишер Навоийнинг ёзишича, савдогарлар катанни буз нарҳида сотиб олишни, бузни эса катан нарҳида сотишни орзу қилардилар (5).

Ҳабиба Султон бегим номидан 1464 йили Самарқанддаги мақбаралардан бирига вақф этилган мулклар орасида қабр устига миср катанидан тайёрланган ёпинғич ёпилгани эслатиб утилади. Самарқандлик Устод Тангрибердибойнинг меросини узида аёқ эттирган ҳужжатда эса бошқа мол-мулклар би-

(Амир Тему́р): «(Қимхоб) ишни шу йусида олиб дорсинки, токи у адолат, ҳақиқат, ҳукмдорлик зарурятлари ва раёятларарлик учун кафротат бўла олин; ҳамда унинг қондазариға шундай бир тарзда амал қилсинки, токи у алаҳнинг ободлиги ва инсониятининг тинч-тотувлиги билан яқин топсин».

Ҳофиз Абду

АМИР ТЕМУ́Р ВА
ТЕМУРИЙЛАР

лан бир қаторда катандан тикилган бешта тушак кўрсатиб утилган (6). Марказий Осиё шаҳарларида катан ишлаб чиқарилгани ҳақида аниқ маълумотлар йўқ. Амир Темур ва Темурийлар даврида катанни асосан Миср етказиб берар эди.

Самарқанд ҳамда Амир Темур ва Темурийлар давлатининг бошқа шаҳарлари бозорларида фута деб аталувчи енгил юпқа мато ҳам сотилган. Унинг пахтадан, ипакдан ва жундан тайёрланган турлари булган. Эркаклар салла тарзида ураган мато ҳам, аёллар бошига ураган узунчоқ румол ҳам, тун устидан белдан боғланадиган белбоғ ҳам фута деб юритилган. Самарқандлик ва ҳиротлик мусаввирларнинг миниатюраларида эркаклар куйлаклари устидан белбоғ боғланган ҳолда акс эттирилган булиб, уларнинг учлари зар билан тикилгани кузга яққол ташланади. Фута парчалари ҳаммомда ишлатиладиган сочиқ вазифасини ҳам утаган.

Ёзма манбаларда ҳинд, миср футалари тилга олинади. Самарқанд ҳудудида ҳам фута ишлаб чиқарилган. Самарқандлик фута туқувчи усталар — Устод Шоҳмуҳаммад футабофга Мир Муҳаммад деган бола, Устод Субҳига эса Субҳонқули исмли бола шогирдликка олинганлиги ҳақидаги қозилик ҳукмлари мавжуд (7).

Темур ва Темурийлар даврига оид манбалардан уша даврларда тафта номини олган юпқа, силлиқ ипакли матодан фойдаланилгани маълум. Ҳусайн Хоразмийнинг вақф ёрлигига қура, тафтадан салла тайёрланган.

Вақф мутаваллиси ҳар йили Ҳусайн Хоразмий авлодларини, уларнинг маблағи етмаган ҳолда, салла учун тафта билан таъминлаб турган (8).

Уша даврда ишлаб чиқарилган олача газламаси пахта толасидан тайёрланган, лекин ним ипак қуринишида ҳам бўлиши мумкин эди. Одатда, асосан йул-йул чизиклар билан безатилган олачага аҳолининг талаби катта эди. Илқ урта асрлардан машҳур булган занданачи матосига XIV—XV асрларда ҳам талаб катта булиб, у пахтадан тайёрланар эди. Новгородда археологик қазималар чоғида топилган қайин пустилогига ёзилган хат ва Тевтон ордени ҳужжатхонасидаги 1401 йилга оид ҳужжатдан аён булдики, занданачи Фарбий ва Шарқий Европада ҳам тарқалган. Амир Темур ва Темурийлар даврида Европа мамлакатларига юборилган моллар орасида занданачи оддий шаҳарликлар харид қилишга қурби ет-

майдиган матолардан ҳисобланган. Пахта толасидан бузнинг бадавлат аҳоли учун мулжалланган юпқа хилидан тортиб, то қатин, оқланмаган, сарғиш ёки қулранг хилигача туқилар эди. Оддий аҳоли учун анча қалинроқ, лекин иссиқни узида яхши сақловчи ранго-ранг буз туқилган. Читгарлар буюқни узлари тайёрлашган. Шубҳасиз, бу ҳол улардан муайян кимёвий жараёнларни билишни, унча-мунча нақш санъатидан хабардор булишни талаб этар эди.

Рашидиддиннинг XIII асрга оид маълумотига қура, Шарққа йул олган бухоролик уч савдогарнинг моллари орасида қарбас, занданачи, зар қушиб туқилган парча — зарбофт ва бошқа матолар ҳам булган. Муаррихнинг ёзишича, Чингизхон зарбофтининг ҳар бўлаги учун бир болиш олтин, қарбас ва занданачининг ҳар бўлаги учун бир болишдан қумуш беришни буюрган (9).

Хуллас, Мовароуннаҳр ҳунармандлари пахта, ипак ва жундан хилма-хил мато тайёрлашган. Муайян газмол турини ишлаб чиқаришга ихтисослашган қишлоқлар маълум. Бухоро яқинидаги қачонлардир занданачи газмоли ишлаб чиқарувчи устахоналари билан машҳур булган Зандана қишлоғи шулар жумласидан. Бухоро яқинидаги Олачабофтан қишлоғи аҳолиси олача ишлаб чиқариш билан машғул булган. Бундай қишлоқлар ҳунармандлари ишлаб чиқарган маҳсулот, одатда, узга мамлакатларда сотиш учун мулжалланар эди.

Мато табиий буюқларда буюлган. Бибихоним даҳмасидан топилган ва орада олти аср утганига қарамай узининг рангли беагини йўқотмаган ним чирган мато парчаси бунга яққол мисол бўла олади. Буюқ тайёрлашда таркибий қисмлар оғирликлари нисбатига алоҳида эътибор бериш лозим булган, бунда маҳсул тарози ва улчов тошларидан фойдаланилган. Ранг тайёрлаш усули куп йиллик меҳнат ва тажриба асосида такомиллашган ва, одатда, сир тутилган.

Буюқ туқимачилик ва қулоччиликдан ташқари, ҳунармандчиликнинг бошқа соҳаларида ҳам ишлатилган. Жумладан, қоғоз ишлаб чиқаришда ҳам табиий ва баъзи минерал буюқлар кенг қулланилган. Бой безаклар билан битилган купгина қулёмаларнинг ҳошиясига пунти, оч феруза, сарғиш, ҳаворанг қоғозлардан кесиб ёпиштирилган. Хаттоглик санъати буйича аллома Султон Али Машҳадий қуз чарчамаслиги учун оқ қоғозга эмас, балки нимтатир ранг берилган қоғозга ёзишни маслаҳат бера-

Хароб бўлиб етган ерлар эмас бўлса, ҳаттоки тарафидан оёқ килинган. Агар эмас бўлса-ю, Осиёни оёқ килинган қурб етмасе, унга турли аёллар ва керакли нарсалар берилган, токи у з ерини оёқ килиб оласе. Яна амир келидики, хароб бўлиб етган ерларда қорилар қурчилар, булган қурчиларни тўзатчилар, ариқлар ва дарёлар устига иссиқ қурчилар, йул үс тини ҳар манзилда рабобни қурчилар

«Темур тузуқлари».

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

ди. Ҳол-ҳол ранг ва туқ рангдаги қоғозларга рангли сиёҳ билан хат битилган. Туқ рангдаги қоғозларда рангли ёзув чиройлидир (10).

Нухот ранг қоғоз «Мажмуайи ва-соиқ» ҳужжатлар тўпламида эслатиб утилади. Султон Али Машҳадийнинг сузларига қараганда, қоғозга сариқ ранг бериш учун заъфарон ишлатилган. «Хитойи қоғоз» номи билан аталувчи қоғознинг керакли рангдагисини олиш учун унга заъфарон, хина ва бир неча томчи сиёҳ қўшилган (11). Турли рангларда бўялган қоғозларнинг ҳар бири Шарқ манбаларида алоҳида маънони билдирган. Масалан, кук ранг мотамни, қизил эса байрам кайфиятини аңлатган.

Амир Темур ва Темурийлар даврида тарихшунослик борасида рўй берган кескин юксалиш натижасида тарихий асарлар, шунингдек, насрий, шеърӣ ва аниқ фанлар соҳасида талайгина асарлар юзага келди. Қўлаб буйруқ ва фармойишлар чиқарилиб, давлат ёзишмалари амалга оширилди. Бу эса, уз навбатида, қўлаб ёзув қоғози, айниқса олий навли қоғоз талаб қилар эди. Олий навли қоғозни асосан ҳукмдорлар ва уларга яқин амирлар, давлатнинг йирик амалдорлари ишлатишган. Шунинг учун бундай қоғоз «Султон қоғози» номи билан машҳур бўлган.

Султон Али Машҳадий Самарқанд қоғозининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида ёзар экан, унинг чиламлилиги, силлиқлиги, сиёҳни ўзига шиммаслиги каби хоссаларини курсатиб утган. Самарқандлик хунармандлар наст сифатли қоғоз ҳам ишлаб чиқарганлар. Уша давр қўлёзмаларида «тоза ва оқ қоғоз» ва оддий қоғознинг эслатиб утилиши бежиз эмас (12).

Самарқанд Темурийлар даврида ҳам Шарқнинг қоғоз ишлаб чиқарувчи марказларидан бири бўлиб қолди. Амир Темур ва унинг авлодлари даврида Мовароуннаҳрда битилган қўлёзмалар, одатда, Самарқанд қоғозидан ёзилар эди. Шарафуддин Али Яздӣ «Зафарнома»сининг УзР ФА Шарқшунослик институтида 4472-рақами остида сақланаётган қўлёзмаси айнан Самарқанд қоғозидан битилган (13).

Мовароуннаҳр хунармандчилигининг тараққий этган муҳим соҳаларидан бири — қўлолчилик Амир Темур ва Темурийлар даврида янада ривожланди. Қўлолчилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш учун Самарқанд атрофидаги ерлар тупроғидан унумли фойда-

ланилган. Руи Гонсалес де Клавихонинг эъгироф этишича, бу энг яхши тупроқ ҳисобланган.

Хунарманд қўлоллар турли идиш-товоқлар ясаган. Амир Темур қалъаси ҳудудида топилган XV аср археологик осори-атиқалари орасида ҳар хил коса, катта ва кичик лаганлар, тоғора, шунингдек чироқ фикримизга далилдир (14).

XIV—XV асрларда ҳашаматли биноларни безашда қўлланиладиган кошинкор тахтачалар ишлаб чиқариш учун зарур бўлган сифатли лой тайёрлашнинг унутилиб кетган усули қайта тикланди. Натижада кошинлар қўлаб ишлаб чиқарила бошланди.

Муайян тоифадаги зодагонлар олтин ва кумуш билан ҳошияланган қимматбаҳо идишлардан фойдаланишган. Ўзга юртлардан келган меҳмонлар олтин ва кумуш қадаҳларда шароб билан сийланган. 1464 йили Амир Сўҳробнинг қизи Ҳабиба Султон номидан Самарқанддаги мақбаралардан бирига вақф этилган мулк ҳужжатида металл буюмлар, жумладан мис лангард (қозон), мис наила (ширин сув тайёрлаш учун мулжалланган қозонсимон идиш), бронза хуланчи (коса), бронза офтоба, икки бронза шамдон ва қадаҳча, олтин суви юритилган, бош қисми кумушдан ясалган машраба (қозонсимон идиш), темир фонус, дастаси ҳайвон тишидан ясалган кемухт (чарм) қинли пичоқ, темир қоплама сахтиён теридан ясалган сандиқ, олтин суви юритилган иккита бронза коса, бирига олтин суви юритилган икки мис шамдон ва бошқалар мавжуд (15).

Ушбу руйхат XV асрда Самарқанддаги зодагон оилаларда турли хил уй-рузгор металл буюмларидан фойдаланилганлигини кўрсатади.

Бундай маълумотлар адабиётларда келтирилган «Урта Осиёда бронза XIII асрдаёқ муомаладан чиқиб кетган» деган фикрнинг асоссизлигини исботлайди (16). Қолаверса, аҳоли турмушида бронза буюмлар ишлатилганлиги ва шундай идишлар мавжуд бўлганлиги, металл эритиш печларининг топиллиши ҳам Амир Темур ва Темурийлар даврида Мовароуннаҳр хунармандлари бронза буюмлар ясаганлигидан далолат беради.

Амир Темур даврида танга зарб этиш учун конлардан кумуш қазиб олинган.

Амир Темур ва Темурийлар давлатида қимматбаҳо металлларни қайта ишлаш билан боғлиқ хунармандчилик соҳалари ҳам анча ривож топган.

Самарқанд. XV аср оилалирида Осиё ва Евро-па ҳаёт тарихи. Марказли Осиё орқали олов дорган қўлолчилик сандиқнинг маркази бўлган Самарқанддан. Кичик Осиёга, Урта Осиёга, Анатолия ва Ушбага қўлолчилик маҳсулотлари юритилган.

Н.Н. Леонов

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

Амир Темурнинг узи, унинг хотинлари ва Темурний султонлар узларини қимматбаҳо тошлар, дур ва марваридлар, олтин ва кумушдан ишланган заргарлик буюмлари билан безашни севар эдилар.

Марказий Осиё ҳунармандчилигида гиламчилик алоҳида урин тутган. Анвойи гиламлар Амир Темур саройларини безар эди. Ҳукмрон сулоланинг оилавий тантаналари, ҳукмдорнинг ҳарбий юришлардан қайтиши ва элчиларнинг келиши муносабати билан пойтахт шаҳарларнинг асосий кучалари ва уиларнинг деворлари гиламлар билан безатиларди.

Сарой деворлари ва чодирлар ҳам безак пардалар, турли расмли матолар, ипак ва парча газмоллар билан безатилган. Дид билан безатилган куча ва майдонлар таърифини Шарафуддин Али Яздний, Ибн Арабшоҳ, Руи Гонсалес де Клавихо ва бошқалар уз асарларида баён этганлар.

Аҳолининг бир қисми кунчилиikka ихтисослашган. Улар совуңгар, читгар ва бошқа ҳунармандлар каби шаҳарнинг асосан чеккаларида фаолият кўрсатар эдилар. Зеро, қайта ишлов бериладиган хом ашёдан тарқаладиган балбуй ҳид ҳам бундай турдаги ишлаб чиқаринини шаҳар чеккасида ташкил этишини талаб этар эди.

Амир Темур ва Темурнийлар давлати шаҳарларида ривож топган ҳунармандчилик турларидан бири этикдузлик эди. Ишлаб чиқариладиган пойабзал турига қараб бу ҳунармандлар маҳсулуз, юмшоқ таг чармли этик тикувчи, кавилуз, қаттиқ таг чармли (муза) этик тикувчи музадузлар каби мутахассисларга будинар эди. Эркаклар пойабзали кушлаб тайёрланар эди. Эски пойабзални қайта таъмирловчи қўҳнадузлар ҳам этикдузларнинг алоҳида гуруҳини ташкил этган.

XIII—XIV асрларда давлатга қарашли йирик ҳунармандчилик устахоналарида қўллар меҳнатидан фойдаланилган.

Турли манбалардан олинган маълумотларни таҳлил этган шарқшунос олим И. П. Петрушевский: «X—XV асрларда феодал ишлаб чиқарини усули ҳукмрон булган бир даврда қўлдорлик қоллиги ҳам муайян роль уйнаган: қўллар меҳнати йирик давлат устахоналарида (корхоналар), баъзан эса йирик ер эгаларининг қишлоқдаги хужалигида кенг қўлланилган»лигини таъкидлайди (17).

Руи Гонсалес де Клавихонинг Самарқанд қалъасида жойлашган корхона ҳақидаги маълумоти диққатга сазовор. Унинг ёзишича, Амир Темур бу ерда мингга яқин асир ҳунармандларни сақлаган, улар йил буйи совут, дубулға, камон ва уқ ясашган. Амир Темур шаҳардан етти йиллик юришга кетган вақтдан то қайтиб келгунига қадар асирлар ясаган қурол-яроғларни унинг олдига қуйишларини буюрган (18).

Ҳунармандлар шаҳарнинг маданиятли табақаси гуруҳига мансуб эди. XV аср ва XVI аср бошларида яшаган шоирлар, мусиқачи-ю созандастар, муаррихларнинг бир қисми балавлат ҳунармандлар ва майда савдогарлар орасидан етишиб чиққан эдилар. Масалан, самарқандлик шоирлардан Жавҳарий совуңгарлар растасининг оқсоқоли, мавлоно Ҳавофий — тикувчи, мавлоно Мир Арғун — хаймадуз, яъни чодир тикувчи, мавлоно Кобулий Фақиҳуруш — калава соғувчи, мавлоно Камардуз — тасма тикувчи ва Бисотий Самарқандий — буйра тикувчи ҳунармандлардан булган.

Шубҳасиз, ҳунармандчиликнинг юксалиши кўп жиҳатдан ички ва ташқи савдонини умумий ҳолатига боғлиқ эди. Шунинг учун Темур ва унинг ворислари мамлакатнинг иқтисодий ҳаётида муҳим урин тутган тижоратчиликнинг кенгайишига катта аҳамият бердилар. Бу даврда давлат ҳудудлари ва вилоятлари буилаб кесиб утган барча қарвон йулларида қатор катта-кичик работлар ва ямлар барпо этилар, қарвонсарой ва хонақоҳлар қуриларди. Натижада қарвон қатнови жонланиб, ички савдо тавжумлашди.

Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг марказий шаҳарларида тепасти тим қилиб ёшилган янги-янги бозор — чорсуларнинг сони кунайиб, расталар кенгайди. Шаҳарларда ички савдо ривож топиб, шаҳарлар билан деҳқончилик воҳалари ва кучманчи чорвадор дашт аҳолиси уртасида савдо-сўғиқ алоқалари кучайди. Марказий шаҳарлар мол айирбошлаш савдосида муҳим аҳамият касб этди. Бу даврда мамлакат пойтахти Самарқанд шаҳрида савдо ва ҳунармандчиликнинг жуда ҳам ривож топганлиги Гонсалес де Клавихони ҳайратда қолдирган эди.

Клавихо Самарқанд бозорларида бундой ва гуруҳининг мўллиги, арзонлиги ҳақида гапириб, шаҳар ҳунармандчилиги маҳсулотларини ҳам қайд қилади: «Бу ернинг бойлиги фақат емакликларнинг мул-қўллигидагина эмас, балки узида кушлаб ишлаб чиқариладиган

инак матолар: атлас, кимхоб, ҳар хил ип ва жун туқима моллар, мўйнали ва инакли пўстинликлар, атторлик моллари, зиравор ва дориворлар, зарҳал ва ложувардлар ҳамда бошқа молларнинг сероблигидадир».

«Бу шаҳарда олли-сотли учун қулай маҳсул савдо растасининг мавжуд эмаслиги туфайли, подшо шаҳар буйлаб катта куча чиқаришни, унинг икки томонига мол сотиш учун раста ва дуконлар қуришни буюрди. Бу куча шаҳарнинг бир четидан бошланиши ва бутун шаҳар орқали ўтиб, иккинчи четпача бориб етиши керак эди. Подшоҳ курсатиб берган йўналишда куча ўтказила бошланди. Куча йўналишидаги уй-жойлар, кимники бўлишидан қатъи назар, бузиб текисланди... Кучани кенг олиб, унинг ҳар икки томонига савдо дуконлари қуришди, ҳар бир дукон олдида оқ тошлар билан қопланган баланд курселар ўрнатилди. Барча дуконлар жуфт-жуфт қилиб бир-бирига туташтирилди. Кучанинг теласи эса бошдан оёқ тим қилиб равоқсимон шаклда ёпилди. Ёрунлик тушиши учун унга қатор дарчалар ўрнатилди. Дуконлар қуриб битирилиши биланоқ, уларга савдогарлар ўрнашар ва турли молларни сотишга киришардилар. Кучанинг ҳар ер-ҳар ерида ҳовузлар қавланган бўлиб, улар сувга тулдириб қўйилганди... Қундуз кўни ишлаган кишилар кеч кириши билан уй-уйларига кетишар ва уларнинг урнига кечаси ишлаш учун бошқаларни келишар эди, айримлари уйларни бузар, бошқалари эса ер текислар ва учинчилари қурилиш билан банд эди... Бундай катта қурилиш йигирма кундан озроқ муддатда амалга оширилгани, шубҳасиз, кишини ҳайратга солади», — деб хикоя қилган эди Клавихо.

Амир Темур ҳукмронлиги даврига оид ёзма манбалардан келтирилган маълумотлар Самарқанд ҳунармандчилиги нечоғлик юксак ривожланганини кўрсатади. Самарқанд Регистони атрофидаги ҳунармандчилик даҳаларининг сезиларли ўсиб бориши ҳам Темур ва Темурийлар даврида олдинги даврларга нисбатан ҳунармандчиликнинг ривожланиши учун қулай шарт-шароитлар етирилганидан далолат беради.

Амир Темур ва Темурийлар даври ҳунармандчилиги ҳамда маданияти ҳудудий чекланмаган. Бу ўринда Ибн Арабшоҳнинг қўйидаги маълумоти диққатга сазовордир. Унинг ёзишича, ширани овозли қушиқчилар моҳир созандалар жўрлигида форслардек, араб му-

сиқалари остида, турк одағлари асосида, муғуллар овози билан хитойликларнинг қушиқ айтиш қонунлари ва олотойликларнинг ўлчови билан куйлаганлар (20).

ИЧКИ ВА ТАШҚИ САВДО

Амир Темур ва Темурийлар давлати иқтисодиёти ички ва ташқи савдога таянар эди. Унинг ҳукмронлиги даврида савдо расталари ва бозорларни, йўлларни яхшилаш ва асосий қарвон йўлларида янги қарвонсаройлар барпо этиш борасида катта ишлар амалга оширилди. Шаҳар ўртасидан ўтган кенг кучала савдо расталари жойлашди, шаҳарнинг турли қисмларида савдо-ҳунармандчилик иншоотлари барпо этилди, бозорлар ҳудуди кенгайтирилди.

Ихтисослашган бозор расталарида муайян маҳсулот тури билан савдо олиб боришар эди. Самарқанд бозорларига хос бу хусусият нафақат уша давр муаррихларининг, балки кейинги давр муаллифларининг ҳам ҳайратига сазовор бўлган. Заҳриддин Муҳаммад Бобур уз хотираларида кўпроқ Амир Темур даврида Самарқанд буюмларига ихтисослашган савдо расталари мавжуд бўлганлигини кўрсатади. Унинг ёзишича: «... бу шаҳарда бир хусусият борким, ўзга кам шаҳарда андоқ бўлмай, ҳар ҳирфгарнинг бир бошқа бозори бор, бир-бирларига маҳлўб эмастур, тавр расмелур» (21). Шаҳарда турли усулларда иширилган ва тузланган тулғи ва товўқлар, шунингдек нон ва мевалар сотиладиган майдонлар кўп бўлганлиги ҳақидаги маълумот XV аср бошларига оиддир.

Амир Темур ва Темурийлар даврида ички қайта қурилишларга юз тутмаган Бухоро шаҳри ҳам ихтисослашган бозорларга эга бўлган. Бу ерда таъриф буюрган Антони Женкинсоннинг ёзишича: «Бу ерда ҳар бир ҳунармандчилик соҳаси ўз урнига ва ўз бозорига эга бўлган» (22).

Одатда, раста номи у сотиладиган маҳсулот номи билан белгиланар эди. Пахта, пилла, йигирилган ип, анор, кукат, пиёз бозорлари ҳақида ёзма манбаларда учрайдиган маълумотлар Самарқанднинг қишлоқ ерлар билан ҳунармандчилик маҳсулотлари, ҳам ашё ва ним маҳсулот билан узвий савдосотиқ алоқаларида бўлганлигидан далолат беради.

Бозорларда шаҳар савдоси мужассамлашган бўлиб, бу ерда ҳунармандчилик

Темурнинг ҳокимият теласига келиши ва Фарбий Осиёда у ҳукмронлигини ўрнатгани Марказий Осиёда ислом динининг тарқалиши жараёнини жадаллаштирди. Бу ҳол, айниқса, ислом илоҳиятининг ёйилишига ва ислом оламида узлаштирилган бир қатор санъат ва ҳунармандчиликларнинг ёйилишига таълуқлидир. XV асрда Самарқанд ва Ҳирот орқали ушунчи савдо-сотик жараёнини жадаллаштирди.

Савд Жамолiddин

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

ишлаб чиқариши ҳам жойлашган эди. Купгина дуконлар нафақат савдо-социқни амалга оширувчи жой, балки хунарманд уз маҳсулотини шу ерда тайёрлаб, шу ерда сотадиган жой вазифасини ҳам утаган.

Самарқандда Амир Темур буйруғи билан барпо этилган боғларга олиб боровчи йуллар ёқасида бозорчалар жойлашган бўлиб, уларда дунёнинг ҳеч ерида учрамайдиган энг яхши қовунтарвузлар, мева ва сабзавотлар, бошқа турли моллар билан савдо қилинган.

Бозор шаҳар ҳаётининг маркази бўлган. У, шунингдек, бадиий алабиёт, турли фан соҳаларидаги ютуқлар билан фикр алмашинадиган жой вазифасини ҳам утаган. Бу ерда ҳукмдорлик буйруқлари уқиб эшиттирилган, айбдорлар жазоланган.

Шаҳарнинг марказий бозорида пул айирбошланадиган саррофхона жойлашган. Бозор маҳсулотларга нарх белгиланадиган жой ҳам эди. Нарх ҳаддан ташқари кутариб юборилганда сотувчилар қаттиқ жазоланган ва савдогарларни ҳимоя қилишган (23).

Бозорларда, одада, кузбойловчилар, дорбозлар, курашчилар, қуғирчоқбозлар турли томошалар курсатар эди.

Узаро урушларнинг сусайиши ва Марказий ҳокимиятнинг кучайиши натижасида мамлакатнинг турли вилоятлари ўртасидаги иқтисодий алоқалар ривожланиб борди. Мовароуннаҳрнинг қишлоқ ва шаҳарларидан Самарқанд бозорига келтириладиган ва муайян талабларга жавоб бералдиган маҳсулотларнинг бир қисми чет эллик савдогарларга сотиш ва бошқа шаҳарларга жунатиш учун муъжаллаб олиб келинар эди.

Кенг тармоқли Буюк Ипак йули Мовароуннаҳр шаҳарларини Ҳиндистон, Эрон, Волга буйи, ҳозирги Афғонистон, Хитой, Туркия шаҳарлари билан боғлар эди.

Амир Темур давлатнинг ривожидида савдонинг аҳамиятини жуда яхши тушунар эди. Шу нуқтаи назардан у сиёсий ва иқтисодий масалаларни ҳал этишга ҳаракат қилар эди.

Кичик Осиёда бўлган вақтида Амир Темур Франция қироли Карл VI ва инглиз қироли Генрих IV билан дипломатик ёзишмаларида Ғарб мамлакатлари билан мунтазам савдо алоқалари ўрнатиш истагини билдирди. Савдогарларнинг диний мансублигидан қатъи назар, уларни савдо эркинлиги билан таъминлаш икки томондан қўйилган муҳим шартлардан бири эди.

Қиролларнинг хатларида христиан савдогарларнинг ҳам шахсий, ҳам савдо соҳасидаги саводини ошириш зарурлиги уқтириб утилган. Амир Темурга юборилган хатларнинг бирида: «Чиндилдан шуни Сиздан илтимос қиламизки, бизнинг савдогарларимиз Сизнинг мулкингизга шахсий хайрихоҳлигингиз остида кириб келсалар. Сизнинг савдогарларингизнинг бизнинг мулкка кириб келишидан биз ҳам манфаатдормиз», — дейилади (24).

Амир Темурнинг вафоти бу ниятларнинг амалга ошишига монелик қилди. Шунга қарамай, Марказий Осиё ёзма манбаларида Ғарбий Европа хунармандлари яратган буюмларнинг, хусусан ажойиб пичоқлар, қуроласлаҳа, кузойнак, соат ва ҳоказоларнинг эслатиб утилиши кейинги даврларда ҳам марказий осийлик ва ғарбий европалик савдогарлар ўртасида муайян алоқалар ўрнатилганлигидан далолат беради.

Амир Темур салтанатига келган испан элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг кундаликларини таҳлил этиш шуни кўрсатадики, у бу ерга фақат дипломатик вазифани бажаришнигина эмас, балки Испания билан Марказий Осиё ўртасида савдо алоқаларини кенгайтириш мақсадида Самарқанддаги моллар нархи, кейинчалик Испаниядан келтирилиши мумкин бўлган ва маҳаллий савдогарларни қизиқтирган маҳсулот турларини аниқлашни ҳам мақсад қилиб олган эди.

Амир Темур савдо йулларини яхши сақлашга жуда катта эътибор билан қараб, уларни сақлашга сиёсий ва ижтимоий ҳаётининг асосий қон томири деб ҳисоблаган.

Узга давлатлар билан савдо алоқаларининг илдам ривожланиши натижасида янги-янги қарвонсаройлар барпо этилди. Амир Темур буйруғига биноан купинча «дала ўртасида, жануби-ғарбий вилоятлардан Самарқандга элтувчи йулларда то пойтахт шаҳарга қадар савдо аҳли, элчилар, саёҳатчилар тухтаб дам олишларига муъжалланган «катта уйлар» — қарвонсаройлар қурилган.

Бундан ташқари, отлар сақланадиган бекатлар ҳам ташкил этилган. Бундай масканлар муҳим қарвон йулларининг барчасида бўлиб, уларда доим ҳориган отларни алмаштириб олиш мумкин эди. Аҳоли яшайдиган ерлардан анча узоқда дашти биёбонлардан утадиган қарвон йулларида жойлашган қарвонсаройлар махсус ирригация иншоотлари ёрдамида сув билан таъмин-

ланар эди. Ана шундай карвонсаройлардан бири ҳақида манбаларда қуйидагича маълумот келтирилган: «Икки кунлик йул давомида ҳавонинг жуда иссиқлиги ва сувнинг камлиги туфайли бирорта ҳам тураржой куринмайди. Карвонсаройлардаги сув эса бу ердан бир кунлик узоқликдаги жойдан ерости қувурлари орқали келтирилади» (25).

Бу даврда Урга Осиё шаҳарларининг Шарқ мамлакатлари билан савдо-иқтисодий ва маданий алоқалари Буюк Ипак йулининг анъанавий тармоқлари орқали амалга оширилган. Бу йirik йул орқали кечган иқтисодий жараёнга Самарқанд, Бухоро, Урганч, Тошкент, Андижон каби савдо-хунармандчилик марказларигина эмас, балки Мовароуннаҳрнинг анча майда шаҳар ва қишлоқлари ҳам жалб этилган эди.

Самарқандда утказилган йиллик ярмаркаларга турли мамлакатлардан — «Хитой, Ҳиндистон, Тотория ва бошқа ерлардан» хилма-хил товарлар келтирилган.

Мовароуннаҳрнинг Хитой билан савдо-дипломатик алоқалари кенгайиб борган. Хитой императорининг теурий ҳукмдорларга юборган совгалари руйхатида аҳолининг юқори табақаси эҳтиёжларини қондиришга мулжалланган моллар, хусусан, чинни буюмлар, ов қушлари, қоғознинг алоҳида нави ва бошқалар мавжуд эди.

Икки давлат уртасида маҳсулот айирбошлашда ҳунармандлар учун зарурий ниммаҳсулот алмашиш катта урин тутганки, бу турли ҳудудлар аҳолисининг иқтисодий алоқалари ривожланганлигидан далолат берали.

Пилла курти боқиб ва ипак мато ишлаб чиқариш купгина мамлакатларда узоқлаштирилганига қарамасдан, шойи ва ундан тикилган кийим-кечак Хитойдан Теурийлар давлатига юборилган совғалар руйхатида уз аксини топган. Шу билан бирга, Мовароуннаҳр усталари турли газламалар, хусусан олий нав ипак газламалар тайёрлашган.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Самарқанд карвонлари билан Хитойга борган савдогарларнинг сони, улар савдосининг ҳажми ҳақида ҳам хабар бериб утади.

Теурийлар даврида Мовароуннаҳр ва Ҳиндистон ҳунармандлари ясаган маҳсулотларни айирбошлаш анчагина жонланган эди. Ҳиндистондан зар қушиб туқилган юпқа оқ матолар, иш-

лаб чиқарилган жойига қараб ҳайдаробод, тузарот, банорас матолари деб аталувчи газмоллар, шунингдек шакар ва буюқлар олиб келинар эди (26). Ҳиндистон билан бундай муносабатлар айниқса Заҳириддин Муҳаммад Бобур даврида ривож топди.

Самарқандга турли мамлакатларнинг маҳсулотлари қаторида «Русь ва Тоториядан» чарм ва зигирдан тайёрланган матолар келтирилар эди. Юқори сифатли чарм Волга орқали Булғордан олиб келинар эди. «Булғори» деб аталган бундай чармдан пойабзал усти, қимматбаҳо эгарлар, хуржун, китобнинг безакли гилофи, безакли уқ-ёй гилофи, эгар-жабдуқ ва ҳоказолар тайёрланган. Кейинчалик «булғори» чарми «Волгадаги тоторлар мамлакати Қозонда» ишлаб чиқарилса-да, Марказий Осиёга Москвадан мунтазам жунатиб турилган (27).

Испан элчиларининг учрашув ва саёҳатлари баёнидан Самарқандга Испаниядан келтирилган моллар руйхатида Флоренцияда тикилган кийим, юпқа мато, туқ қизил газлама, қумуш коса, мовут ва жундан тикилган кийимлар ва бошқа моллар учрайди.

Амир Теуур Испания қироли юборган совғаларни қабул қилиб олар экан, жула мамнун булган эди. Улар орасида Амир Теуур хотинлари учун қизил мовут, шунингдек ов лочинлари ҳам булган. Термизда испан элчиларини кутиб олишга чиққан чопарга Флоренция куйлаги совға қилганлар, Испания қироли саройига юборилган Амир Теуур элчиси Самарқандга испанча кийим-бошда қайтиб келган.

Амир Теуур Самарқандни бутун ҳудуднинг ички ва ташқи савдосини бошқариб турувчи марказ сифатида куришни хошлар эди. Самарқанднинг ички ва ташқи савдоси ҳунармандлар, қишлоқ аҳли, утроқ ва кучманчи аҳоли уртасида товар айирбошлашни мувофиқлаштириб турувчи марказ ролини бажарди. У қишлоқ ҳужалиги ишлаб чиқаришини бозор билан боғлаб турди, қишлоқ меҳнаткешларини қушимча хом ашё, ниммаҳсулот ва баъзи ҳунармандчилик маҳсулотларини кўплаб ишлаб чиқаришга рағбатлантириб, улар ҳужалигининг иқтисодий имкониятларини кенгайтди. Бу борала Самарқанд яқинида жойлашган қишлоқлар, жумладан, Амир Теуур буйруғи билан бунёд этилган қишлоқлар анча узоқда жойлашган ва натурал ҳужалик сақлаиб қолган қишлоқлардан тубдан фарқ қилар эди.

Амир Теуур уз салтанатинида бошқарув ва савдо-сотишқа катта аҳамият берди. У эли ташқаб олган амалдорларга нисбатан жуда қаттиққўл эди. Барча вилоятларда, айниқса, шунинг иккиликда тартиб ҳамма алоқат бўлишини хошларди. Узоқ юриларга қилган юришларидан каттар экан, у ҳисоботлар тузар ва йул кўнсаган датоларни туғирлар эди. Ҳар парса ушунча зарифан четда қилмаган кўришарди.

Керт Эвьяси

АМИР ТЕУУР ВА
ТЕУУРИЙЛАР

ИЖТИМОЙ ҲАЁТ ВА ОБОДОНЧИЛИК

Амир Темур ва Темурийлар давлати бошқаришда мамлакат мустақиллигига, эл-юрт осойишталигига, уни обод этишга катта аҳамият бердилар. Бу даврда муғулларнинг муттасил босқинлари оқибагида вайронага айланган Самарқанд, Бухоро, Термиз, Марв, Банокат (Шоҳрухия) каби қадимий шаҳарлар, бир қанча катта-кичик қалъа ва истеҳкомлар қайта тикланди. Узоқ-яқин вилоятлар ва туманларда янги шаҳарлар, мустаҳкам қургону қалъалар қад кутарди. Марказий шаҳарлар ва уларнинг атрофида куркам маъмурий, маърифий, жамоат бинолари, сув иншоотлари қурилиб, боғ-бўстонлар барпо этилди.

Амир Темур ўзи барпо этган бу улкан салтанатнинг шон-шухрати учун унинг марказий қисми — Мовароуннаҳрни, айниқса Самарқанд шаҳрини ободонлаштиришга алоҳида аҳамият берди. У забт этилган мамлакатлардан, моддий бойликлардан ташқари, моҳир ҳунарманду, мусаввир-наққошларни, меъмору бинокорларни, муҳандис, олимларни Мовароуннаҳрга олиб келди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Амир Темурнинг ҳар бир зафарли ва севинчли воқеани муҳташам меъморчилик обидасини барпо этиш билан нишонлаш одати бор эди. Шу мақсадда Ҳиндистондан олиб келинган моҳир бинокорлар, Хоразм, Исфаҳон, Шероз, Ҳалаб ва Шарқнинг бошқа кўпгина шаҳарларининг машҳур уста ҳунармандлари мамлакатда гузал иншоотлар бино қилдилар.

Амир Темур уз ҳукмдорлигининг илк даврида Кеш шаҳрини мамлакат пойтахтига айлантириш ниятида унинг ободонлигига катта аҳамият берди. Бу ерда дунёга лонғи кетган Оқсарой қад кутарди. Бу муҳташам саройнинг пештоқи, тоқу равоқлари, деворлари зангори ва олтин ранг арабий нақшли кошчилар, гулдор уймақор парчинлар билан зийнатланди. Соҳибқирон Кешни Марказий Осиёнинг маънавий марказига айлантиришга ҳаракат қилди. Шу боисдан бу шаҳар «Куббатул илм вал адаб», яъни «Илм ва адаб (тарбия)нинг гумбази» деган унвонга эга булди. Аммо Заҳриддин Бобур таърифлаганидек, «Темурбекнинг зодибуди Кештин учун уни шаҳар ва пойтахт қилурга кўп саъй ва эҳтиромлар этди. Олий иморатлар Кешта бино

қилди. Чун Кешнинг қобилияти шаҳар буларга Самарқандча эмас эди, охир пойтахт учун Темурбек Самарқандни ихтиёр қилди» (28).

Амир Темур Самарқандни уз давлатининг пойтахтига айлантиришни ният қилар экан, унинг бой ва ранг-баранг утмини, географик жиҳатдан жойланганлигини ҳамда қулай иқлими ва соф хавосини ҳисобга олган.

У машҳур меъмор ва усталар иштирокида кенгашлар утказди. Қуриладиган бинолар урни обдан текшириб қурилди ва шаҳарнинг бош режа — лойиҳаси яратилди.

Самарқанд нафақат узининг ободлиги, бойлиги ва гузаллиги билан, балки юксак даражада ривожланган илм-фани, санъат ва маданияти билан ҳам донг таратди. Чунки Соҳибқирон бу муаззам шаҳарга турли юртлардан иқтидорли олимлар, меъморлар ва мусаввирлар, бошқа истеъдодли мутахассисларни йиққан эди.

Уша даврнинг энг катта илмий кашфиётлари, фалсафий ғоялари, меъморчилик, тасвирий санъат ва бошқа соҳалардаги улғувор ютуқлар Самарқандда туғилар, улғаяр, сунгра Амир Темур давлатининг турли чеккаларига тарқалар эди, яъни пойтахт Самарқанд узига хос ижодий лабораторияга айланган эди. Бу борада айниқса меъморлар жуда илгарилаб кетган эдилар.

Самарқандда Амир Темур даврида қурилган ҳар бир меъморчилик обидаси, пойдеворидан тортиб то гумбазининг учигача, кошчиларидаги тортиб ёшитларигача ягона, тугал ва мукамал гузал қиёфага эга эди. Шунингдек, бу даврда қурилган кўпгина саройларнинг деворларига кенг куламда монументал рангтасвирлар ҳам ишланган эди. Уларда Амир Темурнинг Ҳиндистон, Эрон ва Дашти Қишқоққа қилган зафарли юришлари, Амир Темурнинг элчиларни қабул қилиш маросимлари, олиму уламо билан суҳбатлари, тўй ва базм саҳналари ўта моҳирлик билан жонли акс эттирилган эди.

Испания элчиси Руи Гонсалес де Клавихо Амир Темур олиб бораётган бинокорлик ишларидан ҳайратда қолган эди. Шуниси диққатга сазоворки, Амир Темур уз фаолиятида, хусусан бинокорлик соҳасидаги ишларда ҳам аввало сиёсий мақсадларни кузда тутди.

Шаҳрисабздаги машҳур Оқсаройнинг кошинкор ва парчинкор пештоғининг гулдор нақшлари орасига «Агар бизнинг қувват ва қудратимизга ишонма-

Менга бунисунган мамлакатларнинг сайишлари, олимлари, шоирлари, фозил кишилари, дарвешлари, зоҳидларини сўртган, ваъда ва ойлук билан сийласинлар. Фақиру лискин, бирон касб қилишга эъжиз шод-кўрларга нафақа белгиласинлар. Мудиррислар ва шаиҳларга кундалик маошларини белгиласинлар.

«Темур тузуклари».

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

санг, бизнинг иморатларимизга боқ» деган хитобнома битилганлиги фикримиз далилидир. Туркистон шаҳрида Аҳмад Яссавий мақбарасини бино қилишда ҳам шундай мақсад назарда тутилган. Дехқончилик воҳалари билан бепоён Дашти Қипчоқ яйловлари чегарасида қад кутарган бу улғвор меъморий иншоот кучманчи чорвадорлар наздида Амир Темур давлатининг куч-қудрати ва маҳобатига ишора эди.

Самарқандда Амир Темур фармойиши билан қурилган йирик меъморий обидалар орасида шаҳар Жоме масжидининг бино қилиниши айниқса диққатга сазовордир. 1399 йил май ойида бошланган, шаҳзодалар ва амирлар бошчилик қилган бу қурилишга меъмору бинокорлар ва наққошу ганчкорлар билан бир қаторда юзлаб сангбур (тош қазувчи) ва сангтарош (тош йунувчи) лар жалб этилган. Бинонинг пойдевори хоро (гранит) тошлардан ишланиб, тург бурчагида тургта баланд минора тикланди. Баландлиги 7 метрли 480 та мрамар устунли масжид саҳнига тарошланган тош тахтачалар тушaldi. Масжид айлана деворининг ички томони ва тоқлари юзаси Қуръони каримнинг оятларидаги калималаридан тошга уйилган китоба ёзувлар билан зийнатланди (29).

Темурийларнинг боғлари ҳақидаги маълумотлар ёзма манбалар орқали бизгача етиб келган. Уша давр боғларининг меъморий қиёфаси ҳусусидаги умумий тушунчаларни Руи Гонсалес де Клавихо, Шарафуддин Али Яздий, Ибн Арабшоҳ ва Заҳириддин Бобур асарларидан топиш мумкин.

Бу боғларнинг тархи, ҳақиқатан ҳам, ақл-идрок билан тузилган, уларни бунёд этишда истеъдодли меъморлар қатнашган. Тарих улардан айримларининг номини бизгача етказган. Шуллардан бири Шаҳобиддин Аҳмад Зардакаший бўлиб, Амир Темур давридаги аксарият боғларнинг ижодкоридир. Боғ меъморларидан яна бири Султон Маҳмуддир. Бу меъмор Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлик қилган йилларда Хиротда куплаб боғлар бунёд этган. Булар Самарқанд боғларига монанд яратилган.

Клавихо шаҳарнинг шарқ томонидаги «Боғи Дилқушо» ҳақида гапирар экан, бундай деб ёзади: «Соҳибқирон боғига баланд ва салобатли дарвозалардан кирилади, улар гиштдан кутарилган бўлиб, чинни кошнлар билан безатилган, зангори кошнларга олтин суви югуртирилган» (30).

Бурчаклардаги миноралар боққа курк банишлаб турар эди. Боғ уртасидан кенг хиёбон утар эди.

Хиёбондан юриб борилса, уч қаватли кушк ёки сарой рубару булади. Унинг атрофига чинор ва туғ экилган. Боғнинг юқори қисмида ҳовузлар булган. Кушк деворларига кошн қопланган. Шифғи нақш билан безатилган. Заҳириддин Бобур деворларда Амир Темурнинг Ҳиндистонга сафари манзаралари туширилган суратлар борлигини эслаб утади.

Боғда катта сарой билан бир қаторда жуда кун кушк ва айвонлар булган, улар куркам безатилган, ости қимматбахо тошлар билан зийнатланган. Буларни Клавихо уз эсдаликларида жуда батафсил таърифлаб берган.

Дарахтлар қатъий тартибда экилган; соя ташлаб турадиган дарахтлар билан бир қаторда мевали дарахтлар ҳам кун экилган.

Узумзорлар кун булган. Самарқандликлар уз аждолларининг узумзорларини эҳтиром билан парвариш қилишган. Эрта баҳордан кеч кузгача гулзорлар яшнаб турган.

Ариқлардан сув мавж уриб оқиб турган, булоқлардан сув тошиб чиққан. Ҳовузлар, ҳавзалар сувга тулиб турган, шунинг учун ҳам атроф салқин ва хуштабиат булган. Бу ерга келган ҳар қандай олам саратон жазирамасини унутган, баъзи боғларда, хусусан, «Боғи Нав»да фавворалар булган.

Манбаларда келтирилишича, шаҳарнинг шарқ томонидаги Боғи Дилқушонинг ташқи ҳовлисида подшоҳ саройи бўлиб, унда қуролланган аскарлар турган, ички ҳовлида эса туғлар билан безатилган олти жанговар фил сафга тизилган. Учинчи ҳовли Амир Темурнинг меҳмон қабул қилалдиган олтин тахтли қароргоҳи булган. Бу ҳовлиларнинг ташқарисидagi гирдига олма ва чинор утқазилган, ҳовузларнинг фавворасида қизил ва сариқ олмалар қалқиб уйнаб турган.

Амир Темур Самарқанд атрофида узининг хеш-ақраболарига атаб купгина куркам кушклар, гузал боғ ва бустонлар барпо эттирди. Моҳир меъмор, тажрибали соҳибкорларнинг ақл-заковати, меҳнати-ю маҳорати билан барпо этилган чорбоғлар (31) ва улардаги гузал кушклар уша давр бустончилик ва боғдорчилик санъатининг намуналаридандир. Манбаларда таърифланишича, шаҳар атрофи уша келларда Самарқанднинг энг гузал ва энг ҳашаматли қисми ҳисобланган. Бу ерда кенглиги

1370 йил мартида Амир Темур Самарқандга қайтиб, уни уз давлатининг пойтахти қилди, кейин қонунларни ва ул ҳокимияти давлат тузумини тартибга солди.

Ибн Арабшоҳ

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

бир ярим-икки чақиримли боғлар ва улардаги сайилгоҳлардан ташқари, аркони давлатнинг уйин-кули утказилган масканлари — ишратхонаю хилватхоналар жойлашган. Шаҳар жанубидаги Боғи биҳиш — тузал меъморий услубда қурилган сарой хушманзара боғи билан машҳур эди. Шарафуддин Али Яздийнинг таърифлашича, бу сарой Табризнинг соф оқ мармаридан бино қилиниб, атрофи ханжақ билан иҳота этилган. Боғнинг бир тарафида ҳайвонот боғи ҳам бўлган. Амир Темур бу саройни Мироншоҳнинг суюкли қизига ҳадя этган эди. Боғи Чинор ҳам шаҳарнинг шу қисмида эди. Боғда қуркам чинорлар бун чузган, сулим нулаклар хоч шаклидаги қасрга олиб борарди. Қаср ташқариси Шом наққошларининг моҳирона ижоди билан, илҳами тузал сураг ва лавҳалар билан зийнатланган. Боғи Шимол ва Боғи Нав саройлари тугри турт бурчак шаклида бўлиб, ҳар томони бир ярим минг кадам эди. Замини қайрағоч ва фил тишидан ишланган қошинли бўлган.

Самарқанд ва унинг атрофидаги шоҳона сарой ва боғларда тантанали маросимлар — тую томошалар, издиҳомлар, сайиллар-у шоҳона меҳмондорчиликлар утказилган. Айниқса шаҳар атрофидаги боғларда ташкил этилган издиҳом ва сайиллар ишҳонда тавжум бўлиб, уларда Самарқанд аҳолисининг деярли ҳамма табақа вакиллари — давлатманллари фақир-фуқаролар иштирок этган.

Манбаларда қайд этилишича, Амир Темур ҳукмронлик қилган даврда унинг амри фармони билан Мовароуннаҳр, Хуросон ва Озарбойжонда бир қанча шаҳар ва қалъалар қайта тикланди. Шу жумладан, мугульлар босқини оқибатида буткул вайрон бўлган Сирларё соҳилидаги қадимги Банокаг 1392 йилда қайта қурилиб, теварак-атроф аҳолиси бу ерга кучириб жойлаштирилди. Бу Амир Темурнинг кенжа угли номи билан Шоҳрухия деб аталди.

Амир Темур бошлаб берган бунёдкорлик ишлари унинг ворислари томонидан давом эттирилди. Темурий шаҳзодалардан тортиб, нуфузли амирлару вазирлар, вилоят ва улус ҳокимларию айрим маликаларгача уз шахсий мулк ва маблағларининг каттагина қисмини марказий шаҳар ва уларнинг атрофида шоҳона кўнжу саройлар қуришдан ташқари, хайрия ишларига — масжиду мадрасалар, хонақоҳу ишфохоналар, ҳаммому чорсу

бозор ристалари, рабоғу карвонсаройлар, сув иншоотларини боғ-роғлар, буюнлар барпо этишга сарф қилдилар, катта-катта экин ерлари, тегирмон, обжувоз, мойжувоз ва дуконлар каби қўзғолмас мулкларни вақф қилиб, мударрисе олимтару толибни илмлар, зоҳидлар ва обит машойихларга маонинг белнладилар.

Ҳирот, Машҳад, Балх ва Марв шаҳарлари ва мавзеларининг обод этилишида Шоҳрухнинг ҳиссаси буюкдир. 1405 йилда у Темурийлар давлати тахтига утиргач, Ҳиротни қайта қуришга киришди. Бу ишга амир Ферузшоҳни бошлиқ қилиб тайинлади. Қурилиш Ҳирот шаҳри ташқи деворини тавмирлаш ҳамда Хуросон фатҳ этилган вақтда қопқалари бузилган Ирок, Хуш, Ферузобод, Малик ва Қишчқ помли дарвозахоналарига темир қопланган янги дарвозалар урнатишдан бошланди. 1410 йилда шаҳар бозорида ишчиқ ишланган бино қилинган ганҷкор тоқу равоқлар ва гумбазлар билан ёпилган меъморий мажмуа қад қутарди. Чорсуга айланган бу меъморий обида мураббаъ (квадрат) шаклида қурилган бўлиб, унда ристалар буйлаб қатор дуконлар, баланд сулалар ва кенг ҳужралар жойлашган эди. Ҳиротнинг шаҳар марказида жойлашган ана шу энг тавжум маскани турт дарвозали бўлиб, улар тугри Чорсуга элтган.

Ушанг иили Шоҳрухнинг фармони билан Ҳирот шаҳрининг шимоли-шарқида жойлашган Боғи сафед мавзенда бир боғ ва кўнж, шаҳар ичида эса ҳашаматли катта сарой, бир-биринга тулашган икки мадраса ва хонақоҳ бино қилинди. Мадрасаларга мавлоно Жалолиддин Юсуф Увбакий, Жалолиддин Абдураҳим Ёраҳмад, мавлоно Носируддин Лутфуллоҳ ибн Хожа Азизуллоҳ каби уламолар мударрисе этиб тайинландилар.

Хонақоҳда шайхлик мансаби шайхулистом Хожа Алоуддин Чинийга тоштирилди (32). Уз навбатида, жула кўп экинзор ерлар ва мулклар бу эътиқод ва маърифат масканларига вақф қилинди. 1415–1416 йилларда Ҳиротнинг машҳур қадимги истаҳком — Ихтиёруддин қалъасининг қайта қурилишида 700 минг нафар ҳаншарчи иштирок этди (33).

XV асрда Хуросон, унинг пойтахти Ҳирот ва шаҳар атрофида амалда оширилган ободончилик ҳақида суз юритилар экан, Улуғбекнинг онаси номи билан боғлиқ Маиҳаднинг Гавҳаришод Жоме масжиди ва Ҳирот яқинидаги шу

номли мадрасани қайд этиш муҳимдир. Гавхаршод мадрасаси 1432 йилда Хиротнинг шимолида Сарипули Инжил мавзеида бино қилинди. Мадраса қурилишига Қувомилдин меъмор Шерозий бошчилик қилди. Бу илмгоҳ қуриб битирилгач, Шайх Шаҳобуддин ибн Шайх Рукнуддин мадрасага бош муларрис этиб тайинланди (34).

Бу даврда Шоҳрухнинг нуфузли бош вазирларидан амир Ғиёсуддин Шоҳмалик унга суюрғол қилиб берилган Хоразм улкасида, амир Жалолиддин Ферузшоҳ Балх вилоятида кўпгина мадрасалар, масжиду хонақоҳлар, рабобу ҳовузлар қурдиришди. Сердаромад катта мулклар ва хосилдор экинзорлар вақф қилинди (35).

XV асрда Мовароуннаҳр, хусусан, унинг пойтахти Самарқанд, шунингдек Бухоро, Хужанд, Тошкент ва бошқа шаҳарларда жамоат эҳтиёжи учун зарурий кўплаб ҳашаматли бинолар қал кўтарди. Темурий ҳукмдорлар орасида айниқса Улуғбек бобоси Амир Темурдек бунёдкор бўлиб, мамлакатда қурилиш ишларига катта аҳамият берди. У ҳукмдорлик қилган даврда кўплаб масжид, мадраса, хонақоҳ, ҳаммом, сардоба ва карвонсаройлар қурдириди. Мозорот ва зиёратгоҳлар обод этилди. Амир Темур даврида қуриб битказилмаган талайгина биноларни поёнига етказди. Гури Мирнинг кириш пештоқи, Шоҳи Зинда мажмуасидаги баъзи мақбаралар, Шаҳрисабздаги Кукгумбаз масжиди, Яседаги Аҳмад Ясавий қабри устига қурилган бинолар шулар жумласидандир.

Улуғбек Самарқандни обод қилишга алоҳида эътибор берди. Унинг даврида Самарқанд шаҳрининг Регистон майдони шаклланди. Улуғбек мадрасасидан ташқари пештоқли ва улкан гумбазли хонақоҳ, карвонсарой, уймакор ёғочдан ишланган Муқаттаъ масжиди бино қилинди. Икки юз ўн гумбазли Кўкаллош жоме масжиди қал кўтарди (36).

Ана шу муҳташам бинолардан фақат Улуғбек мадрасасигина бизнинг давримизгача сақланиб қолган, ҳоло.

Улуғбек даврида Регистон майдонида бино қилинган Мирзойи ҳаммоми ва карвонсаройи, Чилсутун (қирқ устун) ва Чиннихона саройлари диққатга сазовордир. Мирзойи карвонсаройида кўпинча хорижий мамлакатлардан келган савдогарлар қунишган. Бобурнинг ёзишича, Чилсутун ва Чиннихона саройлари ниҳоятда муҳташам ва кўркем бўлган (37).

Улуғбек Мовароуннаҳр шаҳарларини, хусусан Бухоро ва Самарқандни илму маърифат даргоҳига айлантиришга интилади. Унинг фармони билан 1417 йили Бухорода, 1420 йили Самарқандда ва 1433 йили Ғиждувонда мадрасалар бино қилинди. Мовароуннаҳрнинг ана шу учта қалимий шаҳарларида барпо этилган илмгоҳлар уз замонасининг дорулфунуни эди.

Мадрасаларда илоҳиёт илмлари билан бир қаторда, математика (риёзиёт), геометрия (ҳандаса), астрономия (илми ҳайъат), медицина (тиббиёт), тарих, география, поэтика (илми аруз), араб тили ва унинг морфологияси каби дунёвий фанлар ҳам ўқитиларди. Тарихий манбаларда қайд этилишича, биргина Самарқанд мадрасасида юздан ортиқ талаба истиқомат қилган ва билим олган.

Мадрасада иқтидорли олимлардан Шамсуддин Муҳаммад Хавофий етакчи муларрис булган. Урта асрларнинг машҳур олимлари Козизода Румий, Ғиёсиддин Жамшид Қоший, Мирзо Улуғбек ва унинг шогирди Алоуддин Али Қушчилар турли фанлардан дарс бергачилар. Бу даврда Самарқандда, шунингдек Хоним, Ферузшоҳ, Шоҳмалик, Ҳожибек, Мирабдували ва Қутбуддин садр номли бир нечта мадраса ишлаб турган.

Улуғбек томонидан амалга оширилган қурилишлар орасида 1424—1428 йилларда Самарқандда Обираҳмат анҳори бўйида бино қилинган расадхона алоҳида урин тутди. Доира шаклидаги бу улкан иншоотнинг айланаси 47 метр, баландлиги 31 метрга тенг булган. Заҳриддин Бобурнинг ёзишича, у уч қаватли булган. Бинонинг сирги қошин ва сирли парчинлар билан қопланган (38). Унинг ички саҳни секстант (судеи фаҳрий) ва даҳлизлар билан турт қисмга бўлинган.

Манбаларда келтирилишича, расадхона хоналарининг деворларида осмон гумбази, самовий жиемлар, сайёраларнинг орбиталари, қузғалмас (соби-та) юлдузлар, денгизлар, океанлар, тоғлар ва дашту биёбонлар бўйича иқлим минтақаларига бўлинган ер курраси ва ҳоказолар тасвирланган. Хуллас, расадхона ички деворларида коиноту ер куррасининг умумий манзараси тасвирланган бўлиб, шу туфайли бу мавзеъ маҳаллий аҳоли уртасида Нақши жаҳон, яъни «Олам тасвири» номи билан шуҳрат топди.

Расадхона қурилишида секстант қурилмаси ва уни маҳсуе ўлчов асбоб-

*Бирон чақирим йул
йўқки, унда қишлоқ ёки
узлаштирилмаган ер бўл-
масин; улар шу қадар
машҳурки, Темурбекнинг
«менинг уттиз чақиримга
қизилган боғим бор» деб
айтган суллари, афтидан,
ана шу туманларга оид-
дир.*

Заҳриддин Бобур

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

ускуналари билан жиҳозланга алоҳида эътибор берилди. Расадхона ҳузурда фаннинг купгина соҳаларига тегишли қарийб ун беш минг жилд китобга эга булган бой кутубхона ташкил этилди (39).

Улугбек вафотидан кейин Темурий шаҳзодалар уртасида тахт учун уздуксиз олиб борилган узаро курашларнинг кучайиши оқибатида Мовароуннаҳр ва унинг пойтахти Самарқандда йирик қурилишлар анчагина чекланган бир пайтда Хуросон шаҳарлари, хусусан унинг пойтахти ободонлашди. Ҳиротда, айниқса Ҳусайн Бойқаро (1469—1506) ҳукмронлик қилган даврда бир қанча муҳташам бино ва иншоотлар қад кутарди.

Ҳиротнинг ободонлашиши ва унда олиб борилган қурилишларнинг ақсарияти ўша вақтларда Хуросонда Темурийлар давлатида вазирлик лавозимида булган давлатманд Мир Алишер Навоийнинг номи билан бевосита боғлиқдир. Маълумотларга кўра, Хуросонда, хусусан Ҳирот ва унинг атрофида Навоий ва унинг сафдошлари ташаббуси билан уч юздан ортиқ жамоат бинолари қурилган.

XV аср муаррихи Хондамирнинг ёзишича, Навоий уз маблағига 52 работ, 19 ҳовуз, 16 куприк, 9 ҳаммом ва бошқа бир қанча масжид, мадраса, хонақоҳ ва шифохоналар каби хайрли иморат ва иншоотлар қурдирган. Астрообод шаҳрида қурилган Мир саройи ва Жоме масжиди, шунингдек Марв шаҳрида бино қилинган Хусравий мадрасаси шулар жумласидандир.

Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг Темурийлар даври бинокорлигида узнинг мажмуавийлиги ва бажарган амалий вазифаси жиҳатидан жамоат бинолари орасида шифохона, ҳаммом ва истироҳат боғлари алоҳида урин тутди. Бундай масканлар Урта Осиё ва Яқин Шарқда XIII—XIV асрлардаёқ қад кутариб, XV асрда Самарқанд, Бухоро, Гурганч, Тошкент, Марв, Ҳирот, Фазна, Рай ва Исфаҳон каби Шарқнинг нуфузли шаҳарларида кенг тарқалган эди.

XV аср ободончилигида истироҳат боғлари ташкил этиш санъати ҳам лиққатга сазовордир. Бу даврда Самарқанд, Бухоро, Марв, Ҳирот ва бошқа купгина шаҳарлар атрофида гузал оромгоҳлар барпо этилди. Сайроғоҳ боғлар асрий анъаналарга асосан уч усулда: чорбоғ, бустон ва қуриқхона тарзида ташкил этилди. Чорбоғлар тарҳи мутаносиблик асосида туғри ге-

ометрик шаклларда тузилган батартиб гулзор ва мевазорлардан иборат булиб, қуриқхоналар табиатнинг хушманзара бағрида барпо этилган.

Мукамаллиги, етук шакли, нафислиги ва гузал нақшлари билан кишини маҳние этувчи бу давр ободончилик обидалари урта асрлар қурилиш санъатининг ажойиб дурдоналари булиб, минглаб заковатли кишилар меҳнатининг мевасидир. Уларда халқ ичидан етишиб чиққан моҳир меъмор, наққош ва бинокорларнинг ақлу идроки, маҳорати ва қурилиш соҳасидаги кўп асрлик тажрибаси уз ифодасини топган. Бу меъморий обидаларнинг муҳандису тарроҳлари гузаллик қонунларини чуқур билганлар, уз ижодларида даврнинг гоёси ва руҳини бера олганлар. Уларнинг меъморий усули ҳам, нақши ҳам узига хос хислат, фазилатларга эга.

СУФОРМА ДЕҲҚОНЧИЛИК ВА ИРРИГАЦИЯ. МОЛИЯ ВА СОЛИҚЛАР

Амир Темур ва Темурийлар мамлакатнинг иқтисодий ҳаётида асосий урин тутган деҳқончилик ва унинг пойдевори булмиш суғориш ишларига катта аҳамият беришди. XIV аср охири — XV асрнинг биринчи ярмида Мовароуннаҳр ва Хуросонда катта-кичик дарё ва сойлардан йирик ирригация тармоқлари чиқарилиб, қоризлар қазилди, сув омборлари ва ҳовузлар барпо этилиб, сувга танқис айрим вилоят ва воҳалар, шаҳару қишлоқларнинг сув таъминоти яхшиланди. Қуриқ ва буз ерлар узлаштирилиб, обикор ерларнинг майдони кенгайтирилди. Янги-янги қишлоқлар, чорбоғлар ва сайилгоҳ бустонлар барпо этилди. Амир Темур айниқса Самарқанд воҳасини суғориб обод этишга алоҳида эътибор берди. Обираҳмат, Бозор, Коранд ва Наҳри Жадид каби суғориш тармоқлари орқали обод этилган биргина Ангор туманида деҳқончилик қишлоқларининг сони 72 тага етди.

Амир Темур фақат Мовароуннаҳрдагина эмас, балки Хуросон, Эрон, Кавказ ва бошқа вилоятларда ҳам бир қанча йирик ирригация ишларини амалга оширди. Унинг фармони билан Мурғоб воҳасида қаздирилган қатор суғориш каналлари, Кобул яқинидаги Жўйинав даҳасининг Болон анҳори ёки Кавказда Бойлақон мавзеида Барлос ариғи шулар жумласидандир.

Ҳар бир шаҳар ва қишлоққа кутубхона, ситох равиётга соқчилик қилсин ва қимнинг бирин нарсаи угирланси, бунинг масъулияти унинг зиммасида бўлсин.

«Темур тузуклари».

1381 йилда Хуросон фатҳ этилгач, Амир Темур Мурғоб дарёсидан каналлар қаздириб, Марв воҳасини обод қилиш туғрисида фармон берди. Саркаралар ва давлат маъмурларининг ҳар бири алоҳида-алоҳида канал қазिशга бошчилик қиладилар. Ҳофизи Аbru бу каналлардан Дилкушо, Ганчравон, Ганчхона, Умар Тобон, Шайх Абу Саъд, Шайх Али Баҳодир, Душоҳ Жондор, Гулбоқон, Ҳасан Жондор, Бу Алоуддин иноқ, Саҳдак, Пурдор, Али Малик, Оқ Буғо, Давлатшоҳ биҳишт, Сулжак, Мангли Хожа, Кебекчи юртчи, Қутлуғ хотун кабиларнинг номларини қайд этади.

1401 йилда Кавказда Бойлақон мавзеида Амир Темур фармони билан Аракс дарёсидан чиқарилган Барлос канали замонасининг йирик суғориш иншоотларидан бири сифатида диққатга сазовордир. Унинг узунлиги 10 фарсах (60–70 км) бўлган. Канал буйлаб кемалар бемалол қатнай олган.

XV асрнинг биринчи ярмида Мовароуннаҳр ва Хуросонда Шоҳрух ва Улугбек ҳукмронлик қилган йилларда ирригация ишлари айниқса ривож топди. Даштларга сув чиқарилиб, янги ер майдонлари улаштирилди. Бу борда хусусий соҳибкорларнинг даштликлардан янги ерларни очиш, коризлар қазиб, боғ барпо этиш, ташландиқ ерларни суғориб, обод этиш учун амалга оширган ҳар қандай фаолияти Темурийлар томонидан қўллаб-қувватланди. Ҳатто бундай соҳибкорлар бирикки йил давомида ҳамма солиқ ва туловлардан озод этилган.

Бу даврда Темурийлар ва уларнинг вилоят ҳокимлари томонидан Самарқанд, Бухоро, Қашқадарё, Марв воҳаларида, Туе водийсида ҳамда Хирот ва унинг атрофида йирик суғориш иншоотлари барпо этилиб, айрим деҳқончилик вилоятларининг сув таъминоти тубдан яхшиланди. Темурийлар ҳукмронлик қилган даврда амалга оширилган энг йирик суғориш ишларидан бири Самарқанд воҳасида Зарафшон дарёсидан бош олган Дарғом анҳоридан чиқарилган қадимги Ангор каналининг қайта тикланиши бўлди. Замонасининг энг йирик суғориш тармоғи ҳисобланган бу канал орқали Зарафшон дарёси оқимининг бир қисми бу даврларда кам сувли Қашқадарё воҳасига ташланиб, унинг адоғига жойланган деҳқончилик ерлари сув билан тула таъминланди.

Бухоронинг қадимги суғорилган ерлари буйлаб олиб боришга археоло-

гик талқиқотлардан маълум бўлишича, муғуллар босқини оқибатида бутунлай вайрон этилган воҳа сув ҳужалиги XV асрга келиб тула тикланди. Унинг деҳқончилик ер майдони бирмунча кенгайиб, воҳанинг ғарбий чегараси ҳатто Урганжий дашти томон ичкарига 5–6 километр кириб борди. Улугбек ҳукмронлик қилган даврда (1409–1449) Бухоро воҳасининг жануби-шарқий сарҳадига ёндошган Сомонжуқ даштига сув чиқарилиб, янги ерлар улаштирилди.

Муғуллар босқини даврида вайрон этилган Мурғоб дарёсининг бош тугони — Султонбанднинг Шоҳрух томонидан тикланиши ва суғориш тармоқларининг лойқадан тозаланиши туфайли Марв шаҳри ва Мурғоб воҳасининг сув таъминоти тубдан яхшиланди ҳамда сувсизликдан қуриб қолган шаҳар атрофидаги ерларга қайта сув чиқарилиб, суғорма деҳқончилик ер майдонини кенгайтириш имконияти пайдо бўлди. Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлиги даврида эса унинг ташаббуси билан Марвирудан янги канал чиқарилиши туфайли каттагина ер майдони суғорилиб, обод этилди.

Хирот ва Машҳад атрофларида Алишер Навоийнинг ташаббуси билан амалга оширилган суғориш ишлари айниқса диққатга сазовордир. Навоий Туе вилоятининг юқори қисмида жойлашган Чошмағул мавзеида Туруқбанд сув омбори қурдилади. Ун фарсах (60–70 км) узунликда махсус канал қаздириб, Туруқбанд сув омборида жамғарилган сув Машҳадга олиб келинадди. Натижада, Машҳад сув билан таъмин этилиб, шаҳар атрофидаги ерларга сув чиқарилади ва обод этилади. Бу даврга келиб ирригация техникаси тарққий қилади.

Муҳандислик асосида турли суғориш иншоотлари қурилади. Темурийлар ва уларга тақлид қилувчи вилоят ҳокимлари томонидан Мовароуннаҳр ва Хуросон шаҳарлари атрофида истироҳат боғлари барпо этиш муносабати билан қўллаб-суғориш тармоқлари чиқарилиб, улар тошҳовуз, даргот, наво, чигир, чархпалак, қайнама, шаршара, осма куприк, ҳандақ, тазар ва сардобалар каби турли сув иншоотлари билан жиҳозланди.

Қишлоқ ҳужалигида, хусусан, ғаллакорлик, сабзавотчилик ва подизкорликда деярли ҳамма экин навлари етиштирилган. Боғдорчиликка зур аҳамият берилган, мевали дарахтларнинг қўллаб-хиллари кукартирилиб, мамла-

Амир Темур жонбоз қурувчи эди, у ажойиб боғ-роғли муҳташам иншоотлар барпо этди, шаҳар ва қишлоқларни тиклади. Суғориш тизимлари барпо этилди ва таъмирланди, расмий тарих таъбирига кўра, у экин экинга яроқли бир қарич ерни ҳам бекор қўймади.

В.В.Бартольд

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

каг аҳолиси ёзда тармева, қиш ва баҳор мавсумида эса қуруқ мевалар билан таъминланган.

Хужаликнинг асосий турларидан бири чорвачилик эди. Мамлакатнинг иқтисодий ҳаётида айниқса яйлов чорвачилиги: йилқичилик, қорақулчилик, гуячилик ҳамда подачилик муҳим урин тутди. Қишлоқ хужалик маҳсулотлари, хоҳ у деҳқончилик, хоҳ чорвачилик маҳсулоти бўлсин, шубҳасиз, оддий меҳнаткаш халқнинг оғир ва машаққатли меҳнати туфайли етиштирилиб, унинг тақсими мамлакат аҳолисининг ижтимоий ва иқтисодий муносабатлари моҳиятини аниқлаган.

ЕР ЭГАЛИГИ ВА СОЛИҚ ТУРЛАРИ

XV аср давомида Мовароуннаҳр ва Хуросонда аввалгидек ер ва мулкчиликнинг асосан турт шаклидаги: мулки девоний — давлат ерлари, мулк — хусусий ерлар, мулки вақф — мадраса ва масжидлар тасарруфидаги ерлар ва, ниҳоят, жамоа ерлари бўлган. Деҳқончилик ерларининг энг катта қисми давлат мулки ҳисобланган. Бу ерларга аввалгидек мамлакат ҳукмдори султон ёки амирлар эгалик қиларди. Темурийлар даврида давлат ерларини суюрғол тарзида инъом қилиш кенг тарқалди.

Суюрғол ерлар ҳажми, шарти ҳамда ер ва ёрликқа эга шахсларнинг табақаси жиҳатидан турлича бўлган. Одатда, шаҳар ёки вилоятлардан тортиб, то алоҳида қишлоққача суюрғол шаклида инъом этилган. Бутун бир шаҳар ёки вилоят кўпинча ҳукмрон сулода намоёндалари ёки йирик ҳарбий ва давлат мансабдорларига берилган. Суюрғол эгасига уз суюрғоли доирасида амалдорлар тайинлаш, солиқлар ва турли туловларни тушлаш ҳамда айбдорларни жазолан ҳуқуқи берилган. Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, Шоҳрух даврида Хоразм — Шоҳмалик; Фарғона — Мирзо Аҳмад; Тус, Машҳад, Обивард, Нисони уз ичига олган Хуросон — Бойсунқур; Кобул, Ғазна ва Қандаҳор вилоятлари Мирзо Қайду баҳодирнинг суюрғоли эди. Суюрғол ёрлиғига эга бўлган вилоят ҳукмдорлари марказий ҳокимиятга фақат номигагина қарам бўлиб, одатда, улар деярли мустақил эди.

Суюрғол эгалари тобелигини кучайтириш мақсадида марказий ҳокимият баъзан улар тасарруфидаги ер майдонларини қисқартирар ёки уларнинг маъ-

мурий ва адлия жиҳатидан ҳақ-ҳуқуқини чеклаб қўяр эди. Суюрғол эгаси марказий ҳукуматга бўйсунмаган тақдирда суюрғол ҳуқуқидан маҳрум булар ва ҳоким унинг вилоятини бошқа шахсга берар эди. Бўйсунмагани учун Шоҳрух 1414 йилда Мирзо Искандарни, 1415 йилда эса Мирзо Бойқаронни суюрғолдан маҳрум қилган.

Темурийлар даврида майдони жиҳатидан майда ва ҳақ-ҳуқуқи жиҳатидан анча-мунча чекланган суюрғол ерлари ҳам бўлган. Бундай майда суюрғол ерлари, одатда, хизмат кўрсатган кичик мансабдаги ҳарбийлардан тортиб, олий ҳукмдорнинг мунтазам гвардиясидаги ҳарбийларгача берилган. Бобурнинг ёзишича, Ҳусайн Бойқароннинг 14 минглик гвардияси ва 40 минглик мунтазам қўшини (ғул)нинг ҳар бир аскарига 80 жариб, яъни 40 танобдан ер берилган. Навкарларга берилган бу ерлардан ҳам солиқ ва туловлар олинмаган.

Деҳқончилик майдонларининг иккинчи каттагина қисми мулк — хусусий ерлардан иборат эди. Шубҳасиз, йирик мулкдорларнинг катта ер майдонлари ҳам, меҳнаткаш зироатчиларнинг майда пайкаллари ҳам хусусий мулк ерлари қаторига кирган. Мулк ерларининг катта қисми маъмурий, ҳарбий ва диний арбобларнинг тасарруфида бўлган. Масалан, XV асрнинг иккинчи ярмида яшаган йирик мулкдорлардан Хожа Аҳрорнинг 1300га яқин ер-мулки бўлган. Бу мулкларнинг айримлари 300 қўшга тенг бўлган.

Бош ҳукмдор томонидан йирик мулк эгаларига бирон хизмати учун тархонлик ёрлиғи бериш кенг тарқалган. Тархонлик ёрлиғининг олган мулкдорлар, асосан барча солиқ, тулов ва мажбуриятлардан озод қилинган. Тархонлик ёрлиғи, одатда, амирлар, беклар, сарой амалдорлари, саййидлар ва бошқа юқори табақа вакилларига берилган. Бундай ёрлиқни олган мулкдор исмига тархон сузи қўшиб айтилган.

Тархонларнинг аксарияти жуда бой бўлган. Масалан, бу даврда Ҳирот атрофидаги мулкдор Дарвениали Тархон, Самарқанд ва Бухоро атрофидаги жуда катта ерлар Абуали Тархон қўлида тулланган эди. Бобур Абуали Тархоннинг шўҳона ҳаётини тасвирлар экан, унинг ҳашаматли саройи, хизматидаги уч минг кишидан иборат хизматкору наварлари, утказган дабдабали туй-томошалари, берган қимматбаҳо совғасаломлари ва халққа қилган жабр-зулмлари туғрисида ёзади.

Темурийлар ҳукмронлигининг суви-ни даврида Бухоро, Самарқанд, Ша-рнсабз ва бошқа вилоятларнинг деҳқон-ларидан ҳамда шаҳар аҳолисидан йиғи-ладиган давлат даромадларининг анча-гина қисми тархонлар қўлига туғиланиб, Мовароуннаҳрда улар гоёат катта кучга айланган эди. Мамлакатнинг етесий ҳаётида тархонларнинг нуфузи кучли бўлиб, улар жуда катта етесий ҳуқуқдан фойдаланар эдилар. Ҳагто узаро низо-лар вақтида тархоннинг қўллаб-қувват-лаши бирорта вилоят ҳокимининг тақширини белгилашда баъзан ҳал қилув-чи аҳамият касб этарди.

XV асрда ҳам аввалги даврлардаги-дек жуда кўп ер-сув масжид, мадраса, хонақоҳ, мақбара ва мазорларга би-риктирилиб, бундай ерлар мулки вақф деб аталган. Маълумки, Амир Темур ва Темурийлар ҳукмронлиги даврида Мовароуннаҳр ва Хуросонда катта-кат-та деҳқончилик ерлари вақф қилин-ган. Одатда, ер ва сувдан ташқари, қўллаб дукон, қорхона, тегишмон, об-жувоз, бозор, қарвонсаройлар ҳам вақф қилиниб, улардан тушган даромад мас-жид, мадраса, шифохона ва хонақоҳ-ларнинг таъмири, жиҳози, мутаваалли, мударрис, табиб ва талабаларга бери-ладиган нафақалар ҳамда лантархона (мусофирхона) ва шифохоналарнинг қўналлик эҳтиёжи (озик-овқат, ёқилги ва ёриткичлари) учун сарф этилган.

Деҳқончилик ерларининг муайян қисми қишлоқ аҳолисининг умумий тасарруфида бўлган. Бундай ерлар қишлоқ туллари ёки жамоаларнинг мулки ҳисобланган. Шубҳасиз, бундай шаклдаги жамоа ерлари мулкчиликнинг қадимий турларидан бўлиб, улар кўп-роқ сувга танқис тоғ ва тоғолчи худуд-ларида бир мунча кенг тарқалган эди. Бундай жамоавий мулкчилик, одатда, кам сувли тоғ жигаларининг сувини жамғариш ёки ерости сувларини ер юзига чиқариш учун қишлоқ жамоа-ларининг кучи билан барно этилган ула машаққатли ва мураккаб сув ин-шоолари — қулфакли ҳовузлар ва қоризлар воситасида узлаштирилган ер-ларда вужудга келган.

Мулкчиликнинг бундай тури, шуб-ҳасиз, Темурийлар ҳукмронлиги дав-рида увчалик кенг тарқалган бўлмаса-да, ҳар қалай мавжуд эди.

XV асрда Мовароуннаҳр ва Хуро-сонда ер эгалари — деҳқон, яқин май-донларга ишлов берувчилар — музо-рий деб юритилган. Музорийлар, яъни зироатчилар қишлоқнинг меҳнатқан табақаси бўлиб, улар турт гуруҳга бу-

линган: давлат ерларида яшовчи музо-рийлар; мулкдорларнинг ерларини иш-ловчи музорийлар; уз ерига эга бўлган деҳқонлар; вақф мулкларида яшовчи музорийлар.

Музорий давлат ёки вақф ерларида ҳам, тархон ёки суюрғот эгалари каби йирик мулкдорларнинг ерларида ҳам ёлланма зироатчи бўлиб деҳқончилик қилган. Унинг ҳосилдан оладиган ҳис-саси ер эгалари ердан ташқари, уруғ-лик, оғоч, ҳукиз, оғ-арава қабиллар-ни берганига қараб белгиланган. Қан-дай ерда деҳқончилик қилишдан қатъи назар, музорий ҳамма вақт солиқларни тулар ва мажбурийатларни утар эди.

Амир Темур жаҳондаги 27 мамла-катни босқичма босқич уз давлати тар-кибига киритиб, уларни ягона давлат сафида бирлаштирди, уларнинг иқти-содиёти ва молия тизимини такомил-лаштирди. Бу мамлакатларнинг табиий шароити бир хил бўлмаганидек, улар-нинг иқтисодий ривожланиш даража-лари ҳам, шунингдек аҳолининг тур-муш даражаси, машғулоти, бошқа мам-лакалар билан савдо алоқалари ҳам бир хил эмас эди.

Амир Темур бу улкаларни идора қилиш усуллари ҳақида уйлар экан, уларнинг ҳар бирини йилга қанча яқин даромад вужудга келиши, у қандай усуллар билан тақсимлангани, давлат ихтиёрига туланидиган туловлар ва бошқа масалаларни кўз олдига келти-рар, уларни шароит қонуниларида курсатилган тавсиялар, аввал утган под-шолар тажрибаси билан солиштирар ва маълум ҳулосаларга келар эди.

Шу муносабат билан Амир Темур-нинг ягона мустахкам салтанатни шакл-лантириш стратегиясида молия муам-молари узининг муҳимлиги билан бошқа муаммолардан ажралиб турар эди. Молия давлат пул ресурсларининг марказлаштирилган ва марказлаштирил-маган фондларини вужудга келтириш, тақсимлаш ва қанга тақсимлаш, улар-дан фойдаланишдаги иқтисодий муно-сабатларни ифода қилади. Бу даврда пул муносабатлари етарли ривожлан-магани сабабли натуро ҳоли таги давлат ресурсларининг ҳаракати ҳам Темур-нинг анққаг марказида бўлган.

Амир Темур, аввало, давлат молия-сининг муғул ва бошқа босқинчиларга қарамагинини узил-кесил тугатди; улкан давлатнинг мустақил давлат молияси-ни яратди ва уни мутасил такомил-лаштириб борди. Марказлаштирилган давлат таркибига кирган барча мамла-

Қўлманчи ва устроқ аҳоли маишратларини уйғунлаштириш Амир Темурнинг Мовароуннаҳрдаги ҳукмронлигининг асосий моҳиятини ташкил этиб, у бундай уйғунликни доим рағбатлантириб турарди.

Хильда Хукхэм

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

қатлар молиясини бир тизимга бирлаштирди ва уларни маъмурий бошқариш талаблари асосида идора қилиш усуллари жорий этди.

Қуръон талабларини ўзида ифода қилган молия соҳасидаги шарнат қонунлари асосида солиқ тизимини шакллантирди, бунда ҳар бир мамлакат ва аҳолининг хусусиятларини эътиборга олиб, қатор имтиёзлар жорий қилди. Давлат хазинаси ресурслари ва маҳаллий улус ҳамда туманлар ихтиёридаги маблағлар таркибига аниқлик киритди, уларнинг марказ билан молиявий муносабатларини такомиллаштирди. Европада биринчи бюджет тузилишидан (XVII аср) тахминан 3 аср аввал мамлакатни идора қилишда бюджетнинг дастлабки куртакларини ишлаб чиқди ва жорий қилди.

«Темур тузуқлари»да ҳар қандай жамият учун иқтисодиёт устуворлиги ифодаланиб, қуйидаги хулоса берилган: «...давлату салтанат уч нарса билан: мулк, хазина ва лашкар билан тикдир. Дону вазир буларнинг ҳар учаларини яхши аҳволда саранжом тутати». Бу хулоса кўпроқ хазинага таълуқлидир, чунки узбек давлатчилигининг Амир Темургача булган тарихида қадим замонлардан бери хазинани идора қилишда Салжуқийлар сулоласининг машҳур вазири Низомулмулкнинг «Сиёсатномаси»да тушунтириб берилган тарғибот сақланар эди.

Ҳозирги замон тили билан айтганда, давлат ихтиёридаги хазина — икки фонддан таркиб топган. Биринчиси — асосий хазина бўлиб, бунда узоқ йиллар давомида авлоддан-авлодга мерос бўлиб келган дурдоналар сақланар эди. Иккинчи фонд жорий харажатлар учун мулжалланган, бунинг учун маблағ етишмаганда биринчи фонддан «қарз» олинар эди. Йиллар давомида хазинанинг аҳволи ўзгариб турган, баъзан тақчиллик сезилиб, уни тўлдириш учун қўшимча солиқ ва йиғинлар чиқарилган.

Амир Темурнинг хазинани бошқаришдаги тарғиботи шундан иборатки, у хазинадаги биринчи — жамгарма фондини сақлаб қолган ҳолда иккинчи фонднинг шаклланиши ва сарфланиши устидан назоратни кучайтирди. Ҳар яккала фонддаги маблағлар ҳаракати ёзиб бориладиган бўлди. Бундан ташқари, иккинчи фонд харажатларига маблағлар бериш вазирлар зиммасига юклатилди, ҳар бир вазир ўзига топширилган даромад ва харажатлар устидан назорат олиб борадиган бўлди.

Энг муҳими марказий хазина билан улуслар уртасидаги молиявий муносабатларга аниқлик киритилди. Маҳаллий эҳтиёжлар белгиланган тартибда маблағ билан таъминланадиган бўлди. Амир Темур аксари ҳолларда хазинанинг жорий харажатлар манбаи ҳисобланган иккинчи булимига алоҳида эътибор берган. Бу ҳол Амир Темурнинг солиқларнинг демократик хусусиятини яхши, чуқур урганганлигидан далолат беради.

Тарихдан маълумки, бир давлат иккинчи давлат ҳудудини ўз ихтиёрига олса, енгилган давлатдан товон пули — бож олган, солиқларни енгиллаштирмастан, янги солиқлар киритиш ҳисобида солиқ юкини оғирлаштирган.

Амир Темур бундай усуллардан фойдаланмаган. «Амр этдимки, — деб ёзган эди у «Тузуқлари»да, — раъиятдан мол хирож йиғишда уларни оғир аҳволга солишдан ёки мамлакатни қашшоқликка тушириб қуйишдан сақланиш керак. Негаки, раъиятни ҳоңавайрон қилиш давлат хазинасини камбағаллаштиришга олиб келади. Хазинанинг камайиб қолиши эса, сипоҳнинг тарқалиб кетишига сабаб бўлади. Сипоҳнинг тарқоқлиги, ўз навбатида, салтанатнинг кучсизланишига олиб боради» (40).

Амир Темур ўз фикрини давом эттириб, ёзади: «...яна буйруқ бердимки, ҳар бир мамлакат фатҳ этилгач, турли кўнгилсиз ҳодисалардан омонликда бўлиши, унинг ҳосил даромадларини ҳисобга олиб иш тутсинлар. Агар ерлик фуқаро азалдан бериб келган хирож миқдорига рози бўлса, уларнинг розилиги билан иш курсинлар, аке ҳолда (хирожини) тузуққа мувофиқ йиғсинлар» (41).

Амир Темур давлатни бошқаришининг ilk даврларида муғуллардан ва маҳаллий ҳокимлардан унга кўплаб солиқ ва йиғимлар мерос қолганди. Масалан, аҳолидан маҳаллий ҳукумат хазинаси учун муғуллар қуйидаги солиқларни ундирганлар: 1) ер ёки даромад солиги. Олий мансабдорлар бу солиқдан озод қилинган; 2) кубчур — кучманчи аҳолидан олинган; 3) тарту — ҳунармандлар ва савдогарлардан олиниб, ишлаб чиқарилган ёки сотилган молнинг ўттиздан бир қисми ҳажми ҳисобида белгиланган; 4) туз солиги; 5) жон ёки кумуш солиги. Аҳоли турли элчилар тухтаган жойларда уларга отулов етказиб берган, озиқ-овқат билан таъминлаган. Бундан ташқари, мамлакат ҳунармандлари — тугун деб аталган махсус тўлов тўлаб турганлар (42).

Шуни таъкидлаш керакки, Амир Темур даврида мамлакат иқтисодиётида қишлоқ хужалиги ҳал қилувчи роль уйнаган. Миллий даромаднинг энг куп қисми шу соҳада яратилган.

Қишлоқ хужалиги ишлаб чиқарилини асосан ер эгалари булган деҳқонлар ва ерга ишлов берувчи ижарачилар амалга оширганлар. Бу даврда асосан деҳқончилик билан боғлиқ булган икки турлаги: хирож ва ушр солиги амал қилган. Давлат хазинасига келадиган даромадларнинг аксарияти ана шу солиқларга асосланган.

Бундан ташқари, қишлоқда боғдорчилик, чорвачилик ривожлангани учун мол сардарахт, мол утлоқ, мол сувлоқ, миробона солиқлари ҳам амалда булган. Ер солиги етиштирилган ҳосилга ва ернинг сифатига қараб ҳосилнинг 1/10 дан (ушр) то 1/3 қисмигача миқдорида олинган. Савдогарлар ва хунармандлар тамға ёки закот тулашган; четарадан утган моллар ҳисобидан ҳам бож олинган. Бу солиқлар давлат хазинасининг асосий манбаи ҳисобланган. Маҳаллий бошқарув маҳкамалари ихтиёрига жон солиги — саршумар, уй боши солиги — хонашумар, фавқулодда солиқлар — аворизот олинар эди. Амир Темур фавқулодда солиқларнинг талай қисмини бекор қилди.

Амир Темур давлат арбоби даражасига кутарилгандан кейин солиқларнинг демократик хусусиятини кўзда тутиб, унинг ҳар бир мамлакатда қандай олинтганини аниқлаш билан жиддий шуғулланганлигини исботлайдиган далиллар мавжуд. Шулардан бири XVIII асрда яшаб ижод этган инглиз иқтисодчиси Адам Смитнинг бир асарига келтирилган (43) тамойилларнинг XIV—XV асрларда, яъни 3-4 аср олдин башорат қилинганлигидир.

Биринчи тамойил — солиқ солиш ва ундиришда адолатпарварлик тамойилидир. Бу тамойил солиққа торгининг оммавий бўлишини, солиқларнинг фуқаролар даромадларига қараб тақсимланилини ифода этади. «Темур тузуклари»да ҳам бу тамойил кўзда тутилган.

Иккинчи тамойил — аниқлик тамойили. Унга бипоан солиқ туловчига унинг ҳисоблаш усули, тулаш вақти олдиндан маълум бўлиши керак.

Учинчи тамойил — солиқ тулаш ва туланган солиқни ундириш аҳолига қулай бўлишидир. Солиқ фуқаролар учун қулай вақт ва усулда ундирилиши керак.

Туртинчи тамойил — солиқлар мутасил такомиллаштириб борилиши, солиқ тизимига узгартиришлар киритилиши ва солиқ туплаш ҳаражатлари мутасил камайиб бориши керак.

Бу тамойиллар «Темур тузуклари»да, уша давр хусусиятларини кўзда тутиб, шакл жиҳатидан бошқача ифодаланган бўлса ҳам, лекин мазмун жиҳатидан уларнинг бир-бирига мослигини англаш қийин эмас. «Тузуклар»да кўрсатилганидек, «солиқ, ҳосил пишиб етилганидан кейин олиниши керак». «Ҳосил пишиб етилмасидан туриб раъиятдан молу-жиҳат олинамасин», дейилади «Тузуклар»да.

Маълумки, мугуллар даврида солиқ тулаш фожиага айланар эди. Амир Темур солиқ туплашда қулайлик туғдирилиб, солиқ туловчилар уни «яхши суз билан олсинлар, калтак, арқон ишлатиб, ишни уриш ва сукишигача олиб бормасинлар, уларни банди этиб занжир билан боғламасинлар», деб кўрсатган. Бу тамойил Адам Смит асарларида қулайлик тамойили деб ифодаланган.

Маълумки, Амир Темур давригача солиқ туловчиларнинг иш ҳақи солиқ туловчилар ҳисобидан ундирилар эди. Маҳмуд Ялавочнинг одамлари қонунда кўзда тутилмаган солиқларни ундиришга ҳаракат қилганликлари сир эмас. Амир Темур солиқ туловчилар халқ устига юк бўлиб яшашларига йўл қўймаслик мақсадида уларга маош тайинлади. Мазкур тамойил Адам Смит асарида тежани тамойили деб аталган. Бу орқали аҳолининг солиқ юки енгиллашади.

Солиқларни такомиллаштириш борасида Амир Темур ўз вақтида қатор тадбирларни амалга оширди. Жумладан, янги ерларни ушлаштирганлар, ташлаб кетилган ерларни тиклаб, обод қилганлар солиқлардан озод этилиб, рағбатлантирилар эди. Бундан ташқари, Амир Темур ташаббуси билан фавқулодда ва маҳаллий тарздаги солиқларнинг аксарияти дастлабки даврлардаёқ бекор қилинди.

Шуни таъкидлаш зарурки, солиқ назариясини дастлаб Ғарбда эмас, балки Шарқда — Адам Смит эмас, балки Амир Темур яратган. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, Адам Смит «Темур тузуклари»дан бехабар булган.

Амир Темур ўз салтанати таркибига кирган мамлакатлардан олиниши лозим булган барча солиқларни марказий девонга тупламасдан, балки суюр-юл ва тархон қилиб берилган ерлар-

«Ал Ҳазратнинг улғувор сузи бутунлай осмоний давлат идҳоми талқинидан иборат бўлганлиги учун, тақдир ҳукмидек, ҳеч бир соҳада асло рад этилмади.»

Шарафуддин Али Яздий

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

дан тушадиган солиқларни идора қилишни улусларга, туманларга топширди ҳамда уларнинг ихтиёрида қолдириладиган маблағлар ҳисобидан бошқа харажатларни таъминлашни жорий қилди. Бу тadbир молия масалаларини идора қилишни осонлаштирди.

Фикримизча, Амир Темур давлати молиясини таҳлил этганда марказий ва маҳаллий хазиналарга тушадиган барча тўловлар билан бирга, айрим солиқли ва солиқсиз даромадлар ҳам эътиборда тутилиши керак. Қуйида шулардан айримларини келтирамиз: чорвачилиқдан келадиган даромадлар; қўшиб олинган мамлакатлар хазиналарини мусодара қилишдан келадиган даромадлар; олтин ва кумушдан пул зарб қилишдан келадиган даромадлар; нодир металлларни қазиб олиш ва уларни сотишдан келадиган даромадлар; бедарак йўқолган шахслардан қолган, вориссиз мол-мулклар, қозилар ва шайхулисломларнинг ҳукми билан олинган жарималар, совгалар, хазинага тақдим қилинган бошқа даромадлар; ташқи савдонини ривожлантиришдан тушган даромадлар.

Шуни айтиш керакки, чорвачилиқдан келадиган даромадлар хазинага тулиқ миқдорда утмасдан, солиқнинг кўп қисми натура тарзида ундирилар, чунки улар ҳисобидан сипоҳилар ва сарой хизматчилари озиқ-овқат билан таъминланар эди. Баъзан от, туя ва бошқа ҳайвонлар сипоҳилар ҳамда амалдорлар учун улов воситаси сифатида хизмат қилар эди. Манбаларда 40 қўйдан — 1 қуй, 120 тадан 200 тагача қўйдан — 2, 300 қўйдан — 3 қуй олингани ёки бир бош отдан 2 динор олингани ҳақида тегишли маълумотлар бор.

Бундан ташқари, Амир Темурнинг махсус яйловлари бўлиб, уларда зотли отлар парвариш қилинган, саройни таъминлайдиган алоҳида чорва хужаликлари мавжуд бўлган. Табиийки, уларнинг нархи минглаб динорга тенг эканлигини ҳисобга олиб, Амир Темур замоннда туташ минтақаларда йирик божхоналар барпо қилинди. Булардан бири Кавказ тоғ тизмаларининг Каспий денгизига туташган ерда жойлашган Дарбанд божхонаси, иккинчиси ҳам шу ном билан аталиб, Самарқанд билан Балх ўртасида жойлашган Шаҳрисабздан икки кунлик масофада барпо этилган.

Ана шу божхоналар марказий хазинага ҳар йили жуда катта миқдорда маблағ утказар эди. Маълумотларга қараганда, бу даромадлар Австрия ёки

Дания давлатларининг йиллик даромадларидан қолишмас эди. Айрим йиллари ҳатто Амир Темур кўп остидаги барча мамлакатлардан келадиган ер солиғи миқдори билан тенглашарди.

Хазинанинг кам тилга олинмаган даромадлари ҳақида суз борар экан, Амир Темур давлати таркибига кирган ва хазинаси мусодара қилинган мамлакатлардан марказий хазинага келиб тушадиган улжа сифатидаги ноёб мол-мулкларни, қазиб олинган нодир металллар, олтин, кумуш ёмбиклари ва куплаб бошқа бойликларни ҳам тилга олиш жоиз.

Куксаройдаги йирик хазина жамғарма — аслаҳахоналарда Амир Темур Тухтамишхонни тор-мор қилгандан кейин Табриз ва бошқа шаҳарлардан, Олтин Урда хазиналаридан қулга киритилган ашёлар, Деҳлидан келтирилган, аслида ҳинд ҳунармандлари юксак дид билан ясаган жозибали осори атиқалар, ҳатто Туркия султонлари солиб юришлари ишгирокчиларидан мусодара қилган ва бошқа хилма-хил ноёб тарихий анжомлар мавжуд бўлганлиги бир қатор тарихий манбаларда тилга олинган.

Солиқлар тушуми каби улар ҳам рўйхатга олингану, лекин сипоҳилар ўртасида тақсимланган қисми рўйхатга киритилмаган. Афёуски, бу улкан хазина китоби бизнинг давримизга қадар сақланмаган. Булардан ташқари, хазинага олтин ва кумуш конлари, нодир металллар қазилмаларидан келтирилмаган дурдоналарни ҳам ҳисобга олиш зарур. Амир Темур замоннда унинг салтанатининг 40 га яқин шаҳрида, шу жумладан Самарқандда пул зарб қилиниб, бу корхоналар даромадларининг 3/4 қисми хазинага ажратилган.

Уш, шунчалик катта хазинага эга бўлганлигига қарамай, Амир Темур нима сабабдан фуқароларни сочқидан бугкул озод қилмаган, деган савол туғилиши табиий.

Амир Темур улкан ҳарбий муваффақиятларни нишонлаш учун айрим ҳолларда Самарқанд ва бошқа шаҳарлар, ҳатто қишлоқлар фуқароларини 1-2 йилга солиқдан озод қилган. Лекин хазинанинг аҳволи ҳамма вақт ҳам бир хил бўлмаган. Хазинадаги маблағлар етишмаганида сипоҳиларга пул урнига квитанция берилганлиги ҳам соҳнома-ларда қайд қилинган. Амир Темур узига қарашли мамлакат аҳолисини барча солиқлардан озод этиш хазина тамойилларига зидлигини яхши билар эди.

Амир тadbирки, раъиятдан мол-хирож иштида уларни отир аҳволга солишдан ёки мамлакатни қашшоқликка тушириб қўшидан сақлашни керак. Негаки, раъиятни хонивайрон қилиш (давлат) хазинасининг камбағаллашишига олиб келади. Хазинанинг каманиб қолиши эса, сипоҳининг тарқалиб кетишига сабаб бўлади. Сипоҳининг тарқоқлиги, уз навбатида, салтанатнинг кучсизланишига олиб боради.

«Темур тузуклари».

Ёшлик даврида Абулқосим Фирдавсий асарларини чуқур ўрганган Амир Темур мамлакатни бошқаришда солиқларнинг аҳамияти хусусида, жаҳон мамлакатлари билан иқтисодий муносабатлар ўрнатишда, умуман давлатни бошқаришда улар муҳим восита эканлиги ҳақида тегишли хулосалар чиқарган. Давлатнинг маҳаллий ва марказий бугинлари харажатларини маъмурий идора ва саройнинг умумий сарфлари; ҳарбий ва ҳарбий аҳамиятга молик харажатлар; мамлакат ободончилиги ва юрт фаровонлигини оширишга қаратилган харажатлар; илм-фан, маданият ва диний талбирлар билан боғлиқ харажатлар; ижтимоий ҳимоя харажатлари ва бошқа сарфларга ажратиш мумкин.

Маъмурий-бошқарув харажатлари хусусида суз юритилар экан, Амир Темур салтанатининг 4 улусга булингани, ҳар бир улус бир неча мамлакатдан иборат эканлиги ва уларни Амир Темурнинг уюллари бошқарганлигини курсатиб ўтиш керак. Масалан, Мироншоҳ Озарбойжон, Ироқ ва Арманистон ҳудудларини бошқариб, уларни бириктирган улусга ҳоким бўлган. Ҳар бир мамлакат уз навбатида қатор туман ва шаҳарларга булинган... Бу бошқарув усули муғуллардан кучган. Ҳар бир улус ихтиёрида ўрта ҳисоб билан 7 миңдан 12 миңга қадар сипоҳи бўлган. Уларга улус маҳкамасидан ҳақ туланган. Бинобарин, улуслар ҳарбий харажатларнинг ва маҳаллий маҳкамалар харажатларининг талайгина қисмини ўзида марказлаштирмай, уни маҳаллий маҳкамалар зиммасига юклаган. Айни вақтда барча крим-чиқимлар назорат қилиб турилган.

Амир Темур даврида бюджетнинг дастлабки куртаклари пайдо бўла бошлаган. Ган шундаки, илгари даромад ва харажатлар хазинабон дафтарида қайд қилинган бўлса, эндиликда, бу вазифа ҳар бир вазирлик бўйича меҳнат тақсимоти асосида амалга оширила бошланди; даромад ва харажатлар ихтисослашган гуруҳлар бўйича ҳисобга олинадиган бўлди.

Амир Темур девонидаги 4 вазир томонидан крим-чиқим сметасини тузиш маҳаллий маҳкамаларга нисбатан қулайроқ бўлган эса-да, маҳаллий маҳкамаларда харажат турларининг қўлиги ишни анча мураккаблаштирган бўлиши керак.

Марказий девонда хизмат қилувчи вазирлар уртасидаги меҳнат тақси-

мотида молия масалалари марказий ўрин эгаллаган. Бунда ҳар бир вазирлик бўйича крим-чиқим сметаси тузилган, тушадиган даромадлар ва қилинган харажатлар ҳар куни ҳисоблаб берилган.

Бюджет куртаклари фақат марказий девондагина эмас, балки маҳаллий бошқарув маҳкамаларида ҳам ривожлана бошлаган.

«Амр қилдимки, — дейилади «Тузуқлар»да, — сарҳадлар ва менга тобъ мамлакатларга оид ишларга масъул уч вазирдан иборат давлат ҳайъати (ҳолиса) тузилсин. Улар мазкур ерлардаги молиявий муаммоларни ва келадиган даромадларни бошқарсинлар... Салтанатнинг ҳар бир идорасида крим-чиқимларни, кундалик харажатларни ёзиб бориш учун бир котиб тайинлансин» (44).

Бюджет куртакларининг учинчи йўналиши — даромад ва харажат мувозанатини смета орқали аниқлаш, уни таҳлил қилиб, улус, туман, қолаверса мамлакат иқтисодиётига баҳо бериш учун маълумот ҳозирлашдир. «Қайси амирга тиюл берилар экан, — дейилади «Тузуқлар»да, — уни 3 йилгача ўз ҳолига қўйсинлар, уч йил ўтгандан кейин уни текшириб кўрсинлар: агар мамлакат обод, раъият рози экан, шу ҳолича қолдирсинлар; агар аҳвол бунга ҳилоф равишда бўлса, ул вилоятни ҳолиса фуқаролари солиқлардан озод қилишга ўтказилиб, уч йилгача уша жогирдорга улўфа берилмасин» (45). Бу йўналишни бюджет куртакларидан бири қаторига киритишнинг сабаби шундаки, унинг натижалари улус ва туманларнинг келажакдаги молиявий аҳволига таъсир курсатган.

Харажатларни маромга келтириш шаклланаётган бюджет тизимининг булажак куртакларидандир. Амир Темур давридан илгари маълум йўналишларда ҳақиқий эҳтиёжни ўрганмасдан, харажатлар чамалаб берилар эди. Бунинг оқибатида ортиб қолган маблағлар хазинага қайтарилмасдан, англашилмовчиликларга сабаб бўлар эди.

Нормалар, биринчи галда, сипоҳилар, лашкарбонилар, шу билан бирга лавозимли вазирлик хизматчиларига бериладиган улўфаларда ўз ифодасини топган. Пуллик нормалар билан бирга моддий (натура) нормалар ҳам қўллана бошладди.

«Амр қилдимки, — дейилади «Тузуқлар»да, — амирул умаронинг маоши ўз қўл остидагидан ўн баробар ортиқ бўлсин. Шунга ўхшаш девонбеги ва вазирларнинг маошлари амирлар маоши-

(Соҳибқирон) қайси томонга от сўриб юзданса, фатҳ ва зафар уфори димоққа ҳриларди, жаҳонгирлик жиловини қайси томонга бурса, талаба ва улўд насими мушк тара тарди.

Хофизи Абрў

АМИРТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

дан ун баробар кун булсин. Ясовуллар, чаповуллар, қалақчиларнинг маошлари уз хизматларига яраша мингдан то ун минг тангагача булсин; аҳли мажлис булган саййидлар, олимлар, фозил кишилар; ҳақимлар, табиблар, мунажжимлар, қиссахонлар, хабарчилар, тарихдонларга уз ҳолларига қараб, суюрғол, вазифа ва маош белгиласинлар. Пиёдалар, хизматчилар, фаррошларга юздан минггача маош берсинлар» (46).

Нормалаштириш усуллари, айниқса, моддий харажатларни ҳисоблашда кўзга ташланади. «Тузуклар»да курсатилишича, «олдий аскарлардан ҳар ун саккиз киши учун узи билан бирга бир чодир (хайма) олсин, ҳар бир аскар икки от, бир камон, бир садоқ уқдон, тиркаш, бир қилич, арра, бигиз, бир қоп жуводиз, болта, унта игна ва орқага осиладиган чарм халта (чарм пушт) олсин», (47) деб курсатма берилган.

Моддий нормалар ҳақида мулоҳаза юритар эканмиз, олдий сипоҳиларга уларнинг минган отлари баҳосида, баҳодирларга турт отнинг баҳосигача, унбошиларга сипоҳиларга нисбатан ун баробар куп маош тайинланганини алоҳида курсатиш керак. Маошларнинг от баҳосида улчаб белгиланиши куп вилоятларда товар-пул муносабатлари ривожланмаганлиги, иккинчи томондан, пулнинг харид қуввати узғариб турганлиги билан боғлиқ.

Шаклланаётган бюджет куртакларидан бири марказий девонда ва улусларда, туманларда молия назорати урнатилиб, қонунбузарларга нисбатан жазо чоралари белгиланишидир. Агар амалдорларнинг узлаштириб олган маблағи маошидан икки баробар ортиқ булса, шу ортиғи навбатдаги маошидан ушлаб қолинган, 3 баробар куп булса, ҳаммаси айбдордан ундирилган (48).

Бюджет куртакларидан яна бири маҳаллий ҳокимиятлар уз тасарруфидаги муассасалар фаолияти ҳақида керакли маълумот ва ҳисоботларни олиб туришидир. Ана шу ҳисоботлар маблағлар ҳаракати устидан назорат урнатишга ёрдам берган. Лекин бу маълумотлар ҳозиргидай жадвал шаклида эмас, балки олдий изчил ёзма шаклда тақдим қилинган булса керак. Маълумки, жадвал, статистика фани маълумотларига қараганда, кейин қўллана бошланган, шу сабабли маълумотлар чалкашликлардан холи булмаган. Шундай қилиб, Темур салтанатида Европа мамлакатларидан олдинроқ бюджет

куртаклари вужудга кела бошлаган, молиявий ишларни ташкил қилишда ҳам бир қанча муваффақиятларга эришилган.

Ҳарбий ва ҳарбий аҳамиятга молик иккинчи гуруҳ харажатларда куплан-куп ҳарбий юришлар уз ифодасини тошган булиб, уларни умумлаштирганда икки давр кўзга ташланади.

Биринчиси 1360 йилдан 1386 йилгача булиб, чорак асрни қамрайди. Иккинчиси 1386 йилдан 1402 йилгача булган даврдир. Иккинчи даврда биринчи даврга нисбатан купроқ миқдорда маблағ сарфланган. Биринчи даврда муғуллар ҳукмронлиги узил-кесил тугатилиб, марказланган давлат барпо этиш учун қизғин кураш олиб борилган, иккинчи даврда эса «уч йиллик», «беш йиллик», «етти йиллик» ҳарбий юришлар ташкил қилинган.

Узоқ йиллар мобайнида ташкил қилинган ҳарбий юришлар жуда катта миқдорларда маблағ сарф этишни талаб этар эди. Амир Темурга тобё мамлакатлар сони купайиб, ҳазина имкониятлари ошган сари, ҳарбий юришларга ҳам илгаригига нисбатан кенг-роқ шароит вужудга кела бошлади. Масалан, Ҳиндистонга ҳарбий юришда 92 минг сипоҳи иштирок этган, буларнинг аксарияти отлиқ сипоҳилар эди. 1405 йили Хитойга мулжалланган ҳарбий юришга 200.000 кишини сафарбар этиш белгиланган эди. Тўғри, биз барча ҳарбий юришлар ҳақида мисол келтириш имкониятига эга эмасмиз, лекин бу юришлар учун сарфланган харажатлар ҳақида фикр юритганда лашкарларнинг сонинигина эмас, балки уларнинг яроғ-аслаҳа, озиқ-овқат таъминотини ҳам кўзда тутишимиз керак.

Амир Темур уша даврдаги ҳарбий техника янгилекларига алоҳида эътибор берарди. У ҳарбий қуроллар ясайдиган ҳунармандчилик соҳасигагина эмас, балки Хитойга юриш бошланмасидан олдин Мовароуннаҳр сарҳадларида ғалла майдонларини кенгайтиришга ҳам эътибор берган. Ҳарбий харажатлар ҳақида гап борар экан, бу харажатлар ҳисобидан махфий разведкага эътибор кучайганлигини таъкидлаш жоиз.

Темур айғоқчилик маълумотлари фақат ҳарбий вазиятни баҳолашдагина эмас, балки ҳар бир мамлакат иқтисодиётини урганишда ҳам муҳим аҳамиятга эга эканлигини яхши тушунар эди.

Айғоқчилик мақсадлари учун Амир Темур давлатида куплаб маблағ ажра-

тилган. «Тузуқлар»дан келтирилган қуйидаги парча бу харажатлар ҳақида қисман бўлса-да, тасаввур бериши мумкин: «...мингта тезюрар туя минган, мингта от минган елиб югурувчи кишини (чопқунчи) минг нафар тезюрар пиёда (чонар) эгиб тайинласинларки, турли мамлакат сарҳадлари хабарларини, қушни ҳукмдорларнинг мақсаълари ва ниятларини билиб, ҳузуримга келиб хабар қилсинлар, токи бирор воқеа, кор-ҳол юз бермасидан олдин чора ва иложини қилайлик. Чунончи, Тухтамишхоннинг Урусхондан енгилгани ҳақида менга хабар келтирилганлариди, энди ҳузуримга паноҳ тортиб келишини билдим. Шунинг учун Урусхонга қарши жанг қилишга тайёрлана бошладим» (49).

Маъмурий бошқарув ва сарой салтанати харажатлари узининг тутган урни ва доимий такрорланиб туриши жиҳатидан ҳарбий харажатлардан кейин иккинчи уринни эгаллайди. Биз ана шу харажатлар ҳисобидан дабдабали саройлар, осмоншар маъморчилик ёдгорликлари, шаҳар агрофилаги бири биридан ажойиб боғлар, Аҳмад Ясавий каби буюк тарихий шахсларнинг хотирасини абалдийлаштириш учун қурилган обидалар ва бошқа шаҳарлардаги муҳташам ёдгорликлар билан бирга, мамлакатнинг турли ерларида унлаб каналлар қазилганлиги, янги ерлар очилганлиги, чулларга сув чиқарилиб, чорвачилик учун яйлов майдонлари кенгайтирилганлигини тилга олмасдан ута олмаймиз. Лекин айрим талқиқотчиларнинг Амир Темур асосий эътиборини фақат Самарқанд, Шаҳрисабз, Хирот, Бағдод шаҳарларига қаратган, деган фикрларига қушила олмаймиз.

Амир Темур салтанатидаги харажатларнинг таркибий қисмларидан бири ижтимоий ҳимоя харажатлари эди. «Тузуқлар»да мамлакатдаги фақиру мискин, бирор касб билан шугулланишга ожиз, шол, қурларга давлат ҳисобидан нафақа бериш қайта-қайта таъкидланади. Бундан ташқари, ҳар бир мамлакатдаги гадоларни туплаб кундалик ейиш-ичишларини бериб, уларга бирор вазифа юклаш, иш билан таъминлаш ҳақида тавсиялар бор.

Амир Темурнинг эътироф этишича, мамлакатни хунук курсатувчи омилардан бири — гадолликдир. Гадоларни тугатиш учун уларни иқтисодий жиҳатдан етарли таъминлаш керак. Шу муносабат билан Амир Темур фақат гадоларнигина эмас, балки юқорида са-

наб утилган почорларни ҳам иқтисодий таъминлаш учун хазина молининг бешдан бир қисмини ажратган.

Амир Темур даврига қадар мамлакат хазинасидан фан ва маланиятга маблағ ажратиш тасодифий ҳодиса ҳисобланган. Маҳмуд Ғазнавий жаҳон аҳамиятига молик «Шоҳнома» асарининг ижодкори Абулқосим Фирдавсийга олтин билан эмас, балки қумуш билан мукофот бериб, буюк сиймони умрбод ранжитган. Амир Темур эса олиму меъморлар, муҳандису шоирлардан хазина маблағларини аямаган.

Амир Темур истеъдодли хунармандларнинг моҳирона фаолиятига, тайёрлаётган маҳсулотларига юксак баҳо берар. оз вақт ичида кун ва сифатли маҳсулот этиштиришни — меҳнат унмдорлиги, талбиркорликни қўллаб-қувватлар эди. «Тажрибамдан кўрдимки, — деб ёзган эди у «Тузуқлар» суз бошида, — ишбилармон, мардлик ва шижоат соҳиби, азми қатъий, талбиркор ва ҳушёр бир киши минг-минглаб талбирсиз, лоқайд кишилардан яхшидир. Чунки тажрибали бир киши минг кишига иш буюради» (50).

Маълумки, Амир Темур даврида хунармандларнинг аксарияти шаҳар бозорлари майдонларида истиқомат қиларди. Амир Темур фақат шаҳар бозорларининг савдо майдонларини жиҳозлашгагина эмас, балки хориждан келган савдогарларга енгиллик тугдириш учун ҳар бир шаҳарда қарвонсаройлар қурдириб, улар узлари келтирган молларни сақлашига алоҳида эътибор берган. Бунда Самарқанд ва бошқа шаҳарларнинг уз маблағларидан ташқари, марказий девондан қушимча маблағ ажратилишига яқиндан ёрдам кўрсатган.

Амир Темур нархлар устидан назорат урнатган, хорижий савдогарларнинг муайян нархларда мол харид қилишларини таъминлаган. Бу талбир Марказий Осиёда хунарманд ва деҳқонлар этиштирган маҳсулотларнинг бошқа мамлакат бозорларида муносиб урин эгаллашига ёрдам берган, бу борада хорижий савдогарлардан олиннадиган зақот ва тамга тўловлари ҳам назоратда бўлган.

Амир Темур давлати молиясининг узига хос хусусиятлари ҳақида гап борар экан, унинг молиявий сиёсатини бошқа давлат раҳбарларининг молиявий сиёсати билан қиёслаш бу хусусиятлар ҳақида яққол тасаввур беради. Жумладан, тарихшунос олим А. Якубовский Амир Темурнинг XI асрда

Сайидлар, олимлар, фақиҳлар, филолат ва билим эгалари, шунингдек кўпур бахшиларни фарс адаблари Сихабиронга сафарда ҳам, уйда ҳам ут-дукенз мулозимликда бўлган жанлар. Фармонга мувофиқ улардан бир гурӯҳи мунозам (таъинида) эл ҳазратининг юриш-туриши ва гап-сузларида, мулк, миллат ва аркони давлат аҳволида илмалки гап бўлса, тула-туқис эгиб борардилар. Бу ишда муболага қилинмасин, деб алоҳида таъкидлаб буюрилган эди. Шу бўсында туркий манзума ва фарси қисса, ҳар бири эл ҳазратининг юриш-туришидаги энг йирик (воқеаларни) қамраб олган назм ва наср қаламига олинган эди.

Шарафуддин Ли Янйи

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

утган йирик ҳукмдор Маҳмуд Ғазнавий билан солиштирма таҳлилини баён этган. Унинг фикрича, «иккалалари ҳарбий тадбирларда бир-биридан қолишмайди... аммо Султон Маҳмуд бошқа мамлакатлардан йиғиб келган бойликларни Ғазнавийлар давлатининг хужалик ишларига сарфламади. Амир Темур бошқача эди. У яхши ҳисоб-китобли раҳбар эди».

Султон Маҳмуд Ғазнавий Амир Темурнинг акиси эди. Тарихшунос Мирхонднинг хотираларига қараганда, султон вафотидан икки кун олдин ҳаёти давомида туплаган барча олтин-кумуш, қимматбаҳо тошлар, олтин динорлар билан тулатилган беҳисоб бойликни кенг бир майдонга келтириб қуйишларини буюрган ва султон уз бойликларидан узоқ вақт куз узолмай, бирдан ҳунграб йиғлаб юборган. Кейин, бирон динорига тегмай, барча бойликларни хазинага қайтаришни буюрган.

Хуллас, Амир Темур узбек давлатчилигида молия тизими соҳасида илғор йўналишлар ва усулларни жорий қилди. Темурнинг молия стратегияси иқтисодий стратегиянинг таркибий қисми сифатида марказлашган йирик салтанатни барпо қилиш ва мустақкамлашда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Амир Темур даврига қадар хазинани идора қилиш фақат даргоҳ тамойилига асосланган бўлса, Амир Темур даврига келиб даргоҳ ва вазирлик тамойиллари

биргаликда қушиб олиб бориладиган бўлди, маҳаллий ва марказий молия маҳкамаларининг ҳуқуқлари ва вазифалари қайтадан куриб чиқилди, хазина даромалари солиқли ва солиқсиз дароматларга ажратилди. Шу билан бирга молия соҳасида бир қанча сифат ўзгаришлари содир бўлди.

Буларнинг бари мамлакатнинг иқтисодий ва маданий жиҳатдан мустақкамланишига, унинг халқаро мавқеининг ошишига филол таъсир кўрсатди.

Рус олими Д. Н. Логофетнинг таъкидлашича, Амир Темур молиявий масалаларда ҳам қиёбий тарғиб урнатган. Биз ҳозир зур бериб интилаётган даромад солиғи деган нарсани унинг ҳокимиятида ушандаёқ мавжуд эди.

Темурнинг иқтисодиёт, айниқса молия масалалари билан чуқур шугулланганлиги Европада араб Монтекейеси номини олган машҳур иқтисодчи олим Ибн Халдун билан суҳбатида уз ифодасини топган. Амир Темурнинг Ибн Халдунга берган саволлари унинг иқтисодиёт илми жиҳатидан Ибн Халдундан устунлигини кўрсатди, Халдун унинг билим доирасига юксак баҳо берган.

Иқтисодиёт ва молия масалалари соҳасида юксак билим соҳиби бўлган Амир Темур иймон-эътиқодда ҳам баркамол эдики, унга ҳар соҳада зафар ёр бўлиши сабабларидан бири ҳам шундандир.

Халқаро муносабат ва элчилик фаолияти

*Ва инна буюромизни,
шул устига кузатувчилар,
зобитлар танинласинларки,
йулларни қуриқлаб,
йуловчилар, савдогарлар,
мусофирларни кузатиб,
мол-мулк ва бошқа нарса-саларини манзилдан-манзилга
етказиб қўйсанлар. Шу
устида бирортасининг
нарсаси иккўлса, уни
елдирилса ёки бошқа ҳар
қил кор-хол юз берса, бу-
лар учун жавобгарлик
уларнинг зиммасида бў-
лсин.*

«Темур тузуклари».

Амир Темургача бўлган даврда феодаллар уртасидаги жанжаллар ва узга юрт босқинчиларининг тез-тез бўлиб туралган босқинлари туфайли Олтин Ўрдадан Шарқ мамлакатларига олиб боралган карвон йуллари инқирозга учраган эди. Эгей ва Урта денгиз соҳилларидан то Хитой чегараларигача ва Дашти Қишлоқдан то Арабистон денгизигача бўлган оралиқда улкан салтанат барпо эғиб. Амир Темур, аввало Буюк Ипак йулининг карвон суқмоқларини босқинчилар ҳужумидан муҳофаза қилди.

Босқинчилар айниқса Ғарбий Эрон, Ироқ, Сурия ва Шарқий Анатолияда кўп эди. Бунгача ана шу мамлакатлардан утадиган йуллар хавфли бўлганлиги учун нафақат савдо карвонлари қат-

новни, балки мусулмонлар учун фарз бўлган Маккан мукаррама ва Мадинаи мунавварага ҳаж қилиш ҳам амри маҳол бўлиб қолган эди.

Буюк Ипак йулининг ёпилиб қолган карвон суқмоқлари Амир Темур иқтисодий шарофатидан қайта тикланиши туфайли Мовароуннаҳрга турли мамлакатлардан капитал ва товарларнинг оқиб келишига йул очилди. Бунда, биринчи навбатда, Мовароуннаҳрнинг Самарқанд, Бухоро, Аксекиент, Андижон ва бошқа шаҳарларидан чиққан савдогарлар фаол қатнашдилар.

Юртимиз савдогарларини Хитой, Ҳиндистон, Қрим, Кичик Осиё ва Шимолий Африканинг пойтахт шаҳарлари портларида куриши мумкин эди. «Расмол», «дастмой» сузлари мусулмон сав-

АМИР ТЕМУР
ЖАХОН ТАРИХИДА

доғарлари оғзидан ва бу сузларнинг таржимаси булган «капитал» эса европалик савдогарлар оғзидан тушмай қолди.

Савдо-сотиқнинг жадал ривожланиши, кул жиҳатдан, бу минтақа тараққиётини илдамлаштирди. Хазина тўла бошлади. Амир Темур имкон қадар ички савдога ҳам, ташқи савдога ҳам қўлай шароит яратди.

Урта асрларда савдо билан дипломатия уйғунлашиб кетган эди. Савдо ва дипломатия муносабатларини кенгайтириш мақсадида Амир Темур карвон йўлларини ободонлаштирди. Манзиллар ва карвонсаройлар барпо этди. У пойтахтга ёки ҳарбий урдуга кетаётган савдогар ва элчиларнинг бетўхтов юриши учун шароит яратилишини талаб қиларди. Шу мақсадда карвон йўлларида жорий этилган ямчилик (аравакашлик) хизмати ҳарбий интизомга бўйсунтирилди. Чунончи, ҳар 30 чақирим масофада бир неча ям отлари билан ямчи (аравакаш) турган.

Клавихонинг шохидлик беришича, агар бирор сабаб билан ям отлари бўлмай қолса, у ҳолда элчи истегап йўловчининг, ҳатто давлат арбобининг ҳам отини олиб қўйиш ҳуқуқига эга эди. Келтирилган бу далил Амир Темур давлатининг ҳамма ерида ямчилик хизмати яхши йўлга қўйилганлигини ва алоқа йўллари ишончли ва ҳавфсиз эканлигини кўрсатади: «Уларга (Касилия элчиларига) тез юриш учун ҳар кун янги отлар беришарди, чунки (буюк) сеньорнинг (Амир Темурнинг) буйруғи билан ҳар бир кунлик йўлда от сақланадиган жойлар ҳозирланган, бир жойда — юзта, бошқа ерда — икки юз от бўлиб, унинг юртидаги барча йўллар то Самарқандгача шундай тартибда эди.

Агар сеньор кимдир бирон ерга юборадиган бўлса ёки кимдир унинг ҳузурига келаётган бўлса, улар бу отлардан фойдаланиши ва отлар кечаю-кундуз тез чопиши керак эди. Одамсиз йўлларда ҳам, аҳоли зич яшайдиган жойларда ҳам отлар тайёр турарди. Кимсасиз жойларда сеньор яқинроқдаги шаҳар ва қишлоқлар аҳолиси от ва озиқ-овқат келтирсин деб катта карвонсаройлар қурдирган. Отларни парварнишлаб турувчи маҳсуе одамлар бўлиб, улар анчо (ямчи) деб юрнтилган.

Шундай қилиб, подшога хабар келтирган чопарларнинг отлар эгар-жабдуқларидан ечилиб, бошқа, дам олиб турган отлар билан алмаштирилди.

Чопарлар кетаётганларида анчолардан бир-икки киши уларнинг отларига қараб борарди. Улар подшо отлари турган навбатдаги бекага етиб келганларида илгари алмаштирган уз отларини олиб қайтишади ва йўловчига бошқа анчо ҳамроҳлик қилади.

Шунга қарамай, йўлда бирор от баноғоҳ ҳориб қолса, дуч келган бошқа бир йўловчини отидан тушишга мажбур қилардилар ва отини олиб қўйиб, подшо отларини дам олишга қолдирардилар. Уларнинг одаги шундайки, агар бирон отлиқ йўлда кетаётган бўлса, у элчи (буюк) сеньорнинг ҳузурига кетаётган одамга отини бериши шарт, чунки у ё сеньорнинг ҳузурига кетаянги ёки унинг буйруғини бажараяпти. Мабодо йўловчи эътироз билдиргудек бўлса, у бу беодоблиғи учун боши билан жавоб беради, зеро сеньорнинг буйруғи шундай.

Лозим бўлса, ҳатто аскарларнинг ҳам отлари олиб қўйилади. Бу (Касилия) элчилар узлари ва уз одамлари учун бир неча марта шундай отларни олиб қўйиб, уларни (эгаларини) отларни қайтиб олишлари учун уз ортидан келишга мажбур қилганлар.

Айтадиларки, агар керак бўлса, нафақат оддий одамларнинг, балки ҳатто сеньорнинг катта узининг ҳам отини олиш мумкин булган. Элчиларга айтдиларки, аввал шундай бир воқеа бўлган: буюк сеньорнинг ҳузурига кетаётган элчилар унинг катта узини отидан тушишга мажбур қилганлар. Фақат бу йўлгина эмас, балки унинг бутун мамлакатига йўллар шундай отлар билан таъминланганки, шундай тез юриш туфайли подшо бир неча кундаёқ узининг барча мулкларидан ва теварак-атрофдан хабардор бўлиши мумкин» (1).

Амир Темур давлатининг барча ҳудудларида қаттиқ интизомга бўйсунтирилган аниқ ва тезкор йўл-алоқа хизмати жорий қилинган. Муболағасиз айтиш мумкинки, бундай хизмат Темур ва Темурийлар давлатининг илдам тараққиётига олиб келди.

Узоқ мамлакатлардан карвон йўллари бўйлаб келган савдогарлар узлари билан фақат молларгина эмас, балки бошқа мамлакатларнинг иқтисодий аҳволи, турмуш тарзи, одатлари ва дини ҳақида янги-янги хабарлар келтирардилар. Улар айни вақтда маданият тарқатувчилар ҳам эдилар, чунки қўлёзма китоблар, қоғоз олиб келишар, бошқа халқлардан эшитган ҳикоя, афсона ва ривоятларни сузлаб берардилар.

Европаликларга чега-ра гўйиш учун беҳуда интилган Боязид устидан қозонилган ғалаба Амир Темур ҳақида илқ фикр юритиш учун асос бўлди.

Тильман Хагель

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

Уз навбатида, маҳаллий савдогарлар узоқ юртларда булиб, жуғрофий тасавурларини кенгайтирар, сафардан қайтиб келиб, уз ишлари ва саргузаштлари ҳақида ҳикоя қилиб берардиларки, уларни мушыйлар ёзиб олишарди. Савдо шу тариқа маданият ва адабиётнинг ривожини рағбатлантирарди.

Амир Темур уз ҳарбий ҳаракатларини узоқ ва яқин мамлакатлар ила фаол дипломатик муносабатлар билан бирга олиб борарди. Умуман у тинч йул билан қилинган барча дипломатик ҳаракатлар ҳеч бир натижа бермаган ҳоллардагина ташқи дипломатик мақсадга эришишнинг бир воситаси сифатида урушдан фойдаланар эди.

Бу борала Амир Темурнинг Миср мамлуклари билан булган дипломатик муносабатлари жуда ибратлидир.

МИСР СУЛТОНЛАРИ БИЛАН ДИПЛОМАТИК МУНОСАБАТЛАР

XIV аср охирида вужудга келган муайян халқаро вазият туфайли Осиё, қисман Африка ва Европа ҳудудида Усмонли Туркия, Амир Темур давлати, Миср мамлуклар салтанати ва Олтин Урда энг қудратли давлатлар сифатида сиёсий майдонга чиқди.

1382 йили Мисрда ҳокимият тепасига келган Султон аз-Зоҳир Барқуқ бошлиқ черкас мамлуклари давлати таркибига кирган Сурия, уларга тобё бўлган Ироқ ва муқаддас саждагоҳлар макони Ҳижоз билан биргаликда қудратли кучга айланган булиб, Шарқдаги қушни мамлакатлар учун ҳимоя вазифасини ҳам уғарди. Шу сабаб қатор мамлакатлар ва амирликлар мамлуклар давлатини эътироф этиб, унинг ҳимоясига умид боғлаган ҳолда мамлуклар давлати билан сулҳ тузишга шошлди.

Марказий Осиёда Амир Темур марказлашган йирик давлат тузиб, унинг гарбий сарҳадларида нуфузи ошаборгач, улар уртасидаги бу ҳаракат айниқса кучая борди. Амир Темур давлатининг қудрати ва нуфузи орта бориши билан Миср мамлуклар салтанатига қул қушнилари мурожаат қилиб, ёрдам сўрай бошладилар. Масалан, Синжар, Қайсария ва Такрийтнинг ҳокимлари 1383 йили Миср Султонига мактуб йўллаб, уларини унинг тобелари ҳисоблаб, хутбани унинг номи билан уқиганларини билдирганларида Султон Барқуқ дарҳол улар илтимосини бажо келтириб, уларни уз ноиблари этиб тайинлади (2).

Уз навбатида, айтиш жоизки, бу воқеалар Амир Темурнинг баъзи араб мамлакатлари ҳудудларида пайдо бўлиши билан бир вақтга туғри келди. Жумладан, 1386 йили Амир Темур қушинлари Табриз шаҳрини қамал қилди ва ундан ҳоким Қора Юсуф туркманни ҳайдаб чиқариб, шаҳарни эгаллаганларида Ироқ ҳокими Султон Аҳмад ибн Увайс Жалойир бунга қул ҳам эътибор бермай, мамлакат ичкари-сига — Багдолга чекинини билан чегараланди. Айни вақтда бу воқеалар яхшиликка олиб келмаслигини ҳис қилиб, туркман қора қуюнчилар қабиласининг бошлиғи Қора Юсуф ва бир қатор араб йулбошчилари билан Амир Темурга қарши битим тузди.

Шу билан бирга, 1388 йил охирида Амир Темур қушинлари Табриздан чиқиб кетганларида Қора Юсуф Табризга қайтиб келиб, яна шаҳарни қулга киритди. Қора Юсуф Миср Султонни Барқуққа мактуб йўллаб, Табризда унинг номи билан қул зарб этиб, масжидларда унинг номи билан хутба уқитиладганини билдирди ва узини Султоннинг Табриздаги ноиб этиб тайинланишини суради (3).

Таъкидлаш лозимки, Багдол ҳокими Султон Аҳмад ибн Увайс Жалойир бадахлоқлиги билан танилган булиб, фиску фужур ва бузуқликка муккасидан кетган эди. Айни вақтда у ҳоким сифатида мамлакатни ёмон илора қилар эди, ҳаддидан ошиб, ҳатто уз биродарларига зулм утказиб, уз ҳарбий бошлиқлари ва амирларини муттасил таҳқирлаб, раъиятга нисбатан ҳеч раҳм-шафқат қилмай, соятда адолатсизлик ва ноҳақлик билан ҳукм юритарди.

Ундан ташқари, у Қора Юсуф билан биргаликда карвонларни ва ҳожиларни талаб, карвон йўлларида қароқчилик ҳам қиларди. Шу боисдан ҳам Багдол аҳли Амир Темурга мактуб йўллаб, ундан нажот изладилар ва уни Султон Аҳмадга қарши юришга ундادилар (4).

Устига-устак Султон Аҳмад улғудек хасис булиб, бир нечта сандиқларга жойлаб қуйилган мол-давлати ва жавоҳирларидан ниҳоятда хавотирда эди. Ҳаммадан кура у узининг соқчилари бўлмиш мамлуклардан қул хавфсирарди. Шу боисдан у уз бехатарлигидан ташқари, мудом мол-дунёси ва қимматбаҳо бойликларини қай тарзда қутқарини ҳақида қул бош қотирарди. Шу мулоҳазаларга кура, уз иттифоқдоши Қора Юсуф ва Дамашқда ҳокимият

юритаётган мамлуклар билан доимий алоқала бўлиб турди.

Бир гуруҳ махсус навкарларни уч-кур отлар билан таъминлаб, улар зиммасига узи, оила аъзолари ва бойликларини куриқлашни, зарурат туғилгудек булса, қочибга тайёр турнишларини топширган. Ўз ҳудудлари чегарасида — пойтахт Бағдоддан 140 километр масофада хабарчи кабутарлар билан уз кузатувчиларини ҳам қўйдик, уларга Амир Темур қўшинларининг яқинлашуви ҳақида Султонни уз вақтида огоҳ қилишлари топширилган эди (5).

Шу воқеалар жараёнида 1386 йили Табризни забт этгач, Амир Темур Мордин ҳокими Маждиддин Исога мактуб йўллаб, уни уз ҳузурига келишга даъват қилди. Лекин Мордин ҳокими Миср Султонининг қўллаб-қувватлашидан умид қилиб, Амир Темур ҳузурига боришга Миср Султонининг рўхсати бўлиши лозимлигини рўқач қилиб, уз узрини билдирди.

Маждиддин Исонинг бундай жавобидан Амир Темурнинг жаҳли чиқиб, унга иккинчи маротаба хат йўллаб: «Сенинг ерларинг устидан ҳукм юритишга Миср Султонининг ҳеч бир ҳаққи йўқ» (6) деб узил-кесил уз фикрини билдирди ҳамда унга хат йўллашдан мақсади унинг билан дустона муносабатлар урнатилганлигини Мордин ҳокимига уқтирди. Амир Темур узининг бу ҳолисе ниятини яна Маждиддинга мактуб билан бирга қимматбаҳо сарпо, олтиндан ишланган буюмлар, жавоҳирлар ва қўндан-қўн динорлар ҳам юбориб билдирди.

Мордин ҳокими Маждиддин Исо Амир Темур билан булган бу ишлар ҳақида Миср Султони Барқуққа хабар етказиш таралдудиди бўлганида 1393 йили Амир Темур қўтилмаганда орқага қайтиб ғарб томондан Бағдод устига ҳужум қилди.

Султон Аҳмад ибн Увайс Амир Темур қўшинлари ҳужуми қўтилаётган шаҳарнинг ғарбий томонидаги куприкдан ўтиб, куприкни буздириб ташлади ва шаҳар чоғи уз хонадони аъзолари, хотинлари ва бойликларини олиб шаҳарни тарк этди. Бағдодни муҳосара қилиш 1393 йил июл ойида бошланиб, икки ой давом этди, шундан кейин Амир Темур Бағдодни эгаллашга муваффақ бўлди.

Муҳосара чоғидаги шиддатли жангларда кўп одамлар ҳалок бўлди, шаҳарнинг талай қисми, жумладан, деворлари, масжидлар ва бозорлар вайрон этилди. Амир Темур Султон Аҳ-

маднинг орқасидан уз угли Мироншоҳ бошлиқ таъқиб гуруҳини юборди.

Икки кун таъқиб қилгач, Ҳилла деган жойда улар Султон Аҳмадни қувиб етдилар, унинг бойликлари, баъзи хотинларини қўлга олдилар. Султон шерикларидан бир қисмини қиличдан утказиб, бир қисмини асир туширдилар. Султоннинг узи уч юзга яқин суворийлари билан зурга қочиб қутулиб, ярим яланғоч ҳолда Султон Барқуқнинг ҳомийлиги ва ҳимоясини сураб унинг ҳузурига равона бўлди.

Султон шаҳарни ташлаб қочгач, Бағдод аҳли узлари шаҳар дарвозаларини очиб омонлик ултонини тулади ва Амир Темур ҳокимиятини тан олди. Амир Темур шаҳарда икки ой бўлиб, баъзи муаррихларнинг гувоҳлик беришича, Султон Аҳмадга тегишли бойликлар ва жавоҳирлар ҳамда шаҳар аҳлидан олнган омонлик тулови билан чегараланган.

Неча асрлар шон-шўҳратга бурканиб, бутун мусулмон дунёсининг гуллаб-яшнаган марказига айланган Бағдоддан бундан ҳийла мулдат муқаддам ичкиликбозлик авж олган эди. Амир Темурнинг фармонида биноан шаҳарда мавжуд барча спиртли ичимликлар Дажла дарёсига тўқдириб юборилиб, ушунда шаҳарда кенг тус олган фотиҳонахоналар ёпилиди.

Шаҳардаги машҳур усталар, ҳунармандлар, санъат аҳли, машшоқлар, мунажжиму меъморларни Самарқандга кучириб олиб келди. Амир Темур қўтилмаганда Бағдодни тарк этди. Бағдоддан кетатуриб Амир Темур Қоҳирага, Султон Барқуққа оғзаки мактуб билан уз элчиларини жунатди. Амир Темур элчилари орқали Султон Барқуққа билдирган таклифлари жумласидан иккала, яъни Амир Темур ва Султон Барқуқ давлатлари ўртасида дустона муносабатлар урнатилиши, савдогар ва тижорат аҳллари бемалол борли-келдиларини амалга оширишлари, бундан кейин уртада ҳеч қанақа ихтилоф ва адоват ҳаракаглари бўлмаслиги ҳақида фикрлар билдирилган эди. Бироқ Султон Барқуқ Амир Темур элчиларини қатл этиб, узининг бу ишидан гоятда сурурга тулди.

Султон тасаввурича, бир томондан, Бағдодни эгаллаган Амир Темур мамлуклар давлатининг ғарбий сарҳалларига жуда яқинлашган булса, иккинчи томондан, энг асосийси Миср Султонининг Амир Темур элчиларига нисбатан бундай муомаласининг бонси айни шу пайтда Султон Барқуқ усмон-

(Соҳибқирон) Миср элчисини хайбат ва камар билан тақдирлаб, кўп инъомлар берди. Сўнгра унга қайтишига рўхсат этиб, мавлоно Абдуллоҳ Қошини эли сифатида бир гуруҳ билан унга қўшиб жунатди. Мактуб ҳам йўллади: олтин сувиди ёзилган, эни 44 саз (1,8 м), узунлиги аттми саз (42 м), машҳур хатот мавлоно Шаиҳ Муҳаммад халжа Бандир Табрэзии угли қалами билан битилган.

Шарафуддин Али Яздий

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

ли турклар Султон Боязид сиймосида салобатли бир игтифоклош тошан эди.

Чунончи, Амир Темур кушинларидан бир қисмининг Анатолиянинг айрим ҳудудларида туриши турк Султонининг Амир Темурга қарши очиқдан-очиқ газабини қузғатган эди. Шунга кура, Миер ва турк Султонлари узаро мустаҳкам иттифоқ тузиб, Амир Темурнинг адабини бериб қуймоқчи булдилар. Уларнинг тасаввурича, на Дажла дарёсигача, на Журжон денгизигача улар кушинларининг йулига туеиқ була оладиган ҳеч бир куч йуқ, чунки уларни шимол томондан туркманлар, жанубдан Сурия араблари қуллаб-қувватлайдилар.

Шу режага мувофиқ турк кушинлари осонлик билан Мосулгача етиб келган булса, Миер Султонининг кушинлари Дажла дарёсидан утиб Бағдодга кириб келдилар. Улар узлари билан илгарироқ Қоҳирага қочиб келган Султон Аҳмад ибн Увайеини Миер Султонининг ноибни сифатида уз тахтига утқазини мақсадида Бағдодга олиб келдилар.

Масала шу тарзда ечилиганидан мамнун булган Миер мамлуклари Бағдоддан, турклар эса Мосулдан қайтиб уз юргларига кетганларида Аҳмад ибн Увайе олатдаги ташвишлари билан ёлғиз қолди.

Амир Темур билан Султон Барқуқ уртасидаги расмий алоқатар 1385 йилдан бошланган эди. Ниёбатан қисқа муддатда — 1386 йилдан то 1405 йилгача Амир Темур ҳамда Миер Султонлари Барқуқ ва Фараж, шунингдек уларнинг Суриядаги ноиблари уртасида тахминан 25 марта мактуб ва элчилар алмашуви булди (7).

1385 йил ноябрь ойида Амир Темур узининг махсус элчиси орқали Султон Барқуққа мактуб йуллади. Элчи Қоҳирада яхши кутиб олинниб, унга муносиб жавоб ҳам қайтарилган эди. Лекин афсуски, бу мактубнинг мазмуни очилмасдан қолди (8).

Аввал зикр қилинганидек, кейинги йили Қоҳирага Мордин ҳокимининг чопарлари келиб Амир Темур Табризни эгаллагани, Султон Аҳмад ибн Увайе пойтахт Бағдодга чекингани ҳақида хабар етказдилар. Ушанда Султон Аҳмад қандайдир бир аёлни Султон Барқуққа жунатиб, Амир Темурнинг нияти аввал Бағдодга кириб, сунгра Сурияга қайтиш эканлигидан Султонни огоҳ қилмоқни истаганди. Аёл Дамашққа келгач, шаҳар ноибни Байда-

мир уни дарҳол Қоҳирага — Султон ҳузурига жунатди. 1387 йилда Қоҳирага келган бир хабардан Амир Темур Амуд ҳокими Қора Юсуфни тор-мор қилиб, шаҳарни эгаллагани ва Қора Юсуф қочиб кетгани маълум булди.

Бундай хатарли воқеалардан кейин Султон Барқуқ уз қозилари, фақиҳлари ва амирларини йиғиб машварат қилди. Узоқ давом этган тортишувлардан кейин кушиннинг зарурияти учун вақф ерларидан бир йиллик ҳосилни йиғиб олин ва ахборот туллаш учун Сурияга йирик амирлар бошчилигида уч юз киши жунатиш хусусида қарор қабул қилинди.

Кушиннинг асосий қисми йулга тушишидан олдин шу тариха илғор гуруҳ жунатиш мамлукларнинг одати эди (9). Уша йили Амир Темур кушинлари мамлукларга қушни ерларга кетма-кет қуққисдан ҳужумлар уюштирди. Уларнинг мамлуклар давлати чегараларига яқинлашиб қолгани ҳақида овозалар тарқалди.

1388 йилда мамлукларнинг Амир Темур кушинлари билан биринчи мартаба қуролли туқнашуви юз берди. Сивос туркманлари мамлукларнинг узлари устига уюштирган ҳужуми туфайли Амир Темурга ҳимоя сураб мурожаат қилганлари бунга сабаб булган эди. Тақнашувда, гарчанд сон жиҳатидан Амир Темур кушинлари куп булмаса-да, ғалаба Ҳалаб ноибни Ялбуға ан-Носирий бошчилигидаги мамлукларда булди.

Йилнинг охирида Амир Темур уз ватанига қайтди. Амир Темурнинг йуқлигидан фойдаланган Қора Юсуф тузатдан Табриз устига ҳужум қилиб, шаҳарни Амир Темур одамларидан тортиб олди. Қора Юсуф бу билан чекланиб қолмай, хутбани Султон Барқуқ номига уқитиб, шунингдек Султон Барқуқ номига пул ҳам зарб этиб, унга уша дирҳамлардан юбордики, унинг бу ишидан Миер Султонни гоят мамнун булди (10).

Шунинг таъкидлаш керакки, Султон Барқуқ ҳар сафар Темурга уга нафрат билан муносабатда булиб, доимо «Мен ... ундан қурқмайман, чунки барча (подшоҳлар) унга қарши мени қуллаб-қувватлайди, мен фақат Ибн Усмон (Боязид)дан қурқаман» (11) — дея таъкидларди.

Воқеаларнинг шу тарзда ривожига қарамасдан беш йил тинч-осойишта утиб, купилмаганда, Амир Темурнинг 1393 йилда Бағдодга қайтишидан кейин вазият ҳийла кескинлашди. Гап шундаки, шу йили Амир Темур Қайса-

Йуларга қузатувчи ва соқчилар қуисилар, ҳар бир работга бир нечта одамни жолаштирсиларки, пузларни қузатиш ва сақлаш ислари шуларга тегишли булсин. Йуловчилар молларини нафрат босиб, узирлатиб қуймасликларининг вазифаси ҳам ушларнинг зиммасида булсин.

«Темур тузуклари».

АМИР ТЕМУР
ҲАҶОН ТАРИХИДА

рия. Туқат ва Сивас ҳокими Абу-л-Аббосга мактуб йўллаб, ундан узига итоат қилишини талаб қилди. Ҳоким бу мактубга рад жавобини берган ва мактубнинг нуسخасини Миер Султон Барқуққа, бирини эса турк Султон Боязидга юборган. Амир Темурнинг ғарб томон юриши эҳтимол тобора кучайиб бориши натижасида Боязид, Барқуқ, Тухтамиш ва Қози Бурҳониддин турлик иттифоқини туздилар (12).

1383 йилдан буён Султон Барқуқ билан иттифоқда бўлган Абу-л-Аббос Амир Темур элчилари бошлиқларининг (кибор русул) калласини танасидан жудо қилиб, кесилган бошларни тирик қолган элчиларнинг бўйнига осиб, уларнинг ярмини Султон Барқуққа ва қолган ярмини турк Султон Боязидга жунатди. Бу икки Султонга мактуб ҳам йўллаб, улардан Амир Темурга қарши ишқилинч ёрдам кўрсатишларини сўради (13).

1393 йил октябрида Бағдодда турган Амир Темур бағоят қимматбаҳо совғалар ва мактуб билан узининг гоятда обрў-эътиборли ва доно уламоларидан шайх Суваҳ бошчилигидаги махсус элчиларни Султон Барқуқ ҳузурига жунатди (14).

Элчилар Суриядаги ар-Раҳба шаҳрига етиб келгач, шааҳр мутаваллиси уларни мамлакатга киритиш учун Султон Барқуқнинг рухсатини сўради ва элчилар билан бирга қуллар, жорилар ва ҳоказолардан иборат Султонга купдан-куп совғалари борлигини ҳам унга хабар қилди. Шунда элчиларни уша жойнинг узига зиндонга ташлаш, Амир Темурдан келган мактуб ва совғаларни унга жунатиш хусусида Султондан амри-фармон келди.

Амир Темур мактубида Миерга қочиб келган Бағдод ҳокими Султон Аҳмад ибн Уваййсни мамлакатдан чиқариб юбориш талаб қилинган эди. Бундан ташқари, мактубда шу нарса ҳам таклиф қилинган эдики, Амир Темурга тегишли ҳудудлар Миер давлати ҳудудлари билан чегараловлиги сабабли яхши қўшничилик муносабатларини ўрнатиб, элчилар алманлиниб, дўстона алоқаларни мустаҳкамлаш орқали савдо аҳли ва тижоратчилар учун бир мамлакатдан иккинчисига ҳеч бир тўққинликсиз бориб, уз ишлари билан шуғулланиши учун имкон яратиш кабилар айтилган эди (15). Темурнинг бу таклифлари Султон Барқуққа ёқмади ва ҳамма жойда расм бўлган тартиботларга хилоф равишда уз ноибига Темур элчиларини қатл этишни амр қи-

либ (16), бу билан унга нисбатан адovatини очикдан-очик изҳор этди.

Миер Султон Барқуқ билан турк Султон Боязид ва бошқа гуруҳлар уртасидаги амалий ҳамкорлик шу пайтдан бошланган эди. Айни вақтда Қора Юсуф Авник қалъасининг сардори, Темурнинг яқин қариндоши Аталмиш билан бўлган жанг иайтида уни тутиб, Султон Барқуққа жунатганда, уз навбатида, Султон уни дарҳол зиндонга ташлатди (17). Шу воқеалар жараёнида Ҳалаб ва Малатия ноибларининг жангчилари билан Амир Темурнинг илгор қўшинлари уртасида Руха деган жойда енгилгина туқнашувлар бўлиб, унда Амир Темур қўшинлари мағлуб бўлгандилар.

Амир Темур қўшинининг аксарияти қириб ташланган, қолганлари асирга олинган, бир қисми эса ҳар тарафга қочиб кетганди. Шу жангдан кейин Амир Темурнинг қатл этилган 240 та аскарларининг калласи бир гуруҳ асирлар билан бирга Қоҳирага жунатилди (18). Бу воқеалар асносида Султон Барқуқ шошилинч равишда Амир Темурга қарши жангга ҳозирлик кура бошлади ва бу жангни шахсан ўзи бошқарадиган бўлди. Бу жангга тайёргарлик ишлари авжига чиққан пайтда Амир Темурдан Султон Барқуққа иккинчи мактуб келди.

Султон Барқуқ шаънига баъзи дуқунисалар баён қилинган мазкур мактубда Амир Темур Султонни уз элчиларини улдиринида, шунингдек, узига тонширишни талаб қилган Бағдод ҳокими Аҳмад ибн Уваййсга бошпана беришида айблади (19). Узининг жавоб хатида Султон Барқуқ Амир Темурни худосиз деб атади, узини эса ҳар қандай тажовузорликка қарши ислом динининг ҳомийси деб эълон қилиб, фақат амир ал-мўмининга (яъни халифага) ва пайгамбарга итоат этишлигини билдирди.

Керакли кийим-бош ва асбоб-анжомлар пухта тайёрлаб қўйилганидан кейин 1394 йил апрелида кун сонли мамлуклар армияси Султон Барқуқ қўмондонлигида йўлга чиқди. Айни вақтда уз одамларини атрофига олган Ироқ ҳокими Аҳмад ибн Уваййс ҳам йўлга отланди.

Амир Темур бу вақтда ўли Мироншоҳни Бағдодда қолдириб, ўзи Ҳиндистон сафарига отланган эди (20). Гарчи Амир Темурнинг Бағдоддан чиқиб кетгани ҳақидаги хабар Султон Барқуққа етган бўлса-да, у сафарини давом эттириб, узининг кун сонли ар-

Амир Темурнинг Боязид устидан талабаси нарсоний оламни сақлаб қолди. Боязиднинг Никитос салбийчилари устидан талабасидан кейин Византия Усмонли турклар сиқувида ҳалокатга учради ва унинг таназзулга ют тутиши бир ойлик мавсала эди. Усмонли туркларнинг Анқарада мағлуб бўлиши Византиянинг ярим аср эркин нафас олишига имкон берди. Византия Амир Темурнинг Ғарбий Осиёдаги талабасидан Москва ушунг Олтин Урда устидан қозонган талабалирига тенг келадиган ютукқа эга бўлди.

Р. Гроусит

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

миясн билан 1394 йил майида Дамашққа етиб келди.

Дамашқда Миср Султони, Олтин Урда ва турк Султони Боязиднинг элчилари билан учрашиб, Амир Темурга қарши уларнинг нафратини қузғатаи ва биргалашиб ҳаракат қилиб, ундан қутулишида уз рағбатини билдирди. Амир Темур сиқуви натижасида уз ерларининг ичкарисига қараб чекинган Тухтамиш юборган элчилар уз хонларининг Султон Барқуққа курсатадиган мададини чиройли ифода этиб, унинг Султон Барқуқ билан Амир Темурга қарши «мудофаа иттифоқи»ни тузишга рағбатини изҳор қилдилар (21).

Ҳозир булган Султон Боязид элчилари ҳам Султоннинг Амир Темур билан жангида Султон Барқуқ билан иттифоқдош бўлишига интилишини, шунингдек уз Султонларининг Миср Султони тасарруфига узининг қўшинидан икки юз минг кишини беришига тайёр эканлигини билдирдилар (22). Ушбу таклифлари учун Султон Барқуқ уларга уз миннатдорчилигини изҳор этиб, бу фикрларга тегишли жавобини берди (23).

Айни вақтда Султон Барқуқ Бағдод ҳокими Аҳмад ибн Увайсга ҳар томонлама ёрдам курсатиб, Бағдодга уни ноиб сифатида жунатди. Натижада Аҳмад ибн Увайс 1394 йил июнида мамлук қўшинлари ва туркман Қора Юсуфнинг ёрдами туфайли Амир Темурнинг угли Мироншоҳ устидан талаба қозониб, Бағдодни қайтариб олишига муваффақ бўлди.

Аҳмад ибн Увайснинг талабасини эшитган турк Султони Боязид Султон Барқуққа мактуб йўллаб, Амир Темурга қарши курашда зарурат туғилса, уз қўшинларидан унинг ихтиёрига юборишини шахсан тасдиқлади. Шунингдек, мамлуклар давлати ерлари билан чегарадош булган туркман амирликларининг бошлиқлари ҳам Султон Барқуққа итоат этишларини билдириб хабар юбордилар (24).

1395 йил бошларида Барқуқ Қоҳирага қайтиб келди. Орадан бир йил ўтгач Амир Темур Қоҳирага Султон Барқуққа уз вакилларини юбориб, бир йилдан ортиқ вақтдан буён Қоҳирада зиндонда ётган Аталмишни озод этишини талаб қилди. Султон Барқуқ Амир Темурнинг бу талабига эътиборсиз қараб, Аталмишга «Миср заминида менга жуда яхши» (25) деган мазмунда хат ёзиб юборишини буюрди. 1399 йил Султон Барқуқ вафот этгач, Миср ва Сурия Султони тахтига унинг

ун бир ёшли угли ан-Носир Фараж утирди.

Султон Барқуқнинг вафоти туфайли Мисрда вужудга келган беқарорлик вазиятидан фойдаланган турк Султони Боязид ал-Ублайсийн ва Малатияга ҳужум уюштириб, Дарадни муҳосара этди.

1399 йил сентябрида ахборот туپлаш учун Султон Фараж юборган амирлардан бири турк Султони Боязид Сивасла ҳукм юритиб, аҳолига қўшданкуп қулфату потиричликлар етказаетганлигини хабар қилганди. Иккинчи томондан, турк Султонининг бу хатти-ҳаракатлари Амир Темурни ранжитди.

1399 йил июлида Амир Темур Ҳиндистонни тарк этди ва Озарбайжон ҳудудига келиб Табризни қароргоҳ тутди. Табризда турганида турк Султони Боязидга мактуб йўллаб, олоб билан унга узининг Қора Юсуф ат-Туркманний ва Бағдод ҳокими Аҳмад ибн Увайс билан буладиган урушида бетарафликда бўлишини ишорат қилди.

Лекин Султон Боязид Амир Темурнинг бу маслаҳатини қулоққа олмасди ва унинг хатига «ёрдам сураган одамни уз ҳолига ташлаб қўйиш туркларнинг одатидан эмас» — деб қурелик билан жавоб қайтарди. Кейин унга қарши кучли қўшин билан боришини ва қаерга бормасини, уни таъқиб қилишини билдирди (26). Шу мулоҳазаларнинг барчасидан Амир Темур чиқарган ҳудоса шу бўлдики, Боязид билан иттифоқ тузиш ҳусусида гап юритиш бефойда, устига-устак Бағдодда вазият анча кескинлашган бўлиб, Амир Темур 1399 йил декабрида шаҳарни иккинчи марта эгаллади.

Аҳмад ибн Увайс ва унинг иттифоқдоши Қора Юсуф туркман шаҳардан чиқиб ғарб томон юрдилар ва мамлуклар Султонининг ёрдамига умид қилдилар. Улар Ҳалабга келиб шаҳар ноиб Дамирдошдан бошпана сурадилар. Аммо уларнинг етти минг суворийлари билан шаҳарда туриши Дамирдошга мушкул қуриниб, уларга шаҳарга киришга рухсат бермади (27). Дамирдош Ҳома шаҳрининг ноиб Дуқмоқ ёрдамида уларга қарши кураш олиб борди, бироқ мағлубиятга учради. Аҳмад ибн Увайс ва Қора Юсуф Султон Фаражга мактуб йўллаб, юзага келган вазиятни узларича тушунтиришга ҳаракат қилдилар. Аммо ёш Султон Фараж уз амирларининг маслаҳатига қура бу хатти-ҳаракатларни адолат деб билиб, Дамашқ ноибига уларга қарши ҳамма жойда уруш олиб боришни

буюрди. Нагижада, Аҳмад ибн Увайс ва Қора Юсуф турк Султони Боязидга мурожаат қилишга мажбур бўлдилар.

Боязид уларга иззат-икром курсатиб, улар билан иттифоқ тузди. Бу ҳол Амир Темурнинг қазабини қузғатди ва унинг турк Султони ерлари томон юриши учун замин ҳозирлади (28). Шундан кейин Амир Темур Сивас ва султон Боязидга тобё булган унинг ноиб амир Мустафога қарши ҳарбий ҳаракат бошлади. Сивасга малад курсатиш учун 1400 йил июлида Боязиднинг угли Сулаймон бошлиқ турк қўшинлари илгарилаб юрдилар. Амир Темур уни тор-мор этгач, Сулаймон уз иттифоқдонни Қора Юсуф билан Бурсада турган отаси ёнига қочиб келди.

Амир Темур Сивасни эгаллади, шаҳарга кўп талафот етказдилар. Шундан кейин Амир Темур 1400 йил октябрида Малатия шаҳрини ишғол қилди. Малатияда турган вақтида Амир Темур узининг биринчи мактубини Султон Фаражга йўллаб, хатида унинг отаси йўл кўйган «хатолар»ни: унинг элчиларини ўлдиргани, Агалмишни зиндонга солганини ўқиди. У Фараждан дарҳол Агалмишни озод этишини талаб қилди ва уз талаби бажарилмаса, «Сурия ва Миер халқидан уч олишлитини» (29) ўз мактубида таъкидлади. Амир Темур элчилари Халабга етиб келганларида шаҳар ноиб, одатдагидек, улар ҳақида Султон Фаражга хабар юборди.

Султон Фараж отаси қилгани каби Халабдаги ноибга элчиларни тутиб олиб зиндонга ташлашни буюрди. Бу шармандали хатти-ҳаракат ёш Султон ва унинг амалдорларининг мана шундай қалтис вазиятда устумонлик билан сиёсат олиб боришдан беҳабар эканликларини яна бир қарра курсатди. Султон Фаражнинг уз элчиларига нисбатан бу тарзда муомаласини билгач, Амир Темурнинг қони қайнаб Фаражнинг бу қилиги ва унинг отасининг уз элчиларини ўлдирганлиги учун улардан уч олишга қарор қилди. Шу бондан ҳам у Султон Боязидга томон эмас, энг аввал Миер Султони устига юриш қилишга иродат этди.

1400 йил ноябрида Амир Темур қўшинлари ал-Баҳасна устига юриш қилдилар, Амир Темур қўшинларининг қудратини курган шаҳар ноиб дарҳол Амир Темурга итоат изҳор этди. Амир Темур номи билан пул зарб этиб, жума намозида унинг номини хутбага қўшиб ўқиди. Шундан кейин Амир Темур Айнтоб шаҳрини эгаллади,

унинг ноиб Халабга қочиб кетгач, Амир Темурнинг узи шаҳарга ноиб тайинлади.

Бу воқеалардан кейин Амир Темур Дамашқ ноиб Судунга мактуб йўллаб, унга вужудга келган вазиятни тушунтиришга уринди: Султон Боязиднинг адабини бериш учун Сивасни эгаллагани, Миерга томон юриш бошлаганини эса Қоҳирада зиндонда ётган уз қариндоши Агалмишни озод этиш ва бу мамлакат билан маромида муносабат урнатилиш мақсадини изоҳлади (30).

Лекин Дамашқ ноиб Амир Темурнинг бу мактубига эътибор бермади ва унинг элчисини чормихга (салибга) тортишни буюрди (31). Дамашқ ноибининг бундай хатти-ҳаракатидан кейин Амир Темур қўшинлари Халаб устига ташланди.

Бу вақтда Суриянинг Дамашқ, Тароблус, Ҳома, Сафад ва Ғазо каби шаҳарларининг ноиблари уз қўшинлари билан Халабда тулланган бўлиб, улар уртасида бирлашиб ҳаракат қилиш хусусида ягона режа бўлмай, шаҳар аҳли ва зикр қилинган шаҳарлар бирлашган қўшинларининг қаттиқ қаршилиқ курсатишларига қарамасдан, шаҳарнинг забт этиб бўлмайдиган мустаҳкам қалъаси ишғол қилиниб, аҳоли талон-тарож этилди, шаҳар аҳли ва қўшиннинг кўпи ҳалок бўлди (32).

Кўп одамлар қувиб келаётган қўшиндан қочиш пайтида ҳалок бўлдилар, талай одамлар от ва филларнинг оёқлари остида қолиб нобуд бўлдилар. Ноиблар — Судун ва Дамирдон асирга олинди.

Халабни ишғол қилгач, Амир Темур узининг илгариги талабларини такрорлаб, яна Султон Фаражга мактуб йўллади. Уз қариндоши Агалмишни озод этиш, агар у шундай қилса, у уз ҳузурда асирда турган унинг ноибларини ва бошқа асирларни бушатишини билдирди.

Лекин Султон Фараж бу сафар ҳам Амир Темур талабларини рад этди. Нагижада, шаҳар ва унинг аҳли учун Султоннинг бу хатти-ҳаракати қимматга тушди. Амир Темур қўшинлари йўл олган навбатдаги йўналиш - пойтахт шаҳар Дамашқ бўлди. Бу вақтга келиб Султон Фараж уз қўшинларига бошлиқ бўлиб Қоҳирадан чиққан эди.

Миер Султони 1401 йил январида Дамашққа етиб келиб, улар шаҳарнинг жанубий деворларидан икки мил масофада жойланган Ялбуға деган текисликда тўхтадилар (33). Суриянинг пойтахти гомон юз тугган Амир Темур

У (Амир Темур) насронийлик учун ноқулай бир вақтда Европа уфқида пайдо бўлди. Буюк парчаланиш лотин черковини нутурдан кетказди, улат касаллигининг тарқалиши феодал князлар уртасидаги низолар билан қорилиб кетди, дарвозалари олдидан усмонли турклар турган силаси қуриган Византия салтанати уз тақдирининг нима бўлишини иттикорона кутарди. Шунга қарамай, Европа учун умид чақмоқлари мақнади. Шарқдан Усмонли турклар мулки томон сон-саноксиз суворий қўшинларига бош бўлиб заковат соҳиби, моҳир шахматчи, малакали илоҳийчи, буюк қумондон Амир Темур яқинлашиб келарди.

Хилъда Хужжам

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

қушинлари йул-йулакай Баалбак қалъасини эгалладилар, бу қалъа узининг бетакрор нафосати ва улугворлиги билан Амир Темурни ўзига мафтун этганди.

Амир Темур қушинлари Дамашқ чегида жойлашган Қатана қишлоғида қарор топиб, шундай жойлашдиларки, улар Султон Фараж қушинларининг юриш-туришларини кузатиб турардилар (34).

Шуни ҳам қайл қилиш керакки, охирги маротаба Султон Фаражга ҳат йўллаб Аталмишни озод қилиб, унинг номи билан пул зарб этишни таклиф этганда Миср Султони уз одатига ҳилоф равишда Амир Темур элчиларини иззат-икром ва хурсандчилик билан қабул қилиб, улар учун уз қушинининг улкан парадини уюштириб, уларга қимматбаҳо совғалар ҳам топширган эди. Қайтишда Амир Темур элчилари Миср Султониининг элчилари билан бирга қайтгандилар.

Ўзининг жавоб хатида Султон Фараж Аталмишни бир кун мобайнида зиндондан озод этишни ваъда қилиб, бундан кейин Амир Темур билан дустона муносабатлар урнатишга тайёр эканлигини изҳор этган эди.

Мактубларнинг бу тарздаги дустона оҳангига қарамасдан иккала томон ҳам Дамашқ остонасидаги жойларидан туриб ҳал қилувчи жангга пухта ҳозирлик курардилар. Лекин улар уртасида кутилган бу ҳал қилувчи жанг юз бермади. Чунки Султон Фаражга Қоҳирадан ҳамроҳ булиб Дамашққа келган амирларнинг бир қисми кечаси махфий равишда Қоҳира томон жўнаб кетганлиги, шунингдек Қоҳирада мамлуклар амири Ложин бошчилигида Султонга қарши фитна тайёрланаётгани ҳақида Фаражга маълум булиб қолди.

Шу тўғайли Султон Фараж ҳам Дамашқни уз ҳолига ташлаб яширинча Қоҳира томон йўлга чиқди. Уз ҳолига ташлаб кетилган Султон армияси уртасида парокандалик бошланди. Бу ҳолатларнинг барчаси Амир Темурнинг Дамашқни эгаллаши учун имкон яратди, гарчанд, шаҳар аҳли қаттиқ қаринлик курсатган бўлса-да, у шаҳарни эгаллади (35).

Амир Темур турк Султони Боязид устидан ғалабага эришганидан кейин уз мамлакатига қайтатуриб, Султон Фаражга яна бир мактуб йўллади, унда узининг Боязид устидан эришган зафарини таърифлаб, аввалгидек Аталмишни зиндондан озод қилишینی талаб этди. Агар Султон Фараж унинг

бу шартини қабул қилса, у Дамашқда асирга олинган ва унинг ҳузурлида бўлган мамлук Султониининг амирлари ва ноибларини озод қилишینی ваъда берди. Акс ҳолда, у Мисрга қайтиб, уни ер билан яксон қилиш билан таҳдид солди (36).

Амир Темурнинг бундай кескин баёнотидан кейин Султон Фараж Аталмишни қалъа зиндонидан озод қилиб, унга беш минг дирҳам ҳаля этди ва бир неча амирлари ҳамроҳлигида уни ватанига жўнатиб юборди (37).

Шундан кейин Амир Темур билан Миср Султони уртасидаги муносабат бир қадар хайрихоҳлик тусини олди.

Бинобарни, 1403 йилда, яъни Аталмиш қайтиб келгандан кейин Амир Темур Султон Фаражга мактуб билан уз элчиларини жўнатди, мактубда у мамлуклар мамлакати билан дустона муносабатлар урнатиш хусусидаги истагини билдирди. Лекин Амир Темур томонидан Султон Фаражга юборилган икки яшил байроқ — унинг Қоҳира ва Дамашққа Амир Темурнинг ноибни этиб тайинланганлигини билдириб, бу Амир Темурнинг Султон шахсига муносабатини ифода этарди. Шу боисдан ҳам, уз навбатида, Султон Фараж Амир Темур элчиларига илтифотсиз қаради ва Амир Темур унга юборган ҳаляларни қабул қилмай, унинг элчиларини уз ватанига қайтариб юборди (38).

Шу зайддаги назик жиҳатларга қарамай, Амир Темур билан Миср Султони уртасида бир қадар илиқ муносабатлар қарор топди. Чунончи, уша даврга мансуб қатор манбаларда икки мамлакат уртасидаги элчилар, мактублар алмашингани ҳақида аниқ маълумотлар келтирилган.

Жумладан, Ибн Арабшоҳ 1404 йил кузида Самарқанд яқинидаги Кониғида Амир Темурнинг турк Султони Боязид устидан қозонган ғалабаси шарофига ва Соҳибқироннинг олти неварасининг никоҳ тўйи (улар орасида ун ёшли Улугбек ҳам бор эди) муносабати билан уюштирилган катта тантаналарда қимматбаҳо совғалар келтирган Миср Султони ан-Носир Фаражнинг элчилари иштирок этганлиги ҳақида ёзди (39). Бу элчилар орқали Амир Темур хайрихоҳлик руҳида зарҳал ҳарфлар билан ёзилган, узунасига 70 газ, энига 3 газдан, яъни тахминан 1,5 метрга 35 метр улчамдан иборат мактубини ҳам Султон Фаражга юборди. Айни вақтда Абдулла Кеший исмли бир кишини ҳам элчи сифатида Мисрга жўнатиб, Амир Темур билан Султон Фа-

раж уртасида сулҳ шарҳномаси имзоланиши таклиф эгади.

XIV аср охири — XV аср бошида яшаб, ушбу воқеаларнинг бевосита шоҳиди бўлган таниқли миср тарихчиси Ибн Дуқмоқнинг тувоҳшиқ беришича, шу тарздаги сулҳ ҳақиқатан ҳам имзоланган ва Миср Султони узини Амир Темурнинг тобъи (вассали) деб эътироф этган (40).

Бошқа бир муаллиф — Ибн аш-Қозий Шубҳанинг таъкидлашича, 1405 йил январида, яъни вафотидан бир ой олдин Султон Фаражга йўллаган мактубида Амир Темур унинг мамлакатига ноиложликдан ҳужум қилгани учун Миср султонига уз узрини билдирган (41).

Юқорида келтирилган маълумотлардан шундай хулоса қилиш мумкинки, Амир Темур давлати билан Миср мамлуклар салтанати уртасидаги узаро муносабатлар йнгирма йиллик (1386—1405) даври уз ичига олади.

Амир Темур вафотидан сунг унинг униллари ва набиралари уртасида бошланган тахт учун кураш оқибатида мамлакатда парокандалик руй берди. Шундай вазиятда Шоҳрух уз ҳукмронлигини дастлаб Ҳирот, Хуросон ва Мозандаронда урнатилган муваффақ бўлди. Сунг Халил Султондан Мовароуннаҳрни қайтариб олиб, у ерга угли Улуғбекни ҳоким қилиб тайинлади.

Шоҳрухнинг (1405—1447) фаол ташқи сиёсати натижасида давлат сарҳадлари кенгайиб, тез орада у Мовароуннаҳр ва Форс ерларини ҳам тулинича уз тасарруфига олди. Қора қуюнлилар давлати Шоҳрухга жузя тўлай бошлади. Кермон ҳам тобелигини эътироф этди.

Шундай қилиб, Шоҳрух давлати яна Амир Темур давридаги каби Миср ва Сурияни уз ичига олган мамлуклар салтанати билан чегарадон бўлиб қолди. Улар уртасида урнатилган муайян муносабатларнинг бу янги палласи 1429 йили Мисрда Барсбой немли султон ҳукмронлиги даврида бошланган бўлса ажаб эмас.

Ҳарқалай, уша йили Шоҳрух Миср султони ҳузурига уз элчисини юборган ва ундан уша асрнинг мисрлик машҳур тарихчиларидан Ибн Ҳажар ал-Асқалонийнинг «Фатҳ ал-борий би-шарҳи ас-Саҳийҳи-ал-Бухорий» ва ал-Мақризийнинг «Ас-сулук ли маърифат дувал ал-мулук» («Подшоҳларнинг давлатларни билниш йуллари») номли китобларини юборини сураган.

Ушбу китоб 13 жилддан иборат бўлиб, ал-Бухорийнинг «Саҳийҳи»га шарҳ тарзида ёзилган ва мусулмон оламида катта шуҳрат қозонган, унинг ҳар бир нуسخаси уша даврда 300 динор баҳоланган. Эни муҳими, элчи орқали юборилган мактубда Шоҳрух узини махсус тайёрлагирган Каъба киевасини (ёпиқчиқни) юбориша ижозат сураганли.

Ҳап шундаки, ҳар йили ҳаж маросими ниҳоясида Каъба устига ёпиқлаган киева тайёрлаш ҳуқуқини Мисрни 1250 йилдан бери бошқараётган мамлук султонлари деярли икки аср давомида уз қулларида сақлаб келардилар.

Бинобарин, бу уларга мусулмон дунёсида раҳнамоллик қилиш имконини берарди. Шу сабабли Султон Барсбойнинг бу илтимосга рад жавоби бериши, табиий эди. Аммо Шоҳрух қулёзма асарларнинг жуда катта ихлосманли ҳамда ислом динига эътиқоди мустаҳкам ҳоким сифатида маълум эди. Шу боисдан у бу мавзуга такрор ва такрор қайтаверди.

Киевага даъвогарлик масаласи Миср халқи орасида тез тарқалиб, катта шовишувни келтириб чиқарди. Сабаби — Амир Темур кунини Сурия шаҳарларини ишғол қилган пайтдаги хотиралар ҳали унут бўлмаган эди.

Келаси йили Шоҳрух айнан юқоридаги мақсадни кузлаб, Шерознинг энг муътабар хонадонига мансуб бўлган бир зодагонини 8 минг динорлик совға-салом билан Мисрга элчи қилиб жунатди. Элчи султон Барсбой томонидан қабул қилинаётган пайтда Шоҳрух Каъбага албатта киева ёпажаги ҳақида қасам ичганини маълум қилди.

Шундан кейин Барсбой қасам ҳусусида тўртта мазҳаб қозилари кенгаицини чақиртиришига мажбур бўлди. Қозилар: агар Шоҳрух тайёрланган киевани соғиб, маблағини Маккадаги фақир-мискинларга эҳсон қилса, қасамидан фориғ бўлади, деган мазмунда ҳукм чиқаришди. Қозилар, шунингдек Мисрда киева учун ажратилган махсус вақфлар мавжудлигини, бинобарин, харажатлар тулик қопланаётганини, Шоҳрухнинг киева тайёрлашига ҳеч қандай эҳтиёж йуқлигини таъкидладилар. Аслида, Миср султонлари бу ишга бошқа ҳеч кимнинг қатнашишини истамасликлари қозиларга аён эди.

Шубҳасиз, бу жавоб Шоҳрухни қониқтирмади. 1435 йили у учинчи бор мактуб йўллаб, Қуддус шаҳрини зиёрат қилиш истагини билдирди. Айни вақтда у Миср қозиларини нохалис-

Темур аввала Осиё қўмондони бўлган ва уз даврининг ўқми ва одатлари бўлича унинг толибона қўшини ва кураларидан фойдаланди.

Херман Вамбери

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

ликда ҳамда Султон розилиги йулида ва узларининг манфаатларини қузлаб ҳукм чиқаришда айблади. Султон Барсбой бу мактубни эътиборсиз қолдирди.

Бу воқеадан сунг халқ гаҳликата тушиб қолди. Айниқса, Шоҳрухнинг усмонли туркларнинг уша вақтдаги султони Мурад II га ва Оқ қуюнлилар амири Қора Юлуққа, Зулгадир ва Кермон амирларига сарнолар юборгани Барсбойга қарши иттифоқ тузиш учун тайёргарлик деб тушунилди. Шоҳрух, ҳақиқатан, Оқ қуюнлилар бошлигининг Мисрға қарши ҳаракатини қуллаб-қувватлаш учун фурсат келганингни эътироф этди.

Султон Барсбой ҳам, уз навбатида, ҳарбий тайёргарликни кучайтирди. Аммо у халқдан керакли маблағни туплашга амр берганида қозилар порозилик билдириб, уни исрофгарчиликда айбладилар. Уша аср Миср тарихчиси Ибн Илётнинг ёзишича, унга «Султоннинг хотини углининг хатна туйи куни қиймати 30 минг динорлик куйлак кийган бир пайтда оч-ночор муслмонларга янги солиқ солиш алоқадан эмас», деб таъна қилдилар.

1436 йили Шоҳрух Султон Барсбойга туртинчи мактубни йуллади. Бу сафар хат анча кескин ёзилган бўлиб, унда Шоҳрух номинга хуфта уқитиш ва унинг исми билан танга зарб қилиш талаб этилганди. Бу талабни қабул қилиш вассалликни очиқ-ойдин тан олиш билан баробар эди. Султон Барсбой, уз навбатида, элчини таҳқирлаб, хат билан бирга юборилган сарнони йиртиб ташлашни буюрди.

Айтишларича, Султоннинг бундай тасарруфи кўпчилик сарой аҳлари ва тарихчиларига ёқмаган. Масалан, XV асрнинг машҳур Миср тарихчиси Ибн Тағриберди узининг «Ан-нужум аз-Зоҳира фи мудуки Миср ва-л-Қоҳира» («Миср ва Қоҳира подшоҳликларида кўринувчи юлдузлар») китобида султон Барсбойни бу иш учун танқид қилиб, аксинча, «Хатга вазмин ва босиқлик билан жавоб бериш, мамлук қушинларининг заифлиги ҳақида сир бой бермаслик керак эди», деб ёзганди. Қандай бўлганда ҳам, мазкур элчи ал-Мақризийнинг «Тарихи» ва ал-Бухорийнинг «ас-Саҳий»идан бир нусхадан олиб қайтгани маълум.

Шоҳрух билан Барсбой уртасидаги муносабат шу зайлда кескинлашди. Барсбойнинг ашаддий душмани бўлган Жонибекни зиндондан бушатишга Зулгадир амирини Шоҳрух мажбур

қилди ва усмонлилар султони Мурад II билан яна алоқа боланга уринди. Барсбой эса бунга жавобан усмонлилар билан мудофаа иттифоқи тузишга эришди.

Султон Барсбойга қарши курашга отланган Жонибек ва унинг иттифоқчилари Миср қушинларидан мағлуб бўлишлар, Мисрликлар Зулгадир пойтахти Обулистонга бостириб кириб, уни вайрон қилдилар.

Миср султонининг Суриядаги ноиблари Жонибекни таъқиб қилишда давом этиб, пировардида у уша пайтда Миср Султони тарафида бўлган Қора қуюнлилар бошлиги қулига асир тушди. Жонибекнинг боши танасидан жудо қилиниб, Қоҳирага юборилди ва Зувайла дарвозаси олдида осиб қуйилди.

Барсбой бир неча бор Оқ қуюнлилар бошлиги ва унинг ҳомийси Шоҳрухга қарши қушин торгажагини эълон қилган бўлса-да, то 1438 йил июнида вафот этгунига қадар бунга жазм қилмади. Уша давр тарихчиларининг шарҳлашича, агар султон Барсбой тусатдан вафот этмаганида улар уртасида, албатта, жанг булиши муқаррар эди.

Аслини олганда, Шоҳрух давлати ва Миср мамлуклар Султонини уртасидаги бу кураш ва рақобат замирида Евфрат дарёсининг юқори оқимида, яъни ҳозирги Ироқнинг шимоли ва Суриянинг шимоли-шарқида уз ҳукмронлигини урнатилиш мақсади остида ётарди.

Уша аснода Миср мамлуклар давлатининг сиёсий аҳволи беқарор эди. Мамлакат аҳолиси Амир Темурнинг у пайтда Мисрға қарашли бўлган Сурия шаҳарларига берган зарбасидан ҳали узига келмаган. Форс тарафда катта куч борлигидан таҳликада эди. Унинг устига Миср давлатининг иқтисодий батамом пздан чиққан эди.

Шоҳрух давлатининг аҳволи ҳам ундан яхши эмасди. Абулхайрхон бошлиқ кучманчи узбеклар Сирдарё буйидаги бир қатор шаҳарларни ва Хоразмнинг бир қисмини Улуғбекдан тортиб олган. Мовароуннаҳр ва Эрон ерларига тез-тез ҳужум уюштириб туришганди. Шоҳрух ва Улуғбек шимолий сарҳадларда мунтазам катта қушин тутиб туришга мажбур эдилар.

Барсбой вафотидан сунг 1438 йили Миср тахтига мамлук султони Чақмоқ утирди. Фурсатдан фойдаланиб, унинг ҳузурига Шоҳрух катта ҳадялар билан уз вакилини юборди. Яна бир неча бор узаро ҳадялар алмашингач, алоқалар тубдан яхшиланди. Шоҳрух Каъба қисвасини тайёрлаш ниятидан ҳали ҳам

Менга ёмонликлар қилиб, бошим узга шамшир кутариб, ишимга кун тилин етказганларни ҳам илтижо билан танба-тазарруъ қилиб келган, ҳурматлаб, ёмон қилмишларини хотирамдан учирдим. Мартабаларини оширдим. Улар билан муомалидаи шундай илз тутдимки, агар хотираларида менга нисбатан шубҳаю қурқуя бўлса, бутунлай унуттишар эди.

«Темур тузуклари».

воз кечмаган ва ҳар сафар бу ҳақда эслатиб турарди.

Ниҳоят, Султон Чақмоқ Родос оролига қилган учинчи муваффақиятсиз ҳужумидан қайтганидан сунг 1443 йили Каъба киевасини тайёрлаш ҳақидаги Шоҳрухнинг навбатдаги илтимосига розилик берди. Аммо Султон Чақмоқ сидқидилдан рози бўлмади, балки узаро муносабатларни кескинлаштирмаслик мақсадида шундай қарорга келган кўринади. Ҳарқалай, у Шоҳрухга фақат ич томондан ёпиладиган, яъни Миср Султони киеваси остидан ёпиладиган қаъбапуш тайёрлашни шарт қилиб қўйди.

Розилик олгани заҳоти Шоҳрух Коҳирага Каъба киеваси билан уз вакилларини юборди. Улар Мисрдан ҳажга борадиганлар гуруҳи билан биргаликда жунамоғи лозим эди.

Миср Султони вакилларни қалъада қабул қилди. Айни вақтда у гуё мисрликлар қалбини жароҳатламаслик учун Шоҳрух киевасини беркитиб қуйишни буюрди. Шундай кайфиятни юзага келтириш учунми, ҳарқалай, авом халқ ва Султон аскарлари (шахсий гвардияси)дан баъзилар Шоҳрух вакиллари тушган масканларга ҳужум қилдилар ва ҳатто уларни таладилар ҳам.

Султон авом халқдан бўлган босқинчиларни жазолади-ю, лекин аскарларига тегмади. Шундан сунг у Шоҳрух вакилларидан таланган нарсаларнинг ўрнини тўлдириб, уларни ҳаж сафарига ҳозирлади. Шу воқеалар шохиди машҳур Миср тарихчиси ас-Саҳовийнинг таъкидлашича, Маккага йўл олган Шоҳрух вакиллари орасида Амир Темурнинг собиқ завжаларидан бири ҳам бўлган.

Маккан мукаррамада шу йили Шоҳрух киеваси Каъба устига Миср султони қаъбапуши остидан ёпилди. Шундай қилиб, Шоҳрух уз қасамининг уҳласидан чиққан бўлди. 1447 йили Шоҳрух вафот қилгунга қадар Миср билан дўстона алоқалар олиб борилди.

Мисрликларда кейинчалик ҳам Шоҳрух киеваси деган тушунча урнашиб қолган бўлса керак. Зеро, то 1452 йилгача айнан шу ном билан Каъба устига киева ёпиб турилди. Ниҳоят, шу йили Султон Чақмоқ гуё умуман Ислом оламининг ва хусусан Миср афкор оммасининг шуурини ҳисобга олиб, Шоҳрух киевасини олиб ташлаш ва фақат Миср султони киеваси билан чекланиш ҳақида амри-фармон берди.

Уйлаймизки, ушбу маълумотлар, бир томондан, Марказий Осиё ва Миср ур-

тасида XV асрда жушқин дипломатик алоқалар мавжуд бўлганидан далолат беради, иккинчи томондан, Амир Темур давридан бевосита кейин ҳам Шоҳрух мисолида Марказий Осиё ҳокимлари мусулмон дунёсида кўзга кўринган макъа, қолаверса, умумий парокандалик шаронтида ҳатто раҳнамоликка даъвогар бўлганлигини аниқ исботлаб берди. Шубҳасиз, бу маълумотларни чуқур урганиш кўҳна ва гўборли тарихининг ойдинлангирини ишига ҳисса бўлиб қўшилади.

ХИТОЙ ВА ҲИНДИСТОН БИЛАН МУНОСАБАТЛАР

XIV аср охириги ун йиллигига келиб Амир Темур Жетани (Мугулистонни) узига бутунлай тобеъ қилади. Бу тобебликнинг рамзи сифатида Амир Темур Жета хони Хизр Хожанинг қизи Тукал хонимни никоҳлаб олади.

Мугулистон устидан эришилган бу катта ғалаба Темур давлатининг Хитой билан савдо-элчилик муносабатларини йўлга қўйишга имкон берди, зеро савдо йўли Мугулистон орқали ўтарди. Савдо алоқаларининг ривожига Темур алоҳида эътибор берган, чунки улар Мовароуннаҳрнинг ҳам иқтисодий, ҳам сиёсий қудратини юксалтиришга кумаклашарди. Бундан илгари, яъни 70-80-йилларда Хитой ва Мугулистонда мавжуд мураккаб сиёсий вазият савдо-элчилик алоқаларининг ривожланишига монелик қилиб келди.

Хитойда 1368 йили Юань муғул сулоласи туғач, йирик марказлашган Мин салтанати (1368—1644) ташкил топди. Дастлабки пайтларда Хитойнинг ташқи сиёсатидаги асосий муаммо муғулларнинг янги ҳужумига йўл қўймасликдан иборат бўлган, зеро бундай хавф ҳали мавжуд эди.

Шу бондан Хитой узининг шимолӣ сарҳадларида муғуллар билан тез туқнашиб турарди. Натижада, XIV асрнинг сунги йилларида Мин салтанатининг чегараси мустаҳкамланиб, у кейинги йилларда ҳам деярли ўзгармай қолди: шимолда Буюк Хитой девори, шимолӣ-ғарбда Ганьсу вилояти ва ғарбда Цинхай вилоятининг шарқӣ қисми билан чегараланган эди.

Мин сулоласининг ҳокимият тепасига келиши ва уни мустаҳкамлаш билан боғлиқ ҳарбий тадбирлар Хитойнинг бошқа давлатлар, жумладан, Темур давлати билан савдо-элчилик алоқаларини деярли тухтатиб қўйди.

Амир Темурнинг 1402 йили Анқарада эришган ғалабаси фақат Осиё тарихидагина улкан аҳамиятга эга эмас. Амир Темур бештиёр иккинчи марта Европа халқларига хизмат кўрсатди.

А.Ю. Якубовский

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

Шу сабабдан. XIV аср иккинчи ярмининг дастлабки икки ун йиллиги давомида мусулмон манбаларида ҳам, Хитой манбаларида ҳам савдо-элчилик алоқалари булганлиги қайд этилмаган. Амир Темур 1389 йили Муғулистонни узиб-кесиб уз тасарруфига киритгач, Хитой билан савдо-элчилик алоқалари тикланди.

Уша давр Хитой манбаларидан бири «Мин ши лу»да 1389—1398 йиллар оралигида Темур номидан тўққиз марта Хитойга элчи келганлиги қайд этилган. Хитойдан, уз навбатида, 1395 йили Фу Ан бошчилигида Самарқандга — Амир Темур хузурига элчилар юборилган; у Хитойдан қайтаётган Амир Темур элчилари билан йўлга чиққан эди.

Хитой солномаларида 1403—1449 йиллар давомида Хитойга Самарқанддан уттиз уч марта ва Ҳиротдан ун тўрт марта, шунингдек, Темурийлар давлатининг бошқа вилоятларидан ҳам бир канча элчилар келганлиги қайд этилган.

Хитой билан савдо-элчилик алоқаларини ривожлантириш анъанаси Амир Темур улимидан сунг Шоҳрух (1405—1447) ва Улуғбек салтанати даврида ҳам давом этди.

Темурийлар давлатига Муғулистон, Тибет, Хитой, Ҳиндистон, Арабистон, Миср, Кичик Осиё, Кавказ, Волгабуйи, Урал улкаларидан савдо карвонлари ва элчилар келган. Жумладан, Шимолий Ҳиндистондан 1411, 1416, 1421 йилларда элчилар келиб, 1442 йили Ҳиндистонга элчилар юборилганлиги маълум.

Темурийлар давлатининг XV аср биринчи чорагидаги савдо-элчилик алоқалари Хитойда император Чжу-ди (1404—1424) ҳукмронлиги даврига туғри келди. Хитойда ҳам уша йилларда иқтисодий, маданият ва савдо ривожланган; Нанкин, Пекин, Сучжоу, Синцзян, Ханчжоу, Гуанчжоу ва бошқа шаҳарлар ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ марказлари эди.

Шоҳрух даврида Темурийлар давлатининг Хитой билан элчилик алоқалари 1409 йилдан, Ҳиротга Хитой элчилари келган пайтдан бошланди. Элчилар Амир Темур вафоти муносабати билан таъзия билдириш учун ташриф буюрган эдилар. Кейинги йилларда бу алоқалар мунтазам давом этди.

Жумладан, Ҳофизи Абрунинг тарихий-географик («География») асарида Хитойдан 1409, 1412 ва 1417 йилларда Ҳиротга элчилар келганлиги ҳақида хабар берилади. Бу асар 1417 йил воқеалари баъни билан тутаганлиги сабаб-

ли, Ҳиротга 1419 йили келган Хитой элчилари ҳақидаги хабар ушбу тарихчининг кейинроқ ёзган «Зубдат ат-таворихи Бойсунқурий» («Бойсунқурга бағишланган сара тарих») асаридан урин олган.

Кейинги Хитой элчилари, дастлаб Самарқандда тутаганлиги, сунгра Ҳиротга бориб, у ердан турли вилоятларга — бир гуруҳи Шерозга — Иброҳим Султон хузурига, яна бир гуруҳи Хоразм волийси амир Шоҳмалик хузурига борганлиги маълум.

Бунга жавобан Темурийлар давлатидан Хитойга жами 50 кишидан иборат элчилар гуруҳи юборилган ва унда турли вилоятлардан вакиллар бўлган: Ҳирот гуруҳи — Шодихожа (Шоҳрух элчиси), Султон Аҳмад ва Хожа Фиёсиддин Наққош (Бойсунқур элчилари); Шероздан амир Ҳасан (Иброҳим Султон элчиси); Исфаҳондан Паҳлавон Жамол (Рустам элчиси); Самарқандда уларга Кобул ва Газна ҳокими бўлмиш Суюргатмиш элчиси — Аргалоқ, Хоразм волийси Шоҳмаликнинг элчиси — Урдувон ва Бадахшон шоҳининг элчиси — Тожддин қўшилди.

Элчилар Самарқанддан жунаганларида, уларнинг таркибида Улуғбекнинг элчилари йўқ эди; улар Султоншоҳ ва Муҳаммад Бахши бошчилигида икки ой илгарироқ кетган бўлиб, Хонбалиқда қўшилдилар ва қайтишда бирга эдилар. Иброҳим Султон ва Рустам элчилари эса, аксинча, кечроқ йўлга чиқиб, асосий элчилар гуруҳини улар сафардан қайтиб келаётган чоғда Сукжу шаҳрида учратганлар.

Фиёсиддин Наққош зиммасига Бойсунқур томонидан махсус тошчирик барча қўрган-кечирганларини қўндалик тарзида аниқ ёзиб келиш юклаган эди. Бу вазифа тўқис адо этилиб, Фиёсиддин Наққош ёзиб қолдирган сафарнома бизгача етиб келган.

Ушбу қўндаликда Темурий элчиларнинг босиб утган йўли аниқ қайд этилган:

Хитойга бориш: Ҳирот — Балх — Калиф кечуви — Самарқанд — Тошкент — Сайрам — Ашгара — Муғулистон — Кичик Юлдуз — Турфон — Қора хожа — Қумул — Қоровул (Цзяйю-гуань), яъни Хитой чегараси-Сукжу (Цзюцзюань) — Камжу (Чжанье) — Қорамурон (Хуанхэ) дарёси — Хуснобод (Ланьчжоу) — Жандифу (Чжэин) — Хонбалиқ (Пекин).

Хитойдан қайтиш: Хонбалиқ — Қорамурон дарёси — Хуснобод — Камжу — Сукжу — Қоровул — Хутан-

Ёркелд — Кошғар — Андигон дово-ни. Бу ерда элчилар кичик гуруҳларга бўлиниб, бир гуруҳи Фарғона водийси орқали Самарқандга, иккинчиси — Бадахшонга, учинчиси — Қоратегин — Ҳисори Шодмон — Термиз — Балх орқали Ҳиротга йўл олган.

Элчиларнинг йўлга назар солсак, XV асрда Урта Осиё билан Хитой ур-тасидаги савдо-элчилик йўли қадимги Буюк Ипак йўли билан мос тушганли-гини курашимиз. Бунда Егтисув, Фарго-на ва Қоратегин йўналишлари асосий тармоқлар эди. Ҳирот ва Самарқанд эса, ана шу йўналишдаги бош шаҳар-лар бўлган.

Ғиёсийдин Наққошнинг «Кундали-ги» фанда Ҳофиз Абрўнинг «Зублат ат-таворих» асарида қайд этилган ша-клда мавжуд ва у ҳозир ўзбек тилига ҳам таржима қилинган (42).

Элчилик алоқаларидан, аввало, дав-латлараро савдо-сотиқни ривожланти-риш кўзда тутилган ва бу ҳақда Тему-рийлар ҳукмдорлари ва Хитой подшо-ҳи ёзишмаларида ҳам қайд этилган. Улар йўллаган мактублар ҳозирда Ҳо-физ Абрў ва Абдуразоқ Самарқанд-лий асарларида сақланиб қолган. Жум-ладан, хитой императори ўз элчилари орқали юборган мактубида (1413) шун-дай сузларни ўқиймиз:

«Биз салоқат зоҳир бўлиш учун таб-риқнома, кимҳоб кийим ва тарғулар билан элчи жўнатдик. Бундан кейин ҳам одамларни юбориб турамыз, токи улар борди-келди қилсинлар ва йўл-лар кесилиб қолмасин; улар ўз истақ-ларича тижорат ва касб қилсинлар» (43).

Бундай истақ Темурий ҳукмдор Шохрух томонидан ҳам маъқулланган. Унинг Хитой императорига йўллаган мактубида, жумладан, қуйидагилар ёзилган: «(Хитой) тарафдан ва давлат арбобларидан кутилган умид ва орзу шуки, улар мазкур ишларда бизга ҳам-корлик курсатиб, элчилар юбориб тур-салар, сайёҳ ва савдогарлар учун йўл-ларни очиқ турсалар, токи дўстлик, бирлик ва яқинлик воситалари қув-ват тўлса» (44).

Хитойда император Чжу-ди ҳукм-дорлиги йилларида (1402—1424) сав-до-элчилик алоқаларига ҳаёли берувчи кўпгина тўсиқлар, жумладан, турли со-лиқ ва божлар бекор қилинган эди. Бу, ўз навбатида, ички ва ташқи сав-дога ижобий таъсир этди. Хитойнинг гарбий мамлакатлар билан савдо ало-қаларида унинг гарбий йўналиш бўйлаб жойлашган Сукжу (Цзюэцзюань) ва

Қамжу (Чжанье) шаҳарлари асосий урив тўтган.

Олди-сотди ишлари мазкур шаҳар-ларда йўлга қўйилган бўлиб, ажнабий савдогарлар пойтахт Хонбалиққа онда-сонда боролганлар. Савдогар ва элчи-ларни кузатиб борган хизматкорларга, кун ҳолларида, Қамжу шаҳридан нарига боришга рухсат берилмаган. Жумладан, теурий элчилар ҳам ўз хизматкорлари ва от-уловларини айнан Қамжу шаҳ-рида қолдирганлар.

Хонбалиққача ва у ердан қайтишля-рида ҳам уларни император томонидан тайинланган махсус одамлар бошлаб юрган. Бундан ташқари, Ғиёсийдин Наққошнинг ёзишича, Хитой мамла-катига кириш ва чиқишнинг узига хос расмиятчиликлари бўлган.

Чунончи, Хитой чегарасида (Қоро-вул) Хитой ерига қадам қўйган ҳар бир кишининг иеми ва ташқи қиёфаси мах-сус дафтарда қайд этилган ва у қайтиб чиқаётганида ана шу дафтар маълумот-лари асосида текширилган.

Хитой ҳукумати бошқа давлатлар билан савдо алоқаларини ривожланти-ришда иқтисодий ва сиёсий манфаат-ларини ҳам кўзда тутган. Бу ҳолат те-мурий элчиларнинг Хитой императори билан суҳбатида кўзга яққол таш-ланади. Хитой подшоҳи Темурийлар давлатининг иқтисодий ва сиёсий аҳ-воли билан бевосита қизиқиб савол-лар берган.

Ғиёсийдин Наққош ўз кундалигида бу ҳақда шундай ёзди: «(Хитой) под-шоҳи улар (элчилар)дан Шохрух ҳаз-ратларининг ҳол-аҳволларидан суради ва ундан кейин: «Қора Юсуф (45) (Шохрух ҳузурига) элчи юбордимми ва (Ҳиротга) мол келтирадиларми?» — деб суради, элчилар: «Ҳа, элчи ва мол юбо-ради» — дедилар... Подшоҳ яна: «Мен Қора Юсуфга элчи юбормоқчиман, чун-ки у ерда отлар яхши экан, йўллар хавф-хатарсизми?» — деб суради. Элчи-лар: «Агар Султон Шохрухдан ҳукм бўл-са, йўл беҳавотирдир», — дедилар. У: «Буни мен тушунман». — деди. (46)

Шуни таъкидлаш керакки, Хитой соғномларида Хитой подшоҳи ҳузурига бошқа мамлакатлардан келган элчилар-ни уша жой ҳукмдорининг тобелиги ва улар келтирган совга-саломларни эса тулов деб қайд этганлар. Темурий эл-чиларнинг Хитойга ташрифи яна бир муҳим воқеа билан ҳам боғлиқ эди. Аниқроғи, уша пайтда Пекинда катта қурилиш ишлари ниҳоясига етиб, бу шаҳар Хитойнинг пойтахти, деб эълон қилинган. Темурий элчилар ана шу кат-

Унинг ҳарбий истеъдо-дида гап йўқ. Унинг жи-сорати дўшман сари ти-тилтирганга қарамай, у донишманд сиёсатчи бў-либ, қачон тўхтаб ўлмуд-датини кутини кераклиги-ни яхши биларди.

Гроусит

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

та тантанага таклиф этилган бўлиши ҳам мумкин.

Амир Темур салтанатида ҳам, ундан сунг Шоҳрух ҳукмдорлиги чоғида ҳам Марказий Осиё билан Хитой уртасидаги савдо-элчилик муносабатларининг ривожини аввало Муғулистондаги сиёсий аҳвол билан бевосита боғлиқ бўлган.

Муғулистонда феодаллар уртасидаги низолар купинча карвонларнинг мунтазам қатновига тўқинлик қиларди. Гиёсиддин Наққош уз кундалигида бу ҳақда, жумладан, шундай ёзди: «(элчилар) Муғул юртига қадам қўйдилар... Шу пайтда, Вайсхон Шермухаммад уелонга касд қилиб, уни қатл этмоқчи бўлганлиги ва шу сабабдан, Қулмухаммад ва яна баъзи бир муғул амирлари Вайсхондан юз угирганлари, уларни қўллаб бутун улус оёққа турганлиги ҳақида хабар елди... Саккизинчи жумад ас-охирида (1420 йил 20 июн) Вайсхоннинг элчиси бўлмиш Дожини Мухаммадбекнинг угиллари талаганликларини ҳақида хабар келди. (Темурийлар) элчилари бундан ваҳимага тушиб, — биз шошилишимиз керак, токи тезроқ Хитой чегарасига етиб олайлик, — дедилар (47).

Хорижий элчиларни иззат-иқром билан қабул қилиш анъанаси Амир Темурдан кейин унинг авлодлари салтанатида ҳам сақланиб қолган. Тарихчи Абдураззоқ Самарқандий Хирот шаҳрида 1413 йили Хитой элчиларининг кутиб олиниши ҳақида, жумладан, шундай ёзди:

«Шу орада Хитой вилоятидан, у мамлакатларнинг Чини Мочин подшоҳи Дой-Минг хон тарафидан элчилар етиб келди. (Ҳоқонни савид-Шоҳрух томонидан) «Шаҳар ва бозорларга зийнат берилсин, ҳар бир санъат эгасин уз ҳунарини тула зоҳир қилиб дуконини безатсин», деган ҳуמוюн фармон содир бўлди» (48).

Хулоса қилиб айтганда, Соҳибқирон Амир Темур салтанатида XIV асрнинг охириги ўн йиллигидан бошлаб ва Шоҳрух ҳукмдорлигида (XV асрнинг биринчи ярмида) Хитой билан мунтазам савдо-элчилик муносабатлари мавжуд бўлган. Карвонлар қатнаб турган савдо йуллари эса қадимги Буюк Ипак йули тармоқлари билан мос тушади.

Бу халқаро савдо йули нафақат Мовароуннаҳр билан Хитой оралигида, балки ғарбга ҳам давом этиб, жанубий йуналиш орқали то Урта денгиз ва Миергача етиб борган. Савдо карвонларининг ана шу кейинги йуналишда-

ги қатнови Амир Темурнинг кейинги етти йиллик (1399—1404) ғарбий юришидан кейингина йулга қўйилди.

Темурийлар давлатининг савдо-элчилик алоқалари, юқорида таъкидлаб утилганидек, Ҳиндистон билан ҳам ривож топди. Чунончи, Темурийлар давлатида 1442 йил Шоҳрух Хиротдан Жанубий Ҳиндистоннинг Вижаянагар давлатига Абдураззоқ Самарқандий (1413—1482) бошчилигида элчилар юборди.

Абдураззоқ Самарқандий бу муҳим вазифани муваффақиятли ало этиб, 1444 йили Хиротга қайтиб келади. Унинг сафари Эрон орқали утиб, сунгра Форс қўлтигидан денгиз йули билан давом этган ва қайтишда ҳам шу йуналиш билан юрган. У уз сафарини кундалик тарзида ёзиб қолдирган ва бу сафарнома ҳозирги вақтда Темурийлар давлати дипломатиясини тарихи буйича муҳим манбадир. У ўзбек тилига ҳам таржима қилинган (49).

Юқорида келтирилган маълумотлардан куринадики, давлатлараро савдо-элчилик муносабатларининг ривожлантиришга интилиш Амир Темур ва унинг авлодлари салтанатида халқаро муносабатлар сиёсатида асосий уришни эгаллаган. Буюк Ипак йули орқали савдо йуллари тизимининг ташкил этилганлигини ҳам алоҳида таъкидламоқ жоиздир.

Ҳозирги вақтда мавжуд ёзишмалар ва «Гиёсиддин Наққош Хитой сафарномаси» (1419—1422), «Абдураззоқ Самарқандийнинг Ҳиндистон сафарномаси» (1442—1444) уша даврнинг қимматли ёзма манбалари ҳисобланади. Бу ёзма манбалар Амир Темур ва унинг авлодлари салтанатининг Хитой ва Ҳиндистон билан дипломатик муносабатлари кенг миқёсда олиб борилганлигидан ҳикоя қилади.

АМИР ТЕМУР ВА СУЛТОН БОЯЗИД МУНОСАБАТЛАРИ

Биз юқорида, Амир Темурнинг ғарбга ҳарбий юришлари муносабати билан бу масала ҳусусида ҳарбий нуқтан назардан тўхталган эдик. Темурнинг дашқари ғарбга силжигани сари Кичик Осиё амирликлари ва усмонли турклар билан бевосита дипломатик муносабатлар урната борди. Бу муносабатлар XIV асрнинг 80-йилларидан бошланди.

Турк Султонидан озурдаҳол (озор чеккан) бўлиб, ерларидан ажралган Кичик Осиё амирлари Амир Темурга уз

итоатларини билдириб, уни Йилдирим Боязидга қарши жангга ундаганлар. Жумладан, Арзинжон амири Тахуртан, Кўниё ҳокими Алоуддин бек Қорахоний Амир Темурнинг итоат талаб мурожаатига ижобий муносабат билдиригандлар. Амир Темур мазкур амирларни уз ҳимоясига олган турк салтанати билан буладиган кейинги муносабатларда бу вазиятдан жуда усталик билан фойдаланган, зеро бу ҳол унга ҳарбий нуқтани назардан жуда қулай ҳудуд ва турк Султонига қарши таъна учун бир сабаб тариқасида хизмат қилган.

Амир Темур Сивасдан туриб Боязидга йўллаган иккинчи мактубида, агар Боязид сулҳга розилик берса, узоқ вақт юзасидан бир мактуб йўллаб маълум қилишини, бу тақдирда Амир Темур узи ҳам Сивасдан қайтиб кетишини айтиш билан бирга, узининг Элхон сулоласидан эканини таъкидлаб, ёш жиҳатидан ҳам улуг эканига ургу бериб, Йилдирим Боязиддан итоат этишини талаб қилган (50).

Мазкур номага жавобан йўллаган мактубида Боязид Амир Темур билдираётган бутун таъналар «жанг учун бир баҳона» деган фикрни илгарин сурган ва қачонки, Амир Темур яқинлашар экан, турклар томони ҳам жангга ҳозир эканлигини маълум қилган (51).

Амир Темурнинг 1395 йилда Тухтаминини мағлубиятга учратилиши натижасида катта хавф бартараф этилган эди. Иттифоқчилардан бири Қози Бурҳониддин 1398 йил ёзидаги жангга ҳалок бўлган (52).

Орада кун утмай, Боязид унга тегишли вилоятларга юришлар қилди. 1399 йили Барқуқ вафотидан сунг Малатия, Лоранда (53), Дивриги қалъасини ишғол этди. Бу билан Боязид Амир Темурга қарши курашда музлақо яққаланиб қолган эди.

Боязид Амир Темурга ёзган мактубида орадаги мавжуд англашилмовчиликларни тушуштиришга ҳаракат қилган ва мактубининг якунида орадаги гина-қудуратларга барҳам беришни таклиф этиб, сулҳ ёки мужодала ихтиёрини Амир Темурнинг узига ҳавола этган (54). Амир Темур сунгги маротаба Йилдирим Боязидга Мароғадан йўллаган мактубида яна сулҳ таклифини илгарин сурган (55).

Илк ёзма манбаларга асосан ушбу далилий маълумотларни чуқур таҳлил этиш Амир Темурнинг купгина хорижий мамлакатлар билан, хусусан Миер султонлари Барқуқ ва Фараж билан, шунингдек Боязид ва Тухтамиш би-

лан бўлган муносабатларининг ҳақиқий аҳволини тасаввур этишга ёрдам беради.

ЕВРОПА МАМЛАКАТЛАРИ БИЛАН ДИПЛОМАТИК МУНОСАБАТЛАР

Шарқнинг қимматбаҳо моллари азалиан Фарб мамлакатлари савдогарларининг диққатини жалб қилиб келган. Шойи, қимматбаҳо маъданлар ва тошлар, дориворлар ва Шарқнинг афсонавий турфа бойликлари Фарб мамлакатларида доим манзур бўлган. Яққахудолик, лекин ҳар хил диний эътиқод: Шарқда исломнинг ва Фарбда насронийликнинг галабаси савдо-сотик ишларига монелик қила олмади.

Ҳатто солиб юришлари даврида ҳам Шарқ билан Фарб уртасида савдо унумли ривожланиб борди. Бироқ XIV аср уртасида Эрон ва Ироқда муғулларнинг Хулоғуийлар сулоласи салтанатининг туганиши ва уша даврда Олтин Урдада муғуллар ҳукмининг сусайиши билан боғлиқ бўлган нотинчликларнинг юзага келиши сабабли Фарб савдогарлари ва моллари учун Марказий Осиё бозорларига йўл ёпилди ва бу халқаро савдога талафот етказди.

XIV аср охирида ёш Усмонли давлатининг кучайиши ва унинг Эгей ҳамда Қора денгизларини туташтирувчи буғозларни уз қўлига олиши натижасида Марказий Осиё ва Узоқ Шарққа олиб боровчи йўллар гарбликлар учун ёпилди. Шу тариқа Фарб мамлакатлари учун «турк масаласи» юзага келди, бинобарин, уни ҳал қилмай туриб, Ҳиндистон ва Хитойга утиб бўлмасди.

Европа солибчилари 1396 йили Болгариядаги Никопош шаҳри яқинида мағлубиятга учраганларидан сунг Византия императори Маниул II Палеолог (1391—1425) (Шарқда Такур деб аталган) 1399 йили Фарбдан ёрдам сураб мурожаат қилди. У туркларга қарши Рим папаси билан иттифоқ тузмоқчи эди.

Шу кезларда Амир Темур қудрати ва унинг куп ерларни забт этгани ҳақида Трапезунд салтанати орқали Европага хабарлар ета бошлади. Фарбда давлат раҳбарлари Амир Темур билан мулоқотга киришдилар.

1400 йил августида Амир Темур уз ланкари билан Шимоли-шарқий Анатолиядаги Мингкул яқинида турганида худди шундай имконият туғилган эди. «Шул аснода Фаранг тарафидин элчилар келдилар. — деб ёзади Шарафуд-

Унинг (Амир Темурнинг) душман устидан галабаси бир ерда вилоятликлардан, бошқа ерларда яна ҳалокатдан сақланиши ёрдам берди. Улар Константинопол ҳалокатини ва Византиянинг улам аълобини 50 йил орқага сурди. Сунги солиб юриши мағлубиятга учраганини ҳисобга оладиган бўлсақ бундаги муҳим диний орқаси сунги насронийлик ва Европа тақдирини учун ҳал қилувчи аҳамият касб этди. Амир Темур галабасининг рус князликлари учун ҳам аҳамияти озмунча бўлмасди. Унинг Олтин Урда устидан галабаси ягона Русия давлатини барпо этиш йўлидаги асосий тини бартараф этди. Шимолий давлатлардаги муҳим ҳукмронлик туғатилди ва жанубга кучган қуруқликдаги қарсон савдоси рус давлатларида (князликларида) узоқ мамлакатлар билан савдо олиб бориш имкониятини берди.

Хильда Хукхэм

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР

дин Али Язлий, — амир Муродким, Рум қайсарларидан эрди. анинг углини келтурдиларким, ани фаранглар асир қилиб эрдилар ва ҳавоҳоҳқдин ҳазрат қошида келтируб эрдилар, беклар, элчиларни ҳазрат Соҳибқирон қошига кийурдилар. Ул ҳазрат аларни навозиш бирла қабул қилди ва аларга хилъатлар кийдуруб, ҳар наки ниёзлик эрди, аларга комронлик бахшида қилдилар. Ва алар Тарабзун йулидин қайтдилар» (56).

Бошқа манбаларга кура, келган элчилар аслида Константинополнинг Пера даҳасидан келган генуяликлар эканлиги маълум, элчилар не мақсадда келганликлари ҳақида айтилмаган бўлса ҳам, Амир Темур бундан аввалроқ Трапезунд (Тарабзун) салтанати билан алоқа урнатганлиги маълум.

Бинобарин, Амир Темур XIV асрнинг охириги уш йиллигида Византия салтанати билан ҳам алоқа урнатган, чунки Трапезунд Константинопол маъмурлари ва Пера билан узвий боғлиқ эди.

Демак, бундан куринадики, Амир Темур Боязидга қарши курашда узининг куруқликдаги ҳаракатларини генуяликлар ва юнонларнинг сувдаги ҳаракатлари билан мослаштирмоқчи бўлган.

Амир Темур билан европаликлар уртасида печа ушлаб элчиликлар бўлган. Купинча адабий ёки тарихий ёлдорликларда изи қолган элчиликлар эслатиб утилади. Бу уринда гап иккита — Кастилия элчилиги ва Амир Темур томонидан жунатилган роҳиб — архиепископ Иоанн элчилиги ҳақида бормоқда.

Генуя ва Венеция сенатининг ҳисоб-китобларида ана шу элчиликларнинг келди-кетгани ҳақидаги маълумотларни учратиш мумкин. Мазкур маълумотларда элчиларнинг келиши ва бунга қанча маблағ сарфлангани қайд этилган, чунки бу уринда гап фақат бухгалтерия ҳисоботи ҳақидагина бормоқда. Сир тутилган сиёсий мактублар бу ҳисоботларда акс этмаган.

Мурод қумондонлигида, кейинчалик унинг угли Боязид қумондонлигида Усмоли турклар 1396 йилда Никопол остоналарида узларига қарши турган наероний давлатлари уюшмасини яқсон этиб, Фарбий Европани қулга кирита бошладилар ва Константинополда уз қароргоҳларига асос солдилар.

Генуяликлар ва венецияликлар (уларнинг булинмалари Кавказ, Тана, Сарой ва Астраханда турар эди) Осиё

билан савдо-сотик қилишар ва Амир Темурнинг зафарларидан хабардор эдилар. Улар Амир Темур 1386 йил қишида Гуржистонни, Арманистонни забт этганидан, 1387 йилда Арзирумга яқинлашиб қолганидан хабардор эдилар. Улар Усмоли султонлигининг қушиеси бўлган Арзинжон ҳукмдори, туркман амири Тахурган, тарчи у султонлигини босиб олишга роса уринган бўлса ҳам, энди Темурга тобелигиндан, Амир Темур унинг ҳомийси бўлиб қолганигиндан воқиф эдилар.

Шундай қилиб, агар икки улуг лашкарбошидан бири аҳволни чигаллаштирадиган бўлса, чақмоқдан ут чиқиб кетиши мумкин эди. Шу боисдан ҳам, генуяликлар ва венецияликлар Амир Темур билан яқинлашиш сиёсатини тутганликларига ажабланмаса ҳам бўлади. Боязид уларнинг ҳаёт-мамотига таҳдид солганида Константинопол императорини унга қарши гиж-гижладилар.

Айни пайтда Амир Темур 1395—1396 йилларда Олтин Урда устидан галаба қозонгандан кейин яна Кавказни эгаллаб, Кичик Осиё билан яқинлашди. У Тана, Астрахан ва Саройни эгаллади. Урда билан савдо-сотик қилиб турган Венеция ва Генуя булинмалари ер билан яқсон этилди ва шу тариқа Қора денгиз билан тутаниб кетган Буюк Инак йулининг бир тармоғи тусиб қуйилди.

Европаликлар ва Амир Темур жунатган дипломатик миссияларни Анқара жангидан аввалги, шу жанг вақтидаги, шу жангдан кейинги гуруҳларга бўлиш мумкин.

Анқара жангидан аввалги миссиялар ниҳоятда сир тутилар эди, чунки генуяликлар, венецияликлар ва византияликлар Боязиднинг қаҳр-ғазабидан чучирдилар, айни вақтда улар муроцаи-мадора сиёсатини, гуёки мутелик сиёсатини юритишар эди, Амир Темурнинг барча буюк юришлари сирру асрор пардасига уралган эди.

Айни вақтда ҳисоб дафтарларида, айниқса, Генуянинг ҳисоб дафтарларида купдан-куп чопарларнинг келишкетиши ҳақида қисқа, лунда битиклар мавжуд. жумладан, «Генуя давлатининг архивлари»да келтирилишича, бу битикларни Мишел Балар узининг «Генуя Италияси» (57) асарида таҳлил қилган.

1394 ва 1399 йилда Византия императорининг Константинополдаги муовини икки марта Амир Темур ҳузурига Франсуа исмли доминикан монахини

Амирларим ва ситохларимни мартаба ва хитонлар, олтин-кумуш билан ҳушид этдим. Базиларда уларга (уз етимдин) урин бердим, шунинг учун жангларда жангларини фидо қилдилар. Дирҳам ва динарларни узлардан дариг тутмадим. Уларнинг кумушларини енгиллатириш учун меҳнату машаққатларини улмага олдим ва уларни тарлати қилдим.

«Темур тузуклари».

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

элчи қилиб жунатди. Унга Саидро (уни баъзи манбаларда Сарацинус деб ҳам атайдилар) ҳамроҳ бўлган. Саидро Генуя Подестаги билан яқин алоқада бўлган, чунки унинг қўлида Франция қиролининг Амир Темур номига ёзилган мактуби мавжуд эди. Мазкур қирол Генуя ҳомийси бўлган. Франсуа узининг биринчи сафари чоғида, агар Амир Темур Боязидга қарши уруш очгудай бўлса, Шарқий Урта денгиз ёқасида жойлашган Европа давлатлари ёрдам бердиллар, деган фикрни Амир Темурга етказди.

Амир Темурнинг жавоби маълум эмас, лекин бу жавоб, албатта, бирор-бир талабга боғлиқ бўлган, чунки Франсуа уз ҳамроҳи Саидро билан иккинчи бор Амир Темур ҳузурига келганида, Франция қиролининг мактуби билан тасдиқланган Константинополь императорининг мажбурийларини унга изҳор этди. Бунга қўра, агар Амир Темур Боязидга қарши уруш бошласа, одатда, Боязидга мулжалланган хирож Амир Темурга берилиши айтилган эди.

Константинополь императорининг Амир Темурга ёзган мактубида ва Амир Темурнинг Франция қироли Карл VI га ёзган мактубида битилган айрим жумлалар ана шу элчиликлар ҳақида гувоҳлик беради.

Агар элчилар айирбошлаш ҳақида фикр юринадиган бўлса, монах Франсуа воситачилигида европаликлар билан Амир Темур ўртасида дустона мулоқот бошланганидан воқиф бўламиз.

1400 йил мобайнида Венеция сенаги Амир Темур ҳузурига узининг икки вакилини — Андреа Жистиниани ва Матео Барбадиголарни жунатди (58).

1401 йил август ойида асли пералик, кейинчалик эса, Генуяда ўтроқ бўлиб қолган кишининг ҳисоб дафтарида ёзилганига қараганда, бу шаҳарга Амир Темур элчиси келган. Мазкур элчи император саройига ташриф буюрган, бу ўша вақтдаёқ император билан Амир Темур ўртасида алоқа ўрнатилган дейиш учун асос бўлади.

Ана шу икки элчи Пера генуяликларининг усмонликлар билан иттифоқдан ва ҳар қандай ҳолисликдан воз кечиш илтимосини изҳор этишган. Ушбу илтимос мамнулик билан қабул қилинди ва элчиларга иккита от туҳфа этилди.

1402 йил 18 майдан 21 июнигача бўлган даврда, Перадаги ҳисоб дафтарида таъкидлаб утилганича, Амир Темур элчиси келиб кетган.

Нухаси Венеция архивларида сақланган бир мактубга қараганда (59), 1402 йил июнида ёки июль ойи бошларида Амир Темур монах Франсуани Константинополь императорининг муовини ҳузурига жунатган (император бу вақтда Европани ёрдам сўраб жунат кетган эди). Ушбу мактубда Амир Темур монах Франсуани қабул қилганини, монах унга ёққанини ва у Трапезунд императоридан узаро иттифоқ учун йиғирмага яхши қуролланган галларни талаб қилганини ёзади, шундан кейин Амир Темур муовинга Боязид ҳузурига монах Франсуа ҳамкорлигида элчилар жунатганини маълум қилади.

Элчилар Константинополь ва Пера шу вақтгача Боязидга берадиган хирожни бундан буён Темурга тулаши лозимлигини айтишлари керак бўлган. Ҳақда илова қилинганидек, Константинополь муштарак иш учун яна 20 галер тақдим этиши керак, шундан сўнг Амир Темур Боязид билан уруш бошлаш ниятидадир.

Византия императорининг Константинопольдаги муовини Иоанн VII эса, уз навбатида, Амир Темур кучларининг бир қисмини Босфор орқали Европанига утказиб қўйишга ваъда берди. Бироқ Анқара жангидан сўнг улар уз ваъдасига амал қилмади. Аммо Константинополь тез орада Амир Темурнинг ҳокимиятини тан олишга мажбур бўлди.

Муболағасиз айтиш мумкинки, Анқара яқинидаги жанг бутун Фарб оламиининг диққатини жалб қилди, зеро Анқарада Европанин тақдири ҳал қилинаётган эди. Француз қироли Карл VI нинг, Византия императори Мануил II нинг, Рим Папасининг, Генуянинг, Венециянинг ҳамда Кастилия ва Лионнинг қироли Генрих III нинг элчилари бу урушни кузатиб турган эдилар. Пайо де Сотомайор ва Эрнан Санчес де Паласуелослар испан қиролининг элчилари эди.

Европа давлатларининг Анқарадаги жангга қизиқини тасодиқий эмас эди. Усмонли султонининг Жануби-шарқий Европада эришган қатор ғалабалари ўша пайтларда катта қудратга эга бўлмаган Европа монархлари учун даҳшатли огоҳлантириш эди.

Салибчиларнинг 1396 йилдаги мағлубияти шуни курсатдики, ўша пайтда нафақат алоҳида бир Европа давлати, балки давлатларнинг бирлашган кучлари ҳам Усмонли султонининг қудратига бас келолмас экан. Шунинг учун, агар Амир Темур бўлмаганида, бутун

Ғарчи Амир Темур Марказий Осиё мамлакатлари учун ва Москва китини билан ҳеч бир алоқасиз... Олтин Урта билан кураш олиб борган ҳа-да, шунга қараший, у фақат Марказий Осиёни бирлаштиришгагина муваффақ бўлган, балки Россияга ҳам катта хизмат курсатди.

А.Ю. Якубовский

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

Европанинг ёки унинг бир қисмининг усмонлилар томонидан босиб олингани эртами-кечми буладиган иш эди.

Анқара остонасидаги жангда Кастилия қиролининг элчиси тасовифан ҳозир бўлиб қолган эди. Қирол узининг икки кибор (дворян)ини Кичик Осиёга жунатар экан, бунда Боязид ва Темур ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиш, уларнинг Европага муносабатини билиб олиш бирдан-бир мақсад эди. 1402 йил майи ёки июнида шу икки испанни Боязид қабул қилди.

Амир Темур яқинлашиб қолганида бу элчиларни Анқара қалъасидаги ҳарамга яшириб қуйди. Улар жангин ва Амир Темурнинг жангдан кенин қалъага кириб келишини қалъа деворлари устида туриб кузатдилар. Шундай қилиб, улар биринчи бўлиб Соҳибқиронни галаба билан қутлаш имконига эга бўдилар ва уз қироллари Генрих III билан дустона муносабат урнатини туғригида Амир Темурга мурожаат этдилар. Амир Темур элчиларни қабул қилди.

Улар Европага қайтиб кетишарканда Амир Темур улар орқали Боязид ҳарамидан озод этилган насл-насаби тоза уч нафар ёш қизни уз номидан Кастилия қиролига совға қилди. Уларга Муҳаммад ал-Кенний деган уз элчисини ҳам қушиб юборди. Унинг қўлида 1402 йил август санаesi қўйилган ва қиролга аталган дустона хат ҳам бор эди. Мақтубда Амир Темур Боязид устидан галаба қозонганини айтиб, насронийларга меҳр-оқибатли бўлишини баён этган. Мақтубнинг нусхасигина сақланган.

Анқара жангидан кейин Амир Темур юборган отлиқ аскарлар, туркларнинг қаршиликни енгиб, иложи борича кўпроқ ўлжани қўлга киритганидан кейин жанг тугади. Шундан кейин Амир Темур билан европатиклар ўртасида элчилар борди-келдиен яна ҳам илдамлашди. Лекин бу учрашувлар тафсилоти бизгача етиб келмаган.

Амир Темур ҳамма томондан узининг эътироф этишларини талаб қилар ва илгари Боязидга тулаб келинган хирожни эндиликда узига тулашларига мажбур этмоқчи эди. У Туркияда қолмоқчи эмас, уз талабининг тез орада ижро этилишини кутар эди. У, ҳарқалай, насронийлар билан бошланган дустона алоқаларни ривожлантирмоқчи, зеро Европа билан буладиган савдо-сотикни кучайтириш шиятида эди.

Дарҳақиқат, у эндиликда шу қитъадаги йўللарни назорат этиб турар ва Европа мамлакатлари билан савдо қилишдан манфаатдор эди. Унинг европатик иттифоқчилари, аввало, кучқудратга тулган ҳукмдорни раижитмасликни уйлашар. Боязид салтанатини сиңдиргани учун Европа Амир Темурдан миннатдор эканини айтишни наташар ва ваъда берилган хирожни унга тулай бошлашга киришмоқчи эканликларини маълум қилишар ҳамда Амир Темурнинг ёши 66 дан ошиб, анча қартайиб қолган деб уйлаб, тахтдан кетиши мумкинлиги учун вақтдан ютиш хаёлида эдилар.

Родос рицарлари томонидан муҳофаза қилинаётган Измир қалъасигина, гарчи тантанали буйруқ бўлса-да, дарвозаларини очмади, оқибатда бошига катта кулфат тушди.

1402 йил 2 сентябрь куни Константинополь императори муовинининг икки вакили — Подестат Бартоломео Россо ва унинг ёрдамчиси Жано Ломеллино Амир Темурга пешвоз чиқиб, унга бериладиган хирожнинг миқдори ва турлари ҳақида келишиб олмоқчи бўлишди.

1402 йил сентябри бошларида Янги Фосей (грек-турк савдосининг муҳим маркази) шаҳри вакили Мессир Галеацио Амир Темур ҳузурига келиб, уч кун турди ва 22 сентябрда жунаб кетди.

Уша вақтда Амир Темур ҳузурига Европадаги бошқа мамлакат элчилари ҳам хирож билан келишди. Булар орасида Франеуа Гаттидузио чопари, Лесбос ва Хиос оролида ҳукмронлик қилган генуялик Маоно ҳам бор эди.

Худди уша ойда Амир Темур элчилари Перага келишди, элчиларга совғасаломлар инъом этилди.

1402 йил декабрида эса, Византия императори Константинопольдаги муовинининг вакили Колажане Кайрано Амир Темур ҳузурига йўл олди.

Темур 1402 йил ноябрь ва декабрь ойлари оралигида уели Пир Муҳаммадни ва Шайх Нуриддинни рицарлар қалъаси бошлиғи ҳузурига элчилар сифатида юборди. Улардан таслим бўлиш ва иеломни қабул қилиш талаб этилди. Рицарлардан рад жавоби олинганидан кейин, 1402 йил 2 декабрида Амир Темур қалъага бир неча кун ҳужум қилди. Барча рицарлар ҳалок бўлишди.

1403 йил январида Генуя Подестати Амир Темур ҳузурига йўл олди.

Боязид устидан қўлга киритилган галаба кагга тарихий аҳамиятга эга. Бу пайтларда Фарбий Европа, аввало Италия илк Ренессанс даврини утаётган эди. Италиянинг шаҳар-давлатлари бўлмиш Венеция ва Генуя эса Усмонлиларга душман эди.

Агар Боязид Анқара яқинида галабага эришганида, унинг қудрати бир неча баробар ортиб кетарди, чунки у ҳолда бутун ислом дини унинг таъсир доирасига утарди. Бу эса, биринчи галда, Венеция ва Италия учун ҳалокат билан баробар эди.

Анқара жангидан сўнг Фарбий Европа давлатларидан Франция ва Англия ёзишмалар орқали Амир Темур билан дипломатик муносабат урилатди. Француз қироли Карл VI билан Амир Темур уртасидаги ёзишмаларнинг бир қисми Франция ҳужжатхонасида сақланган.

Бу ёзишмалардан англашилшича, Амир Темур Франция қиролининг таклифларини рад этмаган ва Карл VI нинг Шарқда нисбатан сиёсатини қўллаган. Амир Темурнинг форсча ёзилган ва 1402 йил 1 август санаси қўйилган мактуби аслида Анқара жангидан (1402 йил 20 июль) аввал ёзилган бўлиб, унга сана кейин қўйилганлиги аниқланди. Мактубда Амир Темур ўз давлати билан Франция уртасида савдо алоқаларини уриштириш истагини билдирган.

Амир Темурнинг бизгача сақланиб қолган иккинчи лотинча таржимадаги мактуби ҳам 1402 йил 1 август билан саналанган. Иккала мактубни ҳам Султониянинг католик архиепископи Иоанн III Францияга олиб борган.

Архиепископ Иоанн бошчилигидаги элчиларнинг 1403 йил июнида Парижга ташриф буюрганликлари ҳақидаги хабар «Франклар қилмишларининг даврий битиги»да келтирилган. Амир Темурнинг элчиси Парижга келиши билан ташрифнинг асосий мақсадларини тантанали равишда баён қилди:

1) Амир Темурнинг турк Султони устидан галабаси ва турк Султонининг асир қилинганлиги ҳақида, Боязид томонидан асирга олинган насронийларнинг озод этилганлиги ва агар яна бошқа насроний асирлар бўлса, Амир Темурнинг уларни ҳам озод этиш маъни борлигини маълум қилиш;

2) Франция салтанати буюклигининг шоҳиди бўлиш истагини ва Амир Темур салтанати ҳанамотини билдириши.

Шундан сўнг элчи Амир Темур насроний давлатларни қизиқтирувчи қўлидаги икки таклифни киритишини айтди:

1) Икки давлат савдогарларининг эркин савдо муносабатларини таъминлаш.

2) Агар қирол герцоглар рози бўлишса, бу савдо эркинлигини тегишли битим орқали кучга киритиш.

Карл VI нинг Амир Темур номига 1403 йил 15 июлда йўллаган биргитна мактуби сақланган. Мактуб: «Карл, худонинг марҳамати билан французларнинг қироли, энг шавкатли ва энг ғолиб ҳазрат подшоҳ Темурбекка салом ва тинчлик бўлсин» сўзлари билан бошланади. Сўнгра мактубда Франция билан Амир Темур давлати уртасида савдо алоқалари уриштириш масаласига катта урн берилган. Карл VI мактубидан англашилшича, унинг фуқаролари Амир Темур мулкига бемалол бора олмаганлар.

Амир Темур билан Карл VI уртасидаги ёзишмадан маълум бўлишича, иккала подшо ҳам савдо битими тузишдан манфаатдор (60). Бироқ 1405 йил февралда Амир Темур вафоти бу ишни поёнига етказиш имконини бермади.

Амир Темур ва Мироншоҳ Англия билан дипломатик ёзишмалар олиб боришган. Англия қироли Генрих IV (1399—1413)нинг лотинча ёзилган ва Мироншоҳ билан Амир Темурга йўллаган иккита мактуби сақланган. Бир тарафдан, Амир Темур ва Мироншоҳ билан, иккинчи тарафдан, Англия қироли уртасида яна уша эслатилган Султония архиепископи Иоанн воситачи бўлган. Архиепископ Иоанннинг дипломатик ташрифи 1399 йил (Генрих IV тахтга утирган йил) билан 1404 йил орасидаги даврни ўз ичига олади (61).

Генрих IV дан келган мактубда Мирзо Мироншоҳ «Мирасса Амирасса» деб аталган. Қирол Мироншоҳ католикларга бўлган мудом дўстона ва хайрихоҳлик муносабатлари ва «айниқса диний арбобларга ва франко-католикларга лутфу қарам бахш этиб, насроний савдогарларнинг шахсий ва фаолият хавфсизлигини таъминлаганлиги ва бараварига савдо гаразига хайрихоҳлиги» учун мамнуният билдиради.

Мактубда умид билдириладики, «буюк подшоҳ, католик динининг ҳомийси... бундан кейин ҳам бу қалар тавфиқли ва саодатли ниятлардан воз

Амир Темурнинг Усмонли турклар устидан галабаси Византия элчи уларнинг истилосини ярим аср орқага сурди. Европа эса шундай давр мобайнида диний ақида ва ақиданарастлик талашаларига барҳам бериб, энг кучларга эга бўлди.

Хизмат Хужум

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

кечмайди». Ҳамонки, «жаноби олийлари уз хохишлари билан... худонинг шукри учун давлат ишларига тааллуқли баъзи масалалар хусусида ва шу вақдан бошлаб сулуҳ борасида биз билан дустона битим тузишга прода этибдилар, жаноби олийлари билишни лозим топсинларким, биз ана шу битимга бизнинг номимиздан мазкур архиепископ имзо чекишни астойдил истаймиз». Англия қироли архиепископ Иоаннга тула ишонинини билдиради: у инглизларнинг ишларидан яхши хабардор.

Мактуб бундай якунланади: «Бизнинг илтимосимизга кура ҳам, унинг олий мартабасига кура ҳам унинг (архиепископнинг) сузларига тула ишонинингизни сураймиз, шунингдек унга буйсунганларнинг ҳаммасини ҳам ва унга махсус бириктирилган яна неча шахсни ҳам қабул қилишингизни сураймиз, бизга ҳаммасини аниқ тавсиф этишгки, биз ҳам уз тарафимиздан жанобларининг истақларини бажо келтиргаймиз» (62).

Мактуб Лондон шимолидаги Хортфордда февраль ойида, аниқланишича, 1401 йилда (мактубда йил кўрсатилмаган) ёзилган.

Генрих IV нинг Амир Темурга мактуби Соҳибқироннинг ҳозиргача сақланган мактубига жавобан ёзилган. У шундай бошланади: «Генрих, худонинг марҳамати билан, Англия ва Франция қироли, шунингдек Ирландия ҳокими, буюк ва қудратли подшоҳ Темурбекка, Тангрини севувчи дустга, ҳаммасининг халоскорига салом ва тинчлик бўлсин».

Мактубда айтиладики, Темурнинг Англия қиролига мудом дустлик муносабати (бу ҳақда у архиепископ Иоанндан билади), қирол бунга арзимаса ҳам, Англияда юқори баҳоланади. Амир Темурга бунинг учун мишнатдорчилик билдирилади. Қирол Амир Темур фуқаролари билан Генрих фуқаролари ўртасида эркин савдо муносабатларини урнатиш ҳақидаги таклифига розилик билдиради. У яна ёзали: «Бундан кейин ҳам бизга ва фуқароларимизга мудом хайрихоҳлик билдиришингизни сураймиз, зеро бизнинг савдогарларимиз сизнинг шахсий хайрихоҳлигингиз билан тасарруфингиздаги мулкнингизга борсалар ва сизнинг савдогарларингиз ҳам бизнинг мулкимизга келинса, биз шунинг тарафдоримиз».

Қирол Амир Темурнинг «умумий душман — турк Султони Боязид устидан эринган буюк ғалабаси» туфайли

«катта энгиллик ва катта хурсандчилик сезгани»ни билдиради.

Мактубда яна айтиладики, мактуб муаллифи «нафақат хайрихоҳлик билан, балки дустлик» муносабатида бўлган архиепископ Иоанн подшога қиролнинг ушбу мактубини топшириши керак, шунингдек «ишлар ва ҳаракатлар ҳақида унга оғзаки айтиши керак, чунки унга (архиепископ Иоаннга) фикрларимиз батафсил айтилган». Британия қироли «биз унга юклаган» уз номимиздан айтиши керак бўлган барча сузларига тула ишонинингизни сурайли (63).

Мактубдан аён буладики, архиепископ Иоанн Англияга боришидан аввал Мироншоҳнинг буйруғи билан Францияга бориб келган.

Доминикан ордени монахи Франциск Амир Темурнинг ишончли кишиларидан бири бўлган. Унинг номи Амир Темурнинг Византия императори муовинига йўллаган мактубларида ва француз қироли Карл VI, инглиз қироли Генрих IV номларига юборган икки мактубида зелатилган. Бу монах Амир Темурнинг дипломатик вазифасини бажариш билан бирга унга Ғарб ҳақида маълумотлар келтирган. У ҳақда бошқа маълумотлар сақланмаган.

Европа қироллари билан бўлган ёзишмалардан маълумки, Амир Темурнинг қудратли оламшумул давлатнинг ҳокими сифатида обрусен Ғарбда жуда юксак бўлган. Европа монархлари уни чуқур эҳтиром билан «энг шавкатли ва энг ғолиб подшо Темурбек», дейдилар.

Амир Темур вафотидан сўнг Темуррийлар давлатида Европа давлатларига муносабат узгарди. Темуррийларнинг бирор Ғарб мамлақати билан дипломатик муносабатда бўлганликлари ҳақида маълумотга эга эмасмиз.

Амир Темурнинг кўп элчилари уз вазифаларини адо этиш асносида улдирилган. Лекин Амир Темурнинг узи доимо элчи дахлсиз эканлигини таъкидлаб келган. Агар элчи ҳатто душман тарафидан келган бўлса ҳам, у доимо уларга сарпо кийдирган.

Амир Темур карвон йўлларининг хавфсизлиги учун ҳаракат қилиб, доимо ҳам яқин, ҳам узоқ мамлакатлар билан дипломатик муносабатлар урнатишга интиларди. Улкан ҳулуллар ва кўплаб мамлакатларни бир давлатга бирлаштириб, улар орасида узвий иқтисодий алоқалар урнатишга ҳаракат қилган.

Темурийлар даврида давлат бошқаруви

Амир Темурнинг васиятига кура, унинг валийаҳди — набираси Пир Муҳаммад Жаҳонгир булиб, Самарқанд тахтига утириши керак эди. Дарвоқе, Соҳибқирон бетоб булиб қолганида у Қандаҳорда эди. Амир Темур вафот этганда бу мусибатни бошқалардан валийаҳд шаҳзода Пир Муҳаммад Самарқандга етиб келгунига қадар сир тутишга қарор қилинди.

Бироқ, машъум ҳодиса ҳақидаги хабар тезда ошқора булиб, Амир Темурнинг ворислари ва амирлар орасидаги муносабат тезда бузилди. Амир Темурнинг набираси Султон Ҳусайн биринчи булиб исён кутарди.

У бобосининг васиятига солиқ бўлишга қасамд этганинига қарамай, Утрор яқинида уз қўшини билан биргаликда лашкар урдусини ташлаб, Тошкент тарафга йўл олди. Сўнгра Халил Султон васиятга зид улроқ 1405 йил 18 мартда, яъни бобоси улимдан бир ой ўтиши биланоқ Самарқандда ҳокимиятни тўртиб олди.

Деярли уша кунларда Шоҳрух «Хуросон тахтига чиқди» (1) ва унинг «Эрон ва Ироқдаги подшоҳлиги бошланди» (2).

Халил Султон уз ҳаракатлари билан Хуросонга хавф сола бошлади.

Бу вақтда Шоҳрух стратегик жиҳатдан Халил Султон билан Озарбойжонда ҳукм сураётган отаси Мироншоҳ орасида бамисоли исканжала қолган эди.

Халил Султоннинг акалари Або Бакр ва Умар Мирзо Табриз тарафидан Шоҳрух давлатининг шимол-ғарбий ҳудудларига зугум қила бошладилар (3). Шоҳрух шароитни туғри баҳолаб, Амударёга шимолдан яқинлашиб келган Халил Султонга зарба беришга қарор қилди ва ўз лашкарларини Шибургон тарафига сурди.

Амударё бўйидаги Дука қишлоғида туриб, Шоҳрух Мовароуннаҳрга ўтиш учун кўприк ясай бошлаган эди. Лекин Халил Султон Самарқанддаги Шоҳрухга тегишли хазинани Шоҳрух Мовароуннаҳрга утмаслиги шарти билан қайтариб беришни ваъда қилади. Шоҳрух Ҳиротга қайтади (4).

Бундай келишув Амир Темур давлати иккига бўлинганлигини аниқларди: Халил Султон Туронни бошқарди,

саптанатнинг қолган қисмини Шоҳрух. Мироншоҳ уғиллари Умар ва Або Бакр билан биргаликда Жаҳонгир ва Умаршайх бошқардилар.

Ҳар хил дипломатик ҳийлалар ва айғоқчиларнинг маълумотларидан фойдаланиб, Шоҳрух 1409 йил 30 мартда Халил Султонни Самарқанд яқинида асир олишга муваффақ булади. Лекин у тўрт йил бузуқиларча ҳаёт кечириб, Самарқанддаги Амир Темур хазинасини хароб қилиб бўлган эди. Халил Султоннинг Самарқанддаги ҳукмронлик йиллари ҳақида Шарафулдин Али Яздий шундай ёзади: «Шавкат ва қомқорлик асбобидинким, амирзода Халил Султонга муяссар бўлди, олам бино бўлганди бери мушқилким, кишига мундоқ асбоб муяссар бўлмиш бўлмай. Ва насаб юзидин Соҳибқироннинг набираси эрди. Ва Соҳибқирон улгандин сунг барча беклар ва черик Тошкентда анинг била эрдилар. Бу хабарни эшитиб, барча хайрон бўлуб эрдилар. Аммо Соҳибқироннинг ҳозир улгонларидин андин улугроқ киши йўқ эрдиким, ани подшоҳ кутардилар. Ва бу ишни яхши иш билиб, Самарқандда келиб, Самарқанддаги беклар ва бузурғлар барча бу маъни била муттафиқ бўлуб, рози бўлуб, ани подшоҳ кутардилар. Ва молу хазинани анга топшурдилар. Ва шаҳзода Халил Султон Самарқанд тахтига подшоҳ бўлуб, давлат била улгурди.

Ул маҳалда Самарқанддек маъмур шаҳар ер юзида йўқ эрди. Ва атроф оламдаги фозиллар ва донишмандлар ва ҳунармандлар кучлари била анда эрдилар. Бир хазинанинг уҳдасидин чиқарилмас эрдилар. Ва хайма ва ҳиргоҳ ва саронарда ва соябон, не худким шарҳ қила олур, анинг учунким Эрону Турондаги подшоҳларнинг йиллар йиғилгон хазиналари Қалмоқдин Румғача ва Ҳиндустондин Шомғача, Хоразмдин Дашги Қифчоқғача. Рус ва Булғор ва Фаранг — бу барча вилоятлардин ҳар нимаким олиб эрдилар, барчани мунда келтуруб, жамъ этиб эрдилар, ва ўттуз олти йилким, ҳазрат Соҳибқирон оламни мусаххар қилиб эрди ва вилоятларнинг молу хирожи мунда тушар эрди, мундоқ хазина ва йароқ бу шаҳзоданинг эликига тушги. Тўрт йилда андоқ қилдиким, ул молдин ҳеч асар қолмади» (5).

Амир Темур узунлик ва маҳоратни қўллашдан муайян мақсад йўлида ва амалий фойдалангани тўғрисида у мамлакатларга ҳукмронлик қилди, тоғу тахтни эгаллади, шайхатли сулолани бошқарди.

Тильман Нигель

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

Халил Султонни асир қилиш билан Шоҳрух Туронни тамомила ҳалок бўлишдан сақлади.

Халил Султон ва унинг хотини Шод Мулк асир қилинган, Шоҳрух Улугбекни Шоҳ Малик ҳомийлигида Самарқанд тахтига утқазди.

Мовароуннаҳрдаги ҳарбий-сиёсий шароит билан боғлиқ ишлар туфайли Шоҳрух 1409 йил охиригача Самарқандда қолади. Сунгра Улугбекни Мовароуннаҳр ва Туркистоннинг ҳокими, Шоҳ Маликни унинг ҳомийси ва маслаҳатчиси этиб тайинлаб, 1409 йил охирида Шоҳрух Ҳиротга қайтиб келади. Уша йилдан бошлаб Улугбекнинг тулиқ подшоҳлик номи Абул Фатҳ Муҳаммад Тарагай Улугбек деб ёзилди (6).

Бу пайт Утрор ноиб, Амир Темурнинг собиқ лашкарбошиси Шайх Нуриддин уз сафдонини Шоҳ Малик ва Улугбекка қарши исён кутаради. Исёнчи катта лашкар туплаб, Самарқанд яқинига келади ва 1410 йил 10 апрелида Шоҳ Маликка қарши жангга киради. Улугбек ва Шоҳ Малик енгилдилар ва Амударёдаги Калифга чекинишга мажбур буладилар. Муҳими, Шоҳрух бу воқеаларга тайёр эди ва 20 июл куни у уз лашкари билан Калифга яқинлашиб келади. Шоҳрух Хуросон лашкари билан Амударёдан икки ерда утади. Калиф ва Термизда Шоҳрух асосий кучлар билан биринчи гуруҳда бўлиб, Шаҳрисабз тарафга йўл олади. Улугбек билан Шоҳ Малик иккинчи гуруҳда илғор бўлиб кетдилар. Шайх Нуриддин рақиблари дарёдан утганигини эшитиб, улар тарафига юради. Руй берган жангда Шоҳ Малик яна енгилди ва Самарқандга чекинади.

Сунгра асосий кучлар билан Шоҳрух етиб келади ва 1410 йил 12 июл куни Шайх Нуриддин билан жанг қилиб, уни енгилди ва чекинишга мажбур қилди. Исёнчи Утрорга чекинади. Исённи бутунлай бостирини мақсадида Шоҳрух Утрорга Шоҳ Маликни юборади.

Унинг шериги Ҳамза Сулдузни жазолаш учун Ҳисорга амир Музробни юбориб, Шоҳрухнинг узи 23 июлда Самарқанддан кетади ва 3 августда Ҳиротга келади.

1411 йил 11 январда амир Шоҳ Малик Шайх Нуриддинга қарши жангга чиқади. Иккала лашкар Сабронда бир-бирига юзланади, лекин жанг бўлмайди. Музокара пайтида Шайх Нуриддин ҳийла билан улдирилди ва қалласи олинади. Улугбекнинг хавфли душмани шу алфозда тугатилди. Мова-

роуннаҳрдаги аҳволдан ташвишланган Шоҳрух 1411 йил сентябрида яна Самарқандга келади. Лекин тула тартиб урнатилганлигини куриб, ноябр ойидаёқ Ҳиротга қайтади ва узи билан бирга Улугбекнинг ҳомийси Шоҳ Маликни ҳам олиб кетади. Шу тариқа 1411 йил октябридан, яъни ун саккиз ёшида Улугбек Мовароуннаҳр ва Туркистоннинг мустақил ҳокими бўлиб қолади.

Аmmo Амир Темур давлатининг бош ҳокими ва султони деб Шоҳрух ҳисобланарди, у Улугбек мулкидаги аҳволни диққат билан кузатиб борарди. В.В.Бартольд таъкидлаганидек, «Амир Темур салтанатида у улганидан сунг яккаҳокимликни сақлаб туриш мумкин бўлмайдигандек куринган бўлса ҳам, аста-секин у Шоҳрухнинг фойдасига тикланди» (7). Шоҳрух масъулиятли давлат лавозимларига заковатли кишиларни қўйди ва мамлакатни улар орқали бошқарди.

Шоҳрух Темур вафотидан кейин қўлдан кетган ерларини ҳарбий ва дипломатик йўл билан яна қайтариб олди. 1413 йил бошида Дашти Қипчоқ узбеклари томонидан 1405 йилдан кейин босиб олинган Хоразмни қайта урушиб олиш учун уларга Шоҳ Малик бошчилигида Мовароуннаҳр лашкарини юборади.

Шоҳ Малик Хоразмни тез орада қайта урушиб олади. Кошгарда ҳам Улугбекка содиқ киши тахтга утқазилди. Бироқ 1427 йилдан бошлаб Сирдарёнинг қуйи оқимидаги ерларни Абулхайрхон бошчилигидаги Дашти Қипчоқ узбеклари босиб олди. XV асрнинг 30-йиллари охирига келиб Кошгар ҳам қўлдан кетди.

1447 йил мартда Шоҳрух вафот этганидан сунг Темурийлар давлатида ноинчилик ва суронлар бошланди. Бутун салтанатнинг якка султони бўлиб қолган Улугбек шундай масъулиятли дамларда улкан давлатни бошқаришга қодир эканлигини курсата олмайди. Аксинча, отасининг вафотидан сунг унинг давлати фожеали равишда пуртдан кета бошлади.

Улугбек ҳаётининг охирги йигирма йилни таҳлил этиш шунг курсатдики, бу йиллар у илмга қаттиқ берилиб, давлат ишларидан узоқлаша борган. Фақат отасининг қудрати ва обрў-эътибори туфайлигина у тахтни сақлаб қолган. Шоҳрух улими билан Улугбекнинг сиёсий ҳаётдан узоқлашиб ва ҳатто ажралиб қолганлиги яққол куриниб қолди.

Энг аввал Хуросон ва Мовароуннаҳр руҳонийлари билан Улугбекнинг муно-

Яна амр этдики, катта-кичик ҳар бир шаҳар, ҳар бир қишлоқда масжид, мадраса ва хонақоҳлар бино қилсинлар, фақир мускинларга лангархона (таом бериладиган жой) соқсинлар, касаллар учун шифохона қурдирсинлар ва уларда ишлаш учун табиблар тайинласинлар. Ҳар бир шаҳарда сарой ва қозихона қурсинлар. Ва раъйит на зиротини қуриқловчи қурчилар (қуриқловчи ҳарбий бўлинма) ҳам тайинласинлар.

«Темур тузуклари».

сабати бузилди. Сунгра унинг ҳарбий лаёқатсизлиги лашкарбонилар орасидаги обрусини кетказали.

Ва, ниҳоят, у ўз фарзандлари Абдуллатиф ва Абдулазизларга муътадил муносабатда бўла олмаганлиги натижасида Абдуллатиф унинг душманлари тарафига оғди. Оқибатда Улугбек 1449 йил 25 октябрда уз хатоларининг қурбони бўлди.

Мовароуннаҳр тахтига Абдуллатиф келди. Фарбий Эронда Бойсунқурнинг ўгли Султон Муҳаммад ҳокимиятни қулга олди. Ҳиротда эса 1449 йили тахтга Бойсунқурнинг иккинчи ўгли Абул Қосим Бобур утирди. Абдуллатиф 1450 йил майида ўлдирилди.

Абдуллатифни ўлдирган кишилар ҳокимиятни Иброҳим Султоннинг ўгли Абдуллага топширдилар. Бухоронинг доруғаси билан қозиси Абдуллатиф томонидан ҳибс қилинган Мироншоҳнинг набираси Абу Саъидни худди шу вақтнинг узида ҳибсдан озод қилдилар ва унга ҳоким сифатида байъат қилдилар.

Абу Саъид дарҳол Абдуллога қарши чиқди ва Самарқандга йўл олди, лекин енгиллиб, дашт ўзбеклари тарафига қочди. 1451 йил ёзида Абу Саъид яна Самарқанд яқинида пайдо бўлди. Бу гал у дашт ўзбекларидан иборат лашкар билан келди. Булуғнур чулида рўй берган жангда Абдулло енгилди ва ўлдирилди. Абу Саъид Самарқандга фотиҳ бўлиб кирди ва тахтни эгаллади.

Абу Саъид Хуросон ҳокимияти учун ҳам кураш олиб борди. Унинг Абул Қосим Бобур билан курашида, то 1457 йили Бобур вафот этгунича ажрим бўлмади. Уша йили Абу Саъид Ҳиротда ҳам ҳокимиятни уз қўлига олди. 1457 йили Темурийлар давлати яна бирлашди, лекин унинг ерлари XV аср бошларидагидан анча кичрайган эди. У пайтга келиб Ироқ, Фарбий Эрон ва Озарбойжондаги ерларнинг талай қисми қўлдан кетган эди.

Темурийлар давлатининг Абу Саъид томонидан бирлаштирилиши салтанат қудратининг ошишига имкон берди. Абу Саъид Улугбекнинг назорати остида ушиб, гарбия олган ва Улугбек унда илм ва маърифатга меҳр уйғотган эди. «Абу Саъид ўзининг ҳаёт тарзи, ишларининг буюклиги, шижоати ва истеъдоди буйича давлат раҳбари сифатида Бобур, Акбар ва Шоҳ Жаҳонларнинг муносаб аждоди эди» (8). Яна бир фикрга қўра, Абу Саъид Усмонли султон «Маҳмуд каби ўз даврининг энг қудратли давлат раҳбари эди» (9).

Абу Саъид ҳукмронлиги даврида Хожа Аҳрор нақшбандийлари тариқатининг нуфузи кучайди. Абу Саъид Абдуллога қарши курашганида Хожа Аҳрорнинг маънавий маладига таянгани аниқ (10).

Абу Саъид Самарқандда ҳокимиятни қулга олганидан сунг Ҳиротни эгаллашга ва уни пойтахтга айлантиришга бир неча марта уринди. Ниҳоят, 1457 йили у мақсадига эришди. 1453 йилиёқ Қора Юсуфнинг ўгли Жаҳоншоҳ бутун Фарбий Эронни Темурийлардан тортиб олган эди. 1458 йилга келиб, Абу Саъид Жаҳоншоҳ туркманнинг Ҳиротни босиб олишга уринишини дафъ этишига тўғри келди. Отаси доим Амир Темурдан қочиб юрган Жаҳоншоҳ Темурийларнинг Хуросондаги мулки ҳисобига уз ерларини кенгайтирмоқчи бўлди. 1459 йили Абу Саъид Жаҳоншоҳ билан бир битим тузади, бу битимга қўра Фарбий Эрон Жаҳоншоҳ ҳукмронлигига ўтади, Хуросон эса Абу Саъиднинг қўл остида қолади.

1467 йили Жаҳоншоҳ вафот этади ва Абу Саъид Темурийларнинг Фарбий Эрондаги ҳокимиятини тиклашга қарор қилади. Лекин 1469 йили туркманлар билан бўлган жангда ҳалок бўлади. Худди уша йили Темурийлар давлати узил-кесил иккинча: Туркистон ва Хуросонга бўлинади: Туркистонда Абу Саъиднинг ўгли Аҳмад, Хуросонда эса — Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлик қилади.

Ҳусайн Бойқаро 1438 йили Ҳиротда туғилган эди. У ҳам отаси тарафидан, ҳам онаси тарафидан Темурий эди. Отаси тарафидан у Мирзо Умаршайхнинг эвараси бўлиб, онаси тарафидан Амир Темурнинг қизи Ака Бегимнинг ўгли Ҳусайн Бойқаронинг набираси эди. Темур вафот этган йили унинг отаси тарафидан бобоси, яъни Умаршайхнинг ўгли Мирзо Бойқаро 12 ёшида бўлиб, Шоҳрух саройида эди. Бир оз вақт утгандан сунг Шоҳрух уни Қандаҳорга, Жаҳонгирнинг ўгли Қайду Мирзо саройига хизматга юборади. Бироқ, у 1415 йили Қайдуга қарши фитнада айбланиб, ҳибсга олинган.

Аваллига Шоҳрух уни Ҳиндистонга жунатмоқчи бўлди, лекин унинг ўзи Қандаҳорта келганидан сунг Бойқаронининг ҳузурига олиб келдилар. 1417 йили у Самарқандга юборилди ва у ерда қатл қилинади. Уша пайт Ҳусайн Бойқаронинг булажак отаси ҳали гулак эди. Кейин у Ҳиротда, чамаси, Шоҳрух назорати остида яшаган, лекин давлат ишига жалб қилинмаган. Балки Шоҳрухнинг ўзи уни Амир Темурнинг на-

Мовароуннаҳр ва Хуросон тарихининг келиши ҳукмдорлари - Шоҳрух, Улугбек, Мирзо Абу Саъид, Султон Аҳмад, Ҳусайн Бойқаро, аниқса Ҳиндистонда Бобур, Акбаршоҳ Марказий Осиёда Амир Темур даврида қарор топган иқтисодиёт ва маданиятни ривожлантириши билан боғлиқ энг яхши аъёнларини давом эттирдилар.

Н.М.Муминов

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

бираси Хусайн Бойқаронинг қизи Феруза бегимга уйлантиргандир.

Хусайн Бойқаро 14 ёшида Абул Қосим Бобурнинг хизматига келади. У 1454 йили Бобурнинг Самарқандга юришида иштирок этади ва Умаршайхнинг бошқа аюллари билан бирга Абу Саъид ҳузурда қолади.

Муҳаммад Мирзонинг угли Султон Увайс, Хусайн Бойқаронинг амакиваччаси, Абу Саъидга қарши қузғолон кутаради. Абу Саъид бунда барча шаҳзолалардан гумонсирайди ва 13 кишини, улар орасида Хусайн Бойқарони ҳам Самарқанд қалъасига қамаб қуяди. Буни эшитиб, унинг онаси Феруза бегим дарҳол Ҳиротдан келади: бу аёл онаси гарафидан Мироншоҳнинг набираси ва Абу Саъиднинг амаваччаси эди. Абу Саъид унинг илтимосини бажо келтириб, уларни ҳибсан бушатади. Шундан сунг Хусайн Бойқаро Ҳиротга қайтиб келади ва яна Абул Қосим Бобурнинг хизматига утади. Худди шу пайт Хусайн Бойқаронинг мактабдош дусти, булажак буюк шоир Мир Алишер Навоий ҳам унинг хизматига киради.

1457 йили Бобур вафот этганидан сунг Хусайн Бойқаро Пир Муҳаммад Жаҳонгирнинг угли Санжар Мирзонинг хизматига келади. У Султон Хусайнни яхши қабул қилади ва унга уз қизи Бека Султон бегимни — Бадийуззамоннинг булажак онасини никоҳлаб беради.

Хусайн Бойқаро уз қайноғасининг илпончига сазовор булади ва 1457 йили Санжар Машиҳда кетганида Марвни Хусайн Бойқарога топширади. Бироқ Хусайн Бойқаро Санжарнинг мулозимлари билан муроа қила олмай, Марвни ташлаб кетишга мажбур булади.

Тажандау Бобо Ҳасан гуруҳи билан туқнашади ва у билан жанг қилиб, уни улдиради. Шундан сунг Бобо Ҳасаннинг йигитлари Хусайн Бойқарога қушиладилар. Кейин Султон Хусайн Бойқаро Нисони ва Жаҳоншоҳнинг амаваччаси, туркман шаҳзодаси Хусайнбек қул остидаги Астрободни олади. Сунг Хусайн Бойқаро шаҳзодани осинга буюради.

XV аср 50-йилларининг охиридан Абу Саъид билан Хусайн Бойқаро урта-сидаги муносабат душманлик тусини олади. Бунга сабаб — Хусайн Бойқаронинг Астрободга даъвоси эди. Муносабат кейинчалик ҳарбий туқнашувга айланади ва то Абу Саъиднинг 1469 йил ҳалок булгунига қадар давом этади.

Уша пайтлар Хуросон иккала Темурийининг кураш майдони булиб хизмат қилади. Хусайн Бойқаронинг Ҳиротни олишга урниниши ниҳоят муваффақиятли тугайди: у 1469 йил 24 мартада ҳоким сифатида шаҳарга таптанали равишда кириб келади. Уша куниеқ Хусайн Бойқаронинг номи билан хутба уқилади.

Уша йил апрел ойининг урталарида Ҳиротга Мир Алишер Навоий Хусайн Бойқаро хизматига келади.

Хусайн Бойқаро тахтга утиргунига қадар исломдаги икки асосий мазҳаб — сунна ва шиъага бир хил қарарди. Бир кун унинг хабари ва руҳсатисиз Ҳиротда ун икки шиъа имомининг номини эслаб хутба уқилади.

Шиъа имоми уз мазҳабини мақтаб уқиганида шаҳар аҳолисининг асосий қисми булган суннийларнинг газоби қузиди. Уларнинг вакили Султонга шикоят қилди. Хусайн Бойқаро томондан юборилган кишилар шиъа имомини шарманда қилиб, минбардан туширадилар. Бу билан Хусайн Бойқаро унинг сунна мазҳабига мансублигини кўрсатди ва умрининг охиригача шу мазҳабда колди.

Хусайн Бойқаро салтанатининг бошланишида — 1470 йили салтанат даъвогари Муҳаммад Ёлдорга қарши курашинига туғри келди.

1479 йили Абу Саъиднинг угли Абу Бакр аввалига Хусайн Бойқарога хизмат қилиб, сунг Амударёнинг сўл соҳилида унга қарши исён кутарди. Унга қарши юборилган аскарлар қузғолонни босгирадилар ва Абу Бакр ғарбга, Астробод тарафга чекинишга мажбур булади. Гургон дарёси яқинида Султоннинг узи бошчилигидаги таъқибчилар унга етиб оладилар. Абу Бакр қулга тушиб, қалласи олинади ва боши Ҳиротга юборилади.

Хусайн Бойқаро салтанати даврида Ҳиротда маданият энг юқори чуққисига кутарилади. Шаҳарда бир неча мадраса қурилади, китобатчилик ривожланади. Маданият юқори даражалидигилан шохиллик берувчи омиллардан бири шу эдики, уша даврда яхши шеър ва китоблар туҳфа сифатида тортиқ қилинарди. Турли байрамлар ажабланарли даражада дабдабали утказилар ва Амир Темур жорий этган анъанага кура бутун шаҳар безатиларди.

Мамлакатда катта миқёсда қурилуш ишлари олиб борилди. Бу соҳада Мир Алишер Навоий намуна курсатиб, Ҳиротда Султон ҳалқ қилган ерларда уз ҳисобидан бир қатор масжид, мадраса

Маънаҳат, кенгаи, тадбиркорлик, фаоллик ва ҳушёрлик, эҳтиёткорлик билан таним қушиларини енгиб, мамлакатларни узимга буйсундирди. Салтанатим ишларини муроаю мадора, муруват, сабр-тоқат билан юргиздим. Куп нарсани биллиб турсам ҳам узимни билмасликка олдим, дусту душман билан муроаю мадора килдим.

«Темур тузуқлари».

ва хонақоҳлар қурдирди. Бу хайр-эҳсон бинолари Ихлосия деб аталди.

Булажак машҳур тарихчи Хондамир ана шундай хонақоҳ ва мадрасалардан бирида таълим олди. Хирот мадрасаларига бошқа шаҳарлардан ҳам, жумладан Самарқанддан ҳам уқинишга келардилар. Бу эса XV аср иккинчи ярмига келиб Самарқанд узининг маданий устуңлигини йўқотганигини кўрсатарди.

Хусайн Бойқаро олатига кура, 1487 йил қишини Марвда утказди. Хусайн Бойқаро бирга қишлоғ утказётган Мир Алишерни уша пайтдаги Темурийларнинг йирик маданий ва маъмурий маркази булган Астрободга ҳоким этиб тайинлайди.

Алишер Навоий Астрободга юборилганидан сунг Султон унга яқин булган одамлар — Низомулмулк ва Афзалиддинни мансабларидан бушатди ва хирож левони амирлиги лавозимига Мажиддинни тайинлади. Бироқ Алишер Навоий Астрободга кетиши билан Хусайн Бойқаро бутунлай фитначилар ва лаганбардорлар қуршовида қолиб, доний майхурликка берилди ва борган сари тубанлашиб бораверди.

У мастлигида уз набираси — идрокли ва жасур йигитча ва хиротликларнинг суюклиси булмиш Муҳаммад Муминни қатл қилиш ҳақидаги фармонга имзо чекди. Унинг улимига бутун шаҳар таъзия туғди.

XV аср охири — XVI аср бошлари Темурийлар учун ҳалокатли булди. Хусайн Бойқаро ташқи душман эмас, балки уз фарзандлари билан урушаётган булиб, бу унинг тула тубанлашганидан гувоҳлик берарди. Бунинг устига Хусайн Бойқаро бутунлай иғвогарлар таъсирида қолган эди.

Аввалги ҳарбий маҳоратларини бутунлай йўқотган Хусайн Бойқаро 1506 йили Шайбонийхон билан қурашга отланган вақтда вафот этди. Унинг ворислари — Бадигуззамон ва Музаффар Хусайн отасининг барча иллатларини мерос қилиб олган булиб, душманга қаршилик қурсата олмадилар. Шундай қилиб, 1507 йили Мовароуннаҳр ва Хуросонда Темурийлар давлати тугатилди.

XV аср урталарида кучманчи узбеклар Абулхайрхон бошчилигида Сирдарёнинг қуйи оқими ва Дашти Қичоқда кучли давлат тузгандилар. Бу — кучманчи давлат булиб, қурол кучига асосланган эди, 1468 йили Абулхайрхон улими билан у тарқалиб кетганди.

Аммо унинг набираси Шайбонийхон узбек давлатини қайта тикламоқчи булади ва Темурийларнинг ички низоларидан ҳамда Темурийлар билан Жета муғуллари орасидаги низодан моҳирона фойдаланади. Бу ишда у уларнинг ҳар бирдан бошқасига қарши фойдаланади.

Шайбонийхон аввал Утрор, Ясси ва Сайрам шаҳарларида мустаҳкам урнашиб олиб, 1499 йили Мовароуннаҳрни фатҳ қилишни бошлайди. Уша йили у Бухорони ва 1500 йили Самарқандни олади. Лекин бу ҳали тула галаба эмас эди. Чунки иккала шаҳарда ҳам Темурийларнинг тарафдорлари бор эди. Улар Андижонда турган Заҳриддин Муҳаммад Бобур билан ёзишиб, унга Самарқанд дарвозасини очдилар.

1501 йил апрелида Зарафшон ёнидаги жангда Бобур енгилди ва Самарқандни ташлаб кетишга мажбур булади.

XVI аср бошида Шайбонийхон бутун Мовароуннаҳрни ва 1505 йили Хоразмни босиб олди.

1507 йили Хиротни ҳам Шайбонийхон эгаллади. Шу билан XVI аср бошларида Мовароуннаҳр ва Хуросонда Темурийлар салтанати барҳам топди.

Сунги Темурийларнинг тухтовсиз жанглари ва солиқларидан толиққан халқ Бобурни қўлламади ва у Хуросон ҳамда Мовароуннаҳрни тарк этиб, Кобулга кетишга мажбур булди. Бу шаҳарни у узининг таянч нуқтаси қилиб олди ва у ердан аввалига Ҳиндистонга бир неча чопқин қилди, сунгра эса ҳал қилувчи юриш натижасида Ҳиндистонни эгаллади. Бобур бу мамлакатда Темурийлар давлатининг пойдеворини қурди. Бобур билан бирга Ҳиндистонга Темурий Ренессанси гоёлари ҳам кучди.

АМИР ТЕМУР — ТАДҚИҚОТЧИЛАР НАЗДИДА

Манбалар

Амир Темур ҳаёти ва фаолиятини гавдалантириш учун, унинг замони моҳияти, руҳи, муҳитини тасвирлаш учун гапни тарих фани таяниб келган ва бундан буён ҳам таянадиган асос замиғни энг муҳим ёзма манбалардан бошлан мақбул. Амир Темур ҳаёт даврида унинг замондошлари томонидан ва унинг ҳомийлигида ёки Соҳибқирон (бу сузнинг маъноси «бахтиёр» — демакдир, Шунингдек, илми нужумда — икки сайёра бир-бирига туқнашган пайтда туғилган бола. Бундай бола бахтли, улуг мартабали булади, деб ишонилган. —

Амир Темур ва унинг авлодлари даври Марказий ва Олд Осиёда катта қизиқиш унотлади, бу 1370 йилдан 1506 йилгача булган вақтни уз ичига олади. Бунинг сабаблари сирасида унинг (Амир Темурнинг) тарихий, шунингдек маданий-тарихий аҳамиятини, муайян даражада унинг ҳарбий-тарихий фаолиятини айтиб ўтиш жоғидир.

Р.Ромер

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР

Муҳаррир) вафотидан кейин ҳали воқеаларининг оҳори тукилмаи ва салафларнинг меросини эътиборга олган ҳолда яратилган асарлар илк манбалар сифатида ҳаят қимматлидир.

Уша давр тақозосига кура бу асарлар форсий тилда ёзилган.

Буюк олим Ғиёсиддин Али ибн Жамол ал-Ислоом Яздийнинг «Рузномаи ғазавоти Ҳиндистон» («Ҳиндистонга юриш қундаллиги») рисоласи Амир Темур фаолиятига оид илк асарлардан ҳисобланади. Бу рисола Амир Темурнинг шахсий курсатмаси билан 1399—1403 йиллар оралиғида ёзилган. Унда 1398/1399 йиллардаги юриш батафсил тасвирланган (1). Академик В. В. Бартольднинг таъкидлашича, бу Амир Темур тарихини ёритувчи илк манбадир.

Ғиёсиддин Али рисоласига Амир Темурнинг муносабати эътиборга сазовордир. Бу муносабат Амир Темур шахсий хислатларининг айрим жиҳатларини бирмунча ёритиб беради. Унинг фикрича, бу асар «ғайритабиий ибораларсиз ва китобхон учун тушунарли услубда» ёзилгани лозим эди. Шу сабабли Ғиёсиддин Алининг кўпинча асосий ишга алоқаси булмаган ва баён мавзунини хиралаштирадиган, тушуниш қийин бўлган дабдабали ва жимжимадор тасвирлари Амир Темурга унчалик ёқмади.

Аммо, шундай бўлса ҳам, Ғиёсиддин Али Яздийнинг рисоласи унда аниқ маълумотлар баён этилгани жиҳатидан қимматли манба ҳисобланади.

Амир Темур ва Темурийлар даврида ёзилган тарихий асарлар орасида узига ҳослиги ва қимматли далилларга бойлиги билан Низомиддин Шомий ва Шарафуддин Али Яздийларнинг «Зафарнома» асарлари, шубҳасиз, биринчи уринда туради.

Низомиддин Шомий (тахминан 1409 йилда вафот этган) уз асарини 1402—1404 йиллар орасида Амир Темурнинг топшириғи билан ёзган. Асарда Амир Темурнинг ҳокимият тепасига келишидан (1370) то унинг Фарбий Эрон, Ироқ, Сурия, Кичик Осиё ва Туркнестонга қилган етти йиллик юришию (1399—1404) пойтахт шаҳар — Самарқандга қайтгунига қадар бўлиб утган воқеалар баён этилган.

Асарнинг оқдий тил ва содда услубда ёзилганлиги ундан фойдаланишни енгиллаштиради, албатта.

Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома»си бизгача икки таҳрирда етиб келган. Биринчи таҳрири 1404 йил

июнь ойида Амир Темурнинг Эрондан Мовароуннаҳрга қайтиш пайтида унга тақдим қилинган нусха бўлиб, ҳали унга ном берилмаган эди. Иккинчи таҳрирда уша пайтларда Озарбайжон ва Ироқни идора қилиб турган Мироншоҳнинг угли Мирзо Умарга тақдим қилинган нусхадир. Муаллиф уни бир қадар таҳрир қилган. Муқаддимага баъзи қушимчалар киритган, яъни Мирзо Умар шаънига ҳамду санолар айтилган.

Машҳур тарихшунос олим Ҳофиз Абу Шомийнинг бу асарига қушимча ёзган ва у «Зайли Зафарномаи Шомий» деб аталади. Унда Амир Темур вафотигача (1405 й. 18 феврал) бўлиб утган воқеалар баён этилган.

Мазкур асарнинг қўлёзма нусхалари жуда кам бўлиб, улар Франция, Буюк Британия, Туркия ҳамда Арманистон кутубхоналарида сақланади.

Асардан куп парчалар рус тилида «Сборник материалов, относящихся к истории Золотой орды» (М., 1941) ва «Материалы по истории Туркмен и Туркмении» (М., 1939) деган мажмуаларда эълон қилинган. Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома» асарининг матни, зарур изоҳлар ва курсаткичлар билан қурилиб, чех шарқшунос олими Феликс Тауэр тарафидан чоп этилган. Асарнинг Нажотий Луғат қилган туркча таржимаси ҳам бор.

Яна бир «Зафарнома» Шарафуддин Али Яздий (1454 й. вафот топган) нинг қаламига мансуб бўлиб, кутаринки услубда баҳодирлик қиссаси тарзида ёзилган. Асар «Зафарномаи Темурий», «Тарихи жаҳонқушойи Темурий», «Фатҳномаи Соҳибқироний» номлари билан ҳам аталган бўлиб, Низомиддин Шомий асари асосида ёзилган. Шарафуддин Али Яздий асарининг бир қанча афзал тарафлари бор. Масалан, куплаб далил ва ҳодисалар аниқлаб ёзилган. Халил Султон ҳукмронлиги йиллари воқеаларини ҳам уз ичига олган. Асарнинг яна бир муҳим афзаллиги шундаки, асарнинг катта муқаддима қисми ҳам бўлиб, унда Жужу, Чигатой улуслари ҳамда Элхонийлар давлатининг Амир Темургача бўлган тарихи қисқача баён этилган. Муқаддима «Тарихи Жаҳонгирий» ва «Муқаддимаи Зафарнома» номлари билан ҳам маълум.

Шарафуддин Али Яздий асарини Форс ҳокими Темурийзода Иброҳим Султоннинг топшириғи билан ёзган (1425).

Асар Амир Темур тарихи, унинг гаваллуд топишидан (1336) то Халил Султон ҳукмронлигига чек қўйилишигача

Камолатга эришган вазир улким, давлат муаммоларини тартибга келтириб, мулкни ва молнинг ишларни тўрилик билан, асли-насли тозаланини курсатиб, ажойиб тарзда бажарилади. Олгулик жонидан олиб, бергулик ерга беради. Рухсат тувчи ва таъқиқловчи буйруқларида унинг аслилиги ва тоза наслилиги кўриниб турсин.

«Темур тузуқлари».

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

(1409) булган даврда Мовароуннахр, Эрон, Озарбойжон ва бошқа мамлакатларда кечган воқеаларни уз ичига олади.

Асарнинг қўлёзма нусхаларини Осиё ва Европадаги талайгина мамлакатларнинг кутубхоналарида учратиш мумкин.

Шарафуддин Али Яздий «Зафарнома»сининг матни икки жилда Калькутта (1885—1888) ва Техрон (1957)да Мавлавий Мухаммад Илоҳдод ва Мухаммад Аббосийлар тарафидан чоп этилган. Француз (Пети де Ла Круа, 1722) ва инглиз (Ж. Дарби, 1723) тилларига қисқача таржималари ҳам бор. Асарнинг Шайбонийхонлардан Кучқунчихон (1510—1529) замонида Мухаммад Али ибн Дарвеш Али ал-Бухорий узбек тилига қилган дурустгина таржимаси ҳам бизгача етиб келган. XIX асрда шоир ва вазир Муниснинг гошширинига биноан Худойберди ибн Кушмухаммад Хивакӣ қилган таржима ва Яроқбий Қунғиротнинг курсатмаси билан номаълум таржимон қилган узбекча таржималари, шунингдек Мустафо Раҳимнинг туркча таржимаси (Истанбул, 1929) ҳам мавжуд.

Асардан айрим парчалар француз, инглиз, рус, итальян тилларида чоп этилган. Парчалар Олтин Урда ҳамда Амир Темурнинг 1398—1399 йиллардаги Ҳиндистон юриши тарихига оиддир.

Ҳар иккала «Зафарнома» Мовароуннахр, Эрон ва Озарбойжоннинг ижтимоий-сиёсий ва этник тарихини, ҳалқининг маданий ҳаётини, шунингдек Амир Темур ва Темурийлар давлатининг бошқа мамлакатлар билан сиёсий муносабатини урганишда муҳим манбадир.

Шарафуддин Али Яздий асарининг узига хос хусусияти шундаки, у ҳассос йилномачи сифатидагина эмас, балки истеъдодли адиб, шоир, моҳир баёнчи сифатида ҳам намойиш булади. Кейинчалик улуғ узбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий рисоланинг шу жиҳатини алоҳида уқдириб, Шарафуддин Али Яздийнинг асарини маҳорат билан ёзилган энг мукамал рисолалар жумласига киритади (2). Ҳозирги замон илмий адабиётида «Зафарнома» «Марказий Осиё тарихнавислигининг дурдонаси» сифатида баҳоланади.

XX асрнинг йирик шарқшуноси ва форсий манбалар биланғони А. К. Аренде Шомий ва Яздий «Зафарнома»ларини солиштириб, ушбу ҳаққоний гапни айтган эди: «Амир Темур ҳақидаги дастлабки асарлардан бири Низомиддин

Шомийнинг «Зафарнома» номли расмий тарихи бўлиб, бу асар ҳали Амир Темур ҳаёлилик вақтидаёқ тузилган эди.

Бироқ Амир Темур даври тарихига оид анчагина тулиқ маълумот Шарафуддин Али Яздийнинг илм-фанда «Зафарнома» номи билан машҳур булган асарида берилган...»

Тарихчи ва олим Шарафуддин Али Яздий Амир Темур тарихи («Зафарнома»)ни ёритишга катта эҳтиёткорлик билан ёндашди. Муаллиф уз китобини имкони борича ишончли фактик материаллар, яъни Амир Темур буйруғига асосан унинг котиблари томонидан ёзиб қолдирилган воқеалар, бу воқеаларни уз кузи билан курган кишилар маълумоти асосида бадний тарзда баён этган...

Шунинг учун ҳам, ортиқча мақтовлар бўлишига қарамай, Шарафуддин Али Яздий Амир Темур шахсиятидаги зиддиятларни анча ҳаққоний тасвирлаган (3).

Яздий келтирган хабарларнинг ҳаққонийлигига «Зафарнома»нинг ношири А. Уринбоев ҳам қатор асосли далиллар келтирди. У бундай ёзади: «Муаллифнинг таъкидлашича, Иброҳим Султон (Шоҳрухнинг ўғли) Темур ҳақида махсус китоб ёздирганини ният қилган ва 822/1419—1420 йилларда уз даврида котиблар — бахши ва муншийлар томонидан Темур ҳақида туркий ҳамда форсий тилда ёзиб қолдирилган мавжуд маълумотларни унга келтириб бериш ҳақида фармон чиқарган. Кейин эса материаллар урганила бошланган...»

«Зафарнома» бошида, асарнинг Амир Темур тарихидан баён этувчи асосий қисмида Шарафуддин Али шундай ёзади: подшоҳликнинг барча томонларидан Амир Темур ҳақидаги туркий ва форсий тилларда баён этилган ҳикояларнинг ҳамма шеърий ва насрий нусхалари тулланиб булгач, материаллар билан танишиш учун учта гуруҳ тузилган.

Туркий ва форсий тилларнинг билимдонлари икки гуруҳни, воқеаларни уз кузи билан курганлар эса бир гуруҳни ташкил этган. Дастлаб Амир Темур ҳақидаги ҳар бир ҳикоя уқилган, агар у воқеани уз кузи билан курган кишининг талқинига туғри келмай қолса, Иброҳим Султон ҳақиқатни топиш учун турли шаҳарларга чоплар юбориб, мазкур воқеани Амир Темурнинг бошқа замондошларидан сурштирган ёки қўшимча маълумотлар туллаган.

Туркий «Манзушанинг муаллифи, Ҳазрат (Амир Темур) шахсан уш бош булган тароий тиллардан баъзиларини, эҳтимол бундан сунг одамлар ишонмасликлари ва ортиқча таъриф тавсифга йўйишлари мумкин дей, ёни қолдиришга йўз қўлмади, деган.

Шарафуддин Али Яздий

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

Бошқа гувоҳларнинг ҳикояларини ҳам эшитган. Иброҳим Султон антиб турган ва асарнинг дастлабки ҳомакиси ёзиб берилган. Ана шу материаллар асосида эса Шарафуддин Али «Зафарнома» асарини ёзган.

Иброҳим Султоннинг буйруғига асосан бу китобни ёзиш вақтида саналар, жой номлари, улар орасидаги масофа ҳақидаги барча маълумотлар жуда синчиклаб текширилиши шарт булган.

Шарафуддин Али олдига асарни жонли ҳамда тушунарли қилиб ёзиш талаби қўйилган, шунингдек унинг ҳужжатларга қатъий риоя қилиши. Иброҳим Султоннинг бевосита назорати остида амалга оширилган дастлабки ҳомаки ёзувдан четга чиқмаслиги ҳамда ҳеч нарсага буяб қурсагмаслиги керак эди» (4).

Шундай қилиб, А. К. Аренде ва А. Уринбоевнинг айтганларидан қурамызки, Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома»си Амир Темур ҳақидаги ёзма манбалар орасидаги аниқ ҳужжатларга асосланган энг ҳаққоний ва энг ишончлисидир.

Демак, бу асардаги барча кишиларнинг, жойларнинг номлари, воқеаларнинг саналари тарихий ҳақиқат бўлиб, барча хабарлар рост ва ҳаққонийдир. Шунинг учун ушбу китобда Амир Темур давридаги тарихий воқеаларни таяқин қилишда асосан Шарафуддин Али Яздий «Зафарнома»сига таянилади.

Тарихчи ва элшунос олим Шаҳобиддин Абдуллоҳ ибн Лутфуллоҳ ибн Абдурашид ал-Хавофий (Ҳофиз Аbru) ҳам Амур Темур тарихнавислигининг яна бир намоянчаси бўлиб майдонга келди. Унинг ўз сузларига қараганда, у Амир Темур саройида хизматда бўлган, мўайян даражада унга яқин турган. Ҳофиз Аbru Амир Темур билан бирга Шарқнинг бир қанча мамлакатларида бўлган, Амир Темурнинг вафотидан кейин унинг угли Шохрух саройида фаолниятда бўлган. Ҳофиз Аbru 1431 йилда вафот этган.

Ҳофиз Аbru Амир Темур ва Шохрухга яқин одам эди. Шунинг учун ҳам у келтирган маълумотлар ута муҳим.

Ҳофиз Аbru бир неча муҳим тарихий асарлар ёзиб қолдирган. Улардан бири «Мажмуъайн Ҳофиз Аbru» деб аталади. Унда машҳур арабийнавис тарихчи Табарий (839—923)нинг «Китоби русул ва-л-мулк ва-л-хулафо» («Пайгамбарлар, подшоҳлар ва халифалар тарихи» китобининг Балъамий

қилган форсча таҳрири, аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, халифа Муқтадир замони (908—932) дан то халифа ал-Муътаъсим (1242—1258) давригача бўлган тарих, шунингдек, «Зайли Мажмуъ ат-таворихи Рашидуддин» (Эроннинг 1306—1393 йиллардаги тарихи) ва «Зайли Зафарномаи Шомий» асари урин олган. «Мажмуъан Ҳофиз Аbruдан айрим парчалар (матн ва таржимаси) Хонбобо Баёнӣ (1938), Феликс Тауэр ва К.М.Майтра (1934) томонидан нашр этилган.

Ҳофиз Аbruнинг иккинчи асари «Зубдат ут-таворихи Бойсунқурий» («Бойсунқур Мирзонинг сараланган тарихи») номи билан машҳур ва умумий тарих тарзида ёзилган асардир. Унда Оламнинг «яратилиши»дан то 1426 йиллар орасида бўлиб ўтган воқеалар қайд қилиб утилади. Асарнинг туртинчи қисмида Амир Темур тарихи Шомийнинг «Зафарнома»си асосида қисқа тарзда ва Шохрух Мирзо тарихи (1416 йилга қалар) батафсил баён этилади.

«Зубдат ут-таворихи Бойсунқурий»нинг нуسخалари кам, улар Англия, Франция, Туркия, Эрон, Афғонистон ва Русия кутубхоналарида сақланмоқда.

Ҳофиз Аbru рисоласида Амир Темур ҳақида баён этилган айрим маълумотлар тадқиқотчилар эътиборини тортди. Масалан, Ҳофиз Аbruнинг гувоҳлик беришича, Амир Темур дин ва шариатни мустақкамлаш борасида сиққидилдан ғамхўрлик қилган. Амир Темур замонида Самарқанд яқинидаги Ангор туманида ва Мурғоб дарёси ҳавзасининг юқори қисмида ариқ ва зовурлар қазилганлиги ҳақидаги маълумотлар ҳам шу асарда баён этилган.

Ҳофиз Аbru уз рисоласи мазмунига Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома»сидан матнларни қўшиб (5), шу тариқа уларни авлодлар учун сақлаб қолди (6).

Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг 1404—1409 йиллардаги сиёсий тарихини урганишда Хожа Тожиуддин ас-Салмонийнинг «Тарихнома» китоби катта аҳамият касб этади. Асар «Зайли Зафарнома» («Зафарнома»га қўшимча) номи билан ҳам маълум.

Асар муаллифи ҳақида жуда кам маълумотга эгамиз. Фақат унинг асли Исфаҳондан эканлиги ва моҳир хаттот ва девони инло (ёзишмалар девони)нинг кузга қуринган ходими сифатида маълумлиги, Музаффарийлар даврида 1397 йили Шероздан Самарқандга келганлиги, 1409 йили уни Шохрух Хуросонга олиб кетганлиги ва унинг тоғони-

Яна ҳукм қилдикки, қанси бир сипоҳин ҳидди-дан ошиб, қил остидаги кишига зулм утказар экан, уни тўтиб мазлум қўлига топширсинлар, токи унинг жазосини зулм қурганлар берсин.

Қиллоқ оқсоқали на шаҳар улўғлари кичикроқ даражадаги одамга зулм қилсалар, уша зулми яраша, ҳар кимнинг қутаришича, жарима солсинлар. Агар дорўғалар на ҳокимлар халққа жабр-зулм этиб, сларни хароб қилган бўлсалар, шиларига лониқ жазо берилсин.

«Темур тузуқлари».

риги билан мазкур асарни ёзишга киришганлиги маълум, холос. Лекин у китобни ёзиб тамомлай олмади. Саройда вазир Сайид Фахриддинга қарши фитнада интирок этгани учун камокка олиниб, жазога тортилди.

Хожа Тожиддин ас-Салмоний Амир Темурнинг сунгги кунлари ва Шоҳрух тарихини ёзишни муаллафлаган эди. Лекин муддаосига етолмади. Фақат 5-6 йиллик тарихини ёзиб улгурди, холос. Хуллас, «Тарихнома» 1404 йилнинг кузида Қонигилда булган тантана ва тую томошалар. Амир Темурнинг Хитой устига юришининг бошланиши, унинг вафоти, Халил Султоннинг марказий ҳокимиятни тортиб олиши (1405 йил март ойининг урталарида) ва 1409 йил март ойи охирида унинг Худойлод бошлиқ бир гуруҳ амирлар тарафидан асир олиниши тарихидан сўз юритади.

«Тарихнома»нинг учта нусхаси бизнинг давримизгача етиб келган. Улардан бири қусурли ва Англиянинг Бригания музейида (тартиб рақами ОР 159), қолган иккитаси Туркияда Сулаймон Фотиҳ (тартиб рақами 4305) ва Лола Исмоил афанди кутубхонасида (тартиб рақами 304) сақланмоқда. Сунгги нусха тулароқ булиб, фойдаланишга қулай. Асарни немис тилига Ганс Роберт Ремер ва рус тилига З.М.Буниётов таржима қилган.

Амир Темур тарихи эронлик тарихчи олим Муъиниддин Натанзийнинг шарқшунослар орасида «Мунтахаб ут-тавориҳи Муъиний» («Муъинийнинг сайланма тарихи») номи билан машҳур булган асарида ҳам қисқа тарзда баён этилган. Асар 1413 йили Шерозда Темурий Искандар Мирзо саройида ёзилган.

«Мунтахаб ут-тавориҳи Муъиний»нинг иккита таҳрири мавжуд: бири юқорида номи зикр этилган Искандар Мирзога бағишланган, иккинчиси Шоҳрухга тақдим этилган нусха. Искандар Мирзо Шоҳрух томонида тор-мор қилинганидан кейин (1414 йил 20 июл) таҳрирдан чиқарилган. Унда Искандар Мирзо ҳақидаги ҳикоятлар бирмунча қисқартирилган, унинг шаънига айтилган ҳамду санолар олиб ташланган.

Мазкур асарнинг учинчи қисми тадқиқотчилар учун катта аҳамиятга эга. Унда турк ва мугул қабилалари ва уларнинг келиб чиқиши, Чигатой улусининг ҳукмдорлари ҳақидаги, ҳокимият Чигатой хонларидан тортиб олинганидан кейинги қарийб 25 йиллик воқеотлар баёни, Амир Темурнинг 1370 йил-

дан то улимизгача булган тарихи келтирилади.

«Мунтахаб ут-тавориҳи Муъиний»нинг нусхалари Буюк Британия, Франция ва Россия кутубхоналарида сақланади.

Унинг баъзи нусхаларининг русча таржимаси «Олгин Урда тарихига оид материаллар» тўпламида (№ 28, Париж, 1814, 244—258-бетлар) нашр этилган. Асарнинг тула французча таржимасини Жак Обен нашр қилган.

Ҳофиз Абру ва Муъиниддин Натанзийдан кейин Камолиддин Абдураззоқ ибн Мавлон Жалолиддин Исҳоқ ас-Самарқандийнинг номи алоҳида ажралиб туради. У Шоҳрух саройига яқин булган имом онласида 1413 йилда туниган.

Абдураззоқ Самарқандий Шоҳрухнинг дипломатия соҳасидаги топшириқларини бажариб, куп сафарда булган. Шоҳрух вафотидан кейин бошқа Темурийзодалар хузурида хизмат қилган. 1463 йилдан бошлаб Ҳиротда суфийлар даврасида шайх булган ва шурда тахминан 1483 йилда вафот этган.

Ғоят машҳур булган «Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн» («Икки содалли қолдузнинг чиқиши ва икки денгизнинг қушилиш жойи») асари Абдураззоқ Самарқандий қаламига мансубдир. Бу асар XIV—XV асрларга оид воқеаларни уз ичига олади (7). Муаллиф қулъзмани 1470 йилда ёзиб тугатди, кейинчалик унга баъзи узгарини ва қўшимчалар киритди.

Юқорида тилга олганимиздек, Ҳофиз Абрунинг «Зубдат ут-тавориҳ» асари Абдураззоқ Самарқандий учун асосий манба булди. Тадқиқотчилар Абдураззоқ Самарқандийни Низомиддин Шомий ва Шарафуддин Али Яздий қаламига мансуб «Зафарнома»лардан (8) ва бошқа баъзи муаллифларнинг асарларидан ҳам баҳраманд булганлигини, аммо унинг асарида бизга маълум булган мазкур асарларда учрамайдиган бир қанча тафсилотлар ҳам борлигини таъкидлайдилар. Шу жиҳатдан Абдураззоқ Самарқандий асари Амир Темур ва унинг даври тарихини урганишга оид муҳим манбалар орасида муносиб урнни олади.

Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома»си билан бирга Абдураззоқ Самарқандийнинг бу китобида Амир Темур ва Темурийзодалар тарихи батафсил баён қилинган, мазкур китоб Шарқ ва Ғарбда куп мартаба нашр этилишининг сабаби ҳам шунда.

Дўстлик ҳам унга (Амир Темурга) ҳузур бағишлар эди. Ёқимлини туфайли дўстлар орттирди, уларни сақлай оилди, уларга дўст ҳисоблашидан ор қилмади. Зеро, Амир Темур дўстликка фақат дўстлик билангина жавоб бериш мумкинлигини яхши билар эди.

Л. Лангаз

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

Амир Темур замондоши — машҳур араб тарихчиси Абдурахмон Абу Зайд ибн Халдуннинг (1332—1406) фикрлари гоят диққатга сазовор. Унинг куп жилдли асосий тарихий-ижтимоий асари «Китоб ал-ибор» («Насихатомуз мисоллар китоби») жамият тараққиёти туғрисидаги таълимотга ҳамда мусулмон Шарқи халқлари ва Мағриб халқлари тарихини урганишга қўшилган катта ҳисса деб умум тан олинган.

Ибн Халдун Дамашқ шаҳрининг Амир Темурга тонширилиши шартлари ҳақида музокара олиб борган Дамашқ делегацияси таркибига кирган эди. Шу тариқа Ибн Халдун Амир Темур билан шахсан суҳбатлашининга мушарраф бўлган. Ибн Халдуннинг Амир Темур ташқи сиёсий фаолиятига қандай муносабатда бўлишидан ва унга қандай назар билан қарашидан қатъи назар, у Амир Темурнинг бетакрор ва ёрқин шахсига муносиб баҳо бермасдан бошқа иложи йўқ эди. Ибн Халдун Амир Темурнинг ҳарбий тарих соҳасидаги теран билимидан ҳайратга тушди (9). Ибн Халдун уша пайтда Амир Темур сеҳргарлик ва жодугарлик кучига ҳам эга, деган тасаввурларни қатъиян рад қилди: «Асло бундай эмас,— деб таъкидлади Ибн Халдун — У мунозара ва баҳсларни яхши қуралган утқир заковатли ва теран зеҳли инсон».

Ибн Халдуннинг далолат беришича, Амир Темур ундан «ўзингизнинг мағриб мамлакатингизни, унинг манзиллари ва шаҳарларини» батафсилроқ баён этиб берингиз,— деб илтимос қилган (10). Амир Темур ўз суҳбатдошининг ат-Табарий (X аср бошларида яшаган тарихчи) қарашларини шахсан қандай баҳолашини ҳам қизиқиб суради. Мана шуларнинг ҳаммаси Амир Темурнинг кенг билимли ва синчков дошманд сифатидаги қиёфасини қимматли жиҳатлар билан тўлдирди.

Амир Темур замондошларидан бири Ибн Арабшоҳ (Шихобилдин Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Иброҳим (1389—1450) асари Амир Темур ҳақидаги манбаларда алоҳида урин олади. Ибн Арабшоҳ Дамашқда туғилиб усган. Бу шаҳар Амир Темур қул остига ўтганида у 12 ёшда эди. У ака-укалари ҳамда онаси билан бирга Самарқандга олиб кетилади, бу ерда 1401 йилдан 1408 йилгача яшайди. Ибн Арабшоҳ шу ерда таълим олади, Шарқ тилларидан бир нечтасини урганайди, ҳар ҳолда Амир Темурнинг ўз саройига бўлмаса-да, Темурийлардан бири-

нинг саройига яқинроқ турганини сезилади. 1408 йилдан кейин Шарқ мамлакатлари буйлаб куп саёҳат қилгач, она шаҳри — Дамашққа қайтади, сунгра Қоҳирада яшайди ва шу ерда вафот топади.

Ибн Арабшоҳ тарих, адабиёт, грамматикага оид бир қанча асарлар ёзган. Унинг қаламига мансуб «Ажойиб алмақдур фи ахбори Темур» («Темур ҳақидаги хабарларда тақдир ажойиботлари») Амир Темурга ва унинг замони-га бағишланган энг салмоқли асаридир.

Ибн Арабшоҳ Амир Темурга нисбатан душманлик руҳидаги муаллифлар жумласидан эди. Бу ҳол унинг асарида тула акс этди.

Шундай бўлиши табиий эди, чунки жаҳон тарихидаги энг йирик арбоблардан ҳеч бири ва ҳеч қачон адабиётда бир хил, бир маънода баҳоланган эмас. Уларнинг ҳаёти ва фаолияти туғрисидаги билимлар жамлангани жараёнида уларнинг тарафдорлари билан ганимлари уртасида, табиий, баҳслар бўлиб турган, ижобий ва салбий ёки бетараф тарздаги ва шу каби турли-туман фикрлар айтиб келинган.

Мана шундай муайян бир ҳолатда. Ибн Арабшоҳнинг Темур давлати ва унга чегаралош мамлакатлар сиёсий, ҳужалик ва маданий турмушини қўшимча равишда ойдинлаштириб берувчи купдан-куп диққатга сазовор мисолларни баён қилиши гоят муҳимдир. Дунёдаги купгина шарқшунослар, тарихчилар, санъатшунослар Ибн Арабшоҳ асарининг ана шу жиҳатига зур эътибор билан қараб келмоқдалар.

Диққатга молик яна бир жиҳати шундан иборатки, Ибн Халдун каби Ибн Арабшоҳ ҳам Амир Темурга нақалар салбий назар билан қарама-син, ҳар ҳолда, унинг шахсини муносиб баҳолади: «Етмиш ёшли Темурнинг фикрлари хали ҳам қатъий, жисмоний жиҳатдан кучли ва бақувватдир...— деб ёзди Ибн Арабшоҳ — У истеҳзо ва сохталикни ёқтирмайди, бахтеиз ҳодисаруй берганда гамга ботмайди, доим сергак ва мардона туради, унинг олдида ҳамма итоатгуй бўлиб қолади ва ҳурмат бажо келтиради. У мард ва жасур одамларни ёқтиради... У масаланинг моҳиятини дарҳол пайқаб оладиган моҳир баҳсчи эди... У фаросати билан ҳақгуй — ёлгончини дарров фарқлар эди, самимий маслаҳатчиларни сохта насихатгуйлардан фарқлар эди» (11).

Лекин шундай бўлса-да, Ибн Арабшоҳнинг фақат ўзи курганлари ҳақида

ёзганлари ишончга сазовор. Бировлардан эшитиб ёзганлари эса купинча уйдирма ва ҳатто афсонадан иборат. Шуниси диққатга сазоворки, муаллиф бирорта ишончли манбага асосланмаган.

«Ажойиб ал-мақдур фи ахбори Темур» асарининг қулёзма нусхалари Франция, Миср, Сурия, Туркия ва Русия кутубхоналарида сақланмоқда.

Матни Лейден (Голландия), Қоҳира (Миср), Калькутта (Ҳиндистон) да чоп этилган. Ундан купгина парчалар лотин (С.Н.Мангер), француз (П.Ватъе), инглиз (И.И.Сандерс), рус (А.Э.Шмидт) ва ўзбек (У.Уватов) тилларида нашр этилган.

Ибн Арабшоҳ баён этган яна бир маълумот диққатга сазовордир. Муаллифнинг ёзишича, Амир Темур замонида (албатта, ижтимоий тузум, диний ахлоқ ва расм-русумлар доирасида) халқ оммаси ижтимоий турмушда маълум даражада қатнашар эди. Халқ оммаси Амир Темур амри билан утказилган барча катта байрам ва зиёфатларда албатта иштирок этарди. Темур шаҳарда булмаган вақтларида унинг саройларидаги катта боғларга Самарқанднинг давлатманд ва камбағал аҳолиси бемаъл киритиларди. Ибн Арабшоҳнинг далолат беришича, подшоҳ оиласидаги катта байрамлар шарафига Самарқанд аҳолисини тархон деб эълон қилиш, яъни ҳар хил туловлардан озод қилиш одати ҳам амал қилар эди.

XV асрда янаган арман тарихчиси Фома Мецопесининг асари ҳам Амир Темурга ашаддий душман ўрдусига мансуб манбалар қаторига қиради. Аммо ундан ҳам баъзи бир эътиборга лойиқ маълумотлар топса бўлади (12).

Амир Темур ва унинг соҳибн тож фарзандлари тарихи яна бир йирик тарихшунос олим — Муҳаммад Ибн Ховандшоҳ ибн Муҳаммад (у купинча Мирхонд номи билан машҳур) тарафидан ёзилган.

Мирхонднинг бу асари «Равзат ус-сафо фи сийрат ал-анбий ва-л-мулк ва-л-хулафо» («Пайғамбарлар, подшоҳлар ва халифаларнинг таржимаи ҳоли ҳақида жаннат боғи») номи билан машҳур бўлиб, етти жилдан иборат. Асарнинг VII жилди (то 1467 йилгача бўлган воқеалар), муаллифнинг бетоблиги ва замоннинг носозлиги туфайли, ниҳоясига етмай қолиб кетган, узига ҳос жуғрофий қушимча бўлган асар хотимаси ва ёзилмасдан қолган қисмлар олимнинг набираси Хондамир тарафидан ёзилган. Алишер Навоий-

нинг топшириги билан ёзилган бу асар умумий тарих гарзидати асардир, у дунёнинг «яратилиши»дан то 1523 йилга қадар Мовароуннаҳр, Эрон ва мусулмон Шарқда кечган воқеалар ҳақида ҳикоя қилади. Асарнинг I-V жилдлари термадир, сунгги икки жилди, аниқроғи VI жилди XV асрнинг иккинчи ярми тарихини урганишда катта аҳамиятга эга. Унда Темур ва Темурийларнинг тарихи то Султон Бойқаро ва авлоди замонигача, яъни 1523 йилгача бўлган даври баён этилган.

«Равзат ус-сафо»нинг қулёзма нусхаларини Англия, Туркия, Ҳиндистон, Эрон, Русия, Югославия, Миср, Франция, Татаристон, Арманистон, Тожикистон, Швеция, Қуддус Шариф, Голландия ва Ўзбекистон кутубхоналарида учратиш мумкин.

Асар матни Ҳиндистон ва Эронда чоп этилган. Ундан айрим парчалар француз, швед, лотин, немис ва бошқа тилларга таржима қилиниб, чоп этилган.

«Равзат ус-сафо»нинг усмонли туркча ва ўзбекча таржималари ҳам бор. Ўзбекча таржимаси Хевада Мунис, Огаҳий ва Муҳаммад Юсуф тарафидан амалга оширилган. «Описание турецких рукописей Института народов Азии» каталоги (Ленинград, 1965) тузувчиларининг сўзларига қараганда, асарнинг Фозил Мулла Кичик тарафидан 1737 йили қилинган уйгурча таржимаси ҳам бизгача етиб келган.

Давлатшоҳ Самарқандий (1435—1495)нинг «Тазкират уш-шуаро» («Шоирлар зикрида») асарида (1486 йили ёзилган) ҳатто маҳсуе тарихий асарларда учрамайдиган ута фойдали маълумотлар мавжуд. Бу асар муқаддима, хотима ва етти қисмдан иборат. Темур ва Темурийлар даврида утган шоирлар (уларнинг орасида Темурийзода шоирлар ҳам бор), асарнинг VI-VII қисмларида ва асар хотимасида қайд этилган тарихий воқеалар, Хуросон сарбадорлари ҳақида келтирилган маълумотлар муҳим аҳамиятга эга.

Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкират уш-шуаро» асари матни Бомбай (1887), Лондон (1901) ва Техрон (1958) шаҳарларида чоп этилган. Ундан айрим парчалар рус, француз, турк ва немис тилларида эълон қилинган. Асарнинг инглизча тўла нашри Э.Г.Браун томонидан амалга оширилган. Унинг ўзбек тилига таржимаси 1900 йили Хивада Муҳаммад Рафиъ тарафидан амалга оширилган. Битта

Амир Темур Осиёга қарийб икки аср ҳокимронлик қилган жаангчилар сўзласининг ақли эди. Унинг давлати милоддан аввалги туртинчи асрда, Буток Неландар давридан бошлаб Шималий Ҳиндистон, Эрон, Русия давлатлари ва Хитой сўнгги улкан ҳудудни ут ичига олган салтанатлардан бири эди. Уларнинг улаги Марказий Осиё эди.

Хилда Хукхэм

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

қулёзма нусхаси ЎзР ФА Шарқшунослик институтининг кутубхонасида 7016-рақами остида сақланмоқда.

Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг XV аср сунги чораги ва XVI аср бошларидаги ижтимоий-сиёсий аҳволи Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр фи ахбор ва афроз ул-башар» («Инсон хабарлари ва фарзларида дустнинг таржimai ҳоли») ва Заҳририддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома»сида кенг баён этилган.

Хондамир (1475/76—1535) истеъдодли, сермаҳсул олим бўлиб, Хуросон ва Мовароуннаҳрнинг XV—XVI аср биринчи чорагидаги ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётига бағишланган унга яқин йирик асар ёзиб қолдирган. Улар орасида олимнинг «Ҳабиб ус-сияр фи ахбор ва афроз ул-башар» асари алоҳида урин тутади. Бу катта асар умумий тарих тарзида ёзилган ва уч жилдан иборат. Олим уни гарчи 1524 йили ёзиб тамомлаган бўлса-да, лекин асар устида яна кўп йил иш олиб борди ва 1529 йили уни поёнига етказди. Ушбу асарнинг фақат бир қисми — учинчи жилднинг учинчи ва тўртинчи қисмларигина оригинал бўлиб, уларда катта далилий маълумот асосида Хуросон ва Мовароуннаҳрда сунги Темурийлар: Султон Аҳмад, Султон Муҳаммад ва Ҳусайн Бойқаро даври тарихи кенг ёритиб берилган.

«Ҳабиб ус-сияр»да бой тарихий маълумотлардан ташқари, этнографик (турк қавмларидан барлос, арғин, қишчоқ, жалойир, қўнғирот ва бошқаларнинг мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётида тутган урни), ижтимоий-иқтисодий тарздаги тарихий (амирлар, ва суюрғоя эгаларининг давлат ва жамиятда тутган урни, солиқ ва жарималар ҳақида) далилий маълумотлар, Темурийлар давлатининг маъмурий тuzилиши, марказий давлат аппарати, каттакичи мансабдорлар ва уларнинг ҳуқуқ ҳамда вазифалари, мамлакатнинг маданий ҳаёти, ҳусусан олимлар, шоирлар, мусиқашунослар ва хаттотларнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида ҳам қимматли маълумотлар учратамиз.

Асардан айрим парчалар инглиз, француз, ўзбек ва рус тилларига таржима қилиниб, нашр этирилган.

«Ҳабиб ус-сияр» иккита мукаммал нашрининг матни мавжуд.

Манбалар ҳақида сўз юритганда Темурийзода Заҳририддин Муҳаммад Бобур (1483—1530) нинг жаҳонга шуҳрат таратган, ўзбек тилида ёзилган «Бобурнома»сини тилга олиш жоиздир.

Бобурнинг «Бобурнома»си ва умуман бу улуг инсоннинг илмий-адабий мероси жаҳон илмий жамоатчилигига маълум. Бу ҳақда кўп ёзилган. Шунинг учун ҳам биз «Бобурнома»да Мовароуннаҳрнинг XV аср охири ва XVI аср бошларидаги ижтимоий-сиёсий аҳволи ҳақида келтирилган далил-маълумотларни шунчаки эслатиб ўтишни лозим топдик.

Заҳририддин Муҳаммад Бобурнинг давр ҳақида келтирган маълумот ва ҳулюслари узининг ҳаққонийлиги, муфассаллиги билан ажралиб турлади. Масала шундаки, у бу воқеа ва ҳодисаларни ўз кузи билан қурган, ўзи гувоҳлик берган. Бобур Темурийлар салтанатининг инқирози улар орасида бирлик ва якдиллик йўқлигидан, узаро феодал курашнинг кучайиб кетганлигидан, деб ҳисоблайди.

«Бобурнома»да XV ва XVI аср бошларида Фарғона vodiисида, Тошкент ва унинг теvarак-атрофида, Хужанд, Самарқанд ва Ҳисор вилоятларида истиқомат қилиб турган турк ва мугул қавмлари, ҳусусан дулдой, қишчоқ, баҳрин, чарос, мугул, барлос, минг, чўроқ, мангит, утарчи ва Туркистон теvarагида кучиб юрган қорақўйлуқ, баҳорғу қавмлари ҳақида, зикр этилган қабилаларнинг урф-одати ҳақида қимматли маълумотлар келтирилади. Бу маълумотлар этнограф олимлар учун, ҳусусан ўзбек, қозоқ ва Марказий Осиёдаги бошқа туркий халқларнинг этник тарихини урганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Асарда карвон йўллари, Мовароуннаҳр, Хуросон, Афғонистон ва Бадахшоннинг шаҳар ва мустаҳкамланган қишлоқлари, меъморий ёдгорликлари, уша ерларда истиқомат қилиб турган халқлар, уларнинг урф-одатлари ва машғулоти ҳақида келтирилган жуғрофий маълумотлар ҳам катта аҳамият касб этади.

Бобур эсдаликларида ўзи босиб ўтган юртларнинг табиати, наботот ва ҳайвонот дунёси ҳақидаги маълумотлар ҳам алоҳида урин тутади. Бобурнинг Темурийлар давлати тuzилиши ва Темурийлар армияси ҳақида келтирилган маълумотлар ҳам диққатга сазовор.

Умуман олганда, «Бобурнома» серқирра асар бўлиб, у нафақат тарихий, балки жуғрофия, ботаника, экономика соҳаларида ҳам қимматли манбадир.

Асарнинг қулёзма нусхалари Буюк Британия, Ҳиндистон, Россия, Ўзбекистон, Тожикистон ва бошқа мамлакатларнинг кутубхоналарида сақланмоқда.

Уш икки табақа ва тонфадаги кишилар билан мамлакатларни зўбт этдим, уларни ибора қилдим. Давлат, ситанат устунларини ушалар билан қувватлаб, мажлисларини шулар билан эитнатладим.

«Темур тузуқлари».

Унинг эски узбек тилидаги матни И.И.Ильминский (1857), А.Беверик (1905), С.Мирзаев ва П.Шамснев (1960) томонидан чоп этилган. Асарнинг форсча (1583), инглизча (1826, 1921), французча (1871, 1986), усмонли туркча (1943—1946), русча (1958) нашри «Бобурнома»нинг энг яхши нашри ҳисобланади.

Амир Темур саройидаги муҳитни, у ердати тартиб-қоидаларни урганишда 1404 йили Самарқандга келган Испания элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг «Кундалиги» катта аҳамиятга эга. Клавихо Амир Темурнинг хотинлари, келинлари ва набираларини ҳам кўрган. Амир Темурнинг узи билан учрашган, саройидаги ҳаётни, жаннатмакон шаҳарни кўрган, кузатган. Шу сабабдан унинг «Кундалиги» Амир Темур давлатининг ички ҳаётини урганишда, унинг Европа давлатлари билан олиб борган муносабатлари тарихини урганишда катта аҳамият касб этди. Клавихонинг «Кундалиги»да Амир Темур ва авлоди тасарруфида бўлган халқлар ва мамлакатларнинг умумий аҳволи, уларнинг урф-одати ҳақида, шунингдек Амир Темурнинг келиб чиқиши, унинг ота-боболари, Соҳибқирон амири билан барпо қилинган ва бунёд этилаётган маҳобатли қасрлар, масжиду мадрасалар, бозор расталари, боғлар ҳақида қимматли маълумотлар учратамиз.

Клавихонинг «Кундалиги» эски испан тилида 1582 йили Севилья (Испания)да босилиб чиққан, орадан икки аср ўтиб, уни 1779 йили Амисоло, 1782 йили Антонио Санчо чоп эттирган. Булар орасида энг қимматлиси 1582 ва 1782 йиллардаги нашрлардир. Асарни 1943 йили Мадридда Ф.Лонес зарур низоҳлар билан қайта нашр қилди.

Клавихонинг мазкур асари рус тилига ҳам таржима қилиниб, 1881 йили Н.И.Срезневский, 1990 йилда эса И.С.Мирокова томонидан чоп этилди. И.С.Мирокова нашри мукаммал ҳисобланади.

Амир Темур даври тарихини тадқиқ этишда, айниқса Олтин Урда, Туркия ва Болқон мамлакатларининг XIV аср сунгли чораги — XV аср бошларидаги сиёсий аҳволини урганишда бавариялик Иоганн Шильтбергернинг «Саёҳатнома»си диққатга сазовордир.

И.Шильтбергернинг «Саёҳатнома»си XV—XIX асрлар мобайнида Европа мамлакатларида шуҳрат топти. Шу давр мобайнида асар олти марта нашр этилди, шундан тўрттаси XV асрда, 1559 ва

1859 йилларда асар немис ва инглиз тилларида чоп этилди. И.Шильтбергер асарининг аҳамияти Катимер, Девизак, Сен-Мартин, Ҳаммер - Пуршпалль каби бир гуруҳ европалик шарқшунос олимлар тарафидан эътироф этилди. И.Шильтбергер «Саёҳатнома»сининг жиддий камчиликлари ҳам йуқ эмас. Буни уз вақтида муаллифнинг узи ҳам эътироф этган. У бундай деб ёзган: «Таъриф ва тавсифларим унчалик тула эмас. Чунки асирликда булганим сабабли негатагимни ололмадим».

Асар билан синчиклаб танишиш шунинг курсатадики, унда Кичик Осиё, Болқон мамлакатлари ва Олтин Урданин XIV аср 80-90-йилларидаги сиёсий аҳволи ҳақида муҳим далил ва маълумотлар мавжуд.

Асарнинг XIV—XXIV боблари Амир Темур ва унинг Эрон билан Озарбойжонда ҳукмронлик қилган авлоди тарихига бағишланган. Хусусан, XXIV бобда бу ҳақда кўпроқ маълумот учратамиз.

Яна икки муҳим асар: «Муъизз ул-ансоб» («Ҳурматли кишиларнинг насабномаси») ва Фасиҳ Аҳмад ибн Жалолиддин Хавофийнинг «Мужмали Фасиҳий» («Фасиҳий туплами») хусусида қисқача тўхталиб ўтиш жоиз.

«Муъизз ул-ансоб» тарихчи Рашидуддин (1247—1318) нинг «Шуъаби панжгона» асарининг қисқартирилган нусхасидир. «Муъизз ул-ансоб»нинг муаллифи юқорида тилга олинган Ҳофизи Абрӯ деб фараз қилинади. Ҳофизи Абрӯ «Шуъаби панжгона» дан араблар, ҳиндлар, хитойлар ва фарангиларнинг келиб чиқишига оид қисминни чиқариб ташлаган ва узидан чингизийлар, яъни XIII—XIV асрларда Мовароуннаҳрни идора қилган Чингатайхон авлоди, Темур ва Темурийлар шажарасини қўшган. Амир Темур ва Темурийларнинг келиб чиқишини урганишда бу асар муҳим қўлланма вазифасини ўтайди.

«Муъизз ул-ансоб»нинг бизгача учта нусхаси етиб келган. Булардан биттаси Туркияда Тупқон сарой кутубхонасида 2152-рақами билан сақланади. У тулиқ эмас. Бойсунқур Мирзо «Альбоми»дан олинган миниатюралари бор. Иккинчиси Париж миллий кутубхонасида сақланади (тартиб рақами OR 467; тулиқ эмас). Ва, ниҳоят, Британия музейида сақланиб турган нусха (безакли, XVII аср). Америкалик таниқли шарқшунос олим Ж.Вуде шу нусха асосида Амир Темур ва унинг тўрт угли авлодининг шажарасини туздн ва китоб ҳолида эълон қилди.

Амир Темур ва унинг энг яхши воялари даври уз хусусиятига кура, Самарқанд шаҳрининг одатдан таниқли илдам ривожланиш давридир. Таниқли безакларга бой ажойиб, муҳташам меъморийлик обидаларининг аксарияти худди шу даврга мансубдирки, кўпинча қолган бугун тарихи нуқта бўлган Самарқанд ҳақидаги одатий тасавурулар уларнинг қиёфаси билан чамбарчас боғлиқдир.

А.Ю. Якубовский

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

Фасиҳ Аҳмад ибн Жалолиддин Хавофийнинг «Мужмали Фасиҳий» асари узига хос қомусий маълумотнома бўлиб, «дунёнинг яратилиши»дан то муаллифнинг замонигача Шарқ мамлакатларида, шунингдек Мовароуннаҳр билан Хуросонда бўлиб ўтган муҳим воқеалар, машҳур кишилар, олимлар, шоирлар, давлат арбоблари, рассомлар, бунёд этилган муҳташам бинолар (масжид, мадраса, карвонсарой ва сув иншоотлари) ҳақида қимматли маълумот беради.

Бўлиб ўтган воқеалар асарда йилма-йил кўрсатилган, бу ҳол ундан фойдаланишни бирмунча енгиллаштиради.

«Мужмали Фасиҳий»нинг матни 1961—1963 йилларда Эронда, унинг рус тилига қилинган таржимаси (фақат иккинчи қисми) Тошкентда 1980 йилда чоп этирилган.

Номаълум муаллифнинг «Дастури амал» деб аталган, айтарли машҳур бўлмаган асари ҳам диққатга лойиқдир. Чамаси, бу асар Мовароуннаҳрда 1714 йилда ёзилган. Унда Амир Темур ва Темурийлар салтанатининг Бобур ва унинг ўғли Ҳумоюн замонигача бўлган қисқача тавсифини учратамиз.

Амир Темурга оид рус манбалари уша даврда кам учраши табиийдир. Амир Темур қўлга киритишга интилган жаҳоншумул савдо йўлларида Россия четроқда турар эди. Амир Темурнинг салобатли номи Россия аҳолисига етиб борган бўлса-да, бу ҳол асосан Олтин Ўрда хони Тухтамышга қарши юришлар билан боғлиқ эди, чунки Россия Олтин Ўрдага сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан қарам эди.

Амир Темур 1395 йилда Дон дарёсининг irmoғи бўлмиш Сосна дарёси буйидаги Елец шаҳри яқинида Тухтамышга қарши жанг қилганидан кейин унинг номи машҳур бўлиб кетди. Бу шаҳарда асосан руслар яшаган ва ҳукмронлик қилган бўлса-да, аслида у Олтин Ўрда ҳудудида, аниқроғи, Олтин Ўрда билан рус князлари уртасидаги чегара минтақасида барпо этилган қалқон зоналардан бирида жойлашган эди (13).

Москвадагилар Амир Темурнинг Россия ерларига ичкарилаб кириб боришидан, Москвага юриш қилишидан хавфсизлар эдилар. Рус солномаларида Амир Темур бевосита Москвага бормаган деб ҳисобланади (14).

Айни пайтда Шарафуддин Адил Яздий «Зафарнома»сида Амир Темур Москвагача бориб, унинг ичкариси ва ташқарисини олганлиги, у ердаги ар-

бобларларни асир қилганлиги ҳақида айтилади. Буни гарб тарихнавислиги ҳам тан олади. (Ж.Сартон, К.Э. Босворт, Б. Манц). Бу муаммога тула аниқлик киритиш тарих фани олдида турган вазифалардан бири ҳисобланади. Ҳар ҳолда баъзи рус тарихчиларининг Амир Темур Москвани ололмаган, чунки у Оканинг нариги қирғоғида турган Василий Дмитриевич бошчилигидаги рус кучларидан қурққан деган гаплари ҳақиқатдан жуда узоқдир. Чунки у пайтда Амир Темурни қурқига оладиган ёки ҳисобладиган кучнинг ўзи йўқ эди. Демак, рус солномаларидаги Амир Темур ҳақидаги маълумотларда катта қусур бор ва улар ишонарли эмас.

Вақт ўтиши билан Амир Темур ҳақидаги оғзаки маълумотлар Россияга тарқала бошлаган, XV аср бошларида эски рус адабиётининг эртак тусидаги қиссаси — узига хос ноёб ёлгорлиги юзага келди (15). Бошқа кўпгина ривоятлар, афсоналар, ҳикоятларда бўлгани каби, бу қиссада ҳам туқиб чиқарилган воқеалар ва соҳрарлик кучига соддадилларча ишонч ҳақиқий тарихдаги у ёки бу воқеалар билан гаройиб тарзда чаतिшиб кетган.

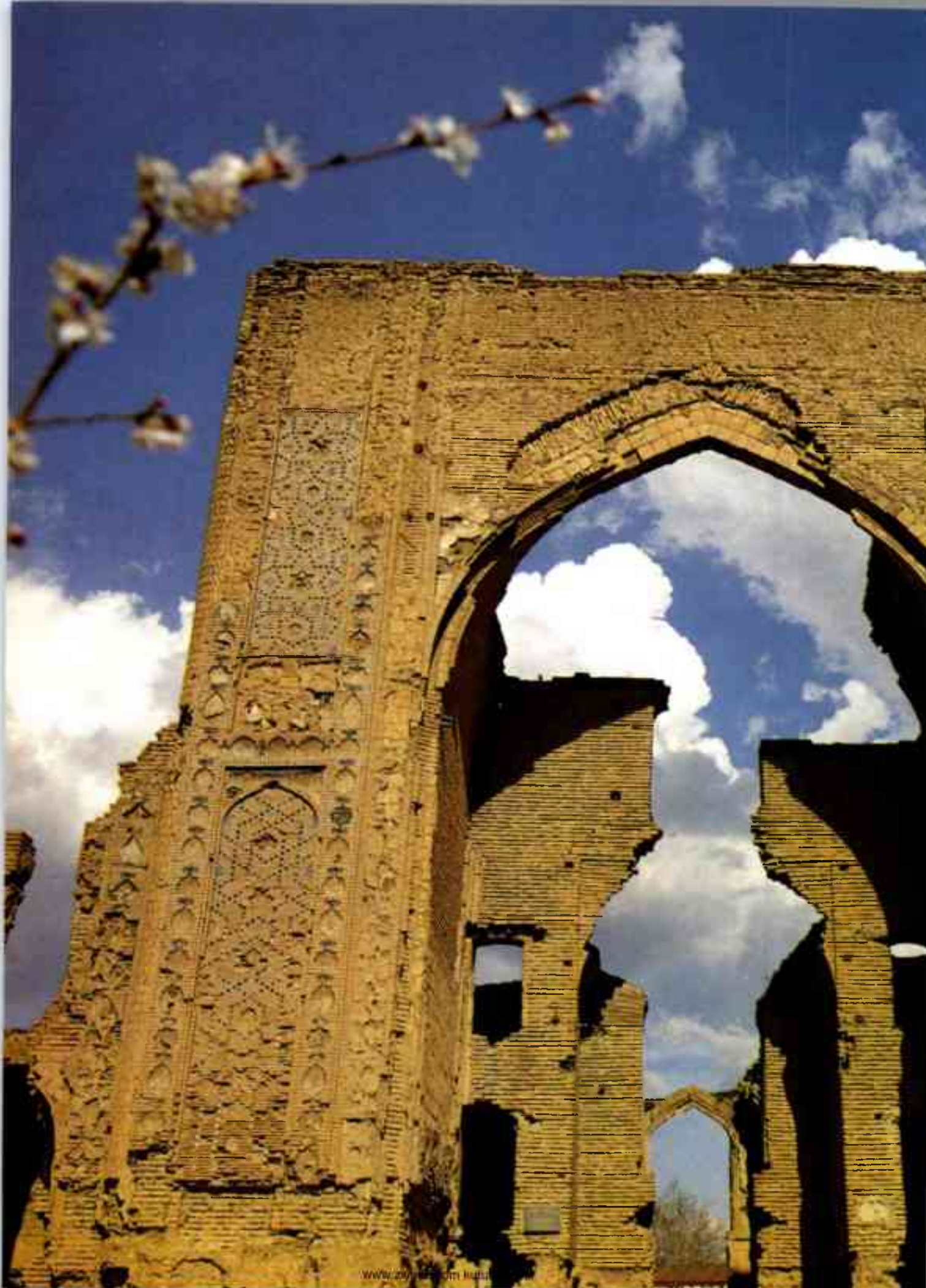
Соҳибқирон Амир Темур ҳаёти ва фаолиятини ёритувчи асосий тарихий манбаларнинг қисқача шарҳи мана шундан иборат. Мазкур манбаларнинг бениҳоя кўпчилиги ва хилма-хиллиги Амир Темурнинг жаҳон тарихидаги роли беқисс эканлигидан ва унинг номи гоёт машҳурлигидан далолат беради.

Улуғ жаҳонгирнинг ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий фаолиятини урганишда унинг қаламига мансуб «Тузуки Темурий» («Темур тузуқлари») деб аталган асарнинг қиммати бениҳоя каттадир.

«Тузуки Темурий» (бошқа номлари: «Малфузоти Темурий» — «Темурнинг айтганлари» ва «Воқиоти Темурий» («Темур ҳақида хотиралар») узига хос тарихий асар бўлиб, унда Амир Темурнинг таржимаи ҳоли ва унинг оғир, хавф-хатарларга тулиқ фаолиятида юз берган воқеалар, йирик давлат арбоби ва моҳир саркарда сифатида шуҳрат тошган бу шахснинг давлат ва армия тузилиши ҳамда уларни бошқариш хусусидаги фикр-мулоҳаза ва қарашлари уз ифодасини топган.

Асар дастлаб эски ўзбек (чиғатоӣ-туркий) тилида ёзилган бўлиб, шарқшунослар Н. Д. Миклухо-Маклай, Ч. Рёе, Х.Эте, Ч.А.Стори ва бошқа мутахассис олимларнинг сузларига қараганда, унинг бир нусхаси XVII асргача Яман ҳукмдори Жаъфар полшонинг кутубхо-

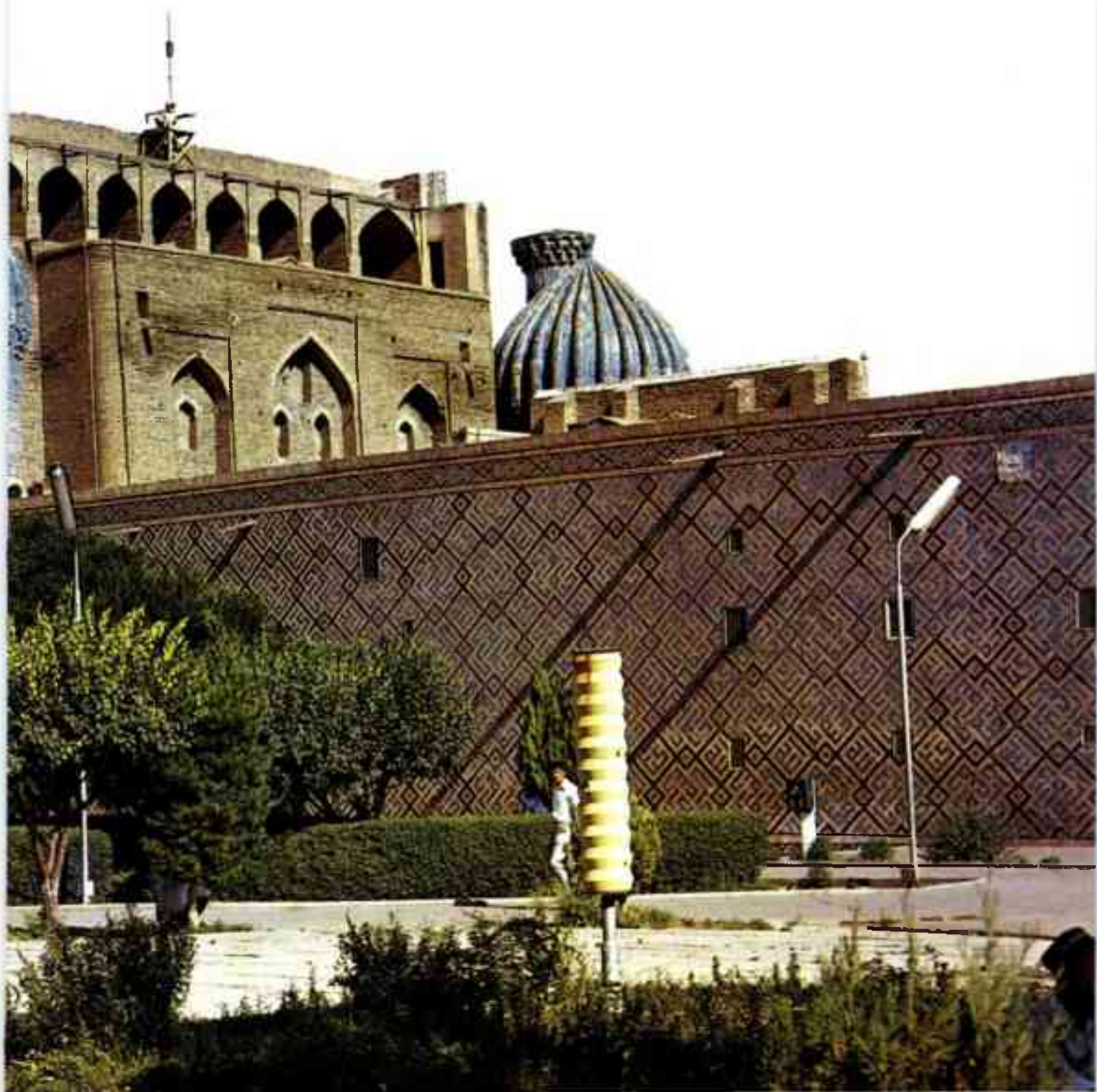
29 ←

Гури Амир мақбараси. Ко-
шинли тавҳа. Самарқанд

30

Шаҳар ташқарисидаги
Дилқушо саройи — Иш-
ратхона. Бош пештоқ. Са-
марқанд

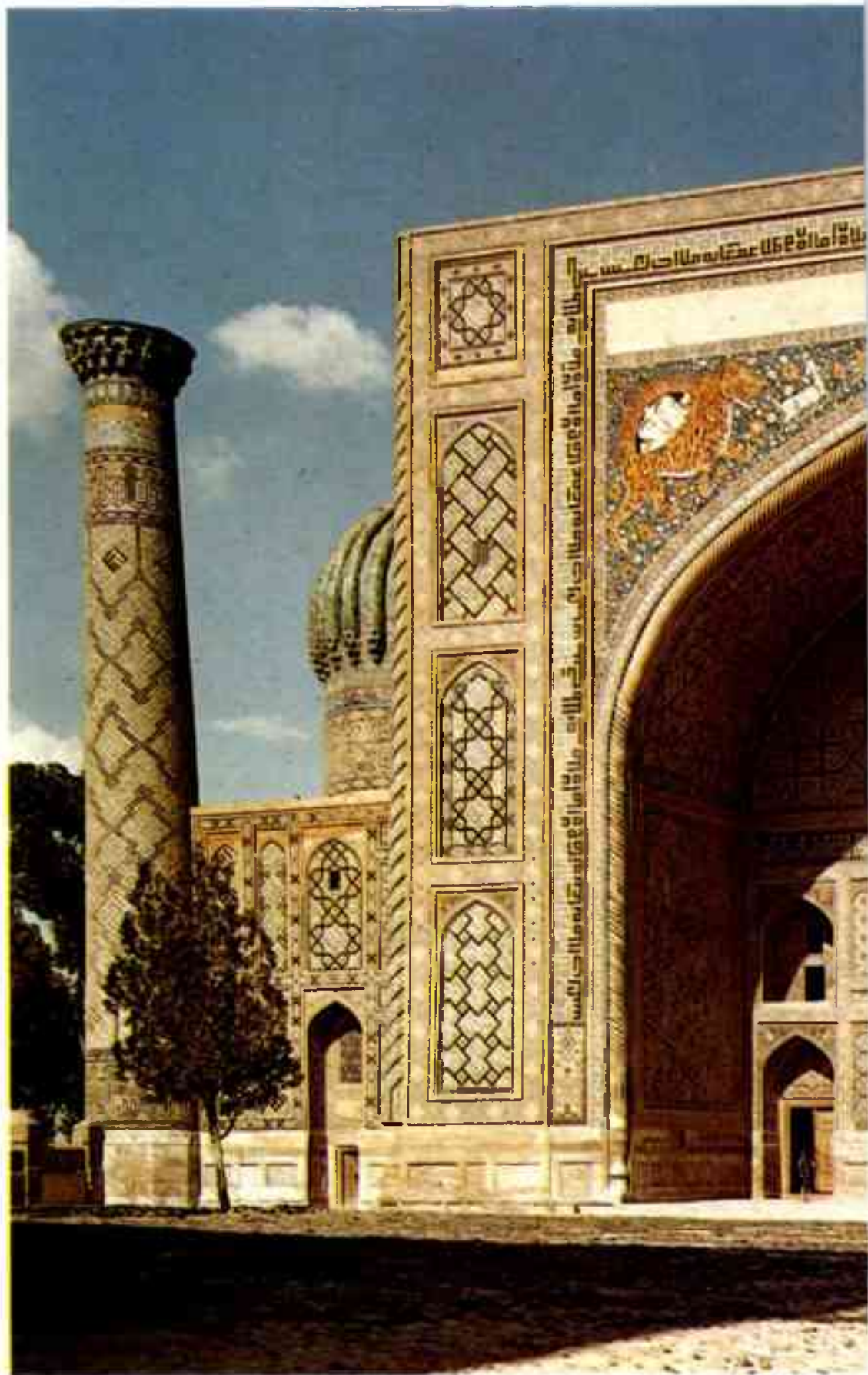

32

Регистон мейморий мажмуаси. Ғилдакори масжиди. Гумбаз. Самарқанд

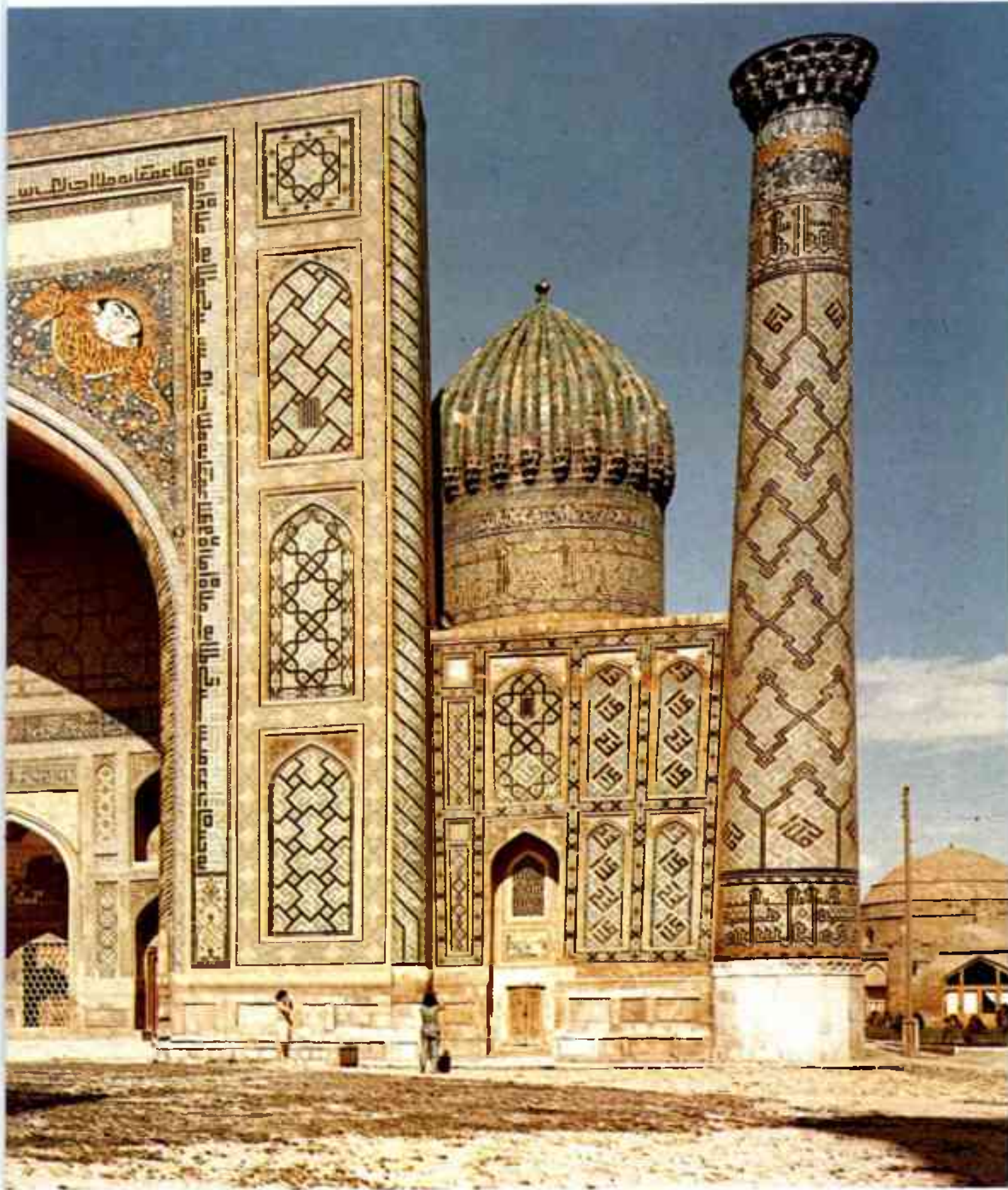
33

Регистон мейморий мажмуаси. Ғилдакори масжиди. Ички қуриши. Гумбаз. Самарқанд

34

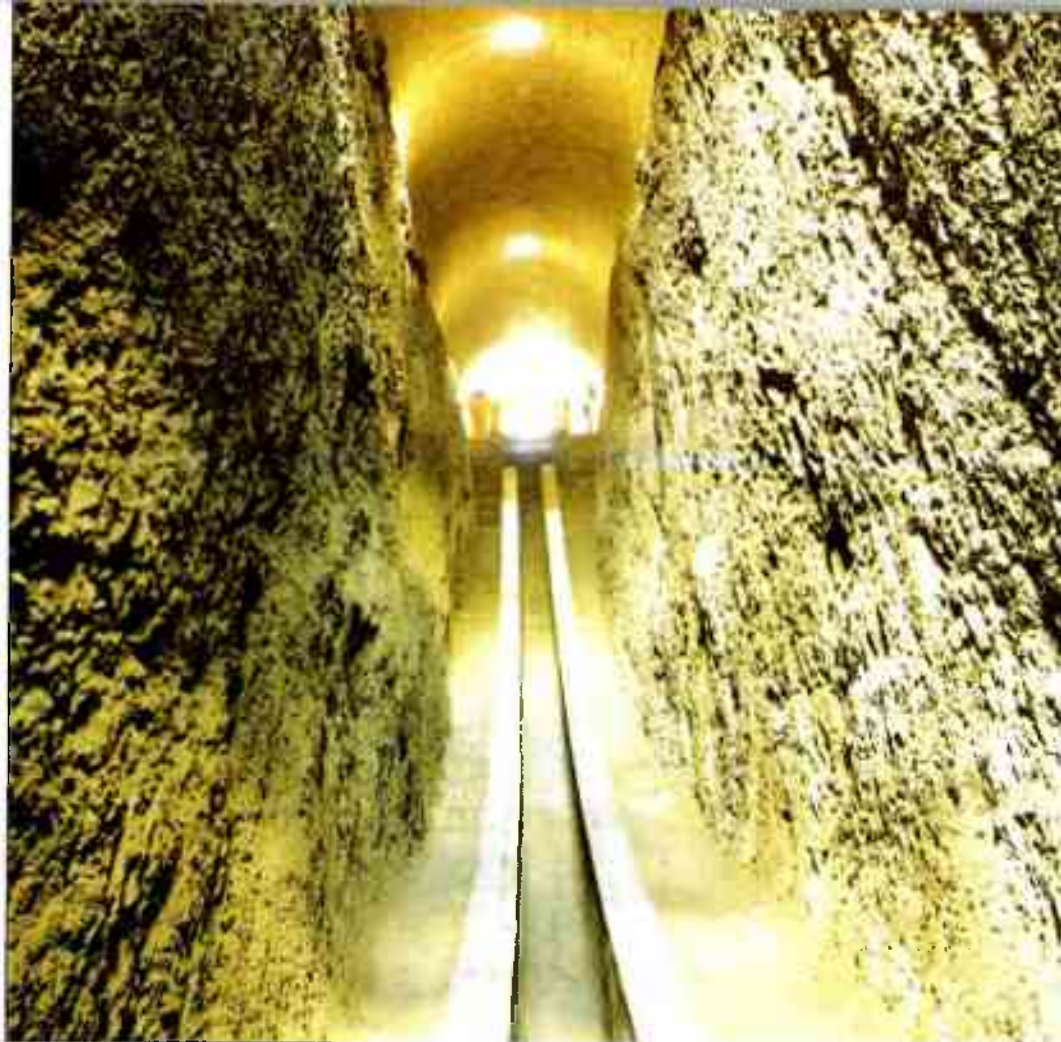
Регистон меъморий мажмуаси. Шердор мадрасаси. Умумий кўришиш. Самарқанд

35

Регистон меъморий мажмуаси. Тиллақори масжиди. Ховди. Самарқанд

36

Улутбек расадхонаси.
Секстант. Самарқанд

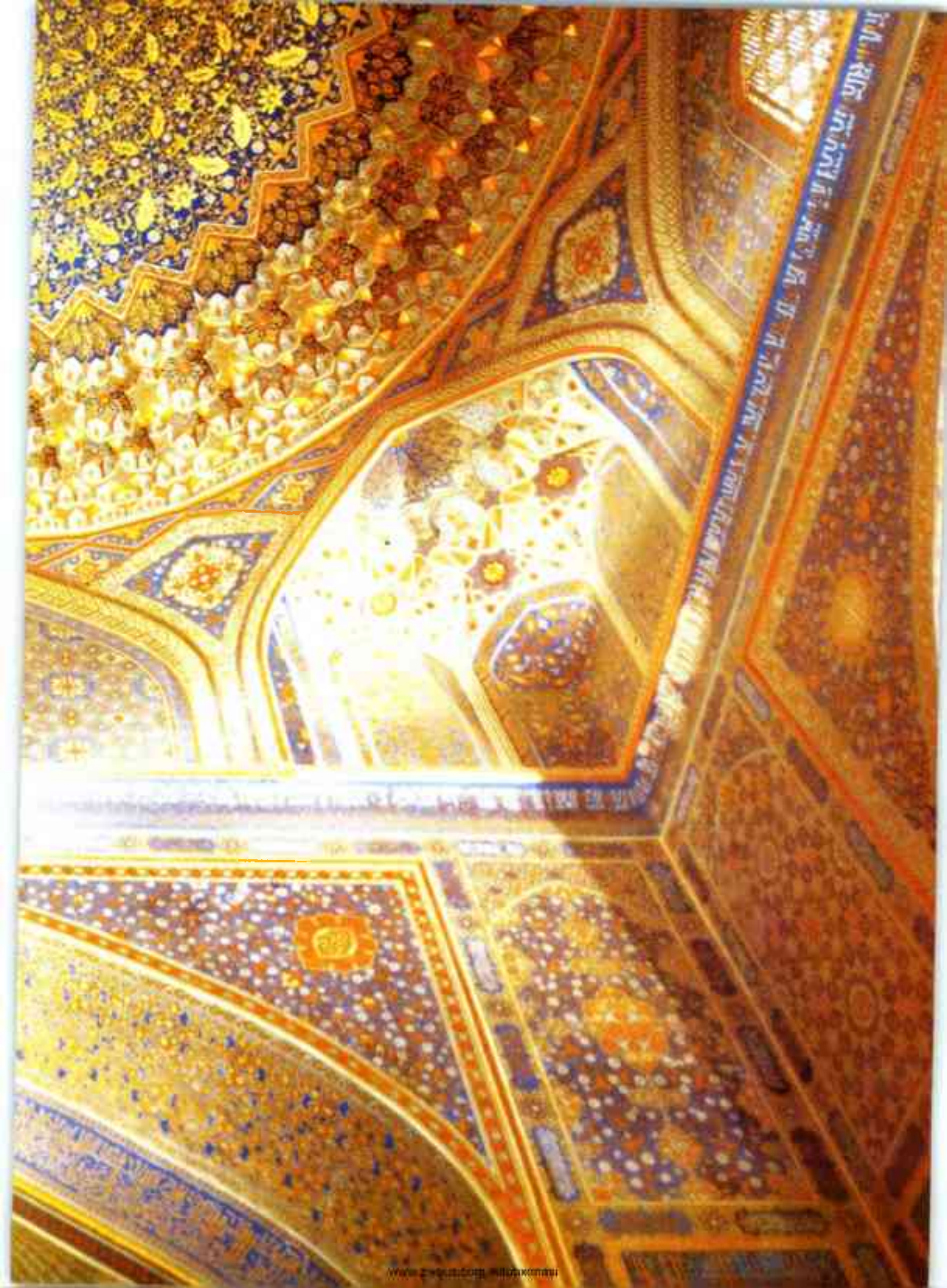
37

Улутбек расадхонаси. Уму
мий кўриниш. Самарқанд

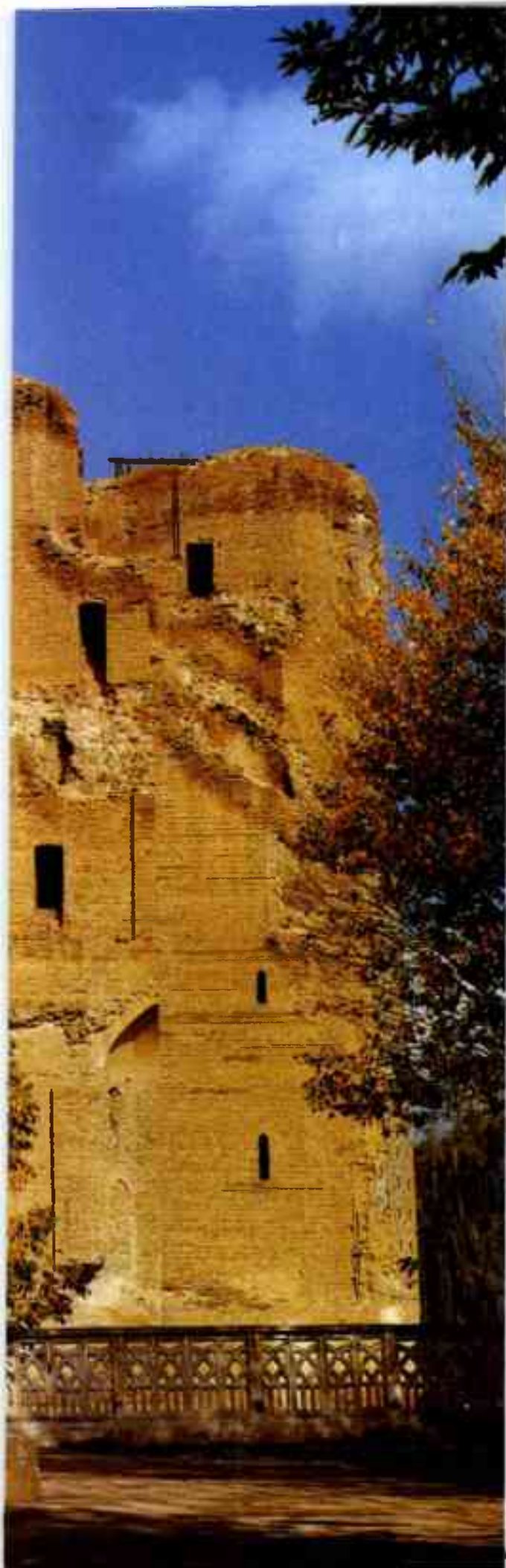
38 →

Регистон меъморий маж
муаси. Тилдақори масжи
ди. Ички қисмидаги безак.
Самарқанд

39

Оқсарой саройи. Жануб
томондан кўриниш. Шах
рисабз

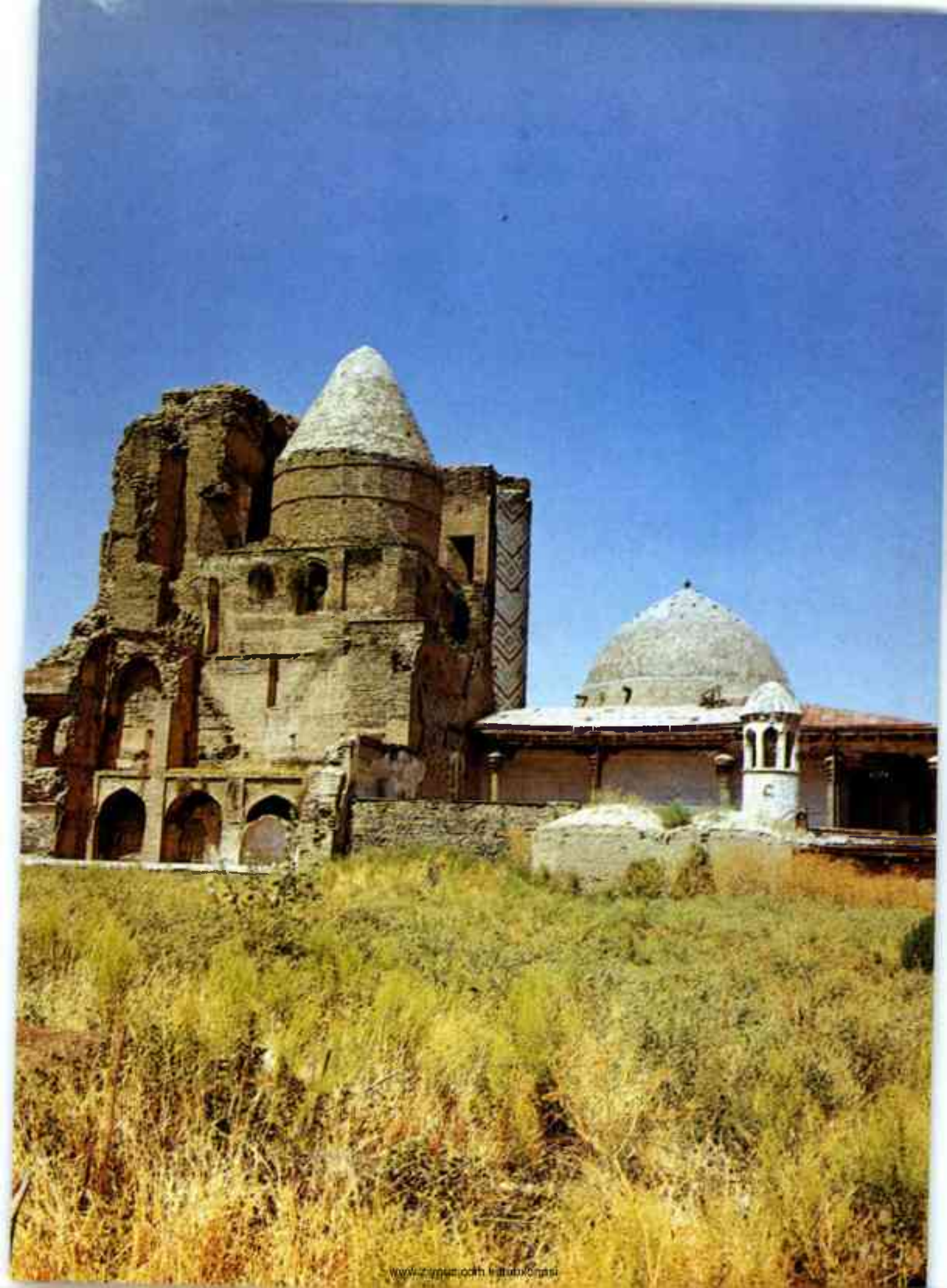
40 →

Оқсарой саройи. Шимол
томондан кўриниш. Шах
рисабз

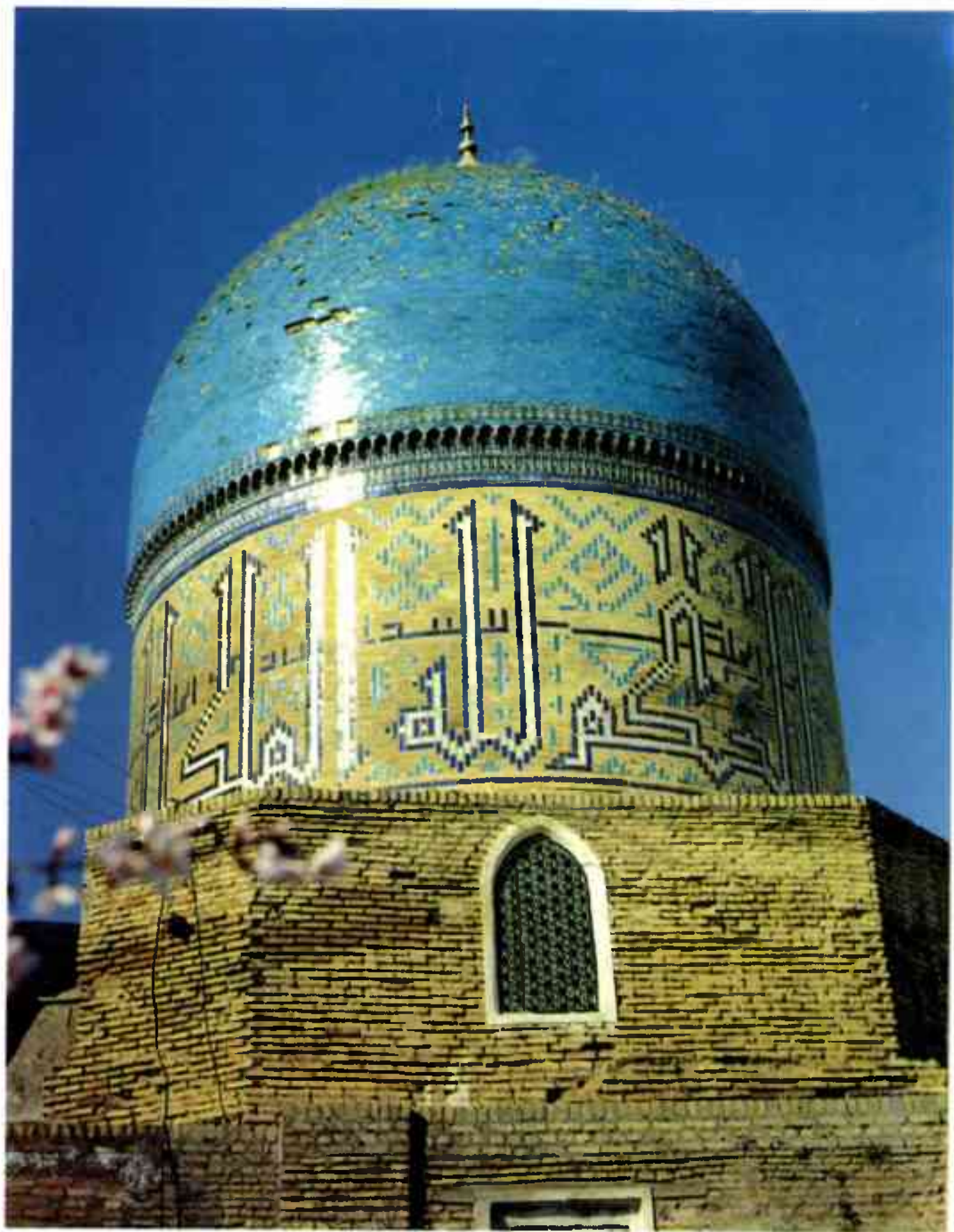
41 → →

Ҳазрати Имом мажмуаси.
Умумий кўриниш. Шахри
сабз

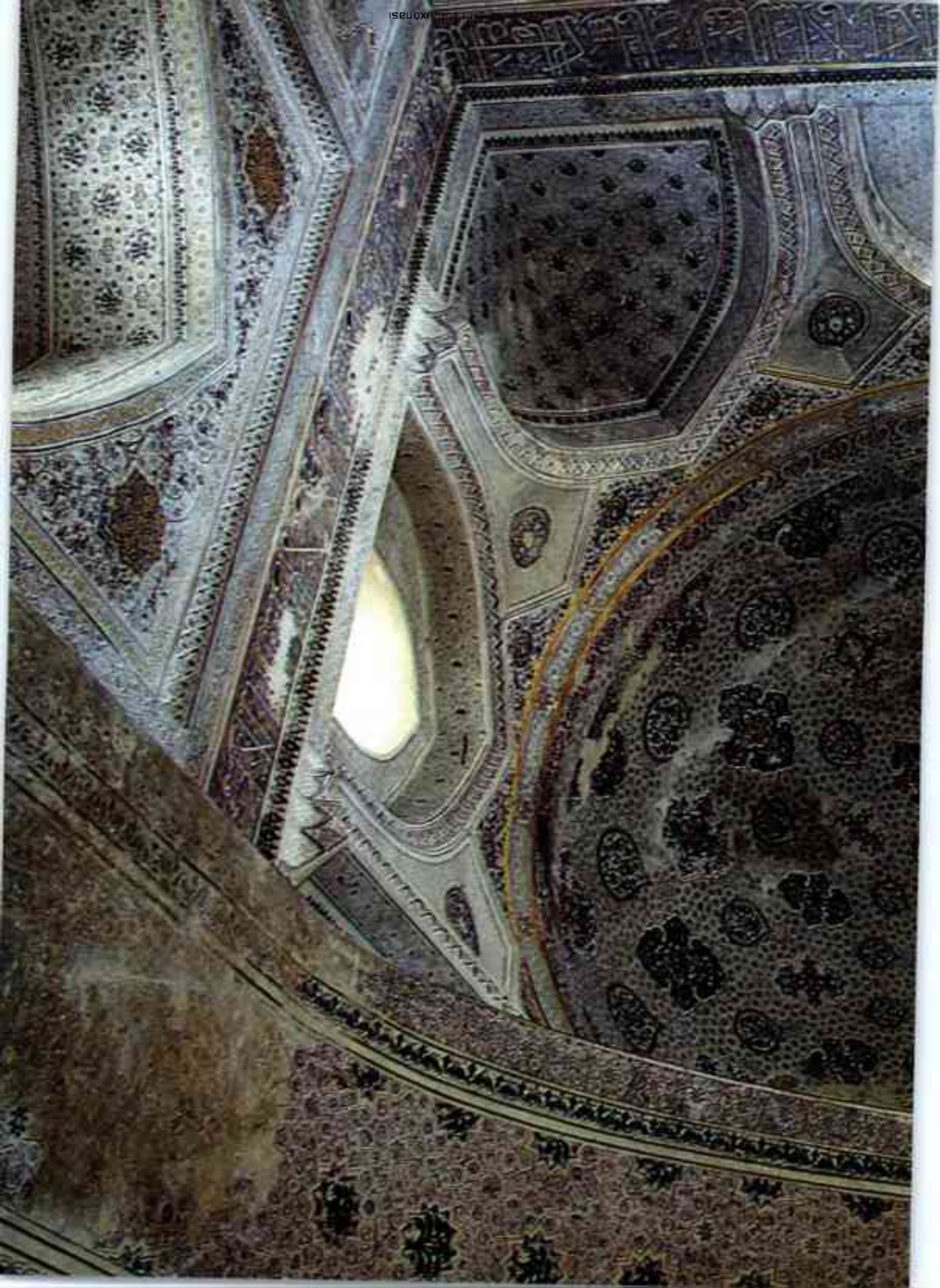
42

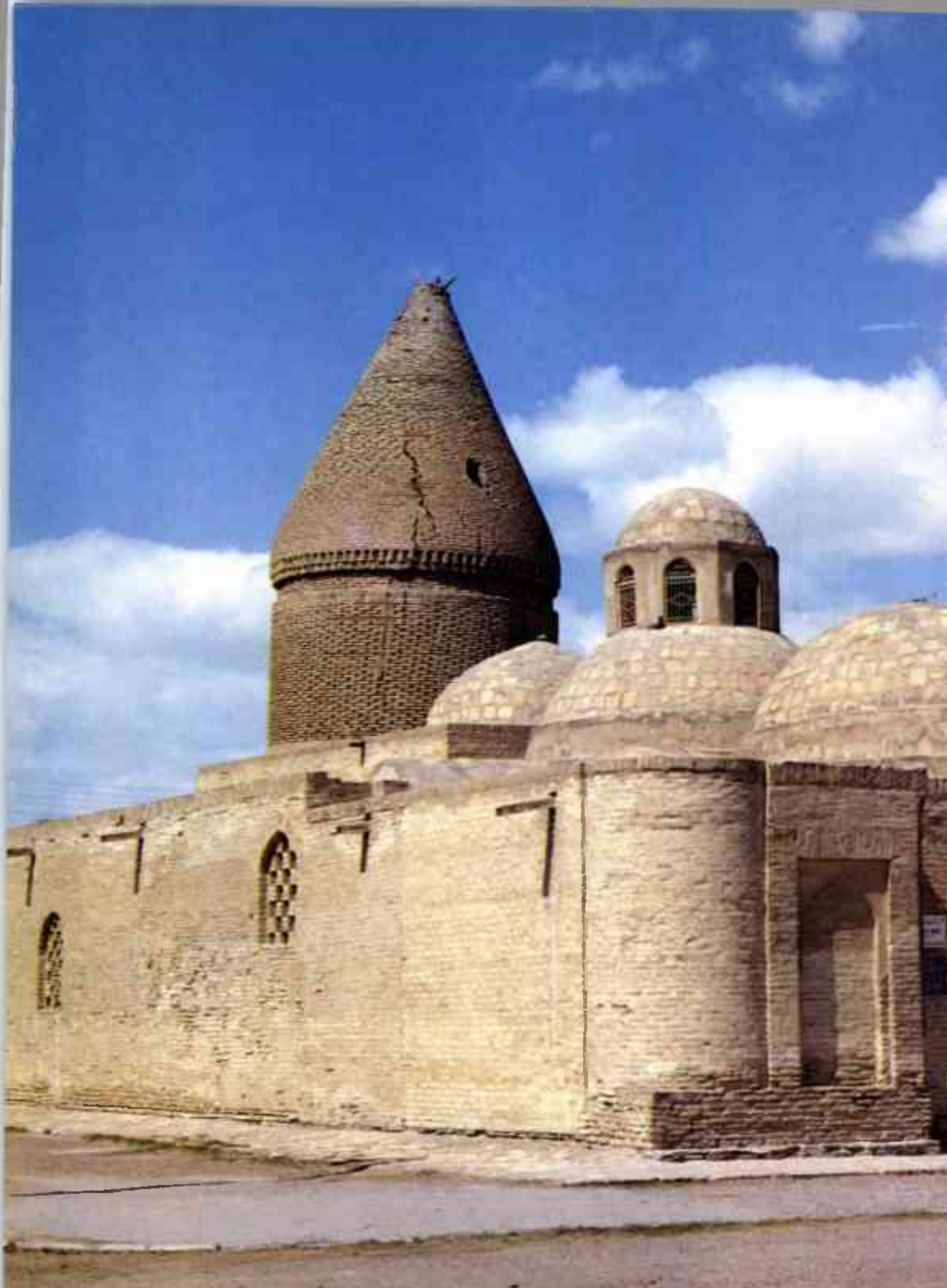
Хазрати Имом мажмуаси.
Уймакор эшик. Шахрисабз

43

Гумбази Сайидон мақба-
раси. Гумбаз. Шахрисабз

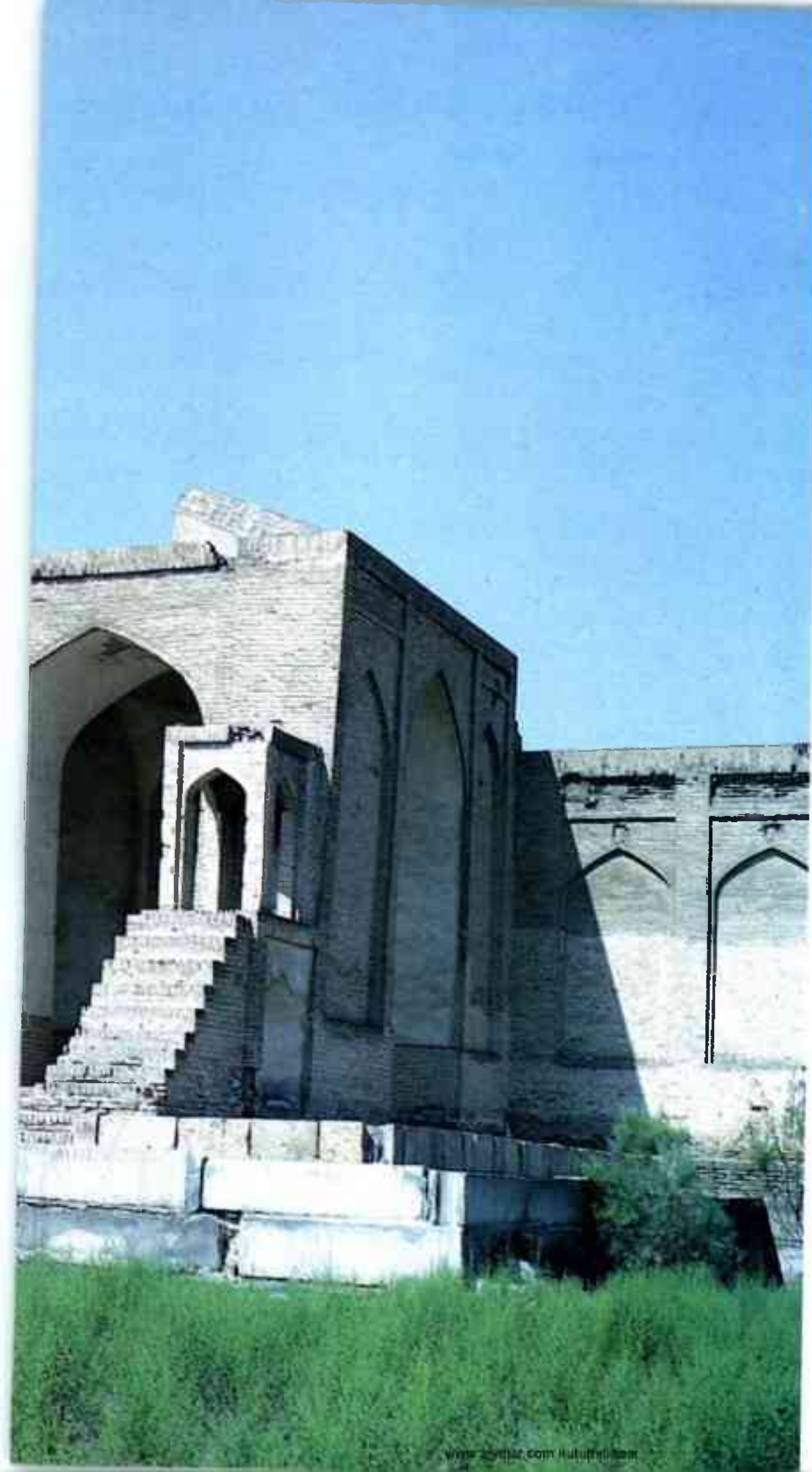
44 ←

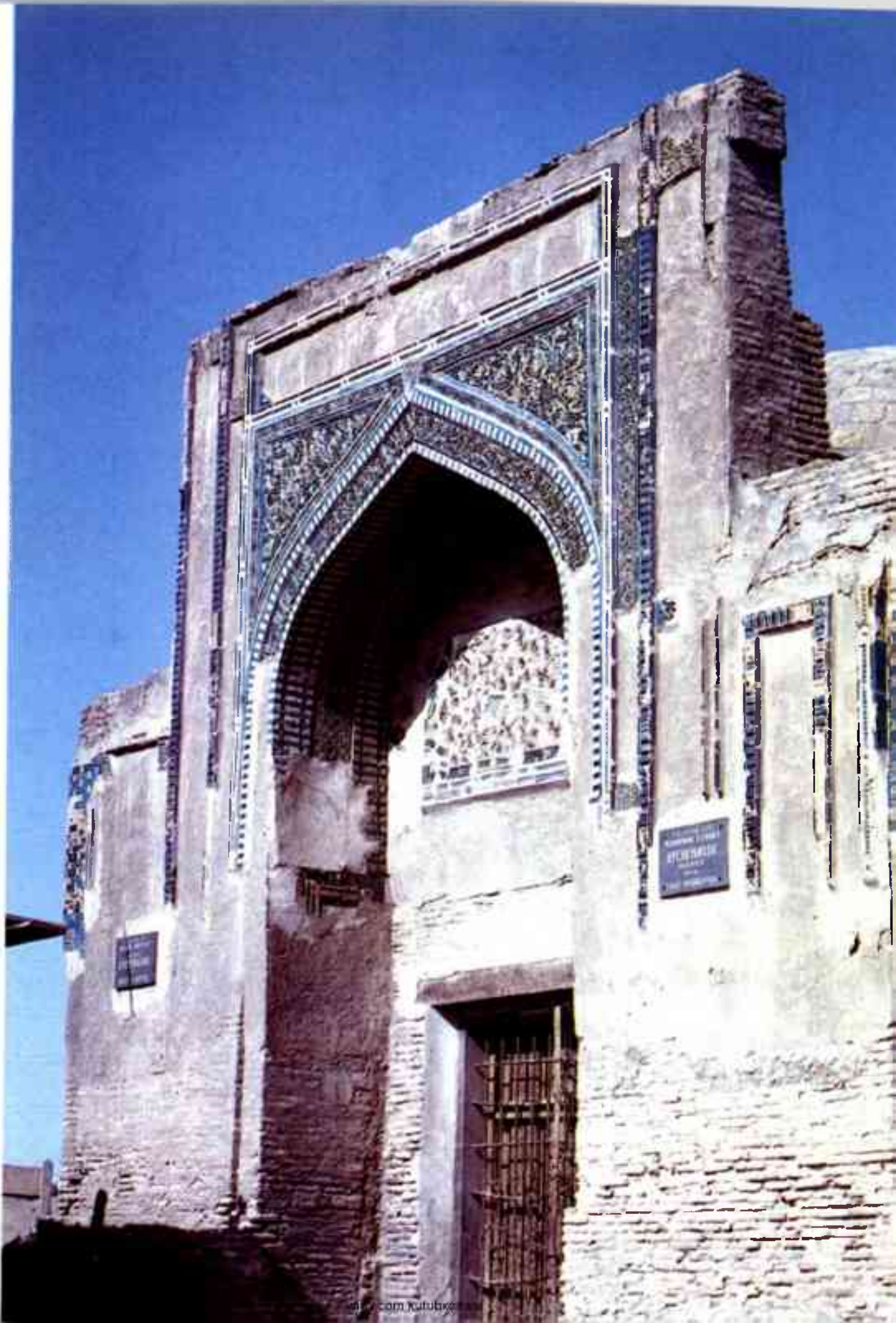
Гумбази Саиидон мақбараси. Ички кўришнинг. Шаҳрисабз

45

Чангмаи Аюб мақбараси. Бухоро

47

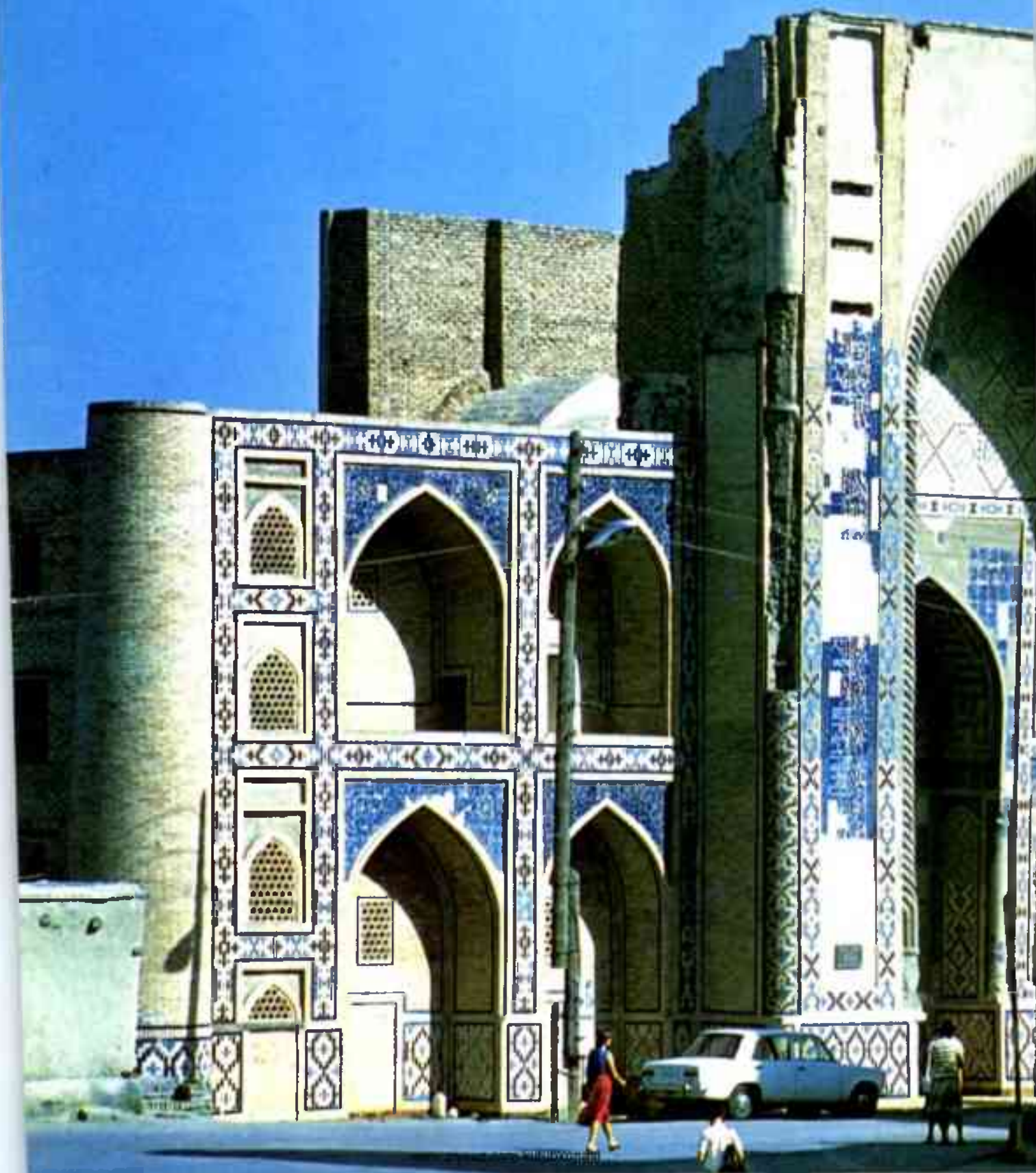
Бахмурад мақбараси
Бухоро

48 →

Улугбек мадрасаси Умумий
куршиш, Бухоро

49

Улугбек мадрасаси. Жану
би ғарб томондан кури
ниш. Бухоро

50 →

Сайфиддин Бохарзий маъ
бараси. Уймакор қисм. Бу
хоро

насила сақланган (16). Асарга ёзган суз-бошисида «Тузуки Темурий»ни форс тилига таржима қилган Мир Абу Толиб ат-Турбатий Арабистоннинг муқаддас шаҳарлари-Маккаи мукаррама ва Мадинаи мунавварага зиёратидан қайтишда Яманга тушиб утганлиги ва юқорида номи зикр этилган ҳукмдор — Жаъфар подшонинг кутубхонасида туркийча ёзилган бир асарни учратиб қолганлигини ва асар билан танишув натижасида у Амир Темурнинг таржимани ҳоли бўлиб чиққанини айтади (17).

Лекин, афсуски, асарнинг асл нусхаси (эски ўзбекчаси) бизнинг замонамизгача етиб келмаган, балки бирон эски кутубхонанинг бир бурчагида ётгандир-у, биз ундан беҳабардирмиз. Шундай бўлса-да, бир нарса ҳақиқат. «Тузуки Темурий» даставвал эски ўзбек тилида (туркийчада) ёзилган ва бунга Шарқ қулёмалари каталогларининг барча мусаннифлари гувоҳлик бериб турибдилар.

Ат-Турбатий Арабистондан қайтишда Аграда ҳукмдор Бобурий Шоҳ Жаҳон (1628-1657)нинг хизматига кирган ва ушанда унинг илтимоси билан «Тузуки Темурий»ни эски ўзбекчадан форс тилига таржима қилиб, мазкур подшоҳга тақдим этган. Бу ҳақда ҳиндистонлик машҳур тарихчи Абдулҳамид Лоҳурийнинг «Подшоҳнома» китобида муҳим маълумот бор.

Шоҳ Жаҳон таржима билан танишиб чиқиб, унда айрим ноаниқликлар ва камчиликлар топган ҳамда йирик олим ва ёзувчи, Декан вилоятининг қозикалони Муҳаммад Ашраф Бухорий (1652 й. вафот этган)ни ҳузурига чақиртириб, ат-Турбатийнинг мазкур таржимасини муътабар асарлар, ҳусусан Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома»си ва шунага ухшаш муҳим асарларга солиштириб чиқини ва шу йул билан таржимадаги хато ва камчиликларни бартараф қилишни топширган (18). Ҳулыаси қалом, Муҳаммад Ашраф Бухорий Мир Абу Толиб ат-Турбатийнинг таржимасини хато ва камчиликлардан халос қилиб, уни кунт билан таҳрирдан чиқарган. Бухорий саъй-ҳаракати билан, Н.Д.Миклухо-Маклайнинг сузлари билан айтганда, асарнинг янги, тузатилган таҳрири пайдо бўлди (19).

Лекин ат-Турбатийнинг мазкур таржимаси уша Яман ҳукмдори Жаъфар подшо кутубхонасида курган нусхага асосланганими ё асарнинг Ҳиндистонда ҳам ушандай туркийча нусхаси бўлганими, буни билмаймиз.

Нима бўлганда ҳам, шу икки олим: ат-Турбатий ва Бухорийнинг меҳнати орқасида «Тузуки Темурий» форс тилида бизнинг замонамизгача етиб келди.

«Тузуки Темурий» XV—XIX асрларда нафақат олинасаб кишилар, балки бутун жаҳон илм аҳли уртасида шуҳрат топди. Асарнинг қулёмна шаклида ҳам, тошбосма тарзида ҳам жаҳоннинг деярли барча кутубхоналарида борлиги, шунингдек кўп тилларга — инглиз, француз, рус, урду ва ҳозирги ўзбек тилларига узлуксиз таржима қилиб гурилиши бунга исбот-далилдир. «Тузуки Темурий»дан нусха кўчириб тарқатиш узлуксиз давом этиб келаётгани ҳам асарнинг ҳаммага манзур бўлганлигидан далолат бериб турибди.

«Темур тузуқлари»нинг нашрлари ҳам анчагина. Масалан, унинг форсча матни, тадқиқот ва изоҳлар билан (фақат «Тузукот» қисми) 1783 йилда Англияда майор Дэви тарафидан чоп этилди (20). 1785 ва 1891 йиллари майор Дэви нашри фотомеханика йули билан Ҳиндистонда (21), сунгра 1963 йилда Эронда (22) чоп этилди.

«Тузуки Темурий»нинг бир қанча тилларга қилинган таржимаси ҳам бор. Масалан, асарнинг инглизча таржимаси (фақат «Малфузот» қисми) Амир Темурнинг таржимани ҳоли (унинг 41 ёшигача баён этилган) 1830 йили Англияда майор К. Спюарт тарафидан (23), французча таржимаси (фақат «Тузукот» қисми) Лангелэ тарафидан амалга оширилиб, 1787 йили Парижда чоп этилган (24). «Тузуки Темурий»нинг Субҳон Баҳши (Дехли, 1855) ва Муҳаммад Фазл ул-Ҳақ (Бомбай, 1908) тарафларидан амалга оширилган урдуча таржималари ҳам мавжуд.

«Тузуки Темурий» тулиқ равишда Хоразм (Хева)да Муҳаммад Юсуф ар-Рожий тарафидан 1273 (1856—57) йили ва Паҳлавон Ниёз Девон томонида 1858 йили ўзбекчага таржима қилинган. Уларнинг биринчиси «Тузуки Темурий», иккинчиси «Малфузот» номи билан маълум. Ҳар иккала нусха шу кунларда Санкт-Петербург шаҳрида М.Е. Салтиков-Шчедрин номидаги халқ кутубхонасида сақланмоқда.

Асарнинг эски ўзбек тилига таржима қилинган яна бир нусхаси ҳам бор, лекин у тулиқ эмас. Соҳибқироннинг 39 ёшигача бўлган давр воқеаларини уз ичига олган, холос. Таржима Қўқон хони Муҳаммад Алихон (1821/22—1858/59)нинг топшириғи билан Хўжаид қозиси Набижон Маҳмуд тарафидан амалга оширилган.

(Соҳибқирон) подшоҳлик тиктида шундан буёнқ берардики, ҳузурига Рум қашари ва Чин хоқони кирган тақдирда ҳам қўқув ва сийёсат боғлиб, ҳазонрез шамлодаги тил каби титроа турган бўлардиқлар.

Хофизи Авру

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

Кейинги йилларда «Тузуки Темурий»нинг ҳозирги ўзбек тилига қилинган тула таржималари пайдо бўлди. Бу олижаноб иш биринчи марта форс ва араб тиллари билимдони марҳум Алихон тура Соғуний тарафидан бажарилди (25). Шундан кейин унинг тузатилган тула нашри шарқшунос Ҳабибулло Кароматов тарафидан ҳозирланди ва китоб ҳолига келтириб нашр этилди (26). Ана шу иккала нашрда ҳам илгари йул қуйилган хато-камчиликлар (таржимадаги ноаниқликлар, тушириб қолдирилган ерлар, шахсий, жугрофий ва этник номларни ёзишдаги хатолар) имкони борича барта-раф қилинди: айрим тарихий воқеалар, жойлар ва этник номлар изоҳланди.

Асарнинг рус тилига қилинган таржималари ҳам мавжуд. Булардан бири Н. П. Остроумов раҳбарлигида амалга оширилган нашрдир (27). Лекин мазкур нашрнинг жиддий камчиликлари бор. Таржима форсча оригиналдан эмас, балки Л. Лангеленинг французча нашридан қилинган.

1968 йили И. М. Муминов қисқа суз боши билан Н.А. Остроумов нашрини факсимиле тарзида қайта чоп эттирди. Мазкур асарнинг Н.С.Ликошин ҳамда В.А.Панов амалга оширган яна иккита нашри ҳам бор (28). Лекин ҳар иккала нашр ҳам асарнинг Набижон Маҳдумнинг тула бўлмаган, фақат унинг бир қисми - «Малфузот»дан иборат нусхасига асосланган.

Энди «Темур тузуқлари» асарининг муаллифи ва унинг оригинал ёки оригинал эмаслиги ҳақида. Бу масала купдан бери баҳс-мунозараларга сабаб бўлмоқда. Масалан, инглиз шарқшуноси Э.Г.Браун билан рус шарқшунос олими В.В.Бартольд «Темур тузуқлари» Амир Темур тарафидан ёзилганлигини инкор қилибгина қолмай, балки асарнинг оригиналлигига ҳам шубҳа билдирганлар (29). Лекин асарни синчиклаб урганилганда ва уни Амир Темурнинг ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий фаолиятига бағишланган машҳур асарларга, хусусан Низомиддин Шомий ва Шарафуддин Али Яздийларнинг «Зафарнома» асарларига солиштириб урганилганда, бу давонинг асоссиз эканлиги маълум бўлди.

«Темур тузуқлари» ва унинг жаҳон кутубхоналарида сақланаётган нусхалари ҳақида батафсил маълумот келтирган инглиз шарқшунос олими Ч.А. Сторининг муфассал каталогига «Темур тузуқлари» Амир Темур тарафи-

дан ёзилганлиги ишонарли исботланган (30).

Асарнинг матни ва инглизча таржимасини чоп этган майор Дэви ва Уайтлар асарга ёзган суз бошида «Темур тузуқлари» Темурнинг уз қули билан ёки унинг назорати остида ёзилган деб айтадилар (31). Мазкур сузбошида яна мана буларни уқиймиз: «Темурнинг узи ёзган тарихи фақат уз авлоди учун ёзилган. У қандай қилиб ҳокимиятни қўлга киритгани, сиёсий ва ҳарбий фаолияти ҳақидаги сирлар, унинг бошқариш санъати, шу билан бирга истилочиликка қандай раҳбарлик қилганини узи изоҳлаб берган» (32).

Шамсиддин Сомийнинг ута қимматли қомусий асарида ҳам «Темур тузуқлари» Амир Темур қадамига мансублиги очиқ айтилган. Бу асарда хусусан бундай дейилади: «Темур «Тузуқот» — номли қонунлар мажмуасини ёзган ва унда уз таржимаи ҳолини баён этган. Чигатой тилида битилган бу асар форс ва Европа тилларига таржима қилинган» (33).

Муаллифлик хусусида гапирганда шуни ҳам айтиш керакки, Амир Темур аслида маълумотли киши бўлган. Ибн Халдун, Ҳофизи Абру, Ибн Арабшоҳ, Шарафуддин Али Яздий сингари замондошларининг гувоҳлик беришича, Соҳибқирон кенг маълумотли киши бўлиб, тарих, фикр (мусулмон қонуншунослиги), фалсафа ва адабиётни яхши билган. Ибн Халдун ёзади: «Аслида у (Амир Темур — Муҳ.) ута ақли, билимдон, фаросатли, куп баҳслашадиган... киши эди». «Темур, — деб ёзади Ибн Арабшоҳ, — олимларга меҳрибон бўлиб, саййиду шарифларни узига яқин тутарди. Уламо ва фузалого тула иззат курсатиб, уларни ҳар қандай кимсадан тамом муқаддам кўрарди... Улар билан мазмунли баҳс ҳам юритар эдики, баҳсида инсофу ҳишмат буларди» (34).

Ҳофизи Абру асарида қуйидагиларни уқиймиз: «Темур турк ва эронийларнинг тарихини чуқур билган ва амалий жиҳатдан фойда келтирадиган ҳар қандай илмни: тиббиёт, илми нужум (астрономия) ва риёзиёт (математика)ни кадрлар эди. Аммо меъморчиликка алоҳида эътибор берган... Энг мураккаб қурилиш ишларини яхши тушунар ва бу иш хусусида куп фойдали маслаҳатлар берар эди...» (35).

Илм-фаннинг қадрига етган, унинг ривожига шароит яратган, шу билан бирга узи илмли бўлган шундай одамнинг бирон муҳим асар ёза олишига шубҳа қилмаса ҳам бўлади.

Амр этдики, ҳеч бир шаҳар ва қишлоқда одамлардан жон солини, уй солини олмасинлар. Сипоҳийлардан бирон киши раёиятнинг хонадонига зўриқ билан келиб тушмасин, раёиятнинг от уловини тортиб олмасин.

«Темур тузуқлари».

У ёки бу асарнинг оригиналликни танқидий таҳлил, яъни уша асарни узи-га ухшаш асарларга солиштириш нули билан аниқлаш мумкин. Агар «Темур тузуқлари»ни Низомиддин Шомий ва Шарафуддин Али Яздийнинг юқорида номи қайд этилган асарига ёки Амир Темур ҳақидаги бошқа асарларга солиштириб курсак, айтарли даражада хато-камчилик топмаймиз. Амир Темур ҳам, фарзандлари ҳам бўлиб утган тарихни, хусусан, сулолалар тарихини ёзишга алоҳида эътибор берганлар.

Биз юқорида ат-Турбағийнинг форсий таржимасини Шоҳ Жаҳон узи синчиклаб текшириб чиққанлиги, унинг топшириғи билан Муҳаммад Ашраф Бухорий таржимани бошқа муътабар асарларга солиштириб қиқиб, тузатганини айтган эдик. Бу — Амир Темурдан қолган одат. Масалан, Амир Темур уз тарихини ишончли манбаларга суяниб ёзишларини талаб қилган ва уни ортқича таъриф тавсифлардан холи қилишни буюрган (37).

Шарафуддин Али Яздий ёзади: «Бахши ва котиблар мулку миллият ва аркони давлат аҳволида ниманки булса, барчасини аниқлаб, тула-тукис ёзиб борардилар. Ҳар қандай воқеа, узгартириш киритмай, оширмай, камайтирмай, яъни аслида қандай кечган булса, ушандай курсатиб берилсин, деб буюрилган» (38).

Ундан ташқари, ёзилган ҳар бир асар мусаввада (қоралама — Муҳ.)лигида бир неча бор Соҳибқироннинг узига ва унинг саройидаги олимларга бир неча бор уқиб бериларди. Ҳаммининг тасдиғидан утгандан кейингига асар кучириш учун махсус котибларнинг қўлига топшириларди. «Темур тузуқлари» ҳам шундай текширишлардан утган, албатта.

Яна бир факт. «Темур тузуқлари» жаҳонга машҳур асар. Унинг қўлёзма нусхалари дунёнинг деярли барча мамлакатлари (Ҳиндистон, Эрон, Англия, Дания, Франция, Россия, Германия, Арманистон, Ўзбекистон ва ҳ.к.)нинг кутубхоналарида мавжуд. Магни куп марта тошбосма усулида чоп этилган. Инглиз, француз, форс, рус ва ўзбек тилларига таржима қилинган.

«Темур тузуқлари» Соҳибқироннинг таржимаи ҳоли, ҳаёти, давлати ва кушинининг ташкил топишини ўрганиш учун муҳим манба бўлиб қолаверади.

Амир Темурнинг «Тузуқлар» муаллифи эканлигига шубҳани В.В.Бартольд 1918 йилда чоп эттирган «Улуғбек ва унинг даври» асарида билдирган эди.

У, Амир Темурнинг расмий историографияси (тарихнависелиги)да Соҳибқироннинг 1360 йилгача бўлган ҳаётида руй берган воқеалар хусусида ҳеч нима дейилмаслиги ва «Қазагоннинг ҳукмронлиги туғрисидаги ҳикояларда Амир Темур ҳам, отаси Тарағай ҳам тилга олинмаслиги» туғрисидаги уз сузларини шарҳлар экан, жумладан шундай ёзади: «Амир Темурнинг мавхум таржимаи ҳоли, маълумки, Амир Темурни ана уша ҳикояларнинг ҳаммасига киритади, шунинг узиёқ мазкур асар қалбакиликнинг энг яхши исботларидан биридир. Агар Амир Темур чиндан ҳам Қазагон жангарида қатнашганида расмий тарих бу ҳақда ёзган булур эди» (39).

Лекин В.В.Бартольд Амир Темур таржимаи ҳолининг «қалбакилиги» туғрисидаги уз фикрини исботлаш учун, юқорида айтганлардан булак бирон-бир далил келтирмайди. У, шунингдек, Шарафуддин Яздий Амир Темур учун тузилган туркий шеърлар солномаи муаллифи туғрисида келтирган маълумотларни ҳам асосламай шубҳа остига олади. Уша муаллиф, куп воқеалар, айниқса фаолиятининг илк давридаги воқеалар, ҳодисалар Амир Темурнинг уз хоҳишига кура солномага киририлмаган, чунки уларга китобхонлар ишонмасди, ҳақиқатдан узоқ бўлиб туюларли, деб ёзади.

Амир Темурнинг ёшлигида бўлиб утган воқеа-ҳодисаларни қандай мулоҳазалар асосида солномага киритишга розилик бермаганлиги туғрисида биз ҳозир турли фараз ва гумонларга боришимиз мумкин. Лекин биз барча эътироф этган Шарафуддин Али Яздийдек тарихчининг айтганларига ишонмаслигимиз мумкин эмас (40).

Бундан ташқари, Бартольд, Амир Темур Қазагонга — Марказий Осиёнинг Иккидарё оралиғи ва Афғонистоннинг шимолий ярмининг уз ичига олган шундай йирик давлат ҳукмдорига қандай қилиб бунчалар яқин бўлиб қолганлиги, 1355 йилда ҳукмдор унга уз неварасини турмушга берганлиги туғрисида мутлақо уйлаб қурмайди. Агар Амир Темур Қазагон ҳаётлигида Мовароуннаҳрнинг йирик ҳарбий сийёсий арбоби булмаган булса, нега энди у 1360 йил январидан хон қароргоҳига улус уша қисмининг ҳукмдори сифатида бир узни келди?

Бартольд бу саволларни узига онгли равишда, журтгага бермайди, чунки агар уларга жавоб берса, Амир Темурнинг 1355—1360 йилларда Мова-

Амирлар ва аркони давлат узида дои туширилмаган, фаросатли, таирак, ақлли, ҳушмуомаза ва душхулқ эди, буюк Соҳибқирон мизожининг узеришидан ута қурқанда туғардилар.

Ҳофиз Абду

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

роуннаҳрининг энг буюк арбобларидан бири булганлигини, «Тузуқлар»нинг таржиман ҳол киемида берилган уша даврларга оид воқеаларнинг қалбаки эмас, балки ҳақиқийлигини, тугрилигини уз-узидан эътироф этган булади.

Ана шундан кейин 1920 йилда инглиз шарқшуноси Э.Г.Браун В.В.Бартольдни рукач қилиб «Тузуқлар»ни қалбаки деб атайди, (41), лекин, афсуски, у ҳам ҳеч бир далил-исбот келтирмайди.

Кейинчалик В.В.Бартольд узининг «Мир Алишер ва сиёсий ҳаёт» номли 1928 йилда чоп этилган асарида яна шу масалага қайтиб, Темур «Тузуқлар»ни қалбаки булиб, XVII асрда Ҳиндистонда битилган ва улар XV асрдаги Эрон учун мутлақо хос эмас», (42) деб ёзади. Мазкур асарида В.В.Бартольд Франция шарқшуноси Л.Бувени (43) ва рус шарқшуноси М.Никитскийни (44) улар Темур «Тузуқлар»ини тарихий манбалар руйхатига киритганлари учун танқид қилади. Бартольд бу ерда ҳам уз фикрини исботламайди.

Орада анча вақт утганидан кейин инглиз шарқшуноси Ч.А.Сторн В.В.Бартольд ва Э.Г.Брауннинг юқорда тилга олинган икки асарини дастак қилиб, «Тузуқлар»га ҳам, «Таржиман ҳол»га ҳам қалбаки асарлар сифатида қарайпти» деб таъкидлаган (45). Лекин у ҳам узидан олдингиларга ухшаб бирор далил-исбот келтирмайди.

Шундай қилиб, қурилиб турибдики, икки инглиз шарқшуносининг Амир Темурнинг «Тузуқлар» муаллифи эканлигига шубҳа билан қарашлари В.В.Бартольднинг асоссиз фикрларига асосланган (46). Ҳолбуки, Европа олимларининг асосий кунчилиги Амир Темур «Тузуқлар» муаллифи эканлигига мутлақо шубҳа қилмайди.

В.В.Бартольднинг Марказий Осиё халқларининг урга аср тарихини урганлиш, талқид этишдаги кагга хизматларини эътироф қилган ҳолда, шунинг ҳам таъкидлаш керакки, унинг айрим чекланган фикр-мулоҳазалари уз давридаги ҳукмрон сиёсатга ҳамоҳанг айтилганлиги шубҳасиздир.

Бартольд фикрлари яна шунинг учун ҳам шубҳа туғдирадидики, у Шоҳ Жаҳонда нега «Тузуқлар»ни узидан икки ярим аср аввал яшаган бобоси ёзган деб уқтиришга эҳтиёж туғилганини исботлашга урниб ҳам курмайди. Шоҳ Жаҳонни бундай дейишга нима мажбур қилган, бундан у нима манфаат курди? Шоҳ Жаҳон аслида Ҳиндистондан бу қадар узоқда булган та-

рихий воқеани замон ва макон улчовида қандай қилиб тиклай олган? Муътабар манбашунос ҳисобланмиш Бартольд «Тузуқлар»ни манбашунослик нуқтан назаридан таҳлил қилишга эҳтиёж курмай, сиёсийлаштирилган фикр билдириши ачинарли бир ҳолдир.

Ҳолбуки, Узбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Шарқшунослик институтида сақланаётган «Тузуқлар»нинг саккиз қулёзмаси (38, 1503, 1989, 7783, 9386, 3717, 2730, 8201) таҳлили шунинг курсатадидики, матн форсча булишига қарамай, унда XVII асрга эмас, балки XV асрнинг биринчи ярмига хос туркий сузлар куплаб учрайди. Бундан ташқари, ҳарбий тарихчилар (жумладан, М.М.Иваниннинг) талқиқотлари шунинг курсатадидики, мазкур нуқтай назардан «Тузуқлар» Амир Темур даври учун хосдир.

Амир Темурнинг «Тузуқлар» муаллифи эканлиги ва асарнинг муҳимлигини эътироф этадиган олимлар купчилигини ташкил этади. Булар орасида «Темур Тузуқлари»нинг инглизча таржимонлари ва ноширлари Дэви ва Уайтлар, машҳур турк қомусий олими Шамсуддин Сомий, қулёзмаларнинг йирик талқиқотчиси Н.Д.Миклухо-Маклайлар ҳам бор.

«Темур тарафидан битилган тарих китоби,— деб ёзган эдилар Дэви билан Уайт «Темур Тузуқлари»нинг инглизча таржимасига ёзган сузбошиларида,— унинг авлодларига бағишланган... Китобда Темур қандай қилиб ҳокимият тепасига келганлигини, сиёсий ва ҳарбий фаолиятининг сирну синоатлари, давлатни бошқариш санъати ва ҳарбий юришларини изоҳлаб берган».

Юқоридики келтирилганидек, Шамсуддин Сомий ёзади: «Темур «Тузуқот» номли қонулар мажмуасини ёзган ва унда уз таржиман ҳолни баён этган... Чингитой тилида битилган бу асар форс ва Европа тилларига таржима қилинган». Машҳур венгер шарқшунос олими Г.Вамберининг мана бу сузлари диққатга сазовордир: «(Унинг саройида) туркий тил ҳамма вақт расмий мақомни эгаллаб келди. Темурнинг узи соф ва жайдари туркий шевада ёзар эди. «Тузуқлар» фикримизнинг далилидир.»

«Темур тузуқлари»ни уша замонларда ёзилган бошқа тарихий асарлар билан, хусусан Низомиддин Шомий ва Шарафуддин Али Яздийларнинг «Зафарнома»си билан солиштириб урганлиганлигидаги худоса шуки, у Амир Темурнинг бевосита иштирокида ёзилган асл ва ноёб асардир.

ИЛМИЙ АДАБИЁТ

Амир Темур ва унинг даври тарихига оид асосий манбалар шарҳидан сунг илмий адабиётга мурожаат этмоқ керак. Бу мавзудаги илмий адабиёт йил сайин қунайиб, жаҳон тарих адабиётининг муҳим бир тармоғини ҳосил қилди.

Шундай бўлиши табиий эди, чунки Амир Темур ҳаётлик даврида нечоғлик машҳур бўлган бўлса, вафотидан кейин Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам янада шуҳрат қозонди. Унинг буюк, бетакрор ва ёрқин шахси, қудратли иродаси ва кенг қамровли, тобора илгарилаб борувчи ҳаракатлари довриги уз таъсирини тобора кучайтириб, бир қатор мамлакатлар ва давлатлардаги миллион-миллион халқ оммасининг онги ва шуурига урнашиб қолди.

Давлат арбоби, ташкилотчи ва бунёдкор, сиёсатчи ва дипломат сифатида Амир Темурнинг куп қиррали таржимаи ҳолини унинг ички ва ташқи сиёсати доирасига кирган халқлар тақдири билан чамбарчас боғлиқ ҳолда урганишга дунё олимларининг қизиқиши ортиб бораётганлиги боиси ҳам мана шунда.

Жумладан, машҳур инглиз тарихчиси, қудратли Рим салтанатининг таназулга учраб, барбод бўлишига бағишланган салмоқли асар муаллифи Эдвард Гиббон (1737—1794) Ғарбий Европа ва Шарқнинг урта аср тарихини тасвирлаганида Амир Темур шахсига ҳам эътибор берди. «...Амир Темур дунёни забт этиб, унга ҳукмрон бўлиш мақсадини кузлаган эди... Авлодлар хотирасида ҳурмат қозонинг унинг олижаноб қалбининг иккинчи истаги эди... Унинг васиятлари (чамаси, «Темур тузуқлари» назарда тутиладиган бўлса керак) Европалага нотанишлигича қолди». Гиббон «Темурнинг оддий бекдан Оснё ҳукмдоригача кўтарилиши»га дол қолган эди (47).

Гейдельберг тарихчилар мактабининг ёрқин намояндаси бўлмиш Фридрих Шлоссернинг (1776—1861) салмоқли «Ялпи тарих»ида ҳам Амир Темур номи учрайди. Шлоссернинг халқчиллик ва маънавий маърифатпарварлик руҳидаги асари дунёдаги купгина илгор ижтимоий арбобларнинг эътиборини узига тортиб (48).

Шлоссернинг сузларига қараганда, Амир Темур — «омадли жангчи, дунёнинг янги ҳукмдори... тактик ва стратегик билимларни уйғунлаштирган зот».

Айни вақтда Шлоссер Амир Темур қиёфасини тасвирлашда дабдабозликни рад этди ва унинг сарой солномачилари хушомадгуйлигини қайд қилди. Шу билан бирга Шлоссер Амир Темурнинг сафарлардан Бухоро ва Самарқандга қайтиб келганида «узунинг янги давлатига тузук ва қонунлар ҳали этганини» таъкидлади (49).

Машҳур «Умумий тарих» муаллифи Георг Вебернинг таъкидлашича, «буюк саркарда, ҳукмдор ва қонуншунос истеъдодига эга бўлган Амир Темур турли билимларга қизиққан, олимлар ва санъаткорларга ҳомийлик қилган».

Шу нуқтаи назардан Вебер: Амир Темур «инсон сифатида ҳам, ҳукмдор сифатида ҳам Боязид (Усмонийлар салтанатининг султони)дан юкори турар эди», деган хулосага келди. Боязид фақат тиллолар ҳақида уйлаб ва давлатни идора қилиш ишини менсимай, уни очкуз, маинатпараст ва шуҳратпараст қозилар қулига бериб қуйган эди, дея хулоса чиқаради (50).

Янги замоннинг бошқа купгина тарихчилари каби Гиббон, Шлоссер, Вебер ҳам (манбалардаги маълумотларга эргашиб) Амир Темур замонидаги ҳарбий юришлар шиддатли булганини қайд этдилар.

XIX асрнинг биринчи ярмида Петербургда хизмат қилган француз шарқшуноси М.Шармуа Амир Темурнинг 1391 йилдаги Тўхтамишга қарши юришини батафсил ёритувчи катта асар тайёрлаб, нашр қилди. Шармуа ушайтда Францияда ҳали маълум бўлмаган Низомиддин Шомийнинг китобидан ташқари, шу масалага оид бир қанча манбаларга таянди. Шармуа бу асарларни француз тилига таржима қилди (51). Шармуанинг китоби 1391 йилги юриш тарихини урганиш учун ҳозир ҳам уз аҳамиятини йўқотгани нуқ.

Купгина рус тарихчи олимлари, шу жумладан Москва университетининг умумий тарих кафедраси профессори Т.М.Грановский (1813—1855) ҳам Амир Темур шахсига қизиқдилар.

Грановский «жаҳон тарихининг буюк арбоблари»дан бири бўлган Амир Темур «ҳориб-чарчаш нималигини билмайдиған фаолият соҳибни» эканини тўғри таъкидлаб ўтди, бироқ айни вақтда Амир Темурнинг «муайян ва аниқ идрок этилган сиёсий мақсади бўлмаган эди», деган нотўғри фикрга борди, бу фикр Соҳибқирон таржимаи ҳолининг ҳақиқий воқеаларига мос келмас эди (52).

Соҳибқирон ҳос ва
иш маънавларида шу
қанда куп дунё ва
қурсатар эдики,
«ертакал тўғридан
(тўғри) оидан маъ
«сти» воқираи фарқ
«тасдиқ».

Хуфиз Абду

АМИРТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

Таниқли рус тарихчиси С.М.Соловьев (1820—1879) ҳам Амир Темур шахсига эътибор билан қарали. Унинг таъкидлашича, Амир Темурнинг ҳарбий қўшинлари уjar ва бетайин Тухтамишга қарши курашда «Русия ҳудудларига кириб, Елецни ишғол қилди». Соловьев XIV аср урталарида тарих саҳнасида пайдо бўлган Амир Темур «1371 йилда Каспий денгизидан Манжуриягача бўлган ерларни қулга олганлиги»дан иборат унутилмас воқеани таъкидлаб угади (53). Унинг тан олишича, Амир Темур томонидан тормор этилган Олтин Урда узоқ вақтгача Москва князлигига хавф сола олмади...

М. И. Ивановнинг уз замонаси учун жуда муфассал, лекин эндиликда эскириб қолган асарини ҳам тилга олиш жоиз. У Амир Темур саркардалик санъати асосларини манбалар ва қўлланмалар асосида муфассал баён этишни мақсад қилиб олган эди (54).

Академик В.В.Бартольд илмий меросида Амир Темур ва уша замон ҳақидаги маълумотлар жуда кўп. Бу маълумотлар уйғунликда каттагина билим хазинасини ташкил этади.

Амир Темур ҳақидаги адабиётда унинг шахсига хос қизиқувчанлик, олимларга, адабиёт ва санъат арбобларига ҳомийлик, шатранж уйинига қизиқиш, ташқи ва ички сиёсат масалаларидан хабардорлик каби фазилатлар тез-тез таъкидлаб ўтилади. Соҳибқироннинг бу муҳим жиҳатлари В.В.Бартольд томонидан лунда, аниқ ва ифодали тарзда аке эътирилган.

«Темур.— деб ёзган эди В.В.Бартольд.— уз она (туркий) тилидан ташқари форс тилида ҳам сузлашар, олимлар билан суҳбатлашишни, айниқса тарихий асарларни ўқитиб тинглашни яхши кураар эди; узининг тарих соҳасидаги билимлари билан мусулмон тарихчиларининг энг буюги бўлмиш Ибн Халдунни ҳайратга солди; Амир Темур уз жангчиларининг руҳини кутариш учун тарихдаги шавкатли ва афсонавий қаҳрамонлар ҳақидаги ривоятлардан фойдаланарди... Темур ҳарбий кучлар ташкил этилишининг барча икир-чикирларини шахсан суриштириб турар, душманларнинг кучи ва улар улқасининг аҳволи ҳақида батафсил маълумот олар эди. Амир Темурнинг шахсан иштирокида бунёд этилган иморатлар ноёб бадний дид билан бино қилингани сезилиб турибди...»

Олимнинг яна бир хулосаси диққатга моликдир: Амир Темур мусул-

мон руҳонийларига нисбатан «аввало сиёсий мулоҳаза билан иш тутар эди. Амир Темур диндорларга сиртдан иззат-икром курсатар, диний мол-мулкни бошқаришга аралашмас... уз фуқаролари дин ақидаларига риоя этишлари ҳақида ғамхурлик қилар эди... Аммо ҳарбий қурилиш ва аҳолининг турмуши фақат қонунлар билан белгиланар эди» (55).

Амир Темур давлатда тартиб бўлиши ғояларини илгари сурганлигини, Мовароуннаҳр аҳолисининг фарогати учун шундай бўлиши зарур эканини ва бир-бирига душман бўлган майда ҳукмдорлар мавжудлиги шароитида бунга эришиб бўлмайди, деб ҳисоблаганини ҳам Бартольд таъкидлаб ўтади.

Амир Темур «сергайрат қурувчи» бўлганини Бартольд бир неча бор таъкидлаб ўтди. У гузал боғлар билан қуршалган муҳташам бинолар бунёд этди, шаҳар ва қишлоқларни қайта тиклади, ариқ ва зовурлар қаздирди ва уларни тузаттирди; расмий тарихдаги (Шарафуддин Али Яздий асаридаги) иборатга кура, у бирон бир экин экиш мумкин бўлган ерларнинг бўш ётишига йўл қўймас эди. Матиннинг руҳига қараганда, бу уринда Бартольд айна Мовароуннаҳр ерларини назарда тутган бўлса керак. Аммо бошқа бир уринда Бартольд «Темур узи туғилиб усган Мовароуннаҳрдагина эмас, Хуросонда ҳам, Мугон дашти ва Кобул ҳавзаси каби олис жойларда ҳам улқан сугориш иншоотлари қурдирганини» таъкидлаб ўтади (Шарафуддин Али Яздий ва Ғиёсиддин Алининг асарларида ҳам шу фикр учрайди).

Амир Темур барпо этган салтанат унинг ворислари даврида унчалик узоқ давом этмаганлиги хусусида фикр юритилганда В.В.Бартольднинг сезирлик билан қилган қузатуви диққатга сазовордир. В.В.Бартольд Шарқ турмуши фақат сулолалар тарзигагина боғлиқ, деган фикрни эскириб қолган ва нотўғри деб ҳисоблайди ва «Шарқда ҳам, Фарбда ҳам вайронгарчиликларга анча мураккаб баҳоналар сабаб бўлганлиги аллақачон аниқланган» деган фикрни билдиради.

Туркистондаги давлатчилик тарихи юзасидан В.В.Бартольд тузган ва шу вақтгача эълон қилинмай қолган дастурнинг Амир Темурга бағишланган учинчи қисми алоҳида аҳамиятга моликдир. Унда 1370 йилги қурултой, Темурнинг олиб борган урушлари ва уларнинг аҳамияти; мамлакат иқтисодий салоҳияти, маданияти ва санъатининг ри-

вожланиши, савдо-сотик, алоқа йуллари ва сугориш иншоолари ҳақидаги гамхурлик, мамлакатни идора қилиш соҳасида Амир Темур томонидан ривожлантирилган бошқарув усуллари; давлат ҳокимияти тузилмасида акс этган ижтимоий шарт-шароитлар; руҳонийлар ва савдогарларнинг роли (деҳқон қатламлари) каби масалалар қамраб олинган.

А.Ю.Якубовскийнинг Амир Темурга бағишланган асари биринчи марта 1946 йилда босилиб чиқди (56). У Соҳибқироннинг довюраклик, саҳийлик, одамларнинг яхши хислатларини сезиш, унга керакли ёрдамчилар танилай олиш, раҳбарлик қила олиш каби фазилатларини алоҳида уқдириб утали. У Мовароуннаҳрнинг барча ҳукмдорлари орасида биринчи ва яққою ягона ҳоким бўлиб олгач, айрим жойлардаги итоатсиз ва жангари ҳокимларга қарши курашни кучайтирди, «купгина шаҳарларнинг аҳолиси ва деҳқонлар, шунингдек, мусулмон руҳонийларининг намоёндалари унинг бу ишини бажону дил қўллаб-қувватладилар».

Якубовскийнинг таъкидлашича, Амир Темур «катта миқёсда ҳукмдор сифатида савдо-сотикнинг фойдали эканини яхши тушунар», «дунё карвон савдоси йулларида ҳукмронлик қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди». У Олтин Урдани узил-кесил тор-мор этганида, шу ниятга уйлаган эди.

Зур ташкилотчилик истеъдодига ва букилмас иродага эга бўлган Амир Темур «том маънода ўз даврининг фарзанди эди». Амир Темур бепосён феодал салтанатни барпо этиш билан бирга уни майда ер-мулкларга (суюрол тизими) парчалаб ташлади. Фақат Мовароуннаҳргина (Фарғонадан ташқари) бўлинмади, бу ерда маъмурий бирликлар (туманлар) сақланиб қолди.

Амир Темурнинг ҳарбий истеъдоди «икки соҳада: қўшин ташкилотчиси ва саркарда сифатида намоён булди».

Сиёсатчи сифатида Амир Темур айниқса амалий фойда келтириши мумкин бўлган билимларни кадрлар эди. Ҳукмдорнинг мусулмон руҳонийлари билан дустана муносабати унинг машҳур бўлишига кумаклашди.

А.Ю.Якубовскийнинг пировард хулосаси шундан иборатки, Марказий Осиёда Амир Темур фаолияти «купгина ижобий жиҳатларга эга эди. У феодал бошбашдоқликларни ва феодал парокандаликни тугатишга интилди, катта қурилиш ишларини олиб борди» (57).

А.Ю.Якубовскийнинг Амир Темур

шахси ва фаолияти хусусидаги фикрлари, В.В.Бартольднинг қарашлари каби замонамиздаги, шу жумладан, Ғарбдаги «Темур тарихнавислиги»га каттагина таъсир утказди.

Бироқ А.Ю.Якубовский томонидан Амир Темурнинг Мовароуннаҳрдан хорижга юришларини «босқинчилик мақсадини кузлар эди» деб баҳолаганиши унинг XIV аср охири ва XV аср бошидаги Яқин ва Ўрта Шарқнинг ниҳоятда мураккаб халқаро сиёсий вазияти ҳақида тулиқ тасаввурга эга бўлмаганлигидан далолат беради.

Таниқли шарқшунос А. Е. Снесаревнинг (1865—1937) Амир Темур ҳақидаги фикрлари ҳам тарихнавислик нуқтаи назаридан аҳамиятга моликдир. У европалик купгина тадқиқотчиларнинг Ғарбдаги буюк ва машҳур саркардалар (Александр Македонский, Ганнибал, Цезарь ва бошқалар)ни осеёлик лашкарбонларга қарама-қарши қўйиш йулидаги бачкана уринишларига қарши қатъий норозилик билдирган эди.

А.Е.Снесарев Амир Темурнинг саркардалик, ташкилотчилик фаолиятини урганишга гоят қизиқиб қараган йирик ҳарбий арбоб ҳам эди. У Европа тарихнавислиги намоёндаларининг «Осиёнинг ҳақли равишида шуҳрат қозонган ҳарбий йулбашчиларини камситиб», Амир Темур каби атоқли саркардаларни «мамлакатларни шафқатсизларча вайрон этган», «қонхур», «тебанамо» кимсалар қаторига қўйишларини таразғуёлик, гайри илмий тарзда бирёқлама ёндашиш деб, қаттиқ қоралади. «Масаланинг тафсилотига берилмай, буни «утакетган англашилмовчилик ёки ноҳақлик» деб ҳисоблашга ижозат бергайсиз»,— деб ёзган эди А.Е.Снесарев.

У «мана шу буюк зотларга ҳолисона ёндашиш йулидаги уринишларни» табриклайди, «Европада ҳатто илмийликни даъво қилувчи матбуотнинг бу масаладаги нафратомуз руҳи»га йул қўймасликка, «тарихий ҳақиқат» тамойилларига амал қилишга чақирди. Амир Темур ҳақида «туҳматсиз ва таҳқирсиз» ҳолисона атрофлича фикр юритмоқ керак (58).

И.П.Петрушевскийнинг фикри ҳам эътиборга сазовор. Унинг фикрича, Амир Темурнинг ҳарбий юришларига «Европа — Осиё савдо карвон йуллари устидан гула назорат қилишни кузловчи муайян иқтисодий режа» асос қилиб олинган эди. Эронни, Кавказ орти ва Кичик Осиёни эгаллаб олиш

Истеъдоднинг шунчаки давлат ва ҳудудат бўлишига қарамай, тарих қоти-қотида ижтимоийлик ҳудудини қилири пайдо бўлмас

Хофиза Абду

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

ҳаракати ҳам шу режага киритилган эди, чунки асосан қарвон йўллари шу мамлакатлар орқали утар эди (59).

Н.И.Конраднинг Амир Темурда Исқандар (македониялик Исқандар) ва Кушон шоҳи Канишқанинг руҳи намоён бўлди, деган фикри янгилик эди. «Ҳа, янгилашганим йўқ, — деб ёзди Н.И.Конрад — айтиш Исқандар ва Канишқанинг руҳи» — антик даврда эски дунёнинг марказий зонасида аниқ шаклланган ва урта асрларда зур бериб гуркираб яшнаган чиннакам жаҳоншумул ғоя Амир Темур қиёфасида яққол ифодаланди. Буюк Амир Темурнинг ўзи тушундими ёки тушунмадим, айтиш қийин, бироқ мазкур буюк ғоя тугилган ерда вояга етган Амир Темурда ва унинг ғояларида бу руҳнинг таъсири сезилмай қолмади» (60).

60-йиллар охирида И.М.Муминовнинг Урта Осиё тарихида Амир Темурнинг роли ва урн ҳақидаги рисоласи нашр этилиши жамоатчиликнинг бу мавзуга қизиқишини янада авж олдириб юборди (61). Айтиш пайтда ушбу асар шайқатеиз танқидга учради.

И.М.Муминовнинг тадқиқотчилик руҳи билан сугорилган рисоласи, умуман олганда, илмий-оммабон тарзда ёзилган эди, унинг матни асосан Амир Темур ва унинг замони урганишга оид маълум манбалар доирасидан чиқмас эди. Шу билан бирга муаллиф Марказий Осиё тарихида майда феодал тузилмалар урнида марказлашган давлат барпо этишда Амир Темурнинг қилган хизматларини ҳаққоний ёритишга интиланган эди.

Унда Амир Темурнинг Марказий Осиёда катта давлат барпо этган сиёсий арбоб, биннокорликни ривожлантирган ва маданиятни қадрлаган инсон сифатидаги хизматлари уз ифодасини топган эди. Асарнинг айтиш шу жиҳати танқидчиларнинг эътиборини тортди. И.М.Муминов рисоласи «зарарли» асарлар жумласига кириб қолди.

П.Н.Федосеев, А.Н.Яковлев ва бошқа мансабдор шахсларнинг И.М.Муминов рисоласига қарши шу руҳдаги мақолалари газета ва журналлар саҳифаларида пайдо бўлди. «История СССР» журналинда тарихчи М.А.Абдураимовнинг рисола хусусидаги қораловчи мақоласи эълон қилинди (62).

Москвалик тарихчилар бу воқеа юзасидан Амир Темур ҳақида каттагина мақола эълон қилдилар. Бу мақола Кавказорги, Эрон ва Русиядаги феодализм муаммолари буйича мутахассис А.П.Новосельцев номи билан чоп этил-

ди. «Вопросы истории» журналининг таҳририяти бу мақолани «Темурни идеаллаштиришга қарши» рукни остида эълон қилиш орқали унинг йўналишини олдиндан ошқора белгилаб қўйган эди (63).

Бу мақолада Амир Темурга истеъдодли саркарда, моҳир ташкилотчи ва дипломат сифатида муносиб баҳо бериш билан бирга муаллиф Бартольд, айниқса, Якубовский билан баҳслашиб, улар маданият тарихига ва маданий алоқаларга катта эътибор берганлар ва шу тариқа Темур шахсини идеаллаштиришга йўл қўйганлар, Якубовский эса, «Темур — яхши талбиркор ҳукмдор эди» деган ҳаддан ташқари юқори баҳо берган деб ҳисоблайди. Мақолада И.М.Муминов Якубовскийга эргашиб, «Темурни идеаллаштиришни ниҳоясига етказди», деган хулоса чиқарилди.

И.М.Муминов рисоласини кескин қоралаганлар орасида тарихчи М.Ғ.Ваҳобов ҳам бор эди. Унинг сузларига қараганда, у «Темур ҳақидаги китобча босилиб чиқиши биланоқ 1969 йил мартида уни «Марксизмга зид ва зарарли» асар деб атаган. Менинг вазирам марксизм-ленинизм назариясининг софлиги учун курашдан, Темур шахсини идеаллаштиришни фош қилишдан» иборат бўлди. — деб ёзди у. — Темур шахсини идеаллаштириш эса «ёшларнинг оғини заҳарлайди» ва «оммани коммунистик руҳда тарбиялашга катта зиён етказди» (64).

Тарихчиларнинг 1973 йил мартида Москвада қақирилган бутуниттифок кенгаши И.М.Муминовнинг Амир Темур ҳақидаги брошюраси билан боғлиқ бўлган машмашанинг якуновчи босқичи бўлди. Қабул қилинган қарорда шундай дейилган эди: «Бошқа асарларда Лениннинг тарихий жарён концепциясини янгича талқин этишга уришлар ва утмишни идеаллаштириш, айрим воқеаларга ва Темур каби шахсларга баҳо беришда синфий позициялардан чекингишга йўл қўйилганлиги қоралансин» (65).

Сунги йилларда эълон қилинган асарлардан «Темурланг» номли китобни кўрсатиб ўтиш лозим (66). Унда Амир Темур ҳақидаги манба ва асарлар баён этилган, унинг ҳақидаги турли маълумотлар узига ҳос жамлаб берилган. Шундай асарга эҳтиёж борлиги шак-шубҳасиз. Бироқ, китобга яқиндан назар ташланганда, унинг шошманшоарлик ва ҳафсаласизлик билан тайёрланганлиги маълум бўлади. Бу каби қатор китобларда энг муҳим манба-

лардан мисол келтирилмайди, материаллар баёнида шажара тамойилга риоя этилмайди, манба матнларини эълон қилган таржимонларнинг номлари тилга олинмайди. Матнлар узбошимчалик билан ва ҳеч бир изоҳсиз қисқартирилишига ва ҳатто, уларга ўзгартиришлар киритилишига йўл қўйилади, матнлар шарҳланмайди, илмий аппарат буткул тушириб қолдирилади ва ҳоказо (67).

Хорижий илмий адабиётга келганда, Европа олимларининг Амир Темур шахси ва унинг фаолиятига қизиқиши бундан 400 йил аввал бошланган эди. Гап шундаки, 1553 йили Италиянинг Флоренция шаҳрида Перондино деган олимнинг «Скифиялик Тамерланнинг улугворлиги» асари босилиб чиқди. Бу Европа олимларининг Амир Темур ҳақидаги биринчи илмий талқиқоти эди.

1996 йил бошларида Парижда чет эл тадқиқотчиларининг Амир Темур ва Темурийлар ҳақидаги тадқиқотлари библиографияси эълон қилинган руйхатга 450 дан ортиқ асар (68) киритилган эди. Ушандан буён утган вақт мобайлида яна 50 дан зиёд тадқиқот мавжудлиги аниқланди.

Улар 33 мамлакатда — Англия, Австрия, Аргентина, АҚШ, Бельгия, Венгрия, Германия, Испания, Канада, Ливан, Малайзия, Миср, Португалия, Руминия, Сурия, Туркия, Тайван, Франция, Хитой, Чехия, Эрон, Япония ва Ҳиндистонда, шунингдек Арманистон, Гуржистон, Озарбойжон, Россия, Тожикистон, Туркменистон, Украина, Қирғизистонда чоп этилган.

Амир Темур ва Темурийлар туғрисида эълон қилинган илмий ишларни уз хусусияти ва тарихий мазмунига қараб қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. Араб, форс, туркий тиллардаги, Кавказ орғи халқлари тилларидаги, Европа тилларидаги ёзма манбалар.

2. Амир Темурнинг бир қатор Европа давлатлари бошлиқларига (Англия, Испания, Франция) йўллаган мактублари ва уларга келган жавоб номалари.

3. Чоп этилган нумизматик манбалар.

4. Нашр қилинган эпиграфик манбалар.

5. Умумлашма тарздаги илмий талқиқотлар.

6. Айрим йирик муаммоларга бағишланган илмий талқиқотлар.

7. Алоҳида масалалар буйича илмий тадқиқотлар.

8. Илмий-оммабон нашрлар.

Бугунги кунга келиб Амир Темур ҳақидаги урга асарларга оид барча ёзма манбалар Европа тилларида босилиб чиққан. Етакчи муаллифлар орасида Шарафуддин Али Яздий, Низомиддин Шомий, Ибн Арабшоҳ, Ҳофизи Аbru, Абдураззоқ Самарқандий, Аҳмад Фасихий ва бошқаларнинг асарлари бор. Шунинг таъкидлаш керакки, таржималарнинг аксарияти эскирган. Чунинчи, Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асари Петий де ла Круа томонидан таржима қилиниб, Парижда 1722 йили нашр этилган. Бу таржимада купгина хатоликлар, ноаниқликлар, қисқартирма жойлар бор, лекин тузатишган янги таржимаси ҳамон йўқ.

Ибн Арабшоҳнинг «Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Темур» («Темур тарихида тақдир ажойиботлари») асарини Р.Вотье француз тилига таржима қилиб, 1658 йили Парижда чоп эттирган. Абдураззоқ Самарқандийнинг Е.Кватремье таржимасидаги «Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн» асари 1743 йили Парижда босилиб чиқди. Лекин Низомиддин Шомий «Зафарнома» асарининг Феликс Тауэр томонидан қилинган мумтоз таржимаси изоҳи билан Ҳофизи Аbruнинг «Зублат ут-таворих» асари қушилган ҳолда Прагада 1937 ва 1953 йилларда икки жилдада нашр этилди.

Урга асар шарқ қулёзма манбалари буйича инглиз олимлари бирмунча камроқ, лекин анча сифатли асарлар нашр қилдиришган. Чунинчи, 1887—1888 йилларда Калькуттада Шарафуддин Али Яздий «Зафарнома» асарининг танқидий матни икки жилдада босилиб чиқди, биз улардан ҳануз фойдаланиб келамиз.

Ж.Санлере 1936 йили Ибн Арабшоҳ асарини биринчи марта инглиз тилида нашр эттирди. Америкада 1956 йили Ибн Халдуунинг «Чингизхон ва татарлар тарихи буйича манбалар» асари, 1954 йили эса Ибн Тағрибердиннинг «Миср тарихи» (1382—1411) асари таржима қилиндики, уларда Амир Темурнинг мамлук султони билан узаро алоқаларига катта урин берилган. Ниҳоят, 1988 йили В.Такстон Кембрижда (АҚШ) «Шаҳзодалар юз йиллиги: Темурийлар тарихи ва санъатига оид манбалар» номли китоб чоп эттирди.

Шунинг таъкидлаш керакки, бир қатор Европа олимлари бутун манбани тулиқ эмас, балки у ёки бу асардан муҳим тарихий муаммога бағишланган парчаларинигина эълон қилишган.

Ҳинд олими К.М.Майтра 1943 йили Лаҳорда «Форс манбалари Хитойда. Ҳофизи Аbruнинг «Зубдат ут-таворих»

(Сохилдорон) набиалик денгизнинг дурри бўлгани саидларни ҳурматда чиқарган, бир ва мизам биларди. Улар учун яхши меҳрибонлик, катта нафақа, алоҳида маош, яшати ва саломатлиги учун зарур нарсаларни назорат қилиб, яхшидор қаравий турарди. Ўшанларда уларни ҳамма ишан-ҳурмат қилиши керак, деб биларди.

Ҳофизи Аbru

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

асаридан парчалар» номли китобни (асар Нью-Йоркда 1970 йили таржима қилинган) нашр этди. Бу уринда муҳим илмий муаммоларни нотўғри шарҳлашга олиб келувчи кўпгина нарб олимларига ҳос айрим терминологик жиҳатлар ҳусусида тўхталиб ўтиш зарур куринади. Масалан, улар Амир Темур ва Темурийлар давлатидан жунатилган барча элчиларни зур бериб форслар деб аташди, ҳолбуки, аслида, мутлақо бундай эмас. Ёки Амир, Темур ва Темурийлар Хитой императори саройига юборган совғаларни улпон деб аташди. Бу мутлақо нотўғри. Ахир Шарқнинг қудратли ҳукмдори Хитой императорига улпон тўлаши ақлданми?

Руи Гонсалес де Клавихонинг «Самарқандга, Темур саройига сасҳат кундалиги (1403—1406)» асари Европа тилларида (испан, инглиз, француз) босилиб чиққан ёзма манбалар орасида биринчи уринда туради, албатта. Бу асарни биринчи марта Гонсал Арготе де Молина Мадридда нашр эттирган, 1582 йилдан то профессор Л. Керэн сунгги таржимани кенг изоҳлари билан эълон қилган 1990 йилгача «Кундалик»нинг жами 10 та таржимаси, шу жумладан Аргентинада, 1958 йили эса форс тилидаги таржимаси босилиб чиқди.

Бавариялик немис рицари Иоанн Шильтбергернинг мактублари инглиз (1879) ва немис (1859) тилларида босилиб чиқди. Уларда Амир Темурнинг турк султони Боязидга қарши жангига оид қизиқарли маълумотлар берилган.

Агар юқорида тилга олинган манбалар анчагина маълум бўлса, Италиянинг католик руҳонийси Бертрано де Мигнанеллининг «Темурланг ҳаёти» асари бизнинг олимларимизга мутлақо номаълум эди. Асар 1415 йили латин тилида ёзилган бўлиб, унинг Дамашқнинг 1400—1401 йилларда олинишига бағишланган парчасини 1956 йилдагина Вальтер Фишер инглиз тилида нашр эттирди.

Асосан Амир Темур ва Темурийларнинг Мин сулоласи ҳукмронлиги даврида Хитой билан дипломатик ва савдо соҳасидаги узаро алоқаларига бағишланган ва бизнинг олимларимиз жуда кам фойдаланадиган Хитой ёзма манбалари ниҳоятда қизиқарлидир. Булар хатлар, расмий ҳужжатлар, элчиларнинг ҳисоботларидир. Улар орасида Темурийлар давлатида 1395 йилдан 1407 йилгача ун икки йил булган Хитойнинг биринчи элчиси Фа Аннинг

Амир Темурга ҳисоботи, айниқса Мин сулоласи ҳукмронлиги давридаги Хитой элчиси Чен Ченнинг Шохруҳга ҳисоботи алоҳида ажралиб туради.

Чен Ченнинг Марказий Осиё тугрисидаги кўплаб қизиқарли маълумотга эга булган ҳисоботи узоқ вақт йўқолган деб келинарди ва фақат 1930 йилдагина у хусусий коллекцияда топилди. Тайбейда нашр этилган. Чен Чен ҳисоботининг Хиротга бағишланган қисми Б. Панкратов томонидан рус тилига таржима қилинган. Чен Чен Хиротдан ташқари, Марказий Осиёнинг кўпгина шаҳарларида, жумладан Тошкент, Самарқанд, Кеш ва Термизда бўлиб, уларнинг ҳар бирига таъриф берган.

Чет эл тадқиқотчилари Амир Темур ва Темурийларнинг Хитой билан узаро алоқаларига катта эътибор берадилар. Улар мазкур муаммога бағишлаб кўплаб илмий тадқиқотлар нашр эттирдиларки, улар орасида Бельгия олими Х. Сервусининг Брюсселда 1967 йили нашр этилган «Хитойшунослик ва буддизм» тўпламига кирган «Мин сулоласи ҳукмронлиги даврида Син-Мугул муносабатлари. Яйни тизими ва дипломатик муносабатлар» (1400—1600) мумтоз асари, шунингдек америкалик олимлар Г. Гудрини ва Морис Россати ҳамда япон олими Кадзуо Еноки асарлари алоҳида ажралиб туради. Жумладан, Кадзуо Еноки Фа Аннинг ҳамма ҳисоботларини инглиз тилида нашр эттирган, ҳозирги кунда унинг рус тилига таржимаси тайёрланган. Бу муаммога бағишланган энг сунгги тадқиқот Лондонда Кириллик Осиё жамияти журна-лида 1993 йили Хитойнинг Хиротдаги дипломати (Чен Чен) тугрисида мақола чоп эттирган Флиц Хекер қаламига мансуб.

Европа ва Осиёда, биринчи навбатда япон тадқиқотчилари томонидан Амир Темур ва Темурийлар тугрисида кўплаб монографиялар ва мақолалар ёзилиб, нашр этилган. Уларда Амир Темурнинг давлат ижтимоий-сиёсий қурилиши, ижтимоий-иқтисодий муносабатлар, маъмурий тизим, ҳарбий юришлар, дипломатия, дин, фан, маданият, санъат соҳасидаги кўп қиррали фаолияти ёритилган. Шунини ишонч билан айтиш мумкинки, жаҳон шарқшунослигида мустақил илмий йўналиш — «Темуршунослик» шаклланди.

Умумлаштирувчи асарлар орасида Франция олимлари Р. Груссеннинг «Жаҳон забткори» (Париж 1953) ва «Саҳролар салтанати» (Париж, 1980),

Яна бузюрдимки, ҳар ернинг фаразгун, тўхматчи ва нафси бузуқ кишиларнинг тўхмат сўзлари билан катта ва кичик шаҳарлар аҳалисидан ҳеч кимни жазоламасинлар. Фақат бировнинг гуноҳи тўрт кишининг гуноҳлик бериши билан исботланса, гуноҳига яраша жазоламасинлар.

«Темур тузуқлари».

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

Л. Керэнининг «Темурланг» (Невшатель, 1978), тулдирилган наشري (Париж, 1980), Ле Рунинг «Темурланг» (Париж, 1991), инглиз талқиқотчилари Е.Россининг «Темурланг ва Боязид 1402 йилда» (Лондон, 1940), Х.Хукхэмнининг «Темурланг истилочи» (Лондон, 1962; бу асарнинг рус тилига таржимаси 1966 йили Тошкентда нашр этилди), америкалик олимлар Л.Комаровнининг «Олтин гардиш. Темурийлар Эрони металидан тайёрланган буюмлар» (Костти Месса ва Нью-Йорк, 1992), Ф. Маншнинг «Темурлангнинг вужулга келиши ва ҳукмдорлиги» (Кембриж, 1990), канадалик тадқиқотчи Г.Голомбекнинг икки жилдик «Эрон ва Туроннинг Темурийлар меъморчилиги» (Принсетти, 1988), румин олими Александреску Дергнининг «Темурнинг 1402 йилда Анатолияга юриши» (Бухарест, 1942) ва бошқа кўплаб монографияларни курсатиб ўтиш мумкин.

Ғарбий Европа, Америка ва Осиёда (Япония, Эрон, Туркия) нашр қилинган айрим мақолаларда ҳам Амир Темур ва Темурийлар даври тарихи ва маданиятининг тояғ муҳим муаммолари таҳлил этилган.

Япон олимлари Кадзуо Енокинининг Мин сулоласи давридаги Хитойнинг Амир Темур ҳамда Темурийлар билан узаро дипломатик муносабатларига бағишланган асарлари, Ендзи Манунининг «Амир Темур Гурагоний. Темурийлар генеалогияси», Гори Ханединининг «Темур ва император Юн-Ле», Хироши Ваганабеннинг «Мин даврида мусулмон мамлакатларидан келган элчилар ва хирож тўловчилар миссияси руйхати» асарларига қизиқиш катта.

Америкалик олим Морис Россати бу давр туғрисида кўплаб мақолалар эълон қилган. Жумладан, «Чен Хо ва Темур: уларнинг узаро муносабатлари» мақоласи унинг қаламига мансуб бўлиб, унда Тайван олими Шу-у-хунининг XV аср бошларида Жануби-шарқий Осиё ва Ҳиндистон атрофларига турт марта денгиз экспедицияси уюштирган ва ҳатто Ормуз буғозига етиб борган машҳур адмирал, ҳарам огаси Чен-хо туғрисидаги қарашлари таҳлил этилади.

Асари 1958 йилда эълон қилинган Тайван олимийнинг фикрича, бу экспедициялар Форс кўрфази, Қизил денгиз ва Ҳинд океани давлатларининг Амир Темурга қарши ҳарбий иттифоқини тузиш мақсадида амалга оширилган. Бу фикрни Вольфрам Эберхарт ва Морис Россати ҳам қўллаб-қувватлаган.

Бизни қизиқтирувчи давр бўйича бошқирд олими Закий Валидий Тугон ҳам қатор мақолалар ёзган. Улар орасида, жумладан, АҚШдаги Украина Санъати ва Фани академияси асарларида чоп этилган «Темурнинг Ғарбга нисбатан сиёсати» ва «Темурнинг 1395 йилда Украина ва Шимолий Кавказга юриши» мақолалари диққатга сазовор.

Шуниндек, Эроннинг Кембриж тарихига бағишланган, атоқли темуршунос олимлар томонидан ёзилган Амир Темур ва Темурийлар даври тарихи ҳамда маданиятининг купгина масалаларини ақс эттирувчи мақолаларни ҳам айтиб ўтиш жоиз.

Француз олимларининг тадқиқотлари кейинги вақтларда уша давр туғрисидаги фанда катта ва муҳим урин тутмоқда. Люсьен Керэн ва Фредерик Брессандлар фаолияти туфайли Парижда дунёда ягона махсус «Темурийлар» журнали нашр этилмоқда. Ҳозирча унинг 15 та сони босмалан чикди.

Хуллас, Амир Темур тарихнавислиги босиб ўтган йўлга фикран назар ташлаб, шуни қайд этиш мумкинки, жаҳон тарих алабиётида замонлар ўтиши билан Амир Темур шахсини бирёқлама, тор ва бир хил тарзда талқин этишдан иборат дастлабки кўникмалардан уни чуқур, кенг ва ҳарёқлама идрок этишга аста-секин ўтиш тадрижи содир бўлди. «Темур — атоқли (буюк, шавкатли, исғъодли ва ҳоказо) истилочи саркарда» деган биргина ибора, биргина тавсиф билан чекланиш нотўғри эканлиги тобора равшанлашиб борди. Зеро, Амир Темур юксак иқтидорли, табиатан донишманд, буюк давлат арбоби, башорагли ва продалси сиёсатчи, уткир зеҳнли дипломат, Марказий Осиёда марказлашган кучли давлатнинг моҳир ташкилотчиси, ҳукмдори ва бунёдкори сифатларини уз қиёфасида узвий равишда мужассамлаштирувчи шахс сифатида тарихдан муносиб урин олган.

Амир Темурга оид тарихнависликнинг юқорида курсатиб ўтилган энг муҳим мисоллари бу фикрни тасдиқлайди. Амир Темур ва унинг замони тарихига бағишланган асарларнинг ҳозирги замон муаллифлари урганилаётган муаммонинг гурли жиҳатлари хусусида ҳар хил фикрлар айтаётганликлари табиий. Бироқ, қандай бўлмасин, тарих фанида жаҳон тарихининг энг буюк сиймоларидан бўлмиш Амир Темурнинг жушқин ва кўнқиррали фаолияти барча жиҳатлари, ҳамма хусусиятларини тула-

Амир Темур ўзининг энг салтанатида давлат тузилишини ва қонунларини яратди.

Ф.К. Шлоссер

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

туқис ва атрофлича ёритишга интилиш кучайиб бораётганлиги кўриниб турибди.

АМИР ТЕМУР СИЙМОСИ ХАЛҚ ИЖОДИДА

Амир Темур каби улур зотнинг шахси билан боғлиқ афсона, ривоят, ҳикоятлар қўлаб туқилиши мутлақо табиийдир.

Шу мавзудаги барча маълумотларни туплаш киройин мақбул иш булур эди. Бундай туплам Амир Темур таржиман ҳолидаги қандай фазилатлар ва воқеалар халқ хотирасида узоқ вақтгача мустаҳкам урнашиб қолганини тасаввур этиш имконини беради.

Бу уринда айрим мисоллар билангина чекланамиз. Амир Темур муғул халқлари эпосида тез-тез учрайдиган персонаж ласа булади. Қозоқлар, қорақалпоқлар, кучманчи узбеклар, ноғойлар, туркманлар, Қрим дашти ва Жанубий Сибирда яшовчи турклар орасида кенг тарқалган «Идига тугрисида эртақ»ни мисол қилиб кўрсатса булади. Бу шеърни асарда Амир Темур билан Тухтамишнинг узаро курашига боғлиқ ҳақиқий воқеалар яққол акс этган (69) ва бу эпос уша арбоблар «ҳаётлик лаврилаёк» туқила бошлаган (70).

Мирзо Румузнинг «Темур ҳақида китоб» (ёки «Бахтиёр Амир Темур Гурагоний тарихи») 1712 йилда ёзиб тамомланган. Аввалги муаллифларнинг бир қанча тарихий асарлари асосида тузилган мазкур йиғма асар кўпгина афсонавий ва ривоят тусидаги, халқ оғзаки ижоди тарзидаги маълумотларни қамраши билан диққатга сазовордир (71).

Абдурахмон Сиротнинг XVIII аср бошларида дунёга келган, Амир Темурнинг туғилишидан вафотигача бўлган тарихини уз ичига олган «Беҳисоб хазина» асарига алоҳида эътибор бермоқ керак. Унда тарихий манбалар билан халқ оғзаки ижодидаги афсонавий маълумотларнинг чамбарчас боғланиб кетиши кузга яққол ташланади. Амир Темурнинг исмоилий шоир ва тарғиботчи Носири Хусрав (1078 йилда вафот этган) билан муносабатлари ва кураши, Амир Темурнинг Дашти Қипчоққа ва Русияга юриши, шундан кейин Русиядан Шоҳрух ҳукмронлиги лавригача келиб турган улпонлар ва ҳоказолар ҳақидаги ҳикоялар ривоят эканлиги очиқ равшан (72). Шарқшу-

нос В.А. Жуковский шу асардан Амир Темур ҳақидаги афсоналарнинг бирини таржима қилган (73).

Номи ноаниқ ва XIX аср руйхатларида мавжуд булган муаллифнинг ёски узбек тилидаги насрий асари — «Амир Темур ҳақидаги ҳикоядан парча» ҳам мавжуд булиб, унга халқнинг Амир Темур ҳақидаги ривоятлари ва ҳикоятлари асос қилиб олинган.

Арабларнинг «Сирот Аби Зайд» халқ эпосида Амир Темур араб қабилаларидан бири олиб борган афсонавий жанглардаги персонажлар орасида тилга олинади.

Баъзан Амир Темур шартли персонаж ва аллегория тарзида намён булади. Масалан, замонавий араб мумтоз адабиётининг намояндаси Маҳмуд Таймур узининг ҳаёлий сатирасида (1946) Амир Темурни (Антоний ва Клеопатра сингари) замонамиздаги мисрлик пацифистларнинг ғоясининг асосизлиги хусусидаги баҳсларда қатнашувчи нариги дунё одами сифатида шартли тасвирлайди (74).

Халқимиз аввалги замонлардаги барча азим қурилишларни Амир Темур номи билан боғлаши эса халқнинг Амир Темур ҳақидаги хотираси боқий эканидан далолат беради (75).

Журналист Марковнинг Марказий Осиё буйлаб сафари шоҳидлиги ҳам диққатга сазовор. У Марказий Осиёдаги турли даврларга мансуб қайси мейморий ёдгорликни (мачит, мазор, қарвонсарой, мадраса, сардоба ва шу қабиларни) куздан кечирмасин, маҳаллий аҳоли уларни албатта Амир Темурнинг бинокорлик фаолияти билан боғлайди. Шу сабабли у уз эдаликларида Амир Темурни «Марказий Осиё халқлари назаридаги суюкли қаҳрамон ва энг буюк подшоҳ» деб тилга олади. Алаут дарасида («Темур дарвозаси»да) қояга ёзилган машҳур ёзувларда Марков «Мана шу тоғларни Темур уз қули билан нари сурган» деган афсонани ўқиди, энг катта сардобалардан бирини куздан кечириб вақтида Марковнинг ҳамроҳи унга: «Сардоба — Кудуқ Сув! Темур қурган... туяларни, отларни суғорган, одамларни, бутун дунёни суғорган» деб айтган (76).

Шу уринда Амир Темурнинг Самарқанддаги кутубхонаси тақдири билан боғлиқ масала шу пайтгача вақти-вақти билан кутарилиб келаётганини эслатиб утмоқчимиз. Бу кутубхона Амир Темур амри билан, шу жумладан, Арманистон, Сурия ва бошқа мамлакатлардан келтирилган «юнонча, римча,

арабча ва арманча» нодир ва қимматбахо қулёзмалардан бунёдга келтирилган эди. Бу ҳақдаги маълумотлар уша замон ривоятларидан шу пайтгача етиб келган. Ҳар ҳолда, ҳозиргача бу кутубхонанинг изи топилгани йўқ. Г.Вамбери (77), А.Л. Кун (78) ва бошқа шарқшуносларнинг бу борадаги барча уринишлари зое кетди. «Қуръони Усмон» айна Амир Темур кутубхонасидан олиниб, Ироққа олиб кетилган (79), деган тахмин эъгиборга лойиқ.

АМИР ТЕМУР БАДИИЙ АДАБИЁТ ВА САНЪАТДА

Амир Темур каби яққол ва салобатли шахс бадий адабиёт (шу жумладан, бадий публицистика) ва санъат намояндалари, ёзувчилар, шоирлар, драматурглар, мусаввирлар, ҳайкалтарошлар, мусиқачилар ва бошқаларнинг эъгиборини тортмай қолмас эди.

Шу соҳадан олинган баъзи бир маълумотларнинг узи ҳам кифоя.

Буюк ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий (1441—1501) асарлари саҳифаларида илм-фан, маданият, санъат аҳллари ҳомийси бўлган Амир Темур номи кўп марта лаб тилга олинади.

Италиялик ёзувчи Бертрано Мигнелли (1370—1455) Амир Темур ҳақидаги китобини («Дамашқ вайроналари») булиб ўтган воқеалар изидан ёзган. Италия тараққийларвар ёзувчиси Жан Франческо Браччоли (1380—1459) ва француз тараққийларвар мутафаккири Жак Боден (1530—1590) асарларида Темур ҳақида кўп маълумотлар берилган. Жак Боден феодал тарқоқликни бартараф этиш учун кучли конституциявий монархия зарур ва фойдали эканлиги ҳақидаги қатъий фикрни тасдиқлаш учун Амир Темур шахсига мурожаат қилган. Урта аср охирларидаги бошқа муаллифлар — П. Мехиа ва П. Перандинуслар ҳам Амир Темурга бағишланган асарлар ёзишган.

Айни вақтда Амир Темур қиёфаси баъзан узига хос тарзда ва турлича идрок этилар эди. Шекспирнинг салафи, машҳур инглиз шоири, қиролича Елизаветанинг драматурги Кристофер Марлонинг ижоди (1564—1593) бунга яққол мисол бўла олади. У 1587—1588 йилларда «Буюк Темурланг» трагедиясини ёзиб, 1590 йилда нашр эттирди. Амир Темур ҳаёти эркин талқин этилган ва ҳаяжонли тарзда ифодаланган бу асарда Марло Амир Темур тилидан эркин фикрли ваъзаларни айтади (80).

Марло асаридаги Амир Темур зур жисмоний кучга эга бўлган енгилмас, иродали, «оддий қишлоқ йигитлари» орасидан чиққан жангчиларнинг йулбошчиси бўлган афсонавий қаҳрамондир. Амир Темур Боязид Йилдирирнинг қудратли армиясини тор-мор этиб, туркларнинг Константинополни босиб олишини ярим асрга кечиктирганлиги ва шу туфайли Европада зур довруғ ва обру қозонганлиги бу асарда уз ифодасини топган.

Устига устак Марло билан Шекспир замонидagi Елизавета ҳукмронлик қилаётган Англия тобора кучайиб, қудрат орттириб бораётган, ҳукмрон доиралари дунёга ҳукмрон булиш режаларини тузаётган серғайрат мамлакат эди. Мана шундай ижтимоий-сиёсий муҳитда ҳамманинг фикри-зикри беихтиёр букилмас иродали, кўп мамлакатлар ва халқлар тақдирини узгартириб юборган Амир Темур шахсига ва ҳукмронлик тарихига қаратилган эди (81).

Русияда ҳам Амир Темурнинг номи тилларда дoston бўлган. Русия театрида «Темурланг ва Боязид туғрисида»ёки «Темурланг ёшлиги» пьесаси саҳнага қуйилганлиги диққатга сазовордир. (Бу асар Кристофер Марлонинг «Буюк Темурланг» фожиаси якунловчи қисмининг қайта ишланган нусхаси эди) (82).

1924 йилда немис композитори Георг Фридрих Гендель «Темурланг» операсини ёзди. Амир Темур қиёфаси Гёте (1749—1832) шеърларида гавдалантирилди.

Урта аср тарихнавислари Амир Темур шахсияти ва тарихига қандай ёндашганликларидан қатъи назар, улар умуман олганда, Соҳибқирон шахсияти ва фаолиятини туғри ёритганлар. Бошқа қатор манбалар орасида Шарофуддин Али Яздийнинг «Зафарнома»си узининг сержмазмуниги, далилий ҳужжатларга бойлиги ва муаллиф талқинининг холисаниллоҳлиги билан алоҳида ажралиб туради. Шунинг учун булса керак, ундан кейин Амир Темур ва Темурийлар тарихига бағишлаб ёзилган манбалар муайян даражада шу асар билан боғлиқ булган.

Таҳлил этилган асарларда Амир Темурнинг буюк салтанатни барпо этишдаги саъй-ҳаракатлари, юксак ҳарбий заковати, яратувчилик истеъдодига оид ажойиб далиллар келтирилганки, улар Соҳибқироннинг ана шу соҳалардаги фаолиятини ёритишда ниҳоятда асқотди. Бунини эътиборингизга ҳавола этилаётган асар мазмунидан бемалол илғаб олиш мумкин.

XVI асрнинг 80-йилларида қиролича шоири Кристофер Марло «Буюк Темурланг» номи драматини оқ шеърда ёзган эди. Шундан эътиборан буюк саркарданнинг ҳаёти Европада афсонага айлантиб кетган. Марло фондаланган манбалар (Педро Мехиа ва Педро Перандинус) чинакам тарихдан кўра, кўпроқ романтик тарих эди.

Хилда Хужум

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

* * *

Амир Темур фаолияти даврнинг ижтимоий ва маданий тараққиётига, жаҳон цивилизациясининг ривожланишига ва умуман жаҳон тарихининг юксалишига улкан ҳисса қўшди. Бундай буюк ҳақиқатни ҳисобга олмай ва эътироф этмай туриб даврни, унинг кейинги асрлардаги таъсир қирраларини тиклаш, умумжаҳон тарихий жараёни бойликларининг умумий силсиласидаги чинакам аҳамиятини англаб етиш гоёг мушкул.

Амир Темурнинг сиёсий қудрати ва эзгу мақсадли фаолияти туфайли давлат, ижтимоий ва ҳарбий бошқарув тартиботлари тубдан янгиланиб, мавжудлари такомиллаштирилди, мулоҳаза асосида олиб борилган самарали молия, пул ва солиқ ислоҳотлари туфайли жамиятнинг ишлаб чиқариш кучлари, ҳунармандчилик ишлаб чиқариши, иқтисодиёт ва савдо, шаҳарсозлик гуркираб ривожланди.

Амир Темурнинг сиёсий ва ҳарбий фаолияти воқеаномаси унинг муайян мақсадга йуналтирилганлигидан, ҳокимият ва давлат қурилиши назарияси чуқур мулоҳаза қилинганлигидан далолат беради. Бу эса қудратли ҳукмдорнинг жаҳон тараққиётига қўшган ҳиссаси туғрисида муайян хулоса чиқариш имконини беради.

Биринчидан, Амир Темур Мовароуннаҳрда феодал тарқоқлик ва бошбошдоқликка чек қўйди ва бу ерда кучли марказлаштирилган давлат барпо этди.

Иккинчидан, XIV аср 90-йилларининг урталарида Амир Темур Эрон, Хуросон ва Мовароуннаҳр ерларини иқтисодиёти умумий ва маънавий маланияти яқин булган ягона давлатга бирлаштирди.

Учинчидан, Олтин Ўрлани тор-мор келтириб, Рус давлатининг татар-муғул зулмидан қутулишига имкон берди. Москва атрофида Русия давлати ташкил топишига, Польша-Литва уния давлатининг мустақамланишига олиб келди.

Туртинчидан, турк Султони Боязид устидан галабаси Европанинг асоратга солиниши хавфини бартараф этди ва Константинополни турклар босиб олишини бир неча ун йил орқага сурди. Натижада Европа халқлари ҳеч бир монеликсиз ижтимоий ҳамда ақлий ривожланиш имконига эга булдилар.

Амир Темур Эгей денгизи, Ўрта денгиз ва Мисрдан тортиб то Хитой сарҳадларигача, Дашти Қипчоқдан Арабистон денгизигача яхлит салтанат барпо этиб, Буюк Ипак йулининг тулиқ хавфсизлигини таъминлади.

II
АМИР ТЕМУР
ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚУШГАН ҲИССАСИ

Моддий ва маънавий маданият

Амир Темур улкан ва қудратли салтанат барпо этиб, маънавий маданиятнинг юксалиши, гуллаб-яшнаши учун, утмиш даврлар ажойиб анъаналарининг янги тарихий вазиятда қайта тикланиши учун шароит яратди. Амир Темур ижтимоий фаолиятининг ана шу буюк юксалиш хусусияти бадиий маданият соҳасида айниқса яққол намоён бўлди.

XIV—XVI асрлардаги энг юксак ақлий ва ижодий муваффақиятлар кун

жиҳатдан Амир Темур фаолияти ва унинг ижтимоий соҳага муносабати таъмоийллари туфайли руй берди. Унинг даврида фан, адабиёт, миниатюра, амалий, мусиқа ва томоша санъатлари барқ уриб ривожланди.

Китобнинг ушбу қисмида уша давр Марказий Осиё фани, меъморчилиги ва санъатининг хилма-хил турлари ривож, маънавий маданиятнинг қўлам жиҳатидан беқиёс юксалишида Амир Темур ва ворисларининг тарихий мавқеини ҳисобга олган ҳолда, кенг миқёсда тадқиқ этилади.

Фан, таълим, тиббиёт

Илм-фан ва маданиятнинг бутун мусулмон оламида янгидан гуркираб ривожланиши Амир Темур номи ва фаолияти билан узвий боғлиқдир. Амир Темур Марказий Осиёда илмий ва адабий фаолият учун қўлай шароит яратганлиги туфайли қўлаб олимлар бу ерда хотиржам яшаб, баракали ижод қилдилар.

Амир Темур ва Темурийлар даврида илм-фанга булган қизиқишнинг усиши маънавий маданиятнинг умумий юксалишига, ишлаб чиқариш ва ҳунармандчиликнинг усишига ёрдам берди. Айни вақтда ирригация, шаҳарсозлик, меъморчиликнинг илдам ривожланиши фандаги турли йуналишларнинг юксалишига туртки бўлди.

Тарих фани Амир Темур ҳаётлигидаёқ анча машҳур эди. Қўлаб тадқиқочиларнинг эътирофи этишича, Амир Темур ҳаёти ва фаолиятининг узи қаҳ-

рамонлик ҳисси билан йўғрилган эди. Соҳибқирон, унинг угиллари, неваралари, ҳарбий бошлиқлар ва жангчиларнинг узи асли баҳодир, мард инсон, эпик қаҳрамонлар эди. Амир Темур кўшигида мардлик, жанговарлик руҳи ҳамиша ҳукмрон эди (1). Амир Темур ва Темурийлар учун шахсий қаҳрамонлик ва мардлик намоён қилини оdatий иш ҳисобланарди.

Қуйидаги далиллар Амир Темур ва унинг авлодлари қаҳрамонлиги, жасоратидан гувоҳлик беради.

Амир Темур юриш пайтида, одатда, узи билан бирга доимо «воқеаларни маҳсус дафтарга ҳар кун и ёзиб борадиган» одам олиб юрарди. Уруш пайтида ҳам, тинч даврда ҳам шоҳ ёнида кўрган-эшитганларини ёзиб борадиган котиблар буларди, кейинчалик бу ёзувларни шахсан узи кўздан ўтказарди ва айрим далилларни қайта-қайта текши-

Ким менга дустлик қилса қадрладим, унутмадим ва унга муруват, ҳусн, нозути, икром кўрсатдим. Кимки менга хизматимни қилса, хизмат ҳақини адо этдим. Кимки менга душманлик қилса-ю кешини пушаймон бўлиб, иттижо билан хилмо истиб, тиз ҳўлиб хўзуримга келса, оғинамлигини унутиб, муруват ва дустлик кўрсатдим.

«Темур тузуклари».

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

рарди. Уша воқеа, ҳодисаларнинг шохиди булган кишиларни ҳузурига чақириб, сураб-суриштирарди. Бу дафтар-кундаликлар Амир Темур ва Темурийлар расмий солномасининг асосини ташкил этди.

Амир Темурнинг бизнинг давримизгача етиб келган илмий солномалари орасида ҳиротлик тарихчи Фасиҳ Хавофий эслатиб утган эпик асар алоҳида эътиборга молик. Бу асар шоҳ Жамолиддин Маҳмуд Зонга Ажам қаландари Кермоний томонидан назм-маснавийда ёзилган булиб, «Жуш-у хуруш» деб аталади. Муаллиф уша пайтда Гуржистонда булган шоҳ (1403—1404) ҳузурига бориб, уз асарини тақдим этмоқчи булганида, у Кура дарёсида чуқиб улган эди (2).

Амир Темур котиби томонидан назмда ёзилган иккинчи солнома «Тарихи хоний» деб аталади.

Учинчи солнома ҳам XIV аср охириларида насрда ёзилган. Хондамир «Ҳабиб ус-сияр» асарида самарқандлик машҳур олим Мавлоно Сайфуддин Хутталоний қаламига мансуб уша хроникани эслатиб утади. Асар унинг номи билан маълум эмас (3).

Шарафуддин Али Яздий маълумот беришича, Амир Темур булиб утган воқеа ва ҳодисалар ҳолисона ёритилган бу манбаларни тарих учун сақлаб қолиш борасида кўп тadbирлар кўрган.

Айрим ҳолларда у шохидларни чақириб, улардан сураб-суриштиришни буюрарди, ҳатто ёзишмалар орқали, бошқа ҳукмдорларга элчилар юбориш йули билан кўп маълумотларни аниқларди.

Амир Темурнинг айрим юришлари ҳам мунтазам ёзиб бориларди. Чунончи, унинг Ҳиндистонга 1398—1399 йиллардаги юришига оид кундаликни қозилу қузлот Насриддин Умар олиб борган.

Лекин бу асарда воқеаларнинг кунма-кун қуруқ санаб утилиши Амир Темурни қаноатлантирмади ва у юришни батафсил баён қилишни Фиёсиддин Али Яздийга топширди. Подшо унинг олдига кундалик «табиий, ҳаммага тушунарли буладиган услубда, равон ёзилиши керак», деб шарт қуйди. Лекин диний илмлар билан кўпроқ машғул булган Фиёсиддин бу вазифанинг уйдасидан чиқмади. Шунинг учун ҳам ҳукмдор унинг 1399 йилда ёзиб тугатган «Рузиномайи газавоти Ҳиндистон» китобини қабул қилмади (4).

Юқорида номлари тилга олинган муаллифларнинг ишларидан кўнгли

тулмаган Амир Темур табризлик адабиётчи олим Низомиддин Шомийга узининг батафсил тарихини ёзишни топширди.

Низомиддин 1393 йил ёзида, Бағдод олинган пайтдан бошлаб ҳукмдор мулозимлари қаторига қушилди. У 1402 йилда Амир Темур тарихини батафсил ёзишга киришиб, 1404 йил мартида «Зафарнома» номи билан тугатди. Муаллиф асарни Амир Темур етти йиллик юришидан кейин (1399—1404) Самарқандга қайтишга тараддуд кураётганида, Қорабоғда (Озарбойжон) турганида Соҳибқиронга тақдим этди.

Гарчи «Зафарнома» ҳам тулиқ булмаса-да, бироқ у Амир Темурга маъқул тушди.

1404 йил мартдан то Амир Темур вафотигача булган вақт оралиғида солир булган воқеаларни Шохрухнинг буйруғи билан XV асрнинг машҳур тарихчиси Ҳофизи Аbru «Зайли-Зафарнома» асарида қушимча равишда ёзиб бораверган (5).

Руи Гонсалес де Клавихо тузган йул хотиралари испан элчисининг 1403—1406 йилларда Самарқандга, Амир Темур саройига ташрифи туғрисида ҳикоя қилади. Мазкур асар муҳим ҳужжат сифатида катта қизиқиш уйғотади, зеро, унда Шарқда XV аср бошларига оид маълумотлар, воқеалар уларнинг бевоқифи шохиди булган европалик киши тилидан ҳикоя қилинади. Бу асар узига хос бир тарихий қомусдир (6).

Форс ҳукмдори саройида хизмат қилган Муиниддин Натанзий 1413—1414 йилларда узининг Шохрухга бағишланган «Мунтахаб ат-таворих-и Муиний» тарихий асарини ёзиб тугатди. Мазкур асарда дунё яратилишидан бошлаб то асар тугатилгунигача булган даврда мусулмон давлатларида руй берган воқеалар умум тарих нуқтаи назардан баён этилади (7).

Шохрух ва унинг Форсда ҳукмронлик қилган (1415—1435) уғли Иброҳим Султон даврида Шарафуддин Али Яздий форс тилида узининг мукамал «Зафарнома» тарихий асарини ёзди. Муаллиф уни 1425 йилда Ҳиротда Шохрухга тақдим этди.

Шомий асаридан фойдаланган Шарафуддин Али Яздий тарихий воқеалар баёни устида қушимча иш олиб борди. Иброҳим Султон ҳомийлигида подшо идораси ҳужжатхонасидан тула фойдаланган муаллиф уз китобига Амир Темур вафотидан кейинги дастлабки икки йил ичида булиб утган воқеаларни ҳам киритган.

Амир Темур... узининг номи китоблари, фотиҳати ва... изотини билан ташрифи баёнот оварди.

Хилда Хуқм

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚУШГАН ҲИССАСИ

Баён қилинган воқеалар ҳам ёзма, ҳам оғзаки манбалар билан тасдиқланган. Шарафуддин Али Яздийнинг асари бугунги кунда Амир Темур ҳаёти ва фаолияти тўғрисида ҳикоя қилувчи энг мукаммал, қимматбаҳо тарихий ҳужжатлардан биридир (8).

1423—1427 йилларда номаълум муаллиф томонидан «Муиззул-ансоб» асари тузилган бўлиб, унда Амир Темур шажараси келтирилади.

Ҳофиз Абрӯ Шоҳрух топшириги билан яна икки йirik асар ёзди.

Унинг «Мажмуайн Ҳофиз Абрӯ» тарихий асари 1412—1418 йилларда ёзилган бўлиб, у узидан олдин яшаган машҳур ва маълум муаллифлар — ат-Табарий (829—923), Фазлуддоҳ Рашиддин (1247—1317) ва Низомиддин Шомийлар асарларининг лавомидир. Асарнинг тарихий-географик қисми 1414—1420 йилларда ёзилган.

Ҳофиз Абрӯ Бойсунқурнинг топшириги билан 1423—1425 йилларда учинчи асари — «Зублат ат-таворих Бойсунқурий»ни ёзди. Мазкур асарнинг охириги қисми айниқса муҳим аҳамият касб этиб, унда Амир Темур тарихи анча тулиқ ёритилган (9).

Айни уша даврда Тожиддин Салмоний узининг «Тарихнома» асарини яратди, унда Шоҳрухнинг Мовароуннаҳрни 1409 йилда қандай ишғол қилгани аке эгтирилган (10).

1401—1408 йилларда Самарқандда яшаган, ҳукмрон доираларга яқин бўлган Ибн Арабшоҳ Амир Темур саройида руй берган купгина воқеаларнинг бевосита иштирокчиси ва шоҳиди бўлганди. У 1437 йили вагани Дамашққа қайтиб келиб, узининг «Ажойиб алмақдур фи тарихи Темур» асарини ёзди. Лекин Ибн Арабшоҳ асари ниҳоятда эҳтирос билан ёзилгани учун баъзи воқеалар бузиб кўрсатилган (11).

Темур ва Темурийлар даврида қомусий тарздаги маълумотномалар кенг тарқалган бўлиб, уларда уша даврнинг қарор тонган анъаналарига мувофиқ дунё яратилишиндан то асар ёзилган давргача бўлиб утган энг муҳим воқеалар сана тартибида берилган.

Ҳироглик тарихчи Фасиҳ Аҳмад ибн Жалолиддин Муҳаммад ал-Хавофий (1375—1442) қаламига мансуб, 1442 йилда ёзилган «Мужмали Фасиҳий» асари узига хослиги билан алоҳида ажралиб туради. Асарнинг охириги қисмида энг муҳим тарихий воқеалар, атоқли давлат арбоблари, уша даврнинг машҳур олимлари, шоирлари тўғрисида қисқача маълумот берилган.

Унда энг йirik қурилишлар, иншоотлар — масжид ва мадрасалар, хонақоҳлар ва саройлар, боғ ва карвонсаройлар, ҳаммомлар ҳусусида ҳикоя қилинади. Темур ва унинг авлодлари ҳаёти, фаолияти, шажарасига онд маълумотлар ҳам берилган (12).

Абдураззоқ Самарқандий ҳам «Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн» асарида воқеаларни йилма-йил баён қилиб беради, унда узининг Кермон, Хурмуз ва Форс орқали Ҳиндистонга қилган сафари тўғрисида ёзади. Асарда Эрон ва Урта Осиёнинг XIV—XV асрлардаги ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаёти кенг ёритилган, шунингдек Ҳиндистон ва Ҳитой билан иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқалари баён қилинган (13).

Умумий тарих буйича «Равзат ус-саффо фи сирот ал-анбнён ва л-мулк ва л-хулафо» асарини машҳур тарихчи Мирхонд (Маҳдуми Амир Хованд Муҳаммад, 1434 йилда туғилган) ёзган. У умрининг куп қисмини Ҳиротда ўтказган. Унга Алишер Навоий ҳомийлик қилган. Шоирнинг маслаҳати билан бу асарни ёзган, асарнинг охириги қисми XV аср иккинчи ярми тарихини урганишда катта аҳамиятга эга (14).

Хондамир номи билан машҳур Хумониддин Муҳаммад Ҳиротда туғилиб таълим олган. Хондамир Ҳусайн Бойқаро, Бадиъуззамон ва Хумоюн саройида хизмат қилган. У тарихга узининг ун уч асари билан кириб келган, лекин улардан аниги саккизтаси, шу жумладан унинг машҳур «Хулосот ал-ахбор фи байон ал-аҳвол ал аҳйор»(15), «Ҳабиб ус-сияр фи ахбор ва афраз ал-башир» (16) асарлари бизгача етиб келган. Уларда олимлар (тарихчи ва математиклар, астроном ва табиблар, қонуншунос ва дин аҳлилари, шоир ва ёзувчилар, санъат арбоблари ва хаттоғлар, расом ва мусиқачилар, созандалар) тўғрисида ажойиб маълумотлар берилган.

Хондамир уз асарларида Темур ва Темурийлар Хоразм, Ҳирот, Балх ва бошқа шаҳарларда амалга оширган қурилиш ҳамда таъмирлаш ишларини ёритишга катта эътибор берган.

Мирзо Муҳаммад Ҳайдар (1500 йилда Тошкентда туғилиб, 1551 йили Кашмирда вафот этган) Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг холаваччаси бўлиб, таниқли давлат арбоби эди. У 1546 йилда эсдалик тарзидаги «Тарихи Рашидий» асарини яратиб, уни Абдурашидхон ибн Султон Саидхон ибн Юнусхонга (1510—1559) бағишлаган. Асарда Марказий Осиё, Шарқий Туркистон,

Афғонистон, Шимолий Ҳиндистоннинг тарихий манзараси кенг ёритилган (17).

Астрономия ва математика соҳасида эришилган буюк муваффақиятлар Темурийлар давлатига катта шухрат келтирдикки, бу шухрат, биринчи навбатда, Улуғбек номи билан боғлиқдир.

Улуғбек Мовароуннаҳрда нам-фанини ташкил этиш борасидаги фаолияти билан мусулмон оламининг турли бурчакларидаги кўлаб олимларининг диққат-эътиборини узига жалб этди. Қозизода Румий ҳам шу жумладан.

•Кичик Осиёда, Мармар денгизи жанубидаги Бурса шаҳрида (тахминан 1360 йилда) туғилган бу олим дастлабки маълумотни ўз она шаҳрида олган. Шамсуддин Фанорийдан (18) математика ва астрономиядан сабоқ олди. Қозизода Фанорийдан Хуросон ва Мовароуннаҳр математиклари ҳамда астрономларининг шон-шухрати туғрисида кўп ҳикоятларни эшитди, тахминан 20 ёшида (XIV аср 80-йилларининг бошлари) она шаҳрини бир умрга тарк этиб, Шарққа йўл олди (19).

Манбаларда Қозизода Румий Улуғбекни илк бор қачон курганлиги хусусида маълумот йўқ. Лекин Улуғбек узининг «Зиж» асарига ёзган муқаддима-сида уни устозим деб атайдди (20).

1413 йилда Улуғбек Мовароуннаҳр ҳукмдори булганилан кейин устозини Самарқандга олиб келди ва у умрининг охиригача шу ерда қолди. Улуғбек мадрасаси биноси ва расадхонаси Қозизоданинг бевосита иштирокида барпо этилди. Қозизода Румий, шунингдек «Зиж» асари устидаги ишнинг дастлабки босқичида иштирок этди. У 1437 йилда вафот этди, бу вақтда «Зиж» устидаги иш ҳали поёнига етмаган эди.

Қозизода Улуғбек мадрасасида дарс беришдан ташқари илмий иш билан ҳам шуғулланган, расадхонада кузатишлар олиб борган. У астрономия ва математика буйича бир қанча машҳур асарлар яратди, улар орасида қуйидаги икки асар айниқса катта шухрат қозонди.

Қозизода Румийнинг биринчи асари «Шарҳ анкол ат-таъсис» бўлиб, унда Румий самарқандлик олим Шамсуддин ибн Муҳаммад ас-Самарқандийнинг (XIII аср) геометрик рисола-сига изоҳлар берган. Бу рисола Мовароуннаҳр мадрасаларида геометрия буйича дарслик вазифасини утарди. Мазкур изоҳ юзасидан кўлаб қўлёзмалар сақланиб қолган.

Қозизоданинг иккинчи асари «Шарҳ ал-мулаххас фи-л-хайали-л-нуҷум» — бу хоразмлик олим Маҳмуд ибн Умар ал-Чағминий (1220 йилда вафот этган) рисоласига ёзилган шарҳдир. Қозизода шу асар асосида Улуғбек мадрасасида астрономиядан дарс берарди. Асарнинг русча таржимаси чиққан (21). Мазкур асар кенг тарқалган бўлиб, дунёнинг кўпгина қўлёзмахоналарида сақланмоқда.

Улуғбекнинг «Зиж»ида тилга олинган яна бир самарқандлик машҳур олим Жамшид ибн Масъуд ибн Маҳмуд ал-Қоший аслида Ироқи Ажамнинг Қошон шаҳридан дир. У узининг астрономик рисоласида кейинчалик таъкидлаб утганидек, ўз зижини тузиб чиқиш учун кўп зижларни кўп билан урганган ва кўплаб маълумотлар тўплаган.

У Ироқ мамлакатида зижнинг бошқа тадқиқотчиларини топмагани учун ҳамда Улуғбекнинг зижларга булган чексиз қизиқишини эшитиб бажонидил Самарқандга, унинг ҳузурига йўл олди. Бу ерда у ўз зижини тугатиб, совга сифатида Улуғбек кутубхонасига тақдим этди.

Мовароуннаҳр ва Туркистонда маълум ва машҳур одамлар кўп булгани учун у бу зижни «Зиж Хоқоний дар тақмили зиж Элхоний»(22) деб атади. Улуғбек «Зиж»игача Қошийнинг бу асари Мовароуннаҳрда тузилган энг мукамал ва яхши астрономик асарлардан бири бўлиб, у Улуғбек «Зиж»ининг ёзилишида намуна бўлди.

Қоший математика соҳасида анча саамқили ва илмий жиҳатдан қимматли ютуқларга эришди. Унинг математик рисоаларидан «Мифтоҳ ал-ҳисоб» ва «Рисола ал-муҳитийия» ҳам Улуғбек кутубхонаси учун ёзилган. «Мифтоҳ ал-ҳисоб»га ёзилган муқаддимадан рисола Самарқандда ёзилгани, яъни у Мовароуннаҳр илмий муҳитининг маҳсули эканини биламиз.

Қоший муқаддимада, юқорида тилга олинган учта асардан таниқари, «Сулдам ас-само», «Рисола ал-ватар ва-л-жайб» ва «Нузҳат ал-хадойик» рисоаларини ёзганлигини маълум қилади. Қоший муқаддимани қуйидаги сўзлар билан тугаллайди: «Умид қиламанки, аъло ҳазратлари бу асарни қабул қилди, нотўғри жойларини тuzатади, хатоларини кечиради ва кам-кустини туллдиради»(23). Қошийнинг бу сўзларида Улуғбекнинг улкан илмий салоҳияти эътироф этилган.

Амир Темур олимларга хайрихоҳ муносабатда бўлар ва билими билан бирга ҳаётинини курган олимларга шонлар юди. У тарихчи ва фалсафийлар, илм-фан ёки маъмурий соҳада билимдон бўлган кишилар билан суҳбатлашиш учун кўпинча таътидан ҳам ташар эди. Амир Темур ушундай кишиларни буйсундириш кўрсониятига уларни ўз ҳукуронлиги остида раҳтиёр қилиш истагидорини хал қўлиган эди.

А.Анвара

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАРНИНГ ЖАҲОН МАДАНИЯТИ РИВОЖЛАНИШИГА ҚўШИЛГАН ҲИССАСИ

Кошийнинг «Мифтоҳ ал-ҳисоб» рисоласи беш китобдан иборат: биринчиси бутун сонлар арифметикасига, иккинчиси — қаср арифметикасига, учинчиси — олтмишлик ҳисоблашга, туртинчиси — геометрик улчовларга ва бешинчиси — алгебрага бағишланган.

Кошийнинг «Рисола ал-муҳитийя»-си математиканинг энг муҳим масаласига — «пи» сонини ҳисоблашга бағишланган.

1417 йилда Самарқанд илмий мактаби туғрисида Коший отасига ёзган хати қимматли ёдгорлик ҳисобланади. Унда Самарқанддаги илмий муҳит ҳақида баён этилган бўлиб, айни вақтда Улуғбек ҳам олим, ҳам илмий мактаб ҳомийси сифатида таърифланган. Мазкур хат русча таржимада икки марта босилиб чиққан (24). Хатда Коший Улуғбекнинг заковатини юксак баҳолаган.

Ушбу хатдан, шунингдек, Самарқанд астрономия мактабининг олимлари Птолемей геоцентрик тизимининг изчил тарафдорлари эканлигини, уларнинг Птолемейнинг «Алмажестий» асарини ўқиб-урганиб, Мароға расадхонаси олимлари ютуқларини аниқлаш йулидан борганликларини, Носириддин Тусий (1201—1278) маълумотларини ва Берунийнинг «Масъуд қонуни»га киритилган маълумотларни билиб оламиз.

Улуғбек «Зиж»и муқаддимасида тилга олган Самарқанднинг учинчи йирик олими — Алювуддин Али ибн Муҳаммад Кушчидир (1402 йилда туғилган). Улуғбек у ҳақда катта меҳр ва самимият билан гапириб, Али Кушчи сарой кушчисининг ўгли бўлишига қарамай, уни «садоқатли фарзандим» (фарзанди аржуманд) деб атайди (25). Али Кушчи Улуғбекнинг тиришқоқ ва содиқ шогирди эди. У ўз фарзандларига нисбатан устозига кўпроқ садоқат курсатарди. Кейинчалик у Мовароуннаҳрнинг йирик олими сифатида шаклланди, Шарқ ва Ғарб фанларини бир-бирига боғлади.

1449 йил кузидаги қонли, фожеали воқеалардан кейин Мовароуннаҳрда сиёсий вазият издан чиқди. Самарқанднинг Темурий ҳукмдорлари Улуғбекдан кейин дунёвий фанларга эътибор бермай қуйишди. Шунинг учун ҳам Али Кушчи XV аср 60-йилларида Самарқандни тарк этади.

Биз Улуғбек астрономия мактабининг асосини ташкил этувчи Самарқанд олимларидан энг забардастларининггина номларини тилга олдик. Шубҳасиз, фаннинг асосий таппаббус-

кори ва ташкилотчиси Улуғбекнинг узи булган.

Улуғбек «Зиж»дан ташқари, яна учта асар ёзди. Биринчиси «Рисола фи иштихроҷ жайб даража воҳида» рисоласидир. Рисоладаги «Жадвалларнинг амал қилиш қоидалари ва уларни тузатиш» қисми Мирим Чалабий қаламига мансуб ва у Б. А. Розенфельднинг русча таржимасида Жамшид Кошийнинг юқорида тилга олинган рисоласида эълон қилинган деб ҳисоблаб келинарди (26). Энди мазкур рисола Улуғбекнинг узи ёзганлиги аниқланди (27). Улуғбек «Зиж» устида ишлаётган вақтда олимлар «Зиж»га берган изоҳларида рисола-нинг тула нусхасини аниқлашга ва унинг русча таржимасини нашр этишга муваффақ бўлишган (28). Эндilikда рисо-ланинг икки алоҳида-алоҳида руйхати маълум бўлиб, улар Берлин ва Қоҳирада сақланмоқда (29).

Улуғбекнинг бизгача етиб келган «Рисолаи Улуғбек» номли яна бир математик асари бир нусхада Алигарҳда (Ҳиндистон) сақланмоқда (30). Мазкур рисола ҳали мутлақо тадқиқ этилмаган.

Яқин-яқингача Улуғбек фанда фақат астроном ва математик сифатида машҳур эди, ҳолбуки урта аср муаллифлари уни мумтоз араб ва форс адабиёти, мусиқаси ва тарихининг назик билимдони деб таърифлашган.

Кейинги вақтларда Улуғбекнинг муғуллар давлати тарихига оид «Тарихи арбаъ улус» асарини ёзганлиги ишончли тарзда аниқланди (31). Яқинда Британия музейининг тула булмаган қўлёзмаси буйича ўзбекча таржимаси нашр этилди, уша музейда асарнинг мукамал қўлёзмаси ҳам сақланмоқда.

Улуғбекни дунёга машҳур қилган асосий асари «Зиж Улуғбек», «Зиж Султоний» ва «Зиж жадида Гурагоний» номлари билан маълум. Улардан энг машҳури биринчисидир.

Улуғбек «Зиж»и дарҳол олимлар эътиборини тортди. 1444 йилда китоб тугатилганидан бошлаб то ҳозирги кунгача мазкур асарга кўп марта лаб изоҳ берилган ва унинг парчалари ҳам Шарқда, ҳам Ғарбда босилиб чиққан.

Улуғбекнинг «Зиж» асарига булган қизиқиш бизнинг кунларда ҳам сунгани йўқ, чунки унда келтирилган шарҳлар ва юлдузларнинг сферик координаталари қитъалар дрейфи назарияси нуқтаи назаридан жуда катта аҳамиятга эга.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш жоизки, Самарқанд илмий мактаби олимларининг, айниқса Улуғбек билан Ко-

шийнинг асарлари уз даври учун янгилик булиб, замонасидан анча илгарилаб кетганли. Улар XV аср Уйғониш даври руҳи ва даражасида яратилган асарлардир.

Темур ва Темурийлар даврида мадраса олий маълумот берадиган марказ вазифасини бажарган. Мовароуннаҳр ва Хуросонда асосан давлат ва давлатманд шахсларнинг маблағларига қурилган кўплаб мадрасалар бор эди.

Мусулмон оламида биринчи мадраса X асрда Бухорода барпо этилган. Мадрасада илоҳиёт билан бир қаторда дунёвий фанлар: қонуншунослик (фиқҳ), логика, математика (риёзиёт), геометрия (ҳандаса), фалсафа (илми хайъат), тиббиёт, тарих, география, адабиёт, шеърят (илми аруз), араб тили ва бошқа фанлар ҳам ўқитилган.

Мадрасада энг етук мутахассислар дарс беришган. Уларга алоҳида иш ҳақи тўланар эди.

1404 йили Амир Темурнинг хотини Сароймулкхоним эридан руҳсат олиб, уз отаси — Қазонхондан қолган маблағга Самарқандда (Жомеъ масжиди, бугунги кунда Бибихоним масжиди бош пештоқининг рўпарасида) шундай мадраса қурдирган эдики, у уз ҳашамати билан уша даврдаги бошқа иншоотлардан ажралиб турарди. Унда уз даврининг машҳур олимлари мударрислик қилганлар.

Хондамирнинг маълумотиغا қура, Ҳирот ҳудудининг узидоғина 36 та мадраса булиб, бу мадрасаларда ва шу ҳудудда жойлашган хонақоҳларда таълим олиш учун турли мамлакатлардан талабалар келар эдилар.

Ҳирот теварагида жойлашган амир Ферузшоҳ мадрасаси ва хонақоҳи айниқса шўҳрат қозонган эди. Инжил канали буйида, Доруш-шифо шифохонасининг рўпарасида жойлашган Ихлосия мадрасаси ва Халосия хонақоҳи Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлиги даврида барпо этилган. Бу мадрасада дунёнинг турли мамлакатларидан келган толиби илмлар таълим олишар эди.

Уша даврининг етук мударрислари булган амир Бурхонуддин Атоуллоҳ Нишопурий, қози Ихтиёруддин Ҳасан Журобий, Амир Муржоз ва Фасихуддин Муҳаммад Низомий шу мадрасада ўқишган. Ўқитиш танлов асосида олиб борилиб, ҳар ойлик танловда буш талабалар тушириб қолдирилиб, ўқишни фақат кучлилари давом эттиришган.

У тўрт мадраса — Бухоро ва Гиждувонда биттадан, Самарқандда иккита мадраса қурдирган.

Уша даврда Самарқандда Улуғбек қурдирган мадрасалардан ташқари Хоним, Қутбуддин Садр ва Муҳаммад Султон мадрасалари ҳам мавжуд эди.

Мадраса ва хонақоҳ тинловчилари фаннинг турли соҳаларидан купгина китобларни таҳлил қилар эдилар. Амир Темур ва унинг авлодлари саройларида кўҳна дунё ва урга асрнинг ноёб асарлари сақланиб келаётган бой кутубхоналар бор эди.

Самарқандда Амир Темур ва Улуғбекнинг, Ҳиротда — Шоҳрух, Бойсункур, Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоийнинг бой кутубхоналари зиё тарқатиш билан машғул эди.

Алишер Навоий кутубхонасини 1499 йилдан Хондамир бошқарган. Урга асрнинг буюк санъаткори, миниатюра санъатининг забардаст вакили Камолуддин Беҳзод (1456—1537) дастлаб 1500 йили Ҳусайн Бойқаро саройидаги кутубхонага, кейинчалик, Ҳиротдан Табризга кетгач, шоҳ Исмоил I нинг кутубхонасига бошчилик қилган. Беҳзодни сарой кутубхонасига бошлиқ этиб тайинлаш ҳақидаги шоҳ Исмоил I нинг 1500 йил 24 апрелдаги нишонининг нусхаси Хондамирнинг асарида келтирилган.

Уша давр муаллифлари купинча уз асарларини кутубхоналарга бағишлар эдилар. Масалан, Ғийосиддин Кошгий, уз асарларининг кириш қисмида таъкидлаганидек, уларни Улуғбек кутубхонасига бағишлаган.

Амир Темур ва Темурийлар даврида табобат илмига, даволаш, орасталик ишларига, бу соҳадаги қурилишларга катта аҳамият берилган.

Манбаларда, шу жумладан Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома», Фасих Ҳавофийнинг «Мужмали Фасихий», Хондамирнинг «Хулосат ал-аҳбор» ва бошқа асарларида келтирилган маълумотларга қура, уша давр шифохоналарида мадраса ва бошқа ўқув юртларида билим олган юзлаб табиблар ишлар эди.

Ҳиротда Умаршайхнинг хотини булган Маҳди улё Милкат оқа қурдирган «Доруш-шифо» машҳур эди. Юксак дил ва маҳорат билан бунёд этилган мазкур шифохона билан унинг шимол тарафида қурилган Дорал-хуффоъ орасида ҳовуз булиб, унда табиблар беморларни даволар эдилар. Бундан ташқари, Боғи Зоғонда ҳам Доруш-шифо бор эди.

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚУШГАН ҲИССАСИ

В.Ф. Манс

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚУШГАН ҲИССАСИ

Уша даврининг етук шифокорлари шифохоналарда беморларни даволаш баробарида мадрасаларда ва бошқа укув юртлирида мударрислик ҳам қилишар эди. Уларнинг баъзилари ажойиб шеърлар ёки узга шoirларнинг шеърий асарларига татаббуъ (ухшатини) ҳамда уздан аввал утган олимларнинг тиббиётга оид асарларига араб, форс ва туркий тилларда шарҳлар ёзишган.

Шарафуддин Али Яздний ва Ибн Арабшоҳнинг маълумотларига кура, Амир Темур Шом (Сурия)дан Самарқандга ўзи билан бирга табиблар сардори Мавлоно Жалолиддин, Мавлоно Сулаймонни олиб келган. Мавлоно Фазлуллоҳ Табризий Амир Темурнинг шахсий табиби бўлган. Булардан ташқари, Амир Темур саройида Мавлоно Иззаддин Масъуд Шерозий ва Мавлоно Фаррух каби машҳур табиблар ҳам хизмат қилишган.

Машҳур табиб Мансур ибн Муҳаммад ибн Аҳмад Юсуф ибн Фақиҳ Илёс тиббиётга оид бир неча асарлар яратган. «Ташрих-и Мансури» номи билан ҳам машҳур бўлган ва Амир Темурнинг набираси Пир Муҳаммад Баҳодирга (1407 йилда улдирилган) бағишланган «Рисола дар ташрих-и билан-и инсон» («Инсон анатомиясига оид рисола») шулар жумласидандир. Асар муқаддимасида одам танагининг турли аъзолари, жумладан, суяк, асаб, мускуллар ва қон томирлар тасвирланган. Асар хотимасида эса мураккаб аъзолар ҳақида сўз юритилган.

Унинг уз устози — Мажоҳиддин номи билан аталган иккинчи асари — «Кифояйи Мансури» ёки «Кифояйи Мажоҳидийа» («Мажоҳид учун мукаммал китоб») номи билан машҳур бўлиб, асар Зайналобидин Қашмирийга (1420—1470) бағишланиб, 1423 йилда ёзиб тугатилган. Бу асарда инсон танагининг соғлом ҳолати, касаллик сабаблари, саломатлик ҳақида сўз юритилади.

Шунингдек баданнинг турли аъзолари, уларнинг касалликларини даволаш усуллари, оидий ва мураккаб дори тавсифи келтирилган. Хуросоннинг Тайюбод қишлоғидан чиққан машҳур олим ва табиб Шамсиддин Одам ва Низомиддин Шерозий Шохрух саройида донғи кетган табиблардан эди.

1427 йили Шохрухнинг ўғли Бойсунқур Баҳодур бетоб бўлиб қолганида, мазкур иккала табиб уни бир неча кун даволаб, оёққа тургазганлар.

Кермонлик табиблар оиласидан чиққан Бурҳонуддин Нафис ибн Иваз ибн Ҳаким ал-Кермоний Улугбек так-

лифига биноан Самарқандга келиб, унга шахсий табиблик қилган.

У 1424 йили Нажибуддин Самарқандийнинг (1222 йили вафот этган) араб тилидаги «Касалликларнинг сабаблари ва аломатлари» («Ас-асбоб ва-л-аломат») асарига шарҳ битиб, уни Улугбекка бағишлаган. Ал-Кермоний уз асарига шарҳланаётган асардан баъзи парчаларни ҳам киритган. Шу туфайли Нажибуддин Самарқандийнинг асари фанга маълум бўлиб қолган.

XIII асрда яшаб ижод этган қаршилик машҳур табиб Али ибн ан-Нафис ал-Қаршийнинг «Ал-Муъжаз» асарига ҳам ал-Кермоний шарҳ битган.

Шамсиддин Муҳаммад ибн Одам, Муҳаммад Муъмин, Қутбиддин Муҳаммад Одам сингари олим табиблар Ҳусайн Бойқаро саройида хизмат қилганлар.

Ғиёсиддин Муҳаммад ибн Жалолиддин табиб (1500 йили вафот этган) фаннинг турли соҳаларида билимдон эди. У «Муолажоти илоҳий» номли асарга қисқа, лекин мазмунли шарҳ тузиб, табобат илмида узини курсатган эди.

Дарвиш Алининг табиблик маҳоратини Алишер Навоий юқори баҳолаган. У Милкат оқанинг Дор уш-шифосида мударрислик қилган ва шу шифохонада беморларни ҳам даволаган. Турли касалликларни даволашда махсус усулларни қўллар эди.

Гавҳаршод оқа ва Ихлосия мадрасаларида Мавлоно Камолддин Масъуд Шервоний бир неча йил мударрислик қилган. У нафақат табибликда, балки шеърийат ва мантқиқ илмларида ҳам зур маҳоратга эга эди. Кейинчалик у Ғиёсия мадрасасида дарс берган, томирдан қон чиқариш услубини пухта эгаллаган. У тиббиётга оид иккита асар ёзиб қолдирган. Бу асарлар талабалар учун дастуриламал бўлиб қолган.

Мавлоно Низомиддин Абдулҳай табиб аввал Алишер Навоийнинг Доруш-шифосида беморларни даволаш билан шуғулланган. У шу қадар шухрат қозонган эдики, Хожа Аҳрор бетоб бўлиб қолганида, уни Самарқандга таклиф қилганлар ва у тез орада Хожа Аҳрорни даволаб, оёққа тургазган. Ҳиротга қайтгач, у Ҳусайн Бойқаро саройида хизмат қилган ва ҳарамлаги беморларни даволаган.

Абдулҳай табиб кўпроқ қон томирлар билан боғлиқ касалликларни даволаш услубларини пухта эгаллаган.

Амир Темур ва Темурийлар табобат фанига ҳомийлик қилиб, унибу фан тармоғининг кенг ривожланишига кумаклашдилар.

Дуст-душманлигига қараман, ҳар жонда ситохилларни хурмат қилдим, чунки улар боқий мато бўлган жонларини фони дунё моли учун сотдилар. Уларини марирак-майдонга, халокатга отиб, жонларини қурбон қилдилар.

«Темур тузуқлари».

Амир Темур ва Темурийлар даврида орасталик ва озодликка ҳам катта эътибор берилган.

Халқни ичимлик сув билан таъминлаш учун кўпгина ҳовуз, канал, ариқ ва бошқалар қазилган.

Тарихий манбаларда келтирилган

маълумотларга қара, Амир Темур ва Темурийлар даврида юқумли касалликлар тез-тез рўй бериб турар эди. Бунинг олдини олиш учун керакли чоралар қўрилган. Хусусан, тозалikka катта аҳамият берилган, айниқса ариқ ва ҳовузлардаги сувлар ниҳоятда тоза тутилган.

Меъморчилик

Амир Темур ва Темурийлар давридан то бизнинг кунларгача сақланиб қолган муҳташам санъат обидалари уз даврида Соҳибқирон ҳомийлигида мамлакатда меъморчилик ва шаҳарсозлик нақадар ривожланганлигидан далолат беради. Бу даврда меъморчилик айниқса раванқ топди. Соҳибқироннинг бунёдкорлик сузларига қўлоқ беринг: «Ҳар бир шаҳарда масжидлар, мадрасалар, хонақоҳлар қуришни, йуловчи мусофирлар учун йўл устига рабоблар бино қилишни, дарёлар устига кўприклар қуришни буюрдим».

Яна бир уринда Амир Темур таъкидлайди: «Яна амр этдимки, каттакичлик ҳар бир шаҳар, ҳар бир қишлоқда масжид, мадраса ва хонақоҳлар бино қилсинлар, фақир у мискинларга лангархона (мусофирхона) солинлар, касаллар учун шифохона қурдирсинлар ва уларда ишлаш учун табиблар тайинласинлар. Ҳар бир шаҳарда дорул-аморат (ҳукмдор саройи) ва дорул-адолат (адолат саройи) қурсинлар!» (1).

Бу каби бошқа кўплаб тарихий ҳужжатларда Амир Темурнинг меъморий даҳоси қуламини, бунёдкорлигининг беқийёслигини, кейинги асрлар меъморчилик санъатига ҳомийлигини яққол кузатиш мумкин. Амир Темур даври улкан бунёдкорлигини уз кузи билан қурган муаррих Ибн Арабшоҳ доруссалтана Самарқанддаги ҳайратомуз биноларни назарда тутиб: «Обидаларимиз (авлодларга) бизнинг кимлигимиздан далолат беради», — деб гурур тўла қўринки руҳни ифодалаган.

Соҳибқироннинг меъморий бунёдкорлиги соҳасидаги беқийё ишларини Шаҳрисабз, Самарқанд, Бухоро, Тошкент ва Туркистон шаҳарларида ҳозиргача сақланиб қолган ноёб ва нодир обидалар мисолида кўриб турибмиз. Темурийлар давридаги бундай улкан бунёдкорлик жараёни натижаси улароқ кенг қуламда меъморчилик мўъжизалари яратилганни фикримиз далилидир.

Амир Темур вафотидан кейин улкан салтанати дарз кетди, секин-аста парчаланиб, бир қанча мустақил давлатлар пайдо бўлди. Шоҳрух, Улуғбек даврида Хуросон ва Мовароуннаҳрда умумий юксалиш узвий давом этди, ажойиб меъморий мажмуалар яратилди.

Ҳусайн Бойқаро даврида Ҳирот шаҳри меъморчилиги катта ютуқларга эришди, жаҳон меъморчилиги тарихида муносиб урин олган меъморий дурдоналар яратилди. Заҳириддин Муҳаммад Бобур (1483—1530) ва бобурийлар хонадони Ҳиндистон меъморчилигида янги давр очди, янги меъморий услуб таркиб топди.

МЕЪМОР УСТАЛАР

Амир Темур даврида доруссалтана Самарқандга моҳир санъаткор усталарнинг кўчириб келтирилиши шаҳарнинг мисли қўрилмаган маданий раванқ топишига замин ҳозирлади. Самарқанд тез орада Марказий Осиё ва Урта Шарқнинг моҳир меъморлари жам бўлган масканга айланди.

Маҳаллий ва четдан келган меъморлар ҳамда бинокор усталарнинг ҳамкор ижоди туфайли Мовароуннаҳр меъморчилигининг энг сара анъаналари негизида меъморчиликда бадий ижоднинг гузал намуналари вужудга келди.

Бино лойиҳасини ишловчилар сифатида меъмор, муҳандис, ал-банно, устод номларини учратамиз. Ижодкор усталар доим Амир Темур атрофида бўлишган.

Амир Темур даврида лойиҳа тузиш санъати ривожланиб, ҳатто ижодкор меъмор ва муҳандислар уртасида узаро танловлар ўтказилиб, энг мақбули тавсия этилган. Бунёд этилаётган меъморий обида ҳар жиҳатдан мукаммал, хушқад, шаклу шамойили мутаносиб, безаклари нафосат билан етук санъат асари даражасида бажарилган.

Амир Темур сулоласи синфий жиҳатдан яқин бўлган кишиларнинг узаро урушига қараман, Марказий Осиёда бир асрдан кўпроқ умр кўрди. Шундан бўлса-да, у Антон, Ҳиндистон, Фарош Осиё билан фаол алоқада бўлиб келди. Самарқанд широк илмий марказга айланди. Бу ерда Амир Темурнинг невараси Улуғбек расадхона барпо этди ва астрономик жадваллар ишлаб чиқди. Бу жадвалдан XVII асрда биринчи инглиз астрономи кенг фойдаланди. XV асрни Темурийлар Ренессанс даври дейиш мумкин, Ҳирот жа ажойиб минштурачилар мактаби тутилган жой бўлиб келди. Бу минштурачиларнинг энг буюги Бехлод эди.

Хилда Хукҳэм

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ҲАҶОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚУШИЛГАН ҲИССАСИ

Амир Темур меъмор-муҳандисларни «салтанат корхонасига ривож берувчилар» қаторида уз агрофига туплади. «Муҳандислар билан игтифоқда олий иморатлар барпо этиб, боғу бустонларнинг лойиҳа-тарҳини чиздирдим»(2), дейди Соҳибқирон.

Уша давр тарихий ҳужжатларида меъморлардан Хожа Маҳмуд Довуд ва Муҳаммад Жалд, Муҳаммад ибн Маҳсуд Исфаҳоний, боғ тузиш устаси Шиҳобуддин Аҳмад Зарлакаший, мусаввир ва наққош Абдулҳай Бағдодий, тоштарошлик устаси заргар Олтин, меъморий ёзувлар хатготи Шайх Муҳаммад Табризий каби номларни учратиш мумкин. Бироқ устоз санъаткорлар номларининг аксарияти унут бўлиб кетган.

Шоҳрух даврида меъмор Қавомиддиннинг номи Хуросон шаҳарларида айниқса машҳур бўлган. Бобурийлар даври меъморчилигининг шоҳ асарларидан бўлган Тожмаҳал безаклари орасида Муҳаммад Шариф Самарқандий ва Ота Муҳаммад Бухорий номлари сақланиб қолган.

БИНОКОРЛИК АШЁЛАРИ

Қурилиш соҳасида қадимдан соз тупроқ, хом ва пишиқ гишт, ганч, ганч-хок, ёғоч, қамини, тош каби маҳаллий ашёлардан фойдаланишган.

Синчкор иморатлар уй-жой қурилишининг асосини ташкил этган. Том вассажуфт (тоқи)лар билан беркитилган.

Ганчкорлик кенг қўлланилган. Ганчкор безак турлари жуда кўп. Бўртма ганч безакнинг энг нафис тури — кундал устидан, одатда, зарҳал берилган.

Наққошликда, асосан, маҳаллий маъдан бўёқлари ишлатилган. Наққошлик бино ичкарисидаги нозик ва нафис безакларда кенгроқ урин эгаллаган.

Бино ташқарисидаги безакларда олдий сопол, сиркор сопол-парчин ва қошиқ кенг қўлланилган.

Бино пойдеворида тош парчалари ишлатилган; ташқи изора каби безакларда ҳар хил уймакор, муқарнас, гириҳ шакллари билан тоштахталарни кўрамиз.

Икки-уч қаватли уй қурилишида синч кенг қўлланилган. Кучма ва йигма бинолар асосида меъморий конструкцияларнинг янги имкониятлари синовдан ўтказилиб, сунгра кенг қўлланишга тавсия этиларди. Амир Темурнинг бундай йигма масжидини ҳайрат

билан томоша қилган Клавихо: «Масжид шундай қурилган эдики, зарур ҳолларда уни булакларга ажратиб, тахлаб қуйиш ҳам мумкин» (3), — дейди.

Гиштин биноларда равоқ, гумбаз асосидаги конструкциялар кенг қўлланилган, иложи борича катта саҳнлар усти беркитилган.

Амир Темур даври меъморчилигидаги баланд тоқу равоқларни кузатар эканмиз, Шарафуддин Яздийнинг: «Агар осмон гумбази бўлмаганида масжид гумбази оламда ягона булар эди», деган муболағаси ёдга тушади.

Янги конструкция гоёларининг пайдо бўлиши тоқу равоқли тизимларнинг илдам ривожига олиб келди. Бурчак равоқлари ташкил этган саккиз ёқли девор устига боғланадиган гумбаз қадами уз ниҳоясига етгани учун ҳам, гумбазга ўтиш орасида бошқача поғоналар пайдо бўлди. Туркистондаги Аҳмад Ясавий хонақоҳ-мақбарасида янги конструкциянинг содда ибтидосини кузатсак, Самарқандаги Оқсарой, Боги Дилкушо кушқи, Чупонота биноларида анчагина мураккаб шакллари кўрамиз.

Гумбазлар тузилишида ҳам узгаришлар содир бўлди. Қушқобиқ гумбазлар кенг қўлланилди. Гури Мир сингари баъзи ноёб меъморий ёдгорликларда уч қобиқли гумбазлар ҳам пайдо бўлди.

Машҳур мусаввир Камолиддин Бехзоднинг бир жажжи тасвири Самарқандаги Жоме масжидининг қурилиш жараёнини жуда мукамал курсатган. Тасвири диққат билан урганар эканмиз, беихтиёр Алишер Навоийнинг худди шундай «бино олий равоқи»га ҳавола боғлангани, сутунларга тошлардан пиллоя ясалгани, нажжор арраси билан ёғочни кесиши, лойкаш белкурак билан лойга ишлов бериши, хоротарош теша билан тошни мўмдек йуниши, кордонлар нақш пардоз қилиши ҳақидаги ҳикоятни эсга тушади.

ШАҲРИСАБЗ — АМИР ТЕМУР ВАТАНИ

Амир Темур ватанининг Шаҳрисабз деб аталиши бежиз эмас: шаҳар, ҳақиқатан, ям-яшил, серсув, баҳаво жаннатмакон ерда жойлашган. Илгари унинг номи Кеш (Каш) бўлган. Исломият даврида илмлар маркази сифатида «Қуббатул-илм ва-л-адаб», яъни «Илм ва адаб гумбази» деган шарафли мақом машҳур бўлган.

Соҳибқирон Амир Темурнинг киндик қони тукилган Ватанига келган Ис-

пания элчилари (1404 йил, август ойи) уни «катта шаҳар» сифатида таърифлайдилар.

Қалъа деворлари, буржу дарвозалари Амир Темурнинг амри билан ва шахсан унинг раҳбарлигида қурилган. Деворнинг узунлиги тахминан 5 километр булиб, тарҳи 770 x 1730 метр масофалаги тўғри тўртбурчак қалъа эди: ҳар тарафида қуш минора, пештоқли дарвозахона орқали ичкарига кириш мумкин бўлган.

Испаниялик элчилар Амир Темурнинг бунёдкорлик фаолияти билан боғлиқ барча иморатларни диққат билан куздан кечирди. Уша вақт иморатлари бизгача дастлабки қиёфасини қисман йўқотган ва вайрона ҳолда етиб келган, баъзилари бутунлай бузилиб кетган. Шунинг учун ҳам уларни узқизи билан кўрган Клавихонинг воқеий маълумотлари ҳозирги меъморчилик тарихи ва амалиёти учун алоҳида қимматга эга (4).

Шайх Шамсуддин Кулол Шаҳрисабзда энг ҳурматли авлиё ҳисобланган. У Амир Темур хонадонига жуда яқин бўлган. Отаси Амир Тарагай узқири олдида янги туғилган фарзандни олиб келганда, Шайх Қуръон кўриб болага Темур исмини қўяди. Амир Темурнинг эътироф этишича, ёшлигидан авлиёнинг насиҳатларини олган, салтанатда эришган шавкатли зафарларга уша пирнинг ҳомийлиги ва ҳиммати катта ёрдам берган.

Амир Темур Мовароуннаҳр ҳукмдори деб эълон қилинган йилда (1370 йил) Шайх Шамсуддин Кулол вафот этган ва катта иззат-иқром билан Шаҳрисабзнинг жанубий сарҳадидаги манзилга кумилган. Авлиё қабри устига тикланган гумбазли мақбара туфайли муборак қабристонга айланди.

Амир Темур 1374 йилда пирининг қабри ёнига янги қурилган мақбарага отаси Амир Тарагайнинг қабрини кўчирди. Масжиди Жоме билан боғланиб ташкил топган меъморий мажмуа Дорул-тиловат, яъни марҳумлар руҳига тиловат қилинадиган маскан номи билан машҳур бўлди.

Мазкур муқаддас манзил шарқида, шаҳарнинг кўҳна Симхона дарвозаси ёнида бошқа бир улкан меъморий мажмуа — Дорус-сиёдат, яъни Пайгамбар авлодлари — саййидлар уйи қад кўтарди.

Шарафуддин Али Яздий таъкидлаганидек, Кеш — Шаҳрисабз шаҳрида Пайгамбар ҳадисларини тўплаб, шарҳловчи муҳаддислар кўп бўлган.

Булар орасида Ҳазрати Имом сифати билан элга танилган Ибн Наср ал-Кеший (865 йилда вафот этган) Кешнинг жануби-шарқий сарҳадида дафн этилган. Амир Темур томонидан бунёд этирилган улуғвор иморат ҳозир Ҳазрати Имом номи билан аталади. Мазкур имомнинг муборак исми-шарифи 1868 йилда урнатилган уймакор эшик китобасига битилган.

Хонақоҳ, иккита мақбара ва ҳовли атрофидаги бир неча ҳужралар меъморий мажмуа таркибига киради. Иморатнинг олд томони баланд ва кенг пештоқдан иборат булиб, пештоқнинг фақат шимолий қисми кулаҳий гумбазли ва бурчакдаги минораси билан сақланиб қолган.

Меъморий муъжиза ҳисобланган муҳташам Оқсарой мажмуи қурилиши 1380 йилда бошланган бўлса, 1404 йил кузида ҳам бу афсонавор ва беқиёс саройда пардоз ишлари давом этар эди. Таърифи тилларда дoston бўлган Оқсарой бинолари замонлар утиши билан бузилиб кетган.

Испания элчиси Руи Гонсалес де Клавихо синчковлик билан ёзиб қолдирган таассуротлар меъморчилик тарихи учун ягона гувоҳ-ҳужжат булиб қолмоқда:

«Саройга кириш жойи жуда узун ва дарвозаси жуда баланд, шу ернинг узунда, кираверишдаги унғ ва чап томонларда кошинкор безатилган гишттин равоқлар жойлашган. Бу равоқлар ичида эшиксиз кичик хоналар, кошинкор саҳни суфалар бор.

Дарвозадан утганда бошқаси кузга ташланади, унинг ортида эса оқ тоштахталар тушалган катта ҳовли, атрофи ҳашаматли безатилган айвонлар билан қуршалган, ҳовли уртасида катта ҳовуз бор. Ҳовлининг кенглиги чамаси уч юз қадам...».

Пештоқдан утгач, тўғри тўртбурчак кенг ҳовлининг бош уқида икки тоқу равоқли айвон бўлган. Гумбазли катта хоналарда қуринишхона, девонхона хизматчиларининг йиғинлари утказилган. Пештоқ-айвонлар орасида унча катта бўлмаган қушқават ҳужралар қатори бўлган.

Соҳибқирон саройида қуринишхона асосий уринни эгаллаб, дабдабали, серҳашам қуриниши билан ажралиб турарди. Куркам, маҳобатли пештоқ тепасида Амир Темурнинг уч ҳалқадан иборат тугроси Арслон ва Қуёш муҳассами шаклларида берилган.

Элчи сарой ичкарисидаги зебу зийнатли безаклар ҳақида ҳайрат билан

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚУШГАН ҲИССАСИ

ёзади: «Бу эшик орқали чорси қури-нишхонага кирамиз: деворлари олтин ва ложувард кошнлар билан безатилган, шифти бутунлай зарҳалланган. Бу ердан элчилар юқори қаватга олиб чиқилган. Хонақоҳнинг ҳамма тарафи зарҳал булгани учун, уларнинг бири ҳақида муфассал сузлаб бериш мумкин».

Оқсарой утмишдаги беқиёс улугворлигининг далили сифатида бош пештоқнинг икки рукни вайроналари ҳозиргача сақланиб қолган. 22 метр кенликдаги пештоқ равоқи, икки томондан минорасимон буржлар ва даҳанаси билан диққатни жалб этади. Пештоқнинг тена қиеми сақланмаган. Худди шу ердаги уч доира — қуён ва арслон тасвири билан кошнкорий безаклар ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга булган.

Пештоқнинг маҳобатига маҳлиё булган Заҳириддин Бобур «Мунча олий тоқ оламда кам нишон берурлар. Дерларким, Кисро тоқидин бу буюкроқдир» (5).— деган эди. Ҳа, Марказий Осиё меъморчилигида бундай буюк бино булмаган.

Оқсарой Марказий Осиё меъморчилигида халқ меъморлари ижодининг энг юксак чуққиси сифатида сунмас истеъдод ва меъморий изланишлар намунаси булиб қолади.

САМАРҚАНД — ФИРДАВСМОНАНД ДОРУССАЛТАНА

Амир Темур Самарқанд шаҳрини ривожлантиришга, гуллаб-яшнашга алоҳида ихлос қўйган эди. Давлат пойтахтига айланган Самарқандда 1370 йил июнида қурулғой чақирилиб, унинг улкан шаҳарсозлик талбирлари ҳақидаги режалар белгилаб олинди.

1371 йили қисқа муддат шаҳар атрофига мудофаа истеҳкоми вазифасини бажарувчи қалъа девори буржлари билан олтинта дарвозахона барпо этилди. Оҳанин, Феруза, Сузангарон, Гозуристон (Коризгоҳ), Бухоро ва Шайхзода (Чорраҳа) дарвозалари шаҳарнинг олти тарафидан келадиган йулларни белгилаб турарди. Дарвозалардан бошланган шаҳар кучалари марказий бозорга бориб уланарди.

Самарқанд бинокорлик куламининг кенлиги катта шаҳарсозлик ишлари бажарилишини тақозо этарди. Айрим хиёбон ва майдонлар янгича қиёфага эга булди. Чорсу бозорини Оҳанин дарвозаси олдидаги янги меъморий маж-

муа билан қулай туташтириш учун янги хиёбонлар барпо этилди.

Меъморий хусусиятлари яққол намойён булган бу янги қурилиш анъанавий савдо растасининг узига хос намунасидир. Умуман бозорлар, улардаги дукон устахона ва ҳар хил бинолар шаҳарнинг меъморий қиёфасини белгилайди. Ҳозирги Регистон яқинида Амир Темур малика Туман оқа бегим учун қурдирган Тоқи Телпақфурушон деб аталувчи гумбазли бозор биноси булган.

Куксарой. Амир Темур бунёд эттирган иккинчи улкан иморат Куксарой номи билан машҳур. Шаҳарнинг кунботар томонидаги қалъа — Арки Олий қиёфаси анча узгарди. Амир Темур бу ерда атрофи мустаҳкам уралган қалъа бунёд этди, маҳобатли дарвозахоналар қурдирди, қалъа ичига махсус обмури орқали сув келтирди.

Бу ерда қад кутарган «турт ошиёнлик» Куксарой ҳар жиҳатдан ажралиб турарди. Сарой теварагини латиф Бустонсарой боғи қуришга турган.

Куксаройнинг турт қаватли улкан иморат булганлиги унинг нақадар улугвор, маҳобатли ва ноёб эканлигидан дарак беради.

Амир Темур Жоме масжиди. Бу буюк меъморий обида Соҳибқирон тасдиқлаган лойиҳа асосида бошланиб, жулда тез суръатлар (1399—1404) билан қурилган. Бу иншоот уша даврнинг энг катта ва энг муҳташам Жоме масжиди булиши керак эди. Худди шундай қилиб қурилди. Масжиднинг сақланиб қолган қолдиқлари ҳам уз маҳобати билан ҳайратга солади.

Туман оқа масжиди. Шоҳи Зинда меъморий ҳазираси — некрополи энг юқорисидаги ҳовлининг ғарбий томонида узаро боғланган икки бино — масжид ва мақбара бор.

Масжиднинг чузинчоқ хонасига учта эшикдан кириш мумкин. Уртадаги эшикка чортоқ орқали утамиз. Масжиднинг меъморий конструктив тузилиши — равоқ ва гумбазлар, изора ва муқарнаслар узаро мутаносиб белгиланган.

Жанубий эшик устидаги кошнли битик таржимаси: «Ҳазрати Малика Хайрун-Нисо номи Туман оқа, одил Амир Мусонинг қизи, Аллоҳ уни ёрлақасин ва раҳматига мушарраф этсин. Аллоҳ таолонинг иродаси ила ушбу масжид нойдеворини қурдирди» (6). Ушбу тарихий битик муҳим аҳамиятга эга: дарвоқе, масжидни бунёд этган шахс «Ҳазрати

малика» Туман оқа Амир Мусо қизи, унинг болалигидаги номи Хайруннисо эканлиги тасдиқланади.

Масжиднинг шимол томонига туташ мақбара ҳам малика номи билан боғлиқ.

Туман оқа мақбараси. Мақбара муъжазгина чорси хонадан иборат. Турғ тарафидаги равоқлар юқорида саккиз рахли равоқчалар ҳалқаси орқали гумбаз ости безакларига боғланган.

Ташқи томондан хушқад кошникорий пештоқи ва баланд кук гумбази билан киши диққатини жалб этади. Бинонинг ички ва ташқи безаклари уз касбининг моҳир усталари томонидан бажарилгани кузга яққол ташланади. Бино пештоқи безаклари ичида муҳим тарихий маълумотлар қисман сақланиб қолган.

Бино санаси 808 ҳижрий, яъни 1405 йил деб курсатилган. «Аллоҳ унинг салтанатини давомий айласин» сузлари Амир Темурга нисбатан айтылгани сезилиб турибди.

Улжаойим хонақоҳи. Қушгумбазли бино Шоҳи Зинда меъморий мажмуидаги Амир Темур даврининг ажойиб ёдгорлигидир. Узаро боғланган икки чорси хона: каттаси — зиёратхона, шимол томонидаги кичигида — гурхона жойлашган. Гурхонада битта қабр тоши, унинг остида тағхона — сардоба бор. Хоналар баланд, усти кук гумбазлар билан боғланган. Кошникор ва безаклари жозибали. Ичкарида нақшли безаклари назик ва нафис.

Қусам ибн Аббос меъморий мажмуи. Шоҳи Зинда номи билан машҳур зиёратгоҳдир. Найгамбар Муҳаммад алайҳиссалом амакисининг уели шу манзилда шаҳид бўлган ва дафн этилган. Амир Темур замонида бу меъморий мажмуа анча кенгайтириб таъмирланди. Zero, Амир Темур салтанат тутишдаги дастлабки пиори ҳақида: «Давлат ва салтанатимга боғланган, лекин биринчи тузугим — Тангри таолонинг дини ва Муҳаммад Мустафонинг шариятига дунёда ривож бердим. Ҳар ерда ва ҳар вақт ислом динини қувватладим» (7) деган эди.

Шоҳи Зинда қабристонини учинчи чортоқнинг кунчиқарида ҳайратангез нафис ва бадий дид билан безатилган уймакор эшик бор. Унда устоз Юсуф Шерозий номи ва 807 ҳижрий (1404 йил) қайд этилган. Эшик ортидаги нимқоронги мёнхонадан изораси ва меҳроби

кошникор безатилган масжидга утилади. Бу масжидга туташ XII аср биносининг бир минораси ва уймакор ёғоч арақи тусини сақланиб қолган.

Масжиднинг иккинчи эшигидан гумбазли чорси зиёратхонага утилади. Унинг жанубига Қусам ибн Аббоснинг муъжазгина гурхонаси туташган. Уртада сиркор ва нақшникор безатилган ажойиб сағана. Бу уша давр сиркор безакларининг энг қуркам намунаси дир. Сағананинг учинчи поғонасида Қуръони каримнинг «Аллоҳ йулида улдирилганларни улик деб ҳисобламани! Йўқ, улар тирикдирлар!» ояти битилган. Бу оят қабристонга берилган «Шоҳи Зинда» — «Тирикшоҳ» номига боғланиб кетади. (Баъзи талқинларга кура — «шаҳид зинда»).

Ҳожа Аҳмад мақбараси — Шоҳи Зинданнинг энг юқорисидаги гумбазли чорси хонадан иборат бино. Ташқи пештоқнинг сиркор безаклари ниҳоятда юксак санъаткорона бажарилган. Бу бинони XIV асрнинг 60-йилларида меъмор Фахрали бунёд этган.

Шоҳи Зинда меъморий ҳазирасидаги бири-бирдан ажойиб мақбаралар Амир Темур авлодлари, хусусан, унинг синглиси Қутлуг Туркон оқа, синглиси Ширинбека оқа, маликалар Улжой Туркон оқа, қариндошларидан Шод Мулк оқа каби аёллар осойиши тошган манзиллардир.

Шоҳи Зинда меъморий мажмуи Марказий Осиёнинг Амир Темур даврида меъморилик соҳасида эришилган безак намуналарининг қомусидир.

Амир Темур ва Темурийлар мақбараси Самарқанднинг Тошқурғониде жойлашган, эл орасида Гури Мир номи билан маълум ва машҳур бу бино катта меъморий мажмуанинг маркази ҳисобланади (XIV аср охири — XV аср бошлари). Тантанавор пештоқни даргоҳдан чорси ҳовлига утилади. Турғида улуғвор гумбазли мақбара, кунчиқарда — Муҳаммад Султон мадрасасининг қолдиқлари, кунботарда эса хонақоҳ бўлган.

Мақбара зиёратхона осоеи чорсичортоқ устига баланд пилтавор гумбаз боғланган. Уртада Амир Темур, унинг уғиллари Шоҳрух, Мироншоҳ, набиралари Муҳаммад Султон, Улуғбек ва бошқаларнинг қабр тошлари. Ҳар бир қабртош уймакор битиклар билан безатилган.

1948 йилда А. А. Семёнов Амир Темурнинг қабридаги ёзувларни биринчи марта тула-тукис уқиб, илмий тар-

У пойтахти Самарқандда муҳим сиёсий аҳамит бериб Амир Темур уни гузал ва мухташам қилишга иштиқоди. Амир Темур рухонилар таъсирини ҳам ҳисобга олган ва бу ҳол қурлишининг осоеи ишвалишини белгилади: диний аҳамиятга молик битиклар — масжидлар, мақбаралар, хонақоҳлар барпо этилди. Бундан ташқари, мухташам қасрлар бунёд этилди, шаҳар атрофида эса қуркам кушқари бўлган боғлар ташкил этилди.

Т. И. Корн-Ниеши

АМИРТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ҲАҶОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚУШГАН ҲИССАСИ

жима қилганда нефрит тахтачага туқ кук нефрит тошнинг келтирилиши ҳақидаги маълумотлар ёзилганлиги маълум булди. Семёновнинг бу иши Амир Темур номи билан боғлиқ тош ёзувлар ёдгорликларини урганишга қушилган катта ҳисса булади.

Соҳибқироннинг бош томонида унинг пирларидан Мир Саййид Барака осойиш топганлар. Мақбара тағхонасида уша зоти шарифларнинг қабрлари жойлашган. Бу ерда ҳам қабр тошлари бор.

Зиёратхона ниҳоятда сербезак. Деворлар буйлаб турли хил нақшли безаклар мавжуд. Гумбаз ости безакларида буртма нақшлар — кундал кент қулланган. Зарҳал пардоз ва заминдаги зангори нақшлар, муқарнаслар, гирхлар зиёратхона ичига алоҳида маҳобат бағишлайди.

Даргоҳ пештоқи равогининг ичидаги кошинкор битикда «Ал-банно меъмор Муҳаммад ибн Маҳмуд Исфаҳоний» номи сақланиб қолган.

Рухобод. Тошқуртондаги Муҳаммад Султон меъморий мажмуи билан Арки Олий хиёбонга бирлаштирилган бўлиб, орасида муъжаз боғлар ҳам бор эди. Шундай боғлардан бирида XIV аср 80-йилларида вафот этган шайх Бурҳониддин Соғаржийнинг мақбараси булган.

Амир Темур шайхга алоҳида эҳтиром курсатиб қурдирган мақбара ҳозир ҳам аҳоли орасида Рухобод номи билан муқаддас зиёратгоҳ сифатида ардоқланади.

Кутби чаҳордахум — «Ун туртинчи кутб» фахрли кунясига сазовор кароматгуй авлиё шайх Нуриддин Басир қабри устига тикланган мақбара Арки Олийнинг энг қузга ташланадиган жойида булган. Рассом А.Верещчагин ишлаган тасвирда мақбаранинг шаклу шамойили, унинг қуркам қиёфаси ягона ҳужжатдек муҳрланиб қолган. Мақбара баъзи амалдор, ҳарбийларга ёқмагани учун XX аср бошларида атайин портлатиб юборилган.

Куҳна Бухородаги қатор меъморий зиёратгоҳларнинг қайта таъмир этилиши, баъзи уринларда янгидан қурилиши Амир Темур номи билан боғлиқ.

Кулаҳий гумбази билан ажралиб турадиган муқаддас қадамжо — Чашмаи Айюб биниси ичкарасида уни Амир Темур 1380 йилда қурдиргани қайд этилган.

Қалимги Намозгоҳ — шаҳар ташқарисидаги сайиллар утадиган жойдаги

масжид ҳам Амир Темур амри билан таъмир этилиб, тартибга келтирилган.

Бухоро чеккасидаги Сайфиддин Бохарзий ва Боёнқулихон мақбаралари ҳам Амир Темур даврида тикланиб, атрофлари обод этилган.

Амир Темур саъй-эҳтимоми билан бунёд булган турли бинолар бошқа шаҳарларда ҳам мавжуд.

Занги ота мақбараси (Тошкент вилояти). Занги ота — Яссавий муридларидан бирининг кунясидир. Унинг номи — Ойхужа Тошхужа ўғли. Бу авлиё Ҳаким ота номи билан машҳур маърифатпарвар шоир Сулаймон Боқиргонийнинг шоғирди булган.

Мақбара икки чорси хонадан иборат: олдида — зиёратхона, унинг ортида — гурхона. Иккала хона ҳам ҳар хил катталиқдаги гумбазлар билан боғланган. Зиёратхона устидаги баланд гумбаз айлана асосга, кейинги кичик гумбаз эса ун олти қиррали пастроқ асосга урнатилган.

Мақбара олд томонидаги пештоқ ва икки ёнидаги хоналар билан қуркамлашган: кошинкор безаклар мақбарага маҳобат бағишлаган. Ичкаридаги оқ мраммардан уймақорлик ва нақшлар билан безатилган қабртош диққатга сазовор. Унда Занги ота номига аталган марсия сатрлари хушхат ёзилган.

Пештоқли қушгумбаз мақбара ташқи куриниши, бадиий кошинкор безаклари билан Амир Темур даври меъморчилигининг ажойиб намунаси бўлиб қолади.

Ҳожа Аҳмад Яссавий хонақоҳ-мақбараси. Ҳазрат Аҳмад Яссавий истиқомат қилган, «хилват» турган ва, ниҳоят, хоки осойиш топган оромгоҳ манзил муборак Туркистон шаҳри замини неча-неча асрлардан бери муқаддас зиёратгоҳ бўлиб келмоқда.

Меъморий мажмуа лойиҳа режаси ғоят санъаткорона тузилган. Ташқи томондан қараганда маҳобатли ягона иморат деворлари тепасида учта йирик ҳажм диққатни жалб этади: кун чиқарда — икки минорали баланд пештоқ, уртада хонақоҳ устидаги катта гумбаз, кунботарда эса мақбара устидаги баланд ва бежирим пилтавор гумбаз. Кичик гумбаз шаклан Самарқанддаги Гური Мир мақбарасининг машҳур гумбазини эслатади. Мақбарага тўрт томондан кириб, уртадаги муқаддас қабрни зиёрат этиш мумкин.

Пештоқ айвони ичкарасида учта эшик бор, уртадаги ажойиб уймақор

эшик, одатда, байрам тантаналарида очилган. Кундалик хизмат зарурати учун икки ёндаги муъжазроқ уймакор эшиклардан фойдаланилган. Ичкарида улкан жамоатхона — гумбазли хонақоҳ тарҳи чорси. Асосий чорсура равоқларининг кенглиги 7,2 метр. Зиёратхона турида мақбара жойлашган.

Мақбаранинг ғарб томонида масжид, шарқ томонида эса катта меҳмонхона — Катта Оқсарой номи билан маълум. Унинг жанубида чоғроқ хона — Кичик Оқсарой. Бундан ташқари, кутубхона, ошхона каби махсус хоналар ҳам бор.

Хонақоҳ — мақбара биносининг безаклари орасида ташқи ва ички адабий ёзувлар алоҳида урин тугади: Куръони карим ва ҳадиси шарифлардан кўплаб намуналар келтирилган.

Бино ташқарисидаги девор ва гумбазлар либоси — кошинкор, безаклари орасида кўпроқ катта кўфий усулида битилган монументал ёзувлар кузга ташланади. Мақбара гумбази ости гуласида улкан ёзувлар баландлиги 5 метрдан ортқ.

Улкан бино деворининг (баландлиги 16 метр) тепасидаги ҳошиясига баландлиги 2,6 метр, узунлиги 163 метр булган хатти насх услубида Куръони каримнинг оятларидан анчагина намуналар ёзилган.

Зиёратхона уртасига қуйилган қирқ қулоқли қозон ҳар жиҳатдан ҳам санъат асари сифатида диққатни узиға тортади.

Боғ тузиш санъати

Мовароуннаҳр қадимдан боғ-роғлар мамлақати деб таърифлаб келинган. Унда боғ тузишнинг анъаналари юксак ривожланган ва ажойиб намуналари булган. Оқар ʻсувли жаннатмакон боғлар яратилган.

Амир Темур даврида боғ тузиш санъати узгача шуқуҳ касб этди. Шаҳсан Соҳибқирон бу соҳаға алоҳида эътибор бериб, кўплаб боғлар яратгани маълум.

Испан элчиси Бойсун тоғ тизмасидаги Темур қапу номи билан машҳур дарадан утар экан, тоғ ёнбағридаги «ажойиб бино»нинг кошинкор ва нақшинкор безакларини ҳайрат билан кузатади. Испания элчиси Шаҳрисабздан Самарқандгача булган йўл ёқаларидаги ва дорусалтанат теварагидаги диққатга сазовор боғларни томоша қилади. Клавихонинг сафар кундаликлари кўп ҳолларда мазкур боғларнинг меъморчилиги хусусида муҳим маълумот-

лар берганлиги сабабли қуйида унинг тавсифларини келтирамиз.

Боғи Жаҳоннамо-Тахти Қорача. Шаҳрисабздан чиққан элчилар Амир Темурға қарашли «катта уйда» тушлик қилинди. «Бу уй анҳор буйидаги текис ерда, улкан боғ уртасида қад ростлаб турарди» (8). Боғ Самарқанддан 24 чақирим жанубда жойлашган ҳозирги Қоратепа қишлоғи яқинида булган. «Самария»да айгилишича, Амир Темурнинг еттинчи боғи Жаҳоннамо Ангор туманида булиб, тоғ этагига яқин ерда, Самарқанднинг жанубида бино қилингандир (9). Шарофуддин Али Яздий анҳор буйидаги боғни бошқача номда тасвирлайди: «Боғ уртасида воқеъ булган қуҳбора устида эса бир қаср қуриш буюрилди. Бажарилиши вожиб булган бу амр ижро этилиб, қаср қурилиб, битгач, унга «Тахти Қорача» деб ном берилди (10).

Гулбоғ — Давлатобод. Самарқанд жанубидаги Миср қишлоғига туташ бир боғда тўхтаган испан элчилари бир неча кун давомида боғни кузатиш имконига эга булишди. Шунинг учун ҳам Давлатобод, баъзан Гулбоғ деб аталган боғнинг тулиқроқ тавсифи ёзиб қолдирилган.

«Боғ атрофи паҳса девор билан уралган булиб, девор айланаси тула бир лига (6 километр) баробар келарди. Боғда анвойи мевали дарахтлар бор эди. Унда олтита ҳовуз булиб, боғ уртасидан анҳор оқиб утарди.

Ҳовузлар баланд, серсоя дарахтлар қаторидан ҳосил булган йулак орқали бир-бирлари билан туташтирилган. Ушбу яшил йулак баландлик томон кутарилган, серсоя йуллар қиялаб кетарди. Боғда тупроқдан кутарилган, усти ёғоч панжаралар билан уралган, текис баланд тепалик мавжуд. Унда ажойиб қаср қад кутарган.

Қасрга тиллою, ложувард ва рангли кошинлар билан тукис ва мукамал сайқал берилган. Қаср жойлашган мазкур тепалик атрофи сувға лиммо-лим ҳандақ билан уралган. Ҳандақда узлуксиз сув оқиб туради. Тепа устидаги саройнинг икки томонида унга утилади-ган иккита кўприк қурилган.

Кўприкларнинг нариги тарафида иккита эшик бор. Эшикдан кирилгач, тепаликка зинапоядан кутарилади» (11).

Давлатобод боғининг қолдиқлари археологик ёдгорлик сифатида Дарғом анҳори ёқасида сақланиб қолган. Боғ тасвирида Амир Темур даврида айниқса кўплаб бунёд этилган махсус боғлар тузилиши ва энг тор жойдаги қаср-кўшк-

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚУШГАН ҲИССАСИ

нинг меъморий куриниши тулиқ инфодасини топган.

Боғи Дилкушо. Элчилар Самарқанд ташқарисидаги Боғи Дилкушога келиб тушдилар. Бу манзил шаҳар атрофидаги энг катта ва кўркем боғдир.

«Олтин ҳамда зангори қошинлар билан зеб берилган жуда кенг ва баланд дарвозадан боққа кирилади. Дарвоза олдида найзалар билан қуролланган посбонлар турар эдилар» (12).

Шарафуддин Али Яздий «Зафарнома» да Боғи Дилкушо ҳақида ниҳоятда қимматли маълумотлар келтирган:

«Қушкнинг тоқу равоқлари нақшинкорий ва сиркор гиштлар билан пардоз тошди. Боғнинг турт бурчагида катта маҳорат ва лил билан серҳашам шийпонлар қурилди. Боғ саҳни чорқирра ва бошқа турли хил шаклдаги чаманзор ва гулзорларга булинди.

Амир Темур хиёбон йуллари четига мевали дарахтлар, баъзиларига эса гул утқизишни хоҳларди. Боғ унинг майлига муносиб бўлгани учун ҳам Амир Темур уни Боғи Дилкушо деб атади.

Боғнинг уртасида уч пештоқни юксак қушқ тикладилар ва уни инсон нигоҳини дол қолдирувчи турфа нақшлар билан безадилар, мустаҳкам ва чидамли қурилган, безаклари турчи-туман, ташқи изораси шоҳона маҳобат бағишлар эди» (13).

Лойиҳаси Амир Темур томонидан тасдиқланиб, унинг бажарилиши қурилиш давомида шахсан қузатиб боришган. Қушқи Дилкушо ва улкан боғ соҳибжамол Тукалхонимга бағишланган эди. Боғ ва қушкнинг доврўни уша даврдаёқ афсонага айланган эди (14).

Боғи Дилкушо ва унинг қушқи жойланган манзил ҳақида аниқроқ маълумотни фақат Заҳриддин Муҳаммад Бобур воқеаномасида учратамиз. «(Темурбек) Самарқанд шарқида икки боғ солибдур, бириким, йироқдур, Боғи Бўлдудур, ёвуқроғи Боғи Дилкушодур. Андин Феруза дарвозасигача хиёбон қилиб, икки тарафда терак йиғочлари эқтурубтур. Дилкушода ҳам улуг қушқ солдурубтур, ул қушқта Темурбекнинг Хиндистон урушини тасвир қилибтурлар» (15).

Дилкушо боғининг тахминий манзили бирмунча аниқ нишонлар билан белгиланган. Ғиёсиддин Али уни «шаҳар ташқарисидаги боғ» деб шаҳарга боғлаган бўлса, Шарафуддин Али Яздий уни Қонигил уланги сарҳадига жойлаштирган.

Заҳриддин Бобур эса шарқий дарвоза — Ферузадан Дилкушо боғига элтувчи теракзор хиёбонни тилга олган. Худди уша қадимги хиёбон буйлаб шарқ сари борар эканмиз. Қонигил сарҳадида бир ажойиб меъморий ёдгорлик олдида чиқамиз. Бу дунёга **Ишратхона** номи билан машҳур меъморий ёдгорликдир. Ишратхона биноси Амир Темур назорати асосида қурилган Боғи Дилкушо уртасида барпо этилган буюк қушқнинг худди узгинаси экан.

Даставвал, Ишратхона — Дилкушо қушқини диққат билан қузатамиз. Унинг узида қурилиш даврини ва бино вазифасини тасдиқловчи ашъвий далиллар оз эмас.

Бино асоси танч қоринида 27 x 27 x 6 сантиметр улчамдаги чорси гиштдан тикланган. Ташқи либос — қоплама гиштлар улчами 25 x 25 x 5 сантиметр.

Тилларанг сингги гиштлар орасидаги чоклар мовий қошин тасмаси билан ҳошиялангани учун ҳам девор сатҳи бежирим тус олган. Пойдевор харсанг парчаларидан кўтаришган, чуқурлиги 5 метр. Худди шундай бинкорлик ашълар Амир Темур даври меъморчилиги асосини ташкил этган.

Марказий чорси хона — меҳмонхона турт тарафи равоқли турт шоҳнишини ташкил этади. Усти турт равоқнинг узаро кесишиши натижасида ироқи услубидаги мураккаб гумбаз боғланган. Изора эса нишебатан баланд белгиланган. Марказий хона атрофидаги қушқи хоналар икки қаватли. Шимол томонида чузиқроқ хона — ётоқхона вазифасини утаган. Жануб томони серҳашам боестирмадан иборат.

Бурчакларда чоғроқ ёрдамчи хоналар бор.

Марказий хонанинг турт чеккасидаги туртта айланма зина орқали болохона ва томга чиқиш мумкин. Хона тагида эса — саккиз бурчакли хонадан иборат сардоба бор. Хона деворлари тош тахталар билан безатилган.

Марказий меҳмонхона ҳар жиҳатдан диққатга сазовор. Баланд изора позик қошинлар билан безатилган. Узаро кесишган ироқи равоқлар урамида нақшин буртма безаклар — кундал кенг қўлланилган.

Катта хонанинг тушамаси мрамрдан, бошқа хоналарда — гиштлик.

Қушқнинг олд томони уртасида баланд ва бежирим пештоқ мавжуд. Икки қанотида икки қават хоналар қатор тизилган. Бинонинг икки ён томонида кичик пештоқлари бўлган. Узоқдан баланд кук гумбаз кузга ташланади.

Ишратхона шакли шамойили билан маълум боғ кушклари кўрнини эслагани. Худди шунга ўхшаш бинони Хирот шаҳридаги Боги Сафеднинг Тарабхона номи билан машҳур кушкни мисолида кузатиш мумкин.

Шундай қилиб, Дилқушо кушкни — Ишратхона тимсолида Амир Темур даврида боғдорлик санъати ва меъморчилигининг етук намунаси сифатида номён бўлади.

Боги Чинор. Амир Темур Боги Дилқушодан унинг яқинида янги бунёд этилган Боги Чинорга ўтади. Клавиҳо таърифига кура, бу «боғли жуда хашаматли уй» (16).

Боги Чинорнинг қаерда жойлашгани ҳозиргача аниқ эмас. Баъзи тадқиқотчилар бу боғ Самарқанднинг шимол томонида булган деб тахмин қилишади. «Самария»да эса Боги Биҳиш ва Боги Чинор шаҳарнинг кунчиқар томонида деб хато маълумот берилган.

Бизнингча, Заҳириддин Бобур аниқ йўналишни кўрсатган: «Самарқанднинг жанубида Боги Чинордур, қалъага ёвуқтур» (17). Амир Темур кичик қалъа-тошқўрғонда Муҳаммад Султон маъракасини утказиб, янги мақбара биносини кузатар экан, шу манзил яқинидаги Боги Чинорга чиқиб дам олгани маълум. Уша жойларнинг топонимикасини кузатсак, ҳозирги Намозгоҳ боғи урни уша қадимги Боги Чинорнинг узи деган хулосага келамиз.

Боги Шимол. Амир Темур Самарқанднинг кунботарида Мироншоҳнинг қизи «олий ифбат соҳибни Бека Султон номига атаб дилни ром этувчи баланд бир қаср ва гузал бир ишратгоҳ курсинлар», — деб кескин фармон берган.

Шарафуддин Али Яздийнинг таъкид этишича, бу тadbирни амалга ошириш учун «Форе улқасининг барча вилоятлари, Ироқ, Озарбойжон, Доруссалом (Бағдод) ва бошқа мамлакатлардан доруссалтана (Самарқанд)га жамъ бўлган моҳир муҳандислар, равшан фикрли меъморлар қасрнинг тарҳини утқир фаросат қалами билан маҳорат лавҳасига чиздилар». Чамаси бу гал ҳам Амир Темур одагига кура меъмор-муҳандислар уртасида энг яхши лойиҳа учун танлов утказилган.

Қаср кушкнинг меъморий тузилишига доир маълумот ҳам бор: марказий хона тарҳи одатдагидек чорси-чортоқ бўлиб, уртала яна тургта устун булган. Устунлар Табриздан келтирилган мраммардан ясалган. Демак, меҳмонхо-

на «чор устун» услубида таркиб топган, устунлар узаро равоқлар орқали бирлаштирилган, ҳосил булган туққиз гумбазча бино тузилишига узига хос жозиба бахш этган.

«Мустаҳкам рукнларни бағоят маҳкам ва пухта қилиб кутардилар. Ҳар бир рукнига Табриздан келтирилганлари мраммар тошдан ишланган биттадан устун урнатдилар. Деворлари сатҳини ложувард ва олтин билан шундай ажойиб ва ҳайратомуз даражада гузал этиб нақшлагиларки, уларнинг тароватидан Моний расмлари ва Чин нигоҳонасини уяту хижолат гўбори қошлади.

Қасрнинг саҳнига мраммар тошлардан ва Қуҳи Нур (Нурога)дан келтирилган тошлардан шундай чиройли қилиб ётқиздиларки, уларнинг латофатидан бошдан ҳуш учиб, ақл ҳайрон қолади. Ташқи деворнинг ичкари гарифидаги изорасини кошин билан безатдилар» (18).

Бинокорлар жидду жаҳд билан беқисс гайрат курсатиб кундуз ва кечаси узлуксиз ишлаганлар. Қаср бир ярим ой муддатда бунёд этилган ва шу муддат давомида Амир Темур боғ ичига урнатилган улкан саронарда (шоҳона чодирда) истиқомат қилиб, Шимол кушкнинг қурилишини шахсан кузатиб боради.

Боги Биҳиш Амир Темур амрига биноян қурилган ва машҳур чорбоқдир. Бу боғ Самарқанднинг кунботар томонида булган.

Янги боғ ва кушкни Клавиҳо «ниҳоятда гузал» деб таърифлайди: «Бу боғнинг гиштини ва нақшин, ложувард ва олтин билан безатилган баланд ва гузал дарвозаси бор. Боғ ниҳоятда катта. Унда мева ва серсоя дарахтлар кўп. Ёғоч панжаралар билан ниҳогаланган хиёбон ва йулақлардан одамлар утиб туради.

Боғда урнатилган кўнлаб чодирлар ва капалар гилам ва ранг-баранг шоҳи матолар, усти гуддор лахтақлар билан безатилган. Боғ уртасида чортоқ қурилишидаги серҳашам безатилган жуда кўркем уй (кушк) бор.

Уйнинг ичида эса чорпоялар қуйиши мумкин булган уч шоҳнишин мавжуд, хона саҳни ва деворлари кошинкор безатилган. Уй турида энг катта шоҳнишин, унинг уртасида олтин-кумуш ҳалли, кенглиги уч тирсак, баландлиги одам буйи хонтахта урнатилган, унинг олдидо эса устма-уст танланган зардузи баҳмал ва бошқа шоҳи матолардан тикилган кўрпачалар тушланган тахт». Соҳибқирон шу ерда утиради, деворлар эса алвон ипак пардалар билан тусилган.

Самарқанд хайрон колари даражада обод шаҳар. Бу шаҳарнинг бошқа шаҳарларда учрамайдиган узига хос бир улқасини бор: ҳар бир дуварландчилик маҳсулоти учун алоҳида дотор ажратилган бўлиб, улар бир-бири билан аралаштириб юборилмаиди. Бу гоат ажойиб одат. Унда моҳир панови ва ошпаплар бор.

Заҳириддин Бобур

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАРИНИНГ ЖАҲОН МАДАНИЯТИ РИВОЖЛАНИШИГА ҚУШАН ҲИССАСИ

Катта равоқли пештоҳда ҳам шундай парда осилиб турар, у ҳам найзасимон таёқларга осилган, безатилган, ипга осилган ипак попуклари ергача тегиб турарди.

Бошқа равоқлар эса узгача пардалар билан безатилган, хона сахнита эса буйра устидан гилам тушалган. Бу уйнинг уртасида эшик қаршисида турт оёқли иккита олтин хонтахта турар, хонтахталар ҳам, уларнинг оёқлари ҳам бир бутунлик қасб этарди. Уларнинг узунлиги беш, кенглиги уч қарич эди.

Боғи Нав. Клавихо Амир Темур қурдирган янги боғ — Боғи Навни шундай тасвирлайди. «Боғнинг турт тарафи баланд деворлар билан урашган, ҳар бир (ташқи) бурчагида гуласимон бурж-минора. Девор жуда ҳам баланд ва безаклари худди миноралардаги каби. (Боғнинг) уртасида катта чортоқ уй, олдида сарҳовуз. Бу кушк бошқа боғлардаги шу каби бинолардан анчагина катта, олтин ва ложувард билан жуда мул безатилган» (19).

Соҳибқирон томонидан алоҳида ихлос билан қурдирилган янги боғ ҳар жиҳатдан мукаммал булган. Шу боисдан бу манзилда шоҳона қабуллар ўтказилган. Боғ Самарқанд Аркига шимол томондан яқин булган.

Самарқанд теварагида Амир Темур бунёд эттирган бири-биридан гузал, мукаммал, жозибадор боғ-роғлар, уларнинг кушку саройлари купинча аҳоли истироҳати учун очиқ булган. Шунинг

учун булса керак, бу боғлар таърифи афсоналарга айланган, бадиий асарлардаги афсонадек боғлар тавсифига қиёс булган.

Хуллас, Амир Темур даври Марказий Осиё меъморчилигида катта урин эгаллади, у янги услубий-бадиий йуналишларга ҳаёт бахш этди. Маҳаллий усталар узга юртдан келганлар билан ҳамкорликда юксак бунёдкорлик намуналарини намойиш этдилар.

Турли мақсадларга мулжалланган кенг куламадаги иморат ва иншоотлар, қурилиши юксак лид билан бунёд этилган меъморий мажмуа-ансамблларнинг пайдо булиши, кошинкор ва нақшин безакларда ранг-баранг сирлар, бўёқларнинг қулланиши, зеб-зийнатларнинг урнида ишлатилиши, уймакорликнинг кенг қулланиши, узаро муносаббатлик мазкур давр меъморчилигининг умумий сийрату қиёфасини белгилайди.

Амир Темур ва Темурийлар даврида лойиҳа тузиш санъати юксак поғонага кутарилди. Бухорода топилган XV асрга оид уста чизмалари фикримизнинг далилидир. Меъморчилик илми ҳам кенг ривожланди: махсус рисоаларда боғ тузиш санъати, меъморий шаклларни ясаш, геометрик нақшлар тузиш йуллари курсатиб берилган.

Зотан, В.В.Бартольд асримизнинг бошларида ёзганидек: «Мусулмон меъморчилигининг энг яхши даврларидан бири Амир Темур ва унинг авлоди номи билан боғлиқдир» (20).

АМАЛИЙ САНЪАТ

МЕЪМОРЧИЛИК БЕЗАГИ

Темурийлар замонида меъморий безаклар мисли қурилмаган даражада шуҳрат қозонди. Буюк Амир Темур ҳукмронлик қилган давр биноларининг барча қисмларини безатишда илгари мавжуд булган безак турлари билан биргаликда янгилари пайдо булиб, улар кенг куламада жорий этилган. Уларнинг технологияси ва ижроси катта маҳорат ва кўплаб маблағни талаб қиларди.

Ўша даврда кенг фойдаланилган безак турлари орасида меъморчилик керамикаси ва монументал (улуғвор) расомчилик, шунингдек ёғоч ва тош уймакорлиги анча ривож топди.

Меъморчилик керамикаси. Амир Темур давлати барпо этилиши даврида Марказий Осиёда меъморчилик керамикаси узига хос ривожланган анъанага эга эди.

Ёдгорликлардаги меъморчилик керамикаси асосан сиркор пишиқ гиштдан, нақшли парчиндан, рельефли сирли кошиндан, уймакор терракотали ва онда-сонда учрайдиган нақшли мозаикадан иборат булган.

Амир Темур ҳукмдорлиги даврининг дастлабки йилларида безатилган ёдгорликларда меъморчилик керамикаси жадал ривожланганлигини кузатиш мумкин, бу жараён ёдгорликдан ёдгорликка узгартирилган ҳолда ута борди. Уни амалга ошириш техникаси купроқ

таъсирчан воситаларни танлаш нули билан мураккаблашди ва мукаммаллашди, сирли кошин тахтачалаги нақшдор мозайка, гишги мозайка, сирли уймакор терракота жорий қилиниб, улар XVI асргача кенг тарқалиб боради.

Парчин. Темурийлардан олдинги даврдаги ва XIV асрнинг 80-йилларигача парчиннинг бир неча турлари мавжуд эди. Булар орасида кенг тарқалганларидан уч хилини ажратиш мумкин.

Биринчиси — кўп қумли аралашма билан ёрқин рангли нафис сопол тахтачала бажарилган парчин. Унинг ранглари бирмунча ёйилиб кетган. Унда қора рангдан ташқари, феруза ва оқ ранглардан фойдаланилган.

Иккинчиси — айрим ранглар, масалан, контур қурилишида олинган қизил ва оқ ранглар сопол тахтачанинг пиширилган томонига берилган. Ундаги сирларга яшил ранг ҳам қушилган, лекин унинг бўёқлари унчалик тоза ва тиниқ бўлмаганлигидан қурилиши хира. Расм биринчи парчинларга нисбатан дағал ва пала-партиш, айрим қисмлари зарҳал билан қолланган бўлиб, рангсиз совуқ усулда берилган.

Учинчиси — бошланғич қурилишида анчагина дағал, лекин сирларнинг кенгрок спектри қушилган ҳолда Амир Темур даврида софлик ва тиниқликни узила намоеън этади. Сопол тахтача турли рангларда — сариқдан тортиб то қизил ранггача бор ва у ўга пишиқлиги билан ажралиб туради. Темурийлар даврида ушбу парчин техникаси бошқа хилларни сиқиб чиқаради, оқ ва оҳра ранг фониде тилларанг юритилади, кейинчалик оловда пиширилади (1).

Рельефли сирли тарракота. Амир Темур даврида унинг икки хили — уймакор ва босма гулли хиллари қўлланган. Буни Шаҳрисабзнинг Оқсарой қасридаги туртбурчак устунларда кузатиш мумкин.

Уша даврда рельефли сирли терракота асосан икки рангда бўлган: тош қирраларида — феруза, композиция марказида — сариқ ранг. Уймакор безакли шакл қора контур билан юритиб чиқилган. Дастлаб булак қолипга қуйиб, пиширилади. Сир билан қоплангач, қайтадан пиширилган.

Мозайка. Текис кошин тоштахталардан ҳосил қилинади. Парчинли тоштахталар анча енгил. Унда майда эланган қум миқдори купайтирилиб тупроқ таркиби камайтирилган.

Тоштахталар бўёққа ботириб сирланган. Рангли сир қурғошин гузлар (оксидлар) ва бошқа металлларни омухта қилиб, керакли дастлабки бўёқ рангини олиш учун тайёрланган. Оловда унча юқори бўлмаган ҳароратда пиширилган.

Нақш тушириш жараёни кироин диққатни талаб этган ва у ниҳоятда сермашаққат бўлган. Юқори сифатли ганжда тайёрланган мозаикали элементлар олд томони билан сурат контурига жойлаштирилган. Уларни бир-бирига мослашда чок мутлақо бўлмаслиги керак. У устанинг текисланган қирраларни қиялатиб қуйишида текшириб борилган.

Композиция нақши терилгандан кейин унинг орқа томони гипс аралаш қоринма билан ёпиштирилганки, бундай қоринма замонавий энг мустаҳкам цементдан қолинмаган.

Амир Темур даврида мозаикали элементларни моҳирона бажариш усуллари ривож топди: майда гул ва барглари марказида кичик тешикча учун бошқа ранг берилган. Дарвоқе, улар уша даврда усталар жиҳозлаган маҳсус ускунада бажарилган. Улугбек ва ундан кейинги даврда тулалигича сақлаб қолинмаган эди.

Мозайка урнини бора-бора меъморчилик беаги эгаллайди (2). Бунда Фарбий Эрон керамика мактаби таъсири сезила боради (3). Амир Темур давлатида қурувчилар рангли нақшкор меъморчилик керамикасининг кам таъсирли турларидан тортиб то гояг рангларга бой тарзда моҳирона безатини имкониятига эга эди.

Нақшли безаклар Темурийлар даври ёлгорликлари деворларини тула қоплайди. Темурийлар даври меъморчилик керамикасидаги сирларнинг софлиги ва тиниқлиги фойдаланилган совуқ ранглар уйғунлигини ва илиқ рангларнинг ёрқин ва жилвали хусусиятларини ифода этади.

Темурийлар даврида нақшдор мозайка ривожлана бориб, усимлик гулли безакларни жорий этиш кенгайди.

Нақшдор мозайка техникасида эниграфикага ҳам катта эътибор берилган. Эниграфика гоҳ кичик паннони, гоҳ кенг майдондаги қопламаларни эгаллаган. Қуръон оятлари ва ҳадис намуналари, ҳикматли сўзлар айни вақтда ҳукмдор, қолаверса, буюртмачи шаънини мадҳ этувчи ёзувлар бўлиб, улар бинонинг безак элементи сифатида ҳам намоеън бўлган. Қурувчи ва мусаввир исмлари ҳам айнан нақшга камтарона уйғунлаштириб борилган.

Амир Темур уз пойтахтида савдо-сотиқни жуда яхши ўзга қуйиш учун шаҳарнинг бир чеккасидан иккинчи чеккасига утувчи кучалар очиш ва уларнинг ҳар икки четига дуконлар қуришни буюрди. Нархни кутариб юборган савдогарлар жазоланган. Жазо турларидан бири Самарқанддан бадарга қилиш эди

Саид Жамолiddин

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚУШГАН ҲИССАСИ

Фиштли мозаика. Меъморчилик безагининг бу тури Амир Темур даврида шаклланди ва кейинчалик ривожлана борган. У ҳашамдор бинолар сиртини нақш безаклари билан қоплаш эҳтиёжи туфайли пайдо бўлди. Фиштли мозаиканинг илк намуналари XIV аср бошларида жумладан Озарбойжонда мақбарани безатишда ишлатилган.

Фиштли мозаика Самарқандда дастлаб XIV аср охирида «Саккиз қиррали» мақбара деворлари кичик қирраларни қопламасида ишлатилиб, кейинчалик Ширинбека мақбарасининг гумбази нақшида мукаммал гириҳ шаклида қўлланган.

Меъморчилик керамикасидан фойдаланиш самаралилигига ишонч ҳосил қилиш учун Оқсарой харобаларидаги серҳашам безакларга назар солиш кифоя. XIV аср усталари Оқсаройни безатишда кенг фигуралли усуллардан самарали фойдаланишган. Меъморчилик керамикаси Афғонистон (4) ва Эрон (5)-нинг урта аср ёдгорликларида ҳам кузга ташланади.

Темурийлар меъморчилик керамикаси ташкил топишининг бошланғич даври икки гуруҳ ёдгорликларига бўлинган. Шохӣ Зинда ансамблларида яққол ифодасини топган.

Биринчи гуруҳга Туркон оқа (Шоди Мулк, 1372), Туғлу-Текин (1376), Амирзода (1486) мақбаралари; XIV аср охиридаги ан-Насафий мақбараси мансубдир. Бу ерда тахтачали ва меъморий мозаика ҳали ишлатилмаган эди. Иккинчи гуруҳга Ширинбека (1385), «Саккиз қиррали» (XIV а.), Туман оқа (XIV а.) ва Қушгумбазли (XIV аср биринчи ярми) мақбаралари киради. Ушбу ёдгорликларда мозаика безакнинг устувор турларидан ҳисобланади.

Темур ҳукмдорлигининг дастлабки даврида меъморчилик керамикаси ривожланишидаги янги ҳусусиятлар Туркон оқа мақбараси безагида намоён бўлган. Унда меъморчилик керамикасининг 1382 йилгача мавжуд бўлган ҳамма турлари жамланган бўлиб, уларнинг фарқи уймакорлик терракотасини тараққийлаштиришда уз ифодасини топган.

Туркон оқа мақбараси меъморчилик безаги наққошлигида кўпгина янги мавзулар намоён этилган: уларда усимлик наққошлиги кенг урин эгаллайди. Безатиш услубийлиги наққошлик мавзуларининг ташқи куриниши билан диққатни жалб этади. XIII аср бошларида ана шу бадний усул Рай ва Кошоннинг юксак қандилли тош тахталарига мансуб бўлган. Кейинчалик,

XIV асрнинг биринчи ярмида у Хоразм парчинда ҳам учрайди ва Темурийлар даври безагига мустақил равишда киради. У асосий ривожини деворий рассомчиликда топди (6). Шу сабабли, Эрон устаси Шамсиддин Табризийнинг ва Бухоро усталарининг исмлари (7) мақбара олд томонидаги ёзувда учраши бежиз эмас.

Туғлу-Текин мақбараси меъморчилигида майда гул безакли олтиқиррали тоштахталар парчин техникасида бажарилганлиги узига хос янгилик аломатидир, кейинчалик у уймакорлик терракотасини суриб чиқарди. Бу ерда ҳам жимжимдор тоштахталар ишлатилган. Уларни нақшдор мозаика ўтмишдошлари деб ҳисоблаш мумкин (8). Ана шу тоштахталарда аке этган қушалоқ шох бандлари кейинчалик нақшдор мозаикада ривожини топганли. Бу мақбара содда геометрик нақшлар билан безатилган.

XIV аср охиридаги нақшдор сирли мозаика техникасини жорий қилишда муайян шароит юзага келди. Кейинчалик меъморчилик керамикаси безаги хиллари кенг тармоқ отди.

Ширинбека оқа — нақшкор безатиш техникаси асосида яратилган илк мақбаралар. Янги безатиш техникасининг умумий композицион-нақшли усуллари ушбу бино деворини бутунлай қоплаган ҳолда усимлик безаги бадний таъсирчанлигини кучайтиради. Бу эса урта аср мўйқалам соҳибларига усимликни ботаник аниқлигида бериш имкониятини яради. Ёдгорлик атиргул гунчалари, наъматак гуллари, гулсафсар, серияроқ қуқонгуллар, шафтоли гули, дола гуллари билан нақшланган. Мақбара нақшларига киритилган янги, бой гуллар мавзуи нозик ва нафис эгик бандлар ва чиройли ислимий чизиқларда намоён булади.

Туман оқа мақбараси безаги нақшдор мозаиканинг ухшаш хилини сақлаб, усимлик нақшлари мавзулари билан бойитилган. Мақбаранинг мозаика безагида услуб нозиклиги қисман йўқотилганлиги тасвирнинг майдаланган ҳолда кузатилишидадир.

Ширинбека оқа ва «Саккиз қиррали» мақбараларида нақшдорлик урнига фиштли мозаика кенг қўлланилган. Улар Шохӣ Зинда мақбаралар ансамблига хос камер безатишдан Қушгумбазли бино безаги орқали монументал биноларга — масжид, сарой ва мақбараларга тарқалган бўлиб, Амир Темур давридаги иморатлар қиёфасига тантанаворлик ва улугворлик бахш этган.

Хожа Аҳмад Яссавий масжидининг меъморчилик безаги ҳам Темурийлар замониغا мансубдир. Кичик қобирғали гумбазнинг олти бурчак парчинли тошлахтасида шерозлик уста Хожа Ҳасан исми битилган (9). Ёлгорликни бегазиш учун гиштли мозаика ва парчин, бинонинг ташқи қисмлари ва интерьерларида — мозаика ишлатилган.

Амир Темур Жоме масжиди (1399—1403), Гури Мир мақбараси (1404—1405) ташқи томонлари фақат меъморчилик керамикаси билан безатилган, бу биноларнинг улугворлигини оширган. Масжид ва мақбара бегазида гиштли мозаикага махсус урин берилган бўлиб, улардаги геометрик нақшлар аниқ тартибга солиниб, Аллоҳни тараннум этувчи услубий ёзувлар билан битилган (10).

Амир Темур Жоме масжидининг гиштли мозаикаси анъанавий терракотали гиштлар кўринишида бажарилган. Гури Мир мақбарасида эса сиркор гиштли мозаика киритилган ҳолос.

Темурийлар даври ёлгорликларида меъморчилик керамикасининг ҳар хил турлари ривож топган. Буни Улуғбек давридаги ишшоотлар бегазида аниқ кўриш мумкин. Булар орасида биринчи навбатда, Бухоро, Самарқанд ва Ғиждувон масжидлари, Шаҳрисабз Кукгумбаз масжиди ҳамда Шоҳи Зинда ансамблининг равоқини тилга олиш жоиз.

Улуғбек давридаги ёлгорликлар, асосан, кук ва ҳаворанг сиркор гиштлар ҳамда парчинли йирик мозаика билан безатилган.

Улуғбекдан кейинги давр меъморчилик керамикасининг ажойиб намуналаридан бири Туркманистоннинг Анау масжидининг девор қопламасида сақланган. Бу ерда нафақат усимлик тасвири, балки бино тепасида икки аждаҳо тасвири ҳам мавжуд. Бу Марказий Осиёда шу тарздаги ягона меъморчилик бегазидир. Темурийлар даври охирида меъморчилик керамикасида рангининг ҳаддан ташқари тўйинтирилганлиги эътиборни тортади. Безак пардози камтарона ва айни вақтда талабчан амалга оширилди. Айни маҳалда гиштли мозаика аста-секин йўқолиб, кейинчалик XVII асрда Бухоро, Самарқанд меъморий ёлгорликларида яна тикланди. Босма гулли сиркор терракота Оқсарой битказилганидан кейин умуман ишлатилмаган. Амир Темур даври меъморчилигида керамикали парчин аста-секин суриб чиқарилди. Бу жараён айниқса Улуғбек даври бинолари қопламасида аниқ кўринади.

Монуменгал (маҳобатли) рассомчилик. Темурийлар даври бошланишидан аввал барпо этилган Қусам ибн Аббос мақбараси маҳобатли рассомчилик изини сақлаган. Мақбара зиёратхонасидаги безак қатламлари XIV асрга тааллуққидир (11). Иккинчи қатлам бегази XV аср бегазига яқин. Охириги безак санаси XIX аср бўлиб, пастки қатлам нақши мавзуи бўйича XIV аср иккинчи ярмидаги мақбараларнинг сирли қопламаларига яқин. Композициявий безак икки қисмга бўлинган, иккаласида ҳам ҳашаматли гулли ром солдирилган қизил ва кук медальонлар тасвирланган. Йирик ҳажмли безак композициясига тилам сифатини берувчи қизил ранг билан хошияланган.

Темурийлар даври монументал рассомчилигининг бадний, услубий хусусиятларини назарга олганда, уларни мавзули, нақшли ва пейзаж (табиат манзаралари) турларига бўлиш мумкин. Нақшли тури, уз навбатида, усимлик, эпитафик ва геометрик хилларга бўлинади.

Бажариш техникаси бўйича рассомчилик текис ва рельеф (буртмаллига ажратилади). Рельефлиси, уз навбатида, техник ижроси бўйича папье-маше, контур-рельеф, қўйма ва кундал хилларига бўлинади.

Темурийлар даври ёлгорликларида рельеф рассомчилиги илк бор татбиқ этилганлиги муқаррар. Шу даврда текис пейзаж рассомчилиги ташкил топиб, у қисман мазкур давр ёлгорликларида сақланиб қолган.

Мавзули рассомчилик услуби XIV аср миниатюра услубига (12) ёки илк феодал Болаликтепа, Варахша ва Панжикент рассомчилигига монанд бўлган. Улуғбек расадхонасида деворий тасвир анъаналари давом этганлиги кўзга ташланади (13).

Текис рассомчилик (наққошлик) уз техник услуби бўйича Амир Темур ва унинг невараси Улуғбек ҳукмронлиги даврига бўлинади. Амир Темур даври наққошлиги хомаки қатламда пухғалик билан тайёрланган 0,2-0,3 миллиметр улчамдаги грунтга ишланган. Буёқ қатлами тухумга елим аралаштириб тайёрланган (14).

Улуғбек даври рассомчилигида безак жуда юпқа грунтга, деярли оқламага берилиб, айни вақтда сувоқ қатламини беркитмаган. Буёқ қатлами ниҳоятда юпқа, баъзан ярим шаффоф тарзда берилган.

... Амир Темур Самарқандни қурқалаштиришига эътирос билан узини баҳишда этди. Бу борода у меъморлар тақдир этган тошиқалар орасидан энг яхшисини танлаб олиш, улар билан режани муҳокама этиш, узига хос тухтамга келиш, қурилишни ташкил этиш, баъзан эса бевосита қурилишга бошчилик қилиш, қисси юртдан келганлигидан қатъи назар инг муҳир устازلарга ишонч билдиришдек ажойиб истеъдодини намойиш этди.

Керн Люсьен

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАРНИНГ ЖАҲОН МАДАНИЯТИ РИВОЖЛАНИШИГА ҚУШГАН ҲИССАСИ

Биринчи давр рассомчилигига аксари ҳолларда рельефли нақш элементлари ҳам киритилган.

Рельефли рассомчиликнинг энг таъсирчан ва сермеҳнат усули папье-машедир. Амир Темургача булган давр безакларида бу усул учрамайди. Папье-маше донатор қоғозда бажарилган. Унли клейстер боғловчи вазифасини бажарган. Шақл чеккаларига қирқилган йирик қоғоз булаклари қўйиб чиқилган.

Ҳамма бўлақлар сирти оқ грунт билан қопланган. Тилла суви юритилган жойлар қизил грунт билан қопланган. Зарқоғоз япроқлари майда чақмоқ билан узум ширасига аралаштириб қопланган. Безак табиий кук бўёқ, қизил кесак ва белила аралашмаси асосида туширилган. Папье-маше устига тилла ранг нақш берилган. Бунинг учун аввал қора рангда жуда аниқ чизилиб, кейин тилла ранг юритилган.

Пастки рельефнинг қўйма булаклари 2 миллиметргача қалинликда нам қоғоз варағида мойлама елимда тайёрланган. Унга кейинчалик майин янчилган ганч қоришмаси қопланган. Шундай қилиб, қоғоз бутун рельефни бир-бирига маҳкамлаб бириктирган. Рельеф булаклари тулиқ қуриганидан кейин қоғоз сирти оқ грунт ва қизил кесак билан қопланган, кейин тилла суви юритилиб, нақш туширилган (15).

Контррельеф ганчли безатилган қатлам устидан ўйиб олинган. Уйма чуқурлиги бажарилаётган нақшли мавзулар улчамига боғлиқ. Одатда, рельеф кундал бутқа ёрдамида тайёрланган ва рельефнинг кесилган контури тулғазилган.

Кундал атрофидаги ич томон сиртига оқ грунт берилиб, кук бўёқ билан қопланган. Кундал қизил кесак билан ҳам қопланиб, тилла юритилган, кейин унинг устидан шох ёки бурама чизиқ тарзида кук бўёқ юритилган.

Темурийлар даври охирида кундал мустақил нақшли тасвирий мавзулар техникаси тарзида қўллана бошланди. Кундал бутқа бир неча марта — керакли қубба ҳосил бўлгунча ётқизилади. Бутқа таркиби Самарқанд яқинидаги Чупонота тепалигидан кавлаб олинган қизил кесак тупроқдан, шунингдек гулчанг ва слимдан иборат бўлган.

Марказий Осиё монументал рассомчилиги XIV—XV асрлар ёдгорликларининг ички сиртини безашда иккита гуруҳга бўлинади. Самарқанддаги Ширинбека оқа, «Саккиз қиррали», Ту-

ман оқа мақбараси, Қўшгумбазли бино, Шоҳи Зинда мажмуаси, Улугбек мадрасаси, Шаҳрисабз ёдгорликларида Гумбаз Саййидон мақбараси ва Кук-гумбаз масжиди биринчи гуруҳга мансуб.

Иккинчи гуруҳга рельефли рассомчилик ёдгорликлари кирган. Булар — Амир Темурнинг Жоме масжиди (Бибихоним масжиди), Гури Мир, Оқсарой ва Дилқушо кўшк каби обидалар бўлиб, улар текис ва рельефли рассомчилик усулларидан қай даражада фойдаланилганига қараб ажратилган. Ёдгорлик биринчи гуруҳини монументал рассомчиликнинг мавжуд бўлинишларига кура, уларнинг бадиий-услубий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, эҳтимол бир услубга ажратиш мумкин-дир. (Бу ҳол Марказий Осиё минтақаси учун XII аср иккинчи ярмидан то XVII асрчага ҳосидир).

Амир Темур даврида илк бор безатилган — Ширинбека оқа мақбарасининг меъморчилик керамикаси каби монументал рассомчилиги ҳам Амир Темур даври ёдгорликларининг меъморчилик декорига хос бўлиб, ганч сувоқдаги ҳамда гулдор сопол қошиндаги хушранг, жимжимадорлик асосида янги усуллар қўлланилганлигидан далолат беради ва уларнинг нодирлигини курсатиб туради.

Мақбарадаги тасвирлар техник жиҳатдан текис, усимликлар тасвирланган нақшли бино пештоқининг расмлари эса контррельеф воситасида берилган.

Ганч грунтда кук, қора ва қизил ранглардаги бўёқларда текис тасвирлар сақланган. Пейзажли ва эпиграфик услубларга оид булган бу манзараларда дарахт, чангалзор ва қўшлар тасвирланган. Ёзинг усули нафис ва жонли.

Ширин Бека оқа мақбараси шимолӣ ва жанубий жавонлари панелларида тилла билан сирланган нақшлар изини ажратиш мумкин. Куннинг муайян вақтида тушадиган қуёш нурлари ярим юмук тумшугида чўп тутиб турган лайлак қиёфасини ёритади.

Оллий ва дунда тасвирда нозик муйқалам орқали қушнинг хушқаллиги, ҳаракат динамикаси берилган.

Туман оқа мақбараси деворларининг сирти ва гумбазлари текис расмли гулганч билан нақшланган. Гумбаздаги юлдузлар қизил ва кук бўёқларда, девордаги пейзажли панно эса кук рангда берилган.

Бу ёдгорликда буга ва мевали дарахтлар Ширинбека оқа мақбарасидан

кура бир мунча бошқачароқ усулда ба- жарилган, аммо услуб хусусияти ушан- дай эканлиги баъзи элементларда куз- га ташланади.

Туман оқа мақбараси панели мурак- каб нақшлар изини сақлаб қолган.

Шуни айтиш керакки, Улуғбек дав- ри рассомчилигида фон сифатида кук, сариқ ва қизил ранглар ишлатилиши унинг нафислигини бузган.

Улуғбек мадрасаси масжидида бу ранг фақат эпитафик камарда ишла- тилган, эҳтимол, бизнинг кунларгача сақланиб қолмаган гүмбазли бостир- маларда қўллангандир.

Гүмбази Саййидон мақбараси рас- сомчилигининг иккинчи қатламида ҳам, Кукгүмбаз масжиди рассомчили- гида ҳам бу ранглар эпитафик ёзув- ларда қўлланган.

Амир Темури мақбарасида асосан геометрик ва эпитафик нақш берилган. Бу ёдгорликда усимликка оид безак қўлланиши чекланган. Бу асосан бино нештоқидаги расмларнинг контррельеф тасвири ва палье-машеда ишланган деталлар ва мрамор белбоғдаги эпита- фик нозик усимлик элементларидир.

Ёдгорлик деворлари полдан то шип- гача нақш билан безатилган (16).

Амир Темури мақбарасига улуғвор- лик ва мухташамлик бахш этиш учун у тилла ҳал беришдан аввал йирик бурт- ма нақш булаклари билан қўпланган.

Тош уймакорлиги. Темурийлар дав- рида биноларни уйма тош билан безаш Марказий Осиёга тош асосий қу- рилиш ва безак ашёси бўлиб хизмат қиладиган Озарбайжон, Арманистон, Кичик Осиё ва Ҳиндистондан юқори малакали тош йиновчи усталарнинг келиши билан бошланди.

Улар маҳаллий усталар билан бир- галикда дурдона асарлар яратдилар, турли бадий мактаб анъаналари умум- лаштирилди. Аммо ушбу асарлар не- гизини маҳаллий Марказий Осиё у- сталарининг санъати ташкил этган.

Бу даврда уйма нақшли тош билан асосан панеллар безатилган, қабр тош- лари уйилган, база устунлари, панжа- ралар тайёрланган ва калит солинадиган тешик қўнамаси тайёрланган.

Бибихоним масжиди тош қўлама билан безатилган. Унинг деворлари паст- ки қисми сталактит панел билан урал- ган.

Қаср бостирмасини тош устунлар кутариб туради. Иншоотда меъморий уймакор мрамордан фойдаланилганлиги узгача бир тароват бахш этган (17).

Гури Мир мақбарасида призма ку- ринишидаги қадама нақшли деворлар- га гулҳошиялар айлантириб солинган, қимматбаҳо оникс ишлатилган.

Туртиб чиққан бурчақлар оч рангли ониксдан ишланган ним устунлар билан безатилган. Устунлар барча панел- лар каби пастдан юқоригача ранг-ба- ранг нақш билан безатилган.

Мақбара ичкарасида панел устидан мрамор плитадан икки камар уғади, паст- кисида текис сталактитлар уйилган, юқо- рисида улим ва охират ҳақида ҳикоя қилувчи икки қатор матн уйилган (18).

Мақбара ички қисмидаги қабр то- ши усимлик нақши туширилган мар- мар ҳошия билан уралган.

Қабр тоши ёзувлари қимматбаҳо тошларга битилган: Амир Темури қабри нефрит билан қўпланган, қонқоғи ониксдан йуниланган, Муҳаммад Султон қабри қонқоғи қора-кук Табриз мар- маридан йуниланган.

Темурийлар сулоласи аъзоларининг Марказий Осиёнинг турли чеккалари- да жойлашган кўплаб қабрлари оқ ва кукимтир рангдаги мрамордан нафис уймакорлик билан безатилган.

Темурийлар давридаги бинолар олд томонини безатишда усимликлар тас- вирланган бир хил уймакор мрамор тах- тачалар ишлатилган.

Ёғоч уймакорлиги. XIV—XV асрлар- да ёғочга уйма нақш солишда қаттиқ ва қимматли дарахт турларидан ёнғоқ ва қайрағоч асқотган.

Уйма нақшли ёғоч устун, эшик, ён- дор, панжара ва бошқа ёғоч буюмлар қурилишда муҳим безак ҳисобланган.

Туркистонда Амир Темури ва Тему- рийлар даврида қаттиқ қайрағочдан йи- рик нақшли устунлар ясалган (19).

Темурийлар давридаги Бухоро уста- ларининг ёғоч уймакорлиги намунаси- ни Чанмаи Айюб мақбарасида куриш мумкин.

Хусусан, Туркистондаги Хожа Аҳ- мад Яссавий мақбараси, Шўҳи Зинда мажмуаси, Самарқанддаги Гури Мир мақбараси эшиклари ҳам (20) фикри- мизга далил була олади. Эшик табақа- лари 3 булимли безакдан иборат бў- либ, юқори ва пасткиси квадрат, урта- дагиси эса тугри тўртбурчак шаклда ишланган.

Ҳозирги вақтда Санкт-Петербург Эрмитажида сақлаб келинаётган уйма нақшли эшик намуналари Марказий Осиёнинг барча мамлакатларидан кел- тирилган.

Амир Темурининг узи уртак бўлди ва хонадонининг айрим аъзолари, шунингдек вазирлар ҳамда мамлакатнинг бошқа ба- давлат кишилари мадраса, масжидлар, қироатхоналар ва шифохоналар барпо қилиш ва ҳада этишда узаро мусобақа- лаштинар эди; шунинг учун Марказий Осиёнинг маънавий парвози бевосита бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда, Амир Темури хизматлари- дан деб ҳисобланиши мум- кин.

Г. Ҳамбери

АМИР ТЕМУРИ ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚУШГАН ҲИССАСИ

Хусусан, Туркистондаги Хожа Аҳмад Яссавий мақбараси, Шоҳи Зинда мажмуаси, Самарқанддаги Гури Мир мақбараси эшиклари ҳам (20) фикримизга далил була олади. Эшик табақалари 3 булимли безакдан иборат бўлиб, юқори ва пасткиси квадрат, уртадагиси эса тугри туртбурчак шаклда ишланган.

Гури Мир мақбараси эшиklarининг марказий қисмида уймакор усулда бажарилган гулдон ва ундан гўё қутарилаётган ҳашаматли гулдаста тасвирланган (21). Унинг ички деворларини шунга ухшаш, лекин панъе-машедан тайёрланган гулдонлар безайди.

Уймакор нақшлари нозиклиги билан кишини ҳайратга солувчи Амир Темур даври эшиклари Шаҳрисабздаги Шамсуддин Кулол, Самарқанддаги Қусам ибн Аббос мақбараларини безаб турибди. Уларга фил суяги қалалган.

Улуғбек даврида эшик безашнинг уйма нақшли анъанаси сақланиб қолди. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун Самарқанддаги Улуғбек мадрасаси эшиklarига нигоҳ ташлаш kiffoя.

Геометрик нақшли панжара ҳосил қилувчи эшикнинг ёғоч уймакорлиги элементлари алоҳида диққатга сазовор. Бу давр дурадгорларининг бағоят нафис ишлари киши диққатини жалб этади. Купинча ёғоч қисмлар бирор-бир миҳсиз ва елим ишлатмай йиғилар эди. Бундай қисмларни тайёрлаш усталдан катта билим ва заковот талаб қилган.

Амир Темур даври меъморчилигида техник ва бадий композицион усулларни қўллаш билан боғлиқ янги йўналиш ривожланди.

Соҳибқироннинг оқил ва узоқни кувручи сиёсати Самарқанд ва Шаҳрисабзда мавжуд маҳаллий бадий усуллар ва техник янгиликларни бойитиб, ажойиб усталарни йиғиш имконини берди. Амир Темур давридан бошлаб, то XVI асрнинг иккинчи ярмига қадар, бу ерда декорнинг янги турларини яратиш бўйича узига яраша лаборатория иш олиб борди.

Бу эса меъморчилик декорининг XVI—XVII асрлардаги ривожига асос яратди.

БАДИЙ ҲУНАРМАНДЧИЛИК

Темурийлар даври ижтимоий-иқтисодий ҳаётини бадий ҳунармандчиликсиз тасаввур этиб бўлмайди.

Турли минтақалар бадий анъаналарининг кенг куламлиги узаро алоқалари бу давр санъати ва бадий ҳу-

нармандчилигининг муҳим хусусиятларидан бири бўлиб қолди. Бадий ҳунармандчилик маҳсулотларини кенг миқёсда айирбошлаш ва турли мамлакатлардан усталарни кучириб келтириш муштарак услуб яратилишига олиб келди. Бу даврда Эрон, Марказий Осиё ёки араб мамлакатлари усталари яратган буюмларни бир-биридан фарқлаш анча мушкул эди.

Марказий Осиёда XIV—XV асрларда улканинг энг муҳим этно ва социалмаданий омилларидан бири сифатида туркийзабон халқларнинг тула қарор топиши юз берди. Ҳунармандчилик ривожига утроқ, деҳқон аҳоли билан чорвалор халқларнинг узаро муносабатлари муҳим аҳамият касб этди.

Чорвалорлар жун ва теридан хилма-хил маиший буюмлар, кучма чодир — утовларга безаклар тайёрлашар эди. Металларга бадий ишлов бериш, жумладан заргарлик санъати, от асбоб-анжомлари, қурол-яроғ ашёлари ясаш юксак даражада ривож топган.

Шаҳарларда ҳам оммабоп маҳсулот, ҳам ажойиб сиркор кулолчилик буюмлари, олтин, кумуш ва бронзадан ясалган идишлар, нафис заргарлик зийнатлари, ипак ва ип газламалар, уймакор ёғоч ва тош буюмлар ишлаб чиқариларди. Чорвалор халқларнинг шиддаткор санъати шаҳар усталарининг мавҳум, бир қадар жонсиз санъатига жушқинлик ва таъсирчанлик бахш этарди.

Темурийлар даврида шаҳарларнинг илдам усиши ва ривожланиши бадий ҳунармандчиликнинг ривожланишини хийла жадаллаштирди.

Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз, Термиз, Марв, Ҳирот, Манҳал, Шероз, Кермон, Табриз каби шаҳарлар санъат ва бадий ҳунармандчиликнинг донг таратган марказларига айланди. Бу марказларда янада каттароқ минтақалар, хусусан Хитой, Ҳиндистон ва Араб мамлакатлари анъаналари ҳамда маланияти қирраларининг узаро таъсири кучайди.

Мовароуннаҳр ва Хуросонда кулолчилик санъати марказлари тиклана бошлади. Сиркор кулолчилик ривожига бекиёс юксалиш XIV аср охири — XV аср бошларига тури келди. Амир Темур ва Темурийлар даврида кулолчиликнинг янги тури — маҳаллий кошнлан фойдаланиш асосида Хитойдан келтирилган чиннига тақдид пайдо бўлди. Маҳаллий усталар Хитой чиннисининг технологик сирларини билмасалар-да, ажойиб бадий санъатга эришардилар. Улар яратган керамика буюмлари хо-

рижа, жумладан, Европа мамлакатларида ҳам юқори баҳоланди.

Чинни керамика Марказий Осиё ва Эроннинг турли шаҳарлари, хусусан Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз, Марв, Урганч, Машҳад, Хирот, Кермонда ишлаб чиқариларди. Хитой услубида яратилган маҳсулот кенг тарқалган бўлиб, маҳаллий усталар тайёрлаган бундай маҳсулотларни баъзан асл намуналаридан фарқлаш мушкул эди. Мисол учун, XV асрда Марказий Осиё ёки Эронда ясалган лаган билан уша вақтда Хитойдан келтирилган лаган ранглариининг уйғунлиги, безаклари мажмуи, ишланиш услуби жиҳатидан худди бир устанинг қулидан чиққандек туюларди.

Рассом-наққошлар ясси лаганлар ёки бежирим косалар сиртига қуш, гул, афсонавий қақнус ёки буғулар тасвири туширилган расмини бемалол жойлаштирардилар. Мамлакатда тасвирий мавзуларнинг ёйилиши Хитой чинниси таъсирида руй берди, аммо Эрон ва Марказий Осиё усталари асарларида Узоқ Шарқ мавзулари кунинча мул нақшин безак ичига гуё сингиб кетарди. Тубида маҳаллий анъанавий безак бўлган олти бурчакли юлдуз ва оқ фонга зангори буёқ билан ишланган хира нақшли қайрилма безак тасвир этилган XIV — XV асрлар Самарқанд сиркор лагани Темурийлар даври керамикасининг намунаси. Ундаги манзарада Хитой чиннисидан нусха кучириндан чекиниш ва маҳаллий безак намуналарини ишлашга интилиш кўзга ташланади.

Темурийлар даврида ранг-баранг бўлмаган, асосан муайян услубдаги ута жун геометрик расмлардан иборат қора сиркорий нақшли зангори керамика ҳам кенг тарқалди.

Хуллас, Амир Темур ва Темурийлар даври керамикасининг мугулларгача бўлган керамикадан фарқи ранглар уйғунлигида, безаклар мажмуида ва технологик усулларда уз ифодасини топган. Темурийлар даври керамикасида умумий эстетик қоидалар сақланиб қолгани ҳолда, бадий услуб бирмунча эркинлашди.

Амир Темур ва Темурийлар даврини тадқиқ этиш билан шуғулланаётган купгина олимларнинг ишланишлари натижасига қура Марказий Осиё ва Яқин Шарқ давлатларида сополни безатишда янги анъаналарнинг технологик асослари умумий тарзда «Темурийлар услуби» деб номланмоқда. Бу услуб XIII—XIV асрлардаги сирланган буюм-

лардагидан тубдан фарқ қилди ва келгуси XVI—XVII асрларга келиб бир оз узарган тарзда давом этди.

Мовароуннаҳрнинг энг йирик шаҳар-марказлари: Бухоро, Тошкент, Ахсикент, Урганч, Шаҳрисабз ва салтанат пойтахти Самарқандда олиб бориладиган археологик изланишлар натижасида бадий безаги жиҳатидан ноёб идиш намуналари топилди. Мазкур намуналар ҳашамдор ва кундалик турмушда ишлатилган оддий идишлар гуруҳига бўлинади. Яъни юқори сифатли ҳашамдор идишлар тантанали меҳмон кутишда дастурхон безатишда ёки меҳмонхона тоқчаларини яратишда асқотган. Оддий идишлар эса, одатда, оиланинг кундалик турмушида ишлатишга мулжалланган.

Ранги жиҳатидан идишлар монохром ва полихром турларга бўлинади. Монохром турида идишнинг асосий ёрқин фони бўйича кук рангда (кобальт) нақшланади, бу энг оммавий тур ҳисобланган. Ёки қора ранг билан нақшланган идиш устидан ҳаворанг сир берилган бўлиб, у кам учрайди. Полихром турида кук (кобальт), туқ жигар ранг ва ҳаворанг буёқлар намоён.

Ҳашамдор идиш намуналари кўпроқ хитой чиннисига ухшатма шаклда оқ силикат таркибидаги дой — кошндан тайёрланиб, кук нафис нақшлар билан безатилган. Хитой чиннилари нафислиги, узига ҳос манзара тасвири билан қадимдан то XIX асргача Яқин ва Урта Шарқ, Ғарбий ва Шарқий Европа мамлакатларида жуда қimmatбаҳо ва ангика ҳисобланиб, замондошлар бадий дидининг шаклланишида катта аҳамиятга эга бўлган.

Дарвоқе, оқ идишларни кук ранг билан нақшлаш усулини Яқин Шарқ ва Марказий Осиё усталари кашф қилган бўлиб, шу ҳудудларда XII асрдаёқ кенг тарқалган эди (22). Бу ҳашамдор идишларнинг намуналари шубҳасиз Узоқ Шарққа ҳам етиб борган. Аммо Эрон кобальтининг кук рангини ёрқин хитой чиннисига мослаштириш ва узига ҳос миллий колоритни яратиш учун Узоқ Шарқ усталарига яна икки аср мобайнида купгина амалий тажрибалар утказишга тўғри келган. Оқ ёки пушти ранг маҳаллий кошнларнинг дойи юмшоқ бўлиб, Темурийлар даврида улардан фойдаланиш шаҳарларда оммавий тус олди. Шу билан бирга, Темурийлар даврининг кулчиликдаги ютуқларидан бири кошн дойини қаттиқлаштириш, асл чинни таркибига яқинлаштиришдан иборат бўлди. Те-

Амир Темур санъатини юксак қадрлар эди. Унинг уз и бадий асарлар мажмуасига эга эди. Турли тоифадаги машаққатлар, суҳандонлар, ҳайкалташонлар, боғбонлар, рассомлар жаҳоннинг ҳар хил давлатларидан Амир Темур саройига тупланган эдилар.

Хилда Хуккм

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚУШГАН ХИССАСИ

мурийлар давлатида чинни яратиш устида мунтазам изланишлар олиб берилди.

XV аср манбаларидан маълумки, сирли сопол усталари бу борада катта тажрибага эга булганлар. Шундай уста наққошлардан бирига Алишер Навоий ҳомийлик қилган. У Ҳиротда чинни тайёрлаш буйича купгина тажрибалар утказиб, Хитой чиннисидан деярли қолтирмайдиган идишлар тайёрлашга эришди, аммо бу идишнинг ранги айтарли тиниқ эмас эди (23).

Каттиқ кошндан ясалган камёб соф хитой чиннилариининг намуналари ҳашамдор идишлар гуруҳига кирган.

Одамни тасвирлар орасида зотдор от минган чавандоз ва усмир тасвирлари учрайди. Топилмаларининг асосий қисмини «манзарали мавзулар» — гул, бута ва ҳоказо композицияли идишлар ташкил қилади. Оддий сопол буюм намуналари бир хил рангли чизмаларда акс эттирилган. Аксарият ҳолларда оқ ранг устидан кук рангда содда усимлик тасвирлари туширилган. Аммо буларда ҳам хитой чиннисидан олинган рамзини мавзу белгиларидан кенг фойдаланилган. Масалаи, анор (тукин-сочинлик), қузиқорин (абодий ҳаёт), шафтоли, усимлик мавзулари, аждаҳо ва бошқа тасвирлар (24) шулар жумласидан.

Темурийлар даврига келиб кулолчилик маданиятида катта узгаришлар руй берди, эски услубдан воз кечиш жараёни кеча борди.

Шу билан бирга янги услуб, шакл, рангларга утиш кенг куламда жорий этилди. Шу кунгача сақланиб қолган мовий ранг Темурийлар давридан буён севимли рангга айланиб қолганки, у уй-рузгор сопол буюмларида ҳануз ишлатилади.

Темурийлар давридан бери кенг куламда фойдаланиб келинаётган буюмлардан бири лагандир. Лаган асосан куюқ овқат учун ишлатилиб, онлада, туй-маъракаларда жамоавий идиш ва-зифасини утаб келади.

Бу даврда косалар ҳажм ва шакл жиҳатидан якуний ҳолатга келди. Уларнинг нақшли безаги олдинги даврдаги анъанага кура, ички сатҳидан ташқи юзасига кучади. Бундай анъана ҳозиргача сақланиб қолган булиб, косаларнинг ички сатҳи тозалик ва софлик рамзи сифатида ошноқлигича қолдирилади.

Темурийлар даврида металлга бадний ишлов бериш санъати ниҳоятда

ривож топди. Мовароуннаҳр ва Хуросон шаҳарлари олтин, кумуш ва бронзадан ясалган хилма-хил идишлар, мисдан тайёрланган уй-рузгор жиҳозлари, қурол, ҳарбий анжомлар, турли заргарлик зийнатлари ва ибодат билан боғлиқ буюмлар ишлаб чиқарадиган марказлар эди.

Марказий Осиё ва Эрон усталарининг бронзадан ясаган буюмлари ухшаш бўлишига қарамай, у ёки бу технологик ва бадний усулни қўллашда узига хос хусусиятлари ҳам бор эди. Мисол учун, муғулларгача булган даврда Хуросон шаҳарларида тасвирий мавзу ва технологик усулларнинг кенг-роқ доирасидан истифода этилган идишларнинг турли қисмларини куш ва ҳайвонларнинг яққол шакллари билан безатиш, буртма манзараси ва қадама нақш техникаси бирмунча кунроқ қўлланган. Бу услуб муғулларгача булган даврда Марказий Осиё ҳудудида ишлаб чиқарилган буюмлар учун хос эмасди.

Амир Темур ва илк Темурийлар ҳукмронлиги даврида Урга ва Яқин Шарқ гарбий марказларининг Мовароуннаҳрда металлга бадний ишлов бериш санъати ривожланишига таъсири сезила бошлайди. Бу, куп жиҳатдан, Амир Темурнинг ҳарбий юришлари натижасида мазкур минтақалардан Самарқанд ва Мовароуннаҳрга усталарнинг олиб келиниши билан боғлиқ эди. Марказий Осиё усталари тайёрлаган маҳсулотларда нақшин безакни бурттиришга, идишларнинг нафислигига, детал-соп, буюмлар учун таглик куриниши-лаги фигурали безаклардан фойдаланишга интилиш кучайди. Бу таъсир техник усулларда ҳам уз ифодасини топди.

Мовароуннаҳрда бронза ва мисдан ясалган буюмларга кумуш толалар қадаб нақш тушириш техникаси, шунингдек, подшоҳ ва сарой асбоб-анжомларида олтин ва кумуш буюмларни қимматбаҳо тошлар қадаб безатиш қўллана бошлайди.

Самарқанднинг Регистон майдони яқинидаги устахонадан топилган бронза буюмлари XIV—XV асрлар уйма нақшкорлигининг бадний анъаналари ҳақида гувоҳлик беради. Бу турли мақсадлар учун яратилган 60 дан зиёд турдаги буюмлар: декча, коса, кузалар, идиш қопқоғи ва тагликлари, уй-рузгор анжомлари, мис қошиқ ва тарозилардир.

Мазкур хазинада оддий ҳунарманчилик маҳсулотлари билан бир қаторда

ҳақиқий санъат асарлари ҳам бор. Уларга безак беришда янги давр қирралари: янада майдалаштирилган ва нафис безак, сюжет тасвирининг узига хос талқини ва кумушдан қадама нақш тушириш техникаси намоён бўлган. Фигуралар тасвирлар илгариги, муғулларгача бўлган даврдан фарқли улароқ, алоҳида медальонларга ажратилган.

Муъжазгина кенг буғизли қузалар, косасимон декчалар, кўп қатли шамчирок ва шамдонлар кенг тарқалган. XV аср буюмларига безак беришда горизонтал чизиқлар билан идишларнинг танасини қамраб олувчи майда усимлик нақши кўп учрайди. Унинг фониди форсий битиклар мавжуд. Бу даврнинг бронза буюмларида қадама нақш сийрак учрайди.

Хожа Аҳмад Яссавий мақбарасидаги II та бронза буюми XIV — XV аср буюмларига хос буюмларнинг алоҳида гуруҳини ташкил этади. Улар орасида нодир бронза қозон, олтига шамчирок, шунингдек, равоққа кириладиган эшикдаги бир жуфт даста ва асосий залдан даҳмага кириладиган эшикдаги бир жуфт даста бор.

Олтига кўп қатли шамчироклар безагида нақшлар билан бир қаторда ҳам тарихий мазмунидаги, ҳам эзгу истақлар билдирилган ёзувлар мавжуд. Бу шамчироклар ишлавиш услубининг бир қатор хусусиятлари уларнинг Шом-Миср бадиий анъаналарига алоқадорлигидан далолат беради. Айни пайтда, Эрон метала ишлаш марказларининг анъаналарига яқинлик ҳам сезилиб туради.

Эшикларнинг йирик даста қўймалари уз хусусияти жиҳатидан жуда ноёбдир. Улар нақш безаклари ва ёзув хусусиятларига кўра Шом-Миср ва Эрон бадиий анъаналарининг узига хос чақишуvidан иборат, деган фикрга олиб келади. Бу эшик дасталари катталигига қарамай, усталарнинг нозик санъати тўфайли бежирим чиққан — нафис нақшн безак ва битиклар уларга алоҳида гузаллик ва маҳобатлилик бахш этади.

Заргарлик буюмлари ва қурол-яроғ ясаш металлга бадиий ишлов беришнинг махсус тармоғи эди. Заргарлар аёл тақинчоқлари, от абзали ва ҳарбий анжом қисмлари ишлаб чиқаришда олтин, кумуш, мис, бронза ва жездан фойдаланардилар. Уларга зумрад, феруза, чақмоқтош, мармар, марварид, лаъл, биллур ёки шишадан куз қўйиларди.

Урта аср заргарлари хилма-хил техник усулларни яхши билардилар: ме-

талл қуйиш, уймакорлик, зарҳаллаш, олтин ва кумуш булакларидан қадима нақш солиш усулидан моҳирона фойдаланишар, тошларга ишлов беришнинг ранг-баранг усулларини қўлларшарди. Темурийлар даврининг қимматбаҳо металл ва тошлардан ишланган ноёб заргарлик буюмлари урта аср миниатюраларида тасвир этилган.

Заргарлик буюмларининг шакл ва услубида ўзгариш кузга ташланган XIV—XV асрларда эркаклар буйнига осиб юрадиган оғир тилла маржон ва йирик жигалар йўқолиб, аёлларнинг заргарлик тақинчоқларига эътибор кучаяди.

Заргарлар камар, камзул ва чакмонларга қимматбаҳо металл ва тошлар қадашга алоҳида эътибор берар, ҳукмдорлар тожи қимматбаҳо тошлар билан безатиларди. Руи Гонсалес де Клавихо Амир Темурнинг бош кийимини шундай таърифлайди: «У марварид ва қимматбаҳо тошлар билан безатилган узунчоқ телпак кийиб юарди. Телпакнинг тепа қисмида олтин қуббаси бор эди».

Нафис нақш, қимматбаҳо металл ва тошлардан ишланган қонлама зийнатлар билан безатилган камар, дубулга, қилич, жанг аслаҳалари асосан аслзода аъёнлар ва саркардалар учун мулжалланган эди.

Аёллар тақинчоқларини зийнатлашда давр бадиий услубининг умумий анъаналарига ҳамоҳанг шакл нафислиги ва ранг-баранглигига интилиш яққол сезилади. Кейинчалик Марказий Осиёда келинлар зийнатида кенг тарқалган хилма-хил серҳашам заргарлик буюмлари пайдо бўлди.

Ёғоч, суяк, шиша, мармар, нефрит, ақиқ билан боғлиқ ҳунармандчилик турлари ниҳоятда ривож топди. Ёғоч, нефрит ва мармар ҳам маиший буюмлар, ҳам меъморчилик жиҳозларининг қисмлари бўлмиш устун, эшик, панел, сағана ва шунга ухшашларни ясашда кенг қўлланилган.

Рангли шиша кузлар дунёвий иншоотларнинг ички қисмида витраж санъатининг узига хос шакли сифатида истифода этилган.

Суяк асосан қилич ва пичоқ дасталари, ҳарбий анжом қисмлари, фил суяги эса майда атторлик буюмлари, турли галадон ва аёлларнинг пардозандоз буюмлари сиртига қадама нақш солишда ишлатилган. Мусиқа асбоблари усталари ҳам муъжаз суяк пластиналари билан қадама нақш солиш усулидан фойдаланишган. Уларнинг

Амир Темур муслмон маънақатларидаги мавжуд хилма-хил санъат ва ҳунармандчилик таъсирида бўлди. У айрим уста ва ҳунармандларни олдиси билан бирга Марказий Осиё шаҳарларида жойлаштириш учун талларди. Уста ва ҳунармандлар, уламалар сингари, утминдан ҳозирга утиниди сийсий тунтаргани бошидан кечирган шаҳар ҳаётига жонли бахш та олади-ган кишилар эди.

Саид Жамолиддин

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚУШГАН ҲИССАСИ

Қайси бир сирокни туз ҳақи ва вафодорликни унутиб, хизмат вақтида уз эгасидан юз узғриб, меннинг олдимга келган бўлса, ундан одолинг узимга энг ёмон дуйсман деб билдинг Чунончи, Тухтамишхон билан бўлган урушда унинг амирлари менга хабарлар ва шикоятлар ёзиб, уз ҳукмдори, яъни меннинг дуйсманим бўлдинг Тухтамишхон берган туз ҳақини унутдинглар. Вафодорлик ва ҳақиқатини бир чеккага қўниб, меннинг ҳуқурига нанаҳ истиб келганларни учун уларни лавнатладим, өзимча, «булар уз соҳибига вафо қилмаган, менга қилармидин», деб уладим.

«Темур тузуқлари».

АМИР ТЕМУР
ҲАҶОН ТАРИХИДА

170

қўлаб намуналари уша давр миниатюраларида уз аксини тошган.

Сандиқ, ғаладон, китоб жавонлари, лавҳлар, мусиқа асбоблари, настак курсилар ва тахт жиҳозлари, ҳарбий аслаҳа қисмлари ва бошқа қўлаб буюмлар турли нав ёғочдан ясаларди. Бунда оммавий маҳсулот билан бир қаторда чинакам санъат асарлари, масалан, сандал дарахтидан Улуғбек учун уймакор ғаладон ясалган даста ва қулф-қалитлари олтиндан ишланган.

Унинг безагида гуё мусулмон олами нақш анъаналари билан Темурийлар салтанатида кенг тарқалган Хитой сюжетлари уйғунлашиб кетган. Бу ғаладонни безатиш услубини XIV аср ёғоч уймакорлиги безаги билан қиёслаш муайян тадрижий ривожланишни курсатади. Усталарнинг безакларни позиклаштиришга, безак тушириладётган буюмлар сиртини мумкин қадар тўлдиришга интилиши кучая борди. Нақшлар тобора майдаланиб борди.

Сангтарошлар меҳнати айниқса сулолавий мақбаралар учун сағана плиталари тайёрлашда кенг қўлланган. Қора ва оқ нефритдан ҳамда йул-йул ақиқдан ишланган Эрон ва Марказий Осиёга гааллуқли коса, ғаладон ва бошқа бир неча ажойиб буюмлар сақлаш қолган. Уларда сангтарошнинг материалга сайқал ва бадний ишлов беришдаги юксак маҳорати уз ифодасини тошган.

Қизиги шундаки, Ҳиротда 1470 — 1471 йилларда Ҳусайн Бойқаро учун йул-йул ақиқдан тайёрланган коса билан 1450—1500 йилларда Эрон ёки Марказий Осиёда қора нефритдан ишланган коса шакли, улардаги шаробни мадҳ этувчи битик моҳияти ва руҳи жиҳатидан бир-бирига ухшаш.

Урта ва Яқин Шарқ халқлари ҳаёти ва турмушида азалдан жун, ипак, зигир, пахта, теридан тайёрланган ранг-баранг маҳсулотлар алоҳида урн тутган.

Газлама ва гилам ишлаб чиқариш Марказий Осиё ва Эронда муғулларгача булган даврдаёқ кенг тарқалган эди, аммо XIV — XV асрларда у янада кенг қудоч отди. Тахт урнатилган зални безатишда ишлатилган гилам, парда ва бошқа материаллар ипак, олтин ва кумуш толалар солиб гикилган, турли сергул матолардан куз солиб безатилган ёстиқ ва суянчиқлар айниқса ранг-баранг эди.

Тахтни уша давр миниатюраларида қўлаб акс эттирилган ҳашамдор нақшли гиламлар билан безатганлар. Гилам

буюмларида безакнинг иккита: геометрик шаклли ва гул-усимлик тасвирли асосий тури қўлланилган.

Ҳукмдор ва сарой аслзодаларининг либоси ҳам бадний мода талабларига мос равишда узғариб турган. Туқ қизил, кук, яшил, зангори, оч бинафша ва жигарранг газламалар баъзан нақш солиб тикилган ҳолда этаги узун белбоғли камзуллар тайёрлашда ишлатилар ва уларни сарой аъёнлари, шахсий соқчи ва хизматкорлар кийиб юришарди.

Сарой либоси тез-тез узғариб турган: лекин халқ кийим-кечаги уз барқорорлигини сақлаб қоларди. Амир Темур салтанатининг муайян мода буйича ихтисосланган марказ шаҳарлари мавжуд эди. Уларга, шубҳасиз, Ҳирот, Самарқанд, Табриз, Шерозни киритиш мумкин.

XIV аср Марказий Осиё минтақаси сарой либосида яққол сезилиб турган муғул-хитой анъаналари таъсиридан халос бўлиш жараёни XIV—XV асрлар давомида кечди. Бу даврда халқаро алоқаларнинг тобора кенгайиши туфайли Марказий Осиё халқлари либосига Эрон ва Фарб анъаналари таъсири кучайди.

Самарқанднинг Амир Темур салтанати пойтахти сифатидаги қудратининг усиши ва унинг халқаро аҳамияти бу шаҳарни кийим-кечак ишлаб чиқариш билан боғлиқ бадний гоёлар тарқатувчи асосий марказлардан бирига айлантди.

XV асрда моданинг Ҳирот ва Самарқанд сингари иккита асосий маркази маълум эди, аммо XV аср иккинчи ярмида Ҳирот мода тарқатувчи ягона марказ бўлиб қолди. Аслзодалар кийим-кечагида бурунгидек қўшнча кашта ва қимматбаҳо тошлар билан безак солинган ёрқин рангли газламалардан кенг фойдаланган.

Жун ёки ипак камзулларда баъзан муйна ишлатар эдилар. Камзул ичидан жун ёки шойи куйлак кийиларди. Бош кийим оқ дастор (салла) ураладиган саёз телпакдан иборат эди. Аммо XV аср миниатюраларида четларига жияк тутилган оқ-қора турк-муғул қалпоғи учираб турарди.

Оёқ кийим, асосан, қўнжли этик ва учи қиррадор кавушдан иборат эди. Сарой аъёнлари ва ҳукмдорларининг кийимларини қимматбаҳо тошлар қўлаб нақш солинган ҳашамдор олтин камарлар, туқалар, қурол ва узуклар безаб турган.

Авом кийими олми бўлиб, у ҳам уша давр миниатюраларида яхши акс этган. Хунарманд бинокорлар, сангтарош

ва ишчилар ички куйлак билан калта камзул кияр ва камзулини қайиши билан боғлаб юрардилар. Уларнинг кийими анча нурсиз: туқ жигарранг, яшил, кук газламадардан тикиларди.

Усткн кийим, хусусан пуетин ва чарм пальто тикувчилар ораснда уз маҳсулотлари билан чул аҳолисининг эҳтиёжларини қондирувчи усталар мавжуд эди. XV асрда Самарқандда махсус усткн кийимлар растаси булиб, унда

телпак ва бошқа бош кийимлар тайёрлайдиган савдо дуконлари ишлаб турар эди.

Амир Темур ва Темурийлар даври бадий хунармандчилиги уша давр маданиятининг бошқа соҳалари сингари жаҳон цивилизацияси тарихида ажойиб саҳифалар. У улкан минтақадаги бе-назир санъат дурдоналари яратган халқлар ижодий даҳосининг беқиёс юксалини даври булди.

Адабиёт

✓Амир Темур фаолиятини, хусусан, унинг бой шахсиятини бадий адабиётсиз тасаввур этиш мумкин эмас. Амир Темурнинг давлат сиёсати туфайли туркий тилда ҳам бадий адабиёт кенг ривожлана бошлади. Истеъдодли шоир Ҳайлар Хоразмий «Гулшани асрор» дostonида бу даврдаги адабиётда туркий тил биринчи уринга кутарила бошлаганини таъкидлаб, бу кутарилни фақат тил ҳодисаси билангина эмас, балки умуман, туркий халқларнинг мавқеи ҳаётда орта бошлагани билан ҳам боғлиқ эканини изоҳлаб, шундай ёзган эди:

Турк зухуридур очунда бу кун,
Бошда сулуқ ипир била туркона ун!
Турк сурудини тузук бирла туз,
Яхши аёлну била кукча қубуз (1).

Бунгача ҳам туркий тилда бой адабий мерос яратилган. Хусусан, Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний, Аҳмад Югнакий каби ижодкорларнинг шеърини ва насрий асарлари туркийлар орасида кенг тарқалган эди.

Лекин, умуман олганда, Марказий Осиёда форсий тилдаги адабиёт етакчилилик қилар, айрим уринларда туркийдан чиққан қатор истеъдод соҳиблари ҳам адабий анъанага риоя қилиб, форсий тилда ижод этар эдилар. Шунга қадар Олтин Урдада туркий адабиётининг ажойиб бир мактаби юзага келган, бу мактабнинг «Муҳаббатнома» муаллифи Хоразмий, «Латофатнома» муаллифи Хужандий, Сайфи Сароий, Кутб каби вакиллари уларнинг ёрқин шеърини истеъдодлари билан бутун туркий оламга долг таратган эдилар. Амир Темур ва унинг авлодлари даврида шаклланган шоирлар қадим Туркистон ва Олтин Урда адабий мактабнинг анъаналарига суяниб, узбек адабиётини янги юксак логоналарга кутара бошладилар. XV асрнинг бирин-

чи ярмида яшаган Юсуф Амирийнинг «Даҳнома», Саййид Аҳмад Мироншоҳнинг «Таашшукнома», Саййид Қосимийнинг «Ҳақиқатнома» каби асарларида нома жанри соҳасидаги шундай ворисийлик кузга яққол ташланиб турди.

Амир Темур даврида форсий шеърингта жаҳонга машҳур Ҳофиз Шерозий, Камол Хужандий, Салмон Соважий кабилар, туркий шеърингта Саййид Насимий, Сайфи Сароий, Лугфий, Дурбек кабилар янаб ижод қилгачлар ва ном чиқаргачлар. Лекин уларнинг Соҳибқирон билан узаро муносабатлари ҳақида бизга жула кам маълумот етиб келган. Марҳум адабиётшунос Ҳаким Ҳомидий ва таниқли тожик адабиётшуноси Отахон Сайфуллаев фикрига кура, Амир Темур Камол Хужандийнинг ҳаётида муҳим рол уйнаган. Камол Хужандий Тухтаминхои буйрунига кура Олтин Урдага — Сароий банди қилиб олиб кетилаган эди. Шоирнинг бир неча йиллик умри бу шаҳарда тутқунликда кечган. Амир Темур 1395 йилда Тухтаминхоини енгини билан Камол Хужандийга яна Табризга қайтиб кетишига имкон яратган. Камол уз газалларидан биринини мақтаида ёзди:

Камол он дамки, хоҳи дид бо ёрон
карим худро,
Бигу: «Ии давлат аз юмни шаҳи
Соҳибқирон дидам» (2).

Таржимаси:

Камол, ҳар вақт агар булсанг биродарлар
билан ҳамдам?
Дегил: — «Они ул шаҳи Соҳибқирон
туфайли курдум».

Маълумотларга кура, Мироншоҳ Камол Хужандий билан узаро ёзинмалар олиб борган.

Амир Темурнинг Ҳофиз Шерозий

Амир Темур умуман бадий адабиётда, хусусан поэтига доимо қизиққан ва диққат асрида ундаи ашхранид ҳам бўлган. Маълумки, XIV асрнинг иккинчи ярми ва XV асрнинг биринчи ярмида Самарқанд, Ҳирот, Балхда туркий-узбек адабиётининг машҳур арбоблари, шунингдек фарс-тожик тилида ҳам шеърлар ёзиб машҳур бўлган Атоий, Сақкокит, Лугфий каби шоирлар яшаб ижод этдилар.

Н.М.Муминов

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРИНИ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚУШГАН ҲИССАСИ

билан учрашуви бошқачароқ булган экан. Ҳикоя қилишларича, Амир Темур 1387 йили Шерозни забт этганида:

Агар он турки Шерози ба даст орад
диди моро,
Ба холи ҳиндуяш бахшам
Самарқанду Бухороро.

Ўзбекча таржимаси:

Агар кунглимини олсайди ушал
Шероз жонони,
Қора холига бергумдир
Самарқанду Бухорони.

матлаи билан бошланган машҳур газалини ёзган «Ҳофиз» лақабли шоир шу шаҳарда яшашини билиб қолади. Ҳофиз уз газалининг шу байтида Амир Темур бугун умри давомида куч-ғайратини ишга солиб, обод қилган Самарқанд ва Бухоро шаҳарларини уни яхши курган жононининг бир дона қора холига бериб юбормоқчи булган эди. Газал халқ орасида ниҳоятда кенг тарқалиб кетган, ҳатто ҳамма ерда қўшиқ қилиб ҳам айтилар эди. Газалини ёзган шоирнинг бундай тантилини, сахийлигидан дарғазаб булган Соҳибқирон дарҳол уни топиб келишларини буюради. Бу вақтда ёши олтимишлардан ошган, устига эски жанда кийган, аҳволи ноҷор шоирни Амир Темур ҳузурига олиб келишганида у шоирга ута норозилик оҳангида:

— Мен Самарқанд билан Бухоронинг довнини кутариш учун қанча мамлакат ва халқларни забт этсаму, сен уларни қандайдир бир жононининг битта холига тўхфа қилиб юборсанг! Бунга қандай боғиндинг? — дейди.

— Эй Соҳибқирон! — дебди бунга жавобан шоир. — Эгнимдаги жандамга, аҳволимга қара! Шундай перофгарчилигим мени охири шу аҳволга солиб кўйди-да!

Шоирнинг Соҳибқирон олдида узини йўқотмай, ҳазил билан шундай чиройли, ҳаққоний жавоб қилгани Амир Темурга хуш келиб, у яна беозор уз уйига қайтиб кетган экан. Бу, албатта, ривоят. Лекин ҳар қандай ривоятда ҳам заррача ҳақиқат булади-ку!

Умуман, Амир Темурнинг шахсий ҳаётида бадий алабиёт қандай ўрин тутар эди? Соҳибқирон шоирликка ҳам қизиққанми? Унинг бадий асардан завқланиш даражаси қандай булган? Бу каби саволларга энг мақбул жавобларни Алишер Навоийнинг «Мажолисун нафос» тазкирасидан топиш мумкин. Навоий ёзишича, умуман Соҳибқирон ҳаётида алабиёт жуда катта аҳамият касб

этган. У, гарчи, уни шеър ёзмаган булса-да, лекин мавжуд шеърний ва насрий асарлардан шунча куп ёд олган ва уларни уз вақтида уз урнида шундай яхши уқир эканки, бунга ҳамма қойил қолар экан. Навоий ёзди:

«Мулуқ шажараларининг бустони ва салотин гавҳарларининг уммони, ҳоқонни жаҳонгир Соҳибқирон, яъни Темур Гурагон... — агарчи назм айтмоққа илтифот қилмайдурлар, аммо назм ва насрнинг андоқ хуб маҳли ва мавқенда укубдурларким, анингдек бир байт укуғони минг яхши байт айтқонча бор».

Амир Темур шеърда жуда катта ижтимоий-фалсафий, ахлоқий маъно, нафосатни курган, сезган ва ундан бутун умри давомида фойдаланган, унинг завқи билан яшаган. Амир Темур ҳаётининг энг қийин давларида шеър унга мураккаб масалаларни осон ечишга ёрдам берган. Бунга бир мисол.

Маълумки, Амир Темур узига тобё Эрон, Озарбойжон, Гуржистон ва унга туташ бир қанча мамлакатларни бошқаришни угли Мироншоҳга топширган. Мироншоҳ маълум даражада енгилтабиат йиғит булиб, бир оз вақт утгандан кейин маишатга, майхурликка берилиб кетади. Кунларининг бирида углининг бир қанча ноҳуя ишлари туғрисида Амир Темурга Табриздан хабар келади. Бундан қаттиқ хафа булган Амир Темур бунинг учун аввало углини ёмон ишларга бошлаган кишиларни жазоламоқчи булади. Мавлоно Коҳий, Қутб Нойи дегаилар тутиб келиниб, дарҳол қала этиладилар. Уз даврининг катта олим ва санъаткори Хожа Абдулқодир эса қочиб қутулади.

Орада бир қанча вақт утгандан кейин уни Ироқда Амир Темурнинг олдида олиб келганларида, у Амир Темурга яқинлашиши биланоқ чиройли ва баланд овозда Қуръон тиловаги билан Соҳибқироннинг газабини юмшатишга муваффақ булади. Амир Темур унга раҳм қилиш билан бирга уз фикрини бир мисра шеърда ифода этади ва уни яна куп йил уз даргоҳида олиб қолади. Бу воқеани Навоий «Мажолисун-нафос» тазкирасида шундай ҳикоя қилган:

«Хукм булдиким, тавочи миод била чоғиб бориб, учаласининг бошин келтурсун. Алардан бири Хожа Абдулқодир эрди ва яна бири Мавлоно Муҳаммад Коҳий эрди ва яна бири Устод Қутб Нойи эрди. Тавочи бориб, иккаласини ясоққа келтурди. Аммо Хожа Абдулқодир қочиб қалаңлар булуд, узин чевоналикка солиб, мулкдин мулкка мутавори юрур эрди, то улким, ул Ҳазрат (яъни

Амир Темур.— Мух.) яна Ироқ юруши қилди. Ул мамоликда Хожанинг ул ҳоли баъзиға маълум булуб, юқори арз қилдилар. Хукм булдиким, тутуб келтурсулар. Ул Ҳазрат тахтада эдиларким, Хожани фақирни девоналикка қўймай, судраб, тахт илайига келтурдилар. Андин бурунким, сиёсат хукм булғай, чун Хожанинг камолотидин бири Куръон ҳифзи ва қироат илми эрди, филҳол бийик ун била Куръон уқумоқ бунёд қилдиким, ул Ҳазратнинг газаби дутфқа мубаддал булуб, фазл ва камол аҳли сори боқиб бу мисраъни ба вақт уқудиким:

Абдол зи бийм чанг ба Мусҳаф зад.

(Мазмуни: Қаландар қурқувдан Куръонга чанг солди). Андин сунгра Хожага илтифот ва гарбиялар қилиб, уз олий мажлисида надим ва мулозим қилди» (3).

Навой насрининг бу гузал намунасида воқеалар узининг тула мураккаблиги ва драматизми билан мароқли баён қилинган. Навоий бу уринда улуг Амир Темурнинг кези билан нақадар қаҳрли булишини, жойи келганда эса раҳмдил була олишини гоят самимий ва ишончли тасвирлаб берган. Айни вақтда шу ерда Навоийнинг Темур огзидан чиққан шеърий мисра ҳақидаги фикри ҳам эътиборлидир: «Идрок ва фаҳм аҳли билурларким, йиллар, балки қарнларда мундоқ латиф суз воқеъ булмас» (4).

Бунда Навоий, бизнингча, Амир Темур табиатида шоирлик истеъдодининг муҳим аломатлари булган, демоқчи. Шу билан бирга бошқа тарихий манбаларда, хусусан Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкират-уш шуаро»сида, Амир Салоҳиддин Тошкандийнинг «Темурнома»сида уни камситувчи шеърий мактуб олганда, узида шеърий иқтидорнинг йуқлигидан афеусланиб гапирган, агар шоир булсам бу хатга узим шеърий жавоб ёзган булардим, деган экан. Шунда бу вазифани унинг угиллари бажарган экан(5). Соҳибқирон шоир ва олимлардан ҳеч вақт ор қилмаган, аксинча, уларнинг олжаноб ишларига ҳавас билан қараган.

Амир Темур уз авлодларига фақат катта салтанатни эмас, айни вақтда яхши анъаналарни ҳам мерос қолдирди. Деярли барча Темурийлар учун Амир Темурнинг ободончилик, мамлакатни адолат билан бошқариш, фан, маданият, санъат соҳаларидаги ишлари 100 йил давомида, ундан кейин ҳам урнак булди.

Масалан, Навоий узининг мактубларидан бирида Хусайн Бойқаронинг кат-

та угли Бадиъуззамон уз гувоҳномаларидан бири (нишон)да отасининг отини курсатмаганда, улуг шоир унга танбеҳ бериб: «Мирзоға Темурбек тургинчи насабдур. Мирзо хугбада бекнинг отига, шариф руҳига Масжиди Жомеда ҳар одина куну дуо қилурлар. Сиз эса нишонингиз туғросидин Мирзонинг муборак отин чиқорурсиз», — деб ёзган эди(6). Отасининг тириклигидаёқ унга нисбатан ҳурматсизлик курсатган Бадиъуззамоннинг келгуси тақдири аянчли тугагани ҳаммага маълум.

Амир Темур маънавият соҳасида ҳам уз авлодларига юксак намуна булди. Шоҳрух, Улуғбек, Абул Қосим Бобур, Абу Саъид ва бошқалар Амир Темур шахси олдида узларини унинг шогирди ҳисоблаганлар. Унинг фазилатларини узида куришни киройи фахр ҳисоблаганлар. Масалан, Хусайн Бойқаро қилич чопишда катта маҳоратга эга булган. Бу тугрида Заҳириддин Муҳаммад Бобур ёзар экан, буну Темурдаги фазилат билан боғлашга ҳаракат қилади: «Темурбек наслидин ҳеч ким маълум эмаским. Султон Хусайн мирзоча қилич чопиш булғай»(7).

Хусайн Бойқаронинг куну шеърни ёд билиши ва анжуманларда кетини узмай, уз вақтида ёддан мароқ билан ўқий олиши ҳақида гап борар экан, буну ҳам Навоий «Мажолисун - нафоис»да Амир Темурда мавжуд булган фазилатларнинг давоми сифатида изоҳлайди: «То олам аҳли билгайларким, Султон Соҳибқиронгаким, мажолисда пайлар-пай хуб абёт ва яхши сузлар дармаҳал воқеъ булур, — даги маврусийдурким, нисбати ул жадди бузуртвор Амир (Темур)ға тизатурким, ул бирининг макони равзаи жинон ва бу бири жаҳон мулкида жовилон булсун!» (8).

Амир Темурдан кейинги давр ўзбек адабиётининг узига хос хусусиятларидан бири шуки, бадиий адабиётда турли шаклларда Амир Темур образини яратишга уринишлар бошланди. Масалан, дostonнавис ўзбек шоири Ҳайдар Хоразмий «Гулшани асрор» дostonидаги ҳикоялардан бирида Темурбекнинг ниҳоятла жасоратли ва иродали, уз мақсади йулида собит булгани ҳақида гап боради.

Бу ҳикояни «Темурбек ва чумоли» деб номлаш мумкин. Унда тасвирланишича, Темурбек ҳали ҳокимиятни қулга киритмасдан бурун, душманларини енгиб, гоҳ енгилуб уз омадини қидириб юрар экан, бир жангда қаттиқ яраланади. У жанг майдонида мажолсиз ётар экан, уни ярадор ҳолда куриб, бир гуруҳ

Амир Темур фақат маҳаллий муаллифларнигина рағбатлантирмай, балки уз пойтахтига чет эл олимлари ва шоирларини ҳам жалб этди ҳақида уларнинг ҳаммасига хотамалтоиларча муқофотлар ҳадя этар ва ул шахсий эътибори ва ҳомилийи билан уларни қўллаб-қувватларди. Ана шу олимларнинг айримлари Амир Темур салтанатида уз ватанидагидин кунроқ таъминланган эди.

Г.Вамбери

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚУШГАН ҲИССАСИ

Равият аҳволидан огоҳ бўлдим, ҳушларини ота қаторида, кичикларини фарзанд урида кўрдим. Ҳар ернинг табиати, ҳар эл ва шаҳарнинг расм одатлари, миждидан воқиф бўлиб турдим. Ҳар бир улка ва шаҳар аҳолисининг улуғлари билан дуст тутиндим. Уларнинг мазҳабларига, табиатига тўғри келган, уларни тилаган одамларни уларга ҳоким қилиб тайинладим. Ҳар бир диёр аҳолисининг аҳволидан огоҳ бўлиб турдим. Ҳар бир мамлакатнинг аҳволини, сипоҳу равият кифоятини, турриш-турмушини, қилиш-қилинчиларини, урталаридаги алоқаларини хатга битиб, менга билдириб турчилари учун диданатли, тўғри ёзувчи кишиларни белгиладим. Бордию эри ёзганлари менга билдирилса, уларни жазоладим. Ҳокимлари ситоҳдан қан бирининг халққа жабр-зулм етказганини эшитсам, уларга набатан дарҳал адолату инсоф юзасидан чора кўрдим.

«Темур тузуклари».

АМИР ТЕМУР
ҲАҶОН ҒАРИҲИДА

душман унга яна ҳужум қилади, бир қул ва оёғини тамом ишдан чиқаради. У судралиб, бир томнинг соясига боради ва бирор одам келиб, унга мадад беришини куғади. Лекин ҳа деганда, ҳеч ким келмайди.

Умидсиз ҳолда у атрофга назар ташлаб ётар экан, буксаси эзилган, оёғи ҳам йуқ бир чумолига кузи тушали. У шундай аянчли ҳолда томга чиқишга уринар, лекин озгина баландга кутарилганда ерга йиқилиб тушар, бундан тушкунликка тушмай, яна тепага чиқишга интилар, шу ҳаракатни қайта-қайта такрорлар эди. Амир Темур уни кузатиб хаёлга чумади. Сунг қараса, ҳалиги чумоли йуқ. Бир амаллаб томга чиқиб кетган эди.

Бундан Темурбек узига хулоса чиқаради: шу чумолики, уриниб уз мақсадига эришган экан, нега мен ҳаракат қилмаслигим, уз мақсадимга етиш йулида матонат кўрсатмаслигим керак! — деб, судралиб, эмаклаб бўлса ҳам одамлар бор жойга етиб боради. Шу йул билан у уз жонини қутқариб, келажакда етти иқлимга подшоҳ бўлади. Шоир уз ҳикоясини Амир Темур шахсиятини, унинг адолатли ҳукмдор сифатида ер юзида тинчлик урнатганини мадҳ этиш билан тугатади:

Тутти жаҳон мулкатини яққалам,
Урди ети кишвар ичинда алам.
Тинди анинг даврида руйи замин;
Булди бир элу бир улус Руму Чин.

Соҳибқирон вафот этганда эса, Салохиддин Тошкандийнинг «Темурнома» асарида хабар берилишича, шоир Хожа Исматуллоҳ Бухорий махсус туркий марсия ёзган. Унда шундай сатрлар бор:

Буз чолиринг, фалакким, Султон
улки гойиб.
Тун ичра эрди чун моҳи тобон
улки гойиб.
Ёруқ жаҳон қуёши, ислом элини боши.
Дин эрди куп талоши, дайфон (9)
улки гойиб.
Нуширвондек одил, ҳам олим эрди.
фозил,
Ҳар илға ақти комил, фарзон
улки гойиб...
Файратда мисли арслон, дашт ичра
ёки қоплон,
Баҳра наҳанги сабзон, шуъжобон
улки гойиб... (10).

XV асрнинг биринчи ярмидан бошлаб узбек адабиёти туркираб ривожлана бошлади. Амир Темурдан сунг давлат иккига булиниб, Хуросонда Шоҳрух, Мовароуннаҳрда Улугбек давлатни бошқара бошладилар. Амир Темур давлатининг иккига булиниши илмий-мала-

ний, адабий ишларнинг тараққий этишига, бу икки мамлакат уртасидаги адабий-маланий алоқаларга путур етказмади. Бу даврда қайси ижодкор узига қайси мамлакат ёки шаҳарни қулай деб билса, уша ерда яшаб ижод қилар эди.

Масалан, Ҳайдар Хоразмий узи хоразмлик булатуриб, Шерозда Султон Искандар ҳузурда, Ҳофиз Хоразмий эса бошқа бир Темурий — Султон Иброҳим даргоҳида яшаб қалам тебратди. Шунингдек, Алишер Навоий «Мажолисуннафоис» тазкирасида хабар беришича, Исмоил ота авлодларидан машҳур узбек шоири Шайхзода Ағойи қандайдир сабаблар билан Турбатдан (Тошкент яқинидаги қишлоқ) Балхга бориб қолган ва уша ерда яшаб ижод қилган. Янги топилган маълумотларга кўра, Лугфий асли тошкентлик («Лугфийи Шоший») бўлиб, кейинчалик Ҳирот яқинидаги Деҳи Канор қишлоғида муқим бўлиб қолган.

Амир Темур ва унинг авлодлари адабиёт ва санъатга, илм-фанга яқин кишилар эди. Навоий «Мажолисуннафоис» тазкирасида 22 Темурий ижодкорларнинг исм-шарифини зикр этиб, уларнинг узлари ва ижодларига қисқача тухталиб утган. Хусайн Бойқаро ижоди ва девони таҳлилдига махсус саккизинчи боб («мажлис»)ни бағиштаган.

Навоий зикр этган шоирлар орасида Халил Султон, Улугбек, Бойсункур, Абул Қосим Бобур, Султон Маъсул, Шоҳ Ғариб Мирзо ва бошқалар бор. Улар ҳаммаси узлари шеър ёзиш билан бирга шеър аҳлларига ҳомийлик ҳам қилганлар. «Мажмаъул-ахбор», «Гулшани роз», «Ҳақиқатнома», «Садоқатнома» каби насихатнома мазмунидаги дostonлар муаллифи Саййид Қосимий Абу Саъидга яқин туриб ижод этган. Халил Султон, Хусайн Бойқаро уз шеърларидан девон тузганлари маълум.

Шоҳрух ва Улугбек ҳукмронлик қилган даврларда Хуросонда ва Мовароуннаҳрда, «Мажолисуннафоис»да хабар қилинишича, Амир Қосим Анвор, Котибий, Хожа Исматуллоҳ, Бисотий, Яҳъё Себак, Тусий, Бобо Савдойи, Мир Шоҳий, Шарафиддин Али Яздий, Муҳаммад Муаммоний, Хожа Қумий каби унлаб форсийзабон шоирлар шеърининг турли жанрларида муваффақият билан ижод этганлар.

Бу даврда Хуросонда, Навоий қайд этишича, туркийгуй шоирлардан Лугфий, Ағойи, Амирий, Яқиний, Гадойи, Муқимий, Латифий, Ҳайдар Хоразмий, Саййид Ҳасан Ардашер, Аҳмадий кабилар яшаб, ажойиб шеър ва dostonлар яратганлар.

Кейинги илмий изланишлар шуни курсатдики, Ҳофиз Хоразмий, Саййид Қосимий ҳам Хуросон ҳудудида яшаб, уларидан бой адабий мерос қолдирганлар. Хайдар Хоразмий «1 улшани асрор» дostonидан ташқари, «Гул ва Навруз» дostonини яратган.

Ҳижрий 812 йилда (милодий 1409 йил) узбек тилида номаълум муаллиф томонидан «Юсуф ва Зулайҳо» дostonи ёзилган бўлиб, ҳозирча бу асар шартли равишда Дурбек шахсига нисбат бериб келинмоқда. Бу адабий жараёнда шоирлар ҳам, олий касиб ва ҳунармандлар ҳам, олим ва фозиллар ҳам қатнашган. Бу даврда фақат газал, дoston жанрининг эмас, балки нома, мунозара жанрларининг ҳам гоят ривожланганлиги кузга ташланади.

Хуросондаги адабий ҳаётнинг ривожига тегишли шаҳзодалардан Бойсунқурнинг урни катта бўлди. У уз ташаббуси, ғайрати, ақлу заковати билан Хуросонда барча фан соҳаларини, шу жумладан адабиёт ва санъат соҳаларини ривожлантиришга ҳаракат қилган. Унинг саройида бу ишлар қандай йўлга қўйилгани ҳақида Юсуф Амирий «Даҳнома» асарининг кириш қисмида қимматли маълумотлар берган.

Шоир у қизиққан фаннинг йўналишларидан ҳайъат (астрономия), ҳикмат (фалсафа), иқлидус ашқоли (ҳандаса), фикҳ (ҳуқуқшунослик), маънавий, жуфрий ҳуруф (ҳарфлар бўйича фикр билдириш, фол очиш), тарих соҳаларида олимлар мунтазам илмий изланиш олиб бораётганларини айтиб, охирида шеърнинг ва мусиқага ҳам эътибор берилганлигини алоҳида таъкидлайди:

Бирини ашъор баҳринида сув сочиниб,
Бирини авдод рушида сув очиб (11).

Бойсунқур раҳбарлигида бу даврда улуг форс-тожик шоири Абулқосим Фирдавсий «Шоҳнома»сининг кўп қўлёзмаларини бир-биринга қиёслаш асосида ишончли илмий маъно яратилди. Чунки бу даврга келиб ушбу асар маънода кўп чалкашликлар юз берган эди. Бойсунқур шеърни яхши тушунган, уни ҳам шеърлар ёзган. Бизга шу пайтгача унинг форсий шеърлари маълум эди. Шайх Аҳмад Тарозийнинг «Фунунул-балоға» асари тўғрисида унинг туркий тилда ҳам шеърлар ёзгани маълум бўлди. Мана, унинг туркий бир қитъаси:

Фурқатинга соринг улди олмангиз,
Эй мусулмонлар, яроқон улмасун.
Улмакимдин фикрим онча йўқ турур,
Қўрқарам улсам яро қон улмасун.

Хуллас, бу далиллар шуни курсатдики, XV асрнинг урталарида Хуросон-

да узбек адабиётининг янги мактаби юзга келди.

Мовароуннаҳрда ҳам бу йилларда узбек тилидаги адабиёт уз ривожига янги поғонага кутаришди.

Адабий жараёнда узбек ва форсийзабон шоирлар баробар ҳуқуққа эга бўлиб, туркий шеър иштиқомандлари қанча кўп бўлса, форсий шеър талабгорлари ҳам улардан кам эмас эди. Адабий муҳитни бевосита Улуғбекнинг ўзи бошқарар. Самарқандда ушбу даврнинг энг ажойиб шоирлари жам бўлган эди. Академик В. В. Бартольднинг ёзишича, бу ерда шоирларнинг сардори («Маликул калом») қилиб Камол Бадахший тайинланган эди. Улуғбек ўзи ҳам шеърлар ёзар, шоирларга ўзини яқин тутар, унинг шеър ҳақидаги тушунчалари ниҳоятда юқори бўлганини Саккокий ўз қасидаларининг бирида алоҳида таъкидлаб утган.

Улуғбек Мовароуннаҳрдаги шоирлар билангина эмас, Хуросондаги форсийзабон ва туркийзабон ижодкорлар билан ҳам дугона муносабатда бўлган. Масалан, Улуғбекнинг Лутфий шеърларини XV асрнинг машҳур шоири Салмон Соважий шеърлари билан ёнма-ён қўйганлиги, яъни тирик шоирнинг яқинида утган мумтоз шоир билан тенглаштирилиши Лутфий учун катта шараф эди.

Улуғбек саройидаги энг обрўли ва номдор узбек шоири, шубҳасиз, Саккокий эди. Саккокийнинг тилрабо лирик шеърлари билан бир қаторда узбек тилида Улуғбек, Арслон Хожа Тархон, Хожа Муҳаммад Порсо ҳақидаги қасидалари ҳам бу шеърнинг жанрининг ёрқин ютуғи бўлди. Унинг Улуғбек ҳақидаги қасидаларидан бирида олим-шоҳ тўғрисидагина эмас, ўзи ҳақида ҳам сузлаб:

Фалак йиллар керак айлансаю
Келтурса илқига
Менингдек шоири турку сенингдек
Шоҳи донони!

— деб ёзганида маълум бир тарихий ҳақиқат бор эди, дейиш мумкин. Лекин биз Саккокий адабий меросига тула баҳо бера олмаймиз. Чунки унинг бизгача етиб келган девонидан охириги бир қисми сақланиб қолган, холос.

Бироқ ушбу даврда Мовароуннаҳрда яшаб ижод қилган шоирларнинг кўплари шу пайтгача бизга номаълум эди. Навоий ўзининг «Мажолисун-нафоис» тазкирасида кўпроқ хуросонлик шоирлар ҳақида маълумот берган. Давлатшоҳ Самарқандий эса «Тазкира туш-шуаро» асарида кўпроқ утмишда утган қалам соҳибларига тўхтаган.

1993 йили филолог олим Эргаш Умаров АҚШ дан олиб келган XV асрнинг

Самарқандда Саййиддин Самарқандий, Бадахший ва бошқа шоирлар ижод эттиди. Улуғбек ёзишида Юсуф ва Зулайҳо ҳақидаги шеърларни Шарқда машҳур бўлган дostonнинг ижодкори Жўбек олтидан, қасидаларни туркий тилда биткўчи Саккокийнинг уз олтидан ташта олиши мумкин эди. Улуғбекнинг ўзи ҳам шеърнинг билан қизиқиб, шеърлар биттар ва у ёки бу Шарқ шоирининг ижоди ҳақида қизит мунозари қиларди.

И.И.Леонид

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРИНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
КУШАМ ҲИССАСИ

биринчи ярмида яшаган адабиётшунос олим Шайх Аҳмад ибн Худойидод Тарозийнинг 1436—1437 йилларда узбек тилида ёзган «Фунунул-балог» асари қўлэмасининг фотонусхаси уша даврда Мовароуннаҳр адабий ҳаёти ва унинг муаммоларини урганишга янги имкониятлар очди (12).

Шайх Аҳмад Тарозий уз асарида шеър назариясига доир илмий масалаларни ёритиш билан бир қаторда йул-йўлакай шу пайтгача номлари бизга номаълум бўлиб келган бир қанча узбек ва форсийзабон шоирларнинг шеърларидан ҳам мисоллар келтирилган. Бунда форсий тилда асар ёзган ва номлари бизга маълум бўлган мумтоз шоирлардан ташқари, Имом Зиёвуддин Форсий, Жалоул Самарқандий, Хаёлий, Умид Камоллий, Мавлоно Сайфиддин, Хожа Ҳасан Муҳаммад, Муҳаммад Ганжавий, Шайх Носир, Азрий, Муҳаммад Асил, Хожа Тоҳириддин, Тоҳир Санжарий, Фаввос Гунбалдий, Мужридин Бойлақоний, Шайдо, Урбоний, Гулшаний каби ундаб янги ижодкорларга дуч келамизки, бу адабиёт тарихчилари олдига улар ижодини урганиш борасида янги масалаларни қўяди.

Бу асарда бизга маълум шоирлардан Лугфий, Ҳайдар Хоразмий, Атойи, Сақокий, «Латофатнома» муаллифи Хужандий билан бир қаторда бизга бутунлай нотаниш Ҳожи Ақча Киндий, Бу Насақ, Ҳотифий, Қутбуддин Сароий, Бу Сиёқа, Жалолий, Шаме Қисорий, Муҳаммад Темур Буго қабиларнинг номлари бўлиб, уларнинг шеърини ижоддан парчалар келтирилган.

Умуман, Тарозийнинг «Фунунул-балог» асари шу давр узбек адабиёти тарихини чуқурроқ урганишда қимматли маълумот бериши шубҳасиз.

XV асрнинг иккинчи ярми узбек адабиётининг юксак ривожланган даври бўлиб, бу юксалиш 1469 йилдан 1506 йилгача подшоҳлик қилган Темурий Хусайн Бойқаро ҳамда узбек адабиётининг порлоқ қўшин Алишер Навоий номлари билан боғлиқ. Хусайн Бойқаро қарийб 40 йиллик ҳукмронлиги даврида Хуросонда адабиёт, санъат ва фаннинг ривожига катта аҳамият берди. Шоир сифатида «Хусайний» тахаллуси билан машҳур бўлган.

Хуросон шаҳарларида маънавий ҳаётда катта жонланиш юз берди.

Шу давр форс-тожик адабиётининг улуг намояндаси Абдураҳмон Жомий (1414—1492) билан ҳамкорликда Алишер Навоий (1441—1501) Ҳирот ва бошқа шаҳарларда маънавият тараққиёти,

адабиёт ва санъатнинг турли фан соҳаларининг ривожига раҳнамолик қилди. Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоий тимсолида балдий адабиёт улкан ютуқларга эришди. Навоийнинг «Ҳамса»си, «Хазойинул-маоний» девони, Жомийнинг «Ҳафт аврағ» ва куплаб шеърини гулдамлари шу давр адабиётининг буюк намуналари бўлди. Хусайн Бойқаро уз «Рисола»сида узи подшоҳлик қилган замонда шундай асарлар яратилганидан чексиз фахрлангани бежиз эмас. Хусайн, у Навоий ҳақида бу асарида шундан ёзган:

Эрур суз мулкининг кишварситони;
Қаю кишварситон, - хисрав нишони.
Дема хисравнишонким, - қаҳрамони.
Эрур гар чин десаиғ, Соҳибқирони.

Мамлакат подшоҳининг шоир ҳақида шундай юксак фикрлар илҳор этиши уларнинг узаро муносабатлари, шоҳнинг шеъринг ютуқларига муносабати ниҳоятда самимий бўлганидан дарак беради. Бу фикрни Хуросон подшоҳи Хусайн Бойқароини кузда тутган ҳолда орада кўп вақт утмай Ироқда яшаб ижод этган улуг озарбайжон шоири Муҳаммад Фузулий ҳам узининг «Лайли ва Мажнун» достонининг кирини қисмида тула тасдиқлаган:

Улмишди Навоийи сўхандон
Манзури шаҳаншаҳи Хуросон (13).

Эътиборли жиҳати шундаки, бу даврда фақат шоҳнинг узи эмас, балки унинг уғиллари ҳам адабиётдан узоқда турмаганлар. Масалан, Бадигуззамон, Шоҳ Фариб, Кичик Мирзолар бошқа шоирлар билан ҳамеухбат бўлишган. Навоий «Мажлисун-нафос»да Бадигуззамон Мирзонинг қуйидаги узбекча байгини мисол келтирган:

Эй сабо, гар сурса ҳолим шаммае,
ул сарвиноз,
Эврулуб бошига мен саргашташн
еткур ниёл.

Хусайн Бойқаронинг Шоҳ Фариб Мирзо деган угли ҳам, Навоий таърифича, ғоятда салоҳиятли шоир бўлган, форсий ва туркийда барабар қалам тебратган. Мана, унинг бир узбекча байти:

Қайси бир гулчеҳра ул гулбарги
хандонимча бор?
Қайси бир шамшодқад сарви
хиромонимча бор?!

Навоий узининг «Фарҳод ва Ширин» достонини унга бағишлагани, достон охирида унга насихатлар қилиб, кунгина ноёб фикрларни билдиргани асоссиз эмас.

«Мажолисун-нафоис»да хабар берилишича, бу даврда Осафий, Хилолий, Биноий, Хотифий, Шайхим Сухайлий ва бошқалар Жомийнинг муносиб замондошлари сифатида форс шеърятини уз асарлари билан янада бойитдилар. Шу билан бирга Саййид Ҳасан Ардашер, Биноий, Мавлоно Билол, Мавлоно Камолий, Дарвеш Нозукний, Мавлоно Тархоний, Харимий Қаландар каби унлаб шоирлар ҳам форсий, ҳам туркийда ижод қилганлар.

Умуман олганда, Хуросон ҳудудида, хусусан Ҳиротда аҳолининг форсийзабон қисми кунчилигини ташкил этар эди. Шунинг учун бу даврда форс-тожик адабиёти ҳам яхши ривожланиб, Абдурахмон Жомий, Ҳусайн Воиз Қошифий, Осафий, Хилолий, Биноий, Хотифий каби буюк исгеълдор эгаларининг асарлари билан бойиди.

Ўзбек адабиёти эса уз миллий анъаналари негизидан ва форс-тожик адабиётининг, халқ оғзаки ижодининг бой тажрибаларини ижодий узлаштириш натижасида жаҳоншумул ютуқларни қўлга киритди. Бунга, хусусан, Алишер Навоийнинг «Ҳамса», «Ҳазойинул-маоний», «Маҳбубул-қулуб», «Лисонуттайр», «Мажолисун-нафоис», «Муҳокаматул-луғатайн», «Назм-жавоҳир» каби асарлари ишончли мисол була олади.

Бу бой адабий мерос ўзбек адабиётининг кейинги тараққиётига ҳам узининг чуқур таъсирини кўрсатади. Масалан, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бо-

бурнома» асари шу давр ўзбек адабиёти ва илмининг ҳаётбахш анъаналари асосида юзага келган эди.

Адабиётшуносликда Темурийлар даври ўзбек адабиёти анча кенг ва чуқур урганлиги билан Бунга А. Фиграт, С. Айний, О. Шарафуддинов, А. Н. Самойлович, Е. Э. Бертельс, Ҳ. Зариф, В. Зоҳидов, В. Абдуллаев, Э. Рустамов, Заки Валидний, Я. Экман, С. Эркинов, С. Ганиева, Э. Аҳмаджоаев ва бошқаларнинг эълон қилган илмий тадқиқотлари ёрқин мисол була олади. Шуниси диққатга сазоворки, бу вақтда ўзбек адабиёти айниқса Навоий ижоди мисолида адабий жанрлар ранг-баранглиги нуқтан назаридан ҳам, ғоявий-бадиий камолот жиҳатидан ҳам юксак чуққига кўтарилди. Ўзбек адабий тили шаклланди. Ўзбек назми ва насрида узига хос хуросон услуби пайдо булди. Бу адабий услубнинг хусусиятларидан бири адабий ва илмий асарларда фикр ифодасида форсий ва арабий суз ҳамда иборалардан, атамалардан, форсий тилга хос жумла тузилиш қоидаларидан кенг фойдаланишдир. Бу ҳол шу улкадаги форсийзабон аҳолидан ташкил топган этник муҳит таъсирида юзага келган эди.

Амр Темур ва Темурийлар давридан то бизнинг кунларгача сақланиб қолган муҳташам санъат обидалари уз даврда Соҳибқирон ҳомийлигида мамлакатда меъморчилик ва шаҳарсозлик нақадар юксак ривожланганлигидан далолат беради.

Кўлёмза санъати

Амр Темур давлатининг маънавий ҳаётида кўлёмза китоб алоҳида урин тутиб, бу ерда яшовчи халқлар уни ҳамма даврларда ҳам юксак қадрлаган.

Папирус, пергамент ва қоғоз кўлёмза китоб учун асосий ашё ҳисобланган. Хусусан, қуй, эчки, бузоқ ва оҳу терисидан тайёрланган пергамент қадим замонлардан буён кенг қўлланиб келган.

Нисбатан арзон, лекин юқори сифатли ёзув қоғозининг куплаб ишлаб чиқарилиши фан, адабиёт ва санъатнинг ривожланишида муҳим омил булди. Шу туфайли турли шаҳарларда кўлёмза китоблар куплаб тайёрлана бошлади.

Самарқанд қоғози тайёрлаш усули куп асрлар давомида деярли узгаришсиз сақланиб келди. Амр Темур ҳамда Темурийлар даврининг талайгина маълум

ва машҳур кўлёмза китоблари шу қоғозда битилган.

Қадим Шарқ цивилизациясининг воқислари булмиш Амр Темур ва Темурийлар даври Марказий Осиё халқлари кўлёмза санъатини ривожлантиришда аждодлар тажрибасидан фойдаланишган, уни бойитишган.

Кўлёмза китоб хаттоғ, наққош, музаҳҳиб, рассом ва саҳҳоф сингари қатор усталар ижодининг уйғуналигидир (1).

Кўлёмза китобнинг бадиий безаклари кулинча содда, камтарона булган.

Китобда кўк, қизил, яшил, тилла ранг купроқ ишлатиларди.

Унвон (титул) чўзиқ, ярим юмалоқ, тўғри бурчакли қубба шаклида бажариларди. Гоҳ-гоҳида у ёйиқ варақдай қилиб ишланар ёки икки марта такрорланарди. Одатда, унвонга ёзув ёзилмасди,

Шоҳрух китоб, айниқса ноёб китобларнинг ашаддий шайдоси сифатида машҳур. У дунёнинг ҳамма бурчакларидан китоб интиб ва ҳар қанча баҳода ноёб кўлёмзаларни харид этиб, бои кутубхона ташкил этишга муваффақ бўлди.

Т.Н.Кору-Нисези

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚўШИЛГАН ҲИССАСИ

лексин баъзида унга асар номи битиларди, холос.

Махсус буюртмага кура бажарилган, ҳашаматли безатилган китобнинг биринчи варағига миниатюра, нақш ишланарди. Куръони карим қулёзмаси айниқса қуркам безатиларди.

Темурийлар даври бадий қулёзмалари орасида миниатюра билан безатилган китобдан ташқари, хаттотлар яратган ва нақш билан безатилган китоблар ҳам кўп эди.

Бадий қулёзма, Амир Темури даври санъатининг бошқа турлари каби, утган асрлар усталарининг энг яхши анъаналарини ушлаштириш асосида ривожланди.

Самарқанд, Бухоро, Ҳирот, Табриз шаҳарларининг օммавий ва хусусий кутубхоналарида XIV—XV асрларда қайта кучирилган, нафис безакли ва расмлар ишланган куплаб қулёзмалар нуҳаси сақланиб қолган.

Қулёзмаларнинг бадий қиммати уларда миниатюралар бор-йўқлиги билан белгиланмасди, албатта.

Қимматбахо қулёзмалар жуда катта маблағ эвазига сарой — Амир Темури, Шоҳрух, Улуғбек, Бойсунқур, Ҳусайн Бойқаро кутубхоналари учун соғиб олинарди.

Қулёзмани безаш ғояси китоб санъати барча соҳалари усталарининг яқин ижодий ҳамкорлигида расеом устaxonасида тувиларди.

Ҳар бир бадий қулёзмани яратишда безак услуби, тури ва ҳатто ҳажми, даставвал, унинг мазмуни ҳамда мақсадига қараб белгиланарди.

Масалан, Куръони карим, илоҳиётга оид адабиёт ва философий асарлар қатъий нақшли тасвир билан безатиларди. Марказий Осиё фани ва маданиятининг куплаб вакиллари асарларининг қулёзмалари ёрқин бўёқлар билан безатиларди.

Нисбатан кам қўлланиладиган миниатюрага зид улароқ, нақшдан кенг фойдаланиларди. Барча диний ва дунёвий адабиётда нақш қўлланиларди.

Султон Али Машҳадий, Мир Али Ҳиравий, Мир Имода ва бошқаларнинг гузал, чиройли фрагментлари нақшчи-расеомлар томонидан лабдабали безатилиб, улар айрим ажойиб миниатюраларга қараганда анча қиммат турарди.

«Хаттотлар шоҳи» Султон Али Машҳадий, Ҳирот миниатюра мактабининг асосчиси Камолитдин Беҳзод ва китоб нақш устаси машҳур наққош Мавлоно Ёрий бадий қулёзма дурдоналарини яратиш устида ишлаган юзлаб усталарга

устозлик қилишган. Бевосига уларнинг узи ёки уларнинг раҳбарлигида яратилган ҳар бир қулёзма ноёблиги, бетакрорлиги билан ажралиб турган.

Қулёзмани қандай безаш китоб ҳажмига ҳам боғлиқ эди. Айтайлик, Алишер Навоий «Ҳамса»сига ухшаш китоб бир муқова ичига жойлаштирилган бир неча асар ёки дostonдан иборат бўлса, унда унинг учун катта ҳажм белгиланади. Унча катта бўлмаган девонлар ёки рисодалар учун кичик ҳажм таъланади.

Будажак қулёзма таркибига киралган асарларнинг жанр хусусиятлари, уларнинг сони ҳам бадий безак хусусиятини белгилаб берарди. Масалан, дастхатнинг йирик, уртача ёки майдаллиги, матннинг бир саҳифада икки ёки тўрт устунда жойлаштирилиши, фронтисенслар сони ва тури, асар ёки боб бошланишидаги безаклар, ҳошияларнинг безатилиши, сюжет ва миниатюралар сони, ҳатто муқова хусусияти ҳам ҳар бир қулёзма учун алоҳида-алоҳида ҳал этиларди.

Ҳар бир ижодий гуруҳ турли усталарнинг уз ижодий гоё ва уйларини Амир Темури даврининг юксак нафосат талабларига жавоб бералган ягона бадий воситалар ёрдамида ифода этишга интилишлари турисида доим намҳурлик қилиб келган.

Алишер Навоий «Ҳамса»сининг Санкт-Петербургда сақланаётган, 1492-1493 йилларда қайта кучирилган машҳур нуҳаси Темурийлар даврининг миниатюраларсиз безатилган бадий қулёзмалари дурдоналари сирасига кирарди.

Расмларнинг умумий услубини, уйғунлиги ва композициясини, колорити ва ритмини сақлаб қолган мазкур қулёзма ҳар бир варағи нақшлари расеомнинг мустақил асари ҳисобланиб, улар бир-бирини такрорламайди. Фронтисенслар узининг ёрқин гузаллиги ва шуқуҳи билан китобхонни ром этади.

Зарҳалчи-наққош Мавлоно Ёрий ҳар бир дostonнинг айрим саҳифаларида нақш қисмларини турли уйғунликда берган, улар қулёзма безагининг узига ҳос элементи ҳисобланади. Бу билан расеом бутун қулёзма буйича бадий безакнинг зарурий яхлитлиги ва муштараклигига эришади.

Қулёзма ниҳоясендаги чиройли ишланган безаклар навбатдаги асосий гуруҳ безакларидандир.

Қадимий қулёзмаларнинг муқова намуналари кам сақланиб қолган. «Ҳамса» қулёзмаси бизгача узининг энг биринчи муқовасида етиб келган бўлиб, уни Султон Али Марвий ишлаган.

Күлөзма муқоваси шихоятла эскирганига қарамай узининг безакрор гузаллиги билан киши ақлини ҳамон дол қолдиради. Чарм қоңқоқдаги нозик ва нафис нақшлар ва муқованинг соф олтиндан ясалган клананлари, олтиннинг бир неча ранларда товланиши, нафис уйғунлиги ҳамон кишини ҳаяжонга солади. Бу Темурийлар даври бадий муқовасозлигининг мумтоз намунаси.

Шундай қилиб, «Хамса» күлөзмасини, унда миниатюра йўқлигига қарамай, Темурийлар бадий күлөзмалари дурдоналари қаторига дадил кирилиш. XV аср иккинчи ярмидаги Ҳирот мактабининг янги узига хос услубининг мумтоз намунаси деб ҳисоблаш мумкин.

УЗР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг күлөзмалар фондида Алишер Навоийнинг Султон Али Машҳадий кучирган уч девон (2), шунингдек шоирнинг шахсий кутубхонаси учун нусха кучириб олинган «Хамса»нинг илк нусхаси сақланмоқда (3). Бу күлөзмалар Ҳирот бадий күлөзмачилик мактабининг ажойиб намуналаридир. Улар XV аср охириги чорагидаги турли рассомлар муйқаламига мансуб.

Султон Али Машҳадий йирик дастхатларда кучирган учта девон ҳам узига хос бадий ечимга эга. Бошқалардан фарқи улароқ, уларда биттадан кен ёйилган фронтиспис бўлиб, уларнинг нақшларида зарварақлар кук, туқ сариқ ва ҳаворантларда нозик уйғунлашиб, ажойиб сокин колорит ва гузал бир манзара яратади. Күлөзманинг рангли ҳошиялари усимлик ва геометрик нақшлар билан безатишган.

Абду Жамил котиб кучирган Алишер Навоий «Хамса»сининг илк нусхаси узининг бадий безаги билан юқорида тилга олинган күлөзмалардан кескин фарқ қилади. У Алишер Навоий беш достонини уз ичига олади.

Китоб Ҳиротнинг қора-қуңғир рангли илак қоғозда майда чиройли ҳарфлар билан битилган. Достондаги ҳамма бобларнинг сарлавҳалари суюқ олтин ва киновар билан ёзилган.

Күлөзманинг турт устунда жойлаштирилган матни тилла ва қора тушь билан чизилган нигинхонага олинган. Күлөзма достонларидан ҳар бирининг бошланишида белтадан кичик лавҳа бўлиб, улар кук бўёқларда чизилган ва тилларанг чизиклар билан айланттириб чиқилган. Нимранг бўёқлар расмларга ихчамлик ва узига хос нафислик бахш этган.

Ҳусайн Бойқаронинг сарой кутубхонасида уша даврнинг кунлаб машҳур рассомлари: Камолиддин Бехзод, Миррак Наққош, Қосим Али, Маҳмуд Музаҳҳиб (зарҳалловчи уста), Шоҳ Музаффар, Султон Муҳаммад, Дусг Муҳаммад, Абдураззоқ, ҳаттоғлар Султон Али Машҳадий, Муҳаммад ибн Нур, Дарвиш Муҳаммад Тоқи, Муҳаммад Хандон, Муҳаммад ибн Асхор, Шер Али ва бошқалар ишлашган.

Темурийлар даври бадий күлөзма сининг энг юксак намуналари Самарқанд, Бухоро, Табриз, Машҳадда яратилган. Уларни безакларининг хусусияти буйича уч гуруҳга бўлиш мумкин: миниатюралар бадий күлөзмалар; миниатюрасиз, нақшлар билан безатилган бадий күлөзмалар; кадр-қиммати, фазилати ҳаттоғ санъати билан белгиладиган бадий күлөзмалар. Күлөзма ижодкорлари уртасида меҳнат тақсимлашиши ва ҳар бир устанинг уз санъатини муқом такомиллаштириб бориши Амир Темур давлатида китоб санъатининг чексиз раванқига ёрдам берди.

Күлөзмаларнинг бадий қимматини баҳолашда илмий адабиётда (4) куйидаги асосий элементлар алоҳида ажратиб курсатилади:

1. Дастхат — бадий күлөзманинг бош омили. Матн мазмуни ва мақсадидан келиб чиқиб Темурийлар давридаги асосий хат усули танлаб олинади, китобнинг биричи бети, унвонлар ва майда сарлавҳалар учун хатнинг бошқа турлари танланади.

2. Матни жойлаштириши — бу ҳам бадий безашнинг муҳим омилидир. Асосий матн саҳифанинг уртасида, икки-турт устунда жойлаштирилади. Айрим асарларда матн күлөзма ҳошияларида маҳорат билан ёзилади. Кичик шакл матилари — унвонлар, сарлавҳалар, колофонлар — хилма-хил равишда тартибга солиш ва нақшлар билан безаш воситасида зеб беришнинг узига хос бир элементларига айланади.

3. Матни безаш асосан унвонларда, сарлавҳаларда учрайди, бунда ҳарфларнинг ташки гомони тилла суви юритилиб, рангли чизиклар билан айланттириб олинади. Хилма-хил шаклдаги ярим доира чизиклар билан ураб олинган алоҳида ҳарфлар ёки ҳарфлар гуруҳи тилла гулларидай гузал бир манзарани ҳосил қилади. Айрим күлөзмаларда бутун саҳифадаги сатрлар уртасидаги бушлиқ юқоридигига ухлаш безаклар билан тулдирлади.

4. Бадий безак берилган форзац камдан-кам ҳолларда, Темурийлар даври-

Дуёда энг яхши китоб Самарқандда олинади Самарқанднинг энг бир маҳсулоти тўққизта бахмалдир. Уни барча улка ва мамлакатларга юборадилар.

Заҳриддин Ёлбури.

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚУШГАН ҲИССАСИ

нинг энг ноёб қулёзмаларида, китоб боши ва охирида учрайди. Асар мавзуи билан уйғунлашиб кетган, икки варақда тула ишланган миниатюралар баъзан форзац вазифасини утайди.

5. Нақш билан безатилган унвон бадий қулёзманинг узвий қисми ҳисобланади.

Ҳирот ва бошқа китобат мактаблари унвонларнинг икки қатъий шаклини — медальон унвоннинг юмалоқ шаклини, шунингдек икки саҳифага ёйилган фронтиспис хилидаги нақшнинг унвонни ишлаб чиқишиди. Уларда муаллифларнинг исми-шарифи ва асар номи бериллади.

6. Фронтиспис безакнинг муҳим элементи сифатида қулёзма композициясига киради.

Одатда, фронтиспис марказида нақш билан моҳирона ураб олинган асар боши қисмидаги кичик парча жойлаштирилади. Фронтиспислар икки бетда берилиб, бунда нақш, расм ва колорит уртасидаги мутаносибликка қатъий амал қилинади.

7. Лавҳа — фронтисписга қараганда кичик ҳажмли безак булиб, тез-тез учрайди.

Лавҳа Шарқ китоб санъати бадий анъаналари буйича саҳифа юқори қисмининг учдан бир ёки тўртдан бир булагини эгаллайди. У ҳар қандай жанрдаги асар бошида, баъзан боб бошида бериллади.

8. Қоғоз — қулёзмани безаш учун муҳим асос.

Қоғоз ишининг устаси зарур сифатга

эга булган қоғозни синчковлик билан танлаган, баъзида мати учун ва ҳошиялар учун алоҳида-алоҳида қоғозни танлаган.

9. Темурийлар даврида бадий қулёзма ҳошияларини безаш китоб графикасининг муҳим хусусияти булган. Қулёзма ҳошиялари бошқа бадий элементларни ҳам ҳисобга олиб безатилган. Улар тила ёки кумуш холлар билан тулдирилган, геометрик, усимлик ёки бошқа бирор нақш билан безатилган. Баъзи қулёзма ҳошиялари сюжетли миниатюралар, ҳатто алоҳида портретлар билан безатилган.

10. Бадий муқова қулёзма санъатининг алоҳида бир тури булиб, уни ҳисобга олмасдан Темурийлар даври қулёзма дурдоналарини баҳолаб булмайди.

Муқова босма зарҳал нақш солиниб геридан ясалган, қатъий нақшлар билан безатилган ёки нақш, баъзида сюжетли миниатюралар ишланган картондан ясалган.

XV аср китоб нақши олдинги асрларнинг энг яхши анъаналарини ривожлантирган. Китоб нақши узининг нозик, нафис расмлари, ёрқин бўёқлари, графикасининг уйғунлиги билан профессионал санъатнинг юксак ривожланган жанри булиб қолди.

Бадий қулёзмани безашнинг Темурийлар даври услуби Амир Темур ва Темурийлар тасарруфидаги купчилик шаҳарларда китоб санъатини, миниатюра санъатини янада ривожлантириш учун асос булди.

Санидлар, уламо, машоих, оқил донолар, муҳаддислар, тарихчиларни сара, эътиборли одалар ҳисоблаб, иззату ҳурматларини ҳрига қуйдим. Шижоатли кишиларни дуст тутардим, чунки Топғри тоғло жаҳсур кишиларни ардоқландим. Уламо билан сулбатда бўлдим ва пок инъитли, тоза қалбли кишиларга ташрифим, уларнинг ҳимматларидан улуғ тилаб, мувоваққифларни билан дуо-фотиҳа беришларини илтимос қилдим.

«Темур тузуклари».

Миниатюра

Амир Темур ва Темурийлар даври тасвирий санъати деворий монументал рассомчилик ва китоб миниатюраси йўналишида ривож топди. Ушбу тасвирий санъат турлари минтақа доирасида узига хос деворий суратлар, амалий санъат, пластикаларда уз аксини топган қадимий, исломдан олдинги илдиз ва анъаналарига эга эди.

Маълумки, исломдан олдинги динлар уз таълимотларини гарғиб этишда серҳашам қилиб безатилган китобдан кенг куламда фойдаланган.

Илк антик шаҳарларда (I—II аср Холчаёндаги Хоразм ҳукмдорлари саройи; Далварзинтепа турар жой ва ибодатхоналари; Ўзбекистон жанубидаги будда ибодатхоналари; қадимги Бохтар (Бак-

трия) ерларида; III аср Тупроққалъадаги Хоразм ҳукмдорлари саройи) ва илк урта асрлар шаҳарларида (Панжикент, Варахша, Афросиёб, Шаҳристон ва бошқа шаҳарларнинг юзлаб турар жойлари ва ибодатхоналари VI-VIII асрларда турли рангда ишланган мавзули деворий суратлар билан безатилган) утказилган қазинмалар натижалари деворий суратларга хос машҳур кашфиётлар Марказий Осиёда тасвирий санъатнинг жуда қадимий, теран илдиз отган анъаналари билан бойиганлигидан далолат беради.

Ушбу тасвирларда тематик мавзунинг бой ва ранг-баранглиги кишини ҳайратга солади; чунки уларда юқори даражада ривож топган санъатга хос халқ ижодиётининг мифологик, дoston-

чилик, масал, эртак, фольклорга бoй дунёси уз аксини тошган.

Амир Темур уз давридаги йирик меъморчилик обидаларининг асосий ижодкори булиб, деворий рассомчиликнинг тартиб кучини сезгани ҳолда маҳобатли деворий расмларни тиклади.

Ибн Арабшоҳ, Шарафуддин Али Яздий, Заҳрирдин Бобур уз рисоаларида Самарқанддаги Боғи Шамол, Боғи Дилкушо ва Ҳирот саройининг ҳашаматли деворий расм-безаклари ҳақида суз юритганлар. Уларда Амир Темурнинг буюклигини тараннум этиш мақсадида Соҳибқирон ва унинг сулоласи сиймолари, сарой зиёфатлари, жаҳонгирнинг ҳаёт лавҳалари, Амир Темурнинг хуштабиат ёки қаттиққўл одам сифатидаги суратлари, унинг угил неваралари, жанг пайти ҳаракатлари, шаҳар ва қалъаларни қамал қилиш тасвири, хонимлар ва аслзодалар иштирокидаги дабдабали қабуллар, олимлар билан суҳбатлар, совға-салом тақдим этиш лавҳалари, овчилик, маликалар иштирокидаги лавҳалар, давлат ишлари билан шуғулланиш дақиқалари тасвирланган(1).

Баъзан воқеалар туркум расмларда намoён булган: «Дарвоқе... унинг жасоратларини билмайдиганлар расмни уз кўзлари билан кўриб, бамисоли узлари қатнашаётгандек тасаввур этишлари мумкин»,— деб изоҳлайди Ибн Арабшоҳ.

Шундай қилиб, монументал рассомчилик Амир Темур ҳукмдорлигининг нақалар буюклигини ранг-баранг жанрларда портрет, жанг манзаралари, сарой ҳаёти тасвирланган лавҳаларда тараннум этди. Бундай расмларда саройга ҳос мулозимат ва муомала, инсон ҳулқига ҳос гузал фазилатлар, давлатни бошқаришдаги донишмандлик, олижаноблик яққол ифодасини топган.

Биографлар Пир Аҳмад Шимол номини Амир Темур ҳукмдорлиги ва ундан кейинги даврнинг машҳур мусаввирлари орасида кўпроқ тилга оладилар. Дарвоқе, Боғи Шимол саройининг деворий расмлари унинг мўйқаламига мансубдир. Ширинбека оқа (1385), Амир Темур Жоме масжиди (1404), Туман оқа мақбараларида (1405) табиат манзаралари тасвирланган расмлар қолдиғи ҳануз сақланган.

Бадийи тузилиши буйинча улар тик панно ҳолатида аке эттирилган ва бой усимликлар олами манзараларини тасвирлайди. Унда гуллаб турган кўплаб мевали дарахтлар, адл ўсган кўм-кўк сарв ва тераклар осмонга буй чўзган. Сершоҳ чинор ва қайрағочлар теласида

қушлар гужгон уйнайди. Салқин сой соҳилларида майсалар ва ранг-баранг чапгалзор. Ҳа, ушбу табиат манзаралари, кузни қувнатадиган маскан жаннатнинг гузал бир гушасидан узга жой эмас, деган фикр келади киши хаёлига. Бу эса абадиятнинг бадийи истиорасидир(3).

Ширинбека оқа мақбарасининг тоштахта панелида гуллар ва барглар тарзида парвоз қилаётган қушлар тасвирланган(3).

Улугбек расалхонасининг айрим тасвирлари ҳақида ҳам маълумотлар сақланиб қолган. Бино хусусиятига кура, осмон сайёралар, иқлимлар ва юлдуз туркумлари билан бирга тасвирланган.

Қўлэзма китобдаги миниатюра-расм Амир Темур даврида тасвирий санъатнинг деворий рассомчиликдан кейинги иккинчи йўналиши сифатида баравж ривож топган.

Маънавият ва маърифат ҳомийси булган Амир Темур турли давлатлардан қўлэзмаларни тинимсиз тулаган ва буюртириб олган, натижада жуда бой кутубхона жамлаган.

Кутубхонада уша даврдаги анъанага кура қимматбаҳо китоблар тайёрлаш ва бадийи жиҳатдан нафис безатишга ихтисослашган устахона ташкил этилган.

Шарафуддин Али Яздий ёзишича, Амир Темурнинг махсус ажойибхонасида (кунсткамера) — ноёб нарсалар сақланадиган жойда — ажиб буюмлар орасида Манийянинг бир неча нусхадаги «Аржанг» машҳур расмлар альбоми ҳам булган. XV аср Самарқанд мусаввирлари қадимий манихей рассомчилигининг ушбу машҳур намуналари билан таниш булишган. Урта Шарқда «Аржанг» суратлари рассомчилик санъати камолотининг юксак рамзи сифатида машҳур булган ҳолла маҳаллий Самарқанд усталарининг ижодий изланишларига кўмакдош булган.

Ибн Арабшоҳ: «У куп мусаввирларга эга булган, улар орасида энг устаси Абу ал-Хайъа ҳисобланган»(4). — деб хабар беради.

Амир Темур кутубхонасининг кўли сонли мусаввирларига машҳур бағдодлик уста Абу ал-Хайъа бошчилик қилган. XIV аср мусаввирларининг таржимаи ҳолини таърифлаган Дуст Муҳаммад «Хожа Абу ал-Хайъанинг вафотидан кейин ҳамма устозлар унинг ишларига тақлид этишарди»(5) деб ёзади.

Амир Темур буюк салтанатининг барпо этилиши даврида минтақада китоб безатиш санъати узок, машаққатли ривожланиш йўлини босиб угди. XIV аср охири ва XV асрнинг биринчи ярмида у

Темурийлар даврида фан ва шеърятга қизиқини шу даражада катта эдики, Самарқандда қўлэзма кучирувчи машҳур хаттотлар муваффақият билан ва даракли иш олиб бордилар. Хаттотлар ўзиниҳат борасида бир-биридан узинарди. Қўлэзмаларни рассомлар чизган расмлар билан безатиш ва матини нақш-лаш ҳамда миниатюралар билан безатишда ҳукмдорлар ва сарой аъёнлари кўплаб дўюртмалар бершарди. Самарқандда хаттотлик санъатининг ажойиб обидаларини қолдирган машҳур хаттотлар Абдураҳмон Хорумий ва унинг икки угли тишарди.

И.Н.Леонтов

АМИРТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚУШГАН ҲИССАСИ

бир неча бадний марказларда — Самарқанд, Ҳирот, Бағдод, Шероз, Табриз, Язда жамланган эди.

Бироқ турли миниатюра рассомчилиги мактаблари орасидаги алоқалар тасодифий ва чекланган бўлган. Амир Темур марказлашган давлат барпо этганидан кейин Самарқанд, Ҳирот, Шероз, Бағдод мактаблари орасидаги алоқалар, айниқса, XV аср бошларида жонланди. Усталарнинг янги пойтахтга кучиб келтирилиши, амалий ва ижодий фикр алмашиш бадний фикрнинг бойишига ва, айниқса XV асрнинг биринчи ярми — XVI асрда миниатюра рассомчилигидаги бадний воситаларнинг юксалишига олиб келди.

Шоҳрухнинг угли Иброҳим Султон Шерозда бадний устахона барпо этиб, унда ишлашга Бағдод ва Табриздан машҳур усталарни жалб этди. Шунинг натижасида XIV аср охиридан қатъий яссиллик тизимига таянган Шероз мактаби табриз-бағдод мактабларининг кучли таъсирини берилди.

Бойсункурнинг Ҳирот кутубхонаси учун Шерозда 1420 йили бажарилган «Шеъринят анталогияси» бағдод услубининг тулиқ сиқиб чиқарилгани ва яссиллик, кичик шакллик ҳолатидаги Шероз миниатюра анъаналари ҳақида далолат беради.

XV аср бошларида Низомийнинг «Хамса» си ва Фирдавсийнинг «Шоҳнома» си Шероз мусаввирлари орасида энг машҳур асарлар бўлган. Тасвирлаш учун танланган мавзулар инсоннинг маънавий ҳаётидаги долзарб мавзулар ёки кундалик реал ҳаёт мавзулари эди.

Низомий «Хамса»сида куп учрайдиган миниатюра мавзулари орасида «Фарҳоднинг қоядан анҳор утказиши», «Мажнун саҳрода ҳайвонлар орасида», «Баҳромнинг аждар билан туқнашуви», «Искандар қаланлар ҳузурда» ва бошқа мавзулар бор эди.

Самарқанд Урга Шарқда қадимдан йирик маърифат ва маданият марказларидан бири бўлган. Араб олми Ибн ан-Надим узининг «Фихристул-улум» асарида шундай ёзган: «Араблар 706 йили Самарқандга келиб, улар ҳалигача учратмаган қоғоз ишлаб чиқариш устахоналарини куриб, ҳайрон бўлишган». Афтидан, Самарқанд Мовароуннаҳрда китоб безаш ва миниатюра соҳасида йирик марказлардан бири бўлган. Чунинчи, Самарқанд маданий ҳаёти узига хос бўлиб, худди шу ерда қоғоз ишлаб чиқариш сири Хитойга утган. X асрга доир манбаларнинг бу ҳақдаги маълумотларига қура, бу ердан қоғоз «бутун дунё

мамлакатларига тарқатилган». Самарқанд қоғозининг киройи юксак сифати унга шон-шухрат келтирди.

Мақдсий чет мамлакатларга чиқарилган самарқанд қоғози «мислсиздир», деган эди. XI аср Урга Осий ва Хуросон шоирлари машҳур Самарқанд қоғоз устахоналарини уз шеърларида таърифлашган. Бу борада Бобур: «Дунёдаги энг яхши қоғоз Самарқанддан олинади», — дея қайд қилган эди. Қоғоз ишлаб чиқариш кейинчалик Самарқанддан Бухоро, Гурганч, Марв, Шош, Термиз, Ҳирот каби купгина маданият марказларига угди.

XI аср бошларида саёҳатчилар Самарқандни бозорлар ва кутубхоналарга бой шаҳар деб таърифлашган. Уша даврда қоғоз мислсиз миқдорда қулёзма китоблар тайёрлашга имкон яратди.

Амир Темур замонасида расмий қулёмалар безатилишига оид маълумотлар ҳалигача қайд қилинмаган. Лекин, монументал рассомчиликка ухшаш расмий миниатюра санъати муҳим урин туганлиги учун, шубҳасиз, сарой мусаввирлари Амир Темур сиймосини портретда абадийлаштиришлари лозим эди. XV асрга оид бир неча қулёмала композиция қисми сифатида портрет — расмлар сақланиб қолган.

Уларда Амир Темур табиат кучоғида, чаманзорларда, байрам тантаналарида уз мулозимлари орасида тасвирланган.

XV аср бошларида Самарқандда жанг манзараларига оид «Шаҳар девори яқинидаги жанг» ва «Тоғда шоҳови» миниатюралари бажарилган эди. «Шаҳар девори яқинидаги жанг» Темур девонининг ҳужжатлар жидди намунаси ичига киритилган (Йилдиз кутубхонаси, Истанбул). Унда баланд, учли пагожара, миноралар ва кунгурали қалъа девори тасвирланган. Олдинда девор яқинида икки гуруҳ қаттиқ жанг қияпти. Лекин унда аскарлар эмас, балки бир хил қиёфали шаҳар фуқаролари тасвирланган. Марказий минорадан камон отилмоқда, ҳужум қилаётганлар бошига тошлар улоқтирилмоқда. Мулофаага Халил Султон кумондонлик қилмоқда (унинг номи расмга майда ҳарфда ёзилган). Камал деворидаги кузатувчиларнинг бошларида туркий қайтарма кулоҳлари, айримлар салла ураган.

Ҳужумчилар марказида тош, таёқ, найза билан қизгин жанг кетаяпти. Бинобарин, расм уша даврга оид одатдаги галаённи бостиришни акс эттирган. Ушбу расмда Халил Султоннинг галаённи бостириш ташкилотчиси сифатидаги тасвири у ҳукмдорлик қилган

давр (1405—1409) заруратидан келиб чиққан.

Расм ижроси унинг тажрибали рассом мўйқаламига мансублигидан далолат беради.

«Тоғда шоҳови» динтихи (икки шакли расм) Жомийнинг «Олтин занжир» достони асосида ишланган бўлиб, унда тоғ оралигидаги мансабдор суворийлар ҳашаматли овининг таъсирчан ва жушқин лавҳаси тасвирланган.

Жирга ичида ярим ҳалқа тарзида занжирбанд қаторда турган ов жиргачилари, мулозимлар ва товачилар, жигарранг-бинафшаранг тепаликлар орасида отларда елиб бораётган, бир неча ёш суворийлар тула ҳалқаларда саросимага тушган охулар, тоғ қучқорлари, қоплонлар, тунғизларни отаётган овчилар тасвирланган.

Камонлар таранг тортилган, шиддатли найзалар ҳайвонларнинг семиз биқинларига санчилган. Узоқдаги тоғ манзаралари буғиқ рангларда шартли равишда (қуюқ-яшил, кук-жигарранг, тўққизил туслар устуворлик қилади) берилганки, улар қаҳрамонона-романтик довжораклик ва овчилик эҳтироси сифати қабул қилинади. Жирганинг унғ томонида байроқдор узининг фахрий байроғини кутариб турибди, созандалар карнайлар журнавозлигида нағма қиляптилар.

Байроқда Самарқанд ҳукмдорининг тамғаси — чарақлаган қуёш нури тарзидаги шер тасвири. Маълумки, бу тамга Амир Темур томонидан қабул қилинган бўлиб, кейин Халил Султон ва Мирзо Улуғбеклар даврида ҳам сақланган. Бинобарин, машҳур овчилар орасида Амир Темур меросхўрлари — Халил Султон ва Улуғбеклар тасвирланган. Суворийлар отда слиб бораётган ёввойи ҳайвонларга уқ узоқда, орқада кузатувчилар тасвирланган. Ушбу динтих XV асрда Афросиёб сугд деворий расмлари сугд анъаналари сақланганлигидан далолат беради.

Расмнинг айрим рамзий тафсилотлари (дарахтдаги илон, осмондаги оқ ва қора булутлар, айиқ қоплонга қарата боши узра тош кутаргани), ушбу лавҳа дунёвий маънодан ташқари, тасаввуфий маънога ҳам эга бўлиши мумкинлигидан далолат беради. Маълумотларга қура, ушбу миниатюра Самарқандда 1405—1415 йиллар орасида шаклланган мусаввир томонидан бажарилган.

Улуғбек ҳукмронлиги даврида диққатга сазовор ранг тасвирли қулёзмалар яратилди: 1) Абдурахмон Суфийнинг «Сувар ал-кавокиб ас-Сабиता» («Турғин

юлдузлар китоби») номли астрономик рисоласи (Париж. Миллий кутубхона), унинг экелибрис (тамга) ва колофониди (хотима) Улуғбек исми сақланган; 2) қулёзмадаги алоҳида миниатюрада Улуғбекнинг лочин билан бог сайри тасвирланган.

Бинонинг йиғма-синчли юқори қисмида Улуғбекнинг савлат билан утиргани тасвирланган ва бино пештоқида унинг исми курсатилган ёзув сақланган: «Буюк султон, Улуғбек Гурагоний, унинг ҳукмдорлигига шарафлар бўлсун» (Тупқопи саройи, Истанбул); 3) Низомийнинг «Хамса»си нусхаси, 18 та миниатюра билан (Тупқопи саройи, Истанбул, Н-786).

Улуғбекнинг талаби асосида рангли тасвирланган ас-Суфийнинг астрономик рисоласи — «Турғун юлдузлар китоби» 1437 йили қайтадан кучирилган. Миниатюралардаги расмлар илмий чизмалар ва бирланма услубида. Уларда юлдузлар туркуми осмон гумбазида тасвирланган.

Ҳар бир юлдуз туркумининг харитаси график тарзда бажарилган қиёфа асосида берилган: Ромий — камон тортиб турувчи уқчи; Тарози — тароз; Ҳамал, Шужоъ, Катта ва Кичик Айиқ — ҳаётинг ёки фаройиб ҳайвонлар курнишида тасвирланган.

Лекин ушбу шаклларда тасвирланган расмлар ас-Суфий нусхасининг XIII—XIV асрлардаги арабий ва форсий расмларидан фарқ қилади. Уст-боши оддий оёқяланг шаҳсларнинг тирак халқчил қиёфаси диққатни жалб этади. Уларнинг настик бақувват буйи, туркийлашган юзи, уст-боши Туркистон заминига мансублигини курсатади(6). Ушбу расмлар илгичка чизиқчалар услубида енгил бўёқлар билан безатилган.

Улуғбекнинг оила аъзолари ва мулозимлари билан қуш овидаги портретги ҳудуд миниатюра рассомчилигининг подир тарихий ҳужжати ҳисобланади. Миниатюрада мулозамат тантанавор ифодаланган. Афтидан, бу динтих тарзида бўлган, унинг чап қисми сақланиб қолмаган.

Варақ марказида тахтиравон устида шарқона тарзда утирган подшоҳнинг йириклаштирилган ёлғиз гавдаси кузга ташланди. У катта гиламда утирибди, унинг жилдий, лекин башанг қорамтир кийими тасвири тўлдирган. Унинг қиёфасидан иззатнафелилик ва айни вақтда хотиржамлик уфуриб турибди. Хушқомадлиги, нафис қуллари, нозик панжалари подшоҳнинг хушмуомалалигидан, нозик лилтигидан далолат беради. Варақнинг унғ томонида (Улуғбекдан чапда) унинг

Бори-бора чўқур билмларга эга бўлиш ва уст-боши мутаазам зур бериб итлаш натижасида Улуғбек қуллаб тамондошларидан ўзиб, уққан эҳтига эга бўлди. Шундан қилиб, асосан аждодларининг — Маркази Осий қадимги халқларининг маданият мероси Улуғбек учун маънавий озуқа бўлди.

Т.Н.Кору-Ниезуи

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚУШГАН ҲИССАСИ

мулозимлари, яқинлари, ҳарамдаги аёллар, икки угли, қушчилари, хизматкорлари адаб доирасида тартиб билан жойлашган.

Хотинлари муғуллар андозасига қура кенг либосларда, баланд бош кийимларида тасвирланган.

Маликаларнинг узига хос бош кийими, елкага тушган жиҳоз (убрус), жига билан уралган кенроқ либослари Амир Темур даври аслзодаларига хосдир. Уларни Улуғбек даврида Самарқандда тиқиш давом этган. Ушбу даврда Ҳирот ва Шерозда уларни эрдан чиқариб юборган эдилар. Шунинг учун ҳам ушбу шаҳарлар миниатюра мактабларида бу либослар учрамайди.

Купгина эркаклар туркий қайгарма кенг қора ёқали либосларда тасвирланганлар. Жамоа қизиқарли ордан олдин табиат кучоғида майсазорда хушмаққадам оляпти. Бу миниатюра асрлар оша подшоҳнинг (сарой портретлари жанрига оид) қиёфасини тасвирлабгина қолмай, балки унинг ҳақиқий чехрасини аълоларга етказди.

Марказий Осиё одағига қура, калта қилиб қирқилган қуюқ соқол, нафис лаб қийини, яримойга ухшаш ёйсимон қошлари ёқимли тасвирланган. Миниатюрада сарой аслзодалари ва хизматчиларнинг бевосята табиат қўйнидаги жонли алоқаси тасвирланганини таъкидлаш керак. Персонажлар — хизматкорлар ва хотинлар жонли ҳаракатда суҳбаг жараёнида равшан ифодаланган.

Низомий «Ҳамса»сининг теран, мазмундор, қаҳрамонларнинг мафтунок завқ билан руҳланган сюжетлари куплаб батакрор миниатюраларнинг яратилишига сабаб бўлди.

Низомий «Ҳамса»сининг бир нусхаси Улуғбекнинг ҳукмдорлиги даврига мансубдир. Нақшинкор-тасвирий композициянинг бошланғич варақасида медальонлар, парилар қулларида жингалак булутлар билан тасвирланган. Ёзувда шундай дейилган: «Ушбу китоб нймон ҳомийси булмиш Улуғбек Гурагонийнинг ҳукмдорлигида қайта кучирилган, унинг ҳукмдорлиги абадий бўлсин» (1446—1447). Нусханинг колофононида Хожа Юсуфшоҳнинг исми, марҳум Амир Миран ат-Табризий угиллари: котиб Али ибн Искандар Куҳистоний, наққош ва тасвирчи Султон Али ал-Бовардий (Туркманистоннинг Қашқар яқинидаги Обивардан) исмлари ҳам ёзилган.

Қулёзмани текшириб чиққан олимларнинг фикрича, нусхадаги 18 миниатюрани иккита тасвирчи бажарган: унинг

14 таси Султон Алига тегишли, қолган тўрттасини номаълум мусаввир ишлаган. Ушбу туркумнинг асосий тасвирчиси ижодий диапазон кенг, турли наққошлик ва тасвирий безатиш усулларини ушлаштирган уста қиёфасида гавдаланади.

Султон Алига таъсирчан композицион куришишлар ва фикрлар хосдир. Мусаввирнинг табиат манзараси рангига мойиллиги туфайли манзара жонли чиққан.

Мусаввир лавҳа ечимини ранг-баранг курсатган. Айрим миниатюраларда бир қабза йирик гуллаган майсалар ер бағрида ёйилган, бошқаларида эса геометрик тур буйича тақсимланган ва уфқи қисқартирилган.

Сершоҳ дарахт ёрқин очиқ рангларда расмининг текислигини сақлаган ҳолда янги чизиқча билан тарақлаган. Оламларнинг шакллари йирик, бир—мунча мувозанатли ва сатмоқли. Тилла рангнинг сероблиги иссиқ кундан яйраш таассуротини беради («Хусрав чумилаётган Ширинни кўради»)(7).

Иккинчи рассомнинг асари енгил, кескин сурагча, колорити биринчи миниатюрачининг ёрқин колоритига қараганда майин. Иккинчи мусаввирнинг услуби Ҳирот рассомчилигига яқин, ҳолбуки ал-Бевардий композициялари анча узгачадир. Бу қулёзма Самарқандда ёки Мовароуннаҳрнинг бошқа бирор шаҳарида бажарилган бўлиши мумкин.

Келтирилган миниатюралар тавенфи улар XV асрнинг биринчи ярмидаги Шероз ва Ҳирот миниатюра мактабларига яқинлигига қарамай, узининг махсус манзарали куришишлари билан ажралиб туришини курсатади.

Уларга узига хос декоративлик, бадний фикрнинг дундалиги, композиция унсурлари нақшининг йириклаштирилганлиги, кампақшлик, композиция куришишидаги батартиблик, маконининг симметрик-яссидлик тамойиллари асосида ташкил қилинганлиги, вазмишлик хосдир. Ана шу миниатюралар Самарқандда Улуғбек даврида миниатюра санъати юқори даражада ривож топганидан далолат беради.

1420 йилдан бошлаб Ҳирот балиий маркази ривож топади. Алишер Навоий «Мажолисун нафоес» асарида Бойсунқурнинг кенг қуламаги ҳомийлик фаолияти ҳақида жумладан шундай деган эди: «Унинг ғамхурлиги туфайли купгина ноёб хаттоғлар, мусаввирлар, созанда ва хонандалар етишиб чиқишган, билмам, бирорга бошқа ҳукмдор даврида улар пайдо бўлармикан»(8).

Фарзандлар, қарин дошлар, ёру биродарлар, қушилар ва мен билан бир вақтлар дустлик қилган барча одамларни давлату неъмат мартабасига эришганида унутмадинг, (моя мулк, нақд мул билан) ҳақларини адо этдим. Уз фарзандларим, қовму қариндошларимдан қариндошлик меҳрини узмадим. Улардан нараво иш тутган бўлса, дарҳол (қул-обелинг) бўлиб, ҳақларини бунрдим. Ҳар қилми (турки-турлушнинг расти баландларида) турли ишлар билан синаб бўлиб олдим ва уларга шунга яраша муомала қилдим. Ҳаётнинг куп иссиқ совуғини куриб, улардан сабоқ олиб, тажрибани оширдим. Шунинг учун дусту дустман билан келишиб яшадим.

«Темур тузуклари».

Шаҳарда жушқин маънавий ҳаёт ҳукм сураб, катта қурилишлар борар эди. Ҳирот XV асрнинг биринчи ярмида хусусан Бойсунқурнинг сарой кутубхонаси билан машҳур бўлди. Ҳиротга бошқа шаҳарлардан ҳам кўпгина хаттотлар, наққошлар, мусаввирлар ва бошқалар келтирилган. Жумладан, Бойсунқур фармони билан Ҳиротга Табриздан уста Саидий Аҳмад Наққош, Хужа Мусаввир ва муқовачи Қавомилдин Табризий келтирилган. Устахона бошқарувига машҳур хаттот Фаридилдин Жаъфар Табризий қўйилган эди.

Бу ерда кейинчалик турли мактаблар усталарининг узаро муносабати натижаси улароқ Ҳирот рассомчилик мактаби услуби яратилди.

Ҳирот миниатюрасида XV аср иккинчи ярми — XVI асрларда учрайдиган айрим мавзулар уз ифодасини топган. Булар севишганлар висоли, ҳукмдор қабулида сарой тасвирининг композицион қиёфаси, ов манзараси ва жанглар, тўқ-нашувлардир.

Шарафуддин Али Яздий «Зафарнома» қулёзмаси устида энди иш бошлаган вақтда унга ишланган миниатюра-лар илк эскизда бажарилган эди.

55 varaқдаги миниатюрада Амир Темури лашкарининг жангга тайёрланиши, жанглари изчиллиги тасвирланган.

Ана шу моҳирона ишланган кўп-шакли лавҳада жанг анжомлари билан қуролланган оломон, ярқироқ қурол ва темир қалпоқ кийган чавандозлар, улар орасида ҳурмат соябони остида турган Амир Темури, жангчиларнинг тоғ оралигидаги тор йулдан ўтиши тасвирланган. Шижаотли жангчилар қиличларини даст кўтариб ва камонларини тортиб олди-га интиломқдалар.

Усталар билан яратилган композиция ва катта шакл удуворлик касб этиб, узига хос фикрловчи моҳир рассомнинг истеъдодини яққол ифодалаб турибди.

Темурийлар миниатюраси Ҳиротда бу сулоланинг сунгги ҳукмдори Ҳусайн Бойқаро ҳокимлиги ва унинг беназир вазири Алишер Навоий фаолият олиб борган вақтда юксак ривож топди.

Бобурнинг ёзишича: «Султон Ҳусайн Мирзо даври ажиб даврдир». Хуросон, айниқса, Ҳирот олимлар, бетакрор ижодкорлар билан гавжум бўлган. Ҳар бир киши муайян ҳунармандчилик билан шуғулланган, уз мақсади ва иштиёқи билан камолоғ сари интилган (9).

Миниатюра рассомчилиги бу даврга келиб янги рассомчилик мактабларини бунёд этди, бадийётни ривожлантирди, ижодий изланишларга тула мураккаб

йўлни босиб ўтиб, ижодий тажрибаларини ошира борди. Рассомчилик мактаблари узаро алоқада, таъсирда бўлиб, Урта Шарқ миниатюрасининг нодир намуналарини яратишга ҳар бири уз улушини қўшди.

XV асрнинг иккинчи ярмида Ҳирот миниатюра санъати эришган ютуқларини мукаммаллаштирди. Бу даврда Ҳиротда забардаст усталар — Мирак Наққош, Беҳзод, Муҳаммад Наққош, Шоҳ Музаффар, Қосими Али ва бошқа истеъдодли намоёндалар фаолият олиб борди.

Бу даврнинг донги чиққан, дил билан ишланган расмлари орасида Низомий, Хусрав Деҳлавий ва Алишер Навоийларнинг «Хамса»лари ҳамда Саъдийнинг «Гулистон» ва «Бустон» асарларидаги расмлар эътиборга лойиқ. Шунингдек, «Хамса»дан XV асрнинг биринчи ярмида миниатюра санъати учун сюжетлар (мавзулар) танлаб олинган.

«Лайли ва Мажнун», «Хусрав ва Ширин», «Фарҳод ва Ширин» дostonлари кўлаб расмлар билан безатилгандир. Расмларда тасвирланган лавҳалар ичида «Лайли ва Мажнун саҳрода», «Лайли ва Мажнун мактабда», «Ширин ва Фарҳод анҳор буйида», «Баҳром Гур аждаҳо билан курашда», «Баҳром Гур етти гузал шийпонида» ва бошқалар бор.

Саъдий асарларида «Сурия подшоҳининг дарवेशлар билан суҳбаги», «Дарवेशлар рақси», «Доро подшоҳ чупонлар орасида» лавҳалари кўпгина расмлар билан безатилган.

Беҳзод ижоди миниатюра санъатининг кейинги ривожига, у Урта Шарқда тасвирий санъат бўлиб қолишга кўчли рағбат берди. Мумтоз тарихчи Хондамир Беҳзод 23 ёшидаёқ уз устози Мирак Наққош ижодиётининг давомчиси, етакчи миниатюрачи — рассом бўлиб етишганини такидлайди. У қулёзмаларни безатадиган сарой бадийи устахонасига раҳбарлик қилган.

Беҳзод ҳаётигидаёқ «аср мужизаси», «уз даврининг чуққиси» сифатларини олган. Унинг асарлари камолоғ чуққиси деб баҳоланган. Беҳзод мероси жуда бой. Замондошлари «у донм ўзи билан ажойиб расмлар олиб юргандини» таъкидлаган. Беҳзод асарлари Қоҳирадаги миллий кутубхонада, Нью-Йоркдаги Метрополитен музейида, Санкт-Петербургдаги оммавий кутубхоналарда ва бошқа жойларда ҳануз томошабинларни маҳлиё этмоқда.

Ҳиротдаги барча мусаввирлар каби Беҳзод ҳам турли жанрларда — лирик, ҳаётӣ, жанг манзаралари, маиший ва

Шайх Арабшоҳ Амир Темурнинг рассом ва ҳунармандларга, шунингдек унинг ҳомийлиги остида келишни хоҳлаганлар узун у белгилаган юксак маҳорат андозасига қаттиқ боғлиқ қолганлигини таъкидлаб ўтди. У шаҳарда ва амрлар хидмати уриқ оладилар деб ишонди ва барча широк музоамон марказларидан мухталам уз ҳузурига туплаган рассом ва ҳунармандларни тасарруфига олди.

Саид Жамолiddин

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚУШГАН ҲИССАСИ

ҳатто ҳали мурғак портрет жанрида ҳам ижод қилди.

XV асрнинг иккинчи ярмида Ҳирот миннатураси, шу асрнинг биринчи ярмида барча миннатура мактабларида қонунийлашган мукаммал композициявий шакллари қўллаш асосида, бу санъатга уз тузатиш ва янгиликларини киритди.

Ҳирот мусаввирлари миннатуранинг шартли чегараси доирасида маконнинг ҳаёлий теранлиги ва ҳажмиёлигини ривожлантиришга интиланлар. Бунга Беҳзод пейзаж воситаларини жойлаштириш, меъморчилик режаси, бой, тухумсимон, ярим тухумсимон доира, диагональ бўйича фигураларни жойлаштириш воситасида эришди.

Аниқ чизилган шакл жуда позик, нафис расм билан уйғунлашиб, тасвирий фикр негизини ташкил этади. Нозик рафслар жилосида бажарилган меъморчилик иншоотларида кўзи қамаштирувчи тилланинг кўп қўлланилиши, нақшнокор безатилиши, ҳашаматлиги — буларнинг барчаси композициянинг лабалабиллиги ҳақида тасаввур ҳосил қилади.

Миннатура санъати ривожининг етуклиги пейзаж жанрида моҳирона курсатилган, табиат гўзаллиги жозибадор тасвирланган.

Пейзажларда курсатилган ниҳоллару улкан кум-кўк ёки қизғиш баргли чинорлар доимий яшил адил сарвлар билан ёнма-ён тасвирланган.

Пейзаж ҳусусияти мазмунга мос ҳолда узғариб борали: фожиаги лавҳаларда қуриган дарахтларнинг қуруқ танаси, кесилган дарахт тункалари тасвири пайдо бўлади. Лирик-индиана мавзули лавҳаларда эртақона чиройли устан буталар ёки нафосат билан яратилган рангли манзаралар уз аксини топган.

Беҳзод қонунлаштирилган усулларни такрорлашдан ва уларни узгарттиришдан, бой тасвирий воситаларнинг захираларидан фойдаланишдан қониқмас эди. У доим мукаммал тасвирчан лавҳалар яратиш усулларини, мавзу счимларини, уларнинг узаро алоқаларини ифодалашда уз усулини топшига интилди ва изланди.

Мусаввир узининг ҳаётга бўлган жуда кенг қарашини, унинг ҳар хил қуринилларини чуқур ҳис этишини намоён қилди. Унинг ижоди — ақлий, шахсий ҳаётий тажриба, дунёқараш ва давр нафасини сезиш, мусаввирлар зеҳни ва унинг зийраклигининг ҳамоҳанг уйғунлигидан иборатдир.

Темурийлар салтанатининг барча

мактабларидаги миннатуралар тематикасининг умумий гоёвий йўналиши ҳақида тапирганда (ҳар бирининг ўзига ҳослигини назарда тутган ҳолда), шунини таъкидлаш лозимки, уларда тарихан икки воқеа бир вақтда содир бўлган. Бу — Амур Темур ва Темурийларнинг тарих саҳнасида чиқиши ва иелом минтақасида муҳим маънавий оқим — тасаввуф (бошланғич даври — VIII аср) фалсафий назариясининг тугал шаклланиши.

Бу Ҳаққа етиш ва мукаммал жамият тузишнинг бу воситаси комил инсонни етиштиришни мақсад қилиб қўйган. Темурийлар даврида минтақада, кўп асратларни бошидан кечирган ва, ниҳоят, давлат ўзлигини яратинга киришганлар учун энг зарурий масалалардан бири ҳаётни барча ижтимоий даражаларда тасаввуф таълимотига таянган ҳолда ҳаққоний ташкил этиш эди.

Бунда бекаму куст ҳукмдор масаласи урта аср жамиятидаги туруҳларнинг табақа моҳиятига кура бош масала аҳамиятига эга эди. Ҳукмдор — давлатнинг биринчи шахси, халқнинг хотиржамлиги унинг фаолиятига боғлиқ.

Миннатураларда адабий тимсоллардан сунг подшоҳларни олқишлаш, расмий ҳолатлар ва зиёфат тантаналари лавҳаларидан, жанг, ов, табиат кўчонида дам олиш ва бошқа лавҳалардан ташқари подшоҳ учун зарур лавҳалар — халқнинг доно раҳбари (чупони) бўлиши, ҳаққонийлик ва сажийлик ҳомийси бўлиши, халқ фаровонлигини кузлаши, аҳolini душман ҳужумдан мудоффа қилиш ҳақида тинмай уйлаши, душмандон халқни ҳимоя қилиши лавҳалари эътиборни жалб этади.

Зеро, халқ бундай подшоҳни қўллаб-қувватлайди, унинг ҳимоясида халқ тинч яшай олади ва, аксинча, халқ қонхўр, золим подшоҳлардан юз угириши мумкин («Нўшрвон ва унинг вазири ҳақида зарбулмасал», «Султон Санжар ва кампир ҳақида рамзий ҳикоя», «Золим ва алодатли чол ҳақида зарбулмасал», «Мисрликлар Искандардан сўрайди» ва бошқалар).

Бунда подшоҳнинг оқил, доно, тadbирли бўлиши зарурлиги ҳақидаги фикр алоҳида таъкидлаб утилган, чунки у қизиқувчанлиги ва илмга интилиши билан уз замонасининг буюк донишмандлари орасида тенг мулоқотла була олиши мумкин («Искандарнинг етти донишманд билан махфий сўхбатлашиши», «Искандарнинг денгиздаги саёҳати», «Искандар Аристотел ва Платонларнинг мулоқотида қатнашгани» ва бошқалар).

Бу миниатюралар туркумнинг маъно йуналиши тасаввуфнинг қомиллик йулида «турт мақом»га эришиш: хайрли сузлар, сахий иш, яхши ҳулқ, билим сингарни асосий талабларига жавоб берди.

Темурийлар сулоласининг ҳукмдорларидан булган Ҳусайн Бойқаро вафотидан сунг миниатюра рассомчилиги тарихидаги туллаб-яшнаш даври тугалди. Марказий Осиё миниатюра рассомчилиги мактаби Яқин ва Урта Шарқда

ушбу санъат турининг тарихий ривожланишининг сунгида мислсиз ҳисса қушди ва унинг келгуси йулини белгилаб берди. Темурийлар миниатюраси узининг ижобий изланишлари ва ютуқлари, мактаблари билан Марказий Осиё минтақавий санъати тарихида ажойиб из қолдирди. Мукаммалликни излаб топишга интиланг истеъдодли, меҳнатсевар усталари томонидан яратилган ишлари билан жаҳон мумтоз санъатининг олтин хазинасидан муносиб урин олган.

Муסיқа

Амир Темур ва Темурийлар даврини, муболагасиз, нафақат узбек халқининг, балки бүгун Яқин ва Урта Шарқ элларининг муסיқа санъати жадал равнақ топган, қомолот чуққисига эришган, чинакам Уйғониш даври булган дейиш мумкин. Зеро, бу халқлар ягона давлатни ташкил этиб, узаро самарали маданий алоқалар урнатибгина қолмай, айни вақтда Осиё ва Европанинг энг йирик мамлакатлари билан ҳам маънавий боғланиш имкониятига эга булганлар.

Темурийлар сулоласи ҳукмрончилиги даврида хонанда ва созандалар расмий-дипломатик, ҳарбий ва бошқа тантаналарнинг доимий қатнашчиларига айланган. Халқ томошалари, оммавий байрамлар уларсиз утмас эди. Бу эса, уз навбатида, муסיқанинг бошқа санъатлар қаторидан муҳим урин эгаллашни таъминлади.

Манбаларда келтирилишича, узбек халқ муסיқаси қатори ҳарбий-расмий муסיқа турлари, мумтоз мақом санъати, минтақанинг бошқа туркий ҳамда арабзабон, форсийзабон халқларининг муסיқавий фольклори ривож топди. Энг муҳими, муסיқий анжомлар жасорат ва мардлик тимсолларига айланди.

«Амр қилдимки, — деб ёзди Амир Темур уз «Тузуқлар»ида, — қайси бир амир бирон мамлакатни фатҳ этса, ё ганим лашкарини етса, уни уч нарса билан мумтоз қилсинлар: (биринчиси) фахрли хитоб, туғ ва ногора бериб, уни баҳодир деб атасинлар» (1).

Мазкур манбанинг яна бир булими, Амир Темурнинг халқ чолғу асбобларига булган муносабатини айниқса яққол намоён қилади: «Амр қилдимки, ун икки катта амирларнинг ҳар бирига битта байроқ (алам) ва бир ногора берилсин. Амир ул-умарога бай-

роқ ва ногора, туман туғи ва чортуғ тақдим этсинлар. Мингбошига эса бир туғ ва қарнай (пафир) берсинлар. Юзбоши ва унбошига биттадан катта ногора (табал) берсинлар. Аймоқларнинг амирларига булса, биттадан бурғу тақдим этсинлар. Турт беллар бегининг ҳар бирига биттадан байроқ, ногора, чортуғ ва бурғу берсинлар» (2).

Қизиги шундаки, Соҳибқирон фикрига биноан оддий халқ орасида кенг тарқалган миллий чолғу асбобларимиз қонуний равишда ҳоким ва лашкарбошиларнинг ижтимоий ва ҳарбий мавқеини белгилаб берувчи тимсолга айланди.

Амир Темур даврига хос булган маънавий кутаринкилик муסיқа санъатининг деярли барча жабҳалари учун кенг имконият туғдириб берди: созандалик ва хонандалик, муסיқа таълими, бастакорлик ижоди, муסיқа илми қомол топди. Асрлар қаърида шаклланган анъанавий «устоз-шогирд» таълим тизими кенг қулоч ёзди.

Уз моҳиятига кура, том маънодаги Уйғониш ҳаракатини яратган бу жараён нафақат Амир Темур салтанатининг пойтахти Самарқандда, балки унинг авлодлари Шоҳрух, Улуғбек, Ҳусайн Бойқаро, Бобур ва бошқалар давридаги Бухоро, Хева, Китоб, Балх, Кобул шаҳарларида ҳам қизғин кечди.

Урта асрлар анъанаси шаҳар аҳолисининг касб-корига кура, жамоа (маҳалла) булиб яшашни тақозо этар эди. Халқ ичида танилган санъаткорлар ҳокимлар фармонида кура ёки узига қулайлик яратиш мақсадида касбдошлари билан жамоа булиб яшашни афзал қулар эдилар. Шунга биноан «хонандалар мавзеси», «созандалар маҳалласи», «бастакорлар кучаси» жорий этилди. Бу касб соҳибларининг алоҳида обрӯ ва нуфузга сазовор булганлари атрофида, махсус ижод, иж-

... Амир Темур ҳукмрончилиги, шак-ишқасаси, Оксинге нариги томонидаги муъжаз ер учун ажойиб даврини ташкил этди ва туркий халққа шундай қуёш ато этдики, унинг нурларидан бугунги кунда ҳам қуллаб қабилилар баҳраманд булмоқдалар.

Г.Вамбери

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАРНИНГ ЖАҲОН МАДАНИЯТИ РИВОЖЛАНИШИГА ҚУШГАН ҲИССАСИ

ро ва илмий мавқега эга ижодий мактаблар шаклланди.

Муסיқа устозини ҳаммадан устун куйиб, «устозлар устози», деб улуглаган Алишер Навоий узи ҳам муסיқий илмга эга булиб, бу борада муайян асарлар яратгани маълум. Унинг устози Хожа Юсуф Бурҳон уз даврининг йирик муסיқашуноси ва бастакори эди.

Бастакорлардан Абдулла Марварид, Ҳофиз Шарбатий, Паҳлавон Муҳаммад, хонандалардан Мавлоно Айний, Ҳофиз Қозоқ, созандалардан Хожа Камолиддин Удий, Али Кармал, Хожа Абдуллоҳ Садр, муסיқий рисолалар муаллифлари Жомий, Биноий, Мавлоно Салимий, Мавлоно Риёзийлар Алишер Навоийнинг энг яқин дуслари булганлар. Буларнинг ҳар бири ва бошқа қатор муסיқа санъати намояндalари хусусида батафсил маълумотлар, ижодларига тавсиф, яратган асарларига муносабат «Мажлисун-нафос» саккиз мажлисининг еттитасидан урни эгаллайди.

Аллома еттинчи мажлисида Амир Темур, Шоҳрух ва Темурийлар шажарасининг қарийб 20 авлодига (3) аниқ тавсиф берар экан, уз эътиборини мазкур шахсларнинг санъатга, илмга булган муносабатини аниқлашга қаратди.

Алишер Навоийнинг узи ҳам муסיқа ижодиётига бевосита алоқадорлигини Заҳририддин Бобур эътироф этган. Алишер Навоий нақшлар (ашула-чолғу асарлари) ҳамда пендравлар (чолғу асарлари) муаллифи булганлиги «Бобурнома»да келтирилган. Тузилиш жиҳатидан мураккаб булган бундай асарларни ярата олиш ҳодисаси нафақат Шарқ, балки Ғарб маданияти тарихида ҳам камдан-кам учрайди.

Қолаверса, ярим асрдан кейин, яъни XVI—XVII асрлар бусағасида яшаб ижод қилган олим Дарвеш Али Чангий, шу даврдаги оммабоп 24 усулдан бир қанчаси Улуғбек, 12 таси Ҳусайн Бойқаро, 7 таси эса Алишер Навоий қаламига мансуб эканлигига тувохшиқ беради.

Амир Темур ва Темурийлар даври муסיқа асбоблари турли-туманлиги ва серқирралиги билан ажралиб туради. Масалан, ул (ёғочидан фойдаланилган дарахт номига кура) сазини араблар фақат Шарққа эмас, балки Ғарбга ҳам тарқатилган (лютю, лютня ва бошқалар шу асбобдан келиб чиққан), бу даврнинг муסיқа назариясида (муסיқий рисолаларда) интервал, тетра-пен-тахордлар, товушқаторлар белгилаш учун ҳамда яккахон ва ансамбл ижрочилигида қўлланилган.

Мукамал мақом тизими ва мақом

ижрочилиги танбур асбоби билан узвий бирликда идрок этилади. Мақомларнинг чолғу булимларини якканавоз ижросида ҳам, ашула булимларининг доира билан ижро этилишида ҳам танбур етакчилик қилади.

Муайян амалиётга мулжалланган чолғу-ашула ва чолғу ансамблларнинг ҳарбий, маросим, сарой тadbирлари, оилавий ва бошқа турлари одат тусига киради.

Муסיқий амалиёт бутун ижодий жараённинг шиддат билан ривожланиши, авлоддан авлодга утиб сайқаллана борган муסיқа илмининг равнақи учун алоҳида ва барчаси учун бирдай алломаларнинг майдонга келишига замин ҳозирлайди.

Амир Темур саройида машҳур муסיқачи Хожа Абдулқодир Марогий (1340—1435) ижод этгани маълум. Бу аллома умрининг кўп қисмини Амир Темур ва Темурийлар саройида утказди.

Марогийнинг муסיқачи сифатида юксак қобилиятдан хабардор булган Амир Темур 1393 йилда уни Бағлоддан Самарқандга олиб келган. Бу ерда унга ижод этиши, эрон ва туркий халқлар муסיқаларини изчил ўрганиши учун барча шароит яратилди. Амир Темур вафотидан кейин Марогий Шоҳрух, Халил Султон ва бошқа Темурийларнинг саройида хизмат қилди.

Маълумки, Марогий бастакор сифатида 200 дан ортиқ асар яратган. Улар қаторида кўп қисмли туркум асарлар, шунингдек усулларнинг янги талқинлари — «Зарб ал-фатҳ», «Чаҳор зарб», «Майатайн», мақом булимларидан «Тасниф - и Хожа Абдулқодир», «Амал-и Тарона», «Амал-и Бустон», «Амал-и Гулистон», «Амал-и Хористон» каби асарларни айтиб утиш мумкин.

Минг афсуски, бизга қадар уларнинг номларигина етиб келди.

Абдулқодир Марогийнинг муסיқа назариясига оид — «Гина ва алҳон», «Мақосил ал-алҳон», «Жавомъ ал-алҳон», «Кана ал-алҳон», «Шарҳ ал-адвор» ва бошқа тадқиқотлари маълум ва машҳурдир.

Уз салафлари (Сафиуддин Урмавий, аш-Шерозийлар) дан фарқли улароқ, Марогий усул, куй, чолғучилик муаммоларини асосли ва ҳар томонлама тадқиқ этган. Унинг асарлари XIII—XV асрлар муסיқа ижодиёти, Марказий Осиё муסיқа атамалари хусусида бой маълумот беради.

Темурийлар замонида яшаб ижод этган яна бир йирик муסיқашунос Абдурахмон Жомийдир. Маълумки, Жомий

Агар танам ситохидан бирор кимса уз илмийлигига шикоятдан хизмат қилиб, урни куйларида менга қарши қилин кутарган булса ҳам, ундай одамга нисбатан лутф-марҳаматлар курсатди. Қошимга (панох истаб) келганда, уни қадрлаб, шайхони қозондим, вафодарлиги ва ҳақиқат билан хизмат қилишига шикоятим.

«Темур тузуклари».

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

музикний асарлар ҳамда «Рисолаи му-
сиқий»нинг муаллифидир. Жомийнинг
рисоласи асосзамин назарий мазмунга
эга бўлиб, икки қисмдан иборатдир:
«Илми таълиф», «Илми-икоз».

Асарнинг биринчи бўлимида анъа-
навий равишда музиканинг келиб чи-
қиши, «мусиқа» сузининг мазмуни,
санъатларнинг бурчи каби муаммолар
ёритилади. Жомийнинг фикрига кура,
музиканинг таркибий қисмларини ур-
ганиш «янада гузал ва нафис санъат»
яратиш учун керакдир. Муаллиф уз фи-
крларини уртага ташлар экан, олдин-
ги даврлар мусиқа илми (Абу Наср Фо-
робий) ҳамда уз замондошлари тажри-
басига таянади.

Рисоланинг иккинчи қисмида уша
давр мутахассислари орасида кенг тар-
қалган усуллар батафсил ёритилган. Ри-
солада 20 дан ортиқ усуллар ҳақида
маълумот бор. Жомийнинг янги усул-
лар яратишда «чегара йўқлиги», «их-
тиёр этган киши янги усул ярата оли-
ши» ҳақидаги фикрлари айниқса қи-
зикарлидир.

Амир Темурнинг узи музиканинг
ҳис-туйғуларга таъсир имкониятлари-
дан бохабар бўлиб, амалиётда ундан
моҳирона фойдаланган.

Соҳибқирон саройда утказилган ган-
таналарда доимо музикачиларнинг иж-
росини мароқ билан тинглаб, янги яра-
тилган асарларга баҳо беришни ҳуш
куртан. Унинг бу фазилатларини мерос-
хурларидан тортиб саркардаларигача —
бутун сарой аҳли яхши билган.

Соҳибқирон ҳарбий юришларда ҳам
музикний асбобларга бўлган иҳлосини
унутмаган. Жумладан, унинг ҳарбий ама-
лиёт тарихига киритилган қатор «каш-
фиётлари» ниҳоятла қизикарлидир. Ма-
салан, муъжаз шаҳар ёки қишлоққа ҳу-
жум бошлашдан олдин, у ерга яширин
равишда қарнайчи ва ногорачилар ки-
ритилган. Эрта тонгда бехосдан бу ас-
бобларнинг янграши аҳолини довдира-
тиб, ҳарбийларга катта ёрдам берган.

Амир Темурнинг музикний асбоблар-
га бўлган меҳрини унинг ҳарбий юриш-
лари тасвирланган кўпгина миниатю-
ралар ҳам тасдиқлайди.

Темурийлар даврида, саройларнинг
бош дарвозалари тепасига маҳсус но-
гораоналар қуриш олат тусини олган,
бу ҳол мусиқа санъатига бўлган эъти-
борнинг яна бир ёрқин далилидир.
Маълумки, сарой музикний гуруҳлари-
нинг асосан қарнайчи ва ногорачилар-
дан иборат етакчиларини ҳукмдорнинг
шахсан узи тайинлар, уларни «меҳтар»
деб аташар эди.

Мазкур тудалар оммавий байрам ва
тантаналарда, масалан, Рамазон ойида
бозорларда кечаси утказиладиган удум-
ларда (бозор-и-шаб) ва ҳоказоларда
фаол қатнашарди.

Катта ва кичик чолгу тудалари Ша-
рафуддин Али Яздийнинг «Зафарно-
ма»сига, Абдурахмон Жомий, Алишер
Навий, Бобур асарларига ишланган
миниатюраларда кўп учрайди. Энг му-
ҳими, уларни умумий безак сифатида
эмас, балки фаолиятини курсатини учун
тасвирлашган.

Бизга қалар егиб келган қулёзмалар
XIV—XV аср мусиқа маданияти ҳусу-
сида бой маълумотга эга бўлиб, бу дав-
р ҳақида тулақонли таассурот ҳосил
қилиш имконини беради. Шунга кура
бу даврнинг узига хослиги унда жуш-
қин ҳаракатчанлик етакчилик қилган-
лигидадир, дейиш мумкин.

Шу билан, айнан мазкур даврда,
монументал мақомлар тизими — «Шаш-
мақом»нинг шаклланиши мантқий ни-
ҳоясига етди. Бу жараёнга, яъни «Олти
мақом» туркумининг майдонга келиши-
га адабий «Хамса»лар таъсир курсатган-
ни эҳтимолдан холи эмас.

Утган даврлар тажрибасини ижодий
узлаштириш бу икки ижодий тармоқда
бирдай намоён булди. Бунда шеърый
тупламлар учун Низомий Гапжавий
(1141—1209) ва Хусрав Деҳлавий
(1253—1325) «Хамса»лари асосзамин
булган бўлса, «Шашмақом»нинг шакл-
ланиш жараёнида мазкур «Хамса»лар
замондоши «Дувоздаҳмақом» худди шу
вазифани адо этди.

Асрлар давомида ривожланиб кел-
ган бу туркумининг бошқа бир шаклга
утиши ниҳоят даражада мураккаб ва кўп
муддат талаб этадиган жараёндир. Шун-
га кура, XII—XIII асрлар мобайнида
шаклланиган «Дувоздаҳмақом» айни Те-
мурийлар даврида узининг барқарор ку-
ринишида намоён булди. Абдулқодир
Марогий, Абдурахмон Жомий, Зайну-
лобидин Хусайний рисолалари ҳам бу-
ни тасдиқлайди.

XIV асрдан эътиборан «Шашмақом»
туркумининг шаклланиш жараёни бош-
ланди. «Дувоздаҳмақом» ҳам мустақил
равишда давом этган бўлса-да, унинг
таркибий қисмлари янги туркумда қў-
ланилди. (Бу ҳақда жадвалга қаранг).

Илк даврда «Дувоздаҳмақом» бутун
Яқин ва Урта Шарқ халқлари мадания-
тига бирдай хос булган. Темурийлар дав-
ридан бошлаб эса бу жараёнга муайян
маҳаллий хислатлар таъсир эта бошла-
ган. Натижада, яхлит тизимдан муайян
ажралган, миллий хусусиятларга эга бўл-

*Умумий тарихга оид
37 та маънада номи кел-
тирилган бир қимматли
асар Улуғбекнинг мусиқага
қизиққанлигидан далилат
беради. Унда ниҳоятда
қизиқ маълумотлар кел-
тирилади. Ушбу асарда
Улуғбек музикашунос ва
кичик ҳамда катта бў-
лушга, шодиёна, ахлоқий,
ушси равои, улуси нога-
раларида ижро этилган
бошқа мусиқа асарининг
муаллифи сифатида тас-
вирланган.*

Б.А.Ахмедов

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚУШГАН ҲИССАСИ

ган туркум асарлар шакллана бошлаган. Бирламчи тизимдан фарқли улароқ уларда тузилиш-композиция жиҳатидан ҳамда сонига кура эркинлик устувор булади. Шу алфозда 12 та араб мақоми, 12 та уйғур мақоми, 7 та эрон дастгоҳи, 7 та озарбайжон муғоми, 6 та ўзбек ва тожик мақоми юзага келди. Бу туркумлар ҳам, ўз навбатида, маҳаллий мусиқий шева таъсирида янги мукаммаг туркумлар яратилишига туртки бўлди.

Шу тарзда ўзбек заминиди Хоразм мақомлари, Фарғона — Тошкент мақом йуллари, турли-туман кўп қисмли чолғу асарлар юзага келди.

Амир Темур ва Темурийлар даврида мусиқий ижод ва ижро шиддат билан мусиқий рисола нависликка ҳам таъсир этмай қолмади. Шу даврга онд қатор рисолалар сақланиб қолган экан, улар мусиқа илмининг юқори савиясидан далолат берибгина қолмай, мусиқанинг муҳим тимсоллари тизими, органилаётган даврнинг мусиқа билан боғлиқ барча хусусиятлари ҳақида қимматли маълумот ҳозирлайди. Масалан, Зайнуллобидин Хусайний «Қонун-и илми ва амали мусиқи» рисоласида халқ чолғу асбоби — дуторни илк бор илмий таърифлайди ва унинг хотин-қизлар орасида кенг тарқалганлигини айтиб утади. Бу маълумот рус шарқшунослари В.Наливкин, М.Наливкина, Н.Остроумов, мусиқашунослар С.Векслер, Т.Визголарнинг гуё ўзбек аёлларининг

маданиятсизлиги, сарой билан халқ мусиқаси уртасида муносабат йўқлиги, рисолаларнинг мазмуни амалиёт билан боғланмаслиги... каби «концепциялари»нинг ҳақиқатта зид эканлигини кўрсатади.

Нажмиддин Кавкабий (1480—1535) — йирик олим ва мусиқачи бўлиб, икки рисола — «Рисолаи мусиқи», «Рисолаи дар баёни Дувоздаҳмақом»нинг муаллифидир. Кавкабийнинг фикрига кура, мусиқа — нафис санъат бўлиб, илоҳий сирларга эгадир. Шунинг учун уни идрок қилиш ҳаммага ҳам насиб этавермайди.

Темурийлар даври илмида мусиқани санъат тури сифатида идрок этиш тадқиқотлар куламида янги босқич бўлиб, шу давр ижод ва ижро жараёнида ҳам бирдек келди. Кавкабий куйларни таснифлаш бобида мусиқанинг мураккаб назарий муаммоларини насерий услубда ифодалаш каби кашфиётлар яратди.

Темурийлар даври мусиқа санъати бобидаги нуфузли манбалардан яна бири XVI—XVII асрларда яшаб ижод этган кўп қиррали олим Дарвиш Али Чангийининг «Тухфатус-сурур»идир. Унинг яна бир номи «Рисолаи мусиқи» (4). Ўз ичига XII аср воқелигини қамраган бу асарда даврнинг анъанавий муаммолари қатори 350 га яқин бастакор, хонанда, созанда ва уларнинг ҳомийлари ҳатто Амир Темур ва Темурийлар ҳақида қимматли маълумотлар бор.

Байрам, уйинлар, томошалар

Амир Темур ўз ҳукмронлиги даврида санъат, шу жумладан уйин ва томошаларнинг тараққий этиши учун зарур шарт-шароитлар яратди.

Амир Темур ва Темурийлар даври томоша санъати буйича махсус манбалар жуда оз. Куйида асосан турт тоифа манбага таяниб, фикр юритилади. Бир тоифаси — асосан елёсий воқеалар, жангу жадаллар таърифига бағишланган тарихий асарлар. Ҳофизи Абру, Шарафуддин Али Яздий, Ибн Арабшоҳ, Абдураззоқ Самарқандий, Мирхонд, Хонламирларнинг тадқиқотлари шулар жумласидан. Уларда баъзан санъатга оид қайдлар, далиллар учрайди.

Иккинчи тоифа манбалар воқеий ҳикоятлар, сафарномалардан иборат. Бундай манбалар орасида испан элчиси Руй Гонсалес де Клавихонинг «Самарқанддаги Амир Темур саройига саё-

ҳат кундалиги», Заҳириддин Бобурнинг «Бобурнома», Зайниддин Военифийнинг «Балоеъул вақоеъ» асарлари томоша санъатлари хусусидаги маълумотларнинг қуплиги ва ишончлиги билан алоҳида қимматга эга.

Учинчи тоифа манбалар мусаввирлар томонидан махсус ишланган ва турли хил қўлёзмаларга лавҳалар тарзида киритилган расмлардир. Уйин ва томошалар акс эттирилган бундай расмлар томоша санъати буйича манба тарзида қабул қилиниши мумкин, чунки мусаввирлар ҳатто афсонавий сюжетни акс эттираётганларида ҳам ўз давлари ва ўз тасаввурлари доирасида ижод қилдилар.

Ниҳоят, томоша санъатига оид маълумотлар шоирларнинг ижодида сочилган булади. Уларни манба сифатида қараш мумкин, зероки, шоирлар ҳам қан-

дай мавзу устида қалам тебратмасинлар, узлари яшаб турган ҳаётдан, воқеалардан, қарашлардан озиқланидилар. Бу уринда айниқса, Алишер Навоий асарларида инжудек сочилган маълумотлар инobatли ва ишонарлидир.

Манбалар орасида Хусайн Воиз Кошифийнинг «Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати» рисола-си алоҳида қимматга эга. Чунки унда маърақа ва аксар ижрочилик санъатлари, уйин ва томошалар ҳақида қизиқарли маълумотлар, назарий хулосалар берилган.

Мана шундай манбаларда сочилган маълумотларни синчиклаб териб, бири-бирига солиштириб, Амир Темур ва Темурийлар даври уйинлари ва томошаларини яхлит тасаввур қилишга, уларнинг таржиби, тур ва туркумлари, узаро муносабатлари доирасини аниқлашга ҳаракат қилинди.

Манбаларда Амир Темур ва Темурийлар давридаги давлат байрамлари муносабати билан уюштирилган сайиллар, намойиш ва томошалар ҳақида анчагина маълумотлар сақланиб қолган. Маъракаларда ҳар тоифа ижрочилар алоҳида-алоҳида, тарабхона ва хосхоналарда санъаткорларнинг аралаш гуруҳлари уз маҳоратларини намойиш этган булсалар, театрлашган сайиллар ва намойишларда минглаб ҳар хил ижрочилар қатнашган ва узаро тортишган. Хунар ва санъатни бор буйича, тулиқ намойиш этишга хизмат қилувчи бундай театрлашган намойишлар, уйинлар ва томошалар Амир Темур ҳукмронлиги даврида кенг миқёсда бошланиб, қарийб бир ярим аср мобайнида давом этиб келган.

Амир Темур Мовароуннаҳрда яшаб келган анъанани давом эттириб, узининг ҳар бир ҳарбий ғалабаси, дипломатик муваффақиятини байрам, туй билан нишонлаган, ҳар бир азиз меҳмонини зиёфат ва базм билан сийлаган. Оилавий маросимларни ҳам созанда, хонанда ва уйинчиларнинг қатта-қатта гуруҳларини жалб этган ҳолда утказишни ёқтирган. Бу даврда халқ байрамлари ҳам кенг нишонланган.

Туй ва байрамлар ҳашаматли саройларнинг кенг ички саҳлари ва айвонларида, Соҳибқироннинг, малика ва шаҳзодаларнинг боғларида ҳам утказилган, албатта. Аммо аксарият ҳолларда шаҳар майдонларида, регистонларда, табиат қуйнида — яйловларда, дарё ва анҳорларнинг соҳилларида, маҳсус сайилгоҳларда утказилган. Бунга сабаб шуки, туй ва байрамларда

олднй фуқароларгина эмас, минглаб аскарлар, уларнинг оилалари, шунингдек, хизматда булган қуролсозлар, эгар-жабдуқчилар, темирчилар, мисгарлар, салвогарлар ҳам қатнашган. Жантовар спорт беллашувлари, майдон уйинлари ва томошалари турли тоифа кишиларни, ижрочи ва томошабинларни бирлаштириб, узига хос тенглик ва хуррият оламини яратган.

Энг катта туй ва байрамлар Самарқанд, Шаҳрисабз ва Ҳиротда утказилган, уларда ун минглаб кишилар қатнашган. Бундай байрамларга пухта тайёргарлик қурилган — шаҳар ва унинг майдонлари, кучалари безатилган, муайян жойларда равоқлар, кушқлар, мезналар қурилган, ранг-баранг чодирлар тикилган.

Минглаб санъаткорлар, ижодий жамоалар, гуруҳлар, якка ижрочилар, уйинчилар, чавандозлар, мерганлар, полвонлар жалб қилинган. Уларни тартиб билан уйнатиш учун дастурлар тузиш ва уларни амалга ошириш билан юзлаб халқ режиссёрлари — корфармонлар ва баковуллар сидқидилан ишлаганлар. Зеро, етти кун, бир ой, қирқ кун, баъзан уч ойгача давом этган бундай улуг туй ва байрамларни уюштириш, утказиш осон булмаган, албатта.

Манбаларга қура, Амир Темур ва Темурийлар даврида маъракаларда ҳар бир гуруҳ узича мустақил уйнаган бўлса, байрамларда барча гуруҳлар, ижрочилар биргаликда қатнашган.

Амир Темур базмлари, туйлари, байрамларига оид дастлабки маълумот 1360 йилга тегишли. Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, Соҳибқирон Мовароуннаҳрдан Баён Сулдузни қувишда ёрдамлашган Амир Ҳизр Ясаурий шарафига Шаҳрисабзнинг Улуг Майдон манзилида катта зиёфат ва базм беради (1). Манбаларда шундан эътиборан қарийб ҳар йили бир неча бор уюштирилган туй ва байрам, базм ва сайиллар туғрисида маълумотлар учрайди. Шуллардан баъзиларини эслатиб утамыз:

Амир Темур 1367 йилда Хусайн билан яраниб, Қундузда учрашади. Шу муносабат билан «бир неча кун узлуксиз туй бериб, уйин-кулгу ва хурсандчилик қиладилар» (2).

1388 йили Самарқандда Амир Темур увиллари Умаршайх, Шоҳрух, неваралари Муҳаммад Султон (3) ва Пир Муҳаммадни уйлантириш муносабати билан Боғи Биҳишда, 1392 йилда Рустам, Абу Бакр исмли невараларини уйлантириш муносабати билан Кони-гилда катта туй берган (4).

Амир Темур қувишида уз ишининг усталари хизмат қилишган. Моҳир суварий елдан учиб бериётган от устида найза билан узукни илмо олар, отдан тушиб ва хандақ тусини ортига беркишган ҳолда таранг ёйдан отар, ишкарбошилар эса зурак-кай назиятлардаги ҳаракатларга ургатилган эди.

Л.Н.Гумилев

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАРНИНГ ЖАХОН МАДАНИЯТИ РИВОЖЛАНИШИГА ҚУШИГАН ҲИССАСИ

1391 йили Амир Темур Қундузча деган жойда Тухтамишни енганлигини оммавий байрам сифатида нишонлашга фармон беради. «Зиёфатларда познэсматлар олтин идишларда, олтин жомларда тортилади», махсус мусиқалар янграйди. Бу воқеа Самарқандда ҳам байрам қилинади (5).

1396 йили сафардан қайтган Амир Темурни кутиб олиш учун Шаҳрисабз ва Самарқанд шаҳарлари безатилган, кушк ва чортоқлар қурилган, уларда санъат аҳли уз маҳоратини намойиш этган. «Самарқанд аҳли, — деб ёзди Али Яздий, — багрини уйин-кулгу ва шодликка очиб, шаҳарни безаш ва ҳар ёнда ажойиб кушклар ва чортоқлар қуришга киришди, уларга хушхон ҳофизларни жойлаштирди (6).

Афсуски, манбаларда томошалар тафсилоти берилмаган. Хос баэмларда мақом куйлари чалинган, мақом куйларига раққос ва раққосалар хиром этган, масхара ва муқаллидлар қулдирган, байрамларда катта майдонлар ва маъракаларга ярашиқли томошалар курсатилган булиши керак.

Кониғил Самарқанд яқинидаги ҳушҳаво, атрофи боғу роғларга бурканган дживат бир сайилгоҳ булиб, умумхалқ ва давлат байрамларининг деярли барчаси уша жойда утказилган.

1404 йили Амир Темур Самарқандда бешта неварасини, жумладан Мирзо Улугбекни ҳам уйлантирди. Шу муносабат билан Самарқанд ва унинг атрофларидаги олий қасрлар ва майдонларда байрам ва сайиллар уюштирилиб, уларда хилма-хилма томошалар намойиш этилди. Энг катта байрам Кониғил уланида утди. Бу туғрида Шарафуддин Али Яздий, Ибн Арабшоҳ, Клавиҳо завқ-шавқ билан ёзганлар.

Бутун Самарқанд аҳлиси, лашкарлар, узоқ-яқиндан келган меҳмонлар, элчилар, савдогарлар, энг сара санъаткорлар Кониғилда жам булишган. Уртада шаҳаншоҳ учун бир қанча чодир ва утовлар тикилган, бошқалар ҳам мансаблари ва наслу насабларига қараб унинг атрофида урнашган. Базмга мулжалланган қирқ устунли олий, ҳашаматли чодир ва бошқа махсус жойлар ҳам булган.

Ибн Арабшоҳ шундай ҳикоя қилади: «Ҳар бир хунарманд уз хунарига боғлиқ нарсада жидду жаҳд курсатди, ҳар бир санъат аҳли уз санъатига мансуб нарсада имконидан ҳам ошириб хунарини курсатдики, ҳатто бир буйраччи (қамишдан) мукамал қурол-яроқли бир отлиқни ясаб чиқарди ва унинг

суратини камолига етказиб, ҳатто тирноқларини киириқларини, ёй, қилич ва бошқа тааллуқли нарсаларнинг (ҳаммасини) дақиқ усулида камолига етказиб ясади... Пахта титувчилар нахтадан тиклиги ярашган, баланд, пишиқ ишланган, тузал сурапли нафис ва чиройли мезана ясадилар... Шуниндек, заргарлар, темирчилар, этикдузлар, ёй ясовчилар ва бошқа тоифа хунармандлар, мусиқа, ҳазил-мутойиба ва латифалар соҳиблари ҳам уз хунару санъатларини намойиш қилдилар...

Халойиққа турли-туман уйин-кулги ва лаззатлардан баҳраманд булиб, истифода қилиш тизгини бушатиб юборилди... Шаҳар аҳли (гуё) бекиниб ётган кийиқлар эдию (энди) улар бемалол уяларида керилиб ётган шерларга айланди. Улар... уйин-кулги жаннатига тушдилар. (Улардаги) мавжуд гализлик ва дағаллик латофат ва зарофат билан алмашди...

Агар шу ерда булсанг эди, фақат чалинаётган уд созини, сузилиб узатилаётган қадаҳни, куйлаётган ашўлачини, соқийлик қилаётган жорияни, юриб шароб тутаётган соқияни, хушбуй гул юзлини, гул юзли маъшуқани..., киши ганимат биладиган машаат фурсатлари ёки ҳоли ҳақида нашида этиб, тараннум қилаётган лисонни қурардинг» (7).

Ибн Арабшоҳ таърифида баъзан киноя ва қочиримлар сезилиб турса-да, аммо у бари бир Кониғилдаги бу катта тую-тантаналарга нарх-наво арзонлиги, орзу-ҳавас ушалиши, замон муътадиллиги, султон одиллиги, тани-бадан сихатлиги, вақти чоғлик, нафрат кутарилиши, матлубга егилиши, маҳбубга висоллик ҳосил булди, деб баҳо бергач, бундай ҳашамат, улуғворлик, даб-даба қадим утган халифаларнинг ҳеч бирига, ҳатто ал-Маъмунга ҳам насиб этмаган деб яқун ясайди (8).

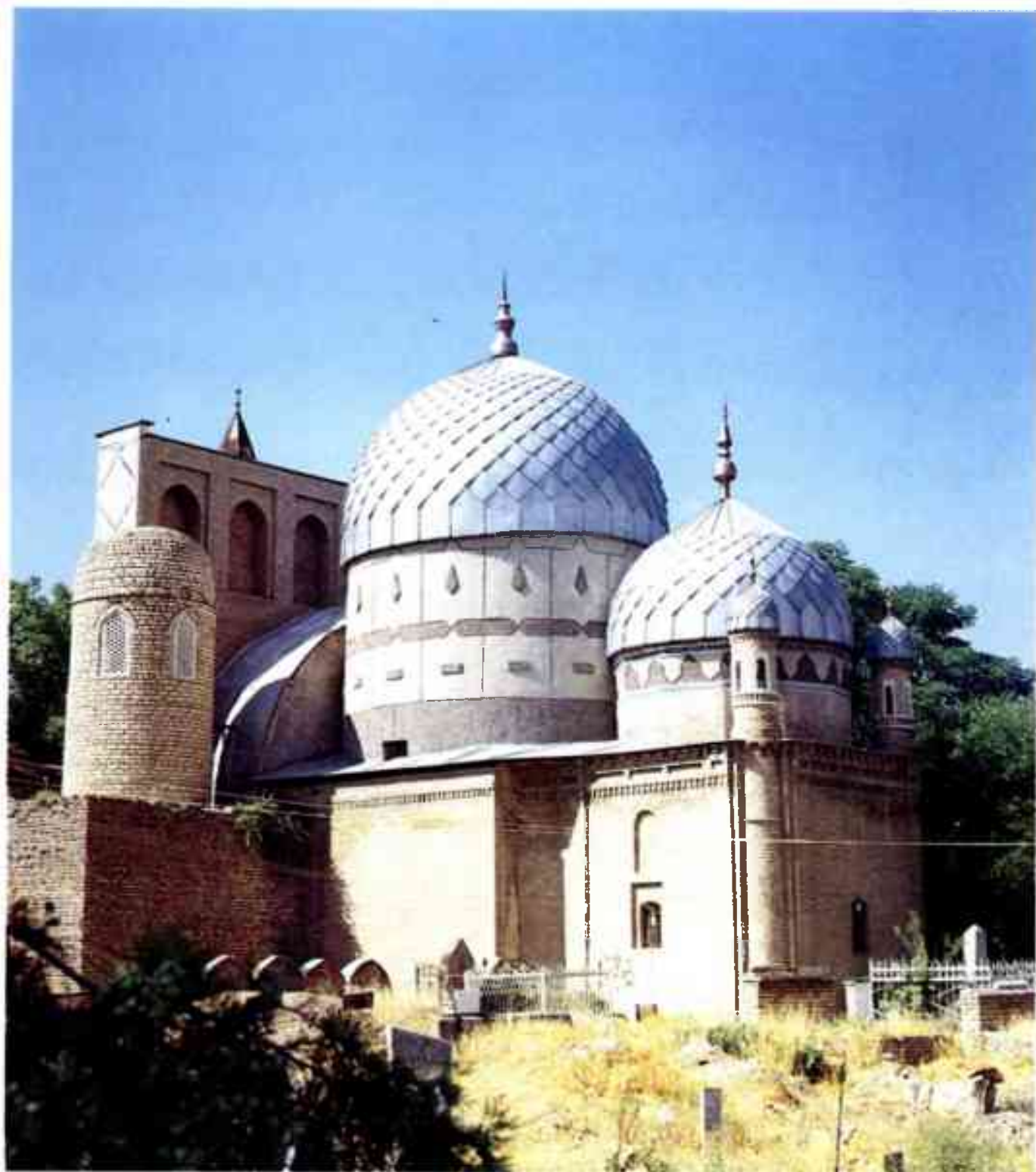
Шарафуддин Али Яздийнинг Кониғилдаги тантаналар, намойишлар, байрамлар ҳақидаги таъриф у тавсифлари ҳам қизиқарли. У ҳар тоифа хунармандлар томониан қурилган мезана, равоқ ва кушклар, уларда курсатилган томошалар туғрисида бошқаларга қараганда тулароқ маълумот беради.

Суз, аввало, заргарлар маҳорати хусусида боради. Улар кушкларни нодир тошларнинг шолалари билан безаган. Узук, зирак, билағузук ва бошқа тақинчоқлардан бу кекса дунё келинчакка ўхшайди. Дуру гавҳарлар билан безатилган шоҳ қулоҳини айтмайсиэми. Боринги, моҳир заргарлар Кониғилни бамисоли тилла конига айланти-

Эмир Темур билан интиқиди. Бирор интиқиди жарини улласи бундан зедим, вужудим билан доғланиб, битирмасулимга ундан қулони тортилдим. Ҳар неки десам, унга узим амал қилдим. Ҳеч кимга газаб билан қаттиқ муомалада бўлмадим ва ҳеч бир танглик қилмадим, токи Тангри талоқини газабига дунор бўлмайин ва инини бўлиб, ҳолимни танг этмасин деб.

«Темур тузуклари».

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

51

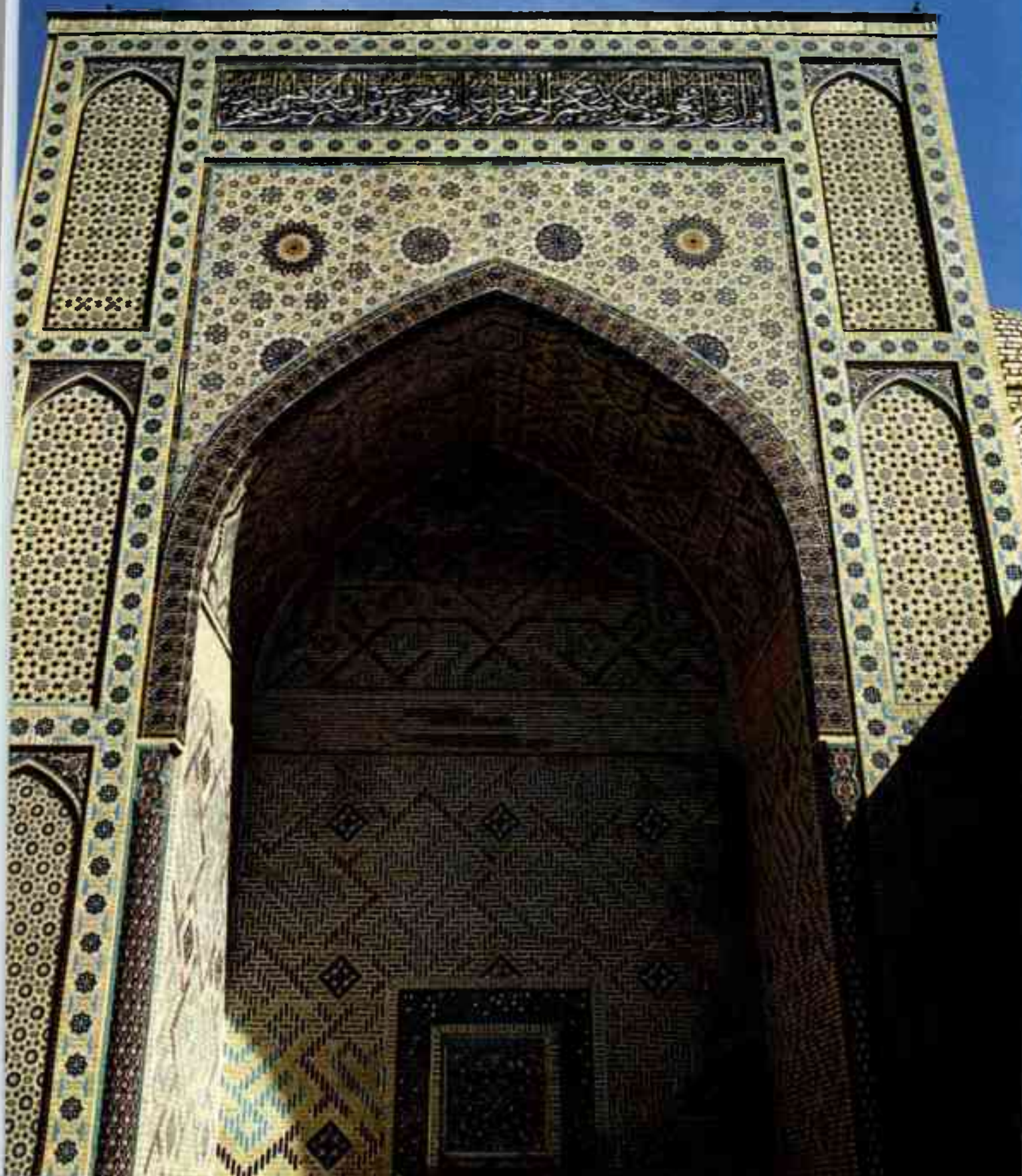
Зангиота мақбараси. Жанубий шарқ томондан кури ниш. Тошкент вилояти

52 →

Зангиота мақбараси. Пеш тоқ. Тошкент вилояти

53 → →

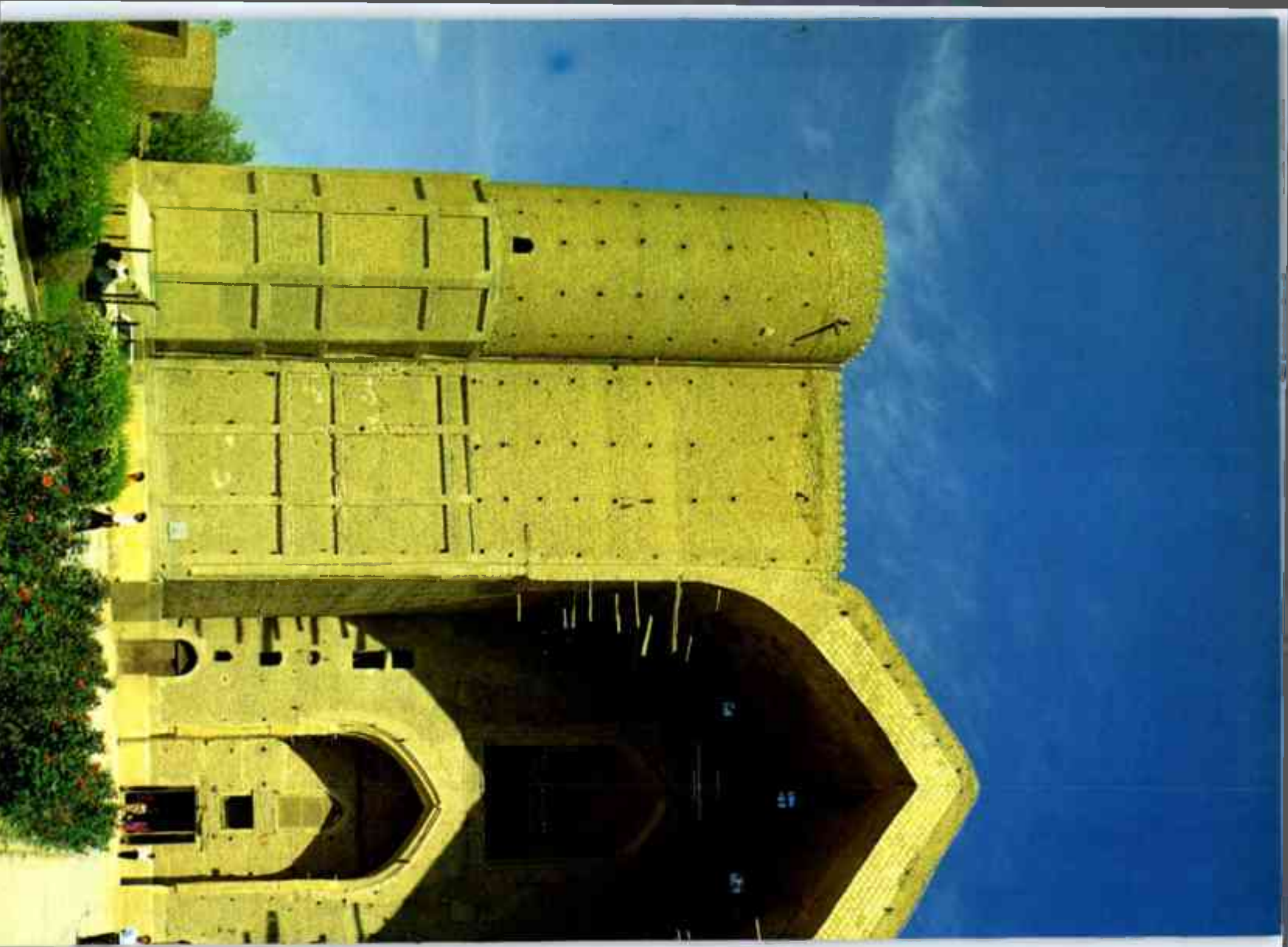
Зангиота мақбараси. Мех роб. Тошкент вилояти

54 ←

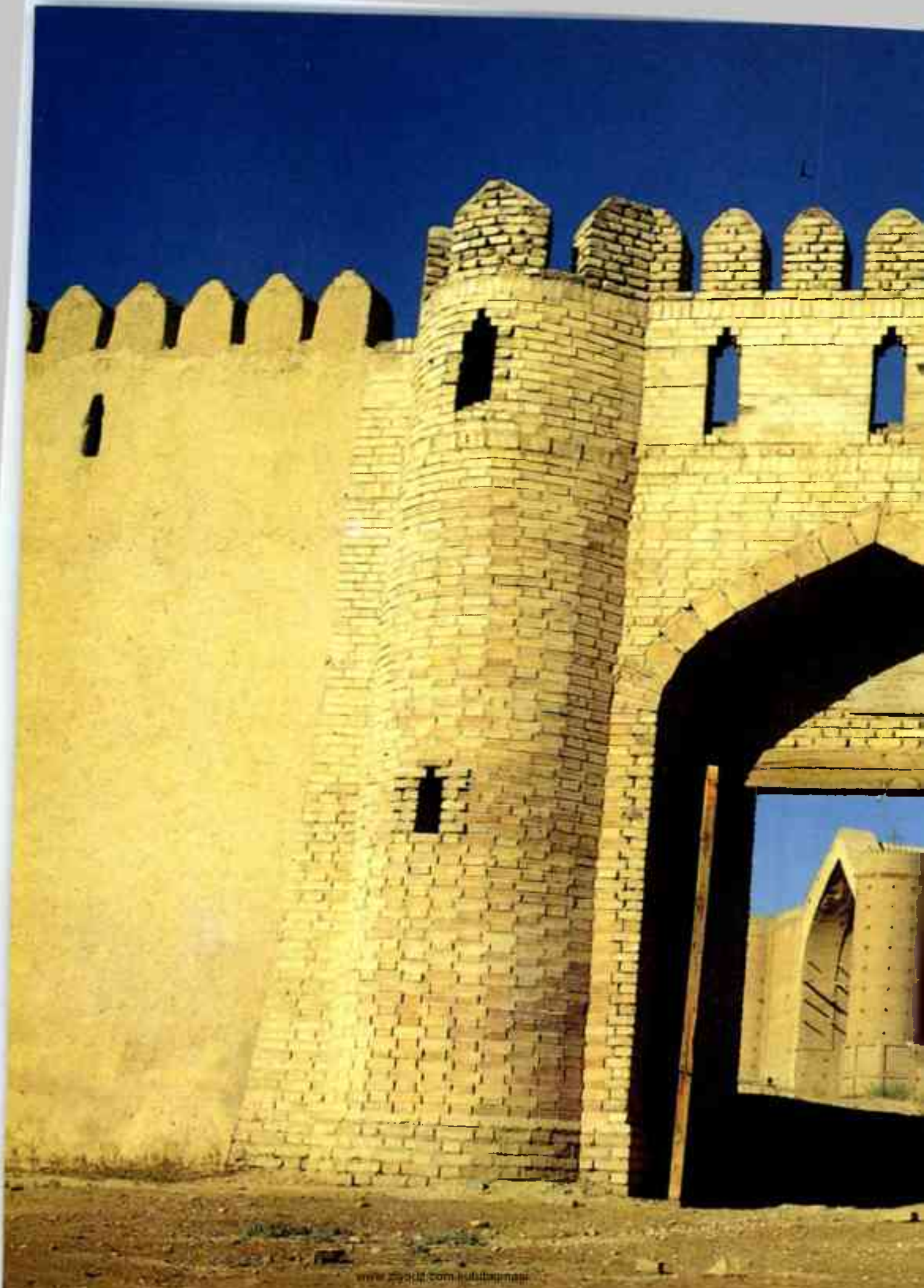
Заинота мақбараси. Умумий қурилиш. Тошкент вилояти

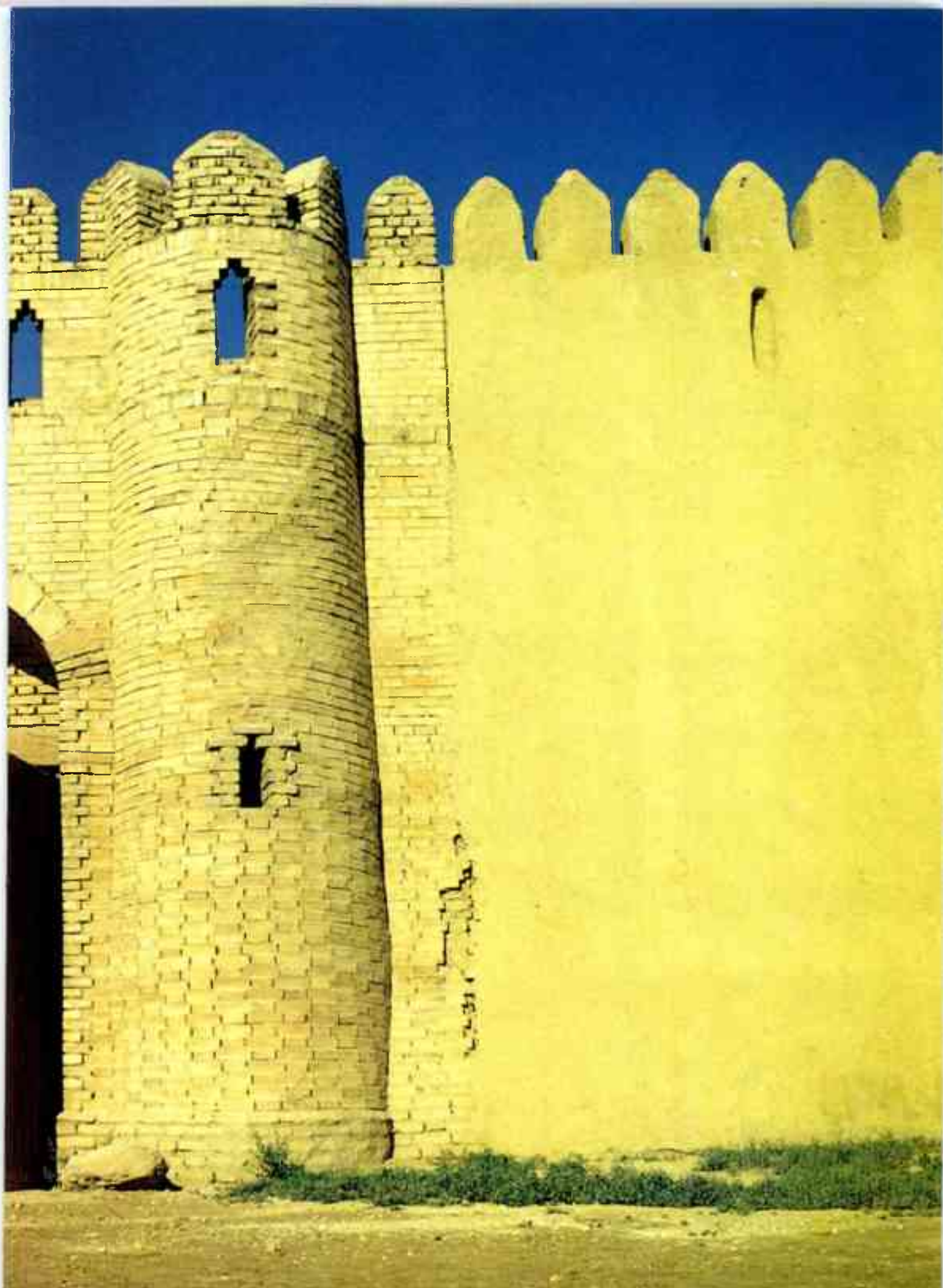
55

Хўжа Аҳмад Яссавий мақбараси. Пештоқ. Туркистон

56 →

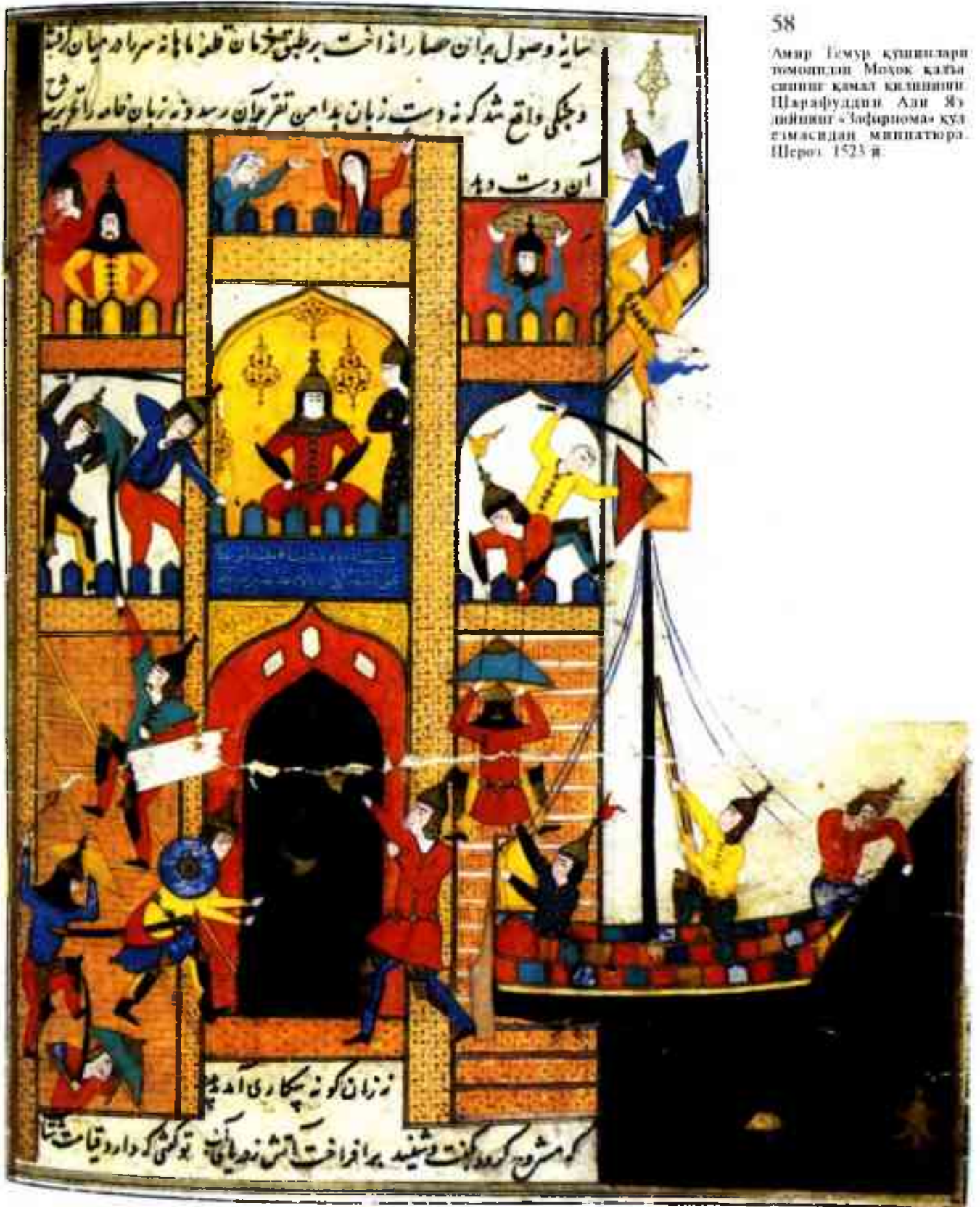
Хўжа Аҳмад Яссавий мақбараси. Мажмуа дарвозаси Туркистон

Амир Темури қўшиқлари ёмонидан Моҳок қалъи сўни қамал қилишни Шарафуддин Али Ҳулийнинг «Зафарнома» кутубонасидан миниатюра. Шероз, 1523 й.

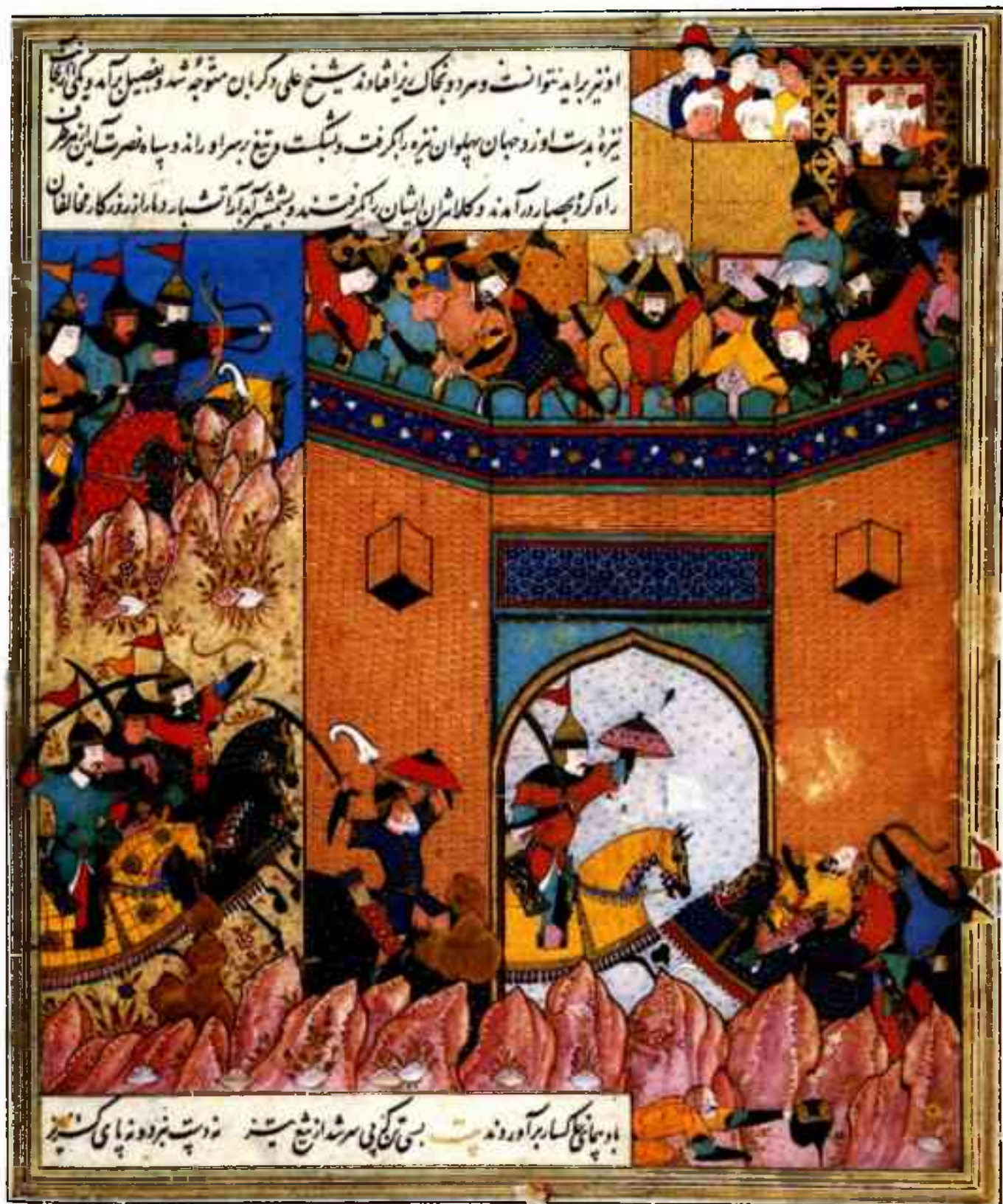

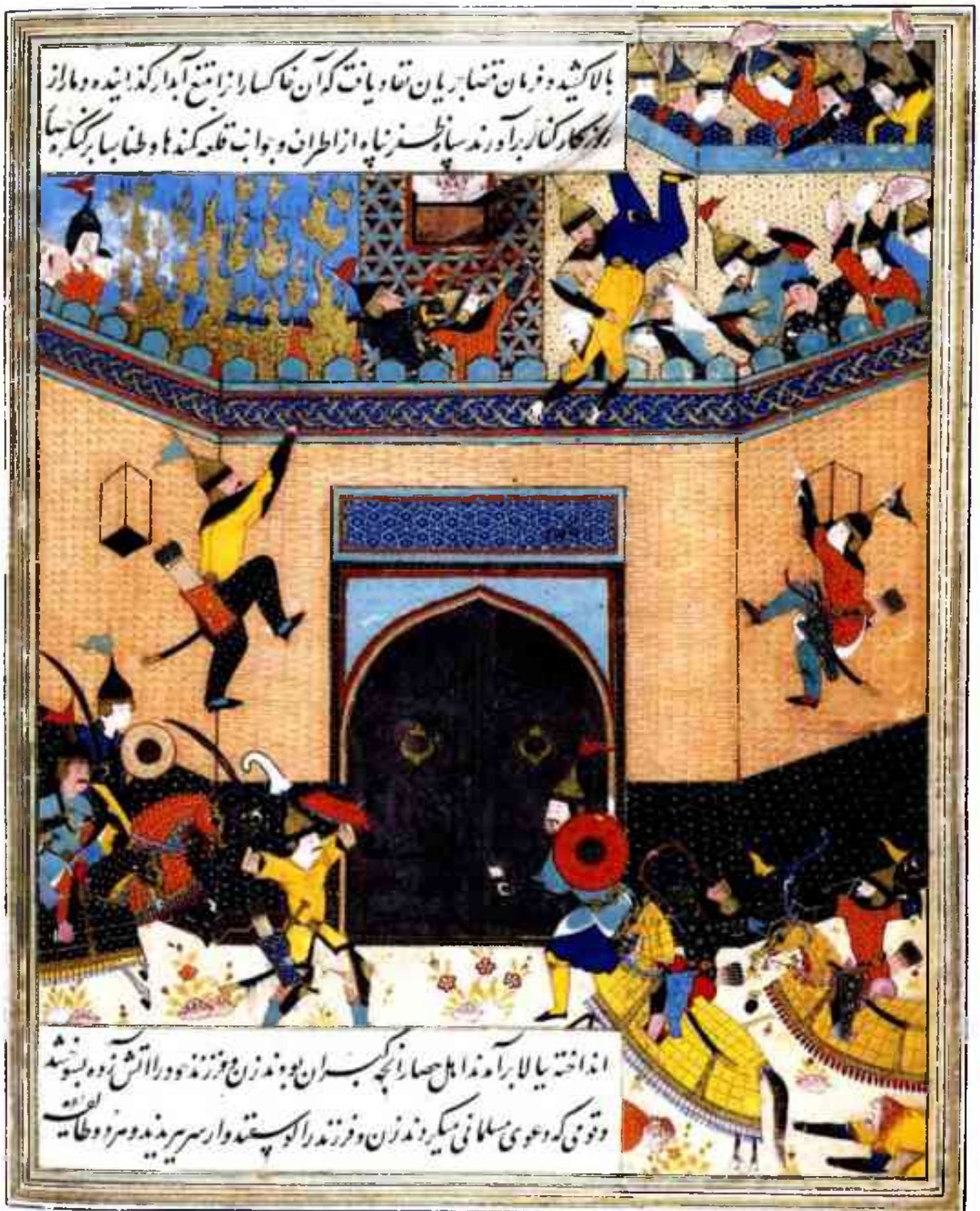

از عساکر فیروزی آثار که بنگاشتی و عقیبت که ریختگان رفت به بوند سلطان محمود خان
به ایلمدرم با زیر پدید و او را دستیکم کرده و دست بسته بدرگاه عالم نیاورد

عق نکارم پادشاهانه در حرکت آمد و ام فرمود که او را دست کشاده بجز
آورند و چون بسزملاتی استعدایافت مورد او را به عشتارزو اکرام تلخیص

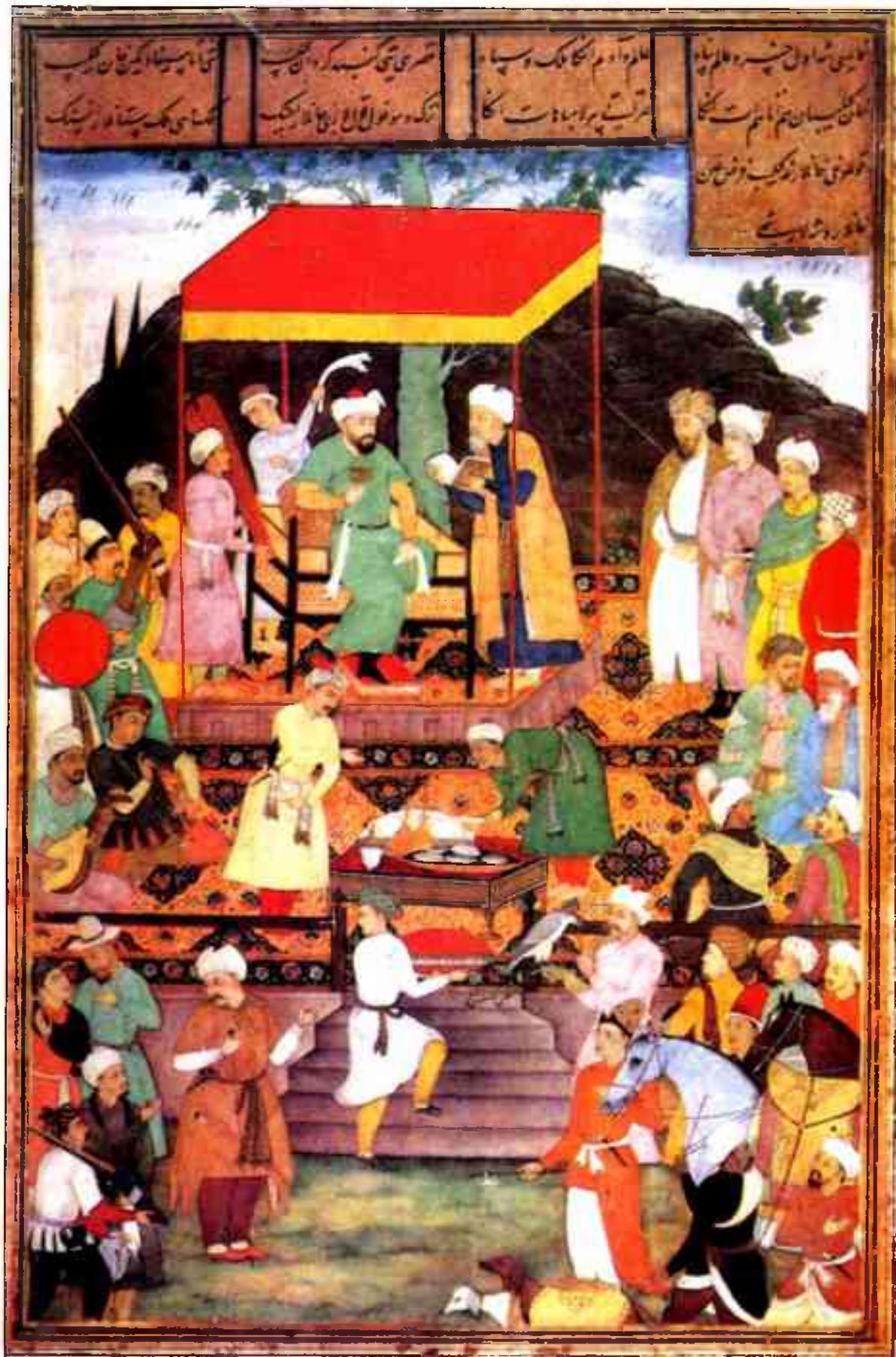
بالا کشید و فرمان تنسار بر میان نهاد و یاق که آن خاکسار از زینت معابد ارکند آیند و ما را از
 در کج کار کنار بر آورند سپاه سز نپناه از اطراف و جوانب فلقه کند ما و طنابا بر کنگره سبزه

انداختند یا لایبر آمدند اهل حصار کچه بس بران بودند زن و فرزند خود را آتش زده بینوشند
 و توئی که دعوی مسلمان می گیرند زن و فرزند را که بپشتند و از سر بریند و سر و خطایند

وامرار اخصان سرمودار سپه تیغ و پداری بوضیة مشغول گشت
که چشمت میدانم که مرغ روح از قفس قالب پرواز خواهد کرد پناه بدرگاه

خدای جان بخش جان بر دم و شمار الجلف و مرتبه او سپردم می باید که صلا

65

Сирланган лаган. Самарқанд. XV аср

66

Усимлик нақши туширилган сиркор чироқ қисми. Тошкент. XV аср

67

Сирланган лаган парчаси
қисми. Самарқанд. XV аср

68

Сирланган лаган парчаси.
Тошкент. XV аср

69

Сирланган лаган парчаси.
Самарқанд (қургон). XV аср

70

Улутбек ибн Шохруҳининг
уймақор ёғоч қутбчаси.
Марказий Осиё. XV аср

71

Узук. Марказий Осиё. XV
аср

72

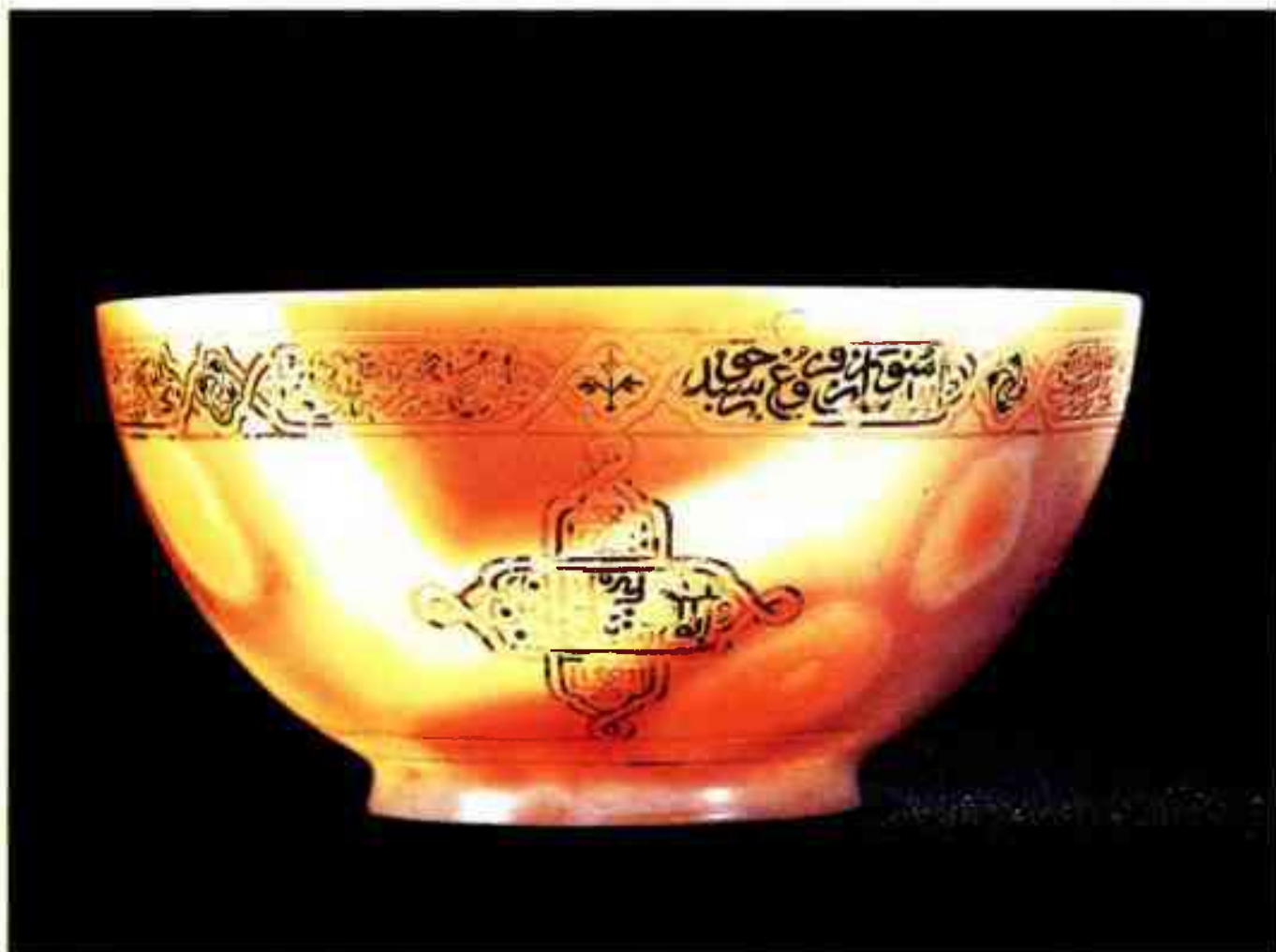
Амир Темур ҳукмронлиги
давридаги тангалар

73

Бронза қозонча. Самарқа
ил. XIV аср

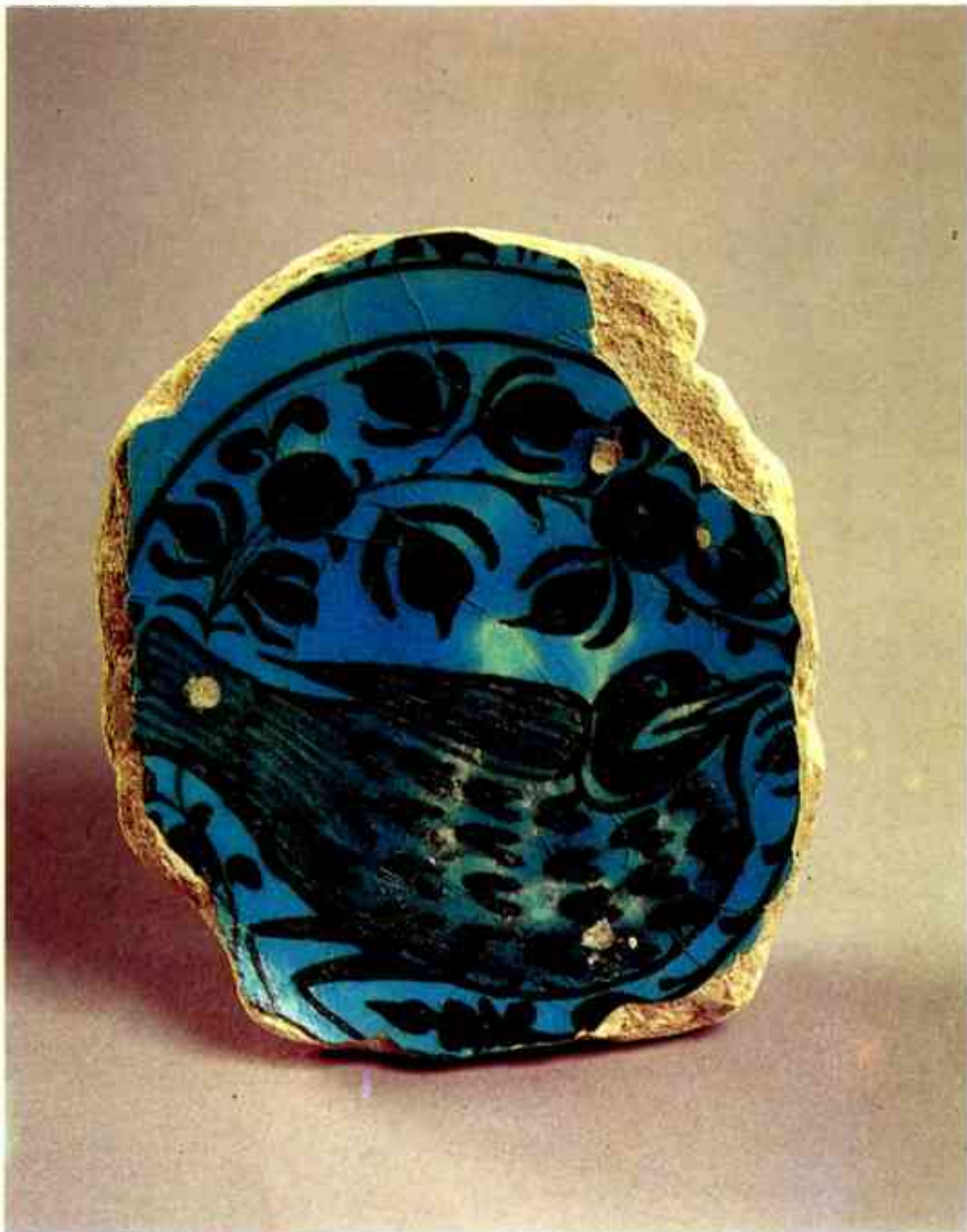
74

Бронза куза. Самарқанд.
XIV аср

75

Йул йул ағатдан ишланган
кеса. Хирот. XV аср

76

Сирланган қуза. Самарқанд. XV аср

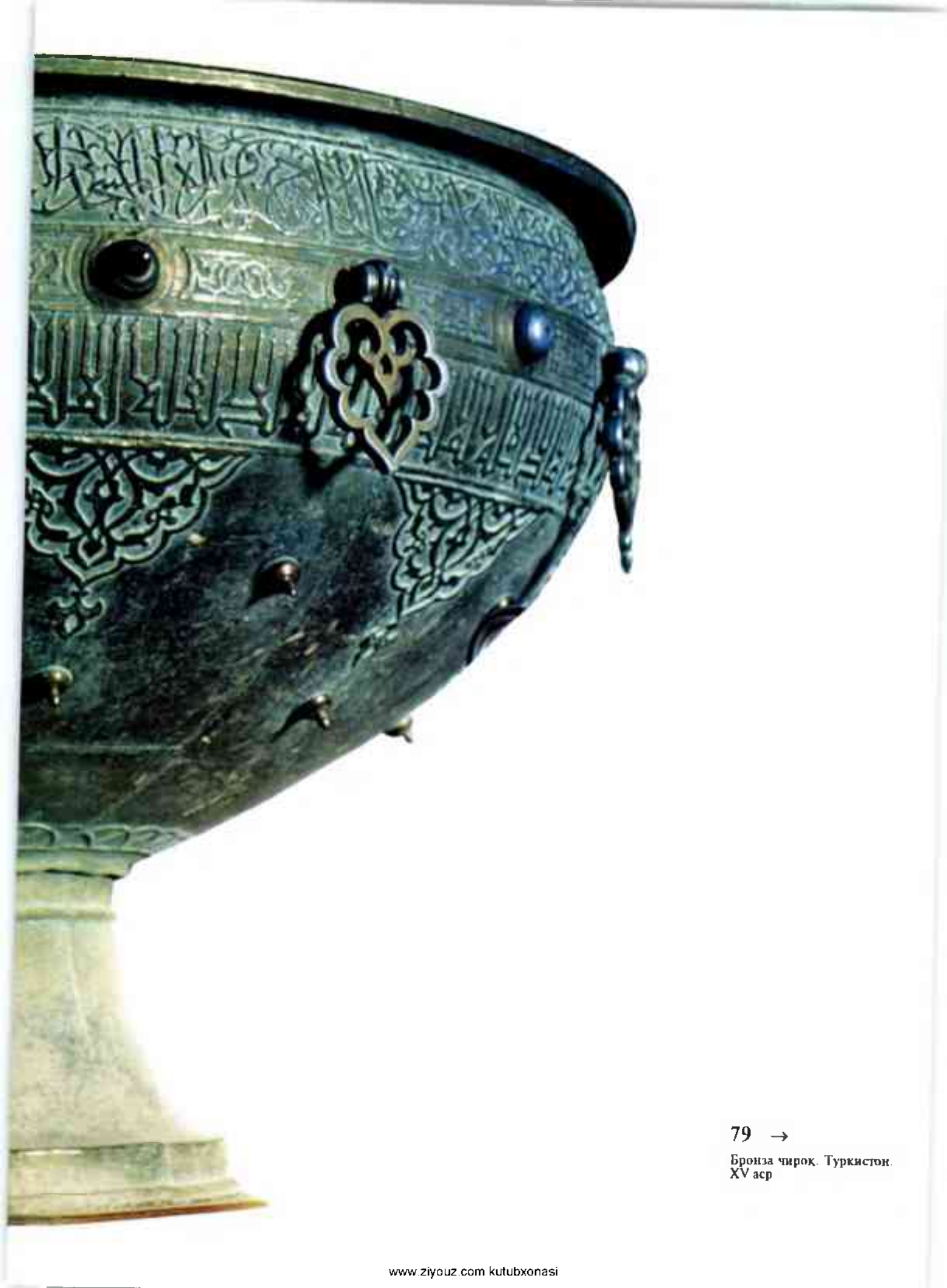
77

Қоса тағи. Самарқанд. (қўрғон). XV аср

78

Хуҗа Аҳмад Яссавий мак
барасидан тошилган брон
за қозон. Туркистон. XV
аср

79 →

Бронза чироқ. Туркистон.
XV аср

ришган. Заргарлар рақс усталарини келин-кўёвлардай ясангириб, уйинга туширган булсалар ажаб эмас.

Баззозлар шоҳи ва адрасдан баланд кушк қурганлар. Афтидан, кушк икки, балки уч ошёналик булиб, уларда тушалган ипак гиламларда гузаллар жойлашган, созандалар соз чалган, ҳофизлар куйлаган. Улар уз наволари билан Зухро юлдузини ҳаяжонга солдилар.

Қассоблар билан муйнадузлар тайёрлаган мезаналарда ниқобдорлар театрининг бутун бир томошалари намойиш қилинган. Али Яздий қассоблар қасабаси филоф ва ниқоблардан фойдаланиб, уй ҳайвонларидан куй ва эчкилар, қулга ургатилган филлар қиёфаларига кирган, шу қиёфаларда муайян томоша курсатган, деб ёзади. Бунда одат тусида булган тарихий бир афсона акс эттирилган. Тахминимизча, бу Рустам тимсолига айланган қуёш маъбуди Митра билан боғлиқ саҳнавий афсонадир. Фил, куй, айниқса, олтин шоҳли эчкиларнинг тимсоллари шунга ишора. Шубҳасиз, бунда қассоблар қасабаси номидан малакали уйинчилар қатнашган. Али Яздий бежиз ижрочиларни киши қалби ва ақлини угирловчи париларга ухшатмаган.

Муйнадузлар ҳам шунга яқин томоша курсатишган.

Арқон эшувчилар ёғоч, қаминг, арқон ва палослардан бир қанча туя ясаганлар, уларнинг ичига яшириниб олган одамлар уз маҳоратларини намойиш этишган.

Пахта тозаловчилар пахтадан патли ва қанотли қушлар, пахтаю қамишдан осмонлар минора ясаб, минора тепасига лайлак урнатишган.

Чармгарлар туя ва унга урнатилган тахтиравон ясаганлар. Тахтиравонга чаққонликда, гузал ва ёрқин ҳаракатларда бир-биридан қолишмайдиган икки ой юзли, офатижон раққос утириб олган.

Хуллас, барча қасабалар уз кунг, мезана ёки чортоқларини қуриб, уларни уз меҳнат маҳсулоти билан безаганлар. Муқим ёки ҳаракатланувчи ҳар бир қурилмада порлоқ чехра хонандалар, созандалар, уйинчилар тулиб-тошган булиб, уларнинг ранг-баранг наволари, усуллари, тимсоллари, уйинлари, хумор ва жоду кузлари, писта даханларидан сочилган шакар сузлари — ҳаммаси ҳайратга солади. Шарафуддин Али Яздий бундай кушк, мезана ва чортоқлар сонини 104 та деб курсатади. Бу минглаб санъаткорлар ва ҳунармандлар қатнашган деган суз.

Кушк, мезана ва чортоқларнинг ор-

қа томонида расталар булиб, уларда ҳам юзлаб карнайчи ва сурнайчилар, афсунгар ва найрангбозлар, муқаллид ва масхарабозлар уз маҳоратларини намойиш этганлар. Жумлалан, дорбозлар ҳам. Шарафуддин Али Яздий уларни бозингар (уйинчи) деб атайди. Унинг тасвишлашича, дор жуда баланд тикилган булиб, нақ кук тоқига тегиб тураркан, дорбоз ойга эмас, қуёшга ухшаркан. У дорга енгил ва чаққон чиқиб, шундай уйинлар курсатибдики, одамлар ҳамма ишларини йиғиштириб қуйиб, ҳайратланиб томоша қилибдилар. Клавихонинг ёзишича, дор шоҳ чодири рупарасидаги майдонда урнатилган экан (9).

Бундан ташқари, махсус майдонларда кураш, чавандозлик ва фил уйинлари ҳам курсатилган. Бу тургида ҳам Клавихо маълумотлари инобатли.

Клавихо уйинчи филларга дастлаб Боғи Дилкушода луч келган.

Сайилда эса Клавихо бира тула 14 та филни курган. У ёзади: «Шоҳнинг 14 та фили булиб, уларнинг устида ёғоч айвончалар бор эди. Шоҳи пардалар билан уралган ҳар бир айвончанинг устига турттадан сариқ ва яшил байроқ тикилган. Ҳар бир айвончада беш-олтитадан одам, шунингдек, ҳар қайси фил гарданида сим қамчин ушлаган яна бир киши булиб, филни югуриб ҳар хил уйинлар курсатишга мажбур этарди...» (10).

Булардан ташқари, Амир Темурнинг катта кушкида Сароймулкхоним, Хонзода бегим, шаҳзолаларнинг саронардаларида ҳам махсус томошасоз гуруҳлар иш курган.

Амир Темур турли мамлакатлар маданиятида булган ҳар қандай нодир, гузал, ажойиб нарсадан фойдаланиш чорасини излаб топарди. Урта ва Яқин Шарқдаги кузга куринган санъаткорлар, ҳунармандлар, олиму фозилларнинг Самарқандда тупланиши шундан.

Байрам, туй ва базмларла турли элат ва насабларга тааллуқли минглаб малакали ва ҳаваскор ижрочилар қатнашган. Конибилда утказилган умумхалқ байрамига уз китобидан бутун бир бобни ажратган Ҳофизи Абрӯ мана шу минглаб санъатчиларнинг турли иқлим, турли мамлакатлардан келган ҳунармандлар сингари уз жойларининг одати бўйича ҳар хил кийинганлари, санъатда ҳам узларига хос куй ва усуллари билан намён булганлари ҳақида гувоҳлик беради.

Манбаларга қараганда, Амир Темур томоша санъатлари ичида рақсга ало-

Ислон маданиятининг элементлари Марказий Осиёда ҳар вақт мавжуд бўлди. Амир Темур тасарруфга олинган ислом давлатларидан мусулмон маданиятининг айрим янги элементларини олиб келиб уларга янги куч бахш этди.

Саид Жамолiddин

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРИНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚУШГАН ҲИССАСИ

ҳида эътибор берган. Буни Соҳибқирон ҳузурда угган базм, тую томошаларда раққос ва раққосларнинг фаол иштирок этишидангина эмас, завққа тулган, илҳоми жуш урган пайтларда, Амир Темурнинг шахсан узи ҳам тўлиб-тошиб уйнашидан билиб оламиз. Шундай бир лавҳа муаррих Ибн Арабшоҳ томонидан қайд этилади:

«Чанг, уд, ургун, гижжак, най навлари янграб, ашуда авж олиб, раққослар уйинга тушиб, ниҳоят уйин-кулги, хурсандчилик Амир Темурни тўлқинлантириб, шод-хуррамлигу мағрурлик уни қулғутди. У мадалкордан ёрдам сўраб ... тик турган, кексалигига қарамай, уртада тебрана-тебрана рақсга тушди...

Шунда... Амир Темур бошидан жавоҳирлар, марваридлар, кумуш ва тиллолар, турли-туман нафис, қимматбаҳо ашёлар сочдилар... Жамоат тарқамагунча Амир Темур шу аҳволда давом этди» (11).

Амир Темур ҳаётлигида расм булган байрам, сайил, намоиш ва томошалар унинг вафотидан кейин ҳам давом этган. Негаки, аксар Темурий шоҳлар Соҳибқирон расм-русумлари ва одатларига содиқ қолишган. Чунинчи, Хиротда 1412 йилда Шоҳрух ва 1469 йилда Хусайн Бойқаро томонидан, 1462 йили Самарқандда Абу Саъид Мирзо томонидан катта байрам ва томошалар уюштирилган. Умуман, истеъдодли, ҳунарманд кишиларни қадрлаш, узга юрглardan келадиган санъаткорларни яхши қабул қилиб, уларга шароит яратиб бериш, ижодий изланишлар, янгиликларга кенг йўл очиш бутун Темурийлар ҳукмдорлиги давомида анъанага айланган.

Тахтга утирган аксар Темурий подшоҳлар ва темурзодалар Соҳибқирон Амир Темур тамойиллари ва одатларини узлаштириб, унинг йулида рағбат курсатганлар, лекин машағат, уйин-кулгига ортиқ берилмаганлар. Шулардан бири Шоҳрухдур. Ҳазрат Алишер Навоий «Ҳоқони санд Шоҳрух Мирзоким, авлод ва амжод орасида Соҳибқирон отасининг қойим мақоми бўлди» деб ёзади (12).

Аксар темурийларнинг Куръон гиловат қилувчи ўз ҳофизлари, ҳадис айтувчи муҳаддислари, ҳикоя ва қисса сузловчи қиссахоилари, ваъз айтувчи вонзалари, севимли ва ардоқли созандалари, хонандалари, рақс ва кулги усталари булган.

XV асрнинг биринчи ярмида Шоҳрух ва унинг ўғли Улугбекнинг оқилона ҳукмронлиги туфайли шаҳар маданияти янада ривожланиб, шеърят, мусиқа, тасвирий санъат, ҳунармандчилик тарақ-

қий тонди. Кулги усталари — масхара ва муқаллидлар, раққослар, қовурчоқчилар, афсунгар ва кузбоғловчи шуъбадабозлар, ромчилар ва бошқалар қасабаларга уюшдилар.

Самарқанддаги Боғи Дилкушо, Боғи Чинор, Боғи Майдон, шунингдек, Кониғил уланида Мовароуннаҳрнинг энг сара созандалари ва уйинчилари иштирокида муттасил қабул маросимлари ва байрамлар утказиб турилган.

Мирзо Улугбек анъанавий Навруз ва Меҳржон байрамлари яхши утишини таъминлаб, рағбатлантириб турган. Шунинг учун ҳам уша даврнинг таниқли шоири Саккокий узининг Улугбекка атаб ёзган қасидаларидан бирида бутун бир бобни наврузга бағишлайди. Унда, жумладан, шундай сатрлар бор:

Гулистон аҳлига бу кун эрур
 ҳам ийди Навруз,
 Улар гул сочдилар, ман ҳам кетурдим
 ман ҳам кетурдим
 хуш бу ҳалвони,
 Ёхуд гул васлаларидин тикиб бир
 хилъати зебо,
 Бу мажлисга кетурмакка тиладим
 асли волони (13).

Хондамирнинг маълумотига қараганда, илм олиш ва санъат соҳаларида аёлларнинг эркаклар билан тенглигини эълон қилган Мирзо Улугбек фақат саройда эмас, бошқа жойларда ҳам хотин-қизлар орасидан етишиб чиққан созанда, хонанда ва уйинчиларнинг эркаклар билан ёнма-ён утириб, бирга ашула айтишларига, уйин-кулги қилишларига йўл берган.

XV аср ургаларида, Шоҳрух вафотидан кейин кучайган узаро низолар, тахт талашув оқибатида томоша санъати, айниқса оммавий байрамларга путур етади. Султон Абу Саъид ва унинг уғиллари ҳукмронлиги даврида бир оз жонланиш руй беради.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг гувоҳлик беришича, Султон Абу Саъиднинг уғиллари Султон Аҳмад ва Умаршайх майдон томошалари ва беллашувларни ёқтирган. Султон Абу Саъиднинг учинчи ўғли Султон Маҳмуднинг масхарабозлар тудаси ҳам булган. «Бобурнома»да уқиймиз: «Ҳаёси камроқ эди. Бир неча масхара ва бекот теграсида бор эди. Девон бошида ва халойиқ қошида зишт ва шанъ ҳаракатлар қилурлар эди» (14).

XV асрнинг иккинчи ярми — XVI аср бошларида Мовароуннаҳр ва Хуросонда санъат, жумладан сахнавий томоша турларининг ривожидан Темурийлардан, хусусан, Хусайн Бойқаро билан Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг ҳиссаси катта булган.

Маълумки, Хусайн Бойқаро Хуросонда 37 йил (1469—1506) ҳукмронлик

қилиб, ҳунар, адабиёт ва санъатнинг кенг ривожланиши учун шароит яратди, туркий (узбек) тилини давлат тили деб эълон қилди, шахсан узи дусти Алишер Навоий каби туркийда ғазаллар битиб, девон тузди. Манбаларда келтирилишича, Ҳусайн Бойқаро даврида мингга яқин ижодкор фаолият курсатган, мақомхонлик, рақс, қиссахонлик, воизлик, масҳара, тақлид, майдон томошалари яхши ривожланган.

Айнан шу даврда Амир Темури замонидеъқ шакллана бошлаган томоша санъати тизими ниҳоясига етди.

Бу даврда мусиқа ва унинг таркибий қисмлари бўлмиш чолу, ашула, бастакорлик, мусиқа тарихи ва назариясига оид йўналишлар яхши ривожланди. Шу билан боғлиқ рақс санъати, айниқса, эркаклар ижро этадиган рақслар тараққий этди. Рақслар чолғучилар дастаси куйларига, баъзан доира усулига ижро этилган.

Ҳусайн Бойқаро амирларидан бўлмиш буюк раққос Саййид Бадр созанда ва хонандалар журлигида рақсга тушган. «Саййид Бадр бисер зур ва асру ширин ҳаракот киши эди, — деб ёзади Бобур. — Ажаб соҳиб усул киши эди. Ғариб ҳуб рақс қилур эди» (15). Саййид Бадр мавжуд рақсларни узлаштириш билан чекланмаган, балки рақсларини ўзи ижод қилган. Бобурнинг «Ғайри муқаррар рақс қилур эди. Ғолибо, ул рақс анинг ихтирондур» деган гапи шунин билдиради (16).

Бобур 1506 йили Ҳиротда 20 кун меҳмон бўлиб тураркан, Музаффар Мирзо ҳузурда Саййид Бадр рақсини уз кўзи билан кўрган ва унинг чицакам ижодкорлигига тан берган.

Саййид Бадрга Жалолиддин Маҳмуд найчи, Шоди чангчи, Ҳожи Ҳофиз, Миржон Ҳофиз жур бўлиб туришган. Базмда Катта Моҳ ва Кичик Моҳ деган раққослар, муқаллидлар ҳам қатнашган.

Бобур шарафига берилган базмлардан бирида Ҳиротда унга ҳамроҳ бўлиб юрган Юсуф Али Кўкалош ҳам уйнаган. «Соҳиб усул киши эди, яхши рақс қилди», — деб ёзади Бобур бу хусусда (17).

Мақсудали, Моҳчучук деган рақс усталари туғрисида ҳам маълумот сақланган. Зайниддин Восифийнинг ёзишича, Мақсудали Миржон Ҳофиз бошчилигидаги туққиз кишилик тудга билан Ҳиротдан йўлга чиқиб, Термиз, Шаҳрисабз, Самарқанд ва Бухорода томошалар курсатган. Созандалар таркибига қараганда (уд, қонун, чанг, гижжак, най), Мақсудали асосан мақом куйларига уйнаган.

Туддада биргина Миржон Ҳофизнинг ўзи хонанда, қолғандар — чолғучилар. Бу ҳам туданинг Мақсудали раққосга хизмат қилишига мулжалланганини курсатади. Миржон Ҳофиз ўз хонишалари билан Мақсудалини малҳ этган, чолғучилар жур бўлишган. Мақсудалининг рақслари тудда дастурининг негизини ташкил этган (18).

XV асрнинг иккинчи ярми — XVI аср бошида суфий тариқатлари орасида зикри самоъ кенг ёйилган. Созанда, хонанда, уйинчиларнинг баъзилари мутасаввиф бўлишган, асосан нақшбандия тариқатига эрганиб, зикри самоъ қилиб туришган.

Зикри самоъ Камолиддин Беҳзолдиннинг «Дарвешлар рақси» муъжаз расми ва бошқа шу каби миниатюраларида ўз аксини топган.

Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоий даврида анъанавий театрнинг қиссагўйлик, воизлик, маллоҳлик каби турлари яхши ривожланган. Таъсирчанлиги, романтик руҳи билан улар зикри самога яқин. Аммо улар тор доирага эмас, купчилик томошабинларга мулжалланган.

XV асрнинг биринчи ярми — XVI аср бошидаги анъанавий кулги театри ҳам эътиборлидир. Бунда масҳаралар, муқаллидлар ҳамда бадихагўйлик билан суз ва шёр туқиб кишиларга завқ бағишловчи зарифлар кенг фаолият курсатишган.

Масҳаралар 4-5 киши бўлиб туй ва байрамларда хизмат қилишган. Улар маҳсус либос, қалпоқ, ниқоб, ясама соқол кабилардан фойдаланиб, жамият ҳаёти ва одамлар хулқ-атворидаги нуқсонлар устидан кулншган. Улар орасида ўз чиқишларида бемаъни суз ва ҳагги-ҳаракатлар ишлатувчилар, кимгадир ёқиш учун бировни калака қилувчилар ҳам бўлган, албатта.

Бу даврда Ғиёс масҳара машҳур бўлган. У Ҳусайн Бойқаро, Бобур мажлисларида қатнашган. Алишер Навоий узининг «Мажолнесун-нафонс» тазкирасида уни меҳр билан эслайди.

Масҳаралар купроқ маърака ва майдонларда чиқишган бўлса, муқаллидлар ўз кийимларида кичик йиғичларда купроқ суз ва юз-кўз ифодалари билан ҳайвонот, қуш ва одамлар тақлидини қилиб кулдиришган. Бу соҳада Абдулло Девона, Хожа Дехдор, Амир Низом муқаллид, Мир Муртоз (Вали Шалойин) машҳур бўлишган.

Бу даврда қовурчоқ уйин кенг расм бўлган. Бу уйин қувирчоқларни кулга кийиб, иплар воситасида ва фонусларга (балки матоларга ҳам) суратлари туширилиб уйнатиладиган томошалардан

Амир Темурининг вори-си, Улуъбекининг отаси Шохрӯх Ҳиротни ўз похтаи қилиб олди. Амир Темури сингари ўзи ҳам Ҳиротга кунлаб олишларни, аниқса тарихчиларни, жалло этди. Ҳиротда подир қўлғамаларнинг ажойиб кутубхонаси тупланди.

Н.Н.Леонов

АМИР ТЕМУРИ ВА ТЕМУРИЙЛАРНИНГ ҲАҶОН МАДАНИЯТИ РИВОЖЛАНИШИГА ҚУШГАН ҲИССАСИ

ташқил топган. Улар «чодир жамол», «чодир хаёл» ва «фонус хаёл» деб юритилган. Шундан, айниқса, қулга кийиб уйнатиладиган «чодир жамол» тури ҳаётий воқеаларни ёритиши, қаҳрамонларнинг халқчиллиги, ижро этишда қулайлиги билан Мовароуннаҳр ва Хуросонда оддий кишилар орасида кені шуҳрат топган.

Қовурчоқчиларнинг томошалари туғрисида Алишер Навоийнинг «Хамса»сида ва Ҳусайн Воиз Кошифий рисоласида қизиқарли маълумотлар сақланган.

Ҳусайн Воиз Кошифий қовурчоқ уйинни томоша санъатлари сирасига киритиб, унинг асосий турларига, томоша мазмуни, ижро услубига таъриф-тавсиф беради. Чодир жамол томошаси хусусида шундай дейди: «Бир лаҳв (уйинчи—*Муҳ.*) ҳангомасида ҳозир бўлдим, бошига чодир тортиб ва ундан икки сурат (қугирчоқ) курсатиб угирган кимсани курдим. У гоҳи эркак овози билан бир сурат тилида савол берарди, гоҳи бошқа сурат тилида қизнинг ингичка ва нозик овози билан жавоб берарди.

Ҳолатини узартмасдан сузларни чунон айтардики, (икки суратнинг) ҳар хил овозда айтилган савол ва жавобларини (бемалол) эгиниш (ва англаш) мумкин эди... Бу ҳаммаси чодир ичидаги кишининг қавлу феъли (сузи ва ҳаракати) эдики, мен бундан таажжубландим»(19).

Ниҳоят, бу даврда ҳозирги «халқ ширки» атамасига туғри келадиган рангбаранг томошалар ҳам кўп булган.

Айниқса, дор уйинининг эътибори баланд бўлиб, ҳеч бир байрам усиз ўтмаган. Асилзолалар ҳам, халқ ҳам дорбозликни мардлик ва поклик намунаси деб унга эътиқод қуйган. Дор катга майдонларда, бозор жойларида тикилиб, минглаб одамларни туплаган, томошабинларда матонат, ҳиммат, меҳмурувват туйғуларини уйғотган. Дор уйинлари тасаввуф руҳидаги байтлар, қизиқарли таърифлар ва яхши тилаклар билан олиб борилган.

Дор устида, чиғирикларда дорбозлар уз маҳоратларини намойиш этсалар, дор тагида шуъбалабозлар, олов пурковчилар, ханжар ютувчилар, коса ва ликопча уйнатувчилар, ёғоч от ва ёғоч оёқ ижрочилари, муаллақчилар, чамбардан сакровчилар, бесуяклар уйини курсатганлар. Ижрочилар алоҳида-алоҳида мустақил томошалар ҳам курсатган, албатта. Чунончи, мушаъбидлар, олов уйинчилар, ханжар ютувчилар алоҳида, муаллақчилар, коса ва ликопча

уйнатувчилар, ёғоч от ва ёғоч оёқчилар алоҳида маърака тутганлар.

Уй ва ёввойи ҳайвонлар, қушларни уйнатувчилар ҳам уз ҳолларича, мустақил томошалар беришган. Бу даврда Ҳиротда фаолият курсатган Бобо Жамол, масалан, бир узи шатранжбоз маймунни, «ўғри»ни топиб берувчи кук эчкини, Чаманлар исмли эшакни, сепоя устига чиқиб нагма курсатувчи туяни, отилган тангаларни ҳавода илиб олувчи қушни гапта солиб, турли мураккаб топшириқларни бажартириб, маъракани қизитган.

Шунингдек, майдонларда, туйхоналарда, сайилгоҳларда сурнай чалиб илон уйнатувчилар, «ҳазил китоби»да ҳар хил суратлар пайдо қилувчи ҳамда шишадан ва тунуқадан ясалган ҳар хил идишлар ёрдамида йўқ нарсаларни пайдо, бор нарсаларни ёйиб қилувчи кўз боғловчилар, одамларни турли ҳолатларда қотириб қуювчи, маълум топшириқларни бажартирувчи афсунгарлар, мис косачалар остидаги соққаларни ута чаққонлик билан биридан бирига ўтказа олувчи ҳуққабозларни куплаб учратиш мумкин эди.

Булардан ташқари, чавандозликдан ажралиб чиққан от уйини, куч синов мусобақаси сифатида пайдо бўлиб, сунг соф томошага айланган зўргарлик ҳам танилган бўлиб, санъат даражасига кўтарилган. Чунки уларда чавандоз ва паҳлавон шунчаки мусобақада қатнашувчи киши эмас, балки уз қалди-қомати, кучи, моҳирлигини кўз-кўз қилувчи артистдир.

Мусиқа ва томоша санъатлари ривожига асл Темурийлардан Заҳририддин Муҳаммад Бобур ҳам муҳим ҳисса қўшган. Унинг атрофида Андижон, Самарқанд, Тошкент, Шаҳрисабз ва Мовароуннаҳрнинг бошқа шаҳарларидан етишиб чиққан олим-фозиллар, санъаткорлар куп булган. Буни биз унинг «Бобурнома» асаридан биламиз.

Шунга кўра, умри от устида, жангу жадалларда ўтган бўлса-да, Бобурнинг ҳар куни, ҳар қадами, ҳатто нотинч, уруш кезларида ҳам нафосат билан ҳамнафас кечганини кўрамиз. Қаерга бормасин, уша жойни кўркам, обод қилишни уйлаган. Майдон томошалари, турли беллашувларни қанча ёқтирса, нафис санъатларни ҳам шунча ҳуш курган. Унинг девони ва лашкарбошиларига узига хос санъатчилар тудаси хизмат қилган. Мазкур дастада Рухдам, Бобожон Қанбузий, Қосим Али, Юсуф Али Тарёкий, Тенгриқули, Абулқосим, Рамазон лули булган. Булар асосан сонзанда, хонанда ва уйинчилардир.

Ора-чора уларга муқаллид ва масхаралар қушилиб турган. Чунончи, Кобул яқинидаги Чинор боғидаги суҳбагда Фиёс масхара ҳам қатнашган (20). Шунингдек, Бобур Турди Муҳаммад, Мулло Шамс, Муҳаммад Паргори, Гадойи Муҳаммад деган кулли усталарнинг суҳбатларидан баҳраманд бўлиб турган.

«Бобурнома»да Хулхул энага деган аёл масхара ҳам тилга олинади. «Хулхул энага келиб, менга бисёр шалойинликлар қилди», — деб ёзади Бобур (21).

Бобур зарофатга, ҳазил-мутойибага ҳам баъзида эътибор берган. Уз яқинлари билан купинча Андижон шеvasида ҳазил-мутойиба қилиб турган. Шулардан бири Дарвеш Муҳаммад сарбондир. Бобур уни «хослар таянчи, ихтисос эгаларининг зубдаси (сараси)» деб атайди (22). Бундан ташқари, Бобур атрофида Мир Фиёс, Вайс Лоғарий, Амир Айюб деган суз усталари — зарифлар бўлган экан.

Умуман, Амир Темур ва Темурийлар даврида томоша курсатувчи ижрочиларнинг савияси баланд, маҳорати юксак бўлган. Машҳур, малакали ижрочиларнинг аксарияти саройларда хизмат қилишган, лекин улар ҳеч қачон аҳолидан ажралиб қолмаган. Улуғ байрамлар, катта тую тантаналарда қатнашар экан, улар жамиятнинг барча табақаларига хизмат қилганлар.

Айнан шу даврда санъаткорларнинг дасталар, фирқаларга уюшуви кучаяди, ижрочиларнинг фаолиятини тартибга солувчи рисоалар ниҳоясига етади, шоғирд тайёрлаш, уста-шоғирд муносабатлари тизими қарор топади.

Байрам, сайил, туй, маъракаларнинг тартиб-қоидалари, ахлоқий асослари амалий жиҳатдангина эмас, назарий жиҳатдан ҳам ишлаб чиқилган. Чунончи, Хусайн Воиз Кошифий «Футувватномаи султоний сҳуд жавонмардлик тариқати» асарининг 6-бобини маърака маъноларига бағиншлайди.

Унда ёзилишича, «маърака аслида жанггоҳдир, лекин кучма маънода у — одамлар гулланадиган ва ҳар хил шахслар уртага чиқиб, қобилияти, ҳунарини намойиш этадиган мавзъедир» (23). Унда маърака тузуви, унинг сузлари, ҳаракатлари ҳамда шуларни қабул этадиган халойиқ булади. Бири «файз етказса», иккинчиси «файз олади». Бу учун маърака жойи кенг, баҳаво ва тоза бўлиши керак.

Маърака тузувчи маъракага покланиб яхши пият билан кириши, одамларга ёқиш учун очиқ юзли, ширинсухан, сертабассум булиши, йиғилганлар-

дан ҳиммат ва мадад тилаши, устозларни, уша жойдан угган азиз-авлиёларни ёд олиши, дуои фотиҳа уқиб, ҳаммага яхшилик тилаб, ҳунарини курсатиши лозим. Ҳунарини намойиш қилаётганида сузларни шундай бурро, равон ва маъноли айтсинки, «эшитувчиларнинг кунгли роҳатлансин» (24). Умуман, маърака тузувчилар иймон-эътиқодли, карамли, саховатли, сабрли, ҳалим, андишали, тавозеъли, хоксор бўлсинлар, деб ёзади Кошифий (25).

Хусайн Воиз Кошифий маърака тузувчиларни уч тоифага, яъни суз аҳли, зур аҳли ва уйинчиларга ажратади ва ҳар тоифага алоҳида таъриф-тавсиф беради. Суз аҳлига маддоҳлар ва ғазалхонларни, қиссагуи ва қиссасозларни, ҳатто мешқобчи, дорифуруш, газмолфурушларни ҳам киритади. Зур аҳлига полвонлар, тошотарлар, гурзибонлар, зургарлар, дорбозлар, ҳатто лой ташувчилар, ҳаммолларни ҳам қушади. Томоша курсатувчи уйин аҳли уч тоифа булади деб косабозлар, қуғирчоқбозлар ва соққабозларни курсатади.

Кошифий уз асарида барча ижрочиларни алоҳида тавсифлайди. Шундан курашга, масалан, илм билан боғланган куч, амалдаги илм, «одамлар куп қизиқадиған ҳамда султонлар, шоҳларга мақбул булған ҳунардир», деган таъриф берилади. Кураш икки турдан иборат деб курсатилади: биринчиси — қабз усули, яъни кул ушлаб кураш тушини, иккинчиси — изтирор, яъни эркин кураш.

Зургарлар одам кутариб, тош ва суяк синдириб, тош отиб, тегирмон тошини кутариб, фил билан олишиб уз куч ва маҳоратларини намойиш этганлар. Кошифий камондан уқ узиш, сакраш ва ҳатто дорбозликни ҳам шу тоифага қушади. Ҳақиқий зургар куч-қувватга учмаслиги, нафс ҳавосидан воз кечиши лозим, дейди (26).

Бу даврда саҳнада инсон ва уни курсаб турган воқелик ҳамда афсонавий-хаёлий дунёни тасвирлаш авж олган. Самарқанд ва Ҳиротда Амир Темурнинг ҳарбий юришлари, зафарлари акс эттирилган деворий тасвирларни, Бехзод, Маҳмуд Музаҳҳиб портретларини эслаш кифоя.

Инсон ва инсон ҳаётини мана шундай икки йуналишда — ҳам монументал, ҳам муъжаз шаклларда ёритиш мусиқада, томоша санъатида ҳам яхши йулга қуйилган. Уйин ва гомоналарнинг бир қисми тор доираларга, маъракаларга мулжалланса, бир қисми катта майдонларга, байрам ва сайилларга мулжалланган.

Амир Темур куп вақтини шатранж уйини устида утказган. Уз даврининг машҳур шатранжчилари билан бемалол беллаша олган.

Хилда Хукхэм

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ҲАҶОУН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚУШГАН ҲИССАСИ

Айнан шу даврда томоша санъатлари бутун бир тизим сифатида шаклланган. Унинг умумий таркиби театрлашган маросимлар, намоёншлар, майдон томошалари, анъанавий театр, рақс санъати, халқ циркидан иборат бўлиб, уларнинг ҳар қайсиси яна, уз навбатида, бир қатор тур ва туркумларга булинган.

Театрлашган маросимларга Навруз ва Меҳржон билан боғлиқ хилма-хил қизиқарли, уюшган оммавий сайиллар, урф-одатларни, суннат туйи ва уйланиш маросимларини, қизил гул байрамини, зардуштийлик билан боғлиқ баъзи сайиллар, уйин ва томошаларни, шунингдек, келиб чиқиши ҳийла қадимий даврларга бориб тақалувчи зикри жаҳрия ва садр йиғинларини киритиш мумкин.

Бундай маросимларнинг аксарияти оммавий шаклларда бўлиб, юзлаб ижрочилар ва томошабинларни қамраган. Фақат зикр ва садрларгина сайланма кишилар қатнашадиган тор доирадаги йиғинлардир.

Театрлашган намоёншларга авваламбор сувга булган эътиқоддан келиб чиққан «Сус хотин», «Хуббим» маросимларини, дарвеш ва қаландарларнинг махсус либосларда тўда-тўда бўлиб, байт ва қўшиқ айтиб юришларини, шунингдек, ҳунар ва санъатнинг биргаликдаги умумхалқ намоёншларини киритса бўлади. Амир Темур ва Темурийлар даврида зеб-зийнатларни, антиқа буюмларни, ажойиб ҳайвон ва паррандаларни махсус жойларда намоёнш этиш одат тусига кирган.

Бундай кургазма ва маросимларни театрлашган дейишимизга сабаб шуки, уларда ҳам томоша объекти (баъзан ижрочи) ва томошабин бор, томошабин хушнуд бўлади, яйрайди, айрим ҳолларда мулоқотга киришади.

Амир Темур ва Темурийлар даврида уйин ва томошалар силсиласида майдон томошалари алоҳида ажралиб турган. Зардуштийлик эътиқоди билан боғлиқ баъзи томошалар ҳам майдонлар-

да курсатилган. Аммо аксар майдон томошалари туркий уруғ ва қабилаларнинг турмуш тарзи, эътиқоди, эстетик майллари билан, Амир Темур ва Темурзодаларнинг армияси, навкарлари ва зобитларининг жанговар ҳаёти, руҳияти билан чамбарчас боғлиқдир.

Шубоисдан майдон томошалари орасида от билан бажариладиган пойга, улоқ чоғиш (қупкари), отдан ағлариш, чавгон, қабоқ уйин қабилар, ҳаққоний куч синови ҳисобланмиш кураш (гуштигирлик), қилич, найза, гурзи ва бошқа жанговар қуроллар билан утадиган беллашувлар, шунингдек, қучқор, хуроз уриштириш каби қадимий уйин ва мусобақалар етакчилик қилган.

Майдон томошаларида қуп сонли чавандозлар, паҳлавонлар, камонбоз ва қиличбозлар, бошқа уйинчилар қатнашган, томошабин сифатида бутун аҳоли жалб этилган; ҳаммада яши кайфият, кутаринки руҳ, янгилиниш ва яшариш завқи ҳукм сурган.

Томошабинлар ута фаол бўлишган: ҳар гуруҳ, жамоа ёки уруғ майдонда куч ёки моҳирлигини синаётган вақилини (ёхуд ургатган оти, қучқорини) қувватлаб, тарафини олиб, руҳлантириб турган; бутун уйин-томоша жараёнини у билан бирга кечирган, ютугидан қувонган, мағлубиятидан ачинган. Аммо иштирокчилар ҳам, томошабинлар ҳам танги бўлишган, голибларни тан олиб, тетик руҳ, янги йиғинларга умид-ишонч билан тарқалишган.

Шундай қилиб, Амир Темур ва Темурийлар даврида Марказий Осиё бадий маданияти, шу жумладан томоша санъатлари гуллаб-яшнади. Ҳам шаҳар, ҳам қишлоқ ва саҳро маданиятлари билан боғлиқ булган уйин, томоша, байрам, театрлашган маросим ва намоёншларнинг бутун бир тизими вужудга келди. Шулар ҳаммаси касб-кори, насл-насаби, миллий-этник келиб чиқиши турлича булган кишиларни бирлаштиришга хизмат қилди.

* * *

XIV—XVI асрларда жаҳон тарихи саҳнасида Амир Темур ва унинг ворислари—Темурийлар келиши Марказий Осиёда давлат қурилиши ва маданий ривожланишнинг узга хос тараққиётини бошлаб берди.

Амир Темур ва унинг ворислари ҳукмронлиги даврида Буюк Ипак йули бўйича Фарбдан Шарққа ва, аксинча савдо қарвонлари қатнови тикланди. Худди шу ерда Эрон, Хитой,

Ҳиндистон, Араб мамлакатларининг маданий анъаналари билан маҳаллий, Марказий Осиё бадий маданияти узига хос хусусиятларининг ноёб уйғунлашуви жараёни руй берди. Марказий Осиё фақат савдо ва қарвон йўлларининг кесишув жойи бўлиб қолмай, балки маънавий маданиятнинг янги ғоялар вужудга келадиган, янги услуб шаклланадиган маркази ҳам бўлиб қолди.

Ҳар бир мамлакатнинг раёниги билан бўлган умуммалада уларга нисбатан ҳолислик билан иш тутсинлар. Яна буюрдимки, ҳар бир мамлакатнинг гафдорига вазифа юклаб иш берсинлар, токи иш илҳи билан гафдорлик иқдоқилсин.

«Темур тузуклари».

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

Қадимги карвон йулларининг тикланиши савдо-иқтисодий аҳамиятгагина эга бўлиб қолмай, балки унинг салтанатининг улкан ҳудудида ва ундан ташқарида ҳам маданиятларнинг бири-бирини бойитиши ва узаро таъсирида улкан роль уйнади.

Турли мамлакат ва ҳудудлар санъатининг оҳанг, гоҳ ва шакллари Марказий Осиёда янги бадиий мазмун касб этиб, Европа—Осиё қитғаларининг бутун ҳудуди буйлаб тарқалди.

Амир Темурнинг улкан интилишлари унинг Самарқандни жаҳон миқёсидаги пойтахтга айлантиришга қаратилган ҳаракатларида ўз ифодасини топди. Бу ерга Урта ва Яқин Шарқнинг турли мамлакатларидан энг яхши усталар, меъморлар, шоирлар, олимлар олиб келинди.

Самарқанд ва Марказий Осиёнинг бошқа шаҳарлари узоқ йиллар санъат, ҳунармандчилик, бинокорлик, назм ва адабиёт, мусиқа, тантаналар ва оммавий томошалар соҳасида янгиликлар чиқарувчи ўзига хос маданий ва илмий тараққиёт марказига айланди.

Уша даврнинг муҳим хусусияти кенг халқ оммаси маънавий маданият бойликларини яратиб ва улардан баҳраманд бўлишга жалб этилганлигидир. Умумий маънавий юксалиш айрим истеъдодли шахсларгагина эмас, балки турли ижтимоий қатламларга ҳам хос эди. Шаҳар ҳунарманд-савдо доираларининг вакиллари хилма-хил моддий ва маданий бойликларни яратувчи ва тарқатувчи вазифасини бажаришди.

Маданий ҳаётнинг бундай демократлашуви ва унинг кенг қўламдаги маърифий ифодаси давлат раҳбарларининг қўллаб-қувватлашлари ва ҳомийлиги натижасидагина рўй берди. Бинобарин, Амир Темур фаолиятида маърифий асосларнинг умумий рақнақини рағбатлантирувчи маданий сиёсатнинг асосий тамойиллари яққол кўзга ташланади. Унинг шахси умумий барқарорликнинг ўзига хос кафолати бўлди, сиёсати эса диний ва дунёвий асосларнинг баб-баравар узаро муносабатда бўлишига имкон берди.

Амир Темур узоқни кўра биладиган ва зукко сиёсатдон сифатида исломнинг давлат қурилиши ҳамда ижтимоий ҳаётни бириктирувчи, батартиб сақловчи ва жипсаштирувчи омил сифатидаги улкан аҳамиятини яхши тушуниб етганди. Унинг ўзи шариат қонуни ва ислом аҳкомларига қатъий амал қилар ва мамлакатда барчанинг бунга амал қилишини мудом кузатиб турарди.

Айни вақтда у дунёвий маданият, илм-фан, адабиёт, меъморчилик, нафис ва томоша санъатларининг хилма-хил турларини яхши тушунар ва юқори баҳоларди. дунёвий маданият турларининг ривожланишини ҳар томонлама рағбатлантирарди. Бундай сиёсат ўзига хос ноёб ҳодисага олиб келди — Амир Темур ва унинг ворислари давлатида яққол намоён бўлган диний асослар ва юқори даражада ривожланган дунёвий маданият баб-баравар мавжуд бўлди.

Бу ерга олиб келинган усталар, меъмор ва рассомларнинг моҳирона санъати, шоирларнинг нафис ижоди, ўз навбатида, маҳаллий бадиий маданиятнинг юксак анъаналари билан узаро алоқада бўлди.

Бу маданиятда Амир Темур давлатининг этно-ижтимоий мағзини ташкил этувчи ва ушбу ҳудудда истиқомат қилувчи туркий ва эроний халқлар маданияти ҳамда санъатининг ўзига хослигини белгиловчи анъаналари қуп асрлар давомида узаро самарали таъсирда бўлди.

Амир Темур ва Темурийлар даврида туркий адабиёт ва шеърият гуркираб ривожланди. — туркий тилнинг шаклланиши ниҳоясига етди ҳамда у нафис шеърият ва адабиёт тили бўлиб қолди.

Ҳозирги замон фани Амир Темур ва Темурийлар даврини ҳақиқий Ренессанс — Уйғониш даври деб эътироф этмоқда. Зеро, бу даврда утмиш даврлар тажрибаларини ижодий ўзлаштиришга ва янгича ёндашувларга, олимлар, меъмор ва ҳунармандлар, миниатюрachi рассомлар, шоирлар, мусиқачилар, янги давр томоша санъати вакиллари олдида турган масалаларни ҳал этишда жиддий янгиликлар киритишга асосланган энг яхши анъаналари тикланди.

Амир Темур ва Темурийлар даври маданиятининг ҳаётбахш фалсафаси, унинг юксак бадиий муваффақиятлари кейинги даврлар санъатининг ривожига самарали таъсир кўрсатди.

Амир Темур ватани бўлган Ўзбекистонда маданиятнинг юксак парвози қонунийдир. Илм-фан ва санъатнинг минг йиллик бой анъаналари Амир Темур ва унинг ворисларининг яратувчилик фаолияти туфайли янгидан куртак ёзди. Бугунги кунда миннатдор авлод унинг хотирасини мамнуният билан ёдга олиб, буюк Соҳибқирон қолдирган маънавий меросни ривожлантирмоқда.

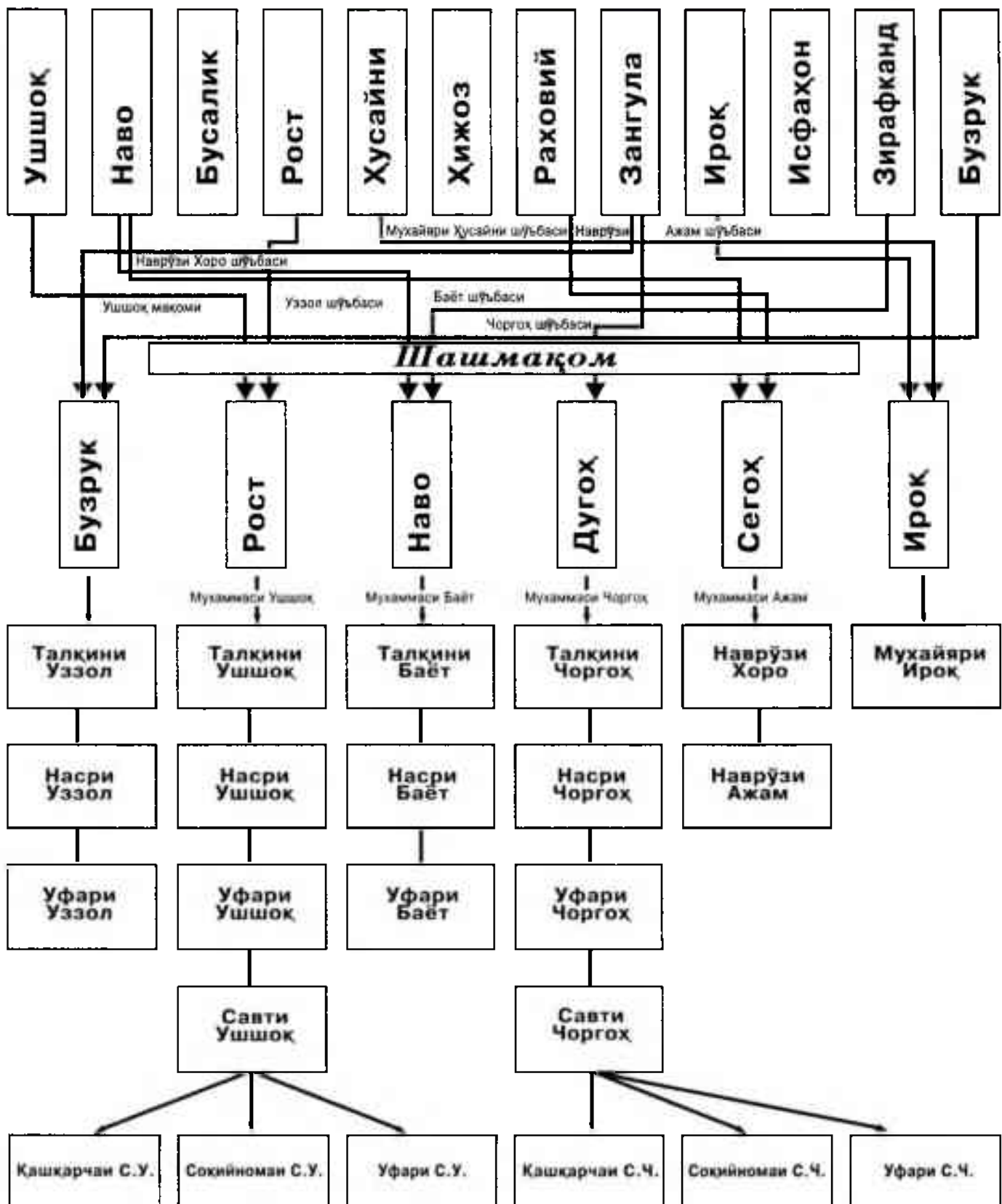

Амир Темур бир қанча шайхларни ўзига маънавий устоз қилиб олди. Булар орасида шахрисабзлик шайх Шамсуддин Қўлол, шайх Зайнуддин Тайободий ва бошқалар бор эди. У мунтазам азият-ваъжлар ҳузурига таърифи буюрар ва ўз фаолиятида улардан мадад кутарди.

Саид Жамолiddин

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚУШГАН ҲИССАСИ

"Дувоздахмақом" - "Шашмақом" туркумига сингдирилиши

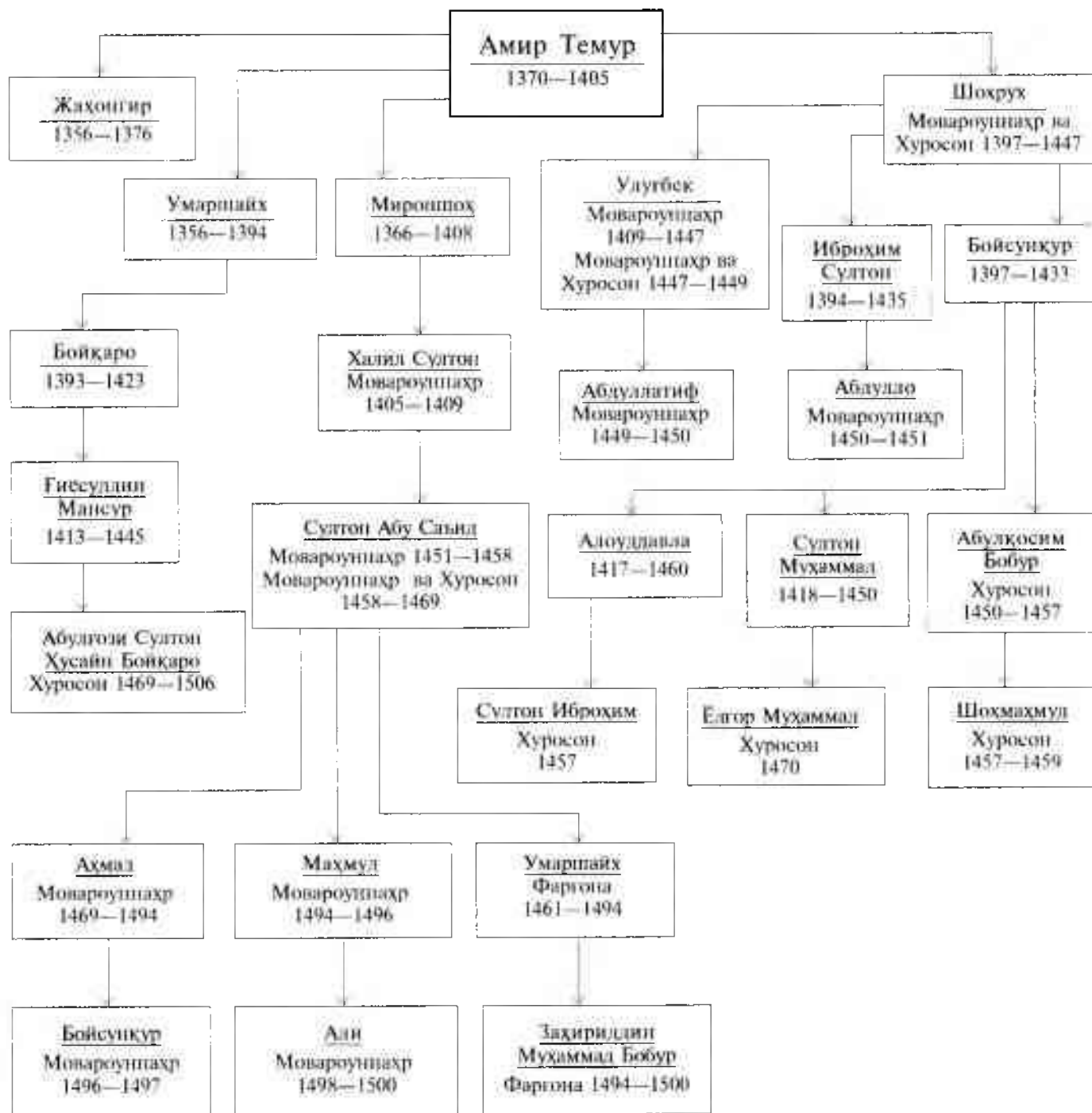

III
ИЛОВАЛАР

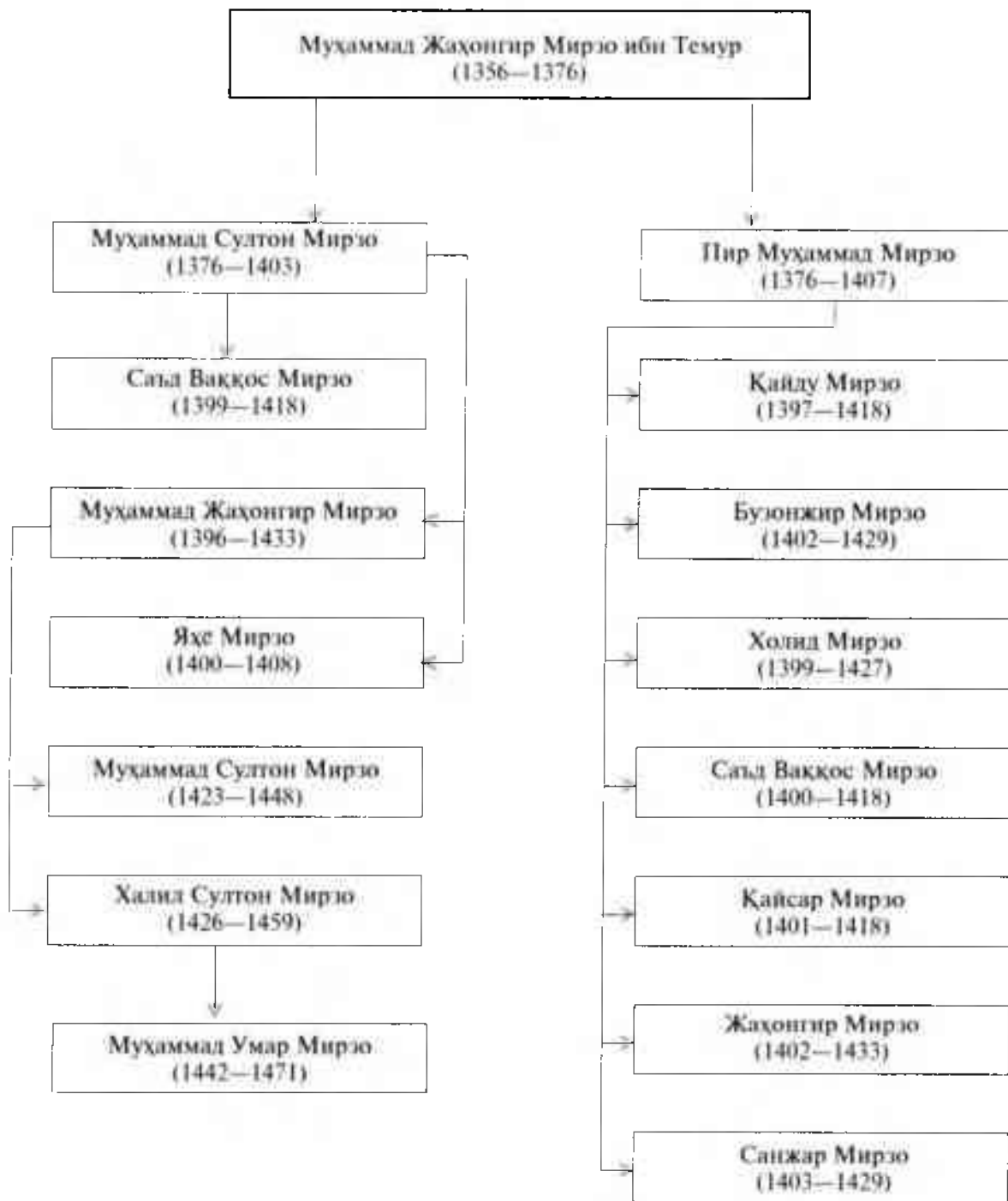

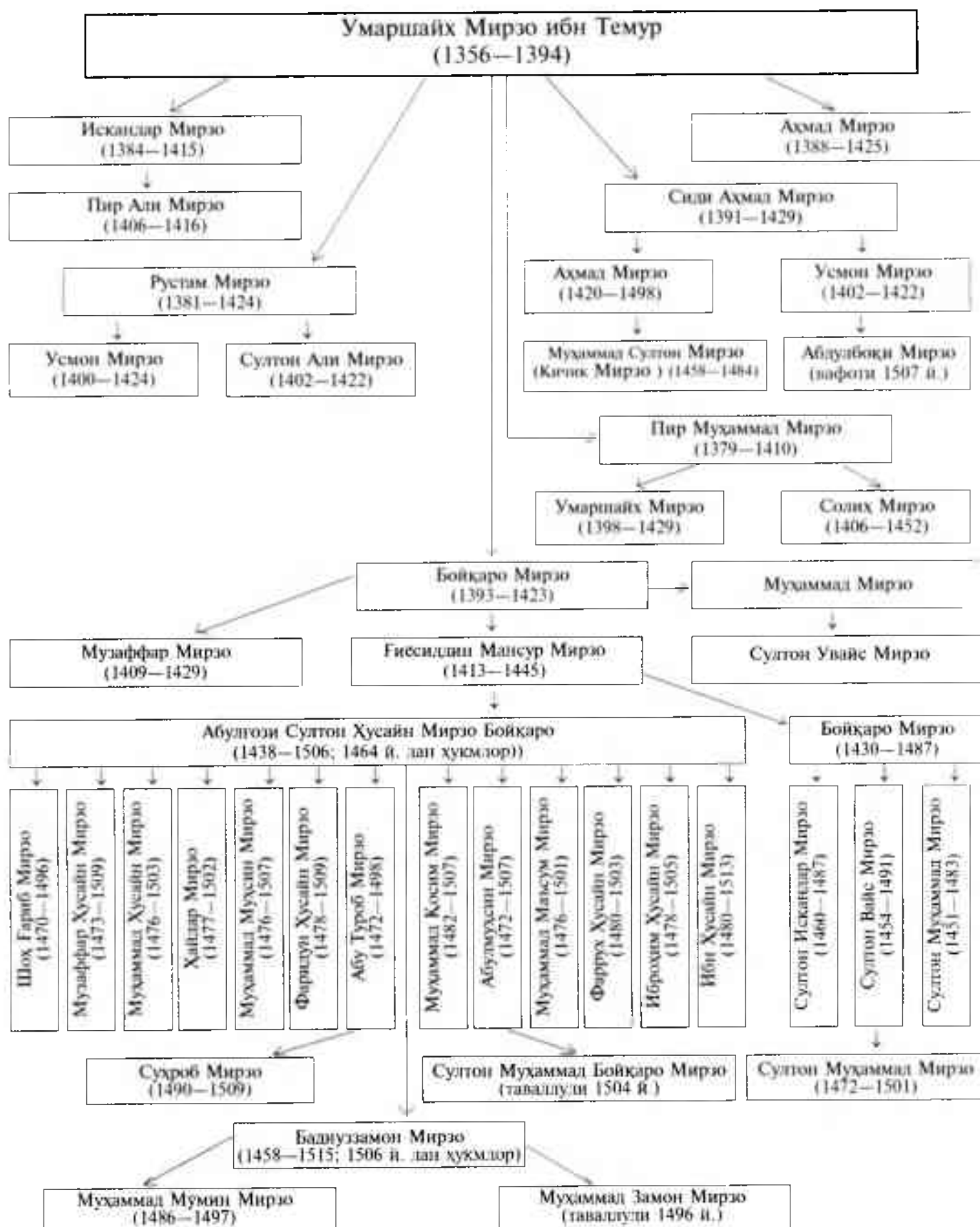
Мовароуннаҳр ва Хуросонда ҳукмронлик қилган Амир Темур ва унинг авлодлари*
(1370—1507 йиллар)

1-жадвал

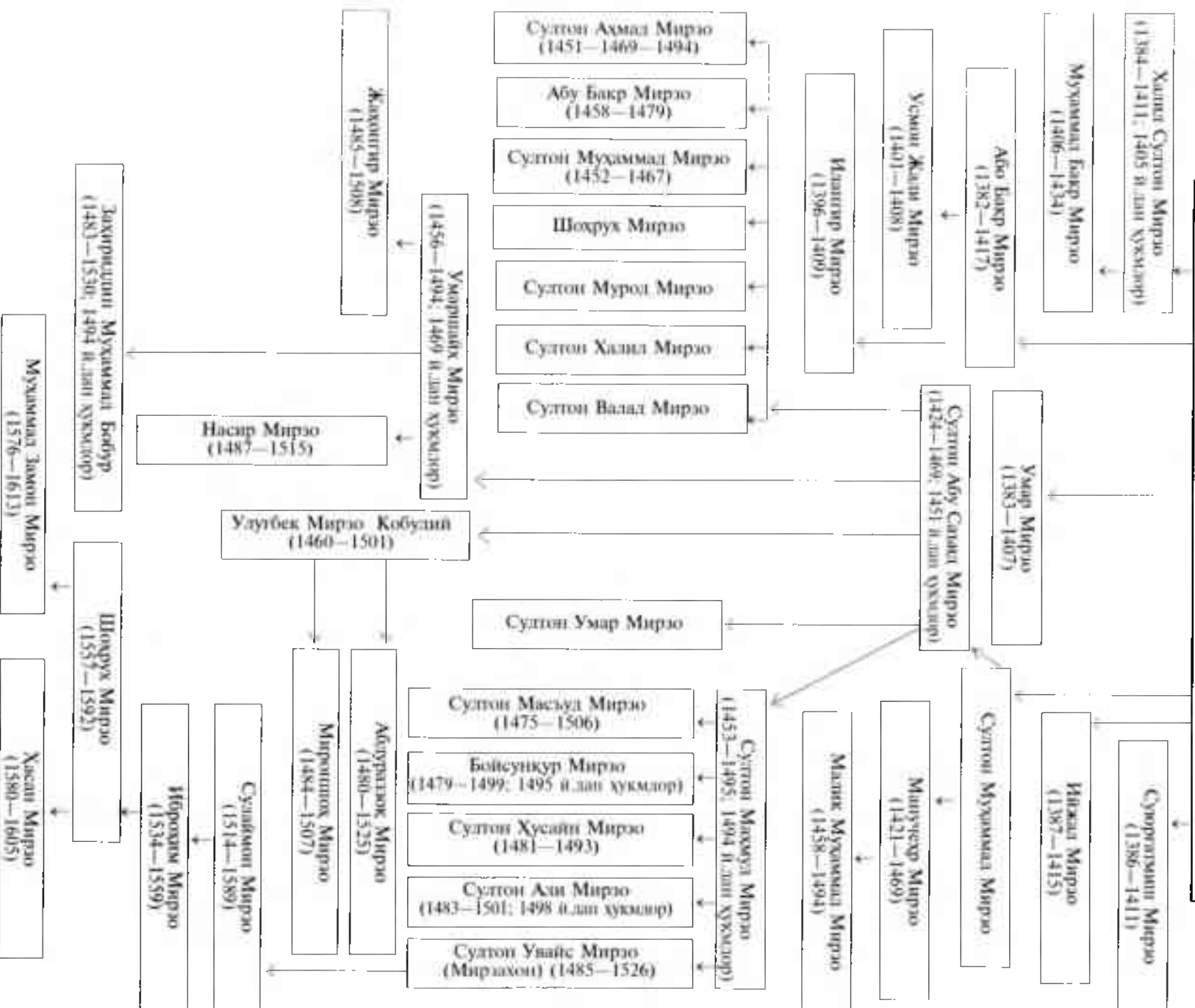

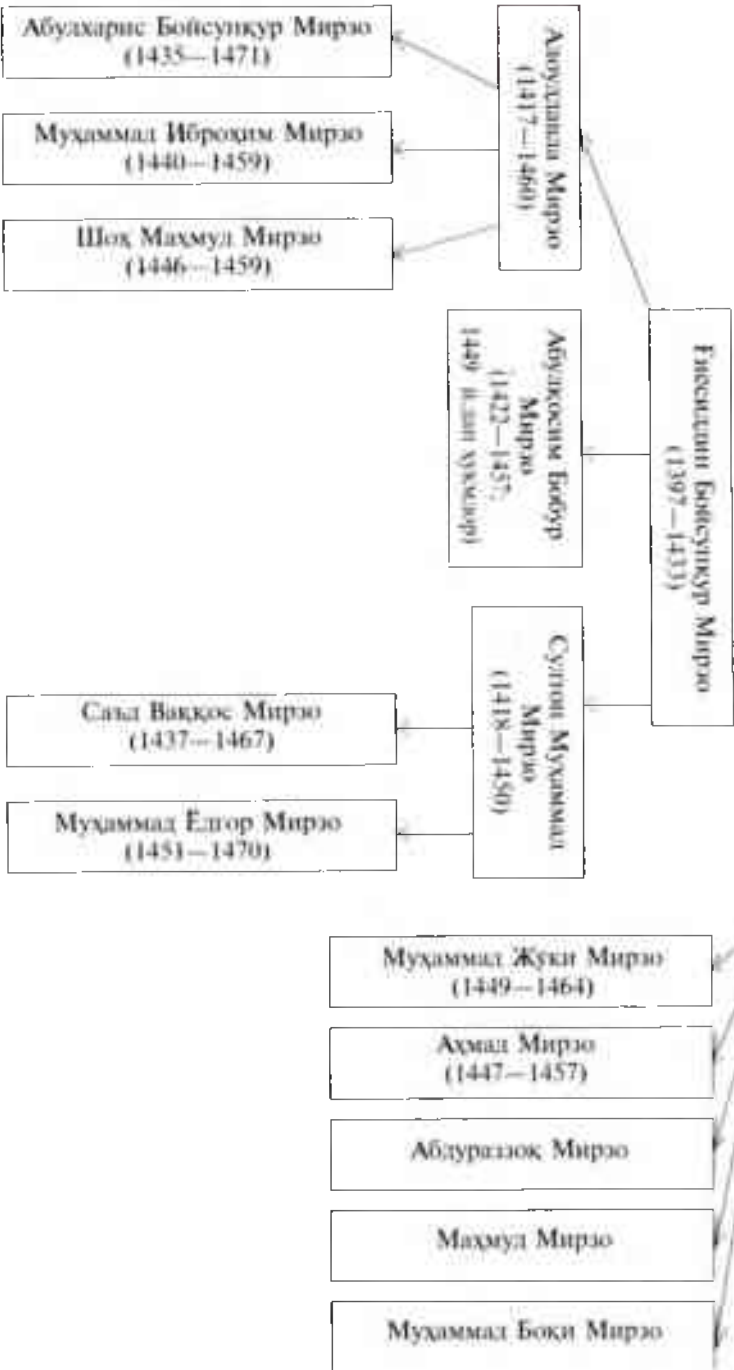
* Турғун Файзиев тuzган.

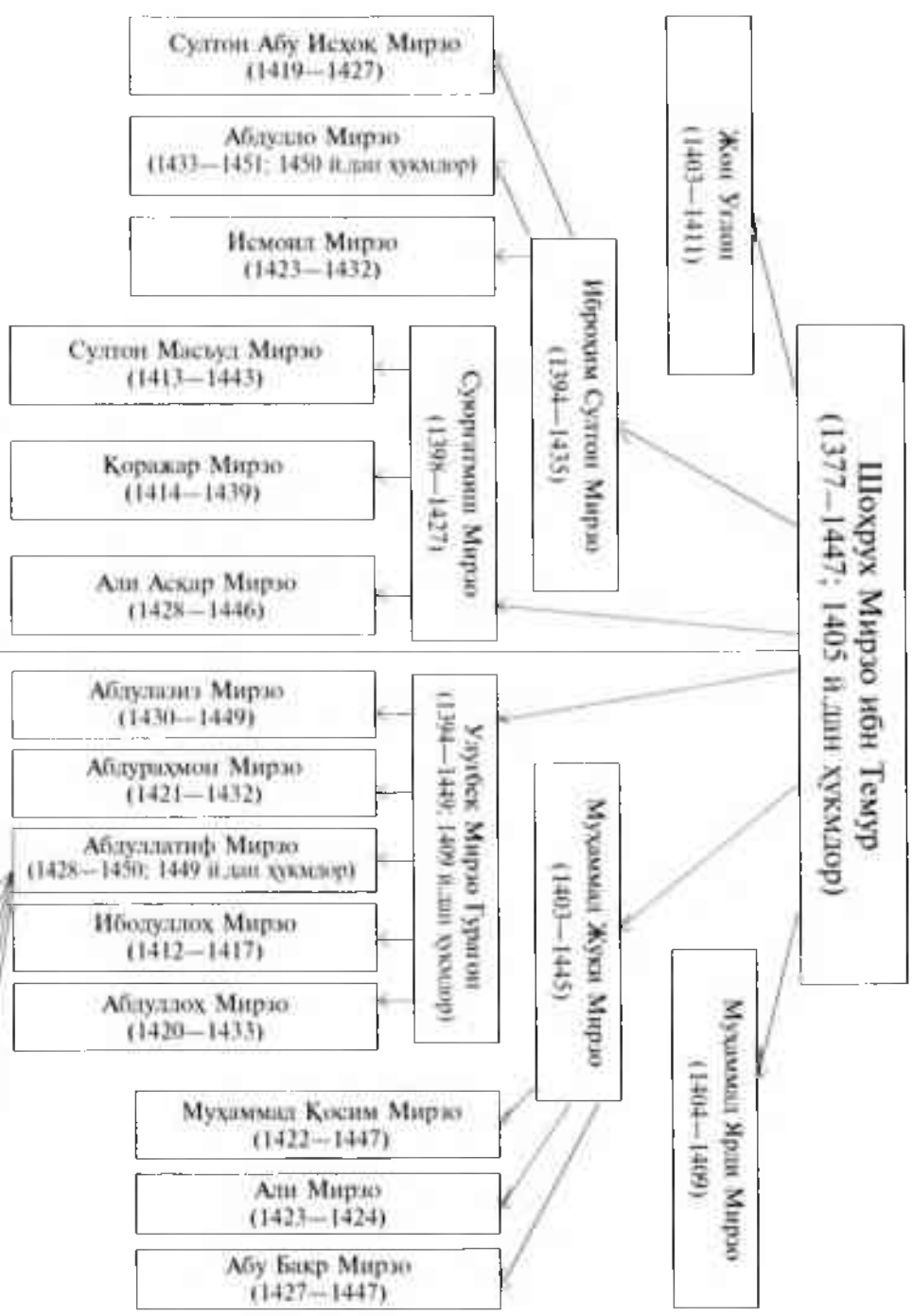

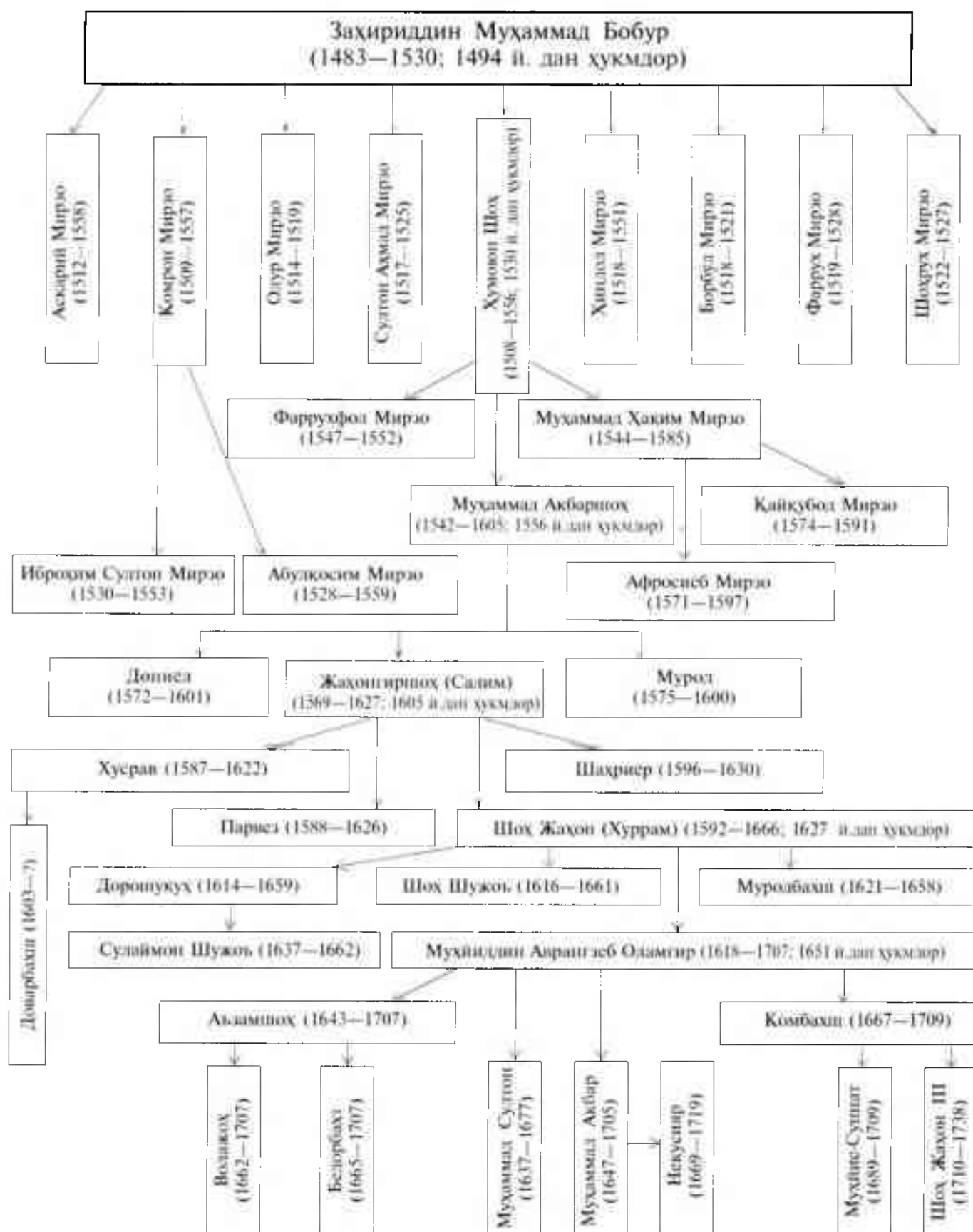

Мироншоҳ Мирзо ибн Темур (1366—1408)

ТАРИХИЙ ВОҚЕАЛАР СОЛНОМАСИ

- 1220—1334 Чингизхон ва унинг уғиллари Жужи ва Чигатой бошчилигидаги муғулларнинг Марказий Осиёни забт этиши.
- Марказий Осиёда Чингизхоннинг иккинчи уғли — Чигатой улусининг вужудга келиши ва унинг авлодлари — чигатойлар ҳукмронлиги.
- 1256 Эрон ва Ироқда Элхонлар улусининг асосчиси, Эроннинг чингизий ҳукмдори Ҳулоғухон қўшинларининг Мовароуннаҳрга бостириб кириши.
- 1266 Мовароуннаҳрга жалойирлар ва барлосларнинг кучиб утиши.
Муборакхоннинг Мовароуннаҳр тахтига утириши.
- 1295 — 1304 Эронда Қазонхон ҳукмронлиги.
- 1312 — 1341 Олтин Урлада Узбекхон ҳукмронлиги.
- 1312 Олтин Урданинг мусулмонлашуви.
- 1316 — 1335 Эронда Ҳулоғухон авлодидан булган Абу Саъид ҳукмронлиги.
- 1318 — 1326 Чигатой хони Куппакнинг ҳукмронлиги.
- 1323 Муғул шаҳзодаларнинг доимий урушлари оқибатида Чигатой улусининг харобага айланиши.
Чигатойлар томонидан Туркистоннинг бирлаштирилиши.
- 1326 — 1334 Чигатойлар хони Тармаширин ҳукмронлиги.
- 1333 Ибн Батутанинг Туркистонга саёҳати.
- 1334 Қорақум ва Бешбалиқ яқинида чигатой қўшинларининг юанлар билан туқнашуви.
- 1334 — 1346 Чигатой улусида Қазонхон ҳукмронлиги.
- 1336, 8 апрел Амир Тарағайнинг ўгли Темурнинг таваллуди.
- 1337 Хуросонда сарбадорлар давлатининг ташкил топиши.
- 1337 — 1381 Хуросонда маркази Сабзавор булган сарбадорлар давлати ҳукм сурди.
- 1340 Шимоли-ғарбий Эрон ва Ироқда Жалойирлар давлатининг ташкил топиши.
- 1342, июл Сарбадорларнинг Ҳиротга талончилик ҳужуми.
- 1344 Малик Ашрафнинг Эронда ҳокимиятни эгаллаши.
- 1346 Қазонхоннинг амир Қазагон билан жангда ҳалок бўлиши.
Сохта хонлар Донишмандча ва Баёнқулининг тахтга ўгириши.
- 1346 — 1358 Мовароуннаҳрда амир Қазагон ҳукмронлиги.

- 1355 Амир Темурнинг Турмуш оқа ва Улжой Туркон оқага уйланиши.
- 1356 Амир Темур уғиллари Муҳаммад Жаҳонгир ва Умаршайхнинг таваллуди.
- 1357 Мовароуннаҳрда ҳокимиятнинг улус амирлари қўлга утиши.
- 1358 — 1360 Мовароуннаҳрда Қазағоннинг уёли Абдуллонинг ҳукмронлиги.
- 1360 Мугулистон хони Туғлуқ Темурнинг Мовароуннаҳрга биринчи марта бостириб кириши.
Амир Темурнинг Туғлуқ Темур хизматига кириши.
- 1361 Туғлуқ Темурнинг Мовароуннаҳрга иккинчи марта бостириб кириши.
Амир Темурнинг отаси амир Тарагайнинг вафоти.
- 1361 Туғлуқ Темурнинг уғли Илёс Хожа уёлнинг Мовароуннаҳрда ҳукмронлиги.
Илёс Хожа ва Амир Темур уртасидаги келишмовчиликлар.
Амир Темурнинг Мовароуннаҳр ҳудудидан чиқиб кетиши.
Хоразмнинг Олтин Урдадан ажралиши.
Туғлуқ Темур томонидан Чигатой улусининг бирлаштирилиши.
- 1361 — 1365 Амир Темур билан амир Қазағоннинг невараси Ҳусайн уртасидаги иттифоқ.
- 1362 Амир Темур билан Ҳусайннинг туркманлар бошлиги Алибек Жониқурбоний томонидан асир олинлиши.
Сенстонда Амур Темурнинг унги қўли ва унги оёғидан яраланиши.
- 1364 Амир Темур ва Ҳусайннинг Илёс Хожа устидан галабаси.
- 1365 Амир Темур ва Ҳусайн қўшинларининг Илёс Хожа билан жанги. У Чинос билан Тошкент оралиғида бўлиб утган «Жанги лой» номи билан машҳур бўлиб, унда Амир Темур ва Ҳусайн мағлубиятга учраган.
- 1365 Илёс Хожанинг Самарқандни қамал этиши ва Мавлонозода Самарқандий, Абу Бакр Калавий Налдоф ва Хурдаки Бухорий бошчилигидаги сарбадорларнинг шаҳарни мудофаа қилиши.
Сарбадорларнинг бебошлиги ва Самарқандда уларга қарши қўзғолон.
- 1365 Хоразмда кўнғирот қабиласидан Суфилар сулоласининг ҳукмронлиги.
Шимолӣ ва Жанубий Хоразмнинг Ҳусайн Суфи томонидан бирлаштирилишининг бошланиши.
- 1366 Амир Темурнинг хотини Улжой Туркон оқанинг вафоти.
Амир Темур ва Ҳусайн томонидан Самарқандда сарбадорлар ҳаракатининг тор-мор этилиши.
Мовароуннаҳрда Амир Темур ва Ҳусайн ҳокимиятнинг урнатилиши.
Амир Темур ва Ҳусайн уртасидаги муносабатларнинг бузилиши.

- 1366 Мироншоҳ таваллуди.
- 1368 Амир Темур билан Ҳусайн уртасида тинчлик шартномаси тузилиши.
- 1369 Шартноманинг Ҳусайн томонидан бузилиши ва унинг устидан Амир Темур ғалабаси.
- 1370, 8 апрел Амир Темурнинг Балхни қамал қилиши, шаҳарни эгаллаши, Ҳусайннинг улими.
- 1370, 9 апрел Амир Темурнинг Балхта тахтга утириши ва Ҳусайннинг беваси Сароймулк хонимга уйланиши.
- 1370, ёз Мовароуннаҳрда Амир Темур ҳукмронлигининг бошланиши.
Самарқанднинг Амир Темур давлатининг пойтахти этиб тайинланиши.
- 1370 — 1388 Мовароуннаҳрда чингизий «сохта хон» Суюрғатмиш ҳукмронлиги.
- 1371, куз Амир Темурнинг Жета (Муғулистон) га биринчи юриши.
- 1371, баҳор Амир Темурнинг Жетага иккинчи юриши.
Хоразмга элчи орқали хат юбориши.
- 1372 Олтин Ўрданинг парчаланиши.
- 1372, баҳор Амир Темурнинг Хоразмга биринчи юриши.
Котнинг олинishi.
Ҳусайн Суфининг улими.
- 1373—1380 Хоразмда Ҳусайн Суфининг укаси Юсуф Суфи ҳукмронлиги.
- 1373 Амир Темурнинг Хоразмга иккинчи юриши.
- 1374 Жанубий Хоразмнинг Амир Темур давлати таркибига кириши.
Муҳаммад Жаҳонгирнинг Олтин Ўрда хони Ўзбекхоннинг невараси Хонзодага уйланиши.
- 1375, баҳор Амир Темурнинг Жетага учинчи юриши.
Амир Темурнинг Дилшод оқага уйланиши.
- 1376 Хонзоладан Жаҳонгирнинг угли Муҳаммад Султоннинг туғилиши.
- 1376 Амир Темурнинг Хоразмга учинчи юриши. Жетага тўртинчи юриш.
- Баҳор Жаҳонгирнинг угли Пир Муҳаммаднинг туғилиши.
- 1376, декабр Амир Темурнинг Жетага бешинчи юриши.
Тухтамишнинг Олтин Ўрдадан унинг ҳимоясига келиши.
Амир Темурнинг Олтин Ўрдага Ўрусхонга қарши юриши.
Ўрусхоннинг улими.
Хоразм ҳукмдори Юсуф Суфининг Бухорога ҳужуми.

- 1377 Амир Темурнинг Жужи улусига (Олтин Урда) юришидан Самарқандга галаба билан қайтиши.
Амир Темурнинг Хоразмга элчи юбориши.
Шоҳрух Мирзо таваллуди.
Амир Темурнинг Туман оқага уйланиши.
- 1378 Тухтамишнинг Олтин Урдада Амир Темур ёрдамида тахтага утириши.
- 1379, январ-феврал Амир Темурнинг Хоразмга туртинчи юриши. Бутун Хоразмнинг Амир Темур давлатига киритилиши.
- 1380 Кеш (Шаҳрисабз)нинг қалъа девори билан ўралиши.
Оқсарой қурилиши.
Амир Темур элчиларининг Ҳиротга юборилиши.
- 1381 Амир Темурнинг Сабзаворда сарбадорлар давлатини йўқотиши.
Ҳиротнинг олиниси.
Қуртлар сулоласининг тугатилиши.
Темурнинг қизи Тоғайшоҳ Ака Бегимнинг вафоти.
- 1382 Тус, Қалот шаҳарларининг олиниси.
Амир Темурнинг Самарқандга қайтиши.
- 1383 Амир Темурнинг бутун Хуросон ва Мозандаронни буйсундириши.
Жетага олтинчи марта қушин юборилиши.
Форс ҳукмдори Шоҳ Шужоъ элчиларининг келиши ва Форсга элчилар юборилиши.
Амир Темурнинг хотини Дилшод оқанинг ва опаси Қутлук Туркон оқанинг вафоти.
- декабр Мозандарон, Сеистон ва Қандаҳорга янги юриш.
Амир Темурнинг Самарқандга қайтиши.
- 1383 Тухтамишнинг Хоразмни босиб олиши.
Амир Темурнинг Хоразмни қайтадан эгаллаши.
- 1384 Амир Темурнинг Мозандарон, Ироқи Ажам, Султонияга юриши ва Самарқандга қайтиши.
- 1386, январ Тухтамиш қушинларининг Табризни эгаллаши.
Амир Темурнинг Тухтамишни Дарбанд ортига қувиб юбориши.
- 1386, январ—феврал Гуржистонга юриш.
Гуржи подшоҳи Бағратнинг исломни қабул қилиши.
Амир Темурнинг Эронга «уч йиллик юриш»ининг бошланиши.
- 1387 Амир Темурнинг Кура соҳилидаги Бардаъа шаҳрига келиши.
Тухтамин қушинларининг Озарбойжонга иккинчи марта босгириб кириши.
Арзинжон ва Арзирум ҳукмдори Тахуртаннинг Амир Темур ҳокимиятини тан олиши.
- 1387 Амир Темур қушинлари томонидан Исфаҳоннинг олиниси.

1388, январ	Амир Темурнинг Ироқи Араб ва Форсга юриши ва Шерознинг олиниси. Тухтамишнинг Мовароуннаҳрга бостириб кириши. Анқа Туранинг Жетадан келиб Сайрамга, Тошкентга хужум қилиши.
Феврал	Амир Темурнинг «уч йиллик юриш»дан Самарқандга қайтиши. Амир Темурнинг Хоразмга бешинчи юриши. Тухтамишнинг Мовароуннаҳрга янгидан бостириб кириши.
Декабр	Амир Темурнинг Тухтамишга қарши юриши.
1388—1402	Сохта хон Султон Маҳмуд ҳукмронлиги.
1389, январ	Амир Темурнинг Тухтамиш қушини билан жанги ва ғалаба билан қайтиши. Амир Темурнинг Жетага бешинчи юриши.
Июн	Амир Темурнинг Самарқандга ғалаба билан қайтиши.
Куз	Амир Темур қушинларининг Жетага янгидан юборилиши.
1389—1402	Усмоғли Султон Боязид I Йилдирим ҳукмронлиги.
1390, баҳор	Жетага борган Амир Темур қушинларининг ғалаба билан қайтиши.
Ноябр-декабр	Амир Темурнинг Тошкентда қишлаши.
Декабр	Амир Темурнинг Хужанддаги Шайх Маслаҳат қабрини зиёрат қилиши.
1390, декабр	Амир Темурнинг Тошкентда қирқ кун бетоб бўлиб ётиши.
1391, 19 январ	Амир Темурнинг Тошкентдан чиқиб Тухтамишга қарши юриши.
21 феврал	Амир Темурнинг Қора Сомонда тухташи. Тухтамиш элчиларининг келиши ва қурултой чақирилиши.
14 март	Амир Темурнинг Сариқ Ўзанда тухташи. Идику (Едигей) одамларининг қочиши.
28 март	Амир Темурнинг Дашти Қипчоқдаги Кичик тоғ (ҳозирги Жезқазган) яқинида тухташи.
29 март	Амир Темурнинг Улуг тоққа утиши ва уйғур ёзувида чигатой (туркий) тилидаги битикли тошдан ёдгорлик минораси урнатилиши.
Апрел	Амир Темурнинг Атақабригуй масканида тухташи.
6 май	Даштда ураб олиб ов қилиш.
9 май	Амир Темурнинг қушинни куздан кечириши.
22 май	Амир Темурнинг невараси Муҳаммад Султонни уз қушинининг баронгорида (авангардида), Тухтамишнинг стакчи қисмларига қарши юбориши.

Май	Амир Темур қушинларининг Тобол дарёсига етиб бориши.
29 май	Амир Темур қушинларининг Ёйиқ (Урал) дарёсига етиб бориши.
5 июн	Амир Темур қушинларининг Ийиқ (Иқ) дарёсидан кечиб утиши.
18 июн	Амир Темур қушинларининг Қундузча масканида Тухтамишни қувиб етиши ва ғалабаси. Тухтамишнинг Литвага қочиши.
Июл	Жужи улуси хонлари уртасида ғалаба муносабати билан 26 кунлик шодиёна.
Октябр	Амир Темурнинг Утрорга келиши.
Декабр	Амир Темурнинг Тошкентга қайтиши ва бу ерда қишлаши.
1392	Амир Темурнинг Самарқандга келиши.
21 март	Амир Темурнинг Эрон ва Ироққа «беш йиллик» юришининг бошланиши.
23 июн	Амир Темурнинг бетоб булиши ва Бухорода тухташи.
7 июл	Амир Темурнинг соғайиши.
17-22 июл	Амир Темурнинг Бухородан юришга чиқиши.
30 июл	Амир Темур қушинларининг Амударёдан кечиб утиши.
21 август	Амир Темур қушинларининг Ййди Рамазон муносабати билан Ясси Дабонда тухташи.
9 сентябр	Амир Темур қушинларининг Астробод яқинидаги Гургон дарёси соҳилида тухташи.
Ноябр-декабр	Омул, Сори ва Мохон қалъаларининг Амир Темур томонидан эгалланиши. Гургон вилоятининг Шосман масканида сарой қурилиши. Амир Темурнинг Гургон, Мозандарон ва Фарбий Эронни эгаллаши.
1393, январ	Амир Темур қушини билан Мозандарондан чиқиб, Жанубий Эронга йул олиши. Форе вилоятининг шаҳзода Умаршайхга инъом этилиши.
10 май	Амир Темурнинг Шероздан Ироққа йул олиши.
20-24 май	Амир Темур қушинларининг Исфаҳонга келиши ва шу ерда тухташи.
Август	Исфаҳонда Хулоғухон мулкининг Мироншоҳга топширилиши.
22 август	Амир Темурнинг Бағдодни олиши.
сентябр	Амир Темур элчисининг Миср Султони Барқуқ ҳузурига юборилиши.

- 31 октябр** Амир Темурнинг Шайх Баҳлул қабрини зиёрат қилиши.
- 25 ноябр** Тикрит қалъасининг олиниши.
- 1394** Тухтамиш қўшинларининг Ширвонга бостириб кириши, сунг Терек дарёси ортига чекиниши. Амир Темурнинг Бағдодни олиши ва Фуротгача булган барча ерларни эгаллаши. Гуржистоннинг буйсундирилиши.
- 1394, 16 январ** Хурмату қалъаси яқинида шаҳзода Умаршайхнинг ўлими. Мардин қалъасининг қамал этилиши.
- 22 март** Улугбек таваллуди.
- 26 апрел** Юқори Месопотамиядаги Амуд қалъасининг олиниши.
- 18 июн** Шарқий Анатолиядаги Авник қалъасининг олиниши.
- 14 август** Амирзода Иброҳим Султон таваллуди.
- 19 сентябр** Амир Темурнинг мамлакатни вақтинча бошқариш учун Шоҳрухни Фарбий Эрондан Самарқандга юбориши.
- 1395** Тухтамишга қарши учинчи юриш.
- 20 феврал** Амир Темур ва Тухтамиш қўшинларининг Терек дарёси буйида бир-бирига қарши сафга тизилиши.
- 15 апрел** Тухтамишнинг чекиниши ва унинг Амир Темур қўшинлари томонидан таъқиб этилиши;
- Ҳожи Тархон (Астрахан) ва Сарой-Берканинг олиниши;
- Крим, Азов, Рязан, Елецнинг олиниши;
- Тухтамиш қўшинларининг Терек дарёси буйида мағлуб бўлиши;
- Амир Темурнинг Волга дарёсига етиб бориши.
- 1396** Урдада узаро уруш: Амир Темур тарафдорлари — Урусхоннинг ўғиллари Қўйричок ва Темур Қутлуғнинг Тухтамишга қарши жанги. Амир Темурнинг Шимолий Озарбойжонга қилган юришдан қайтиши.
- 18 июл** Амир Темурнинг Ҳамадондан Самарқандга йул олиши.
- Ноябр** Амир Темурнинг Самарқандга келиши.
- 1397** Боғи Шимолнинг барпо этилиши.
- Март** Амир Темурнинг Хуросонни ҳокимият нишони билан Шоҳрухга топшириши.
- Май** Шоҳрухнинг Андхудга келиши.
- 28 май** Шоҳрухнинг Кудистон қалъасига келиши.

- 15 сентябр** Бойсунқурнинг таваллуди.
Амир Темурнинг Кешга йул олиши.
Муҳаммад Султоннинг Шероздан Самарқандга келиши.
Амир Темур Мугулистонга Ҳизр Хожaxon ҳузурига элчилар юбориши.
- Куз** Қонигилда Боғи Дилқушо боғининг барпо этилиши. Амир Темурнинг Яссига борагуриб йулда Чинос, Оҳангарон ва Тошкентга кириб утиши;
Амир Темурнинг Шайх Аҳмад Яссавий қабрини зиёрат қилиши.
- 22 ноябрь** Амир Темурнинг Туқалхонимга уйланиши.
- 1398, 19 феврал** Муҳаммад Султоннинг Жета чегараларига деҳқончиликни жорий этиш учун юборилиши.
- 21 март** Амир Темурнинг Самарқандга қишлош учун қайтиши.
- Март** Кеш довоғи яқинида Тахти Қорача боғи ва қушқанин бунёд этилиши. Амир Темурнинг Ҳиндистонга юришининг бошланиши.
- Май** Амир Темурнинг катур қабиласи билан жанги ва уни енгиши.
Жетадан элчи келиши.
- 21 август** Амир Темур қушинларининг Кобулдан йулга чиқиши.
- 31 август** Эрёб қалъасини куздан кечирин.
- 1 сентябр** Амир Темур қушинларининг Шанзан шаҳрига келиши.
- 4 сентябр** Амир Темур қушинларининг Нагар қалъасига келиши.
- 20 сентябр** Амир Темур қушинларининг Синд дарёси соҳилида тухташи.
- 24 сентябр** Синд дарёсидан кечиб утин.
- 26 сентябр** Жамна дарёси соҳилида тухташ.
- 6 октябр** Чиноб дарёси соҳилида қалъа ёнида тухташ.
Чиноб дарёсидан кечиб утин.
- 13 октябр** Таламба шаҳри яқинида тухташ.
- 20 октябр** Амир Темур қушинларининг Жал масканига келиши.
- 25 октябр** Жанжон қишлоғида тухташ.
- 30 октябр** Жанжонда Амир Темур шарафига Пир Муҳаммад томонидан базм уюштирилиши.
- 2 ноябр** Амир Темур қушинларининг Анвалга келиши.

- 5 ноябр Амир Темур қушинларининг Ажуданга келиши.
- 6 ноябр Амир Темурнинг Шайх Фарид Шакарганж қабрини зиёрат этиши.
- 7 ноябр Амир Темур қушинларининг Батнир қалъасига келиши ва уни қамал қилиши.
- 9 ноябр Қалъалан Рожа Долчиннинг чиқиб, итоаткорлик билдириши.
- 14 ноябр Феруз қалъасининг олиниси.
- 17 ноябр Сарасаги, Ражабпур, Амаруни қалъаларининг олиниси.
- 18 ноябр Амир Темур қушинларининг Гуҳна даштида тухтани.
- 21 ноябр Қаҳқар дарёси буйида тухташ.
- 25 ноябр Копла куприги ёнида тухташ.
- 29 ноябр Бакран куприги ёнида тухташ.
- 30 ноябр Сомнатда тухташ.
- 2 декабр Амир Темурнинг Асанди шаҳрига келиши.
- 3 декабр Амир Темурнинг Туғлуқпур қалъасига келиши.
- 4 декабр Амир Темурнинг Панипат шаҳрига келиши.
- 17 декабр Амир Темур қушинларининг Деҳлига келиб, жанговар тартибда сафланиши.
- 18 декабр Амир Темурнинг Деҳли султони Маҳмуд билан жанги, ундан ғолиб келиши.
Амир Темурнинг Деҳлидаги Жаҳонпаноҳ қалъасида икки ҳафта бўлиши.
- 1399, 1 январ Амир Темурнинг Ферузободга келиши.
- 2 январ Амир Темурнинг Вазирободга ташрифи.
- 3 январ Мулулга ташриф.
- 4 январ Гатага ташриф.
- 5 январ Богободга ташриф.
- 8 январ Мирот қалъасига келиши.
- 9 январ Мирот қалъаси ёнида жанг.
- 10 январ Ганг дарёси соҳилида тухтани.
- 12 январ Туғлуқпур қалъасига келиши.
- 13 январ Кубла довони орқали утиши.
- 14 январ Ганг дарёсига қайтиши.
- 18 январ Сувалак тоғи яқинида тухташи.

19 январ	Пир Муҳаммад Жаҳонгир уйида тухташи.
20 январ	Сава масканида тухташи.
22 январ	Гандарга келиши.
23 январ	Амир Темурнинг Жамму вилоятининг Байла қишлоғида тухташи.
3 март	Чиноб дарёсидан кечиб утиши.
7 март	Кашмирнинг Жаҳон қишлоғида тухташи.
8 март	Амир Темурнинг қушинидан ажралиб, Самарқандга жадал йул олиши.
9 март	Амир Темурнинг Сомнатга келиши.
11 март	Бонуга утиш жойида тухташи.
13 март	Нагар қалъасига келиши.
14 март	Нагар қалъасини таъмирлаш ишининг бошланиши.
16 март	Нагар қалъаси таъмирланишининг тугаши.
17 март	Шайх Муборакшоҳ қишлоғида тухташи.
18 март	Арамак Даханга келиши.
19 март	Сурҳоб қишлоғида тухташ. Кобулга келиши. Жуйи Нав канали соҳилига келиши.
20 март	Амир Темурнинг Арабон қишлоғига келиши ва бу ерда бетоб бўлиб қолиши.
26 март	Амир Темурнинг соғайиши ва Саҳоб масканида тахтиравонга утириши.
27 март	Саманган масканига келиши.
28 март	Хулмга келиши.
29 март	Амударёдан кечиб утиши, Амир Темурнинг хотинлари ва неваралари томонидан кутиб олинishi.
30 март	Термизга келиши.
31 март	Термиздан чиқиб, Жаҳоншоҳ ва Турки Гармоб қишлоқларида тухташи.
2 апрел	Оби Барякда тухташи.
3 апрел	Чекдаликда тухташи.
4 апрел	Кузи Мундакда тухташи.
5 апрел	Дулбуржига келиши.
7 апрел	Амир Темурнинг Кешга келиши.
21 апрел	Кешдан кетиши.

22 апрел	Амир Темурнинг Чинор масканида тухташи.
23 апрел	Амир Темурнинг Қарши довонидан утиб, Қутлунюртда тухташи.
25 апрел	Тахти Қорачада тухташи.
26 апрел	Давлатободда Касри Жаҳоннамода тухташи.
27 апрел	Боғи Дилқушога келиши.
28 апрел	Қусам ибн Аббос қабрини зиёрат этиши.
10 май	Амир Темурнинг Бибихоним Жоме масжидига пойдевор қуйиши ва қурилишнинг боришини шахсан кузатиб туриши.
10 сентябр	Олд Осиё мамлакатларига «егги йиллик юриш»нинг бошланиши ва Қоратепа боғида тухташи. Қорабоғда қишлоқ.
1400	Гуржистоннинг ва Фарбий Эрондаги исёнчи ҳукмдорларнинг буйсундирилиши.
Апрел	Султон Боязид I Йилдирим ҳузурига элчи юборилиши.
22 август	Амир Темурнинг Сиваста келиши ва уни олиши.
Август	Амир Темурнинг Каппадокия (Абулистон) ва Малатияга юриши.
27 сентябр	Суриядаги Биҳишти ва Айнтоб қалъаларининг олинishi.
30 октябр	Ҳалаб қалъасининг қамал қилиниши ва унинг олинishi.
22 декабр	Амир Темурнинг Ҳома, Ҳумс, Баалбак қалъаларини олиши ва Дамашқ сари бориши.
1401, 8 январ	Султон Фаражнинг Дамашқдан Мисрга қочиши.
17 март	Амир Темурнинг Дамашқни олиши ва унинг яқинида тухташи.
20 март	Амир Темурнинг Дамашқдан Ғутага утиши.
9 июл	Бағдолнинг иккинчи марта олинishi.
22 июл	Абу Ҳанифа ибн ан-Нуъмон қабрини зиёрат қилиши.
1401, декабр — 1402, январ	Қорабоғда қишлоқ.
1402, 16 феврал	Амир Темурнинг қишлоқдан сунг Қорабоғни тарк этиши.
17 март	Амир Темурнинг Шамкурга келиши.
20 июл	Анқара остонасидаги жанг ва Боязид I қушинининг тор-мор келтирилиши.
2 декабр	Измир қалъасининг олинishi. Караманнинг усмонлилардан озод қилиниши.
1403, 9 март	Турк султони Боязид I Йилдиримнинг улими.

13 март	Жаҳонгирнинг уғли шаҳзода Муҳаммад Султоннинг ўлими.
7 апрел	Шоҳрухнинг уғли Муҳаммад Жукининг таваллуди.
20 июл	Гуржистондаги Картни қалъаси қамалининг бошланиши.
12 август	Картни қалъасининг олинishi.
Август	Абхазияга юриш.
Сентябр	Абхазиядан қайтиш.
Октябр-ноябр	Аракс дарёси яқинида Бойлақон шаҳрининг барпо этилиши.
16 ноябр	Мироншоҳнинг уғли шаҳзода Умарнинг Самарқанддан Бойлақонга келиши. Амир Темурнинг Қорабоғда қишлаши.
1404, 13 март	Қорабоғда шаҳзода Муҳаммад Султон маъракаси.
Март	Оқтом (Агдам)да ураб ов қилиш.
26 март	Қорабоғдаги қишлоқдан сунг кетиш.
Март	Амир Темур қўшинларининг Аракс бўйидаги Неъматободда тухташи.
12 апрел	Ўғлоқ дарёси соҳилида тухташи.
18 апрел	Мовароуннаҳрдан Ҳалил Султон ҳузуридан Амир Темур қароргоҳига чопар келиши.
Апрел	Амир Темур қўшинларининг Ардабил ва Миёнадан ўтиши, Саржомада тухташи.
18 май	Султонияга келиши.
3 май	Қазвин даштида тухташи.
Май	Совуқ Булоқда тухташи.
11 май	Сариқамиш утлоғида тухташи.
19 май	Ферузқўх қалъаси яқинида тухташи.
21 май	Ферузқўх қалъасининг эгалланиши ва у ердан кетиши.
30 май	Амир Темур қўшинларининг Жиловга келиши.
2 июн	Дайламда тоғ довонидан ўтиш.
4 июн	Кулзум (Каспий) дентизи соҳилида Искандар Шайх билан учрашув. «Етти йиллик юриш»нинг тугаши ва Амир Темур қўшинларининг Самарқанд томон ҳаракатининг жадалланиши.
29 июн	Қўшқи Арғун саройида тухташ.
1 июл	Ферузқўхга келиш.
3 июл	Бистомга келиш.

- 10 июл** Нишопур орқали утиш ва Ишқободда тухташ.
- 12 июл** Жомга келиш ва у ерда тухташ.
- Июл** Курлан, Чечакту, Андхуд, Дарайгиз орқали утиш ва Алиободда тухташ.
Жайхун орқали утиш ва Термизда тухташ.
Кейин Амир Темурнинг Қаҳдага, Чекдалик орқали утиши ва Дулбуржи масканида тухташи.
Ундан Кешга келиши ва Оқсаройда тухташи.
Кейин доводан утиб, Тахти Қорачада тухташи.
Ундан Қоратепа боғига келиши, Қасри Жаҳоннамода тухташи.
Самарқандга келиши. Работи Малик дашти орқали утиб, Чаҳор Минорда тухташи, Тоткент орқали утиб, Куча Маликда тухташи ва Самарқандга келиши.
- 31 август** Испания қиролининг элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг Самарқандга келиши.
- Август** Амир Темурнинг Самарқандда бир ой булиши.
- 7 сентябр** Амир Темурнинг Конигилга келиши ва туй тантаналарининг бошланиши.
- 27 ноябр** Амир Темурнинг Хитой юришига чиқиши.
Ўтрор яқинидаги Қорабулоқ масканидаги Оқсулот қишлоғига келиши.
Қорабулоқдан йулга чиқиши ва Томлиққа келиши.
Оқсулотга келиб, у ерда қишлаши.
- 1405, январ** Амир Темурнинг Оқсулотдан чиқиб Узун Отага келиши.
Йул Хужа Ойда тухташи. Сутканд, Қиморшоҳота ва Султоншайхда қисқа вақт тухташи. Сайхун дарёси (Сирдарё)да муз устидан утиб, Зарнуқда тухташи.
- 14 январ** Амир Темурнинг Утрорга келиши ва Бердибекнинг уйида тухташи. Тухтамиш элчиси Қора Хожани қабул қилиши.
- 11 феврал** Амир Темурнинг Ўтрорда тусатдан касалланиши.
- 18 феврал** Амир Темурнинг вафот этиши.
- 19 феврал** Амир Темур жасадининг Утрордан Самарқандга олиб кетилиши.
- 23 феврал** Амир Темурнинг Самарқандда дафн этилиши.
- Феврал** Амирзода Султон Ҳусайн исёни.
- 18 март** Амир Темурнинг невараси Халил Султоннинг Самарқандда ҳокимиятни қулга олиши.
- 1406** Қора қуюнли туркманларининг Оқ қуюнли туркманлари ва Темурийлар билан жанг олиб бориши.
- 1406** Олтин Урда амири Едигейнинг Хоразмни забт этиши.
- 1409 — 1447** Амир Темур давлатида Шоҳрух ҳукмронлиги.
- 1409 — 1449** Мовароуннаҳрда Улугбек ҳукмронлиги.

- 1411 Халил Султоннинг Рай шаҳрида вафот этиши.
- 1413 Шоҳрух билан шаҳзода Искандар уртасидаги ҳарбий тўқнашув.
Амир Темур давлатининг Шоҳрух томонидан бирлаштирилиши.
- 1413 Умаршайхнинг ўгли, Фарғона ҳокими Аҳмадга қарши Улугбекнинг юриши. Темурийларнинг Хоразмни қайтариши.
- 1414 Самарқандга Хитой элчисининг келиши.
- 1414 — 1492 Шоир Абдураҳмон Жомийнинг ҳаёт йиллари.
- 1414 йилдан Шерозда Иброҳим Султон ҳукмронлиги.
- 1416 Олтин Урдада Тухтамишнинг ўгли Жаббор Бердининг тахтга утириши.
- 1417 Бухорода Улугбек мадрасаси қурилишининг тугалланиши.
- 1417 — 1420 Хитойдан Темурийларга бир қанча элчилар келиши.
- 1417 — 1425 Самарқандда Улугбек мадрасаси қурилиши.
- 1417 Кучманчи узбекларнинг Темурийлар давлати чегараларига келиши.
- 1418 Шермуҳаммаднинг Улугбек ёрдамида Мугулистонни бирлаштириши.
Шаҳзода Суюргатмишнинг Кобул, Фазна ва Қандаҳордаги ҳукмронлиги.
- 1419 Улугбекнинг Урусхон невараси. Оқ Урда шаҳзодаси Бароқни қўллаб-қувватлаши.
- 1420 Шоҳрух томонидан Хитойга жавоб элчилари юборилиши.
Шоҳрух томонидан Амир Темур давлатининг қайта бирлаштирилиши.
- 1421 Шоҳрух саройига Ҳиндистондан элчилар келиши.
- 1424 Улугбекнинг Бароқни эътироф этиши.
- 1424 — 1425 Улугбекнинг Етгисувга юриши ва Шермуҳаммад қўшинлари устидан ғалабага эришуви.
- 1425 Шаҳзода Бароқнинг кучманчи узбек даштида Улугбек ҳомийлигида тахтга утқазилиши.
- 1426 Бароқнинг Сирдарё буйидаги даштлар қайтарилишини талаб қилиши.
- 1427 Кучманчи узбеклар томонидан Улугбек қўшинларининг тор-мор этилиши.
Гуржистоннинг Темурийлар ҳокимияти таркибидан чиқиши.
Ғийсиддин Жамшид Коший астрономик жадвалларининг яқунланиши.

- 1428 — 1468** Дашти Қипчоқда Абулхайрхон ҳукмронлиги.
- 1428** Улуғбек томонидан Самарқандда расадхона барпо этилиши.
- 1429** Фалакиётчи олим Ғиёсиддин Жамшид Кошийнинг вафоти.
- 1430** Муаррих Ҳофизи Абруннинг вафоти.
- 1434 — 1435** Темурийларнинг Қашқарни олиши.
- 1435** Кучманчи узбекларнинг Сирдарё буйидаги даштни эгаллаши.
- 1436** Егтисувда ва Чув дарёси водийсида Жонибек ҳокимиятининг мустақамланиши.
- 1438 — 1506** Султон Ҳусайн Бойқаронинг ҳаёт йиллари.
- 1441 — 1501** Алишер Навоийнинг ҳаёт йиллари.
- 1441 — 1442** Шоҳрухнинг Ҳиндистонга элчи юбориши.
- 1444** Улуғбек астрономия жадваллари («Зижи Гурагоний»)ни тузишнинг ниҳоясига егиши.
- 1446** Дашти Қипчоқ хони Абулхайрхон томонидан Сирдарё буйидаги шаҳарларнинг босиб олиниши. Бойсунқурнинг угли Султон Муҳаммадга қарши Шоҳрухнинг Эронга юриши.
- 1447** Шоҳрух вафоти.
Темурийлар давлатининг парчаланиши.
Темурий шаҳзодалар ўртасида ўзаро урушларнинг бошланиши.
Улуғбекнинг угли Абдуллатиф билан Шоҳрухнинг тахтга даъвогар бошқа невараси Алоуддавла ўртасида туқнашув.
Абдуллатифнинг асир олиниши.
- 1448** Улуғбекнинг кучманчи узбеклар билан муваффақиятсиз туқнашуви.
Улуғбек ва Абдуллатифнинг Алоуддавлага қарши ҳарбий ҳаракатлари ва уларнинг ғалабаси.
- 1449** Абдуллатифнинг Улуғбекка қарши чиқиши. Улуғбек ва унинг кичик угли Абдулазизнинг улдирилиши.
- 1450** Улуғбек тарафдорлари томонидан Абдуллатифнинг улдирилиши.
- 1450 — 1451** Улуғбекнинг жияни, Иброҳим Султоннинг угли Абдулло ҳукмронлиги.
- 1451** Узбек хони Абулхайр билан иттифоқда бўлган Абу Саъиднинг Абдулло билан Мовароуннаҳр учун кураши.
- 1451—1468/69** Абу Саъиднинг Мовароуннаҳрдаги ҳукмронлиги.
- 1451—1510** Муҳаммад Шайбонийхоннинг ҳаёт йиллари.
- 1451** Кучманчи узбекларнинг Самарқанд яқинидаги ғалабаси. Ойратларнинг Мугулистон, Мовароуннаҳр ва Дашти Қипчоққа бостириб кириши.

- 1452 — 1457 Ҳиротда Абулқосим Бобур ҳукмронлиги.
- 1453
1454 Ғарбий Эроннинг Темурийлар давлатидан ажралиши. Абулқосим Бобурнинг Самарқандга бесамар юриши. Самарқанд мудофааси. Абу Саъид билан Абулқосим урта-сида сулҳ тузилиши.
- 1457 — 1468/69 Абу Саъиднинг Мовароуннаҳр ва Хуросонда ҳукмронлиги. Темурийлар давлатининг сунгги бирлашуви.
- 1458 Самарқандда Темурийларга қарши қўзғолон.
- 1458 Абу Саъиднинг Мовароуннаҳр ва Хуросонни бирлаштириши.
- 1462 — 1487 Муғулистонда Юнусхон ҳукмронлиги.
- 1464 Шоҳрухияда тинчлик шартномаси.
- 1464 — 1469 Алишер Навоийнинг Самарқандда талабалик йиллари.
- 1469 Абу Саъиднинг вафоти ва унинг угли Султон Аҳмаднинг тахтга утқазилиши.
- 1469 — 1494 Мовароуннаҳрда Султон Аҳмад ҳукмронлиги.
- 1469 Абу Саъид вафотидан кейин Мовароуннаҳрда ғалаёнлар. Темурийлар давлатининг узил-кесил Мовароуннаҳр ва Хуросонга парчаланиши.
- 1469 — 1506 Хуросонда Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлиги.
- 1470 Ҳиротда Темурийларга қарши қўзғолон.
- 1472 Алишер Навоийнинг амир девон эгиб тайинланиши.
- 1482 Муаррих Абдураззоқ Самарқандий вафоти.
- 1483 — 1530 Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳаёт йиллари.
- 1497 Ҳусайн Бойқаронинг угли Бадиуззамоннинг отасига қарши исёни.
- 1498 Муаррих Мирхонд вафоти.
- 1500 Шайбонийхоннинг Самарқандни олиши.
- 1501 Шайбонийхоннинг Самарқандни иккинчи марта олиши. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг Афғонистонга кетиши.
- 1506 Хуросонда Ҳусайн Бойқаро уғиллари Бадиуззамон ва Музаффар Ҳусайннинг тахтга утириши.
- 1507 Шайбонийхон қўшинларининг Ҳиротни олиши. Мовароуннаҳр ва Хуросонда Темурийлар сулоласининг қулаши. Заҳириддин Бобурнинг Шарқий Афғонистонга, кейин Ҳиндистонга жўнаши.

Амир Темур Давлати

Буюк ипак йўли

КИШИ НОМЛАРИ

- Аббос*, давлат ва диний арбоб, Муҳаммад пайғамбарнинг амакиси.
Аббос Баҳодир, амир, Амир Темур лашкарбониси.
Абдулаввал, Амир Темур даврининг шайхулисломи.
Абдулазиз (1430 — 1449), Улугбекнинг кичик угли.
Абдулваҳоб Шерозий ал-Биноий, Хожа Аҳмад Яссавий мақбарасининг бош меъмори.
Абдулжаббор Хоразмий, имом, Амир Темур даври фатвоchиси.
Абдуллатиф (1428 — 1450) Улугбекнинг катта угли. Темурийлар давлати тахтига Шохрухнинг вориси сифатида мулжалланган. Самарқандда тахтни эгаллаган (1449 — 1450). 1450 йилда сарой фитнаси нағижасида ўлдирилган.
Абдуллахон II (тақрибан 1553 — 1548), узбек хони. Шайбонийлар сулоласидан.
Абдулло (1433 — 1451), Иброҳим Султоннинг угли, Улугбекнинг жияни. 1450 йилдан Мовароуннаҳр ҳукмдори.
Абдуллоҳ Кеший, Амир Темурнинг Миср султони хузурига юборган элчиси (1404 й.).
Абдуллоҳ Кошоний, Рашид ад-Диннинг котиби, «Жомеъ ат-таворих»нинг тузувчиси.
Абдуллоҳ Марварид, бастакор, «Шарафнома» асарининг муаллифи.
Абдулмалик, Амир Темур даврининг шайхулисломи.
Абдухлоиқ Ғиждувоний, Нақшбандий тариқатининг асосчиларидан бири.
Абдулқодир Марогий, мусиқачи, бастакор.
Абдулҳамид Лоҳурий, муаррих (XVII), «Темур тузуклари»ни форс тилига таржима қилганлардан бири (1654 й. вафот этган).
Абдулҳай ал-Бағдодий, бадий нақш ва тасвир устаси, Амир Темур саройида ишлаган.
Абдураззоқ Самарқандий (тақрибан 1413 — 1482/83), муаррих, Ҳиротда суфийлар шайхи. Амир Темур ҳаёти ва фаолияти тарихнавислиги муаллифларидан бири.
Абдурахмон Жомий (1414 — 1492), Темурийлар даври шоири ва мутафаккири.
Абдурахмон Суфий (XVIII аср), «Тарихи Темурий» («Темурийнома») асарининг муаллифи.
Абдурахмон Суфий, астроном.
Абдуали Тархон, Темурийлар саройида амалдорлар, йирик ер эгаси.
Абу Бакр (1382 — 1417), шаҳзода Мироншоҳнинг угли, Амир Темурнинг невараси.
Абу Бакр Калавий, Самарқандда 1365 йилдаги сарбадорлар қузғолонининг раҳбаридан бири.
Абу Мансур ал-Қумри, бухоролик олим, шифокор.
Абу Муҳаммад Абд ибн Наср ал-Қошӣй (Ҳазрати Имом), 865 йили вафот этган. муқаддас ҳадис илми билан шуғулланган.
Абу Наср ал-Форобий (870 — 950), Марказий Осиё файласуфи ва мутафаккири.
Абу Райҳон Беруний (973 — 1048), XI аср қомусий олими.
Абу Саъид Султон (1451 — 1469), Мовароуннаҳр ҳукмдори, Темурий, Мироншоҳнинг невараси.
Абу Саъид (XIV аср), Амир Темур лашкарбониси.
Абу Саъид (1317 — 1335), Ҳулоғу улусининг сунги хони.
Абу Саҳл ал-Қуҳий (X аср), астроном, математик.
Абу Тоҳир, қарматлар бошлиғи (IX аср).
Абу Тоҳир Хожа, Самарқанддаги муқаддас даргоҳлар, мақбаралар ва қабристонлар баёнchиси (XIX аср бошлари).
Абу Ҳанифа, имом, ислом даврининг диний арбоби, суннийликнинг турт асосий мазҳабидан бирининг асосchиси.
Абу Ҳамид ас-Соганий, X аср, астроном, математик, Чағониёндан (Сурхон воҳаси).
Абул Аббос ал-Жавҳарий (IX аср) Марказий Осиёлик математик олим, Утрор шаҳридан, урга асрларда Евклид параллеллари назариясини илк бор танқид қилганлардан бири.
Абул Аббос Аҳмад, Қайсария, Токат ва Сивас ҳокими.
Абул Вафо ал-Бузжоний (X аср), астроном, математик.
Абул Маолий Сайид, Термиз шайхи, Амир Темурнинг замондоши.

- Абул Фазл Байҳақий*, урта аср муаррих-солномачиси.
- Абул Фатҳ Муҳаммад Тарағай Улуғбек*, Улуғбекнинг саройлаги исми. Қаранг: Муҳаммад Тарағай.
- Абулхайрхон* (1412 — 1468), 1428 йилдан Дашти Қипчоқ ўзбеклари ҳукмдори.
- Абулқосим*, Бобур даврининг артисти.
- Абулқосим Бобур* (1422 — 1457), Амир Темурнинг эвараси Бойсунқурнинг угли, 1449 йилдан Хуросон ҳукмдори.
- Абулқосим Фирдавсий* (934 — 1020), шоир, «Шоҳнома» муаллифи.
- Абул Хусайн ас-Суфий* (X аср), астроном, математик.
- Аделард*, Батдан (XII аср), ал-Хоразмий асарларининг лотин тили таржимони.
- Аз-Зоҳир Барқуқ* (1390 — 1400), Миср ҳукмдори, мамлуқлари сулоласидан.
- Азизиддин*, Амир Темурнинг ёшлик йилларидаги вазирларидан бири.
- Акбар* (Муҳаммад Акбаршоҳ) (1542 — 1605), Ҳиндистоннинг 1556 йилдан ҳукмдори, Бобурнинг невараси, Ҳумоюннинг угли.
- Ал-Баттоний* (IX аср), астроном, математик.
- Ал-Маъмун* (813 — 833), аббосий халифаси.
- Ал-Мутаъсим* (1242 — 1258), Аббосийлар халифаси
- Ал-Фаргоний* (Абу ал-Аббос Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Касир), буюк мунажжим.
- Ал-Ҳамса Али Шерозий*, уста заргар (XIV аср охири (XVI аср бошлари)).
- Ал-Хоразмий* (Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий), хоразмлик математик олим, математика, хусусан алгебра бўйича муҳим асарлар муаллифи (IX аср).
- Ал-Ҳожа Муҳаммад Ҳофиз Шерозий*, уста заргар (XIV аср охири — XV аср бошлари).
- Ал-Ҳўжандий* (Абу Маҳмуд Ҳамид ибн Хидр), Марказий Осиё олими, астроном, математик (X).
- Ал-Ҳасан*, мугулларга қарши курашда қарлуқ отрядларининг лашкарбошиси.
- Аламулк*, Термиз шайхи, худовандзода, Амир Темурнинг замондоши.
- Александр Македонский* (Шарқда Искандар Зулқарнайн) (мил.ав. 356 — 323), милоддан аввалги 336 йилдан милодгача Македония подшоҳи, лашкарбоши, йирик жаҳон империясининг ташкилотчиси.
- Али*, ҳижрий дастлабки асрининг давлат ва диний арбоби, Муҳаммад пайғамбарнинг амакиваччаси ва куёви.
- Али Дарवेश*, амир, Амир Темурнинг лашкарбошиси.
- Али ибн ан-Нафис ал-Қарши* (1288 йилда вафот этган), шифокор.
- Али ибн Муса Жавфар*, Маъмун ибн Хорун ар-Рашид вориси.
- Али ибн Муҳаммад ас-Саййид аш-Шариф ал-Журжоний* (1340 — 1414), файласуф, математик, ҳуқуқшунос, астроном, Шероз ва Самарқандда ишлаган.
- Али Кучало*, Исфаҳонда 1387 йилда қирғинбаротни келтириб чиқарган фитначилар бошлиғи.
- Али Қўхий Даруган*, Гурганчда ҳокимиятни ўзбошимчалик билан қўлга олган, фитначи
- Али Муаййид Арлот*, Амир Темурнинг куёви, синглиси Ширинбека оқанинг эри.
- Али Султон*, *Шайх Алининг угли*, Элдор томонидан Қорачар нўённинг авлоди, Амир Темур ва Темурийлар замондоши (XIV аср охири — XV аср бошлари).
- Алибек Арғуншоҳ Жониқурбоний*, туркманбоши.
- Алихонтура Согуний*, «Темур тузуқлари»нинг ҳозирги замон ўзбек тилига таржимони.
- Алишер Навоий* (1441 — 1501), ўзбек шоири, мутафаккир ва давлат арбоби.
- Аловуддин*, Муҳаммад Хоразмшоҳ лашкарбошиси, Қундуз ҳокими.
- Аловуддин ибн Муҳаммад Али Қушчи* (1402 — 1474), Улуғбек билан бирга ишлаган астроном, 1466 йили Кермон ва Истамбулга кучиб кетган.
- Аловуддин Коший*, фикҳ олими.
- Аловуддин Муҳаммад*, Такашнинг угли, Хоразмшоҳ (1200 — 1220).
- Аловуддин Такаш*, Хоразмшоҳ (1172 — 1200).
- Алоуддавла* (1417 — 1460), Бойсунқурнинг угли.
- Амин ал-Мулк*, мугулларга қарши жанг қилган туркий суворийларнинг лашкарбошиси.
- Амир Абдуллоҳ*, Амир Қазағоннинг кичик угли, 1360 йили улдирилган.
- Амир Довуд*, Амир Темур даврида юқори лавозимни эгаллаган мансабдор.
- Амир Зода Муҳаммад*, Самарқанддаги бозор эгаси (XIV аср).
- Амир Кўкча*, Шоҳрухнинг Хитойдаги элчиси (1420).
- Амир Муризода*, Амир Темурнинг лашкарбошиси.

Амир Мусалю. Амир Қазағоннинг катта уели, Амир Темурнинг хотини Улжой Туркон оқанинг отаси.

Амир Мусо, Туман оқанинг отаси, Қазонхоннинг уели.

Амир Темур (1336 — 1405), Тарагайнинг уели, барлос уруғидан.

Амир Шайх Нуриддин, Амир Темурнинг ҳарбий бошлиғи.

Амир Қазагон, Самарқанд ҳукмдори (1338 йилга қалар).

Амирола, Севильда (Испания), Клавихо кундалигининг ношири, 1779 й.

Ан-Насавий Муҳаммад, муаррих, Султон Жалолиддин Хоразмшоҳнинг котиби.

Ан-Носир Фараж, халифа, Миср ва Сурия султониининг угли.

Антонио Санч, Клавихо «Кундалиғи» ношири, 1782 й.

Анахита, Амударё ва Сирдарё оралиғи қадимги халқлари маъбудаси, Сув ҳомийси.

Айбар биби, авлиё Занги отанинг хотини, чигатоёлар уруғидан Бароқхоннинг қизи.

Антоний, миллоддан аввалги 63 йилдаги Рим консули.

Ануштегин Фарчоғий, Фарчнстондаги туркий мамлук, Маликшоҳнинг ишончли вакили.

Анка Тура Ардашер, Шоҳрухнинг Хитойдаги элчиси (1418).

Арчадан, Суюргатмишнинг Хитойдаги элчиси (XV аср).

Арриан Флавий (95 — 175), қадимги юнон тарихчиси, ёзувчи.

Арслон Ҳожжи Тархон, Улугбек даври арбоби.

Архимед (миллоддан аввалги 287 — 212), қадимги юнон математик ва физик олими.

Аргуншоҳ, амир, Амир Темур лашкарбошиси.

Аргуншоҳ Жониқурбоний, амир, Наса, Обивард ва Марв ҳокими.

Астиаг (миллоддан аввалги 585/584 — 550/549), Мидия давлатининг сунгги подшоҳи. Кир II томонидан тахтдан ағдарилган.

Аталмиш Қавчин, Амир Темурнинг қариндоши, лашкарбоши.

Ат-Табарий (Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир), (838/839 — 923) араб муаррихи ва илоҳиётчиси.

Аълам Шайх, Тарагайнинг уели, Амир Темурнинг укаси.

Аҳмад, Сомонхудоғнинг невараси, халифа ал-Маъмур хизматида булган сомоний.

Аҳмад ан-Насафий (XIV аср), ҳалис ва фикҳ олими.

Аҳмад Бухорий, Рашидиддиннинг котиби, «Жомеъ ат-таворих» асарининг тузувчиси.

Аҳмад Жомий, шайх (XII аср), Султон Санжар замондоши.

Аҳмад ибн Увайс Жалоийр, султон, Ироқ ҳокими.

Аҳмад Мирзо (1388 — 1425), Амир Темурнинг невараси, Умаршайхнинг уели, Фарғона ҳокими.

Аҳмад Султон (1451 — 1494), Абу Саъиднинг уели, Мовароуннаҳрга 1469 йилдан ҳукмронлик қилган.

Аҳмад Яссавий (1167 йилда вафот этган), Яссавия суфийлик тариқатининг асосчиси шоир.

Бадиуззамон Мирзо (1458 — 1515), Ҳусайн Бойқаро угли.

Бадриддин қози, Чингизхон ҳузурига борган бухороликлар вакилларининг бошлиғи (1220 йил, 10 феврал)

Баён Сулдуз, амир, сулдузлар уруғининг бошлиғи.

Баёнқулихон, Қазагон ҳукмронлиғи давридаги сохта хон (1358 йили тугилган).

Барақа, саййид, катта нуфуз ва таъсирга эга булган шайх, Амир Темурнинг пири.

Барбариго Матео, Венециянинг Амир Темур ҳузуритаги элчиси (1400 й.).

Бархул, Илангиз Баҳодирнинг уели, Амир Темурнинг бобоси.

Барсбой, Миср султони (1422 — 1437).

Бартольд В.В. (1864 — 1930), тарихшунос, исломшунос, Марказий Осиё ва қўшни мамлакатлар тарихига доир асарлар муаллифи, академик.

Барқуқ, қаранг: Аз-Зоҳир Барқуқ.

Баҳоуддин Нақибанд, машҳур шайх, таниқли суфий, диний арбоб.

Бека Султон Бегим, Санжар Мирзонинг қизи, Ҳусайн Бойқаронинг хотини.

Беккичик, амир, Туғлуқ Темурхоннинг лашкарбошиси.

Бердибек, Амир Темурнинг лашкарбошиси.

Бертельс Е.Э. (1890 — 1957), шарқшунос, филология фанлари доктори, профессор, Уз РФА муҳбир аъзоси.

Биноий, шоир, муаррих, «Шайбонийнома» муаллифи (XV аср).

- Бобожон Камбузи*, Бобур саройидаги артист.
Бойдамир, Дамашқ ноиб, Амир Темур замондоши.
Бойсунқур (1397 — 1433), Шоҳрухнинг угли, Хуросон ҳокими.
Бойқаро (1393 — 1423), Умаршайхнинг угли.
Боёний Хонбека, 1938 йилда «Мажмуаи Ҳофизи Абрӯ»дан парчалар эълон қилган.
Бонапарт Луи (Наполеон), (1769 — 1821) француз саркардаси, Франциянинг биринчи императори (1804).
Болта, Амир Тарағайнинг укаси.
Ботухон, Чингизхоннинг невараси, Олтин Урданинг асосчиси (1227 — 1255), мерос сифатида Фарбий Сибир, Дашти Қипчоқ, Сирдарёнинг Сигноқдан шимолроқдаги қуйи оқимидаги ерлар ва Шимоли-фарбий Хоразмни олган.
Боязид I Йилдирим (1354 ёки 1360 — 1403), 1389 йилдан Усмонли турк султони.
Боязид, амир, Амир Темур лашкарбошиси.
Боязид Жалойир, Хужанд ҳокими.
Бокиев Абдуқодир, XX аср бошларидаги самарқандлик уста.
Браун Э.Г., инглиз шарқшуноси, Давлатшоҳ Самарқандий анталогиясини инглиз тилига таржима қилган.
Браччолони Жан Франческ (1380 — 1459), италян инсонпарвар ёзувчиси.
Бурхон уғлон, Амир Темур лашкарбошиси.
Бурхониддин Нафис ибн Иваз ибн Ҳаким ал-Кермоний, Улуғбекнинг шахсий шифокори.
Вамбери А. (1832 — 1913), венгр тилшунос-турколог, этнограф, сайёҳ.
Ватъе Р., «Ажойиб ал-мақдур» қулъзма руйхатининг француз тилига таржимони.
Волин С.А., «Зафарнома»нинг рус тилига таржимони.
Вяткин В.А. (1869 — 1932), археолог, тарихчи, шарқшунос. Улуғбек расадхонаси урнини топган тадқиқотчи.
Галеацио, Янги Қосея шахрининг Амир Темур ҳузураридаги элчиси.
Ганнибал (милоддан аввалги 247 ёки 246 — 188 йил), Карфаген саркардаси.
Гардун Фулом, Амир Темурнинг Мисрдаги элчиси.
Гавҳаршод оқа, Шоҳрухнинг хотини, Улуғбекнинг онаси.
Гаттилузио Фражуа, Амир Темур ҳузурига келган элчи.
Гендель, Георг Фридрих, (XVIII аср) немис бастакори, «Тамерлан» операсининг муаллифи.
Генрих III, Лион ва Кастилия қироли (1390 — 1407).
Генрих IV (тақрибан 1366 — 1413), инглиз қироли (1399 йилдан), Амир Темур билан ёзишма олиб борган.
Герард Кремонский, Ал-Хоразмий асарларининг латин тилига таржимони (XII аср).
Герасимов М.М. (1907 — 1970) Амир Темур ва Темурийларнинг ташқи қиёфасини тиклаган антрополог ва ҳайкалтарош.
Геродот (милоддан аввалги 490 — 480 йиллар оралиғи — тақрибан 425), қадимги юнон тарихчиси.
Гёте (1749 — 1832), немис шоири.
Гиббон, Эдвард (1737 — 1794), инглиз тарихчиси, Рим салтанатининг таназзулга юз тутиши ва парчаланиши тарихи буйича асарлар муаллифи.
Гиппарх (милоддан аввалги II аср), юнон олими, математик ва астроном.
Гонсал Арган де Молина, Руи Гонсалес де Клавихо «Кундалик»ининг ношири (1522).
Грановский Т.Н. (1813 — 1855), тарихчи, жамоат арбоби, профессор.
Гумилев Л.Н. (1912 — 1991), этнолог олим, тарих фанлари доктори, география фанлари доктори.
Давлат Келди оқа, Поянда Султоннинг қизи.
Давлатшоҳ, ёзувчи, шоир.
Давлатшоҳ Самарқандий (1435 — 1495), «Тазкиратуш шуаро» («Шоирлар ҳақида хотиралар») муаллифи.
Дарби Ж., Шарафуддин Али Яздий икки жилдди асарининг инглизчага таржимони.
Дарвеш Али, Алишер Навоийнинг укаси.
Дарвеш Али табиб, шифокор, Алишер Навоий замондоши.
Дарвеш Али Чангий, XVI аср охири XVII аср боши, мусиқа ҳақидаги рисола муаллифи.

- Дэви*, майор, «Темур тузуклари»нинг ношири (1783 й.).
Дилшод оқа, Шамсуддинбекнинг қизи, Амир Темурнинг хотини.
Дишел Вальтер, «Ибн Халдун ва Тамерлан» асарининг муаллифи.
Дон Минг, Хитойнинг Улугбек саройидаги элчиси.
Донишмандчахон, амир Қазагон даврида 1345 йилдан сохта хон — чигатоний.
Доро III, Аҳоманийлар сулоласининг вакили, Эрон подшоҳи, (Милоддан аввалги 331 йилда улдирилган).
Дудин С.М. (1863 — 1929), сайёҳ, этнограф ва археолог, Самарқанд тарихий-меъморчилик ёдгорликларининг қайд этувчиси.
Дутумманнхон (Тутуманни), Амир Темур аждоди.
Дьяконов М.М. (1907 — 1954), шарқшунос, археолог, Яқин ва Ўрта Шарқ санъати ва маданияти тарихчиси, тарих фанлари доктори, профессор.
Дуст Муҳаммад, солинома муаллифи (XVI аср).
Дуқмоқ, Ҳоманинг (Сурияда) мамлук ноиб.
Евклид (милоддан аввалги III аср), қадимги юнон математик олими.
Едигей (Идику) (1352 — 1419), Оқ Урда хони, Нугой Урда асосчиси, 1399 йилдан Олтин Урда ҳукмдори.
Ёр Алибек, Қора куюнли сулоласининг Мозандарондаги вакили.
Ёранбий кунгирот, Хоразм ҳукмдори (XVI аср).
Ёқуб Окқуюнли, туркман, Озарбайжон ҳукмдори (XV аср).
Ёқут ал-Ҳамавий, XIII аср араб тарихчиси ва географи.
Жакри уғлон, чингизий, Жужи авлоди.
Жаки Барлос, Амир Темур лашкарбошиси.
Жалолиддин ал-Ислом, амир, Амир Темур лашкарбошиси.
Жалолиддин, амир, Амир Темур лашкарбошиси.
Жалолиддин Кеший, Амир Темур элчиси.
Жалолиддин Манкбурни, 1220 — 1231 йилларда Хоразм ҳукмдори, Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг ўғли.
Жалолиддин Найчи, Ҳусайн Бойқаронинг сарой созандаси.
Жалолиддин Қосим Фаранхуди, Темурийлар даври арбоби.
Жалолиддин Ферузишоҳ, тура, Амир Темур давридаги олий мансабдор.
Жан Ку, Хитой императорининг Темурийлар ҳузурига юборилган элчиси (1419).
Жаъфар подшо, Яманнинг ҳокими, унинг кутубхонасида «Темур тузуклари»нинг руйхати тошланган.
Жаҳонгир (1356 — 1376) Амир Темурнинг катта ўғли.
Жаҳонишоҳ, Амир Темур лашкарбошиси.
Жаҳонишоҳ, Қора Юсуф Қорақуюнлининг ўғли, Фарбий Эрон ҳукмдори.
Жениксон А., Мовароуннаҳрга 1558 — 1560 йилларда ташриф буюрган инглиз сайёҳи.
Жилойти, Амир Темур лашкарбошиси.
Жирмунский В.А. (1858 — 1918), шарқшунос, Петербург ФА нинг мухбир аъзоси.
Абдуorraҳмон Сирот ёзган Амир Темур ҳақидаги афсоналар таржимони.
Жистиниани Андреа, Венециянинг Амир Темур саройига келган элчиси.
Жонибек, узбекхоннинг ўғли.
Жонкиши, қирчоқ хони (XII аср)
Жорудлоҳ Абул Қосим аз-Замахирий (1075, 18 март — 1114 йил, 13 июн) машҳур тилшунос, адиб.
Жўжи, Чингизхоннинг катта ўғли, Шимоли-ғарбий Хоразм, Шимолий Кавказ ва бошқа виодятларни уз ичига олган Жужи улусининг асосчиси.
Зайналобидин Каширий (1420 — 1470), султон.
Зайналобидин, Шоҳ Шужоънинг ўғли, Форс ҳукмдори.
Зайниддин Абубакр Тайободий, Амир Темур ширларидан бири.
Зайниддин Восифрий, XV аср — XVI аср бошлари тарихчиси.
Зайончковская А.Г., «Темур тузуклари» биринчи русча таржимасининг қатнашчиси.
Занги ота, авлиё.
Заситкин Б.Н. (1891 — 1955), Марказий Осиё меъморчилиги тарихчиси.
Заҳириддин Муҳаммад Бобур (1483 — 1530), Амир Темурнинг чевараси, Умаршайхнинг ўғли, Ҳиндистонда Бобурийлар сулоласининг асосчиси.
Ибн ал-Асир (1160 — 1233), араб тарихчиси.
Ибн Алқамий, аббосий халифа Мутаъсимнинг вазири.
Ибн Арабишоҳ (Шаҳобиддин Абул Аббос Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн

Абраҳим ибн Арабшоҳ (1389 — 1450), тарихчи, «Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур» ва бошқа асарлар муаллифи.

Ибн ан-Надим, араб олими (IX — X аср).

Ибн Батута (1304 — 1377), араб сайёҳи, Марказий Осиёга саёҳат таассуротлари муаллифи.

Ибн Дукмоқ Тукай, XIV — XV аср бошларидаги Миср тарихчиси.

Ибн Қози Шубҳа, XV аср Миср тарихчиси.

Ибн Кафраж Бугро, Чингизхоннинг Хоразмшоҳ Муҳаммад ҳузурлидаги элчиси.

Ибн Сино Абу Али (980 — 1037), Марказий Осиёлик қомусий олим.

Ибн Турк ал-Хуттали (IX аср), Марказий Осиёлик математик олим.

Ибн Халдуни, (1332 — 1406) (Абдураҳмон Абу Зайд ибн Муҳаммад), араб олими ва файласуфи. «Ибратли мисоллар китоби» асарининг муаллифи.

Ибн Юнус (XI аср бошлари), астроном, математик.

Иброҳим Султон (1394 — 1435), Шоҳрухнинг угли, Амир Темурнинг невараси.

Иброҳим Ҳамавий, шайх, фатво берувчи.

Изаддин, табризлик Шарафуддиннинг угли, қуювчи уста.

Изаддин Уздамир Яшбек ибн Уздамир, лашкарбоши, Қалаб мудофаасининг қатнашчиси.

Иззуддава Дайлами, диний ислоҳчи.

Ийбаж Уллон, узбек шаҳзоласи.

Ийгу Темур, амир, Амир Темур лашкарбошиси.

Ийжал (1387 — 1415) шаҳзода, Темурний, Мироншоҳнинг угли.

Ийжил Нушон, Амир Темур ажлоди.

Илгау Маник, Бинокат шаҳрини мугул қушинларидан, қангли қабиласи туркларидан муҳофаза қилган ҳарбий бошлиқ.

Илес, Сомонхудоғнинг невараси, сомоний, ал-Маъмун саройида хизматда бўлган.

Илёсхожа, амир, Амир Темур лашкарбошиси.

Илёсхожа, Туглуқ Темурхоннинг угли, Чигатой хони.

Имоиддин, мушриф, Гурганж давлат девонхонасининг амалдори.

Иоани Гелонифонтибус, Султония архиепископи, Амир Темурнинг Европа қироллари билан дипломатик муносабатларида воситачи.

Иоани VII, Византия императорининг Константинополдаги муваққат ноиб (XV аср).

Искандар Зулкарнайн, қаранг: Александр Македонский.

Искандар Мирзо, Темурий, Форсда 1413 йилда ҳукмронлик қилган.

Искандар Султон (1384 — 1415), Умаршайхнинг угли, Амир Темурнинг невараси.

Ислом оқа, Хизр Ясаурийнинг қизи, Амир Темурнинг хотини.

Исмоил I, шоҳ, Табриз ҳокими.

Исмоил Исфаҳоний, Бухородаги Улуғбек мадрасаси бинокори.

Ихрид, Кеш ҳокими (VIII аср урталари).

Ихтиёриддин Қушу, Бухорони мугул қушинларидан мудофаа этган Хоразмшоҳ амири.

Кайхусрав Хутталоний, амир (Кайхусрав), Хутталон ҳокими, Амир Темур лашкарбошиси (1372 йилда улдирилган).

Қамолиддин Бехзод (1456 — 1537), рассом, Темурийлар даврининг кўплаб қўлёзмаларининг безатувчиси.

Қамолиддин Масъуд Шувоний, шоир, табиб, муаллим.

Қанишка, (78 — 123), Қушон салтанатининг подшоҳи.

Қанъо (Хоним), Амир Темур хотинларидан бирининг иеми, уни Клавихо асарида келтирган.

Қанқўх, Хоразмшоҳ Жалолиддин томонида туриб мугулларга қарши курашган амир.

Карамзин Н.М. (1766 — 1826), Россия тарихчиси.

Каримиддин Дашти Баёзий, шоир.

Карл VI (1390 — 1422), Франция қироли, Амир Темур билан ёзишма олиб борган.

Катрмер Э.М. (1782 — 1857), шарқшунос.

Катта Мох, Ҳусайн Бойқаронинг сарой артисти ва раққоси.

Качулай Нушон (Качули Баҳодир), Амир Темур ажлоди.

Керэн Л., француз тарихчиси, «Тамерлан» китобининг муаллифи.

Кир Буюк (миллдан аввалги 558 — 529), Аҳоманнийлар сулоласидан, Қадимги Эрон давлатининг асосчиси.

- Кичик Мох*, Ҳусайн Бойқаронинг сарой артисти ва раққоси.
Клеопатра (милоддан аввалги 69 — 30), Антонийнинг сунгги хотини, 51 йилдан Миср маликаси, Птоломейлар сулоласидан.
Ключевский В.О. (1841 — 1911), Русия тарихчиси.
Колумб Христофор (1451 — 1506), денгизчи, Американи кашф этган.
Контрерас Диего де, Севилья ҳокими.
Крестовский В.В., сайёҳ, Самарқанддаги Афросиёб кўҳна шаҳри харобаларини биринчилар қаторида тадқиқ қилган.
Крачковский И.Ю. (1883 — 1955), Шарқшунос олим.
Кун А. Л. (1840 — 1888), шарқшунос олим, Париждаги Шарқ тиллари институтининг мухбир аъзоси.
Кўкунчи хон (916/1510 — 937/1529 — 30), шайбонийхонлардан.
Кўппакхон (Кебек) (1318 — 1326), чингизий, Мовароуннаҳр ва Афғонистон ҳукмдори, мамлакат ҳужалигини тартибга солишга қаратилган пул ислоҳоти утказган.
Кўкча, Шохрухнинг Хитойдаги элчихонаси бошлиғи (1420).
Лазар (1372 — 1389), Сербия подшоҳи.
Лола Исмоил афанди, унинг Истамбулдаги кутубхонасида Хожа Тожиддин ас-Салмоний асари сақланади.
Ламба Х., «Тамерлан» (1929), «Тамерлан ҳаёти» (1931) асарларининг муаллифи.
Лангэ Л., француз шарқшуноси, «Темур тузуклари»нинг француз тилига таржимони.
Леонардо да Винчи (1452 — 1519), итальян рассоми, Уйғониш даври меъмори, олим, муҳандис.
Ли Да, Хитой императорининг Темурийлар давлатидаги элчиси (1419).
Ликошин Н.С. (1860 — 1922), шарқшунос, «Темур тузуклари»ни рус тилига ағдарган таржимон.
Лутфий (вафоти 897/1492), шоир, Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сини ўзбек тилига таржима қилган.
Мавлоно Аҳмад табиб, табиб ва астроном, Улуғбекнинг устози.
Мавлоно Жамолiddин табиб, Амир Темур замондоши.
Мавлоно Камол Бадахший, Улуғбекнинг сарой шоири.
Мавлоно Саккокий, Улуғбек саройидаги шоир.
Мавлоно Сулаймон, табиб, Амир Темур замондоши.
Мавлоно Убайд, Амир Темур саройида ҳикоя айтувчи, аргист.
Мавлоно Фазлulloҳ Табризий, Амир Темурнинг шахсий табиби.
Мажоҳиддин, XV аср табиби.
Мажидиддин Исо, Мардин ҳокими (1386).
Майтра К.М., шарқшунос, 1934 йили Ҳофизи Абрунинг «Мажмуайн Ҳофизи Абру» китобидан парчалар нашр эттирган.
Малик Иззоддин, Кичик Лур ҳокими.
Малик Фиёсиддин Курт, Ҳирот ва Қуҳистон ҳокими.
Маликшоҳ, Салжукийлар салтанати султони (1072 — 1092).
Мансур ибн Балхи (IX аср), астроном, математик.
Мансур ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Юсуф ибн Фақих Илесс, машҳур табиб, Амир Темур замондоши.
Мануил II Палеолог (1391 — 1425), Византия императори, Амир Темур замондоши.
Марков Е. Марказий Осиё буйлаб саёҳат қилган журналист (XIX — XX аср бошлари)
Массон М.Е. (1897 — 1986), археолог, Туркманистон ФА академиги.
Мақдисий (X аср), араб олими, сайёҳи.
Мақсудбек, Ялавочнинг уёли, Чифатой улусининг ноибни.
Маъмун ибн Хорун ар-Рашид (813 — 833), халифа
Маҳмуд меъмор, Самарқанддаги Масжида Жоме меъмори.
Маҳмуд ал-Хоразмий, Чингизхон томонидан Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳузурига юборилган элчи.
Муҳаммад ибн Умар ал-Чағминий (вафоти 1220), Хоразм олими, математик, астроном.
Маҳмуд Кошгарий (XI аср), араб тилида «Девони луғотит-турк»ни тузган тилшунос олим.
Маҳмуд Султон, Абу Саъиднинг угли, Бухоро ҳокими.

- Маҳмуд Темур*, Миср ёзувчиси, ҳозирги замон араб адабиётининг мумтоз вакили.
- Маҳмуд Торобий*, муғул босқинчиларига қарши 1238 йилда Бухорода бўлиб утган кузғолон раҳбари.
- Маҳмуд Ялавоч* (вафоти 1254), хоразмлик савдогар, Чингизхон элчиси, Чигатой улусининг ноиб.
- Маҳмуд Ғазнавий* (970 — 1030), султон, 998 йилдан Ғазнавийлар давлатининг ҳукмдори.
- Менгли буга*, Амир Темур лашкарбошчиси.
- Мецонский Фома*, XV аср арман солномачиси, «Темурланг ва ворислари тарихи» асарининг муаллифи.
- Меҳмед* (XV аср), Усмонли турк султони.
- Меҳмед Камол Баладзода*, «Таржуман дастур фи ҳаводис аз-замон» асарини туркий тилга ағдарган таржимон.
- Мигнаниелли Бертррандо* (1370 — 1455), Амир Темур ҳақидаги «Даманиқ харобалари» китобининг муаллифи.
- Мизроб*, амир, Шохрух лашкарбошиси.
- Микеланжело Буанорроти* (1475 — 1564), итальян ҳайкалтароши, Уйғониш даври расмони, меъмори, шоири.
- Милкат оқа*, Ҳизр углоннинг қизи, Умаршайхнинг, кейин Шохрухнинг хотини.
- Мир Абу Толиб ал Ҳусайний ат-Турбатий*, «Темур Тузуқлари»нинг форс тилига таржимони.
- Мир Муртоз* (Вали Шалойни) *Мир Саййид Шариф*, олим, Амир Темур замондоши.
- Мир Султонхоним*, хон авлодининг вакили, қоғоз ишлаб чиқарадиган устaxonа соҳибаси (XV аср бошлари)
- Мир Шужоъиддин Муҳаммад Бурундук барлос*, чигатой лашкарбошиси.
- Миржон Ҳофиз*, Ҳусайн Бойқаронинг сарой ашулачиси.
- Мирзо Муҳаммад Султон ибн Аҳмад* (Мирзо Кичик), Ҳусайн Бойқаронинг жияни.
- Мирзо Муҳаммад Ҳайдар* (1500 — 1551), Заҳририддин Муҳаммад Бобурнинг тутинган укаси, таниқли давлат арбоби, «Тарихи Рашидий» асарининг муаллифи.
- Мирзо Умар* (1383 — 1407), Мироншоҳнинг угли.
- Мироншоҳ* (1366 — 1408), Амир Темурнинг учинчи угли, салтанат гарбий қисмининг (Грузия, Арманистон, Озарбайжон ва бошқалар) ҳукмдори.
- Мирак Саййид Ғиёс* (Султон Маҳмуд), боғчилик меъмори, Ҳусайн Бойқаронинг замондоши.
- Мирхонд* (Маҳдуми Амир Ховандшоҳ Муҳаммад), (1434 — 1498), муаррих, Алишер Навоий ҳомийлигида Ҳирот саройида хизмат қилган, умумий тарих буйича асар муаллифи.
- Молгор*, Чингизхон лашкарбошиси.
- Муаййид*, Арлот амир, Амир Темурнинг лашкарбошиси ва кичик қизининг эри.
- Музаффар* (1473 — 1509), Ҳусайн Бойқаронинг угли.
- Музаффар барлос*, Ҳусайн Бойқаронинг сарой аъёни.
- Музаффар Малик*, Жалолиддин томонида туриб муғулларга қарши афғон кунгилиларини бошқарган.
- Музаффар Уч Қаро*, Амир Темур лашкарбошиси.
- Музаффарийлар*, Форс вилоятида ҳукм сурган сулола (1393 йили тугатилган).
- Мулла Шамсиддин Фанорий*, Қозизода Румийнинг устози.
- Мунис*, Хоразм шоири (XIX аср).
- Мункэ-Қоон*, Чингизхон салтанатининг буюк хони (1251 — 1260).
- Мурод I* (1389 йилда ҳалок бўлган), Усмонли турк султони, Боязид I Йилдиримнинг отаси.
- Мурод II*, Усмонли турк султони.
- Мустафо Раҳми*, Шарафуддин Али Яздий асарини турк тилига ағдарган таржимон (1929).
- Мустафо ибн Ҳасанишоҳ*, «Таржуман дастур фи ҳаводис аз-замон» асарини турк тилига ағдарган таржимон.
- Мутиъ Амриллох* (X аср), халифа, аббосий.
- Мутрибий* (XVII аср), муаррих.
- Муъиниддин Натанзий*, муаррих, Искандар Мирзо саройида хизмат қилган. «Мунтахаб ат-тавориҳи Муъиний» (1413) асарининг муаллифи.

Муканна (Ҳошим ибн Ҳаким), маркази Кеш булган арабларга қарши қузғолон раҳбари (775/776 — 784).

Муқтадир биллоҳ Аббосий (X аср), халифа.

Муҳаммад (тақрибан 570 — 632), Ислам дини асосчиси, Расулulloҳ.

Муҳаммад Аббосий, 1336/1957 йилда Техронда Шарафуддин Али Яздийнинг икки жилдли асарини нашр эттирган.

Муҳаммад Алихон (1821/1822 — 1858/1859), Қуқон хони.

Муҳаммад ал-Кеший, Амир Темур Кастилия қироли ҳузурига 1402 йили юборган элчи.

Муҳаммад Али ибн Дарвеш Али Бухорий, Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарини 1519 йили эски ўзбек тилига ағдарган.

Муҳаммад Али Ғарибий, Алишер Навоийнинг амакиси.

Муҳаммад Асадуллоҳ Сафев, Сурня ҳарбий тадқиқотчиси.

Муҳаммад Аҳсан Илоҳий, «Темур Тузуклари» ношири (Бомбай, 1880).

Муҳаммад Афзал Бухорий, Декан вилоятининг олий қозиси, «Темур Тузуклари»нинг фореча таржимасига муҳаррирлик қилган (1652 й. вафот этган).

Муҳаммад Ёдгор, шаҳзода, Темурий, Ҳиротда Ҳусайн Бойқарога қарши исён кутарган (1470).

Муҳаммад Жалд Тура, Амир Темурнинг сарой аъёни, Самарқанддаги Бибихоним масжиди қурилишини кузатиб турган.

Муҳаммад ибн Маҳмуд Исфаҳоний, меъмор, унинг номи Турки Мир меъморчилик мажмуасининг киравериш пештоқида қайд этилган.

Муҳаммад Илоҳод, Шарафуддин Али Яздий икки жилдли асарининг ношири (1887 — 1888, Калькутта).

Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий (783 — 850), Марказий Осиёлик математик ва астроном, алгебра ва рақамлар асосчиси.

Муҳаммад Коҳий, Мироншоҳнинг сарой аъёни.

Муҳаммад Маҳди, афсонавий сунғи имом.

Муҳаммад Мирак, Амир Темурнинг қизи Султон Бахт бегимнинг эри.

Муҳаммад Музаффар, Эронда музаффарийлар сулоласининг асосчиси (XIV аср урталари).

Муҳаммад Мушн (1486 — 1497), Ҳусайн Бойқаронинг невараси.

Муҳаммад Мушн (1489 йилда вафот этган), Ҳусайн Бойқаронинг сарой табиби.

Муҳаммад Озод, Амир Темурнинг лашкарбошиси.

Муҳаммад Рафев, Давлатшоҳ Самарқандий анталогиясининг таржимони.

Муҳаммад Султон (1376 — 1403), Жаҳонгирнинг уели, Амир Темурнинг вориси сифатида мулжалланган.

Муҳаммад, Улуғбекнинг Хитойдаги элчиси (1420).

Муҳаммад Тарагай Улуғбек, (1394 — 1449) Шохрухнинг катта уели, Амир Темурнинг невараси, давлат арбоби — 1404 йилдан Мовароуннаҳр ҳукмдори, урта аср олим, маърифатпарвари, астрономи.

Муҳаммад Халид ибн Валид, пайғамбар Муҳаммаднинг сафдоши.

Муҳаммад Фазл ал-Ҳаққ, «Темур Тузуклари»нинг урду тилидаги таржимаси ношири (Бомбай, 1908).

Муҳаммад Шайбонийхон, Абулхайрхоннинг невараси, Дашти Қипчоқ ҳокими, 1500 йилда Мовароуннаҳрни забт этган.

Муҳаммад Шоҳ ибн Султон Тулук, Жаум шоҳи, Ҳиндистон ҳукмдори.

Муҳаммад Юсуф ар-Рафий, «Темур тузуклари»ни эски ўзбек тилига ағдарган таржимон.

Муҳаммад Қазагон, Амир Темур лашкарбошиси.

Муҳаммадбек, Али Султоннинг уели. Элдор томонидан Қорачар нуйон авлоди (XV аср биринчи чораги).

Муҳиддин Абдулқодир ал-Қурайший (XIV аср), Миер тарихчиси.

Мюллер, Иоганн (XV аср), Ренессанс даври олими, астроном.

Набиев М., профессор, Амир Темур расмини яратган, Ўзбекистон халқ рассоми.

Набижон Маҳдум, Хужанд қозиси, «Темур тузуклари»ни эски ўзбек тилига ағдарган таржимон.

Нажибуддин Самарқандий (вафоти 1222 й.), табиб.

Нажмиддин ан-Насафий, ҳадис ва фикҳ олими (XIV аср).

Нажмиддин Кавкабий (1480 — 1535), олим, бастакор, шоир, мураббий, мусиқа ҳақидаги рисола муаллифи.

Нажмиддин Кубро (XIII аср), тасаввуф тариқатининг таниқли диний арбоби.

- Найсабури*, астроном ва математик, ат-Тусий издоши.
- Насириддин Умар*, олий хакам. Амир Темурнинг 1398 — 1399 йилларда Ҳиндистонга юришида кундалик олиб борган.
- Накибанд* (Хожа Баҳоуддин Нақшбанд), шайх, суфий тариқатининг асосчиси (XIV аср).
- Низомиддин Сухайлий*, шоир, Бойқаро саройининг муҳрдори.
- Низомиддин Шомий* (вафоти тақрибан 1409 й.), «Зафарнома» муаллифи, Амир Темурнинг сарой муаррихи.
- Низомий Ганжавий* (1141 — 1209), озарбойжонлик мутафаккир.
- Низомулмулк* (XI аср), Султон Маликшоҳ даврида вазир ва таниқли давлат арбоби.
- Низомулмулк* (XII аср), олим, мутафаккир.
- Низомулмулк Хавофий*, Шихобиддин Исмоилнинг ўғли, Султон Ҳусайн Бойқаро вазири.
- Носири Хусрав* (1004 — 1078), шоир, файласуф, диний арбоб.
- Носириддин Тусий* (1201 — 1274), астроном ва математик олим.
- Нух*, пайгамбар.
- Нух* (IX аср), Сомонхудодиннинг невараси, ал-Маъмун саройида хизмат қилган сомоний.
- Ньюкамб С.* (1835 — 1909), америкалик астроном.
- Ньютон Исаак* (1643 — 1727), инглиз математиги, механик, астроном ва физик.
- Ойхожа* (Занги ота), Аҳмад Ясавий таълимотининг издоши.
- Ойчечак*, Жалолиддин Хоразмшоҳнинг онаси.
- Оксиарт*, бактриялик золагон, Искандар Зулқарнайн қайнотаси.
- Отсиз* (1127 — 1156), Хоразмшоҳ, Ануштегиннинг невараси.
- Оқа бегим*, Муҳаммад Султоннинг қизи. Амир Темурнинг эвараси, Улугбекнинг хотини.
- Оқшоҳ*, Муҳаммад Хоразмшоҳнинг ўғли (1222 йилда улдирилган).
- Паҳлавон Жамол*, Исфаҳондан Мирзо Рустам номидан 1420 йилларда Хитойга борган элчи.
- Паҳлавон Ниёз девон*, «Темур тузуклар»ни эски ўзбек тилига аударган таржимон.
- Пети де Ла Круа*, Шарафуддин Али Яздий асарлари қисқартирилган матнини франсуз тилига аударган таржимон, 1722 й.
- Петрушевский И.П.* (1898 — 1977), шарқшунос, тарих фанлари доктори, профессор.
- Пир Муҳаммад Жаҳонгир* (1376 — 1407), Муҳаммад Жаҳонгирнинг ўғли, Қандаҳор ва Фарбий Ҳиндистон ҳукмдори.
- Пир Муҳаммад Умаршайх* (1370 — 1410), Амир Темурнинг невараси, Умаршайхнинг ўғли.
- Пир Ҳусайн Барлос*, Амир Темурнинг лашкарбошиси.
- Платон* (милоддан аввалги 428 ёки 427 — 348 ёхуд 347 йиллар), қадимги юнон файласуфи.
- Правдин М.*, «Мугуллар ва Темурланг салтанати» китобининг муаллифи (1937).
- Птицин Г.В.*, «Зафарнома»ни рус тилига аударган таржимон.
- Птолемей Клавдий* (тахминан 90 — тахминан 160 йиллар), қадимги юнон астроном олими.
- Ратия Ш.Е.*, меъморчилик тарихчиси, «Бибихоним» китобининг муаллифи (1950).
- Рашидиддин Ватвот* (1114 — 1182), Хоразмшоҳлар даврининг шоири, «Зайли Мажмуаъ ат-таворих» асарининг муаллифи.
- Роксана*, Искандар Зулқарнайннинг хотини, Бактрия золагони Оксиартнинг қизи.
- Роман IV Диоген* (XI аср), Византия императори.
- Ромаскевич А. А.*, «Зафарнома»ни рус тилига аударган таржимон.
- Руи Гонсалес де Клавихо*, Кастилия ва Лионнинг учинчи қироли Энрика (Генриха)нинг Амир Темурнинг Самарқанддаги саройига келган испан элчиси (1403 — 1406).
- Ружиддин Гурсанчти*, Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг ўғли.
- Ружиддин Имомзода*, Бухоро имоми, Чингизхон шаҳарни олганидан кейин қатл эттирган.
- Румуз Мирзо*, «Бахт соҳиби, Амир Темур Гурагоний тарихи» китобининг муаллифи (1712).

Рустам (1381 — 1424), Умаршайхнинг угли, Амир Темурнинг невараси, Исфаҳон ҳукмдори.

Руффини Паоло (1765 — 1822), итальян математиги.

Руқия султон, Шохрухнинг угли Суюргатмишнинг қизи.

Садриддин, қози, Рукниддин Имомзоданинг угли, Чингизхон қати эттирган.

Савдиддин Али, Хоразмишоҳ Жалолиддин томонида туриб, муғул қўшинларига қарши курашган амир.

Саид Жамолиддин, Ислоҳ тадқиқотлари институтининг директори.

Сайид Ҳасан ибн Ардашер, Ҳусайн Бойқаро саройидаги амалдор, шоир.

Сайдуллаев Отахон, адабиётшунос олим.

Сайфиддин Бохарзий (1190 — 1261), илоҳиётчи олим, суфий.

Салавк Никатор, саркарда, Искандар Зулқарнайннинг сафдоши, милоддан аввалги 312 йилда Бобил ҳокими.

Салайчи Баҳодир, амир, Амир Темур лашкарбошиси.

Сомонхўдот, Сомонийлар сулоласининг асосчиси, бу сулола Мовароуннаҳр ва Хуросонда 819 — 999 йилларда ҳукмдорлик қилган.

Санжар Мирзо (1403— 1429), Темурий, Пир Муҳаммад Жаҳонгирнинг угли.

Санжар, Салжуқийлар султони, Хуросон ҳукмдори (XII аср).

Сари Буга, амир, Амир Темур лашкарбошиси.

Сарсиқхон, Чингизхон билан жангда Самарқанд қўшинларини бошқарган амир.

Сароймўлк хоним (Бибиҳоним), Амир Ҳусайннинг хотини, унинг вафотидан кейин — Амир Темурнинг катта хотини. Шунинг учун Амир Темур «гурагон», яъни «хоннинг қуёви» номини олган (у чингизий Қазонхоннинг қизи эди).

Савдиддин Масъуд ибн Умар ат-Тафтазоний (1322 — 1390), астроном ва математик.

Севинч оқа (Хонзода), Амир Темурнинг угли Жаҳонгирнинг хотини, унинг вафотидан кейин — Мироншоҳнинг хогини.

Сиди Аҳмад (1391 — 1429), Умаршайхнинг угли, Амир Темурнинг невараси.

Сигизмунд III (Жигмонд), Венгрия қироли (XIV аср охири).

Содиқ Атка, Амир Темур лашкарбошиси.

Сотомайор Пайо де, Испания қиролининг Амир Темур саройидаги элчиси (1402).

Сотуқ Бугрохон Абдулкарим Қорахон, Қорахонийлар сулоласининг асосчиси.

Спитамен, Сугдиёнада Искандар Зулқарнайнга қарши қузғолоннинг (милоддан аввалги 329 — 327 йиллар) раҳбари.

Стори Ч. А. (XX аср), шарқшунос, арабшунос, форс ва тожик тилларидаги библиографиянинг, шу жумладан Амир Темур ва Темурийлар даври буйича библиографиялар муаллифи.

Стюарт К., майор, «Темур Тузуқлари»нинг ношири (1830).

Субутой Баҳодир, Чингизхон қумондони.

Субтельни М.Е., канадалик тадқиқотчи, тарихчи.

Субҳон Бахши, «Темур Тузуқлари» урлу тилидаги таржимасининг ношири (Деҳли, 1845).

Суваҳ, шайх, Амир Темурнинг Мисрдаги элчиси.

Суғу Чечан (Сичан), Амир Темур аждоди.

Суюргатмиш (1370 — 1388), Амир Темур давридаги сохта хон.

Суюргатмиш (1398 — 1427), Шохрухнинг угли.

Суюргатмиш, Кобул ва Ғазна ҳокими (XV аср).

Сулаймон, Султон Боязиднинг угли, лашкарбоши, Амир Темур билан жанг қилган.

Сулаймон Суфи, Ҳусайн ва Юсуф Суфининг тутинган укаси, шуларнинг вафотидан сунг Хоразмга ҳукмдорлик қилган.

Сулаймон шоҳ, Амир Темур лашкарбошиси.

Султон Али Маиҳадий, Темурийлар даври хаттоти, Ҳусайн Байқаро саройида ишлаган.

Султон Аҳмад, Абу Саъиднинг угли, 1469 — 1494 йилларда Мовароуннаҳр ҳукмдори.

Султон Аҳмад Увайс, Бағдод ҳокими, Амир Темурнинг замондоши.

Султон Аҳмад, Ҳирот вакили, 1420 йилда Амир Темурнинг Хитойга юборган элчиларидан.

Султон Бахтбегим, Амир Темурнинг қизи.

Султон Барқерўқ (1094 — 1104), Салжуқийлар султони.

Султон Ғиёсиддин Маҳмуд, ғазнавийлар султон.

Султон Маҳмуд (1453 — 1495). Абу Саъиднинг иккинчи ўгли, 1494 йилдан Мовароуннаҳр ҳукмдори.

Султон Маҳмудхон (1388 — 1403), чингизий, Амир Темур давридаги сохта хон, Суюрғатмишхоннинг ўгли.

Султон Муҳаммад (1418 — 1450), Шоҳрухнинг невараси.

Султон Шоҳ, Улугбекнинг Хитойдаги элчиси (1420).

Султон Ҳусайн, Амир Темурнинг қизи Ака Бегимдан невараси.

Султон Ҳусайн Бойқаро (1469 — 1506), сунгги Темурийлардан бири, Хуросон ҳукмдори.

Такина хотун, Амир Темурнинг онаси.

Тарағай (1360 йилда вафот этган), амир, Амир Темурнинг отаси.

Тармаширинхон (1326 — 1334), чингизий, Чигатой улусининг ҳукмдори, ислом динини биринчи бўлиб қабул қилган. Унинг даврида ислом дини давлат дини бўлган.

Тахуртан, Арзинжон ва Арзирум ҳукмдори, Амир Темур замондоши.

Темурийлар, Амир Темур салтанати ҳудудида жойлашган вилоятларда XV аср мобайнида ҳукмдорлик қилган Соҳибқирон авлодлари.

Темур Малик ўғлон, лашкарбоши, Хужандни муғул қушиқларидан мудофаа этган бошчилик қилган (1220 йил апрел).

Темур Тош ўғлон, чингизий, Жужининг аждоди.

Темур Хожя ўғлон, амир, Амир Темур лашкарбошиси.

Тобон Баҳодир, Амир Темурнинг лашкарбошиси.

Тожиддин Хожя, Бадахшон шоҳининг Хитойдаги элчиси, XV аср.

Той Хожя ўғлон, Манқишлоқнинг узбек ҳукмдори, Тухтамишнинг отаси.

Тоҳир ибн Ҳусайн (821 — 873), саркарда, Халифалик шарқий ерларининг сунгги ҳукмдори, Тоҳирийлар сулоласининг асосчиси.

Тоғай Туркон хотун, Амир Темурнинг хотини.

Тухта Қия, Урусхоннинг ўгли.

Тух Темур, амир, Амир Темурнинг лашкарбошиси.

Туғлуқ Темурхон, Мугулистон ҳукмдори (1359 — 1363), XIII асрнинг 60-йилларида Мовароуннаҳрни узига буйсундиришга ҳаракат қилган.

Тулужон, Амир Темурнинг лашкарбошиси.

Тулуй, Чингизхоннинг Мугулистон ва Хитойни улуш сифатида олган кичик ўгли.

Туманайхон (Туманакон), Амир Темур аждоди.

Туман оқа (Хайриниса, Туман оқа, Кичик Хоним), (таваллуди 1366 й.), малика, Амир Темурнинг хотини, Қазонхоннинг невараси.

Туман Темур, узбек беки, Амир Темурнинг лашкарбошиси.

Туркон хотун (вафоти 1233 й.), баёт (ёки қанели) қабиласидан бўлган қипчоқ хони Жонкишининг қизи.

Улуғбек, қаранг: Муҳаммад Тарағай.

Умаршайх (1456 — 1494), Абу Саъид Султоннинг ўгли, Заҳриддин Бобурнинг отаси, 1469 йилдан Фарғона ҳукмдори.

Умаршайх (1356 — 1394), Амир Темурнинг иккинчи ўгли, Форс ҳукмдори.

Усмон Аббос, 1395 йили Тухтамиш устидан ғолиб чиқишга ёрдам берган Амир Темур сафдоши ва ҳарбий бошлиғи, тухтамага учраган.

Уч Қаро Баҳодир, Амир Темур сафдоши ва лашкарбошиси.

Фазлуллоҳ Рашидиддин (1247 — 1318), тарихчи, «Жомеъ ат-таворих» («Солномалар мажмуи») асарининг муаллифи.

Фасиҳ Аҳмад Хавофий (Фасиҳ Аҳмад ибн Жалолиддин Муҳаммад) (1375 — 1442), Шоҳрух ва Бойсунқур хизматида бўлган, «Мужмали фасиҳий» («Фасиҳлар туплами») асарининг муаллифи.

Феруза Бегим, Амир Темурнинг невараси бўлмиш Султон Ҳусайннинг қизи.

Фирдавсий, қаранг: Абулқосим Фирдавсий.

Франциск (Франсуа), доминикан монахи, Амир Темурнинг Европа давлатлари билан ёзишмаларида ишончли вакил.

Фу Ань, 1395 йилда Самарқандга келган Хитой элчиси.

Халил Султон (1384 — 1411), Мироншоҳнинг ўгли, Амир Темурнинг невараси. Амир Темур вафотидан сунг Самарқандни эгаллаган. 1409 йили Шоҳрух томонидан тахтдан ағдарилган.

Хитойи Баҳодир, амир, Амир Темурнинг лашкарбошиси.

Хожя ал-Бухорий, Чингизхоннинг Хоразмшоҳ Муҳаммад саройидаги элчиси.

Хожя Аҳрор (1404 — 1490), XV асрнинг таниқли диний ва жамоат арбоби.

- Хожа Исомиддин*, самарқандлик шайх ул-ислом Хужа Абдул Аввал.
Хожа Муҳаммад Порсо, илоҳиётшунос олим (XV аср).
Хожа Низомиддин Абдулқодир ал-Файби ал-Бағдодий (Хужа Абдулқодир Мароғий, Хужа Абдулқодир гуянда, 1340 — 1435), мусиқа санъати соҳасидаги устоз, куплаб мусиқа асарларининг ижодкори.
Хожа Юсуф, Амир Темурнинг олий ҳарбий бошлиғи.
Хожа Юсуф Бурҳон, бастакор, мусиқашунос, Алишер Навоийнинг устози.
Хожа Гамжиддин ас-Салмоний, Амир Темурнинг сунги кунлари ҳақидаги ҳикоя муаллифи.
Хондамир, (Ғиёсиддин ибн Хожа Хумомиддин Муҳаммад, 1475/76 — 1535). Мирхонднинг невараси, муаррих, Ҳусайн Бойқаро, кейинчалик унинг устодлари саройида булган. XV аср биринчи чорағида Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг сиёсий ва маданий ҳаёти ҳақидаги асарлар муаллифи.
Хонзода, қаранг: Севинч оқа.
Хубилайхон (1215 — 1294), бешинчи муғул хони (1260 йилдан), Чингизхоннинг невараси, 1279 йили Хитойни забт этишни ниҳоясига етказди.
Худойдод, амир, Амир Темурнинг лашкарбошиси.
Хунси, Мин сулоласидан булган Хитой императори (Мин сулоласи — 1403 — 1449 йиллар).
Хурдаки Бухорий, Самарқандда сарбадорлар қузғолонининг раҳбарларидан бири.
Цезарь, Гай Юлий (милоддан аввалги 102 ёки 100 — 44 йиллар), Рим ҳукмдори, саркарда.
Чақмоқ, Миср султони (1437 й.).
Чағрибек Довуд, қиниқ уруғидан булган Салжуқийлар ҳукмдори (XI асрнинг биринчи чорағи).
Чжэнтун, Мин сулоласидан булган Хитой императори (Мин сулоласи — 1403 — 1449 йиллар).
Чжу-ди, Хитой императори (1404 — 1424 йиллар).
Чингизхон, (ҳақиқий исми — Темучин), муғуллар қабиласини бириктирувчи, йирик салтанат бунёд этган ҳукмдори (тақрибан 1155 — 1227 йиллар).
Чингизийлар, Чингизхон авлодлари.
Чигатой (вафоти 1242 й.), Чингизхоннинг иккинчи угли, Мовароуннаҳр, Еттисув ва Қашқарни улус сифатида олган (Чигатой улуси).
Чурон, Қорачар нуйоннинг уғли.
Шайх Али, амир, Элдорнинг угли Қора нуйоннинг уғли, Амир Темурнинг замондоши.
Шайх Али Баҳодир, Амир Темурнинг лашкарбошиси.
Шайх Иброҳим, Амир Темур вассали булган Ширвоннинг ҳукмдори.
Шайх Нуриддин, амир, Амир Темурнинг лашкарбошиси.
Шамсуддин Олмалиғий, дипломат, Амир Темурнинг Тухтамиш хузуридаги элчиси.
Шамсуддин Кулол, шайх, Амир Темурнинг биринчи шари.
Шарафуддин Али Яздий (вафоти 1454 й.), сарой муаррихи, «Зафарнома» (айрим маълумотларга қараганда 1425 йилда, бошқа маълумотларга қара 1437 й. тугатган) муаллифи.
Шер Баҳром, амир, Амир Темурнинг лашкарбошиси.
Шильтбергер, Иоганн, Бавария ёш дворяни, Темурнинг асири, Темур ва унинг даври ҳақидаги битиклар муаллифи.
Ширинбека оқа, Тарақайнинг қизи, Амир Темурнинг синглиси.
Шиҳобиддин Аҳмад аз-Зардакани, меъмор, Амир Темур аксарият боғларининг яратувчиси.
Шод Мулк, Халил Султоннинг хотини.
Шодиқхожа, Шоҳрухнинг Хитойдаги элчиси (1420 й.), Ҳиротдан вакил.
Шоҳ Малик, амир, Улугбекнинг васийси.
Шоҳ Шужоъ, Амир Темур вассали, Форс вилояти ҳукмдори.
Шоҳ Фарид (1470 — 1496), Ҳусайн Бойқаронинг угли, шоир.
Шоҳрух Баҳодир (1347 — 1447 й.), Амир Темурнинг туртинчи уғли, Улугбекнинг отаси, Хуросон (1397 йилдан) ва Темурийлар давлатининг (1409 йилдан) ҳукмдори.
Эл Арслон, Хоразм ҳукмдори (1156 — 1172).
Эми Буга Баҳодир, амир, Амир Темур лашкарбошиси.
Эрико (Генрих) III, қаранг: Генрих III.
Эрдамчи барлос (нуйон), Амир Темур аждоди.

- Юань*, мугул сулоласи, Хитойда 1217 — 1368 йилларда ҳукмрон бўлган.
- Юнлэ*, Мин сулоласига мансуб Хитой императори.
- Юсуф ибн Муҳаммад табиб*, Заҳириддин Бобурнинг сарой табиби.
- Юсуф Суфи*, Хоразм ҳукмдори Сулаймон Суфининг акаси.
- Юсуф Қанқа а.л-Утзорий*, Чингизхоннинг Хоразмшоҳ Муҳаммад ҳузуридagi элчиси.
- Яздигард III*, Эроннинг сунити сосоний подшоҳи (Марвда 651 йили улдирилган).
- Якубовский А.Ю.* (1886 — 1953), тарихчи-шарқшунос, Амир Темур туғрисидаги асарлар муаллифи.
- Яҳё ибн Абу Мансур* (IX аср), математик, астроном.
- Узбекхон* (1312 — 1341), чингизий, Олтин Урда ҳукмдори.
- Улжой Туркон оқа* (тақрибан 1340 — 1365 й.), Амир Темурнинг хотини, Амир Ҳусайннинг синглиси. Амир Қазағоннинг невараси.
- Улжайту*, амир, Амир Темур лашкарбошиси. Хутталон ҳукмдори.
- Урус Буга*, Амир Темурнинг лашкарбошиси.
- Урусхон* (вафоти 1396 й.), чингизий, Олтин Урда ҳукмдори.
- Урхон*, Усмоннинг вориси, Усмонли турк давлатининг ҳукмдори (XIV аср урталари).
- Уктой*, қаранг: Угадай.
- Угадай*, Чингизхоннинг угли. Мугулистон ҳамда Чингизхон давлати ички вилоятларининг ҳукмдори.
- Угул Инонхон*, ҳожиб. Бухорони мугул қушинларидан мудофиа этишида раҳбарлик қилган.
- Қадак хотун*, Амир Тарағайнинг хотини.
- Қазатон* (1346 — 1358), Донишмандча ва Баёнқули каби сохта хонлар номидан ҳукмронлик қилган амир.
- Қазон*, Қорачар нуйоннинг угли.
- Қазонхон* (1342 — 1347), чингизий, Мовароуннаҳр ҳукмдори.
- Қайду Мирзо* (1397 — 1418), Пир Муҳаммад Жаҳонгирнинг угли, Қандаҳор ҳокими.
- Қайдухон* (Қайдахон), Амир Темур ва Чингизхон аждоди.
- Қобул*, Амир Туман Қобулхоннинг угли, Чингизхоннинг учинчи аждоди, Качули нуйоннинг укаси.
- Қози Аҳмад ибн Мир Муниа ал-Ҳусайн Қозизода Румий* (Салюҳиддин Мусо ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд Қозизода Румий) (1360 - - 1430), астроном, Улуғбекнинг устози.
- Қора Муҳаммад*, Қора қуюнли қабиласининг бошлиғи.
- Қора Юсуф Туркман*, Амир Темурга қарши курашган Қора қуюнли қабиласи бошлиқларидан бири.
- Қорачар нуйн*, Амир Темур аждоди.
- Қори Ниёзий Т.Н.* (1897 — 1970), олим ва жамоат арбоби, Улуғбекнинг астрономия мактаби бўйича асар муаллифи.
- Қувомиддин Табризий*, муқовасоз.
- Қувомиддин Шерозий*, бинокор, Шоҳрух меъмори.
- Қулбобо Кукалош*, Абдуллахон Шайбоний ҳукмдорлиги давридаги (1533 — 1598) йирик давлат арбоби, ички ва махфий ишлар вазири, 1570 — 1597 йилларда Бибиҳоним масжидини таъмирлаш ишларига раҳбарлик қилган.
- Қусам ибн Аббос*, пайғамбар Муҳаммаднинг тутинган укаси. Самарқандда унинг қабри атрофида Шоҳи Зинда мажмуаси вужудга келган.
- Қутайба ибн Муслим ал-Боҳиллий*, араб саркардаси, VIII аср бошларида Мовароуннаҳрни истило этган ва бу ерда халифа ноибни бўлган.
- Қутбиддин Муҳаммад Адам*, Султон Ҳусайн Бойқаронинг сарой табиби (вафоти 1499 й.).
- Қутбиддин Муҳаммад*, Хоразм ноибни (XI аср охири — XII аср охири)
- Қутбиддин Маҳмуд ибн Масъуд Шерозий* (вафоти 1311), машҳур табиб, математик, астроном, файласуф, юрист, Носириддин Тусийнинг шогирди.
- Қутбиддин Узлоқшоҳ*, мугул босқини арафасида Хоразм ноибни (XIII аср), Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг угли.
- Қутлуг оқа*, Амир Темурнинг жияни.
- Қутлуг Темур*, Амир Қазағоннинг куёви, 1360 — 1361 йилларда Мовароуннаҳрга юриши қилган.
- Қутлуг Туркон оқа*, Тарағайнинг қизи, Амир Темурнинг онаси.

- Қутлу Қия*, Урусхоннинг уғли.
Қуноқхон, амир, Амир Темур лашкарбошиси.
Ғиёсиддин Али ибн Жамол ал-Ислом Яздий, илоҳиётчи олим, «Ҳиндистонга юриш (Темур) кундалиги» асарининг муаллифи (1399 — 1403).
Ғиёсиддин Жамшид ибн Масъуд ибн Маҳмуд ал-Қоший (1429 йилда вафот этган), буюк астроном ва математик, Улугбекнинг шогирди.
Ғиёсиддин Муҳаммад ибн Жамалиддин табиб, шифокор, шоир (вафоти 1500 й.).
Ғиёсиддин Наққош, шаҳзода Бойсунқурнинг Хитойдаги элчиси.
Ғиёсиддин, рассом, Улугбекнинг Хитойдаги элчихона котиби (1420).
Ғиёсиддин Шохмалик, тура, Амир Темур даврида олим, ҳарбий бошлик.
Ғиёсиддин, Шохрух саройидаги меъмор, бинокор.
Ҳайдар Андхудий, амир, Амир Темур лашкарбошиси.
Ҳасан, шерозлик амир, Хитой элчилари таркибига кирган.
Ҳизр Хажсахон, чингизий, Муғулистон ҳукмдори, Амир Темурнинг қайнотаси.
Ҳизр Ясавурий, Саринул ва Тотқанг ҳукмдори.
Ҳизр углон, Амир Темур лашкарбошиси.
Ҳиндука, амир, Амир Темурнинг лашкарбошиси.
Ҳожи барлос, амир, Амир Темурнинг амакиси, Шаҳрисабз ҳукмдори.
Ҳожи Шерозий, Хожа Аҳмад Ясавий мақбарасининг меъморий безак устаси.
Ҳофизи Абрӯ, (Шихобуддин Абдуллоҳ ибн Лутфуллоҳ ибн Абдурашид ал-Харавий), (вафоти 1430 ёки 1431), Амир Темур ва Темурийлар даврининг сарой муаррихи ва географи, «Зублат ат-таворих» асарининг муаллифи (1427 й.).
Ҳусайнбек, туркман шаҳзодаси, Астробод ва Нисо ҳукмдори.
Ҳусайн Суфи, Хоразмда Суфий сулоласининг асосчиси (XIV асрнинг 60-йиллари).

ГЕОГРАФИК ВА ТОПОГРАФИК НОМЛАР

- Аббосийлар халифалиги**, феодал давлат, Аббосий халифалар бошқарганлигидан (750 — 1258) шу номни олган.
- Абди Берун**, мақбара, Самарқанд.
- Абди Дарун**, меъморий мажмуа, Самарқанд.
- Абхазия**, Қора денгизнинг шарқий соҳилидаги вилоят.
- Авник**, Шарқий Анатолиядаги қалъа.
- Агра**, Ҳиндистондаги шаҳар, иқтисодий ва маданий ҳаёт маркази.
- Адрианопол**, Болқон ярим оролидаги шаҳар.
- Адриатика денгизи**, Урта денгизнинг Апенин ва Болқон яриморали оралигиданги қисми.
- Аидин**, Шарқий Анатолиядаги шаҳар.
- Айгтоб**, Суриядаги қалъа.
- Алашчуқ**, Шарқий Анатолиядаги қалъа.
- Алика Кукалтош**, Самарқанддаги масжид (XV аср 30-йиллари).
- Ал-Қуддус**, қаранг: Иерусалим.
- Амир Ферузшоҳ**, Ҳиротдаги мадраса (XIV аср).
- Амирзода Муҳаммад**, Самарқанддаги бозор (XVI аср).
- Амирзода**, Самарқанддаги мақбара. **Шоҳи Зинда** мажмуасида (1386 й).
- Амударё**, Марказий Осиёнинг асосий дарёларидан бири.
- Анар**, чул.
- Анау**, Туркменистонда Ашхабод яқинидаги масжид (XV асрнинг иккинчи ярми).
- Албар биби**, мақбара, Занги ота мажмуасига киради (XIV аср охири).
- Англия**, Буюк Британиянинг маъмурий-сиёсий қисми. Фарбий Европада Британия оролларида жойлашган.
- Ангор тумани**, Самарқанд яқинидаги жой.
- Анджон**, Фарғона vodiёсидаги шаҳар.
- Андигон** (Анджон) довоғи, Фарғона vodiёсининг шарқида жойлашган, Хитойга асосий эски йул.
- Андхуд** (Андхой), Хуросондаги шаҳар.
- Ал-Насафий**, мақбара, Шоҳи Зинда мажмуасига киради (XIV аср охири).
- Аша**, Урта денгиз соҳилидаги шаҳар.
- Ашқара**, Усмонли турк империясидаги шаҳар.
- Араб Ироқи**, Тигр (Дажла) ва Евфрат (Фурот) дарёлари оралигидаги тарихий-маданий ўлка.
- Арабистон** (Арабистон ярим ороли), Осиёнинг жануби-ғарбида жойлашган.
- Арсия**, Эроннинг шарқидаги қадимги вилоят.
- Арзинжон**, Шарқий Анатолиядаги шаҳар.
- Арзирум**, Шарқий Анатолиядаги шаҳар.
- Арзис**, Ҳиротдаги канал.
- Арис**, дарё, Сирдарёнинг irmоғи.
- Арки Олий**, Самарқанддаги қўрғон.
- Арманистон**, Кавказ тизма тоғидан жануброқдаги тарихий-маданий вилоят.
- Арпа**, Дамашқ яқинидаги утлоқ.
- Аррон**, қаранг: Озарбойжон, вилоят номларидан бири.
- Арсаф**, Хуросоннинг жанубидаги жой.
- Арслонхон**, Бухородаги минора (1127 й.).
- Асадобод**, Эрондаги шаҳар.
- Астробод**, Эрондаги шаҳар.
- Астрахан** (Ҳожи Тархон), шаҳар, Волга дарёсининг қуйилиш ерида жойлашган, қадимий қарвон йуллари ва савдо маркази.
- Аттика**, Болқон яриморалининг марказий қисмидаги вилоят.
- Афина** (қадимги), Қадимги Юнонистоннинг шаҳар-давлати (полиси).
- Африка**, қитъа.
- Афросиёб**, Самарқанднинг шимолдй чеккасидаги кўҳна шаҳар харобалари (милoddан аввалги VI аср — милoddнинг XIII асри).
- Афғонистон**, Урта Шарқдаги давлат.
- Аҳоманийлар давлати**, Эрондаги қадимги давлат.
- Аҳоманийлар Эрони**, қаранг: Аҳоманийлар давлати.

Ахсикат, Фарғона водийсидаги йирик қадимги ва урта аср шаҳри. Сирдарёнинг чап соҳилида булган.

Ашпара, Еттисувдаги қалъа.

Ашур Ода, Каспий денгизидagi орол.

Аҳмад Яссавий, мақбара (XIV аср. Ясси шаҳрида, Туркистон).

Баалбак, Суриядаги шаҳар.

Бавард, қаранг: Обивара.

Бадахшон, Марказий Осиёдаги тоғли вилоят.

Бадхис, Шарқий Эрондаги шаҳар (Хуросон).

Баёнқулихон, Бухородаги мақбара (XIV аср).

Бактрия, Амударё урта оқими иккала соҳил буйида жойлашган тарихий-маданий вилоят.

Бактр, Балх шаҳрининг куҳна номи.

Балх, Шарқий Хуросондаги шаҳар.

Балх вилояти, Балх шаҳрига туташ вилоят.

Балхаш, Марказий Осиёдаги Олакул чуқмасида жойлашган берк шур кул.

Банокат, қаранг: Шоҳрухия.

Барака Гуриён, Иссиққулдан шарқроқдаги волний.

Барда, Озарбойжондаги шаҳар.

Барчинликент, Сирдарё этагидаги шаҳар.

Бағдод, Амир Темур Самарқанд яқинида бунёд эттирган қишлоқ.

Бағдод, Ироқдаги шаҳар.

Бева, Термиз туманидаги жой.

Бессарабия, Днестр ва Прут дарёлари ораллигидаги тарихий вилоят.

Биҳишти, Суриядаги қалъа.

Бибиҳоним, мақбара, қаранг: Туман оқа, хонақоҳ.

Бибиҳоним (Самарқанд), масжид, қаранг: Масжиди Жоме.

Бибиҳоним, Самарқанддаги мадраса, Масжиди Жоме рунарасида булган. Сақданмаган (XIV аср охири — XV аср бошлари).

Бинокат, қаранг: Банокат.

Бобил, Месопотамия жанубидаги давлат (II минг йиллик бошлари — миллодан аввалги 539 йил).

Бобил, Месопотамиядаги қадимий шаҳар, ҳозирги Бағдоддан жануби-ғарбда.

Бойлақон, Амир Темур Бойлақон даштида бунёд эттирган шаҳар.

Бойлақон, дашт, Аракс дарёсидан жанубда жойлашган (Кавказ).

Болқон (Болқон яриморели). Урта денгизда, Европа жанубида жойлашган.

Болқон мамлакатлари, Болқон яриморелида ва унга яқин ерларда жойлашган мамлакатлар.

Бомбай, Жанубий Ҳиндистондаги шаҳар, йирик савдо маркази.

Бостон, АҚШ, Массачусетс штатининг маъмурий маркази.

Босфор, Европа ва Осиё уртасидаги бугоь.

Боғи Амирзода Шоҳрух (Шаҳзода Шоҳрух боғи), Амир Темур боғи.

Боғи Баланд, Амир Темур боғи.

Боғи Биҳишт, Амир Темурнинг Самарқанд чеккасидаги боғи.

Боғи Булду, Амир Темур боғи.

Боғи Давлатобод, Самарқанд чеккасидаги боғ.

Боғи Дилқушо, Амир Темур боғи.

Боғи Жаҳоннамо, Амир Темур боғи.

Боғи Зоғон, Амир Темур боғи.

Боғи Майдон, Улугбек бунёд эттирган боғ.

Боғи Нав, Амир Темур боғи.

Боғи Нақши Жаҳоннамо, Амир Темур боғи.

Боғи Чилор, Амир Темурнинг Самарқанд чеккасидаги боғи.

Боғи Шимол (Боғи Шамол), Самарқанд чеккасидаги боғ ва сарой мажмуаси.

Боғлон, Амударёдан жанубдаги шаҳар.

Боғча, Самарқанд чеккасидаги боғ.

Британия музейи (Буюк Британия), Лондонда, жаҳондаги энг йирик музейлардан, 1753 йили ташкил этилган.

Брусса (Бурса), Туркиядаги шаҳар.

Булунгур дашти, Самарқанд яқинидаги жой.

Булғор, Волга буйидаги шаҳар ва давлат.

Бурундук, Самарқанддаги Шоҳи Зинда мажмуасидаги мақбара (XIV аср).
Бухоро, Зарафшон дарёси водийсидаги тарихий-маданий вилоят.
Бухоро, Зарафшон дарёси водийсидаги шаҳар, Ўзбекистоннинг Бухоро вилояти маркази.
Буюк Британия, Ғарбий Европада, Британия оролларидаги ҳозирги давлат.
Буюк Ипак йўли, Қадимги ва Урта асрларда Узоқ Шарқдан Олд Осиё мамлакатларига утган қарвон йўли.
Буюк Улус (Улуғ Юрт, Улуғ Улус), Чингизхон салтанати ҳудудида вужудга келган бош улус бўлиб, у Чингизхоннинг кичик угли Тулуйга мансуб эди. Муғулистон ва Хитой унинг таркибига кирган.
Буюк Хитой девори, Шимолий ва Шимоли-ғарбий Хитойда қучманчилардан муҳофаза қилиш учун бунёд этилган чегара қалъа девори.
Бугам Ойкул (Бугам дараси), Иссиқкул қулидан ғарброқда жойлашган.
Бустонсарой, Амир Темурнинг Самарқанддаги шахсий саройи.

Вагуга, Хуросондаги манзил, бу ерда Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг иккита угли асир олинган.
Валиён, Афғонистондаги қалъа.
Варахша, Бухоро яқинидаги қуҳна шаҳар.
Венеция, Италиянинг шимоли-шарқидаги савдо республикаси.
Вижаянагар, Ҳиндистоннинг жанубидаги князлик, Темурийлар давлати у билан дипломатик ва савдо муносабатлари олиб борган.
Византия, Болқон яримороти ва Кичик Осиёдаги урта аср давлати (IV—XV асрлар).
Владимир князлиги, Русиянинг шимоли-шарқидаги ири рус давлати.
Вобкент, Бухородаги аҳоли пункти.
Волга (Итил), Россиянинг Европа қисмидаги дарё.
Волидаи Султон, мақбара, Самарқандда, Шоҳи Зинда мажмуасига киради.
Воронеж, Россиядаги шаҳар.

Гавгамела, Суриядаги қуҳна шаҳар.
Гавхаршодбегим, Ҳиротдаги мадраса (XV аср).
Галлиполи, Фракиядаги (Эгей денгизи соҳили) Дарданелл бўғозига тутанувчи яриморол.
Ганжа, Озарбойжондаги шаҳар.
Гандхара, Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбидаги қадимий вилоят.
Ганьсу, Хитойнинг шимоли-ғарбидаги вилоят.
Гардиз, Эрондаги шаҳар.
Гармиён уғуллари, Боязид I га бўйсунган амирлик, Кичик Осиёнинг жанубида бўлган.
Гармсир Хирманд (Хилманд), Афғонистоннинг жануби-шарқидаги вилоят.
Гедросия, Афғонистон жанубидаги вилоятнинг юнонча номи.
Генуя, Италиянинг шимолидаги савдо республикаси, урта асрларда катта нуфузга эга бўлган.
Гилон (Жилон), Эронда, Каспий денгизидан жануби-ғарбда жойлашган вилоят.
Гиркания, Каспий денгизидан жанубдаги вилоятнинг қуҳна номи.
Голландия, Ғарбий Европадаги давлат.
Граник, Кичик Осиёдаги дарё.
Грек-Бактрия, қаранг: Грек-Бактрия подшоҳлиги.
Грек-Бактрия подшоҳлиги, қадимги давлат, Селевкий давлати эгаллаган ҳудудда ташкил топган. Маҳаллий ҳукмдорлар томонидан бошқарилган (тақрибан миллдан аввалги 250 — 140 й).
Грузия (Грузия князлиги), Қора денгизнинг шарқий соҳилида жойлашган.
Гуанчжоу, Хитойдаги шаҳар, хунармандчилик ва савдо маркази.
Гузари Саррофон, XV асрнинг дастлабки йилларида Самарқандда қурилган куча.
Гумбази Саййидон, Шамсуддин Кулол ва Амир Темурнинг Шаҳрисабздаги даҳмаси, қаранг: Шамсуддин Кулол мақбараси.
Гурганч, Хоразмдаги ири рус шаҳар, Хоразмшоҳлар давлатининг пойтахти, Амударёнинг чап соҳилида бўлган.
Гургон, Эрондаги дарё.
Гургон, Эрондаги шаҳар.
Гури Мир, Темурийларнинг Самарқанддаги мақбараси, Амир Темур дафн этил-

ган жой (XV аср бошлари).

Гури Мир, Самарқандда Амир Темурнинг невараси Муҳаммад Султон учун барпо этилган мадраса.

Далварзингана, Ўзбекистон жанубидаги куҳна шаҳарча.

Дамованд, Эроннинг шимолидаги тоғ тизмаси.

Дамашк, Суриядаги шаҳар.

Дандамакон, Хуросондаги шаҳар.

Дания, Фарбий Европадаги шаҳар.

Дарбанд, Доғистондаги, Каспий денгизи соҳилидаги шаҳар.

Дарбанди Шиккон, Гургон ва Астробод шаҳарлари яқинидаги жой.

Дардашелл, Эгей ва Мармар денгизлари уртасидаги буғоз.

Дари Оҳанин (Темир дарвоза). Ўзбекистоннинг Кашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари чегарасидаги тоғ утув нули.

Даргом дашти, Самарқанддан жанубдаги дашт.

Даҳистон, Гургон билан Манқишлоқ ярим ороли уртасидаги Каспийбуйи вилояти.

Дашти Кипчок, Сирдарё манбаи ва Тяншаннинг тарбий тармоқларидан Дунай дарёси мансабига қадар қузилган дашт вилояти. Фарбий ва Шарқий қисмларга бўлинган. Олтин Урда таркибига кирган, кейинчалик Шарқий Дашти Кипчок Оқ Урда ҳудудига кирган. XVI—XVIII асрларда ҳозирги Қозоғистон ҳудудини эгаллаган.

Декап, Марказий Ҳиндистондаги вилоят.

Деҳистон, қаранг: Даҳистон.

Деҳи Канор, Ҳирот яқинидаги қишлоқ.

Деҳли султонлиги, Шимолий Ҳиндистондаги давлат (XIII аср бошлари — XVI аср).

Деҳли, Шимолий Ҳиндистондаги шаҳар.

Дилкушо, Самарқанд чеккасидаги Боғи Дилкушо боғидаги сарой.

Димишқ (Дамашк). Амир Темур қурдирган, Самарқанд яқинидаги қишлоқ.

Диробод, Нишонур яқинидаги работ.

Диспр, Шарқий Европадаги дарё.

Дон, Шарқий Европадаги дарё.

Доруш-Шифо, Ҳиротдаги Алишер Навоий қурдирган шифохона.

Доруш-Шифо, Ҳиротдаги шифохона, Умарлайхнинг, кейинчалик Шохрухнинг хотини бўлмиш Милкат оқа томонидан қурдирилган.

Доруш-Шифо, Ҳиротнинг Боғи Зоғон деган еридаги шифохона.

Дори маҳкамаи куҳна, Самарқанддаги бозор (XVI аср).

Дорус Сиёдат, Шаҳрисабздаги меъморчилик мажмуаси.

Доруг Тиловат, мадраса, Шаҳрисабздаги мажмуа таркибига киради.

Доруг Тиловат, Шаҳрисабздаги меъморчилик мажмуаси.

Дрангиана, Афғонистон жанубидаги қадимги вилоятнинг японча номи, урта аср Заранж вилояти.

Дуна, Амударё соҳилидаги қишлоқ.

Евфрат (Фурот), Месопотомиядаги дарё.

Елец, Олтин Урда билан Москва Русси уртасидаги шаҳар.

Европа, қитъа.

Еггисув, вилоят, Қозоғистон ҳудудининг жануби-шарқий қисми.

Ёйиқ, дарё: қаранг: Урал.

Ёркент, Сирдарёнинг қуйи оқимидаги шаҳар.

Жайрон Камин, Марказий Осиёнинг жануби-ғарбидаги жой.

Жайхун, дарё, қаранг: Амударё.

Жанд, Сирдарё этакларидаги шаҳар.

Жануби-шарқий Хоразм, қадимги Хоразм вилоятининг бир қисми.

Жанубий Суёд, Суёд вилоятининг бир қисми.

Жанубий Эрон, Эрон вилоятининг бир қисми.

Жармуқон, Хуросондаги шаҳар.

Жаҳонгир макбараси, Шаҳрисабзда Дорус Сиёдат мажмуасига киради. Амир Темурнинг суюкли угли Жаҳонгир учун қурилган.

Жета, Мугулистоннинг номларидан бири, қаранг: Мугулистон.
Жиззах, Мовароуннаҳрда, Самарқанд яқинидаги қалъа-шаҳар.
Жиззах дашти, Жиззах даштида жойлашган, Мирзачул даштининг бир қисми.
Жоме масжиди, Марандада (1329 — 1330 й).
Жуйбор, Бухоро яқинидаги қишлоқ. Жуйбор шайхларининг қароргоҳи (XV — XVI асрлар).
Журжон, қаранг: Турганж.
Жужи улуси, Чингизхоннинг угли Жужининг мерос олган мулки. Ғарбий Хоразм ва Шимолий Кавказни, Ирғиш дарёсидан Урал тоғларигача булган ерларни ўз ичига олган. Кейинчалик Ботухоннинг боққинчилик урушлари натижаида кенгайган.
Жуйизар, Бухоро вилоятидаги жой.
Жуйи Нав, Ҳирот чеккасидаги канал.

Завзап, Хуросондаги шаҳар.
Зайсан, Етгисувдаги кул.
Занги, Ҳиротдаги ҳаммом (XV аср).
Занжон, Эрондаги шаҳар.
Занжир Сарой, Қазонхоннинг Қарши шаҳридан ғарброқдаги саройи.
Занги ота, мақбара (XIV аср охири).
Занги ота, Тошкент яқинидаги меъморчилик ансамбли.
Зандана, Бухоро яқинидаги қишлоқ.
Зиёраттоҳ, Ҳиротдаги ҳаммом (XV аср).
Зарафшон, дарё. Тожикистон тоғларидан бошланади. Самарқанд ва Бухоро вилоятлари ерларини сугорали, суғи қумга сингиб кетади.
Зарафшон водийси, қадимдан узлаштирилган, аҳолиси зич ҳудуд. Бу ерда Самарқанд, Бухоро сингари йирик шаҳарлар жойлашган.
Зобулистон, Хилмон дарёсининг юқори оқимидаги вилоят.

Иерусалим (Қуддуси шариф). Фаластиндаги қадимги шаҳар.
Измир, Анатолиядаги қалъа.
Илал, Мозандарондаги қалъа.
Или, Етгисувдаги дарё.
Имом Ризо, Машҳаддаги мақбара.
Инжил, Ҳирот яқинидаги канал.
Исфаҳон, Эрондаги шаҳар.
Исфижоб, Мовароуннаҳрдаги шаҳар, ҳозирги Сайрам.
Итил, дарё, қаранг: Волга.
Ихлосия, Ҳиротдаги мадраса (XV аср).
Ихтиёруддин, Ҳиротнинг қалъа-қургони.
Ишратхона, Самарқанддаги бон-қаср.
Ишқ, Хуросон — Тургон — Астробол йулидаги Дарбанди Шиккон деган жойдаги работ.

Кавсия (Кухсом), Ҳирот яқинидаги жой.
Калиф, Калиф шаҳри яқинида Амударё орқали кечув ери.
Калькутта, Шарқий Ҳиндистондаги шаҳар, йирик савдо маркази ва порт.
Камжу (Чжанба), Хитойдаги шаҳар.
Каспий денгизи, Европа жанубидаги ёнқ сув ҳавзаси.
Кастилия ва Леон, Пиреней ярим оролининг шимолий қисмини эгаллаган бирлашган қироллик.
Катана, Дамашқ чеккасидаги қишлоқ, Амир Темур қўшинлари жойлашган ер.
Карбало, Араб Ироқидаги шаҳар.
Кармана, Бухоро вилоятидаги шаҳар.
Кашмир, Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбидаги вилоят.
Кенжа, Шарқий Туркистондаги шаҳар.
Кермон, Жанубий Эрондаги шаҳар.
Кеш, Мовароуннаҳрдаги қадимги ва урға шаҳар, Амир Темур ватани.
Кеш вилояти, Кеш шаҳри жойлашган ер.
Кировол, Аҳоманийлар давлати пойтахтининг юнонча номи, Эроннинг жануби-ғарбида жойлашган.
Китоб, Кашқадарё водийсидаги шаҳар.

Кичик Осиё, Қора денгиз ва Урта денгиз оралигидаги яриморол.
Кичик Тоғ, Марказий Қозоғистондаги тоғ.
Кичик Юлдуз, Шарқий Туркистонда Буюк Ипак йулидаги аҳоли пункти.
Кобул, Афғонистондаги шаҳар. 1504 йили Бобур уни уз давлатининг пойтахти қилган.
Кобул, Афғонистон ва Покистондаги дарё. Ҳинд дарёсининг чап irmoғи.
Кониғил, Самарқанд яқинидаги маскан. бу ерда тез-тез тантаналар утказиб турилган.
Константинопол, ҳозирги Истанбул.
Кот, Хоразмдаги шаҳар.
Коризғоғ, Самарқанддаги дарвоза.
Кофиристон, Афғонистондаги тоғли улка.
Курдистон, Ғарбий Осиёдаги, асосан Курдистон тоғларидаги улка.
Кошон, Ироқи Ғордаги жой.
Кушон салтанати, Амударёнинг урта оқимида жойлашган қадимги давлат (I—IV асрлар).
Кук Гумбаз, Шаҳрисабздаги масжид (1435 — 1436 й.)
Кук Гумбаз, Уратенадаги масжид.
Кук Сарой, Амир Темурнинг Самарқанддаги саройи.
Кукёр, Шарқий Туркистондаги жой.
Кўйи Наққошон, Самарқандда шаҳар атрофидаги куча.
Кўния султонлиғи, Кичик Осиёдаги давлат.
Кўҳак, Самарқандда Улугбек расадхонаси қурилган тепалик.
Кўҳистон, Эроннинг урта қисмидаги вилоят.
Кўҳна Урганч, Амударёнинг унғ соҳилидаги шаҳар.
Кўтаҳия, Кичик Осиёдаги шаҳар.
Куча Малик, Бухоро ва Самарқанд уртасидаги қарвонсарой.
Кучан Хиёбон, Ҳиротдаги куча.

Ланьҷжоу, шаҳар. қаранг: Ҳуснобод.
Лачин, Суриядаги урта аср шаҳри.
Лувр (Франция), жаҳоннинг энг йирик музейларидан бири.
Луристон, Ғарбий Эрондаги вилоят.

Майдон боғи, Самарқанд шаҳри атрофидаги боғ.
Мадина, Арабистон яриморали ғарбидаги шаҳар, мусулмонларнинг иккинчи муқаддас шаҳри.
Макка, Арабистон яриморали ғарбидаги шаҳар. Каъбатуллоғ — мусулмонларнинг асосий муқаддас даргоғи шу ерда.
Мамлук султонлиғи, Миср ва Суриядаги давлат (XIV—XV асрлар).
Манқишлоқ, Каспий денгизининг шарқий соҳилидаги яриморол.
Марв, қадимги шаҳар. харобалари Туркменистондаги Байрамали шаҳри яқинида.
Мардин, Туркиянинг жануби-шарқидаги шаҳар.
Марказий Афғонистон, Афғонистондаги вилоят.
Марказий Осиё, икки дарё оралиғи.
Марказий Осиё, Осиё қитъасининг бир қисми, қаранг: Мовароуннаҳр.
Марказий Эрон, вилоят.
Мармар денгизи, Осиё ва Европа уртасидаги сув ҳавзаси.
Мароканда, Суғднинг йирик шаҳри Самарқанднинг юнонча номи.
Марғиёна (кўҳна ном), Мурғоб дарёсининг кўйи оқимидаги қадимий тарихий-маданий улка.
Масжиди Жоме, Самарқанддаги Жоме масжиди, 1405 йилда қурилган.
Масжиди Жоме, Ҳиротдаги Жоме масжиди.
Матенадарон, Еревандаги қадимги арман қўлёмалари сақловхонаси ва илмий тадқиқот институти.
Маҳаз, Бағдод ҳудудидаги маскан.
Мохон, Алибек Жониқурбоний қўнган жой. Амир Темур ва Амир Ҳусайн шу ерда асирда бўлишган.
Машҳад, Эрондаги шаҳар.
Мағриб, Шимолий ва Шимоли-ғарбий Африка соҳилларидаги мусулмон мамлакатлари.
Ментеше уғуллари. Боязид I га бўйсунувчи амирлик (кичик Осиёнинг жануби).

Месопотамия, Тигр ва Евфрат дарёлари оралигидаги қадимги тарихий-маданий вилоят.

Мидия подшоҳлиги, Эрон ясси тоғлигининг шимоли-ғарбий қисмидаги тарихий вилоят, пойтахти Эқбагана (милоддан аввалги VII — VI асрлар).

Мин, ҳозирги Хитой ҳудудидаги урта аср салтанати (1368 — 1644).

Мингқул, Шимоли-шарқий Анатолиядаги маскан.

Мирзойи, Самарқанддаги Улугбек қурдирган қарвонсарой (XV аср).

Миср, Самарқанд атрофида Амир Темур барпо эттирган қишлоқ.

Миср, Шимолий Африкадаги. Нил дарёси водийсидаги қадимги ва урта аср давлати.

Мовароуннаҳр (арабчада сузма-суз — «дарё ортидаги»), Амуларё ва Сирларё оралигидаги улканинг урта аср номи.

Мозандарон, Эрондаги улка.

Мозори шоҳ, қаранг: Оҳанин. Самарқанддаги дарвоза.

Москва давлати, XV аср охири — XVIII асрларда ягона рус давлатининг номи.

Москва, шаҳар, Москва князлигининг маркази.

Мосул, Ироқдаги шаҳар.

Мусалло, Исфаҳон чеккасидаги масжид.

Мусалло, Ҳиротдаги масжид. Инжил канали яқинида.

Мусалло, Ҳиротдаги меъмorchилик мажмуаси.

Мусалло, Ҳозирги Шаҳрисабз ҳудудининг урта асрлардаги номи, бу ерда IX—XII асрларда Кеш вилоятининг пойтахти бўлган.

Муқаввиҳона, Ҳиротда таптаналар утказиладиган жой.

Муқагта, Самарқанддаги масжид (XIV аср), сақланмаган.

Муғон дашти, Кура ва Араке дарёлари қуйи оқимининг жанубидаги дашт.

Муҳаммад Султон мадрасаси (XIV аср охири), Самарқандда.

Муҳаммад Султон хонақохи, Самарқандда.

Муғулистон, марказий Осиёдаги тарихий улка.

Муғулистон, Чингай улусининг булнинини натижасида вужудга келган тарихий вилоят, давлат. Шарқий Туркистон, Еггисув, қисман Жанубий Сибирь ҳудудини эгаллаган.

Навтака, Кеш вилоятининг қадимги номи.

Нанкин, Хитойдаги шаҳар, ҳунармандчилик ва савдо маркази.

Наса (Нисо), ҳозирги Ашхобод яқинидаги қадимги ва урта аср шаҳри.

Насаф, Мовароуннаҳрдаги қадимги ва урта аср шаҳри.

Натаиз, Исфаҳон яқинидаги қишлоқ.

Неъматобод, Озарбойжондаги қишлоқ.

Неъматобод, Ҳиротдаги меъмorchилик обидаси (XV аср).

Нилшопур, Эрондаги шаҳар.

Номсиз, мақбара, Самарқанддаги Шоҳи Зинда мақбарасига кирали.

Нур, Бухоро воҳасидаги шаҳарча.

Нуриддин Басир мақбараси, Самарқандда (1371 й.).

Нурота тоғлари, Самарқанд яқинида.

Обивард, Эрондаги шаҳар.

Обираҳмат, Самарқанд яқинидаги канал.

Обисуқун, Каспий денгизи соҳилидаги порт шаҳар.

Озарбойжон, Эроннинг шимоли-ғарбидаги маркази Табриз бўлган тарихий-маданий вилоят.

Оланут дараси (Темурланг дарвозаси), Молгузар ва Нурота тоғларидаги дара, Жиззах билан Самарқанд оралигида жойланган.

Олачабофган, Бухоро яқинидаги қишлоқ.

Олтин Урда, Чингизхоннинг невараси Ботухон асос солган давлат. Жужи улусининг ерлари (Хоразм, Шимолий Кавказ) унинг таркибига кирган. Ботухон унга Волгабуйи, Дашти Қипчоқ, Қрим, Ғарбий Сибирни ҳам киритган. Пойтахти — ҳозирги Астрахан яқинидаги Сарой Боту шаҳри, кейинчалик Сарой Берка (Волгоград яқинида) бўлган. XV аср бошларида парчаланган.

Олтой, Марказий Осиёнинг тоғли вилояти.

Омул, Амударёнинг урта оқимидаги шаҳар.

Орол (Орол денгизи), Марказий Осиёнинг жанубидаги қадимий вилоятнинг кўхна номи.

Осиё саият музейи (Сан-Франциско, АҚШ), жаҳоннинг энг йирик музейларидан бири.

Осурия, Яқин Шарқдаги қадимий давлат, милоддан аввалги VI аср охирида мавжуд бўлган.

Осиё, қитъа.

Отбоши, Фарғона vodiyesi шарқдаги аҳоли пункти.

Очуқ Зарнуқ, Сирдарё қуйи оқимининг чап соҳилидаги қалъа.

Оқсулоғ, Утروق яқинидаги маскан.

Оқшаҳр, Кичик Осиёдаги шаҳар.

Оқсарой, Амир Темурнинг Шаҳрисабздаги мухташам саройи.

Оҳанин, Самарқанддаги шаҳар дарвозаси.

Панжикент, Самарқанд яқинидаги илк урта аср шаҳарчаси.

Панжшир, Шарқий Афғонистондаги вилоят.

Парвон, қалъа.

Парфия, Урта Шарқдаги қадимги давлат.

Пойи Калон, қадимги Бухоронинг меъморчилик мажмуаси.

Пойканд, Бухоролан нарбда жойлашган қадимги ва урта аср шаҳри.

Работи Малик, Бухоро билан Самарқанд уртасидаги карвон йули пункти.

Рай, Эрондаги қадимги ва урта аср шаҳри.

Регистон, Самарқанддаги меъморчилик мажмуаси.

Рум, Византиянинг мусулмонча номи.

Рус, рус князликларининг йигма номи.

Русамдор, Эрондаги вилоят.

Руха, Туркиянинг жануби-ғарбидаги шаҳар, ҳозирги Урфа.

Рухобод, Самарқанддаги мақбара (XIV асрнинг 80-йиллари).

Сабзавор, Эрондаги шаҳар, сарбадорлар пойтахти.

Сабзарамаи, Хиротдаги мадраса (1351).

Саброн, Еттисувлани қадимги шаҳар.

Савсанихона, Хиротдаги таъналар утказиладиган жой.

Салмад, Суриядаги шаҳар.

Сайрам, Сирдарё бўйидаги шаҳар.

Сайфиддин Бохарзий макбараси, Бухорода (XIV аср).

«**Саккиз қирралик**», мақбара, Самарқанддаги Шоҳи Зинда мажмуаси таркибига кирди (XV аср).

Салавкийлар давлати, Искандар Зулқарнайн давлати салтанатининг бир қисми, Амударёнинг урта оқимида бўлган (милоддан аввалги IV—III асрлар).

Салавкийлар салтанати, қаранг: Салавкийлар давлати.

Салжукийлар салтанати, турк ҳукмдори Салжуқ авлодлари барпо этган урта аср давлати. Марказий Осиё талайгина қисмини, Эрон, Ироқ ва Кавказнинг уз йичида олган (XI—XII асрлар).

Самалкон, Хуросондаги шаҳар.

Самарқанд, Мовароуннаҳрдаги қадимги ва урта аср шаҳри, Амир Темур салтанатининг пойтахти.

Сангбаст, Нишопур — Марв ва Тус—Хирот карвон йуллари чорраҳасидаги работ.

Саразм, жез давридаги қадимги манзил (Тожикистон).

Серахс, Туркменистондаги қадимги ва урта аср шаҳри, ҳозирги туман маркази.

Сарой, шаҳар, Олтин Урданинг йирик савдо маркази, Волга бўйида жойлашган.

Сарой Берка, шаҳар, Волга бўйида жойлашган, Олтин Урданинг йирик савдо маркази.

Саройчиқ, шаҳар, Волга бўйида жойлашган, Олтин Урданинг йирик савдо маркази.

Сари, Эрондаги улка, Каспий денгизидан жануброқда.

Саринул, ҳозирги Самарқанд вилоятидаги шаҳар; Амир Темур даврида -- Ҳизр Ясаурийнинг мулки.

Сароймулк хоним масжиди, қаранг: Бибихоним масжиди.

Сафидруд, Эрондаги дарё.

Сафоия, Хиротдаги ҳаммом, Икхосия мажмуасига кирган.

Саъдобод, Хиротдаги ҳаммом.

Севилья. Испаниядаги шаҳар. йирик савдо ва ҳунармандчилик маркази.
Сеговия. Кастилиядаги шаҳар. Амир Темур даврида Кастилия ва Леон қироли-нини қароргоҳи.
Сеистон. Эрондаги вилоят.
Сивас. Ироқдаги шаҳар.
Сиёб, Самарқанд чеккасидаги канал.
Синам, Қашқадарё вилоятидаги тоғлар. Муқаннинг сунгги бошпанаси.
Синд, Ҳиндистон яриморалидаги дарё.
Сигнок, Жанубий Қозоғистондаги шаҳар. Сирдарёнинг чап соҳилида.
Соли Сарой, амир Ҳусайн мулки.
Сомонийлар мақбараси. Бухорода 907 йилда барпо этилган.
Сосонийлар давлати, Эрондаги илк урта аср давлати (III—VII аср бошларида).
Спарта, Болқон яриморалининг жанубидаги қадимги вилоят ва шаҳар.
Султанлик, Шарқий Туркистондаги маскан.
Султония. Эрондаги шаҳар.
Султония, Самарқанд яқинидаги қишлоқ. Амир Темур барпо эттирган.
Сунжу, Хитойнинг ғарбидаги чегара шаҳри.
Сунцзян, Хитойдаги шаҳар. ҳунармандчилик ва савдо маркази.
Сурия, Марказий Осиёдаги тарихий вилоят.
Сурхондарё, Ўзбекистоннинг жанубидаги дарё.
Сусе, урта аср Кеши ўрнидаги қадимги шаҳар номи.
Суфи Тирандозон, Ҳиротдаги тапталалар ўтказиладиган жой.
Сучжоу, Хитойдаги шаҳар. ҳунармандчилик ва савдо маркази.
Сугд. Марказий Осиёдаги қадимги тарихий-маданий вилоят.
Сузангарон, Самарқанддаги шаҳар дарвозаси.

Табаристон. Эрондаги тарихий вилоят.
Табриз. Эроннинг ғарбидаги шаҳар.
Тавачи, Ҳиротдаги ҳаммом.
Тажал, Туркменистондаги дарё.
Тож Маҳал, Ҳиндистондаги мақбара.
Тайобод, Хуросондаги шаҳар.
Такрийг (Такрит), Суриядаги шаҳар.
Тараблус. Суриядаги шаҳар.
Тарноб, Ҳиротдаги ҳаммом.
Тарос, Қозоғистондаги қадимги ва урта аср шаҳри.
Темур давлати, Амир Темурнинг Марказий ва Ғарбий Осиёга уч йиллик, беш йиллик ва етти йиллик юришлари (1370—1405 йиллар) натижасида барпо этилган давлат.
Темур масжиди, Самарқандда, сақланмаган.
Темурийлар давлати, Амир Темурнинг авлодлари бошқарган салтанат (1370—1507 йиллар), Марказий Осиё ва Эронда жуда катта ҳудудни эгаллаган.
Темур дарвозаси, Кендаги шаҳар дарвозаси.
Термиз. Амударёнинг ун соҳилидаги қадимги ва урта аср шаҳри.
Тибет, Ҳиндистондан шимолроқ ва шимол-шарқроқдаги ҳудудни эгаллаган тоғлик. Ҳозирги вақтда у турли давлатларга: Хитой, Непал, қисман Ҳиндистонга мансуб.
Тиллақори, Самарқанддаги мадраса (XVI аср).
Тими Телпақфурушон, Самарқанддаги савдо растаси.
Тобол, Шимолӣ Қозоғистондаги шаҳар.
Токаг, Ироқдаги шаҳар.
Толедо. Испаниядаги шаҳар.
Тошкент, Самарқанддан ғарброқдаги урта аср шаҳри. Амир Темур даврида Ҳизр Ясаурий тасарруфида бўлган.
Тоҳаристон, тарихий-маданий вилоят. ҳозирги Ўзбекистон ва Тожикистоннинг жанубида ва Афғонистоннинг шимолида жойлашган.
Токи Заргарон, Бухородаги савдо растаси.
Трапезунд салтанати, европаликларнинг Урта денгиз шарқий соҳилидаги ерлари.
Трансоксания, Мовароуннаҳр ҳудудининг ғарб шарқшунослари қўйган номи. шу вилоятнинг куҳна даврда қўлланган юпунча номдан келиб чиққан.
Туман оқа, Шоҳи Зинда мажмуидаги масжид-зиёратхона. Туман оқа мақбарасига туташади.

Туман оқа, Самарқанддаги мақбара (XIV аср).
Туман оқа, Самарқанддаги тим (XIV аср).
Туман оқа, Самарқанддаги хонақоҳ (XIV аср).
Тупроққалъа, Хоразмдаги куҳна давр шаҳарчаси.
Турк хоқонлиги, Марказий Осиёдаги илк урта аср давлати.
Туркистон, тарихий-географик улка: Амир Темур даврида шу номда ҳозирги Тошкент вилояти, Фарғона водийси, Еттисув ва шарқ томон то Қашқаргача булган ҳудудлар назарда тутилган.
Турон, Мовароуннаҳр ва Туркистоннинг номларидан бири.
Турфон, Шарқий Туркистондаги шаҳар, ҳозир Хитойда.
Туршиз, Эрондаги қалъа.
Тус, Эрондаги шаҳар.
Туглу Текин, Самарқанддаги мақбара.
Тунқопи Сарой, Туркиядаги кугубхона.
Турабек Хоним, Урганчдаги хонақоҳ (XIII аср).

Улуғбек мадрасаси, Самарқандда. Улуғбекнинг курсатмаси ва раҳбарлигида 1417 — 1420 йилларда бунёд этилган.
Улуғбек расадхонаси, ҳозирги Самарқанд шаҳри яқинида жойлашган. 1429 йилда қуриб битирилган.
Улуғбек хонақоҳи, Самарқандда, сақланмаган.
Улуғбек ҳаммоми, Самарқандда (XV аср).
Улуғ Сулгонбегим мақбараси, Самарқандда. Шоҳи Зинда мажмуаси таркибига кирди (XIV аср охирлари).
Улуғ тоғ, Марказий Қозоғистондаги тоғ.
Унсия, Алишер Навоийнинг Ҳиротдаги уйи. XV аср урталарида қурилган.
Урганч, қаранг: Куҳна Урганч.
Усмонли Туркия, Кичик Осиёдаги давлат (XII аср — XX аср бошлари).
Устунованд, Хуросондаги қалъа.
Уттар Прадеш, ҳозирги Ҳиндистондаги штат.
Учгурфон, Шарқий Туркистондаги шаҳар.
Учфармон, Шарқий Туркистондаги шаҳар.

Файзобод, Ҳиротдаги ҳаммом. Алишер Навоий қурдирган.
Фаридиддин, Нишопурдаги қабр (XIII аср).
Фарразиш, Шимолий Эрондаги қалъа.
Форс, Эрондаги қадимги тарихий-маданий вилоят.
Фаранг, Европа мамлакатларининг туркий номи.
Фарғона водийси, Марказий Осиёдаги Тяншан ва Ҳисор — Олой тоғлари билан қуршалган чуқма.
Фарғона, Фарғона водийсидаги қадимги вилоят.
Феруза, Самарқанддаги шаҳар дарвозаси.
Ферузқуҳ, Эроннинг шимолидаги Дамованд тоғларидаги қалъа.
Флоренция, Марказий Италиядаги шаҳар.
Фракия, Европанинг жануби-шарқидаги вилоят.

Ҳирмонд, Эрондаги дарё.
Ҳирот, қадимги ва урта аср шаҳри. Шоҳрух даврида Темурийлар давлатининг пойтахти.

Ҳабушон, Хуросондаги вилоят.
Ҳавоф, Ҳирот яқинидаги маскан.
Ҳалосия, Ҳиротдаги хонақоҳ ва масжид. Ихлосия мажмуига кирди (XV аср).
Ҳанҷжоу, Хитойдаги шаҳар, ҳунармандчилик ва савдо маркази.
Ҳаргирд, Хуросондаги шаҳар.
Ҳарун, қалъа.
Хева, Хоразмдаги қадимги ва урта аср шаҳри.
Ҳиос, Эгей денгизидagi орол. Амир Темур даврида Генуяга қарашли булган.
Хитой, Осиё Шарқидаги давлат.
Ҳолҷаён, Ўзбекистоннинг жанубидаги куҳна шаҳарча.
Ҳонбалиқ, қаранг: Пекин.
Ҳоним, Самарқанддаги мадраса (XIV аср охири). Амир Темурнинг хотини Са-

роймулк хонимнинг ташаббуси билан қурилган.

Хоразм, маркази Амударёнинг қуйи оқимида бўлган Марказий Осиёдаги қадимги давлат.

Хоразмшоҳ, Ануштегинлар салтанати, қаранг: Хоразмшоҳлар — Ануштегинлар давлати.

Хоразмшоҳлар — Ануштегинлар давлати, Осиёнинг катта қисмини, Яқин ва Урта Шарқни. Ҳиндистоннинг бир қисмини уз ичига олган, маркази Хоразмда бўлган урта аср давлати (1097 — 1231 йиллар).

Хуанхэ, Марказий Ҳитойдаги дарё.

Хузор, Кеш ҳудудидаги жой.

Хурмуз, Эрондаги вилоят.

Хуросон, Эрондаги вилоят.

Хурамобод, угрилар шаҳри, сақланмаган.

Хутталон, Амударёнинг юқори оқимидаги тарихий-маданий вилоят.

Хожа Аҳмад мақбараси, Самарқанддаги Шоҳи Зинда мажмуасида (XIV асрнинг 60-йиллари).

Хожа Аҳрор мақбараси, Самарқандда.

Хужа Илгор, Кеш яқинидаги қишлоқ, Амир Темурнинг ватани.

Хужа Муҳаммад Чан, Самарқанддаги бозор (XVI аср).

Хужанд, Сирдарёнинг урта оқимидаги шаҳар, Фарғона водийсининг жануби гарбида.

Хутан, Шарқий Туркистондаги шаҳар.

Чанок Булоқ, Сирдарё дарёси ва Тошкент оралигидаги жой.

Чаҳор Минор, Бухоро ва Самарқанд уртасидаги қарвон йули пункти.

Чашмаи Аюб, Бухородаги мақбара (XIV аср).

Чжапба, қаранг: Камжу.

Чилдухтарон, Ҳиротда Алишер Навоий қурдирган ҳаммом.

Чилустун, Улугбекнинг Боғи Майдон боғидаги қасри.

Чинпихона, Самарқанд яқинидаги боғ павильони.

Чиноз, Сирдарёнинг урта оқимидаги шаҳар, Тошкент яқинида.

Чилоз, Чиноз яқинидаги кечув.

Чучик, дарё, Сирдарё irmoғи.

Чигатой улуси, Чингизхоннинг ўғли Чигатойга мулк сифатида берилган ерларнинг умумий номи. Унинг таркибига Мовароуннаҳр, Еттисув, Қашқар ва бошқа вилоятлар кирган. XIV асрнинг 40-йилларида бир қанча мулкларга бўлиниб кетган. Шулардан йириклари: Мугулистон ва Мовароуннаҳр.

Чоржуй, шаҳар, қаранг: Омул.

Чорраҳа (Шайхзода), Самарқанддаги шаҳар дарвозаси.

Чорсу, Самарқанддаги савдо жойи.

Чоч, Чирчиқ дарёси водийсидаги қадимги тарихий-маданий вилоят, кейинчалик Тошкент воҳасининг ғарбий қисми.

Чугучак, Эмил Гучур вилоятининг маркази (Шарқий Қозонистон).

Чуй, Еттисувдаги дарё. Чупонота, Самарқанддаги мақбара (XIV аср).

Шабарти (Шебарту), Кобул ҳудудидаги қалъа.

Шайбонийхон мадрасаси, Бухорода (XVI аср).

Шайх Зайниддин Абубакр Тайободий, масжид-хонақоҳ (1435 й).

Шайхзода, Самарқанддаги шаҳар дарвозаси.

Шайхонтахур (Тошкент), меъмorchилик мажмуаси.

Шамсуддин Кулол (Дорут Тиловат), Амир Темур пирининг мақбараси. Шаҳрисабзда (XIV аср) қурилган.

Шарқий Анатолия, Кичик Осиёдаги тарихий-маданий вилоят.

Шарқий Осиё, Осиёнинг Тинч океанига туташган қисми.

Шарқий Турк хоқонлиги, Мугулистонда бўлган илк урта аср давлати.

Шарқий Туркистон, географик жиҳатдан ҳозирги Синцзянга туғри келадиган йирик вилоят.

Шарқий Фарғона, водийдаги вилоят.

Шарқий Хуросон, Эрондаги вилоят.

Шарқий Урта денгиз, бунда шу ҳудудда жойлашган мамлакатларнинг йиғма номи назарда тутилади.

Шарғулук, Шарқий Туркистондаги маскан.

- Шаҳриёр**, Эрондаги шаҳар.
Шаҳрисабз, Ўзбекистондаги қадимги ва ҳозирги шаҳар.
Шаҳристон, Фарғона водийсининг жанубидаги урта аср шаҳарчаси.
Шаҳрикент, Сирдарё этакларидаги шаҳар.
Шемаха, Озарбойжондаги шаҳар.
Шероз, Самарқанд чеккасидаги қишлоқ.
Шибургон, ҳозирги Афғонистоннинг шимоли-ғарбидаги вилоят.
Шимоли-ғарбий Хоразм, Хоразм тарихий-маданий улқаси таркибига кирувчи ҳудуд.
Ширвон, Озарбойжондаги вилоят ва шаҳар.
Ширишбека оқа, Амир Темур синглисининг Самарқанддаги Шоҳи Зинда мажмуиға кирувчи мақбараси (XIV асрнинг 80-йиллари).
Шифоия, Хирот яқинидаги Инжил деган ерда бунёд этилган шифохона (XV аср).
Шод Мулк оқа, Самарқанддаги мақбара, Шоҳи Зинда мажмуасига қиради (1372 й).
Шом, Суриядаги шаҳар.
Шоп, қаранг: Чоч.
Шоҳи Зинда, Самарқанддаги меъморий мажмуа.
Шоҳрухия (Бинокент), Сирдарё соҳилидаги қадимги ва урта аср шаҳри. Амир Темур ўгли Шоҳрух шарафига шундай аталган, уни ҳозир археологлар урганншмоқда.
Эгей денгизи, Болқон ва Кичик Осиё яримороллари уртасидаги сув ҳавзаси. Урта денгизнинг бир қисми.
Эрон, Урта Шарқдаги тарихий-маданий улқа.
Эски Ангор, Самарқанд чеккасидаги канал.
Эфталит подшоҳлиги, Амударё урта оқимидаги қадимги давлат (V — VI асрлар).
Юлдуз, Қарашар ҳудудидаги утлоқ.
Юнонистон, Болқон яримороллидаги куҳна давлат.
Язар, Хуросондаги шаҳар.
Яеси (Туркистон), Сирдарё дарёсидан шимолроқдаги шаҳар.
Якиш Шарқ, Осиёнинг ғарби ва жануби-ғарбидаги ва Африканинг шимоли-шарқдаги ҳудуднинг тарихан таркиб тоналган номи.
Ўзбекистон тарихи музейи, Марказий Осиёдаги энг йирик музейлардан бири.
Ўзган, Сирдарёдаги қадимги шаҳар.
Улжой ойим энага ва Бибихоним, Бибихонимнинг Энага онаси мақбараси, Самарқанддаги Шоҳи Зинда мажмуасига қиради.
Утзор, Марказий Осиёнинг Сирдарё урта оқимидаги қадимги ва урта аср шаҳри.
Қадимги Бактрия подшоҳлиги, қаранг: Грек-Бактрия.
Қазвин, Эрондаги шаҳар.
Қайсария, Туркиядаги шаҳар.
Қалдирғочбий, Ташкентдаги мақбара.
Қалот, Хуросондаги шаҳар.
Қалмиқ, Темурийлар даврида Муғулистоннинг этник номи.
Қашдахор, Афғонистондаги шаҳар.
Қарамуран, дарё, Хуанхэ дарёсининг мугулча номи; қаранг: Хуанхэ.
Қарашар, Шарқий Туркистондаги жой.
Қарши, Мовароуннаҳрдаги шаҳар, Чигатой хонларининг маъмурий маркази.
Қассоблар дарвозаси, Кешдаги шаҳар дарвозаси.
Қашқадарё, воҳа, Қашқадарё дарёсининг урта ва қуйи оқимида жойлашган.
Қашқадарё, дарё, Ўзбекистон жанубидаги Ҳисор тоғларидан бошланиб, Зарафшон дарёсига қушалади.
Қашқар, Шарқий Туркистондаги шаҳар.
Қизилқум, Марказий Осиёдаги саҳро.
Қозизода Румий, Шоҳи Зинда мажмуидаги мақбара.
Қора Арт, Шарқий Туркистондаги жой.
Қорабоғ, Араке ва Кура дарёлари оралигидаги вилоят.

Қорабулоқ, Утзорр яқинидаги жой.
Қорасомон, Утзорр яқинидаги жой.
Қоратегин, Помирдаги тоғли вилоят.
Қорахонийлар салтанати, Марказий Осиёдаги, Мовароуннаҳрни ҳам уз ичига олувчи урта аср туркий давлати (XI аср бошлари — XIII аср бошлари).
Қорахужа, Шарқий Туркистондаги жой.
Қорақасмоқ, Шарқий Туркистондаги жой.
Қорақурум, Чингизхоннинг Мугулистондаги бош қароргоҳи.
Қоровул, (Изяюй-Гуань), Хитойдаги чегара шаҳри.
Қосими Анвар, мақбара, Ҳиротдан нарброкда жойлашган.
Қоҳира, Миср пойтахти.
Қуббат Ялбуға, Дамашқ яқинидаги текислик.
Қудсия, Ҳиротдаги Жоме масжиди (XV аср).
Қумул, Шарқий Туркистондаги шаҳар.
Қундуз, Афғонистондаги шаҳар ва манзил.
Қундузча, Самара ва Чистопол шаҳарлари уртасидаги жой, Амир Темурнинг Тухтамыш билан жанг қилган ери.
Қусам ибн Аббос мақбараси, Самарқандда, Шоҳи Зинда мажмуида киради (XII аср).
Қутбиддин Садр мадрасаси, Самарқандда, сақланмаган.
Қучкор, Чуй дарёси водийсидаги жой.

Ғазна, Афғонистондаги шаҳар.
Ғазнавийлар салтанати, Шарқий Эрондаги урта аср давлати (X—XII асрлар); пойтахти Ғазна.
Ғазо, Урта денгизнинг шарқий соҳилидаги шаҳар.
Ғазургоҳ, Ҳиротдаги масжид. Ғазургоҳ мажмуаси таркибига кирган (XV аср).
Ғазургоҳ, Ҳиротдаги меъмorchилик мажмуаси (XV аср).
Ғазуристон, Самарқанддаги шаҳар дарвозаси.
Ғарбий Осиё, Осиёнинг Европа билан туган қисми.
Ғарбий Сибир, Обь ва Енисей дарёлари оралигидаги кенг ҳудуд.
Ғарбий Турк ҳоқонлиги, ilk урта аср давлати.
Ғарбий Эрон, Эроннинг бир қисми. Луристон. Курдистонни ҳамда бош шаҳри Ҳамадон бўлган Бахтиёрниязни уз ичига олган.
Ғарбий Ҳиндистон, Ҳиндистон ярим оролининг бир қисми.
Ғарчистон, Мурғоб дарёси ёқасидаги Балхис яқинидаги тоғли вилоят.
Ғиждувон, Бухоро вилоятидаги шаҳар.
Ғузор, Қашқадарёдаги жой.
Ғулжа, Хитойнинг чегара шаҳри.

Ҳазораси, Хоразмдаги қадимги ва урта аср шаҳри.
Ҳалаб, Суриянинг шимоли-ғарбидаги шаҳар.
Ҳаким ат-Термизий мақбараси, Термизда (XV аср).
Ҳинд океани, Осиё, Африка ва Австралия оралигидаги сув ҳавзаси.
Ҳинд, Ғарбий Ҳиндистондаги дарё.
Ҳиндистон, Ҳиндистон ярим оролидаги тарихий-маданий вилоят.
Ҳожи Ғархон, қаранг: Астрахан.
Ҳуснобод, Хитойдаги шаҳар, Ланчжоу шаҳрининг туркий номи.
Ҳулогу улуси, қаранг: Ҳулогунлар давлати.
Ҳулогунлар давлати, Эрон, Ироқ ва Кавказорти ҳудудларини уз ичига олган мугул давлати (1256 — 1353 йиллар).
Ҳижоз, Саудия Арабиёсони вилояти.
Ҳилла, Суриядаги шаҳар.
Ҳисор, Амударёнинг юқори оқимидаги тарихий-маданий вилоят.
Ҳома, Ироқ (ёки Ғарбий Суриядаги) шаҳар.
Ҳумс, Суриядаги шаҳар, мусулмонларнинг эиёратгоҳларидан бири.

АДАБИЁТЛАР РҲЙХАТИ

Манбалар

- [*Абдурахмон Сирот*]. Темурнома. Куллиёти форсий. Тошкент, 1331/1913. 441 б.
- [*Абдурахмон Сирот*]. Темур-нома. Тошкент, 1920. 155 б. Қисқартirilган матн.
- Абдураззоқ Самарқандий*. Матлаъ ус-саълайн ва мажмаъ ул-бахрайн. II-ж. I-қисм / Форс-тожик тилидан таржима. Кириш суз ва изоҳли лугатлар тарих фанлари номзоди А.Уринбоевники. Тошкент, 1969. 463 б.
- Автобиография Тамерлана / Перевод с тюркского языка Нила Лыкошина (по изданию Н.П.Остроумова. Ташкент, 1891). Ташкент, 1894. 115 с. (Рецензия Н.И.Веселовского // Журнал министерства народного просвещения. Ч. СССIII. Отд.2. Спб., 1896. январь. с.224-227).
- Автобиография Темура. Богатырские сказания о Чингис-хане и Аксак-Темуре / Перевод с тюркского и джагатайского языков. Вступительная статья и комментарии В.А.Панова. М.:Л., 348 с. Автобиография Темура, 49-215 б.
- Рецензия: Штейнберг Е. Историк-марксист. М., 1934. № 6. с.93-96.
- Авторы XV в. о самаркандских событиях 1365г. // Труды Публичной библиотеки УзССР, Т. 1. Ташкент, 1935. С.32-46. По данным Шараф-ад-дина Йазди, Абд ар-Раззака Самарканди, Мирхонда, Хондемира, Мусеви.
- Амир Тимур. Обстоятельства его жизни, походы, остановки, сражения и мира. Тюркский текст, изданный (Н.П.Остроумовым). Ташкент, 1891. Текст по переводу с персидского Наби Джана «Хатифа» (Ходжент, 1835-1836 гг.)
- Бабур*. Книга I. Лирика. Трактат об арузе / Сост. С. Хасанов. Отв. ред. Азиз Каюмов. Ташкент, 1982. 110 с.
- Бабур*. Книга II. Бабур-наме / Сост. С.А. Азимджанова. Отв. ред. Музаффар Хайруллаев. Пер. М. Салье. Ташкент, 1982. 256 с.
- Бабур Захириддин Мухаммед*. Бабур-наме / Пер. М.А. Салье. Ташкент, 1948. 231 с.
- Захириддин Мухаммад Бобур* // Танланган асарлар. Нашрга тайёрловчилар С.Азимжонова ва А.Қаюмов. Тошкент, 1958. 211 б. Шуниндек, қаранг: Захириддин Мухаммад Бобур. I-ж. Тузувчилар С. Азимжонова ва А.Қаюмов. Тошкент, 1965. 233 б.
- Бабур Захириддин Мухаммед* // Соч. Т. II-III. Бабур-наме. Подготовил к печати П. Шамсиев. Ташкент, 1965-1966.
- Бабур-наме. Книга вторая. Фергана. Кабул. Хиндустан / Сост. С. Азимджанова. Пер. на русский язык М.Салье. Ташкент, 1982. 256 с.
- Зафар-наме (Извлечения) // [Тизенгаузен В.Г.]. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. II. Извлечения из сочинений персидских авторов. М.:Л., 1941.
- Ибнарабишах [Ибн Арабишах]*. Чудеса предопределения в судьбах Тимура // [Тизенгаузен В.Г.]. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. I. Спб., 1884. С.456.
- Ибн Арабишах*. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур (Темур тарихида тақдир ажойиботлари) / Суз боши, араб тилидан таржима ва изоҳларни филология фанлари номзоди У. Уватов тайёрлаган. Масъул муҳаррир А. Уринбоев. I китоб. Тошкент, 1992. 328 б.
- Ибн Арабишах*. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур (Темур тарихида тақдир ажойиботлари) / Суз боши, араб тилидан таржима ва изоҳларни филология фанлари номзоди У. Уватов тайёрлаган. Масъул муҳаррир А. Уринбоев. II китоб. Тошкент, 1992. 192 б.
- Материалы по истории туркмен и Туркмени. Т. I. VII-XI вв. Арабские и персидские источники / Под редакцией С.Л.Волгина, А.А.Ромаскевича и А.Ю.Якубовского. М.:Л., 1939 (Труды Института востоковедения. XXIV. Источники по истории народов СССР). 511-524 (Перевод Г.В.Птицына). Извлечения из Гийас ад-Дина Али, Шараф ад-Дина Язди, Низам ад-Дина Шами.
- Мирза Мухаммед Хайдар*. Та'рихи Рашиди / Введение, пер. с перс. А.Урунбаева, Р.П. Джалиловой, Л.М.Епифановой. Примеч. и указат. Р.П. Джалиловой и Л.М. Епифановой. Ташкент, 1996. 728 с.
- Мирзо Улугбек*. Турт улус тарихи. Форс тилидан Б.Аҳмедов, Н. Норкулов ва М. Хасанийлар таржимаси. Тошкент, 1994.

Полное собрание русских летописей. Т. XXV. М., 1949. С.222-225; Т. XI. М., 1965. С.151-152; Т. VI. М., 1967. С.194.

Руи Гонсалес де Клавихо. Самарқанддаги Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403-1406 йиллар) / Русчадан О.Тоғаев таржимаси // Санъат. 1989. № 9-12; 1990. № 1-10.

Салоҳиддин Тошкандий. Темурнома. Тошкент, 1990.

Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. II. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г.Тизенгаузеном и обработанные А.А.Ромаскевичем и С.Л.Волиным. М.:Л., 1941. С.104-125.

Таварих-и гузида-Нусрат-наме / Исследование, критический текст, аштитированное оглавление и таблица сводных оглавлений А.М.Акрамова. Ташкент, 1967.

Тадж ад-Дин ас-Салмани. Тарих-наме / Пер. с тур. акад. З.М.Буниятова. Предисл. Исмаила Ака (Анкара. 1988). Баку, 1991. 140 с.

Темур Амир: «Я знал, ценил и уважал народ...». Мысли, высказывания, изречения / Сост. Б.Ахмедов, А.Аминов. Пер. Сабита Малалиева // Звезда Востока. 1991. № 7-8. С.26-39.

Темурнома. Амир Темур Қурагон жаншномаси / Нашрга тайёрловчи, сузбоши ва лугат муаллифи филология фанлари номзоди П. Равшанов. Мухаррир Чори Аваз. Тошкент, 1990. 350 б.

Темур тузуклари / Форс тилидан А.Соғуний ва Ҳ.Кароматов таржимаси. Тошкент, 1991.

Уложение Тимура (Тамерлана) / Пер. под ред. Н.Остроумова. Казань. 1894. 145 с.

Темур тузуклари / Форс тилидан А. Соғуний ва Ҳ. Кароматов таржимаси // Шарқ юлдузи. 1989. № 8. 127-178 б.

Уложение Тимура. Ташкент, 1992. 108 с. Переиздание по изданию 1968 г.; текст сопоставлен с «последним переводом на узбекский язык Б.Ахмедова, в соответствии с которым внесены некоторые изменения в примечания и текст».

Улугбек Мухаммад Тарагай. Зидж. Новые Гурагановы астрономические таблицы / Вступ. ст., пер., коммент. и указат. А.А.Ахмедова. Ташкент, 1994.

Фасих Ахмад ал-Хавафи. Муджмал-и Фасихи («Фасихов свод») / Пер. с перс., предисл., примеч. и указат. Д.Ю.Юсуповой. Ташкент, 1980. 346 с.

Фома Мецонский. История Тимурлана и его преемников / Пер. с арм. на рус. яз. Т.И.Гер-Григорьяна. Перевод с рус. на азерб. яз. У.Бакиханова, Баку, 1957. 126 с.

Хондемир. История монголов от древнейших времен до Тамерлана / Пер. В.В.Григорьева. СПб., 1834.

Хондемир Гиясоддин. Книга благородных качеств.[Сокращенный перевод М.А.Салье] // Родоначальник узбекской литературы. Ташкент, 1940. С.177-214.

Хондемир Гиясоддин. Книга благородных качеств / Подг. к печати С.Муталибов. Ред. В.Захидов. Ташкент, 1941. 54 с.

Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. Тошкент, 1967.

Ҳофиз Таниш ибн Мир Мухаммад Бухорий. Абдуллонома (Шарафномаи Шоҳий). 1-ж. / Акад. Я.Ф.Фуломов таҳрири остида. Тошкент, 1966; 2-ж. Тошкент, 1969.

Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома / Нашрга тайёрловчи, изоҳлар ва курсаткичлар муаллифи А.Уринбоев. Масъул муҳаррир А.К.Арендс. Тошкент, 1972. 1240 б.

Шарафхан ибн Шамсоддин Бидлиси. Шарафнаме. Т. I. Пер., предисл., примеч. и прилож. Е.И.Васильевой. М., 1967.

[Abdallah «Hatifi»]. Zafar-namai Hatifi. Lakhnau, 1896 (Madras, 1957).

Abdorrazzak Samarqandi. Lever des deux astres hevreux et la reunion des deux mers (1471), trad. française inedite d'Antoine Galland. Paris, 1715.

[*Abd al-Razzag Samarqandi*]. Meviana Kemalü'd-Din Abdurezzak, Matla'i Sa'deyn ve Mecma'-i Bahreyn yau Muhammed Sefi. Lahor, 1360-1368.

Abd al-Razzaq Samarqandi. Notice de l'ouvrage persan qui a pour titre: Matlaas-saadein oy majmai-albahrein, et qui contient l'histoire des deux sultans Schah-Rokh et Abou-Said, trans., M.Quatremere, Notices et extraits des manuscrits de la Bibliotheque du Roi et autres bibliothèques, XIV, pt. I. — Paris, 1843 (Bu ozetiin i. Kismi daha once Journal Asiatique, Troisieme serie, T. 2. S. 193-233 ve 338-364, Paris, 1836).

Arabshah Ahmet ibn Abdulah. Tarih-i Timur Gurgani Mutercimi: Nazmizade. Istanbul, Muteferrika Matb., 1142 (1789 - 1730). 258 s.

Ahmad ibn Arabshah. Tamerlane or Timur the Great Amir, translated by J.H.Sanders. London, 1936 (reprinted, Lahore, 1976 (Where not otherwise indicated, citations from Ibn Arabshah refer to this edition).

Ahmad ibn Muhammad, called Ibn Arabshah. The Timur-Nameh, or the Life of Tamerlan. Translated with short notes, from the Arabic... by J.Oliver, pt. I. Kolhapur, 1888, 85 p.

Ahmed B. Hvandsah El-Huseini: Zafername, Fatih Ktb. nr. 4428. Aka Ismail., Timurun olumunden sonra Guney-Iran'da hakimiyet mucadeleleri. Atsiz Armagani. Istanbul, 1976. S.3-15.

Ahmed B. Hvandsah El-Huseyni. Timur'un olumunden sonra Dogu Anadolu, Azerbaycan ve Irak Acem'de hakimiyet mucadeleleri. Turk, kulturu Arastirmalari. XXII. 1-2. Ankara, 1984. S. 49-66.

Babur'un hatirati, Dogvi turkusinden ceviren, izahli indeksi ve notlari hazirlayan Resit Rahmeti Arat. 1-2. Ankara, 1943-1946.

[*Babur, Zahir ad-Din Muhammad*]. The Babur-Nama in English (Memoirs of Babur) translated from the original Turkic Text of Zahir'd-din Muhammad Babur Padshah Ghazi by Anette Susannah Beveridge. 1-2. London, 1922.

Chang T'ing-yu, et al Ming shih (Yang ming shah), 1962-1963.

Chang Hsing lang. Chung — hsi chiao-t'ung shih-liao hui-p'ien. Peiping, 1930, IV.

Chen ch'eng. Hsi-yu hsing ch'eng chi. Yu Kung II. 16 october, 1934.

Ch'en ch'eng and li Hsien. Hsi-Yu fan Kuo chin. In Kuo-Li Pei-p'ing t'u shu-kuan shah-pen ts'ung shu. Shanghai, 1937.

[*Cherefeddin Ali*]. Histoire de Timur-Bec, connu sous le nom du Grand Tamerlan, Empereur des Mogols et Tartares. Ecrite en Persian par Cherefeddin Ali, natif d'Yesd, Auteur contemporain. Traduite en Francois par feu M.Petis de la Groix ... Avec des Notes Historiques ... des Cartes Geographiques (I-IV, Paris, 1722, Delf, 1723 (I-III, 1773).

[*Clavijo Gonzalez de J*. Narrative of the Embassy of Gonzalez de Clavijo to the Court of Timour at Samarkand A.D. 1403-1406. Translated for the First Time with Notes, a Preface, and an Introductory Notes about Life of Timour Beg by C.R. Markham. London, 1859.

Clavijo, Ruy Gonzales de. Narrative of the Spanish Embassy to the Court of Timour at Samarkand in the years 1403-1406, trans., Guy de Strange. London, 1928 (Broadway Travellers Series).

Clavijo, Ruy Gonzales. Embajada a Tamerlan. Madrid, 1943.

[*Clavijo, Ruy Gonzales*]. The Spanish Embassy to Samarkand 1403-1406, by Ruy Gonzalez de Clavijo Original Spanish Text with Russian Translation and Notes by I.Sreznevsky. St.-Peterbourg, 1881 (Reprinted with a Foreword by I. Dujcev. London, 1971).

[*Clavijo Ruy Gonzales*]. The Spanish to Samarkand 1403-1406, by Ruy Gonzales de Clavijo. Original Spanish Text with Russian Translation and Notes by I.Sreznevsky. St.-Peterbourg, 1881 (Reprinted with a Foreword by I.Dujer. London, 1971).

Dawlatshah Samarkandi. The Tadkhiratv'sh- Shu'ara, ed. in the origine Persian with prefaces and indices by E.G.Browne. London -Leide, 1901 (Memoirs of the Poets).

Ebu Talib-i Huseini Turbeti. Tusukat-i Timur-i lenk ters ve rar. J.White. Oxford, 1783.

Expedicion de Timour-i-lenk ou Tamerlan contre Toqtamische, Khan de l'oulous de Djoutchy, en 703 de l'hegire ou 1391 de notre ere ... par M. Charmou // Memoires de l'Academie imperiale des science de Saint-Petersbourg. Sixieme serie, sciences politiques, histoire et philologie, tome 3. St.-Peterbourg, 1836, s. 172-243, 362-419.

[*Ga'feri Ibn Muhammed el-Huseini*]. Der Bericht uber die Nachfolger Timurs aus dem Ta'rih-i Kabir des Ga'feri ibn Muhammad al-Huseini. Herausgegeben, ins Deutsche ubertragen und erlautert von Abbas Zaryab Khoyi. — Mains, 1960.

Gazi Zahiriddin Muhammed Babur. Vekayi, Babur'un natirati, Dogvu turkusinden ceviren, irahli indeksi ve notlari hazirlayan Resit Rahmeti Arat, 1-2. Ankara, 1943-1946.

Hafiz-i Abru. Geography ms. London, British Library, Or. 1577.

Hafiz-i Abru. Dhayl-i jami al-tawarikh-i rashidi, ed., Kh. Bayani. Tehran, sh. 1350 / 1972-73.

[*Hafizi Abru*]. Jughrafiya-i Hafiz-i Abru: qismat-i rub-i Khurasan, Hara ed., Mayil Harawi, Tehran, sh. 1349 / 1971-72.

[*Hafiz-i Abru*]. Cinq opuscules de Hafiz-i Abru concernant d'histoire de l'Iran au temps de Tamerlan. Edition critique par F.Tauer // Archiv Orientalni, suppl. V, Prague, 1959.

[*Hafiz-i Abru*]. A Persian Embassy to China: being an extract from Zubdatut Tawarikh of Hafiz Abru. transl. and ed by K.M.Maitra. Lahor, 1934.

[*Hafiz-i Abru*]. Chronique des Rois Mongols en Iran. Zail-i cami at-tawarikh-i rashidi. Texte persan edite et traduit par Hanbaba Bayani. I (Farsca metin). Tahran, 1317; II (tercume ve notlar). Paris, 1936.

[*Hafiz-i Abru*]. Matla'i al-tawarikh (also called Zubdat al-tawarikh). Istanbul, Fatin, 1936, 437 s.

[*Hafiz-i Abru*]. Zail-i zafar-nama — Continuation du Zafarnama de Nizamuddin Sami par Hafiz-i Abru, editee d'apres les manuscrits de Stamboul par Felix Tauer // Archiv Orientalni, VI. Praga, 1934, pp.429-466.

Histoire de Timur-Bec, connu sous le nom du Grand — Tamerlan. — A Delf, 1723.

History of Timur Bec ... Translated into French by ... Petis de la Croix ... Now faithfully rendered into English by J. Darby. London, 1723.

Hvandamir Hahibus-Siven, yay. Celaleddin-i humayi. Tahran, 1333 h.s.

[*Jafar b. Muhammad al-Husayni*]. Der Bericht uber die Nachfolger Timurs aus dem Tarih-i Kabir des Ja'far ibn Muhammad al-Husayni, trans., Abbas-Zaryab. Doctoral Dissertation. Mainz, 1960.

Jean of Sultaniya. Memoir sur Tamerlan et sa cour par un Dominicain, et 1403, ed., H.Moranville. — Bibliotheque de l'Ecole des Chartres. Paris, vol. VI, 1894, pp.433-464.

Juvaini, Ata-ad-Din Ata Malik. The History of the world conqueror. Vol. 1-11. Cambridge, Massachusetts, 1958.

[*Ibn al-Asir*]. *Ibn-el-Athiri*. Chronicon quod perfectissimum inscribitur ed C.J.Tornberg, vol. I-XIV. Upsaliae et Lugduni Batavorum, 1851-1876.

[*Ibn Arabshah*]. Ahmad ibn Muhammad. L'Histoire du Grand Tamerlan... Nouvellement traduite en français de l'arabe d' Acchmed fils de Gverapsc. par M. Pierre Vattier. Paris, 1658. — 248 p.

[*Ibn Arabshah*]. Etran etes du destin sur les aventures de Timur. Traduit de l'arabe en français par P. Vattier. Paris en 1658.

[*Ibn Arabshah*]. Ahmad ibn Muhammad. Portrait du Grand Tamerlan, avec la suit de son histoire jusqu'a l'etablissement de l'Empire du Mogol, nouvellement traduit ... par M.Pierre Vattier. — Paris, Chez l'Auteur; A.Cour de L.Huart, 1658, 146 p.

[*Ibn Arabshah*]. Ahmet ibn Abdullah. Tarih-i Timur Gurgani Mutercimi: Nazmi-zade. — Istanbul. Muterferrika Matb., 1142 (1789—1790), 258 p.

[*Ibn Arabshah*]. Ahmedis Arabsidae. Vitae et rerum gestarum Timuri, qui vulgo Tamerlanes dicitur, historia. Latine vertit, et adnotationes adjecit S.H. Manger, T.1-2. Leovardiae, 1767- 1772.

[*Ibn Arabshah*]. Ahmad ibn Muhammad, called Ibn Arabshah. The Timur - Nameh, or the Life of Tamerlane, translated with short notes, from the Arabic ... by J. Oliver, pt. I, Kolhapur, Mission press, 1888, 85 p.

Ibn Arabshah Acaibu'l — makdur fi ahbar Timur'un ingilze fere.; farsca tere. Muhammed Ali Necati. Tahran, 1339. n.s.

[*Ibn Arabshah*]. Tamerlan or Timur the Great Amir. Transl. by S.H.Sanders. London, 1936.

Institutes, Political and Military written ... by, the great Timour ..., first translated into Persian by Abu Taulib Alhusseini, and thence in to English, with ... notes by Major William Davy ... The whole work published with a preface, indexes ... Ru J. White. Oxford, 1783.

Institutes, Political and Military of the Emperor Timour. In Persian and English. — Book the first, Calcutta, 1785.

Khwandamir. Habib al-siyar. Ghayath al-Din b. Humam al-Din. Dastur al-wuzara', ed. Said Nafisi. Tehran, sh. 1317/1938-39.

Khwandamir. A Century of Princes. Sources on Timurid History and Art. Selected and translated by W.M.Traekston. Cambridge, Massachusetts, 1989, 394 p.

[*Langlais L.*]. Instituts politiques et militaires de Tamerlan ... traduits en François ... sur la version Persane d'Abou-Taleb-al-Hosseini ... par L.Langles. Paris, 1787.

Marwarid Abd Allah. Staatsschrieben der Timuridenzeit: Das Safar-nama des Abdallah Marwarid in kritischer Auswertung, Persischer Text in Faximile, ed. and trans., Hans Robert Roemer. Wiesbaden, 1952.

[*Medzoph Tomas*]. Expose des guerres de Tamerlan et de Schah Roch dans l'Asie occidentale, d'apres la chronique armenienne de Tomas de Medzoph. — Bruxelles, 1860.

[*Medzoph Tomas*]. Histoire. Paris, 1860.

[*Mirkhond*]. Vie de Djenghiz-Khan, par Mirkhond. — Texte persan (publ. par A.Taubert). A l'usage des eleves de l' Ecole royale et speciale des langues orientales vivantes. Paris, 1841.

Mirhvand. Rauzatu's-Safa. Tahran, 1338 h.s.

Mulfuzat-i Timury, or Autobiographical Memoirs of the Moghul Emperor Timur ... translated ... by Major C.Stewart. London, 1830.

Natansi Mu'in al-Din. Extraits du Muntakhab al-tavarikh-i Mu'ini (Anonym d'Iskandar), ed. Jean Aubin. — Tehran, sh. 1336/1957.

[*Nizamuddin Sami*]. Histoire des conquetes de Tamerlan intitulee Zafar-nama par Nizamuddin Sami. Avec des additions empruntees au Zubdatu-t-tavarih-i Baysungury de Hafiz-i Abru. Edition critique par Felix Tauer. T.I. Texste persan du Zafarnama. Praha, 1937, 296 s.; T.2. Introduction, commentaire index. Praha, 1956, 312 s.(Monografie Archivu. Orientalniho, Vol. V).

Nizamuddin Sami. Zafarnome. Farsadan ceviren Necati Lugal. Ankara, 1959.

[*Nizamud-Din Sami*]. Histoire des conquetes de Tamerlan intitulee Zafarnama par Nizamuddin Sami. Avec des additions empruntees au Zubdatu't tavarih-i Baysunguri de Hafiz-i Abru. Edition critique par Felix Tauer. Tome I: Texte persan du Zafarnama (Monografie Archiv Orientalniho, Vol. V). Praha, 1937; Tome II: Introduction, commentaire, index. Praha, 1956.

D'Ohsson. Histoire des Mongols, depuis Tchinguis-Khan jusqu'a Timur Bey ou Tamerlan, t.I — IV, La Haye et Amsterdam, 1834-1835 (ed. 2. 1852; ed. 3. 1892).

Saincroy. Historie du Grand Tamerlan tire d'un excellent manuscrit. Paris, 1677.

[*Schildtberger H.*]. Ein wunderlich und kurzweilige Historie, wie Schildtberger, einer aus der Stadt Munchen in Beywidder haim kommen ist, sehr lustig zu lesen. Ulm, MCDLXXIII.

Schildtberger's aus Munchen von den Turken in der Schlacht von Nicopolis 1395 gefangen, in das Heidentum gefuhrt, und 1427 wieder heimgekommen, Reise in den Orient und wunderbare Begebenheiten. Von ihm selbst beschrieben. Aus einer alten Handschrift ubersetzt und hrsg. Von A.J.Penzel. Munchen, 1814.Schildtberger J. Reisen in Europa, Asien und Afrika von 1392 bis 1427. Munchen, 1859.

Schildtberger J. Reisen in Europa, Asien und Arika von 1392 bis 1427. — Munchen, 1859.

[*Schildtberger Johann*]. The Bondage and Travels of Johann Schildtberger in Europe, Asia and Africa, 1396—1427, trans., J. Buchan Teifer. London, 1879 (Hakluyt Society).

[*Serefeddin Ali Yazdi*]. The Zafarnamah by Maulana Sharafuddin Ali of Yazd. Edition by Maylawi Muhammad Ilahdad, vol. 1-2. Calcutta, 1887 - 1888 (Bibliotheca Indica).

Serefettin Ali. Timur ve tuzukati. Mutercim: Mustafa Rahmi (Balaban). Istanbul, 1923, 107 b.

Serefettin Ali. Timur vo tuzukati. Mutercimi: Mustafa Rahmi (Balaban). Istanbul, 1339 (1923), 107 b.

Sherif-ul-Ali. An account of the war between His Majesty Sahib Kiran and Sultan Mahmood, the Lord of Hindiston, and of the victory of the former over the latter. Translated from the Zuffernamah of Sherif - ul - Ali. By the Secretary (Jas. Cargill) // Journal of the Archaeological Society of Dehli, 1853, p.4-27.

[*Tag (?) as-Salmani*]. Sams al-hush. Eine Chronik vom Tode Timurs bis zum Jahre 1409 von Tag (?) as-Salmani. Persischer Text in Faximile (Hs. Lala Ismail Efendi 304), ins Deutsche ubertragt und kommentiert (??) von Hans Robert Roemer. Wiesbaden, 1956.

Tagu's Selmani. Tarihname. Ceviren: Dr. Ismail aka. Ankara, 1988.

[*Tarikh-i Rashidi*]. A History of Mongols in Central Asia being the Tarikh-i Rashidi. Transl. by Denisson Ross, ed. H. London, 1898.

[*Tauer Felix*]. Continuation du Zafarnama de Nizamuddin Sami par Hafiz-i Abru. Editee d'apres les manuscrits bibliothèques de Stamboul par Felix Tauer // Archiv Orientalni, VI, Praha, 1934, S. 429-465.

Tauer Felix. Timur-lular Devrinde Tarihçilik, cev. A.Ates, Belleten, XXIX / 113, Ankara, 1965. S.49-69.

The History of Timur Bec... Translated into French by... Pctis de la Croix... Now faithfully rendered into English by J. Darby. — London, 1723.

The Mulfuzat-i Timury, of Autobiographical Memoirs of the Mognul Emperor Timur... translated... by Major C. Stewart. — London, 1830.

Tuzuk-i Timury. Tehran, 1342 / 1963.

[Абдуллоҳ «Ҳотибий»] Жомий. Зафарномаи Ҳотибий. Лакхнав, 1896 (шунингдек: Малрас, 1957).

Абдул Ҳамид Лоҳурӣ. Подишоҳнома / Кабиридин Аҳмад ва Абдураҳмон нашри. Калькутта, 1-ж. 1866.

Давлатишох Самарқандӣ. Таълиқи муқдима ва шариҳи Таълиқи Муҳаммад Аббосӣ.

[Ibn Arabshah]. Китоб-и ажойиб ал-мақдур фи ахбори Темур. Таълифи Шаҳобидин Аҳмад бинни Муҳаммад бинни Абдуллоҳи Дамашқи ал-Ансори ал-Маъруф бинни Араб Шоҳ. — 1280 (1858 — 1859).

[Ibn Arabshah]. Ажойиб-ал-мақдур фи ахбори Темур. Қоҳира, 1285 (1868 — 1869).

[Ibn Arabshah]. Ажойиб-ал-мақдур фи ахбори Темур. Қоҳира, 1888.

[Ibn Taghribirdi]. Ал-Нужум аз-Зоҳира фи мулк. Миср ва-л-Қоҳира, таълифи Жамолуддин Абу-л-Муҳсин Юсуф ибн Тагриберди ал-Отабеки, ал-жузъи ас-соний ашара, XII, ал-Қоҳира, 1956.

Китоби Қобуснома ... ва рисолаи Тузуки Темури. Теҳрон, 1285 / 1868.

[Mirkhond]. Тарихи равзат ас-сафо ки, муштамил аст бар балое'и ахбор ва гара'иб-и асар, таълифи Мавлоно Хованшоҳ Ҳирави ж. 1-5 ва хотима. — Лакхнав, 1891; Равзат ас-сафо-и Мир Хованд, ж. 1-10, Теҳрон, 1853-1857; Тарихи Равзат ас-сафо. Тасниф... Мир Хованд аз рӯи нусах-и мутаъаллиқа муқобала гардида, ж. 1-7, Теҳрон, 1960.

Мирхонд (Муҳаммад Хованшоҳ Мирхонд). Равзат ас-сафо. VI. Лакхнав, 1891.

Нузҳат ал-Қулуб. Таълифи Ҳамдуллоҳ Муствафӣ ал-Қазвинӣ. Бомбай, 1311 ҳ. Тазуки Темури. Деҳли, 1845. (Субҳон Бахшанинг урду тилига таржимаси).

Тазуки Темури ва Тазуки Наполийон. Бомбай, 1890.

Тарихи султони мабрур нуссама ба Тазуки Темур. Бомбай, 1307/1890.

Тарихи Темурланг ли-Назмизода Афанди. Истанбул, 1277 (1860 — 1861).

Тазуки Темури. Муҳаммад Аҳсан Илоҳӣ нашри, Бомбай, 1880.

Тазуки Темури / Муҳаммада Баж ал-Ҳаққа Аҳмадободӣ таржимаси. Бомбай, 1908.

Фасихи Ҳавофӣ. Мужмали фасихи. Ба тасҳиҳи ва таҳшияи Маҳмуд Фаррух, 1-ж. Тус, 1962; 2-ж. Тус — Машҳад, 1961.

[Ҳофизӣ Абрӯ]. Зайли китоби Зафарномаи Шомӣ. Таълифи Абдуллоҳ ибн Лутфуллоҳ ибн Абдурашид ал-мадъуз Ҳофизӣ Абрӯ. Анқара, 1934.

[Хондамир]. Ҳабнбус-сияр фи ахбор ва афроз ал-башар. Таълифи Фиёсиддин Ҳумомиддин ал-Ҳусайний ... д.1-11, Бомбай, 1857.

[Шарафуддин Али Яздӣ]. Тарихи умумӣ муфассали Ирон дар давраи Темуриён ли-Мавлоно Шарафуддинни Али Язди аз рӯи нусхае ки дар асри мусанниф навишта шуда. Ба таҳсири ва эҳтимоми Муҳаммад Аббосӣ. 1-II ж. Теҳрон, 1336 — 1957.

Ўзбек ва рус тилларидаги адабиёт

Абдуллаев И., Ҳикматуллаев Ҳ. Самарқанд олимлари. Тошкент, 1969.

Абдураимов М.А. К изучению истории социально-экономической жизни государства Теуридов // Из истории развития общественно-экономической жизни в Узбекистане в XV — XVI вв. Ташкент, 1960, с.5-32.

Абдураимов М.А. Обзор литературы, посвященной Темуру и Теуридам, изданной в Узбекистане в 60-х годах // История СССР. 1973. № 5. С.47-51.

Абрамов М.М. Указатель источников и литературы по спецкурсу «Письменные источники по истории народов Средней Азии XIV-XIX вв.» Самарканд, 1990. 36 с.

Абу Тахир Ходжа. «Самария», описание древностей и мусульманских святых Самарканда / Пер. В.Л.Вяткина // Справочная книжка Самаркандской области. Вып. 6. Самарканд, 1899. С.153-259. Памятники, связанные с именем Тимура.

Автобиография Тамерлана / Пер. с тюркского Н. Лыкошина. Ташкент, 1894, 115 с.

Автобиография Тамерлана. Новая книга // Туркестанские ведомости. 1895. № 22, 24.

Азимджанова С.А. Черты социально-экономической жизни Ферганы на рубеже XV-XVI вв. // Труды Института востоковедения АН УзССР. Вып. III. Ташкент, 1954. С.25-42.

Азимжанова С.А., Аҳмедов Б.А. Амир Темур давлати // Ўзбекистон ССР тари-

хи. 1-ж. Қадимий даврлардан XIX асрнинг биринчи ярмигача. Тошкент, 1970. 448-471 б.

Азимжонов С.А., Аҳмедов Б.А. Темурчилар даврида Моваруннахр ва Хуросон // *Ўзбекистон ССР тарихи*. 1-ж. Тошкент, 1970. 472-518-б.

Акимущин О.Ф., Борщевский Ю.Е. Материалы для библиографии о персидских рукописях // *Народы Азии и Африки*. 1963. № 3. С. 165-174; № 6. С.228-241.

Акрамов А.М. Сокращенная версия «Избранных историй «Книги побед» // *Общественные науки в Узбекистане*. 1964. № 5. С.48-51.

Акрамов А.М. «Таварих-и гузиде нусрат-намэ» как источник по истории Узбекистана XV — начала XVI вв. // *Общественные науки в Узбекистане*. 1963. № 8. С.54-61. Походы Тимура.

Акрамов С.А. Улугбек — буюк узбек олим. Тошкент, 1961. 43 б.

Ашев Б.Г., Шахсидова Р.С. О маршруте похода Тимура в 1395г. через Дагестан // *Ученые записки Дагестанского филиала АН СССР*, Т. 20. Махачкала, 1970. С.221-235.

Али-заде А.А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв. Баку, 1956. Вторжение войск Тимура в Азербайджан, Грузию, Армению.

Али Қушчи. Астрономияга оид рисола / И.М.Муминов таҳрири остида, суз боши муаллифи. Тошкент, 1968.

Ашмов У. Урта асрларда Мовароуннахрда боғчилик ҳужалиги тарихи. Тошкент, 1984.

Ашиер Навои. Биобиблиография (1917 — 1966) / Сост. Е.Д.Свидина. Ташкент, 1968. 108 с.

Ашиер Навоий. Биобиблиография (1917 — 1966) / Тузувчилар: Н. Мирзаева, З. Полвонова. Тошкент, 1968. 64-б.

Амир Темур. Обстоятельства его жизни, походы, остановки, сражения и мир / Туркский текст, изданный Н.П.Остроумовым. Ташкент, 1894. Текст по переводу с персидского Наби Джана «Хатифи» (Ходжент, 1835/1836).

Армянские предания о библиотеке Темура // *Туркестанские ведомости*. 1870. № 14.

Архив Маркса и Энгельса. Т. 6. М., 1939. С.169-170, 183-187. Данные о Темуре в конспективных записях Маркса при чтении «Всемирной истории» Шлоссера.

Асанов А.А. Мечеть Биби-Ханым // *Из истории искусства Великого города (к 2500-летию Самарканда)*. Ташкент, 1972. С.110-160.

Аҳмедов Амир Темур ҳақида ҳақиқат // *Фан ва турмуш*, 1990. № 8. 15-16 б.; № 9. 8—9, 16 б.; № 10. 20-22-б.

Аҳмедов Б.А. Хондамир. Тошкент, 1965. 54 б.

Аҳмедов Б.А. Давлатшоҳ Самарқандий. Тошкент, 1967.

Аҳмедов Б.А. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари (Қадимги ва урта асрлар). Тошкент, 1991. 214 б. Ҳофизи Абру, Шарафуддин Али Яздий, Мирзо Улугбек, Абдураззоқ Самарқандий ва бошқалар.

Аҳмедов Б.А. Улугбек. Тошкент, 1989.

Бакланов Н.Б. Три сооружения Тимура // *Труды Всероссийской Академии художеств*. I. М., 1947. С.51-66. Дворец Ак-Сарай в Шахрисабзе, мечеть Биби Ханум в Самарканде, Мавзолей Ходжа Ахмада Яссави в Туркестане.

Балашова Г.Н., Ставицкий Б.Я. Культура и искусство народов Средней Азии XIV-XV вв. // *Культура и искусство народов Советского Востока. Средняя Азия и Кавказ. Путеводитель по залам Государственного Эрмитажа*. Л., 1963. С.59-71. Время Темура и Улугбека.

Бартольд В.В. Географический очерк Мавераннахра // *Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия / Соч. Т. 1*, М., 1963. С.114-237.

Бартольд В.В. Мечеть Биби-Ханым // *Русский Туркестан*. М., 1899, № 34. (Бартольд В.В. Соч. Т. 4. М., 1966. С.116-118).

Бартольд В.В. Народное движение в Самарканде в 1365 году // *Записки Восточного отделения Русского археологического общества*. Т.17, Спб., 1907 (Бартольд В.В. Соч. Т. 2, Ч. 2, М., 1964. С.302-379).

Бартольд В.В. Новые данные о самаркандских памятниках // *Записки Восточного отделения Русского археологического общества*, Т.25, 1921. С.83-88. (Бартольд В.В. Соч., Т.4, М., 1966. С.238-242). Нефритовое надгробие Тимура.

Бартольд В.В. О погребении Тимура // *Записки Восточного отделения Русско-*

го археологического общества. Т. 23. Пгр., 1916. С.1-32. (Бартольд В.В. Соч., Т.2. Ч. 2. С.423-454).

Бартольд В.В. Тимур (Тамерлан) // Энциклопедический словарь «Брокгауз-Ефрон», Т.33. Спб., 1901. С.195-197.

Бартольд В.В. Тимур (Тамерлан). Автограф рукописи для энциклопедии «Брокгауз-Ефрон» (с вариантными отличиями и со сведениями о «Автобиографии Темура»). См.: *Туманович Н.Н.* Описание архива В.В.Бартольда. М., 1976. С.246.

Бартольд В.В. Темуриды // Энциклопедический словарь «Брокгауз-Ефрон» Т.33. Спб., 1901. С.193-195.

Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Ч.1. Тексты. Спб., 1898, 201 с.; Ч.2. Исследование. Спб., 1900, 573 с. (Бартольд В.В. Соч., Т.1, М., 1963, 761 с.). Асар Амир Темурнинг сиёсий саҳнага чиқиб даври арафасида гуяйди. Темур ҳақида қаранг: 101-105-б.

Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья // Памятная книжка Семиреченского областного статистического комитета за 1888 г. Т. 2. Верный. 1899, С.74-175. (Бартольд В.В. Соч., Т.2, Ч. 1. М., 1963. С.21-106).

Бартольд В.В. Хафизии-Абру и его сочинения // Сборник статей ученых В.Р.Розена..., Спб., 1897. С.1-28 (Бартольд В.В. Соч. Т.8, М., 1973. С.74-97). О Темуре.

Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии // Бартольд В.В. Соч., Т. 5, М., 1968. С.17-192. Источники по истории Темура. Происхождение Темура, его личность.

Бартольд В.В. Историк Мусеви, как автор «Тарих-и хайрат» // Известия Академии наук. Сер. 6. Т. 11. Спб., 1915. № 13. С.1365-1370 (Бартольд В.В. Соч., Т. 8, М., 1973. С.323-327). События эпохи Темура и Темуридов.

Бартольд В.В. Историческая литература на персидском языке // Бартольд В.В. Историко-географический обзор Ирана (Соч., Т. 7, М., 1971. С.274-310). Сочинения средневековых авторов о Темуре и его времени.

Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана // Бартольд В.В. Соч., Т. 2, Ч.1. М., 1963. С.265-267. Темур и Темуриды.

Бартольд В.В. История Туркестана (Конспект лекций по истории Туркестана с древнейших времен до завоевания его русскими) // Бартольд В.В. Соч., Т. 2, Ч. 1. М., 1963, С.157-162. Темур и Темуриды.

Бартольд В.В. Краткий обзор истории Азербайджана // Бартольд В.В. Соч., Т. 2, Ч. 1, М., 1963. С.775-783. Действия Темура в Азербайджане.

Бартольд В.В. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира // Бартольд В.В. Соч., Т. 2, Ч. 1. М., 1963. С.731-746 и др. Темур и его государство.

Бартольд В.В. Мир Али-Шир и политическая жизнь (Алишер Навои) // Бартольд В.В. Соч., Т. 11, Ч.2. М., 1964. С.198-260.

Бартольд В.В. Отчет о командировке в Лондон // Известия Академии наук, Сер. 6. Т. 3, Спб., 1914. № 13. С.872-882. Рукопись Британского музея: Ходжа Талж ас-Сальмани (О событиях первых лет после смерти Темура); Рукопись анонимного сочинения по всеобщей истории, доведенное до смерти Темура.

Бартольд В.В. [Темур и Темуриды]. Раздел VI «Истории Туркестана» // Бартольд В.В. Соч., Т.2, Ч.1. М., 1963. С.157-162.

Бартольд В.В. Отец Едигея // Соч., Т.2, Ч. 1. М., 1963. С.718-803. Темур.

Бартольд В.В. Улугбек и его время. Пгр., 1918, 160 с. (Бартольд В.В. Соч., Т. 11, Ч. 1. М., 1964. С.25-296).

Бартольд В.В. Тимур // Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. Соч., Т. 5, М., 1968. С.169-182.

Бартольд В.В. [Царствование Тимура] // Улугбек и его время. Пгр., 1918 (См. также: Бартольд В.В. Соч., Т. 2, Ч. 2, 1964. С.37-62).

Беленицкий А.М. Из истории участия ремесленников в городских празднествах в Средней Азии в XIV-XV вв. // Труды Отдела истории культуры и искусства Востока Государственного Эрмитажа. II, Л., 1940. С.185-201.

Беленицкий А.М. К истории феодального землевладения в Средней Азии и Иране в Тимуридскую эпоху (XIV — XV вв.) // Историк-марксист. М., 1941. № 4. С.43-58.

Березиков Евгений. Магический камень Тимура // Звезда Востока. 1990. № 4. С.132-137.

Березиков Евгений. Пещера Тимура // Звезда Востока. 1988. № 7. С.159-163.

Легендарная запись Алимбека (1910 г.) о пещере, служившей скрытым лагерем обучения молодым Темуром своих воинов (совр. Яккабагский район).

Биби-ханым. Восточная легенда // Закаспийское обозрение. Асхабад, 1897. № 142.

Библиотека Тимура // Туркестанские ведомости. 1873. № 44.

Библиотеки Мавераннахра в государстве Тимура // *Кормилицын А.И.* Судьбы книг. Библиотеки восточных рукописей на территории Узбекистана с древнейших времен. Ташкент, 1994. С.23-29.

Богданов М.Г. Последние дни жизни Тамерлана. Его поход на Китай (с персидского) // Туркестанские ведомости. 1872. № 18.

Бородин М.Ф. Тамерлан // Военно-энциклопедический лексикон. Т. 12. Спб., 1858.

Босворт К.Э. Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеалогии / Пер. с англ. и примеч. П.А.Грязневича. М., 1971.

Буряков Ю.Ф. Историческая топография Самарканда Тимуридского времени / Объединенная научная сессия, посвященная 2500-летию Самарканда. Тезисы докладов. Ташкент, 1968, 26-28 с.

Вакуфная грамота Тамерлана (в извлечении), данная мечети Хазрата Яссави // Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии. Год второй, Ташкент, 1897 (Протокол от 29 августа 1897 г., С.5-7).

Вамбери Герман [Тимур] // *Вамбери Г.* История Бухары или Трансоксании с древнейших времен до настоящих / Пер. с англ. А.И.Павловского. Спб., 1873. С.217-237.

Васильев А.В., Балгимбаев Г.Г. История Чингис-хана и Тамерлана / Пер. джагатайской рукописи XVII в. // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Вып. 19. Оренбург, 1907. С.117-157.

Вебер Георг / Всеобщая история Георга Вебера. Т. 8. Пер. Андреева. М., 1887. С.511, 541-549. Тимур как личность.

Веймарн Б.В. Регистан в Самарканде. 1946. 100 с. Востоковедные фонды крупнейших библиотек Советского Союза. Статьи и сообщения / Сост. А.С.Тверитинова. М., 1963, 239 с. Данные об остающихся неразысканными библиотеках Тимура и Улугбека в Самарканде. С.111-112.

Веселовский Н.И. Рец.: Автобиография Тамерлана / Пер. с тюркского Н. Лыкошина. Ташкент, 1894 // Журнал Министерства народного просвещения. Ч. 303, 1896, январь. (Отд.2). С. 224-272.

Веселовский Н.И. Надгробный памятник Тимура в Самарканде // Труды VII Всероссийского археологического съезда в Ярославле в 1887 г. Т.2. М., 1894. С.67-72.

Веселовский Н.И. О надгробии Тимура // Записки Восточного отделения Русского археологического общества. Т. 16. Спб., 1906. С.11-13.

Веселовский Н.И. О первоначальном месте погребения Тамерлана (реферат сообщения) // Записки Восточного отделения Русского археологического общества. Т. 16. Спб., 1906. С.20-21.

Веселовский Н.И., рец.: Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия ко двору Тимура, 1881 // Журнал Министерства народного просвещения. Ч. 224, 1882, ноябрь. С.123-132.

Вороновский Д.Г. Астрономы Средней Азии от Мухаммада ал-Хаваразми до Улугбека и его школы (IX — XVI вв.) // Из истории эпохи Улугбека. Ташкент, 1965. С.100-172.

Восточная миниатюра в собрании Института востоковедения Академии наук УзССР. Вступительная статья Э.М.Исмаиловой / Сост. Е.А.Полякова. Научный редактор Г.А.Пугаченкова. Ташкент, 1980. Табл. 32,35-37. Миниатюры, сюжетно связанные с Темуром.

Вяткин В.Л. Гури-эмир (Библиографические заметки) // Справочная книжка Самаркандской области. Вып.8. Самарканд, 1906. С.291-301.

Вяткин В.Л. Материалы к исторической географии Самаркандского вилаята // Справочная книжка Самаркандской области. Вып.7. Самарканд, 1902. С.1-83.

Гандзакеци К. История Армении. М., 1976.

Галстян А.Г. Армянские источники о монголах. М., 1962.

Гафаров Мирза Абдулла. Из области персидской историографии // Древности восточные. Труды Восточной комиссии Московского археологического общества. Т. IV. М., 1913. «Историография эпохи Тимура и Тимуридов».

Гафуров Б.Г. Таджикский народ в государстве Тимура и Тимуридов // Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. М., 1972. С.476-517.

Герасимов М.М. Восстановление лица по черепу (Современный и ископаемый человек) // Труды Института этнографии АН СССР. Нов. сер., Т. 28. М., 1955. С.151-175. Облик Темура.

Герасимов М.М. Облик Тамерлана (Опыт скульптурного воспроизведения на краниологической основе) // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР, XVII, М., 1947. С.14-21.

Герасимов М.М. Портрет Тимура // Курьер ЮНЕСКО. М., 1972. № 10.

Гиббон Эдуард. История упадка и разрушения Римской империи / Пер. с англ. В.Н.Неведомский. Ч. 7. М., 1886. С.170-172.

Гиасаддин Али. Дневник похода Тимура в Индию / Пер. перс., предисл. и примеч. А.А.Семенова. М., 1958. 207 с.

[Гиас-ад-дин Али] Дневник похода Тимура в Индию Гиас-ад-дина Али. С приложением соответствующих отрывков из «Зафар-наме» Низам-ад-дина Шами // Изд. Л.А.Зимина под ред. В.В.Бартольда. Пгр., 1915 (Тексты из истории Средней Азии. Вып. 1).

Голубов Глеб. Улугбек. М., 1960, 200 с. (Жизнь замечательных людей. Вып. 302).

Государство Тимура (карта) // Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. М., 1972, между с.488-489.

Амир Темур давлати // Узбекистон ССР тарихи, 1-ж, Тошкент, 1970. 448-471-б.

Грановский Т.Н. Историческая хроника, Тимур // Грановский Т.Н. Соч., Ч. 1. М., 1866. С.311-312, 337.

Грановский Т.Н. [Тимур] // Грановский Т.Н. Полн. собр. соч., Т. 1, Спб., 1905. С.341-352.

Греков Б.Д. и Якубовский А.Ю. Золотая Орда / Очерки истории Улуса Джучи в период сложения и расцвета с XIII-XIV вв. М., 1941, 204 с.

Греков Б.Д. и Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. М. — Л., 1950, 479 с. Темур и Золотая Орда.

Григорьев В.В. История монголов от древнейших времен до Тамерлана. Спб., 1834.

Гумилев Л.Н. От Руси к России. Очерки этнической истории. М., 1992, 336 с. Глава IV. Раздел «Гохтамыш и Тимур». С.168-175.

Гуревич А.М. О классовой борьбе в Самарканде в 1365-1366 гг. // Труды Государственной публичной библиотеки Узбекской ССР. Т. 1, Ташкент, 1935. С.25-32. (Приложение. С.33-46).

Демезон, барон. История монгол и татар. Т. 1-2. Спб., 1871-1874 (на франц. яз.).

Денисова М.М. Памятник архитектуры эпохи Тимура (Соборная мечеть Биби-Ханым в Самарканде) // Труды Секции истории искусств Российской ассоциации н.-и. институтов, V. Искусство Средней Азии. М., 1930. С.72-80.

Джавахишвили И.А. История грузинского народа, Т. 4. Тбилиси, 1948. Темур в Грузии.

Джетбысбаев Д.Н. Ров Тамерлана // Туркестанские ведомости. 1899. № 88. Казахские предания о рве Тимура по почтовому тракту к городу Верному.

Джорджадзе И.И. История военного искусства Грузии. Тбилиси, 1990. С.141-151. Походы Темура в Грузию.

Диваев А. Бугор Тек-Турмас в связи с походами Тимура // Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии, Год 11. Ташкент, 1906. С.83.

Диваев А. Жалованная грамота, данная Тимуром Туркестанской мечети Азрета Яссави / Пер. с перс. // Туркестанские ведомости. 1901. № 39,41.

Дмитриева Л.В., Муратов Л.В. Описание тюркских рукописей Института востоковедения АН СССР, II, М., 1975. С.44-47. Уложения Темура.

Древние рукописи в Самарканде. Библиотека Тамерлана // Туркестанские ведомости. 1870. № 3.

Егоров В.Л. Золотая Орда: мифы и реальность. М., 1990, 64 с. («Знание»). Золотая Орда и Темур.

Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII—XIV вв. М., 1985.

Засыркин Б.Н. Архитектура Средней Азии. М., 1948, 159 с. Историко-архитектурные памятники времени Тимура.

Захидов П.Ш. Мавзолей Биби-Ханым // Архитектурное наследие Узбекистана. Сб. ст., Ташкент, 1960. С.60-74.

Заходер Б. Империя Тимура // Исторический журнал. М., 1941. № 6. С.78-88.

Зезенкова В.Я. Материалы к палеоантропологии Узбекистана и Туркмении // Опанин В.Л., Зезенкова В.Я. Материалы этногенеза народов Средней Азии в свете данных антропологии. Сб. ст., Ташкент, 1953. С.107-112. Антропологическое описание черепов Темура и Улугбека.

Зезенкова В.Я. Черепа Тимура и Тимуридов (XV в.) // Научные труды Ташкентского государственного университета. Вып. 232. Археология и антропология. Ташкент, 1964. С.190-196.

Зимин Л.А. Подробности смерти Тимура // Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии. Год 19. Вып. 1. Ташкент, 1914. С.37-52, 53-55.

Зимин Л.А. Четвертый поход Тимура на Хорезм // Туркестанские ведомости. 1910. № 266.

Жизнь Тимура. Сочинения Лянглэ // Пер. с франц. Н.Суворова. Ташкент, 1890, 72 с.

Жизнь Чингис-хана и Аксак-Тимура (Ахвалы Чингис-хан и Аксак Тимур). Казань, 1819, 56 с.

Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Л., 1974. С.357-376. Образ Тимура в «Сказании об Еднге».

Иванов М.И. О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингис-хане и Тамерлане. Спб., 1846 (прижизненное издание).

Иванов М.И. О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингис-хане и Тамерлане. Издано (по смерти автора) Военно-ученым Комитетом Главного штаба. Спб., 1875, 252 с. (Под ред. кн. Н.С.Голыцына, посмертное издание).

Извлечения из «Книги побед» Шереф ад-Дина Йезди / Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 2. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г.Тизентаузенем и обработанные А.А.Ромаскевичем и С.Л.Волным. М. — Л., 1941.

Из истории науки эпохи Улугбека. Сб. ст. Ташкент, 1979, 200 с.

Из истории эпохи Улугбека. Сб. ст. Ташкент, 1965, 378 с.

Исаев А. Научно-теоретическая конференция, посвященная Амиру Темуру (8-9 апреля 1993г., Термез) // Общественные науки в Узбекистане. 1993. № 5. С.37-38.

Исторнография общественных наук в Узбекистане. Библиографические очерки / Сост. Б.В.Лунин. Ташкент, 1974. С.37-49. Гийас ад-Дин Али, Шараф ад-Дин Йезди, Абд ар-Раззак Самарканди и другие историки-летописцы Темура и его времени.

История Азербайджана. Т. 1. С древнейших времен до присоединения Азербайджана к России. Баку, 1958.

История Грузии. Ч. 1. Тбилиси, 1950.

История Индии в средние века. М., 1968 (Темур и Темуриды).

История Казахстана с древнейших времен до наших дней. Очерк. Алматы, 1993. С.107-109. Темур.

История Казахской ССР. Т. 1-2. Алма-Ата, 1957-1959.

История отечественного востоковедения до середины XIX в. М., 1990. С.19-20. Отголоски сведений о походах Тимура в памятниках старорусской письменности.

История Туркменской ССР. Т. 1. Кн. 1-2. Т. 2. Ашхабад, 1957.

История таджикского народа. Т. 2. Кн. первая. Возникновение и развитие феодального строя (IV-XIV вв.). М., 1964.

История Узбекской ССР. Т. 1. С древнейших времен до середины XIX в. Гл. XI. Государство Тимура. Ташкент, 1967. С.435-460.

Кабанов С.К. Руины дворца Ак-Сарай в Шахрисябзе // Труды Института истории и археологии АН УзССР. Вып.1. Ташкент, 1948. С.35-46.

Кары-Ниязов Т.Н. Астрономическая школа Улугбека. М. — Л., 1950, 330 с.

Кары-Ниязов Т.Н. Экспедиция по вскрытию погребений в мавзолее Гурн-Эмир в Самарканде // *Кары-Ниязов Т.Н.* Избр. произв., Т. 7. Воспоминания о пройденном пути. Ташкент, 1967. С.221-243.

Каталог восточных рукописей Академии наук Таджикской ССР. Т. I-VI. Душанбе, 1960-1989 (№ 1-2372).

Каталог фонда Института рукописей (АН УзССР). Т. I. Узбекские и другие тюркоязычные рукописи (№№ 1-1000). Ташкент, 1989, 412 с.; Т. II. Персидские и тюркоязычные рукописи (№№ 1-900). Ташкент, 1988, 388 с.

Кациадзе Д.В. Грузия на рубеже XIV-XV вв. Тбилиси, 1975.

Кикнадзе Р.К. Некоторые сведения грузинских источников о Тимуре // Грузинское источниковедение. Вып.3. Тбилиси, С.196-205.

Киргизия при Тимуре и Тимуридах // История Киргизии. Вып.1. Фрунзе, 1963. С.189-225 и 243-245.

Клавихо Р.Г. Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403-1406 гг. / Подлинный текст с переводом и примечаниями, составленными под редакцией И.И.Срезневского. СПб., 1881, 457 с. (Сборник отделения русского языка и словесности Академии наук. Т. 28. № 1). Краткая история тюрков-татар. Казань, 1915. Данные о Темуре.

Конрад Н.И. Средневековое возрождение и Алишер Навои // Иностранная литература. 1969. № 2. С.212-220. О Темуре (с.213).

Крачковский И.Ю. Английский перевод «Истории Тимура» Ибн Арабшаха // Советское востоковедение, II. М. — Л., 1941.

Кроненберг А. Тимур Великий. 1. Легенда о двух молоточках. 2. Легенда о корне зла // Туркестанские ведомости. 1910. № 119.

Кудайберды-улы Шахарим. Родословная Тимура // *Кудайберды-улы Шахарим.* Родословная тюрков, казахов, киргизов. Династии ханов. Алма-Ата, 1990. С.90-94.

Кун А.Л. Предание о библиотеке Тамерлана // Материалы для статистики Туркестанского края. Вып.3. СПб., 1874. С.405.

Легенды о Тимуре // Закаспийское обозрение. Асхабад, 1916. № 195.

Ленобль Г. Тимур и сарбатары // Литературная газета. 1959. 2 авг.

Литвинский Б.А. [О хозяйственном положении Хорезма и некоторых других областей Средней Азии при Тимуре] // Материалы объединенной научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период. Ташкент, 1955. С. 485-486.

Логофет Д.Н. Тамерлановская библиотека // Туркестанские ведомости. 1911. № 24.

Л-ский (Лидский С.) Великие завоеватели Средней Азии: Александр Двурогий и Тимур Хромой // Туркестанские ведомости. 1889. № 5.6.

Лушин Б.В. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении. Ташкент, 1965. С.98-99, 109-110, 132, 148, 193-194, 200, 220-221. О восточных рукописях с данными о Темуре.

Лушин Б.В. История, культура и искусство времени Тимуридов в советской литературе (Библиографический указатель) // Общественные науки в Узбекистане. 1969. № 8-9. С.100-145.

Лушин Б.В. Жизнь и деятельность академика В.В. Бартольда. Средняя Азия в отечественном востоковедении. Ташкент, 1981, 224 с.

Лушин Б.В. На переломном этапе. Размышления историка // Коммунист Узбекистана. 1990. N 11. С.73-74. Об оценке личности Темура.

Лушин Б.В. Новая книга о Тимуре и несбывшиеся надежды ее читателей // Общественные науки в Узбекистане. 1992. № 9-10. С.66-70. Рец. на кн.: Тамерлан: эпоха, личность, деяния. М., 1992.

[*Лушин Б.В.*] Амир Темур ва унинг даврига оид манбалар / Темур ва Улугбек даври тарихи. Тошкент, 1996, 230-253 б.

[*Лушин Б.В.*] Улугбек ва унинг даврига оид манбалар / Темур ва Улугбек даври тарихи. Тошкент, 1996, 254-264 б.

Лэн-Пуль С. Мусульманские династии. Хронологические и генеалогические таблицы с историческими сведениями / Пер. с англ. с примеч. и дополн. В.Бартольда. СПб., 1899, 344 с.

Лангз. Жизнь Тимура (фрагмент) // Звезда Востока. 1993. № 6. С.127-146.

Манандян А.Я. Критический обзор истории армянского народа. Т. 3. Ереван, 1952. Темур в Армении.

Маньковская Л.Ю. Исследование архитектурного комплекса мавзолея Ахмада Ясави в городе Туркестане и вопросы его реставрации / Автореф. канд. дисс...., Ташкент, 1963, 24 с.

Мамановская Л.Ю. Биби-Ханым. Изд. 2-е, испр. Ташкент, 1965. 24 с.: на узб. и рус. языках.

Матвиевская Г.П. Литература, посвященная истории математики Средней Азии. Общий обзор // Матвиевская Г.П. К истории математики в Средней Азии IX-XV вв. Ташкент, 1962, с. 73-120 (Улугбек и другие).

Массе А. Ислам. Очерк истории / Пер. с франц. Изд. 2-е. М., 1963 (Темур и Темуриды. С.185-187).

Массон В.М., Ромодин В.А. Тимур и Тимуриды // Массон В.М., Ромодин В.А. История Афганистана. Т. 1. С древнейших времен до начала XVI в. М., 1964. С.323-382.

Массон М.Е. Мавзолей Гур-Эмир, усыпальница Тимуридов, изд. 2-е. Самарканд, 1920, 32 с. (1-е издание 1920 г.).

Массон М.Е. О местонахождении сада Тимура «Давлет Абад» // Известия Среднеазиатского комитета по делам музеев и охране памятников старины, искусства и природы. Вып. 3. Ташкент, 1928. С.43-58.

Массон М.Е. О постройке мавзолея Ходжа Ахмеда в городе Туркестане // Известия Среднеазиатского географического общества. Вып.19. Ташкент, 1929. С.39-45.

Массон М.Е. Регистан и его медресе. Изд. 2-е, измененное и дополненное. Самарканд, 1929, 30 с. (1-е издание 1926 г.).

Массон М.Е. Соборная мечеть Тимура, известная под именем мечети Биби-Ханым. Изд. 2-е. Самарканд, 1929, 16 с. (1-е издание 1926 г.).

Массон М.Е. Мавзолей Ходжа Ахмеда Яссави. Ташкент, 1930, 22 с.

Массон М.Е. Третий кусок нефритового надгробия Тимура // Эпиграфика Востока, II, М. — Л., 1948. С.63-75.

Массон М.Е., Пугаченкова Г.А. Шахрисабз при Тимуре и Улугбеке // Труды Среднеазиатского государственного университета, Нов. сер., Вып. 61. Гуманитарные науки. Кн. 6. Археология Средней Азии. Ташкент, 1953. С.17-92.

Массон М.Е. Прошлое Ташкента (Археолого-топографический и историко-архитектурный очерк) // Известия АН УзССР, 1954. № 2. С.105-132. Ташкент при Тимуре и Темуридах.

Массон М.Е. К истории монетного чекана Средней Азии периода правления Тимура и Халил Султана // Общественные науки в Узбекистане. 1969. № 8-9. С.51-63.

Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв. Ташкент, 1988. О Тимуре.

Махмудов Н. Из истории земельных отношений и налоговой политики Тимуридов // Известия АН Таджикской ССР, Сер. общ. наук. 1(32), Душанбе, 1960. № 4.

Махмудов Н. Земледелие и аграрные отношения в Средней Азии в XIV-XV вв. Душанбе, 1966.

Махмудов Н. Феодалная рента и налоги при Тимуре и Тимуридах // Труды Таджикского государственного университета. Сер. ист. наук. Вып.2. Душанбе, 1967. С.231-270.

Миклухо-Маклай Н.Д. Забытый памятник Тимуридской историографии // Ближний и Средний Восток (История, культура, историковедение). М., 1968. С.73-76. Описание похода Темура в 1391 г. против Тохтамыша участником похода Садаллахом Кирмани.

Мирокова И.С. Клавихо. «Дневник путешествия в Самарканд» (Сравнительная характеристика двух печатных изданий 1582 г. и 1782 г.) // Письменные памятники Востока. История. Филология. М., 1979. С.133-143.

Мукминова Р.Г. Ремесло и торговля (при Тимуре и Тимуридах) // История Самарканда, Т. 1. Ташкент, 1969. С.195-212.

Мукминова Р.Г. Темурий ҳукмдорлар // Ёш куч. 1991. № 6, 22-28-б.

Мукминова Р.Г. Ремесленное производство в Самарканде времени Улугбека // Общественные науки в Узбекистане. 1994. № 7, С. 17-21.

Мукминова Р.Г. Социальные слои населения по «Махбуб ал-кулуб» Алишера Навои // Восточное историческое источниковедение и специальные исторические дисциплины. Вып.3. М., 1995. С. 99-104.

Мукминова Р.Г. Эпоха Улугбека: ремесленное производство // Алломалар сарвари. Мирзо Улугбек таваллудининг 600 йиллигига бағишланган илмий-назарий кенгаш маърузалари тўплами. Тошкент, 1995. 132-137-б.

Мукминова Р.Г. Темур ва Улугбек даврида Мовароуннаҳрда ижтимоий-иқтисодий ҳаёт // Темур ва Улугбек даври тарихи. Тошкент, 1996. 113-154-б.

Мукминова Р.Г. Распирение торговых взаимосвязей в Мавераннахре при Амуре Темуре // Амир Темур ва унинг дунё тарихидаги урни. Самарқанд, 1996. 13-16-б.

Муминов Иброҳим. Амир Темурнинг Урта Осиё тарихида тутган урни ва роли. Ёзма маъбалар маълумоти асосида. Тошкент, 1968, 51 б.

Муминов И.М. К изданию факсимиле «Уложения Тимура» // Уложение Тимура. Ташкент, 1968. С.3-5.

Муминов И.М. Об исторических условиях развития искусства Средней Азии эпохи Тимуридов // Общественные науки в Узбекистане. 1969. № 8-9, С.3-11.

Муминов И.М. Самарканд — столица Тимуридов (Тимур и его правление) // История Самарканда. Т. 1, Ташкент, 1969. С.163-173.

Муминов И.М. Али Кушчининг бир рисолаши ҳақида // Фан ва турмуш. 1967. № 5. 23-28 б.

Муминов И.М. Роль и место Амира Тимура в истории Средней Азии в свете данных письменных источников // Общественные науки в Узбекистане. 1993. С.7-28 (сокращенный текст).

Муҳаммаджонов А. Темур ва Теурилар салтанати. Тошкент, 1994.

Мушкетов И.В. О нефритовом монолите на гробнице Тамерлана в Самарканде // Труды V Всероссийского археологического съезда в Тифлисе. Т. 1, М., 1887. С.24-26. (Также: Горный журнал. 1882, № 6).

Набиев Р.Н. XIV асрда Урта Осиёда сарбадорлар қузғолони. Тошкент, 1942.

Набиев Р.Н. Из истории политико-экономической жизни Мавераннахра XI в. // Великий узбекский поэт. Ташкент, 1948.

Насыров Абдулла. Указатель литературы (источников) о жизни и деятельности Улугбека // Из истории эпохи Улугбека. Ташкент, 1965. С.362-377.

Неру Джавахарлал. Открытие Индии / Пер. с англ. М., 1965. 650 с. Темур: с.241-242, 250-252, 255, 271, 292, 348.

Низамутдинов Ильяс. Из истории среднеазиатско-индийских отношений (IX — XVIII вв.). Ташкент, 1969, 144 с. Теуриды.

Новосельцев А.П. Об исторической оценке Тимура // Вопросы истории. 1973. № 2. С.3-20.

Новосельцев А.П., Паушто В.Т., Череннин Л.В. Пути развития феодализма. (Закавказье. Средняя Азия. Русь. Прибалтика). М., 1972.

Н.С. Последний поход Тамерлана и смерть знаменитого покорителя народов (Легенда, записанная со слов одного бухарца) // Окраина. Ташкент, 1894. № 90-92.

О.С. Самарканд во времена Тамерлана. По описанию Клавихо // Русский вестник. Приложение. М., 1875. С.689-727.

Д'Оссон. История монголов от Чингис-хана до Тамерлана. Т. 1. Чингис-хан / Пер. и предисл. Н.Н. Козьмина. Иркутск, 1937, 252 с.

Остроумов Н.П. Перевод и объяснение «Жалованной грамоты» Тимура // Туркестанские ведомости. 1910. № 255 (также № 274; Разъяснения и дополнения к переводу).

Отажонов Нейматулла. «Бобурнома» — Шарқ элчиси. Наманган, 1993, 112 б.

Ошанин Л.В. Антропологический состав населения Средней Азии и этногенез ее народов. Ч. 2. Ереван, 1958. С.56-58. Исследование скелетных останков Теура.

Ошанин Л.В. Антропологические исследования скелетов Тимура и Тимуридов // Научные труды Ташкентского государственного университета. Вып.232. Археология и антропология. Ташкент, 1964. С.74-189.

Павлов Н.Г. Тимур // Павлов Н.Г. История Туркестана в связи с историческим очерком сопредельных стран (Персии, Афганистана, Белуджистана, Индии и Восточного Туркестана). Ташкент, 1911. С.12-16.

Петров П.Я. О персидской рукописи (Краткие заметки о месте и времени рождения Тимура и некоторых событиях его времени). М., 1870.

Петрушевский И.И. К истории института сойургала // Советское востоковедение. Т. 6. М.:Л., 1949.

Петрушевский И.П. Движение сербедаров в Хорасане // Ученые записки Института востоковедения АН СССР. Т. XIV. М., 1956. Анализ истории, социальной базы и идеологии сарбаларского движения.

Петрушевский И.П. Иран под властью Тимура и Тимуридов // История Ирана. М., 1977. С.160-164.

Пигулевская Н.В., Якубовский А.Ю., Петрушевский И.П., Строева Л.В., Белецкий А.М. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в. I, 1958. Темура и Иран.

Повесть о Темир-Аксаке // Памятники литературы древней Руси. XIV – середина XV века. М., 1984. С.230-243.

Подлинный текст жалованной грамоты, данной Тимуром туркестанской мечети Хазрата Ясави (Текст, арабский шрифт) // Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии. Ташкент. Год третий, 1897-1897. С.75-80.

Поски библиотеки Тимура Мэкензи Уоллсом // Туркестанские ведомости. 1889. № 28.

Позикова-Рубец К. Золотая Орда и государство Тамерлана // Исторический журнал. М., 1937. № 12. С.96-105.

Полное собрание русских летописей. Т. XXV. М., 1949. С.222-223; Т. XI. М., 1965. С.151-152.

Полуанов С.Н. Архитектурные памятники Самарканда. М., 1948. 34 с. Таблицы.

Пономарев А.Н. Поправки к чтению «Надписи Тимура» // Советское востоковедение, III, М. — Л., 1945. С.222-224.

Поппе Н.Н. Карасакианская надпись Тимура // Труды Отдела истории культуры и искусства Востока Гос. Эрмитажа. II. Л., 1940. С.185-187.

[Предание о библиотеке Тамерлана] // Материалы для статистики Туркестанского края. III. Спб., 1874. С.405-406.

Предание о рождении Тимура. Магический камень Тимура // Березиков Евгений, Святые дикости Туркестана. Жизнеописания и легенды. Ташкент, 1992. С.98-122.

Прошлое Казахстана в источниках и материалах. Сб. I (V в. до н.э. — XVIII в. н.э.) / Под ред. С.Д.Асфендиярова и П.А.Кунте. М.:Алма-Ата. 1935. О Темуре.

Пугаченкова Г.А. Архитектурные памятники Мавераннахра эпохи Улугбека // Из истории эпохи Улугбека. Ташкент, 1965. С. 227-255.

Пугаченкова Г.А. Памятники искусства Советского Союза. Средняя Азия. Справочник-путеводитель // М. — Лейпциг: Эдицион, 1983. 426 с. Памятники времени Темура и Тимуридов.

Пугаченкова Г.А. реп.: Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура. М., 1990 // Общественные науки в Узбекистане. 1991. № 3. С.51-52.

Пугаченкова Г.А. Садово-парковое искусство Средней Азии в эпоху Тимура и Тимуридов // Труды Среднеазиатского государственного университета. Нов. сер. Вып.57. Исторические науки. Кн.7. Ташкент, 1957. С.163-167.

Пугаченкова Г.А. Самарканд. Бухара. По древним памятникам Самарканда и Бухары. Изд. второе, доп. М., 1968. 203 с. (1-е издание 1961 г.)

Пугаченкова Г.А. Темурнинг меъморий мероси. Архитектурное наследие Темура. L'Heritage architecturale de Timour. Тошкент, 1996. 128 б.

Пугаченкова Г.А. Термез, Шахрисабз, Хива (Архитектурные памятники I-XIX вв.). М., 1976. 207 с.

Пугаченкова Г.А. Ремпель Л.И. Выдающиеся памятники архитектуры Узбекистана. Ташкент, 1958. С.292. Памятники времени Темура.

Путник. Песнь о Тимуре // Туркестанский курьер. 1913. № 179.

Ратия Ш.Е. Мечеть Биби-Ханым в Самарканде. Ташкент — М., 1950. 108 с.

Росляков А.А. Военное искусство народов Средней Азии и Казахстана в VI-XV вв. // Ученые записки Туркменского государственного университета им. А.М.Горького. Вып.21. Ашхабад, 1962. С.185-244.

Ростиславов М.Н. Предание о царице Биби-Ханым // Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии. Год третий. Ташкент, 1897-1898. С.140-144.

Ртвеладзе Э.В. Термезский клад монет Тимура и Халил Султана // Общественные науки в Узбекистане. 1969. № 8-9. С.95-98.

Ртвеладзе Э.В. О походе Тимура на Северный Кавказ // Археолого-этнографический сборник. Т. IV. Грозный. 1976.

Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х. Амир Темур в зеркале мировой истории. Библиог-

рафия / Отв. за выпуск Д.Нурматова. Париж, 1996, 28 с. (Посольство Республики Узбекистан во Франции).

Руй Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406 гг.) / Пер. со старонеп., предисл. и коммент. И.С.Мироковой. М., 1990, 212 с.

Рустамов Э.Р. Узбекская поэзия в первой половине XV века. М., 1963.

Рябин А. Об истинных размерах нефрита на могиле Тамерлана // Памяти Мушкетова. Сб. статей. Спб., 1905. С.65-73.

Сайдкулов Т.С. Очерки историографии и истории народов Средней Азии. Ч. 1. Ташкент, 1992, 190 с. Среднеазиатская историография о Темуре и Темуроидах. С.54-73.

Самария. Сочинение Абу-Тахир-ходжи / Таджикский текст, подготовленный к печати Н.И. Веселовским, с предисловием и приложением рисунков. Спб., 1904. Строения времени Тимура.

Самаркандские мечети. Альбом архитектурных рисунков и чертежей. Вып. 1. Мечеть Гур-Эмир. Спб., 1905. Текст, 18 многокрасочных таблиц.

Сафаргалиев М.Т. Распад Золотой Орды. Саранск, 1960. С.162-164. Темур и Золотая Орда.

Семенов А.А. Мечеть Ходжи Ахмеда Есевийского в г. Туркестане // Известия Среднеазиатского комитета по делам музеев и охраны памятников старины, искусства и природы. Вып. 1. Ташкент, 1926. С.121-130.

Семенов А.А. Авторы XV в. о самаркандских событиях 1365 года // Труды Государственной публичной библиотеки Узбекской ССР. Т. 1. Ташкент, 1935. С.32-35, 39-45.

Семенов А.А. «Повествование о походе его величества победоносного эмира Тимура с войском на север и его великой войне с Тохтамыш-ханом» (Из Мирхонда, Бомбей, 1855. С.74-77) // История Татарии в материалах и документах. М., 1937. С.79-89.

Семенов А.А. Надписи на надгробиях Тимура и его потомков в Гур-и Эмире / Эпиграфика Востока, II. М. — Л., 1948. С.49-62; III, 1949. С.45-54.

Семенов Г.Ф. Государство Тимура в Средней Азии // История средних веков, изд. 4-е. М., 1975. С.250-257.

Санх Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. М., 1954. Поход Темура в Индию.

Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. В.Тизенгаузена. Т.1. Извлечения из арабских сочинений. Спб., 1884.

Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 2. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г.Тизенгаузенем и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л.Волыным. М. — Л., 1941.

Сказание о проведении арыков Тимуром // Туркестанские ведомости. 1886. № 49.

Смирнов Е.Т. Тамерлан. Киргизское сказание // Тургайская газета. Оренбург, 1898. № 37.

Снесарев А.Е. Поход Тамерлана против Тохтамыша в 1391 году // Военное дело. М., 1920. С.380-388.

Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР (Каталог). Т. I-XI. Ташкент, 1951-1987 (N 1-7574).

Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Кн. II (Т. 3-4). М., 1960 (по изданию 1911 года). Темур; с.369-370, 636.

Средняя Азия под властью Тимура и его потомков // История таджикского народа. Т. 2. Кн.1. М., 1964. С.324-338.

Стори Чарльз Амброуз. Персидская литература. Био-библиографический обзор. В трех частях / Пер. с англ., перераб. и доп. Ю.Э.Брегель. Ч. 2. История Ирана, Курдистана, Средней Азии, Афганистана, Турции, Кавказа, арабских стран, Европы и Америки, Китая и Японии. Отв. редактор Ю.О.Боршевский. М., 1972. С.787-843, 1108-1208. Темур и Темуриды.

Строева Л.В. Возвышение Тимура (1360-1370) // Научный бюллетень Ленинградского государственного университета. Л., 1945. № 4. С.26-28.

Строева Л.В. Сербеды Самарканда // Ученые записки Ленинградского государственного университета. Вып. 98, Сер. востоковедческих наук. Л., 1949.

Строева Л.В. Возникновение государства Тимура // Ученые записки Ленинградского государственного университета. № 128. Сер. востоковедческих наук. Вып.3. Л., 1952. С.64-87.

Сухарев И.А. Дворец-сад Тимура Давлат Абд // Труды Узбекского государственного университета. Нов. сер., № 14. Вып.2. Самарканд, 1940. С.1-8.

Тагирджанов А.Т. Описание таджикских и персидских рукописей Восточного отдела библиотеки ЛГУ. Т. 1. История, биография, география. Л., 1962, 516 с. История Тимура и Тимуридов: с.119-133.

Темур-наме. Ташкент, 1990. 350 с.

Тамерлан. Эпоха, личность, деяния / Сост., обр. и подг. текста Р.Рахманалиева. М., 1992. 544 с. Сборник посвященных Тимуру текстов работ различных и разновременных авторов, составленный небрежно и с нарушением установленных норм и правил пользования имеющимися публикациями о Темуре.

Тарасов (Дьячков-Тарасов) А.Н. Тимур на Кавказе. Историческая повесть. Ростов-на-Дону, 1938. 108 с.

Темур ва Удугбек даври тарихи / Бош муҳаррир Аҳмадали Аскарлов. Масъул муҳаррир Оқилхон Одилхон. Тошкент, 1996. 264 б. (Муаллифлар Б.В.Лунин, Р.Г.Муқминова, Б.А.Аҳмедов, Г.А.Пугаченкова, Н.Н.Ҳабибуллаев, Э.Э.Каримов, Г.А.Ағзамова. Адабиёт курсаткичи тузувчиси Б.В.Лунин).

Тер-Мкртчян Л.Х. Армянские источники о Средней Азии (VIII-XVIII вв.). М., 1985. Данные о Темуре и его походах.

Тимур, Тамерлан, Тимурленг («Тимур-хромец») // Большая Советская энциклопедия. Т. 25. М., 1976. С.557.

Тимуриды, династия // Большая Советская энциклопедия. Т. 25. М., 1976. С.557-558.

Тимур // Большая Советская энциклопедия. Т. 42. Изд. 2-е. М., 1956. С.442.

Тимур // Советская историческая энциклопедия. Т. 14. М., 1973. стлб. 224-225.

Уватов У. Ибн Арабшах о Тимуре // Вопросы истории, экономики и культуры народов Средней Азии и стран зарубежного Востока / Сб. статей молодых ученых и аспирантов Института востоковедения АН УзССР. Вып.1. Ташкент, 1970. С.108-111.

Уватов У. Сведения Арабшаха о Мавераннахре // Там же: Вып.2, 1975. С.98-105.

Уватов А. Об Ибн Арабшахе и его книге «Алжаиб ал-макдур фи тарихи Тимур» // Общественные науки в Узбекистане. 1972. № 7.

Уватов У. Ибн Арабшах и его сочинение «Алжаиб ал-макдур фи тарихи Тимур». Автореф. канд. дисс... Ташкент, 1974, 34 с.

Уложение Тимура (Тамерлана) Н. Остроумова. Казань. 1894, 115 с.

Уложение Тимура. Ташкент, 1968. 144 с. / Факсимиле с издания Н.П.Остроумова «Уложение Тимура (Тамерлана)», выпущенного в Казани в 1894 г. Пер. с франц.

Уложение Тимура / Пер. с перс. А. Согуни и Х. Караматова // Шарқ юлдузи. Ташкент. 1989. № 8. С.127-178.

Уложение Темура (Журнальный вариант) // Звезда Востока. 1992. № 5. С.23-43.

Умирающий Тамерлан // Средняя Азия. Сборник научно-литературных статей по Средней Азии. Ташкент, 1896. С.181-199.

Умняков И.И. Международные отношения Средней Азии в начале XV в. // Научная сессия профессорско-преподавательского состава УзГУ, апрель 1956 г. Тезисы докладов. Самарканд, 1956. С.55-58.

Умняков И.И. Международные отношения Средней Азии в начале XV в. Сношения Тимура с Византией и с Францией // Труды Узбекского государственного университета. Нов. сер. Вып.61. Исторический факультет, Самарканд, 1956. С.179-200.

Умняков И.И. Из истории международных отношений Средней Азии с Западной Европой в начале XV в. // Тезисы I конференции ученых вузов и научных учреждений города Самарканда. Самарканд, 1958. С.25-27.

Умняков И.И. Малоизвестный французский источник о Тимуре. Краткое сообщение // Известия АН УзССР. Сер. общ. наук. Ташкент, 1958. N 3. С.57.

Умняков И.И. Из истории дипломатических отношений. Переписка Тимура с государствами Западной Европы // Таджикистан, Душанбе, 1959. N 5. С.21-22.

Умняков И.И. Из истории международных отношений Средней Азии с Западной Европой в начале XV в. М., 1960. 11 с. (XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР).

Умняков И.И. Из истории международных отношений Средней Азии с Запад-

ной Европой в начале XV в. // Известия АН УзССР. Сер. общ. наук. Ташкент, 1960. № 1. С.27-33.

Умняков И.И. Малонизвестный французский источник о Тимуре // Труды Самаркандского государственного университета им. Навои. Нов. сер. Вып.101. История (Материалы по истории народов Узбекистана). Самарканд, 1960. С.173-179.

Умняков И.И. Внешнеполитические связи Самарканда с государствами Западной Европы // История Самарканда. Т. 1. 1969. С.173-195. Дипломатическая переписка Темура с правителями государств Западной Европы.

Урунбаев Асам. Путевые записки Абдураззак Самарканди о его поездке в Индию. Ташкент, 1960. 133 + 97 с. (на узб. и перс. языках).

Урунбаев Асам. Абдураззак Самарканди. Ташкент, 1965, 48 с.

Урунбаев Асам. Шараф ад-Дин Али Йазди и рукопись его труда // Шараф Ад-Дин Али Йазди. Зафар-наме / Подг. к печати, предисл. А.Урунбаева. Под ред. А.К. Арендса. Ташкент, 1972. С.23-34. (на узб., рус., англ. языках).

Урунбаев А. Дневник путешествия Гийас ад-Дина Наккаша как исторический источник // Общественные науки в Узбекистане. 1986. № 11. С.44-49.

Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. М., 1973.

Феодалное общество на территории Туркменистана при Тимуре и Тимуридах // История Туркменской ССР. Т. 1. Кн.1. Ашхабад, 1957. С.327-342.

Филиппова О. Кастильское посольство ко двору Тамерлана. Книга для чтения по истории средних веков. Ч. 2. XI-XV вв., М., 1957. С.231-245.

Халаминский Ю. Столица Тамерлана // Халаминский Ю. Дорогами легенд. М., 1968. С.83-104.

Хасанов А.А. Из истории дипломатических отношений Средней Азии с Европой в конце XIV — начале XV вв. // Востоковедение. Сборник научных трудов ТашГУ. № 589. Ташкент, 1981. С.126-133.

Хидоятов Г.А. Тимур. Золотая Орда и Тимур. Крушение империи Тимура // Хидоятов Г.А. Моя родная история. Ташкент, 1990. С.155-197.

Хужэм Хильда. Властитель семи созвездий / Пер. с англ. Г. Хидоятова. Ташкент, 1995, 316 с. (здесь же: источники. С.306-313).

Чехович О.Д. Тимуриды в освещении географических источников, неизвестных В.В.Бартольд, и роль шейхов // Бартольдские чтения. Тезисы докладов и сообщений, М., 1974. С.58-61.

Чехович О.Д. Вакуфный документ времени Тимура из коллекции Самаркандского музея // Эпиграфика Востока, IV. Л., 1951. С.56-67.

Шараф ад-дин Йазди. Зафар-наме / Подг. к печати, предисл., примеч. и указат. А.Урунбаева. Отв. ред. А.К. Арендс. Ташкент, 1972, 240 с. Факсимиле рукописи.

Шахурин К.А. Еще раз о погребении Тимура // Материалы из истории Узбекистана (Музей истории). Ташкент, 1963. С.116-118.

[Шильтбергер Иван] Путешествие Ивана Шильтбергера по Европе, Азии и Африке с 1394 г. по 1427 г. / Пер. с нем. и снабдил примеч. Ф.Брун // Записки Императорского Новороссийского университета, Год первый. Т. 1. Вып.1-2. Одесса, 1867, 156 с.

Шишкин В.А. Гури-Мир // Научные труды Ташкентского государственного университета. Вып. 232. Археология и антропология. Ташкент, 1964. С.3-73.

Шишкин В.А. Гури-Эмир // Бюллетень АН УзССР, 1946. № 2. С.24-27.

Шлоссер Ф. Всеобщая история. Т. 3. СПб., 1876. С.503-504. Тимур как полководец и государственный деятель.

[Schlosser F.] Шлоссер Фридрих Кристоф. Всемирная история / Рус. пер. под ред. Н.Г.Чернышевского и В.А.Зайцева. Т. I-XVIII. Спб., 1861-1869.

Юсупова Д.Ю. «Муджмал-и Фасихи» как источник по истории и истории Средней Азии и Среднего Востока. Ташкент, 1974, 26 с.; Ее же. «Муджмал-и Фасихи» - свод исторических сведений XIV-XV вв. // Общественные науки в Узбекистане, 1972. № 6. С. 51-64.

Яворский И.Л. Несколько слов о Тамерлановых воротах // Новое время. Приложение к № 83-75. М., 1899.

Якубовский А.Ю. Образы старого Самарканда (Время Тимура и Тимуридов)// Восток. Кн. 5. М. — Л., 1925. С.140-163.

Якубовский А.Ю. Феодалное общество Средней Азии и его торговля с Восточной Европой в X-XV вв. // Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР. Ч. 1. Л., 1932. С.1-60.

Якубовский А.Ю. Самарканд при Тимуре и Тимуридах. Очерк. Л., 1933, 68 с.

Якубовский А.Ю. Мастера Ирана в Средней Азии при Тимуре // Иранское искусство и археология. III Международный конгресс по иранскому искусству и археологии. Доклады. М. — Л., 1939. С.277-285.

Якубовский А.Ю. Тимур (Опыт краткой характеристики) // Вопросы истории. 1946. № 8-9. С.42-74.

Якубовский А.Ю. Из истории Золотой Орды // Вопросы истории. 1947. № 2. С.30-45. Борьба между Темуром и Тохтамышем.

Якубовский А.Ю. Падение Золотой Орды // Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. М.—Л., 1950. С.261-428 (глава «Борьба Тимура и Тохтамыша в 80-х годах XIV в.»).

Якубовский А.Ю. Средняя Азия в XIII-XV вв. // Очерки истории СССР. Период феодализма. 1953. С.648-679.

Якубовский А.Ю. Тимур, его держава и военные походы // Очерки истории СССР. Период феодализма. IX-XV вв. Ч. 2. М., 1953. С.654-676.

Якубовский А.Ю. Государство Тимура // История Узбекской ССР. Т. 1. Кн.1. Ташкент, 1955. С.313-334.

Якубовский А.Ю. и Петрушевский И.П. Образование государства Тимура. Походы Тимура и его внутренняя политика. Иран под владычеством Тимура и Тимуридов // Всемирная история. Т. 3. М., 1957. С.572-587.

Якубовский А.Ю. Государство Тимура. Мавераннахр и Хорасан при Тимуридах // История Узбекской ССР. Т. 1, Ташкент, 1967. С.435-508 (с дополнениями Р.Н. Набиева, С. А. Азимджановой и Б. А. Ахмедова).

Уринбоев А. Абдураззоқ Самарқандийнинг Ҳиндистон сафарномаси. Тошкент, 1960.

Уринбоев А. Абдураззоқ Самарқандий. Тошкент, 1965, 47 б.

Ҳабибуллаев Н. Урта Осиёда қоғоз ишлаб чиқариш тарихи (Феодализм даври). Тошкент, 1992, 98 б.

Жаҳон халқлари тилларидаги адабиёт

Agat N. Altin Ordu (cuci Ogullari) Paralari Katalogu. 1250-1502. Istanbul, 1976.

Alexandrasca-Darsca M.M. La Campagne de Timur en Anatolie (1402). Bucarest, 1942, 250 p., peed Londres, 1977.

Allen Terry. A Catalogue of Toponyms and Monuments of Timurid Herat. Cambridge, Massachusetts, 1981.

Amoretti B.S. Religion in the Timurid and Sefarid periods / The Cambridge history of Iran. Vol. VI, charter 12, 1956. pp.610-656.

Andrews P.A. The tints of Timur: an examination of reports on the Qurilitay at Samarkands, ed. P.Denwood. London, 1978, p.143-181.

Aubin Jean. Deux sayyids de Bam au XV siecle; Contribution a l'histoire de l'Iran timouride. Wiesbaden, 1956.

Aubin Jean. Comment Tamerlan prenait les villes // Studia Islamica, XIX, 1963, pp. 83-122.

Aubin Jean. Tamerlan a Bagdad // Arabica, IX/3, 1962, pp. 303-309.

Aubin Jean. Un santon qushautic a l'epoque Timouride // Revu des Studes islamiques, XXV, 1967, pp. 185-216.

Bartold W. Turkestan down to the Mongol Invasion. Second edition. Transl. from the original Russian and revised by author with the assistanse of H.A.R.Gibb. London, 1923, XX 514 s.

Bartold W. Hafiz-i Abru // Enzyklopadie des Islam, II, Leiden — Leipzig, 1927. S.225-226.

Bartold W. 12 Vorlesungen uber die Geschichte der Turken Mittelasiens. Deutsche Bearbeitung von Th. Menzel. Berlin, 1935. 278 s.

Bartold W. Histoire des Turcs d'Asie Central. — Paris, 1945, 204 s.

Bartold W. Four studies on the history of Central Asia. Translated from the Russian by V. and T.Minorsky, Vol. I. Ashort history of Turkestan. History of the Semirechye. Leiden, 1956, XVI, 183 s.

Beaupertius-Bressand F. L'art des jardins a son apogee ou splendeur des jardins de Samarkand / La Timuride, 4, Paris, 1900, p.7-8.

Beaupertius-Bressand F. Jardins Timurides / La Timuride, 5, Paris, 1991, p.10.

Beaupertius-Bressand F. Les ambassades Timurides a cour de Chine / La Timuride, 13, Paris, 1994, p.15-18.

- Beaupertius-Bressand F.* Constellations d'étoiles autour d'Ulug Beg / Ulug Beg le prince astronome, Paris, 1994, p.7-14.
- Beaupertius-Bressand F.* Le Prince Savant annexe les étoiles / Samarkande 1400-1500, Paris, 1995, p. 123-149.
- Bennigsen A., Lemerrier Ch.* Les Musulmans oubliés. Paris, 1981.
- Berl E.* Histoire de l'Europe: d'Attila à Tamerlan. Paris, 1946.
- Biyiklioqli, Omer Halis Yezdi yil barbi icinde Timur'in Anadolu seferi ve Ankara savaci.* Istanbul, 1934.
- Bloch E.* Les inscriptions de Samarkand. Paris, 1897.
- Bloch E.* Epitaphe du tombeau de Tamerlan / Revue Archeologique, Paris, 1897.
- Bonneville G. de.* La terrible vengeance de Tamerlan / Melanges de l'Université Saint-Joseph, XLIX, Beirut, 1975-76, p.803-817.
- Bouvat L.* Essay sur la civilisation Timouride // Journal Asiatique, t.CCVII, 1926, pp.193-299.
- Bouvat Lucien.* L'empire Mongol (2-eme phase). Paris, 1927, 365 p. (Темур и Темуриды).
- Bozkurt M.E.* Aksak Temur'in derlet politicast. Istanbul, 1945, 48 s.
- Brandenburg D.* Herat, eine timuridische Hauptstadt, Graz, 1977.
- Brentjes B.* Chané — Sultane — Emire. Leipzig, 1937.
- Brent-Barbara.* A capret and Related Pictures. A legacy of Timur's Samarqand / Oriental Art, XXX, No. 2, 1984, p.186.
- Bretschneider E.* Mediaeval Researches from Eastern Asiatic sources. Fragments towards the knowledge of the geography and history of Central and Western Asia from the XIII-th to the XVII-th century, Vol. I-II. London, 1888, 2-d ed., 1910.
- Briqqs A.* Timurid Carters / Acta islamica Arts Orientalis. Ann Arbor, Mich., VII, 1940, p.20-54; XI-XII, 1946, p. 146-158.
- Brion M.* Tamerlan. Paris, 1942.
- Brion M.* Tamerlan. Presentation de Tamerlan par M. Brion. Textes de Tamerlan (et. ab). Paris, 1963, 382 p.
- Brockemann Carl.* Geschichte der Arabischen Literatur, supplement vols., I-III. Leiden, 1937-1942.
- Cahun L.* Introduction a l'histoire de l'Asie. Turcs et mongols. Paris, 1896, 519 p.
- Capus G.* A travers le Royaume de Tamerlan. Paris, 1882, 434 p.
- Chambers W.* An account of Embassies and letters That passed between the Emperor of China and sultan Shahrokh son of Amir Timur / The Asiatic Muscellany. Calcutta, 1785-1786, p.98-113.
- Champdor A.* Tamerlan. Paris, 1957, 246 p. (Paris, 1942).
- Conquest R.* The Last empire. London, 1962, 132 p.
- Degenhart M.* Tamerlan in der Literatur des westlichen Europas // Archiv fur des Studium der neuen Sprachen, Bd. 123, Braunschweig, 1913, ss.253-278.
- Degvignes M.* Histoire generale des Huns, des Turcs, des Mogols et des autres Tartares Occidentaux, Vol. I-IV. Paris, 1756-1758.
- Deny J.* Un sourgal du timuride Sharuhen ecriture ouigour / Journal asiatique, 1957, p.253-266.
- Dunlop Diygiyas M.* Hafiz-i Abru's Version of the Timurid Embassy to China in A.D.1420 / Glasgow University Oriental Society, Transactions XI, 1946, p.15-19.
- Dwainy St. Stephan.* Tamerlan et la conquete de la Siryc (en arabe) / Archives des monasteres maronites du Leban de saint Kazhaia et Morio qui 1440 a' 1840 (inedit).
- Elias N., Denison E., Ross A.* A History of the Moghuls of Central Asia. London, 1818, repr. New York, 1970.
- Eliot H.H.* The History of India as told by Its Own Historians. The Mohammedan Period. London, 1867-1877.
- Embajada a Tamorlan.* Estudio y edicion de un manuscrito del siglo XXV par F.Lopez Estrada. Madrid, 1943.
- Enoki K.* Fu An's Missions to Central Asia / Memories of the Research Department of the Toyo Bynko 35, Tokyo, 1977.
- Ertinsghausen R.* An Illuminated Manuscript of Hafizi Abru in Istanbul / Kunst des Orients, II, 1955, p.30-44.
- Fischel Walter.* Ibn Khaldun and Tamerlane. Their Historic meeting in Damascus, 1401 a.d. (803 a.n.): a study based on arabic manuscripts of Ibn Khalduns «Autobiography...» . Berkeley and Los Angeles, 1952, pp. 31-38.

- Fletcher F.* China and Central Asia, 1368-1884. The Chinese World Order. Ed John R. Fairbank. Cambridge, Mass., 1968.
- Fourmiau V.* Histoire de l'Asie centrale. Paris, 1994. 128 p.
- Gabriel Alfons.* Die Erforschung Persiensreisen unter Timur und den Timuriden. Vienne, 1952
- Gallois E.* Excursion a la capital de Tamerlan. Lille, 1898.
- Gibbon Edward.* The History of the Decline and of Fall of the Roman Empire. Vol. 1-VII. 1903-1906.
- Golombek L., Subtelny M.* Timurid Art and Culture, Leiden, 1992.
- Golombek L.* The Timurid Architecture of Iran and Turan. 2 vol., Princeton, 1988.
- Goodrich L.C.* Geographical additions of the XIV and XV Centuries / Monumenta Serica. XV, 1956. p.203-212.
- Goodrich L.C.* Ch'ên Ch'eng in Ch'ing chu Chiang Wei-t'ang hsien-hang ch'i-shih jung-ching lun-wen-chi. Taipei, 1968, p.421-430.
- Grassard E.A.* Tamerlan et Haendel / La Timuride, 4, Paris, 1990. p.10-11.
- Gray B.* The arts of book in Central Asia, Paris — London, 1979.
- Gray B.* The pictorial arts in the Timurid period / The Cambridge history of Iran, vol.VI, chapter 16. p.843-877.
- Grener F.* La villic, de Cyrus a Tamerlan. Samarkande 1400-1500. Paris, 1995. p.74-82.
- Grerard F.* Baber. Paris, 1930.
- Gross Jo-Ann.* The Economic Status of a Timurid sufi shaikh: a Matter of Conflict or Perception // Iranian Studies, 1988, vol. XXI, № 2.
- Grousset R.* L'Empir des steppes: Atilla, Genghis-Khan, Tamerlan. Paris, 1939. 639 p.
- Grousset R.* The Empir of the Steppes. A history of Central Asia> — New Bruswick, 1970, 708 s. (4-ed., Paris, 1980).
- Grube E.J.* Notes on the Decorative Arts of the Timurid period / Guararajamanjari-ka: studi in onore di Giuseppe Tucci, Naples, 1974. p.233-279.
- Grube E.J.* Notes on the Decorative Arts of the Timurid period. II. Islamic Art, III, 1988-1989.
- Guerassimor M.* Partraits de famille (Timur) // Le Courier de L'UNESCO, 1972, № 4.
- Haidar (Mansur).* The Mongol traditions and their survival in Central Asia (XIV-XV centuries) // Central Asiatic Journal, t. 28, v.1-2, 1984, pp. 57-79.
- Haidar (Mansur).* The sovereign in the timurid State (XIV-V centuries) // Turcica, t.VIII, vol. 2, 1976, pp. 61-82.
- Hammer I.* Geschichte des Osmanischen Reiches. Bd. 10, Budapest, 1827-1835.
- Hammer I.* Geschichte des Goldene Horde in Kipchak. Budapest, 1870. 683 s.
- Hecker F.J.* A Fifteenth century Chines diplomat in Herat / Journal of the Royal Asiatic Society, third series, vol.3, part. 1, London, 1993.
- Hilda Hookham.* Tamburlaine the conquerer. — London, 1962. 344 p.
- Hinz W.* Quellenstudien für Geschichte der Timuriden // Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft, Bd. 90, Leipzig 1936, S. 357-398.
- Hins W.* Timuriler tarichi: hakkinda monba tetkik // Belleten (Turk tarihi kurumu yayini, Istanbul, 1942, № 21-23, S. 85-120.
- Horst H.* Timur und Hoga' Ali. Wiesbaden, 1958.
- Hunarfar Luft Allah. Isfagan dar दौरa-yi janishinan-i Timur / Hunar va Mardum, CL XIII, 2335, p.6-18.
- Karimov I.* Tamerlan: «un symbole qui nous donne force et assurance» / France-Uzbekistan, Bulletin de l'Association France-Uzbekistan, Paris, 1993, №№ 1,2,3.
- Karl I.* Timur und die Frauen // Anzeiger der Osterreichischen Academie der Wissenschaften, Wien, XI, 1974, S.515-529.
- Katali.* Mystafa Timur // Islam Ansiklopedisi, Ancara, 1970.
- Kehren L.* La Route de Samarkand au temps de Tamerlan. Paris, 1990. 354 p.
- Kehren L.* Tamerlan, le Seigneur de fer. Neuchatel, 1978. 260 p.
- Kehren L.* Tamerlan. Paris, 1980, 262 p.
- Kehren Lucien.* Tamerlan, l'Empire du Seigner de Fer. Neuchatel, 1978.
- Kennedy E.* The exat sciences in Timurid Iran / The Cambridge History of Iran, Vol.VI, p.568-581.
- Komaroff L.* The golden disk Metalwork of Timurid Iran / Persian Art Series, 2, Costa Mesa, Kalifornia and New York, 1992.
- [Langlais L.M.]* Instituts politiques et militaires de Tamerlan. trad. francaise de L.M.Langlais. Paris, 1787.

- Lamb H.* Tamerlane, the Earthshaker. London, 1929.
- Lamb H.* La vie de Tamerlan. trad. française de R.J.Robert. Paris, 1931.
- Lane-Pole S.* Catalogue of Oriental Coins in the British Museum. VI, The coins of the Mongols. London, 1881.
- Lane-Pole S.* The Mohammadan dynasties. Chronological and genealogical tables with historical introductions. Westminster, 1894, 361 p.
- La Timuride*, Gazette. Bulletin d'information de l'Association pour l'Art et l'Histoire Timurides et les échanges culturels franco-ouzbeks. Paris, 1989-1995, №№ 1-15.
- Lentz T. W.* and *Loury G.D.* Timur and the Princely Vision. // *Persian Art and Culture in the Fifteenth Century*, Los Angeles, 1989, 396 p.
- Lentz T., Loury G.* Timur and the Princely vision. Persian art and culture in the fifteenth century, Washington, 1989, 396 p.
- Le Roulx, J. Delaville.* Rapports de Tamerlane avec les Chrétiens / La France en Orient au XIVe Siècle. Paris, 1886, vol. I, p.384-386.
- Le Strange G. Clavijo.* Embassy to Tamerlane, 1403-1406. Introduction and comment. by G. le Strange. London, 1928.
- Le Strange G.* The Lands of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia and Central Asia from the Moslem Conquest to the time of Timur. New York, 1966, 536 p. (Cambridge, 1905).
- Leqlerc J.* Les monuments de Samarkand. Bruxelles, 1890.
- Lovio Paulo.* Tamerlan. En sus logions dans ed. Molina. Historia del Gran Tamerlan. Seville, 1582 et dans ed. Sancha. Madrid, 1782.
- Maalouf A.* Samarcande. Paris, 1993, 380 p.
- [Maitra K.]* A Persian Embassy to China. Being an Extract from Zubdatu't Tawarikh of Hafis Abriu. Trans. by K.M.Maitra. Lahore, 1943 (reprinted New York, 1970).
- Mano E.* Amir Timur Kuragan. The timurid genealogy and Timur's position // Toyoshi Ken Kyu, 1976.
- Manz Beatrice Forbes.* Administration and the Delegation of authority in Temur's Dominions // *Centrale Asiatic Journal*, XX, 3, pp. 191-207.
- Manz Beatrice Forbes.* Tamerlane and the Symbolism of Sovereignty // *Iranian Studies*, vol. XXI, 1-2, 1968, pp. 105-122.
- Manz Beatrice Forbes.* The Office of Darughā under Tamerlane An Anniversary Volume in Honor of Frances Woodman Cleaves. *Journal of Turkish Studie*, vol.9, 1965, pp. 59-69.
- Manz Beatrice Forbes.* The rise and rule of Tamerlane. — Cambridge University Press. Cambridge, 1989, 228 s. (Cambridge Studies in Islamic Civilisation).
- Manz Beatrice Forbes.* The Ulus Chagatay before and after Temur's rise to power // *Central Asiatic Journal*, XXVII, 1983, p. 79-100.
- Marcat R.P.* Histoire de Tamerlan, empereur des Mongols et conquerant de l'Asie. Paris, 1739.
- Melikian-Shirvany Assadullah Souren.* Islamic Metalwork from the Iranian World. 8th-18th Centuries Victoria and Albert Museum Catalogue, London, 1982, p.445.
- Mignanelli Bertrando.* De Vita Tamerlani, trans. W.I.Fischer. A newlatin source of Tamerlane. Conquest of Damascus (1400/01). *Orient*, IX, 1956, p.201-232.
- Minorsky V.F.* Thomas of Metsop on the Timurid. Turkman wars, in to Professor M.Shafi presentation volume, ed. S.M.Abdullah. Lahore, 1955, p.145-170.
- Memoires de Tamerlan — Malfuzat.* trad. Stewart. London, 1830.
- Moranville H.* Memoires sur Tamerlan et sa cour // *Bibl. de l'Ecole des chartes*, LV, 1894, pp. 433-464.
- Movovern.* The early empires of Central Asia. London, 1939, 404 p.
- Neve F.* Expose des guerres de Tamerlan et de Schah-Rokh dans l'Asie central, d'apres la chronique armenienne la inedite de Tomas Medzoph. Bruxelles, 1860, 158 p.
- I. Ohsson C.* Histoire des Mongols, depuis Tchinguiz-Khan jusqu'a Timour ou Tamerlan. T.I-IV. La Haye Amsterdam, 1834-1835, ed.2:1852, ed.3:1892, reprint. Tientsin, 1940.
- O'Kane B.* *Taybad, Turbat-i Jam and Timurid Vaulting*. Iran, XVII, 1979, p.87-103.
- O'Kane B.* Timurid Architecture in Khurasan, Californie, 1987.
- Perondino P.* Magni Tamerlani Scytharum. Florence, 1553.
- Pinder-Wilson R.* Timurid Architecture / *Cambridge History of Iran*, Charter 15, p.728-759.
- Porter Y.* L'art des jardins timourides of moghols, Belgique, 1991.
- Pravdin M.* (Therol M.). L'empir mongol et Tamerlan. Paris, 1937.

- Pugathenkova G.A.* Samarkand. Buchar. Berlin. VEB Deutscher Verlag der Wissenschaft, 1975, 88 s.
- Quatremere E.* Memoire historique sur le regne du sultan Schahrokh / Journal Asiatique, 1836, p. 193-233, 338-364.
- Robinson B.W.* Islamic Painting and the Arts of the Book. London, 1976.
- Robinson B.W.* Islamic Painting in Transoxiana during the Timurid period / Bulletin of Asia Institute, 5, 1991, p.71-82.
- Roemer H.R.* Die Nachfolger Timurs-Abriss (?) der Geschichte Zentral und Vorderasiens (?) im 15 Jharhundert Islam-Wissenschaftliche Abhandlungen, ed. R.Gramlich. Wiesbaden, 1974, s.226-262.
- Roemer Hans Robert.* Neue Veröffentlichungen zur Geschichte Timurs und seiner Nachfolger. Central Asiatic Journale, II, 1956. The Hague -Wiesbaden, s.219-232.
- Roemer H.R.* Staatsschreiben der Timuridenzeit das Safar-nama des Abdallah Marwarid. Wiesbaden, 1952.
- Roemer H.R.* Timur in Iran // Cambridge History of Iran, vol. VI, Cambridge, 1986.
- Rossabi M.* The Tea and Horse Trade with Inner Asia During the Ming / Journal of Asia History, IV, № 2, 1970, p.136-168.
- Rossabi M.* Cheng Ho and Timur. Any Relations? Oriens Extrememus, 20, Wiesbaden, 1973.
- Rossabi M.* A translation of Ch'en Ch'eng Hsi yu fan-kuo chih / Ming Studies, XVII, 1983, p.49-59.
- Rossabi M.* Two Ming Envoys to Inner Asia. T'oung Pao, vol. LXII, 13, p.1-35.
- Roux Jean-Paul.* Histoire des Grands Moghols. Paris, 1986.
- Roux Jean-Paul.* Histoire de l'Empir.
- Roux Jean-Paul.* Histoire des Turcs. Paris, 1984.
- Roux Jean-Paul.* La prise d'Isphahan par Tamerlan // L'Histoire, № 94, Novembre, 1986, pp. 32-41.
- Roux Jean-Paul.* Tamerlan. Paris, Fayard, 1991, 380 p.
- Ross E.W.* Tamerlan et Bayezid en 1402. London, 1940, 323 p.
- Sainctyon.* Histoire du grand Tamerlan tire d'un excellent manuscrits. Paris, 1677.
- Sainction.* Histoire du grand Tamerlan tire excellent manuscrit. Paris, 1677.
- Sakisian A.K.* La Miniature Persane du XII an XVII-e siecle, Paris and Brussels, 1929.
- [Sanders J.H. etc.]* Tamerlane or Timur, the Great Amir. London, Luzac, 1936, 341 p. (Translated by J.H.Sanders, etc.).
- Sanskmiyayvna M.R.* History of Central Asia. Calcutta, 1964, 307 p.
- Savory Roger Mervyn.* The Struggle for Supremacy in Persia alter the Death of Timur // Der Islam, XL, 1964, pp. 35-65.
- Serriys H.* Mongol tribute missions of the Ming Period / Central Asiatic Journal, XI, 1966, p.1-14.
- Serriys H.* Sino-Mongol relations during the Ming, II. The tribute systeme and diplomatic missions (1400-1600) / Melanges chinois et Bouddhiques, vol. XIV, Bruxelles, 4, 1967.
- Serriys H.* Sino-Mongol relations during the Ming, III. Trade relations: the Horse fairs (1400-1600) / Melanges chinois et Bouddhiques, vol. XVII, Bruxelles, 1975.
- Silvestre de Sacy.* Memoires sur une correspondance inedite de Tamerlan avec Charles VI // Memoire de l'Academie des inscriptions, VI, 1822.
- Sims E.* The Garrett Manuscript of the Zafar-name: a study in Fifteenth-century Timurid Patronage. Ph.D.diss., University of Fine Arts. New York University, 1973.
- Skelton P.* The Timurid and Ottoman Tradition dans sage et Roger Keverrue. London, 1991.
- Smolic Julius.* Die Timuridischen Baudenkmalern in Samarkand aus der Zeit Tamerlans. Wien, 1928, 470 s.
- Spuler Bertold.* Die Golden Horde. Die Mongolen in Russland 1223-1502. Leipzig, 1943.
- Spuler Bertold.* Die Goldene Horde. Wiesbaden, 1965.
- Spuler B.* Die Mongolen in Iran. Wiesbaden, 1968.
- Stchoukine I.* Les Miniatures des manuscrits Timurides, Paris, 1954.
- Stromer von Reichenbach W.* Diplomatische Kontakte des Herrschers vom Weissen Hammel. Ottoman genannt Qara Yulug, mit dem Deutschen Konig Sigismund im September 1430-Mars 1431 zu gemeinsamen Vorgehen mit dem Timuriden Schah-Rich gegen du Turken. Sudostforschungen, XX, 1961, S.267-272.

- Syed Jamaliddin*. The State under Timur. New Deli, 1925.
- Sayed Jamaliddin*. The State under Timur. New Deli, 1995.
- Tauer F.* Der Vorbericht über die Edition des Zafarnama von Nizam Sami und der wichtigsten Teile der Geschichtswerke Hafiz-i Abru's // Archiv Orientalni, vol. IV/2, Praha, 1932, ss. 250-256.
- Tauer F.* Analyse des matieres de la premiere moitie du Zubdatu-t-tavarich de Hafizi-i Abru. Charisteria orientalia, praecipue ad Persiam perinentia, ediderunt F.Tauer, V. Kubicova, I.Hrbek, Praga, 1956, pp. 345-373.
- Tauer F.* Die Beitrage zur Kenntnis der Geschichtswerke Hafiz-i Abru // Bibliotheca Orientalis, XV, Leiden, 1958, s.146-148.
- Tauer F.* Timur - vojok a statnik // Novy Orient, Prague, 1961, s.84-95.
- Tauer F.* Timur-lular derrinde taziqilih, ser.A.Ates, Beulletein Turk Tarih Kurumu, XXIX/113, Ankara, 1965, s.49-69.
- Thackston W.M.A.* Century of Prinsec: Sources in Timurid Hisroty and Art. Cambridge, 1988.
- The Timurid empire // The Cambridge History of China. Vol.7, Part.I. Cambridge, 1988.
- The Cambridge History of Ielam, The Timurid and Savafid Periods, ed. P.Jackson. Cambridge, 1968.
- The Cambridge History of Islam, V, 1A, Cambridge, 1970, p. 170-174.
- The Cambridge History of Islam, V, 2B, Cambridge, 1970, p. 586-587.
- The Cambridge History of Islam, V, 6, Cambridge, 1986, Charter 7.
- The Mediaeval India. 711 A.D. — 1803 A.D. By Vinod Chand Pandey and Vinod Behari Lal. Lucknow, 1991, 12, Invasion of Timur, p. 218-224.
- Terry A.* Timurides Herat. Wiesbaden, 1983.
- Togan A.Z.V.* Buyuk turk hukumdarr Sahruh // Istanbul Universitesi, Edeliyat Fakultesi, Turk Dile ve Edeliyat Dergisi, III, 1949, p.520-538.
- Togan Ahmad Zeki Velidi.* Tahgig-i nasab-i Amir Timur, in S.M.Abdullah, ed. Professor Muhammad Shafi Presentation Volum, ed. S.M.Abdullah. Lahore, 1955, p.105-113.
- Togan A.Z.V.* Timurs campaign of 1395 in the Ukraine and North Caucasus // Annals of Ukrainian Academy of Art and Sciens in the U.S., VI, 3-4, 1958, pp. 1358-1371.
- Togan A.Z.V.* Timurs Ost-Europa Politik // Zeitschrift der deutschen morgenlandischen Gesellschaft, Wiesbaden, CVIII, s.279-298.
- Tournebize F.* Ravages de Timour-leng en Armenie / Revue de Orient Chretien, XXIII, Paris, 1922-1923, p.31-36.
- Timur.* The Encyclopedia of Islam, vol. IV, Leiden — London, 1915.
- Treu M.* Eine Ansprache Tamerlans / Bizantinische Zeitschrift, XIX, 1910, S.15-28.
- Vambery A.* Eine legendare Geschichte Timurs // Zeitschrift fur Assiriologie und verwandte Gebiete, LI, Strassburg, 1897, s.215-232.
- Vernadsky G.V.* The Mongols and Russia. New Haven, 1953.
- Qazrini Muhammad.* Nama-yi Amir Timur Gurgan la Sharh-i Shashum padshah-i Miransa / Bist magala-yi Qazvini. Bombay, 1928, p.39-48.
- Walter J.F.* Quellenstudien zur Geschichte der Timuriden / ZDMG, XC, 1936, S.357-398.
- Walter J.F.* Ibn Khaldun and Tamerlan: Their Historic Meeting in Damascus, 1401 A.D. (803 A.H.). A Study Based on Arabic Manuscripts of Ibn Khaldun Autobiography. With a translation in English and a Cmmentary, Berkley, 1952.
- Walter G.* Le memorial des siecles Tamerlan. Paris, 1963.
- Wilber D.N.* The Timurid court: life in gardens and tents, Iran, XVII, 1979, p. 127-133.
- Woods D.E.* The rise of Timurid Historiography // Journal of Near Eastern Studies, vol. 46, N 2, 1987, pp. 81-108.
- Woods D.E.* The Timurid dynasty. Blomington, 1990.
- Yarshater E.* Shir-i farsy dar abd-i Shah Rukh ya Aghaz-i inhitat dar shi'ri farsu. Intisharat Danishgah-i Tihran, Tehran, 1334 / 1955, 268.
- Yarshater E.* Persian poetry in the Timurid and Safavid periods / The Cambridge History of Iran, Vol. VI, p.965-995.

БУЛИМЛАР ИЗОҲИ

«Амир Тему́р ватанининг тарихий утмишидан»

1. *Henning W.B.* Zoroaster, politician or witch-doctor? Oxford, 1951, p. 44-45; *Гафуров Б.Г.* Таджики. М., 1972, с. 59.
2. *Geiger W.* Ostiranische Kultur in Altertum, Erlangen, 1882, S. 66-67; *Гафуров Б.Г.* Таджики, с. 60.
3. *Abetekov A., Yusupov N.* Ancient Iranian nomads in western Central Asia: in: History of civilizations of Central Asia, Vol., II, The Development of sedentary and nomadic civilizations: 700 b.c. to A.D. 250. UNESCO Publishing, Paris, 1994, PP. 23-33, S.P. 23-24.
4. *Литвинский Б.А.* Древние кочевники «Крыши мира». М., 1972, с. 156-157.
5. *Ландамаев М.А., Луконин В.Г.* Культура и экономика Древнего Ирана. М., 1980, с. 104.
6. Уша ерда, 105-б.; История Узбекистана в источниках. Составитель Б.В.Лукин. Ташкент, 1984, с. 9.
7. *Дьяконов И.М.* Восточный Иран до Кира // В кн. История Иранского государства и культуры, с. 122-154 ; қаранг: с. 142.
8. *Арриан.* Поход Александра. // Перевод с древнегреч. М.Е. Сергеевко. М.-Л., 1962, т. III, 28, с. 9-10.
9. История народов Узбекистана. Т. I. С древнейших времен до начала XVI в. Ташкент, 1960, с. 76-80; История Узбекистана в источниках, с. 74-83.; *Гафуров Б.Г.* Таджики с. 95-98.
10. *Арриан.* Поход Александра т. IV, 15, с. 1-6.
11. История народов Узбекистана.... т. I, с. 81.
12. *Enoki K. Koshelenko G.A. Haidary Z.* The Vuchehih and their migrations. In: History of civilisations of Central Asia. Vol. II, PP. 171-189; Halonn G.Zuz Ue-tsi Frage. Zeitschrift ger Deutschen Morgenlang dischen Gesellschaft, Berlin, Bd. 91, N.F., Bd. 16, 1937, s. 246-249; *Бернштам А.Н.* К вопросу об усунь кушан и тохарах (из истории Центральной Азии) // Советская этнография, 1947, N3, с. 43.; *Литвинский Б.А.* Саки, которые за Согдом. Труды АН ТалжССР, т. 6, 1960, с. 92-93.
13. *Ghrishman R.* Begram. Recherches archeologiques et historiques sur les Kouchans. le Caire, 1946. «Memoires de la Delcqation archeologique Francaise en Afganistan». Paris, 1946, pp. 145-146.

14. *Gobl R.* Documente zur Geschichte der iranischen Hunnen in Bactrien und Indien. Bd. I-IV. Wiesbaden, 1967.

15. *Altheim. R.* Geschichte der Hunnen, Bd. I. Berlin, 1959, S. 41-54; Pulleyblank E.G. The consonantal system of Old Chinese. - Asia Major, London, N.S. Vol. IX, pt. I, 1962, pp.259-260; Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарга. М., 1962, с. 244.

16. История народов Узбекистана. т. I, с. 142.

17. *Тревер К.В.* Кушаны, хиониты и эфталиты по армянским источникам IV-VII вв. // Советская археология, т. XXI, 1954, с.40, 142-143.

18. *Гумилев Л.Н.* Древние турки, М., 1967, с. 141-143.

19. История ат-Табари. // Перевод В.И. Беляева. Ташкент, 1987, с. 32-35.

20. Уша асар, 44-б.

21. *Абу Райҳон Беруний.* Танланган асарлар, I ж. Утмиш халқлардан қолган ёдгорликлар. // Таржимонлар: А. Расулов, И.Абдуллаев, А. Ирисов, Тошкент, 1965, 42-б.

22. *Босворт К.Э.* Мусульманские династии. // Пер. с англ. примеч. П.А. Грязневича. М., 1971, с. 145.; Семёнов А.А. К вопросу о происхождении Саманидов. // Труды АН ТалжССР, т. XVII, 1954, с. 3-5.

23. *Абу-л Фазл Байхаки.* История Масъуда (1030—1041). // Пер.с прес., введение, комментарий и приложения А.К.Арендса. Изд. 2-е, дополненное. М., 1969, с. 601-602.

24. *Гафуров Б.Г.* Таджики с. 396.

25. *Бунятов З.М.* Государство Хорезмшахов — Ануштегинидов (1097—1231). М., 1986, с. 6.

26. Уша асар, 80-б.

«Туркистон мугул истибдоди даврида»

1. *Ан-Насави Мухаммад.* Жизнеописание султана Джалалалдина Манкбурни. Пер. с араб. З.М.Бунятова. Баку, 1973, с. 77-78.

2. *Бартольд В.В.* Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч., т.1, М., 1963, с. 465.

3. *Бунятов З.М.* Государство Хорезмшахов.... с. 55.

4. Уша асар, 82-97-б.

5. Уша асар, 136-137-б.; *Бартольд В.В.* Туркестан.... с. 467-468.

6. *Рашид ад-Дин*. Сборник летописей. т.1, кн. 2. // Пер. с перс. О.И.Смирновой. М. — Л., 1952, с. 201-202.

7. *Бартольд В.В.* Туркестан..., с. 477.

8. *Thomas Edw.* The Chronicles of Phatan Kung of Dehli. London. 1971, N 71-75, pp 90-91.

9. *Ан-Насави*. Уша асар, 294-295-б.

10. *Босворт*. Уша асар, 155-б.

11. *Массон М.Е.* Исторический этюд по нумизматике Джагатаидов (По поводу Таласского клада монет XIV в.) // Археология Средней Азии, т. IV, Ташкент, 1957 (Труды САГУ, новая серия, вып. 111. Исторические науки, кн.25).

12. *Федоров-Давыдов Г.А.* Золотоордынские города Поволжья. М., 1994, с. 209.

**«Мустабидларга қарши қураш ва мустақил давлат барно этиш —
Амир Темурнинг буюк тарихий бурчи»**

1. *Шарафуддин Али Яздий*. Зафарнома. Нашрга тайёрлаш, суз боши, изоҳ ва курсаткичлар А.Уринбоевники. Тошкент, 1972, 86-б.

2. *Фасих Хавафи*. Муджмали фасихи. Перевод, предисловие, примечания и указатели Д.Ю.Юсуловой, Ташкент, 1980, с. 59.

3. *Ибн Арабшоҳ*. Амир Темур тарихи. Икки жилдлик, 1-ж. 68-б.

4. Амир Темур таваллудининг 660 йиллигига бағишланган Париж конференциясининг материаллари. 1996 йил 22-27 апрель.

5. *Луи Базен*. Темур ва Чигатойлар анъанаси. Амир Темур таваллудининг 660 йиллигига бағишланган Париж конференциясида қилинган маъруза.

6. *Шарафуддин Али Яздий*. Уша асар, 86б-87а-в.

7. *Амир Темур Гурагон*. Таржиман ҳол, 31-б.

8. *Шарафуддин Али Яздий*. Зафарнома, 88аб-в.

9. *Ибн Арабшоҳ*. 1-ж, 70-б.

10. Уша асар, 70-71-б.

11. *Шарафуддин Али Яздий*. Зафарнома, 88б-в.

12. Уша асар, 99а-в.

13. Уша ерда.

14. Уша ерда.

15. Уша асар, 112б-в.

16. Уша асар, 113а-в.

17. Уша ерда.

18. Уша ерда.

19. Уша ерда.

20. Уша асар, 114а-в.

21. Уша асар, 116а-в.

22. Уша асар, 139а-в.

23. Уша асар, 145а-в.

24. *Бартольд В.В.* Улугбек и его время. Соч., т.2, ч.2, М., 1972, с. 53.

25. *Шарафуддин Али Яздий*. Зафарнома, 146а-в.

26. Уша ерда.

27. Уша асар, 157б-в.

28. *Треков Б.Д., Якубовский А.Ю.* Золотая Орда и её падение. М.—Л., 1950, с. 315-317. Фасих Хавафи. Муджмали фасихи, с. 99.

29. *Шарафуддин Али Яздий*. Зафарнома, 156б-в.

30. Уша асар, 161 б-, 162а-в.

31. Уша асар, 164аб-в.

32. Уша асар, 164б-в.

33. Уша асар, 165б-в.

34. Уша асар, 110а-б.

35. Уша асар, 178а-в.

36. *Босворт К.Э.* Уша асар, 221-б.

37. *Шарафуддин Али Яздий*. Уша асар, 184а-в.

38. Уша асар, 184а-в.

39. Уша асар, 187а, 188аб-в.

40. Уша асар, 187а-в.

41. Уша асар, 190б-в.

42. Уша асар, 202б-в.

43. Уша асар, 203б-, 205а-в.

44. Уша асар, 207б-в.

45. Уша асар, 209аб-в.

46. Уша асар, 209-б-в.

47. Уша асар, 217б-в.

48. Уша асар, 213а-в.

49. Уша асар, 224а-в.

50. Уша асар, 239аб-в.

51. Уша асар, 239б-в.

52. Уша асар, 241а-в.

53. Уша асар, 246б-в.

54. Уша асар, 273б-в.

55. Уша асар, 276а, б-в.

56. Уша асар, 281б-в.

57. Уша асар, 288б-в.

58. Уша асар, 296а-в.

59. Уша асар, 305а-в.

60. Уша ерда.

61. Уша асар, 347аб-в.

62. Уша асар, 349б-в.: Клавихо. Уша асар, 83-б.

63. *Клавихо*. Уша асар, 83-б.

64. *Шарафуддин Али Яздий*. Уша асар, 363-в, 364а-в.

65. Уша асар, 364а-в.

66. Уша асар, 412а-в.

67. Уша асар, 419б, 420а-в.

68. Уша асар, 424а-в.

69. Уша асар, 427а-в.

70. *Аираф Аҳмедов*. Темурга тегманг. / «Миллий тикланиш» газетаси, 1995 йил 29 август.

71. *Шарафуддин Али Яздий*. Зафарнома, 443аб-в.

72. Уша асар. 4496-в.
73. Уша асар. 4576-в.
74. *Клавихо*. Уша асар. 121-122-б.
75. Тошкент. Энциклопедия. Тошкент. 1992. 292-б.
76. *Шарафуддин Али Яздий*. Уша асар. 4716, 472а-в.
77. Уша асар. 4646-в.
78. Темур тузуклари. Тошкент. 1991. 85-86-б.
79. Уша ерда.
80. *Шарафуддин Али Яздий*. Зафарнома. 457а-в.
81. Темур тузуклари. 85-86-б.
82. Уша асар. 82-83-б.
83. Уша ерда.
84. История народов Узбекистана. Тошкент. 1950. с. 363.
85. *Шарафуддин Али Яздий*. Зафарнома. 1994. 225-б.
86. Уша асар. 98- ва 228-б.
87. *Мухаммаджонов А.* Темур ва Темурийлар салтанати. Тошкент. 1994. 44-б.
88. *Руи Гонсалес де Клавихо*. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403—1406). Пер. со старонепанского. М., 1990. 138-б.
89. Темур тузуклари. 86-87-б.
90. *Якубовский А.* Уша асар. 43-б.
91. *Ибн Арабишох*. Уша асар. 70-73-б.
92. *Якубовский А.* Уша асар. 27-б.
93. *Бартольд В.В.* Царствование Тимура. с. 476.
94. *Мирхонд*. Равзат ус-сафо, т. 6. 209-б.; А. Хасанов. Уша асар. 128-б.
95. *Ибн Арабишох*. Уша асар. 82-84-б.
96. *Хильда Хукхэм*. Властитель семи созвездий. с. 80-84.
97. Темурланг. Бейрут. 1981. с. 202.
98. Темурланг ва ҳикоятҳои маъ Дамашқ. 1987. 47-б.
99. Темурланг... 305-б.
100. *Шарафуддин Али Яздий*. Уша асар. 294-б.
101. *Ибн Арабишох*. Уша асар. 217, 247-б.; Мухаммад Асадуллоҳ Сафез. Уша асар. 196-197-б. Мазҳар Шихоб. Темурланг. 293, 320-б.
102. Темурланг. М., 1992. с. 148-149.
103. Ал-Жавоҳир ал-Музнийя фи табақот ал-Ҳанафиййя. Қоҳира. 1978. 1-ж. 227-б.
104. Ал-Комил фи-т-Тарих. Қоҳира. 1873. 11-ж. 91-б.
105. Ан-Нужум аз-Зоҳира фи мулк Миср ва-л-Қоҳира. Қоҳира. 1956. 12-ж. 322-б.
106. Темурланг... с. 315.
107. Темур тузуклари. Тошкент. 1991. 57-58-б.

«Амир Темур давлатининг иқтисодий ривожланиши ва савдо алоқалари»

1. *Шишкин В.А.* Гур-Эмир // Научные труды ТашГУ, вып. 232 // Археология и антропология. Ташкент. 1964. с. 29-37.; *Кононов В.А.* Анализ тканей савана из детского погребения в склепе Ишратхана // Мавзолей Ишратхана. Ташкент. 1958. с. 131-141; *Федорович Е.Ф.* Исследования средневековых тканей Самарканда // Из истории искусства Великого города. Ташкент. 1972. с. 235-242; *Немцова Н.Б.* К истории тканей и одежды населения Средней Азии XV в. // Из истории искусства Великого города. Ташкент. 1972. с. 243-251.
2. *Вяткин В.Л.* Вакуфный документ Ишрат-хана // Мавзолей Ишратхана. Ташкент. 1958. с. 128-129.
3. *Заҳриддин Мухаммад Бобур*. Бобурнома. Нашрга тайёрловчилар: П. Шамсиев. С. Мирзаев. Тошкент. 1960. 107-б.
4. *Абдураззоқ Самаркандий*. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. Форс тилидан таржима. кириш сузи ва изоҳли лугатлар муаллифи А. Уринбоев. Тошкент. 1996. 279-б.
5. *Алишер Навои*. Махбуб ал-кулуб. Подг. к изд. А.Н.Кононов. М.-Л., 1948. с. 41-42.
6. Мажмуъайи васоқ. УзР ФА ШИ қулъзмаси. N 1386. 229-в; *Вяткин В.Л.* Вакуфный документ Ишратхана. с. 126.
7. Мажмуъайи васоқ. 118а-122-в.
8. Вақфная грамота Хусейна Хорезми. ЦГА УзР. ф. И-323. л. 1225, л. 27-а.
9. *Рашид ад-Дин*. Сборник летописей. Т. I. Кн.2. М.—Л. 1952. с. 187-188.
10. *Костыгова Г.И.* Трактат по каллиграфии Султана Али Мешхеда. ГПБ им. М.Е. Салтыкова-Щедрина. Т. II (V). Восточный сборник. Л., 1957. с. 133.
11. Уша ерда.
12. *Ҳабибуллаев Н.* Урта Осиёда қозғош ишлаб чиқариш тарихи. Тошкент. 1992. 77-83-б.
13. *Костыгова Г.И.* Уша асар. 183-б.
14. *Буряков Ю.Ф.* Коллекция бронзовых художественных изделий XIV — начала XV века из Самарканда. // Общественные науки в Узбекистане. 1969. N 8-9. с. 27.
15. *Вяткин В.Л.* Уша асар. 125-126. 128-б.
16. *Семёнов А.А.* Исторический очерк художественных ремесел Узбекистана. / Литература и искусство Узбекистана. Ташкент. 1937. Кн. IV-V. с. 122.
17. *Петрушевский И.П.* Применение рабочего труда в Иране и сопредельных

странах в позднее средневековье (К проблеме рабовладельческого уклада в феодалных обществах Передней и Средней Азии // XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР, М., 1960, с. 24. *Мукминова Р.Г.* К истории ремесленных мастерских кархана // Средневековый Восток. История, культура, источниковедение. М., 1980, с. 190-196.

18. *Руи Гонсалес де Клавихо*. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403—1406). с. 140-147.

19. *Руи Гонсалес де Клавихо*. Уша асар, 140-б. История народов Узбекистана, Т.1, с. 336.

20. *Ибн Арабшоҳ*. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Темур (Темур тарихида тақдир ажойиботлари). 1 китоб. Тошкент, 1992, 197-б.

21. *Заҳириддин Муҳаммад Бобур*. Бобурнома... 106-б.

22. *Дженкинсон А.* Путешествие в Среднюю Азию 1558—1560 гг. Английские путешественники в Московском государстве. Л., 1937, с. 128.

23. *Шарафуддин Али Яздий*. Уша асар, 124-б; *Руи Гонсалес де Клавихо*. Уша асар, 122, 124-б.

24. *Умняков И.И.* Из истории международных отношений Средней Азии с Западной Европой в начале XV в. // XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады СССР, М., 1960, с. 8-10.

25. *Руи Гонсалес де Клавихо*. Уша асар, 78-, 89-б.

26. *Заҳириддин Муҳаммад Бобур*. Уша асар, 153-б.

27. *Benningse A. Et Chantal Lemercier - Onclquejay. Les Marchands de la Cour Ottomane et le Commerce des Fourrures Moscovites XIV Siecle // Cahiers du monde et Sovietique. XI-3 (1970) p. 367.*

28. *Заҳириддин Муҳаммад Бобур*. Уша асар, 47-б.

29. *Шарафуддин Али Яздий*. Уша асар, 346 б, 347б-в.

30. Уша асар, 139-б.

31. *Ибн Арабшоҳ*. Уша асар, 45-б.

32. *Абдураззоқ Самарқандий*. Уша асар, уша жойда.

33. *Заҳириддин Муҳаммад Бобур*. Уша асар, 45-б.

34. Уша асар, 45-б.

35. *Ахмедов Б.* Улугбек. Тошкент, 1989, 108- 109-б.

36. *Мирза Муҳаммад Ҳайдар*. Тарихи Рашидий, Тошкент, 1996, 255-256-б.

37. Самарқанд тарихи, 1-ж., Тошкент, 1969, 195—206-б.

38. Уша асар, 196-б.

39. Уша асар, 200-201-б.

40. Темур тузуклари... 98-б.

41. Уша ерда.

42. Уша ерда.

43. *А.Смит*. Исследование о природе и причинах богатства народов. - М. Соц-экгиз, 1975, т.2, с. 341-349.

44. Темур тузуклари..., 85-, 86-б.

45. Уша асар, 72-б.

46. Уша асар, 70-б.

47. Уша асар, 83-б.

48. Уша асар, 73-б.

49. Уша асар, 96-б.

50. Уша асар, 15-б.

«Халқаро муносабатлар ва элчилик фаолияти»

1. *Клавихо*. Кундалик, 88—90-б.

2. *Ибн Ҳажар ал-Асқалоний*. Ибн ал-Ғумр, 1-жилд, 201-б.

3. *Ал-Мақризий*. Ас-Сулук, 3-ж., 495-б.

4. *Муҳаммад Асадуллоҳ Сафев*. Темурланг, 155-б.; *Ибн Арабшоҳ*. Амр Темур тарихи, 1-ж., 137-б.

5. *Муҳаммад Асадуллоҳ Сафев*. Уша асар, 155-б.

6. *Ибн Тагриберди*. Ан-Нужум аз-Зоҳира, 12-ж., 43-б.

7. *Хасанов А.А.* Из истории дипломатических отношений Средней Азии с Египтом, с. 126.

8. *Ал-Мақризий*. Уша асар, 537-б.

9. Уша асар, 564-б.

10. *Ибн Ҳажар ал-Асқалоний*. Уша асар, 1-ж., 347-б.

11. Уша асар, 385-б.

12. *Исмаил Ака*. Темур ва левлеги. Анқара, 1991, 20-б.

13. *Ибн Арабшоҳ*. Уша асар, 164-167-б.

14. *Мирхонд*. Равзат ус-сафо, 6-ж., 209-б.

15. *Ҳаким Амин Абдал Саййид*. Кийам, 125-б.

16. *Мирхонд*. Равзат ус-сафо, 6-ж., 209-б.

17. *Хондамир*. Ҳабиб ус-сияр, 3-ж., 65-б.

18. *Ибн ал-Фрот*. Тарих ал-дувал вал-мулук, 9-ж., 370-б.; *Ал Мақризий*. Уша асар, 9-ж., 802-б.

19. *Ал-Мақризий*. Уша асар, 2-ж., 237-238-б.

20. *Ал-Аззавий*. Тарих ал-Ироқ байн ал-иҳтилолайн, 2-ж., 219-220-б.

21. *Ибн ал-Фрот*. Уша асар, 9-ж., 381-б.

22. Уша асар, 416-б.

23. *Ибн Ҳажар ал-Асқалоний*. Уша

- асар. 1-ж., 431-б.; *Ибн ал-Қози Шубҳа*. Зайл тарих ал-Ислом, 512-б.; *Ибн Тагриберди*. Уша асар, 12-ж., 26-б.
24. *Ал-Мақризий*. Уша асар, 3-ж., 733-747-б.
25. *Ибн Хажар ал-Асқалоний*. Уша асар, 1-ж., 522-б.
26. *Ҳаким Амин Абдал Сайиид*. Уша асар, 130-б.
27. *Ал-Хатийб*. Нузҳат ан-нуфус вал-абдон, 162-б.
28. *Ал-Бағдодий*. Уъюн ахбор ал-аъйюн, 490-б.
29. *Ҳаким Амин Абдал Сайиид*. Уша асар, 131-б.
30. *Ибн ал-Қози Шубҳа*. Уша асар, 3-ж., 172-б.
31. *Ал-Айний*. Иқд ал-жумон, 25-ж., 124-б.
32. *Ибн Тагриберди*. Уша асар, 12-ж., 223-б.
33. *Ибн ал-Қози Шубҳа*. Уша асар, 3-ж., 174-175-б.
34. *Ҳаким Амин Абдал Сайиид*. Уша асар, 138-б.
35. *Ҳасанов А.А.* Уша асар, 131-б.
36. *Иброҳим Али Тархон*. Миер фи аер давлат ал-мамолик ал-жароқиса, 88-б.
37. *Ибн Хажар ал-Асқалоний*. Уша асар, 1-ж., 538-б.
38. Уша асар, 604-628-б.
39. *Ибн Арабишоҳ*. Уша асар, 1-ж., 304-311-б.
40. *Ибн Дукмок*. Жавҳар ас-самийн, 259-261-б.; А.А.Ҳасанов, Уша асар, 132-б.; *Муҳаммад Сафев*. Уша асар, 202-б.
41. Уша асар, 213-б.
42. *Уринбоев А., Бүриев О.* Ғиёсиддин Наққошнинг Хитой сафарномаи. Тошкент, 1991.
43. *Абдураззоқ Самарқандий*. Матлаи саъдайн ва мажман баҳрайн. Форс тилидан таржима, кириш сузи ва изоҳан лугатлар муаллифи А.Уринбоев. Тошкент, 1966, 174-175-б.
44. Уша асар, 177-б.
45. Қора Юсуф — Озарбойжон волийси, қорақуюнли қабиласидан, вафоти 1420 й.
46. *Уринбоев А., Бүриев О.* Уша асар, 26-б.
47. *Ҳофиз Абру*. Зублат ут-таворих, 578-б.
48. *Абдураззоқ Самарқандий*. Уша асар, 174-б.
49. *Уринбоев А.* Абдураззоқ Самарқандийнинг Ҳиндистон сафарномаси. Тошкент, 1960.
50. *Исмаил Ака*. Уша асар, 20-б.
51. Аснод ва макотиботи тарихийи Эрон аз Темур то шоҳ Исмаил. А.Урин-

боев ва Д.Валиева таржимаси. Техрон, 1963.

52. Уша ерда.
53. *Исмаил Ака*. Уша асар, 24-б.
54. Малатия билан Қайсари оралиғида жойлашган.
55. Тақрибан Камох қалъаси билан Сивас оралиғида жойлашган қалъа.
56. *Шарафуддин Али Яздий*. Уша асар, 382а-б.
57. *Michael Balard*. La Romanie Geopole.
58. Iorga. Notes et Extraits.
59. *Sonudo M.* Vite dei dge Venetiae.
60. *Умяков И.* Из истории международных отношений Средней Азии с Западной Европой в начале XV в. М., 1960, с. 7.
61. Уша асар, 8-б.
62. Уша асар, 9-б.
63. Уша асар, 10-б.

«Темурийлар даврида давлат бошқаруви»

1. *Фасиҳи Хавофий*. Мужмалн Фасиҳий, 126-б.
2. Уша ерда.
3. *Абдураззоқ Самарқандий*. Уша асар, 66-67-б.
4. *Фасиҳи Хавофий*. Уша асар, 128-129-б.
5. *Шарафуддин Али Яздий*. Зафарнома, 488-в.
6. *Фасиҳи Хавофий*. Уша асар, 153-б.
7. Бартольд В.В. Улугбек и его время, с. 69.
8. Уша асар, 166-б.
9. Босворт К.Э. Мусульманские династии, с. 220.
10. Бартольд В.В. Уша асар, 164-165-б.

«Амир Темур гадқиқотчилар наздида»

1. Дневник похода Тимура в Индию Гийас ад-дина Али (Изд. Л.А.Замина под редакцией В.В.Бартольда. Пгр., 1915, 231-б.; *Гийас ад-Дин Али*. Дневник похода Тимура в Индию). Перевод, предисловие и примечания А.А.Семенова. М., 1958, с. 207.
2. *Навоий Алишер*. Мажлис ун-нафонс. Тошкент, 1961, 34-35-б.
3. *Шарафуддин Али Яздий*. Зафарнома // Насирга тайёрлаш, сузбоши, изоҳ ва курсаткичлар А. Уринбоевники. Тошкент, 1972, 124-б.
4. Уша асар, XI-XII б.
5. *Tauer Felix*. Continuation du Zafarname de Nizamuddin Sami par Hafis-i

Abri. Editee d'apres les manuscrits de Stamboul par F. Tauer // Archiv Orientalni, vol. VI, N3, Praha, 1934, pp. (429-465 қаранг: Archiv Orientalni, vol. VI, 1932, pp. 250-256).

6. Фиёсиддин ва Шарафуддин Яздий ҳамда Ҳофизи Абру ҳақидаги қисқача биографик маълумотлар, улар ҳақидаги адабиёт ва уларнинг асарлари ҳақида яна қаранг: Историография общественных наук в Узбекистане. Биобиблиографические очерки. Составитель Б.В.Лукин. Ташкент, 1974, 38-39, 42-43, 45-6. Шунингдек, *Аҳмедов Б.А. Узбекистон халқлари тарихи манбалари* (Қалимги ва урта асрлар). — Тошкент, 1991 — 140-147-б. (Низомиддин Шомий, Ҳофизи Абру, Шарафуддин Али Яздий).

7. *Абдураззоқ Самарқандий*. Мағлаи саъдийн ва мажмаи баҳрайн. А. Уринбоев таржимаси. Масъул муҳаррирлар С.Азимжонова ва У.И.Каримов. Тошкент, 1969, 464-б.

8. 856 йилда Абдураззоқ Самарқандий Шарафуддин Али Яздийнинг тугилган қишлоғи — Язд шаҳри яқинидаги Тафта қишлоғида Султон Абул Қосим Бобурнинг Шарафуддин Али Яздий билан учрашувида иштирок этган.

9. Темур, — деб ёзган эди В.В. Бартольд, — «олимлар билан доим мулоқотда бўлиб турар ва улар билан бўлган суҳбатларда бир қатор фанлар соҳасида мустақкам билимларга эга бўлди; у узининг тарих соҳасидаги билимлари билан буюк араб тарихчиларидан Ибн Халдуни дол қолдирган». (Бартольд В.В., Соч, т. V, с. 177).

10. Мағриб - Шимолий ва Шимолигарбий Африканинг йирик худуди бўлиб, унга Ливия, Тунис, Жазоир, Марокаш, Мавритания қиради. Амир Темур даврида Мағрибга, шунингдек, мусулмон Испанияси (Андалусия) ҳамда Урта денгиз бўйининг ғарбий қисмидаги собиқ Араб халифалиги мулклари ҳам кирган.

11. *Ибн Арабшоҳ*. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Темур (Темур тарихида тақдир ажойиботлари). Суз боши, араб тилидан таржима ва изоҳларни филология фанлари номзоди У. Уватов тайёрлаган. Масъул муҳаррир А. Уринбоев. I китоб. Тошкент, 1992, 328 б.

12. *Мецонский Фома*. История Амир Темур-Ланка и его преемников. / Перевод с древнеармянского. Баку, 1957.

13. *Егоров В.Л.* Золотая Орда: мифы и реальность. М., 1990, с. 32.

14. Полное собрание русских летописей, т. XXV, М., 1948, с.222-223; т. XI, М., 1965, с. 151-152.

15. Қаранг: Памятники литературы

Древней Руси XIV - середины XV вв., 1981, с. 217-267.

16. *Стори Ч.А.* Персидская литература. Биобиблиографический обзор, ч.2. М., 1972, с. 792-793.; *Миклухо-Маклай Н.Д.* Описание персидских и таджикских рукописей Института востоковедения АН СССР. Вып. 3, М., 1975, с. 273.

17. «Тузуки Амир Темурий» (тошбома). Бомбай, Муҳаммад Аҳсан Илохий нашри, 1880, 2-б.

18. *Абдулхамид Лоҳурий*. Полшоҳнома (Кабириддин Аҳмад ва Абдурахмон нашри), 1-ж., Калькутта, 1866, 288-б.

19. *Миклухо-Маклай Н.Д.* Уша асар, 274-б.

20. Institutes, Political and Military. Written... by the great Timour..., first translated into Persian by Abu Talib al-Huseini with the notes by Major Davi... Oxford, 1783.

21. Institutes, Political and Military of the Emperor Timour. In Persian and English, book the first, Calcutta, 1785.

22. Тузук-и Темурий. Тeхрон, 1342/1963.

23. *The Malfuzat-i Timury*, of autobiographical memoris of the Moghul Emperor Timour... translated by Major C. Stewart, London, 1830.

24. [Langlais L] Institutes, politiques et militaires de Tamerlan..., Traduits... sur la version persane d'Abou-Talib al-Hosseini... par L. Langleis, Paris, 1787.

25. Темур тузуклари. Алихонтура Соғуний таржимаси. Гулистон, 1967, 8-сон.

26. Темур тузуклари. Форсчадан Алихонтура Соғуний ва Ҳабибулло Кароматов таржимаси. Суз боши, изоҳлар муаллифи ва муҳаррир Б.А.Аҳмедов. Тошкент, 1991.

27. Уложение Темура. Под редакцией Н.Остроумова, Казань, 1894.

28. Автобиография Тамирлана. Перев. с тюркского Н.Лыкошина, Ташкент, 1894; Автобиография Темура. Богатырские сказания о Чингиз-хане и Аксак Тимуре. Перев. с тюркского и джагатайского языка, вступительная статья и комментарии В.А.Панова, М., 1934.

29. *Browne E.G.* A Literary History of Persia. Vol. III. Cambridge, 1920, p. 184; *Бартольд В.В.* Улугбек и его время, Соч., т. II, ч. 2., М., 1964, с. 38., прим. 1; Уша муаллиф. Мир Алишер и политическая жизнь, с. 201.

30. *Стори Ч.А.* Уша асар, 791-б.

31. Institutes, Political and Military, Oxford, 1783, p.VI.

32. Уша асар, 19-б.

33. Комус ал-аълам, Истанбул, 1891, 1727-б.
34. *Ибн Арабишох*. Уша асар, 69-б.
35. *Хофиз Абду*. Зубдаг ут-таворих. УзФА Шарқшунослик институти кулёзмаси.
36. *Петрушевский И.П.* Рашид ад-Дин и его исторический труд. // Рашид ад-Дин. Сборник летописей. т.1, кн. 1. М.-Л., 1952, с. 25-26.
37. *Шарафуддин Али Яздий*. Зафарнома. О.Бурнев таржимаси, Тошкент, 1994, 41-42-б.
38. Уша асар, 42-б.
39. *Бартольд В.В.* Улугбек и его время. Соч., т. II, ч.2 М., 1964, с. 38.
40. Уша ерда.
41. *Browne E.G.* A Literary History of Persia. Vol. III, Cambridge, 1920, p. 184.
42. *Бартольд В.В.* Уша асар, 201-б.
43. *Bouvat L.* Essai sur la civilisation Timouride. Journal Asiatique, t. CC VIII. 1926. PP. 193-299.
44. [Никитский М.] Эмир Низам-эд-Дин Алишер в государственном и литературном его значении. Рассуждение М.Никитского на степень магистра восточной словесности. СПб., 1856.
45. *Стори Ч.А.* Уша асар, 792-б.
46. *Бартольд В.В.* Соч., т. II, ч. 2., с. 38.
47. Русча таржимаси: История упадка и разрушения рижской империи Эдуарда Гиббона. Перевод с английского В.Н.Невеломский, ч. VII. М., 1886, с. 170-172.
48. *Шлюссер Фридрих Кристоф*. Всемирная история. / Русский перевод под ред. Н.Г. Чернышевского и В.А. Зайцева. Т. I-XVIII, СПб., 1861-1869.
49. Уша ерда, III ж., 503-504-б.
50. Всеобщая история Георга Вебера. Т. VIII, перевел М.Андреев. М., 1887, с. 541, 549.
51. *Charmoy M.* Expedition de Timour-i link ou Tamerlan contre Togtamiche, Khah de Loulous de Djoutchy, en. 793 de l'hegire ou 1391 de notre ere// Memoirs de l'Academie imperiale des science de Saint-Petersbourg. Sixieme serie, Sciences politiques, Histoire et philologie., tome III. St.-Petersbourg, 1836, S. 89-505.
52. Сочинения Т.Н.Грановского, ч. I. М., 1866, 337, с. 341-342.
53. *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен. Книга I, т.т. I-IV. Изд. второе, СПб., 1909 (шунингдек янги нашри: Книга II, т.т. 3-4. М., 1960, с. 369-370, 636.; С.М.Соловьев фикри «Руслар Туркистоннинг буюк давлатпаноҳини ҳурмат қилишлари керак. Темур Тухтаминга икки марта қақшатқич зарба бериб, бу билан Олтин Урданинг пугурдан кетишига имкон берди» деган анча кейин тарқалган мулоҳаза билан уйғунлашиб кетади. Қаранг: *Павлов Н.Г.* История Туркестана. Ташкент, 1911, с. 15.)
54. *Иванов М.И.* О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингиз-хане и Тамерлане. Спб., 1875.
55. *Бартольд В.В.* Темур // Энциклопедический словарь «Брогауз-Ефрон». Т. XXXIII. Спб., 1901, с. 195-196.
56. *Якубовский А.Ю.* Государство Темура, Мавераннахр и Хорасан при Темуридах (XV в.). В кн.: История Узбекской ССР, т. I, Ташкент, 1967, с. 435-508.; *Строева Л.В.* Возникновение государства Темура // Ученые записки ЛГУ. N128, Л., 1952, с. 64-87.
57. У ҳақда қаранг: Андрей Евгеньевич Снесарев (жизнь и научная деятельность). М., 1973, с. 160.
58. *Снесарев А.Е.* Восток как задача красневидного изучения // Восток. М., 1993. N3, с. 101-102. (мақола матни 1921 йилда ёзилган).
59. *Петрушевский И.П.* Иран под властью Темура и Темуридов. «История Ирана» китобида, М., 1977, с. 162.
60. *Конрад Н.И.* Средневосточное возрождение и Алишер Навои // Иностранная литература, М., 1969, N2, с. 213.
61. *Муминов Иброҳим*. Амир Темурнинг Урга Осие тарихида тутган урни ва роли. Езма манбалар маълумоти асосида. Тошкент, 1968, 51-б. Шунингдек: Муминов И.М. Роль и место Амира Темура в истории Средней Азии в свете данных письменных источников. Ташкент, 1968, с. 48.
62. *Абдураимов М.А.* Обзор литературы, посвященной Темуру и Темуридам, изданной в Узбекистане в 60-х годах // История СССР, М., 1973, N 5-6, с. 47-51.
63. *Новосельцев А.П.* Об исторической оценке Темура // Вопросы истории, М., 1973, N 2, с. 3-20.
64. *Вахабов М.Г.* О правде — только правду // Правда Востока, 21 июня 1988 г.
65. Вопросы истории, М., 1975, N 8, с. 150; с. 64.
66. Тамерлан. Эпоха. Личность. Деяния. Составление, подготовка, обработка текста Р.Рахманалиева. М., 1992, с. 732.
67. Муфассал маълумот олиш учун қаранг: Луний Б.В. Новая книга о Темуре и несбывшиеся надежды ее читателей // Общественные науки в Узбекистане, 1992, N9-10, с. 65-70.

«Фан, таълим, тиббиёт»

68. Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х. Амир Темур в зеркале мировой истории, Париж, 1996.

69. Сказание об Едигее и Тохтамыше. Киргизский текст по рукописи, принадлежавшей Ч.Ч. Валиханову издал П.М. Мелиоранский. Спб., 1905. с. 13.

70. Собрание восточных рукописей Института востоковедения АН УзССР. Т. II, с. 436; т. X, с. 20-23.

71. Қаранг: Миклухо-Маклай Н.Л. Описание персидских и таджикских рукописей... с. 284-285.

72. Қаранг: Очерки по истории русского востоковедения, т. V, М., 1960. с. 11.

73. Собрание восточных рукописей... т. II, с. 436.

74. Крачковский И.Ю. Исторический роман в современной арабской литературе. // В кн.: И.Ю. Крачковский. Избранные сочинения. Т. III. М., Л., 1958. с. 23-24.

75. Бартольд В.В. Соч., т. III, с. 565.

76. Марков Е. Очерки путешествия Евгения Маркова. Т. I, Спб., 1901, с. 381, 431, 443 и др.

77. Вамбери Арминий. Путешествие по Средней Азии, совершенное в 1863 г. Спб., 1865, с. 107.

78. Кун А.Л. Предание о библиотеке Тамерлана // Материалы для статистики Туркестанского края. Вып. III. Спб., 1874, с. 405.

79. Туликроқ маълумот олиш учун қаранг: Лунин Б.В. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении. Ташкент, 1965, с. 74, 98-99, 109-110, 132, 148, 162, 167-168, 193-194, 209, 220-221.

80. Кристофер Марло. Соч., М., 1961, с. 261; яна қаранг: Морозов М.М. Кристофер Марло. // В кн.: Морозов М.М. Избранные статьи и переводы. М., 1954; Парфенов А. Кристофер Марло. М., 1964.

81. Ҳозир Марло пьесаси буйича Ҳамза номидаги узбек давлат академик драма театрида спектакль тайёрланган. Асрор Самад узбек тилига таржима қилиб, адабий саҳнани ишлаб чиққан. К. Йулдошев, С. Умаров режиссёрлик қилган.

82. Ҳозир Алишер Навоий номи Давлат академик катта театри Генделнинг Амир Темур ҳақидаги операсини ҳамда А. Икромовнинг Амир Темур ҳақидаги янги операсини саҳналаштирамоқда.

Дарвоқе, давлат арбоби ва адабиётшунос Абдурауф Фитрат (1886 — 1938) ҳам Амир Темур ҳақида пьеса ёзган.

1. Бартольд В. В. Улугбек и его время, с. 51-52.

2. Фасих Хавафи. Муджмал-и Фасихи / Пер., предисл., прим. и указат. Д. Ю. Юсуповой. Ташкент, 1980, с. 123.

3. Khandamir. Habib as-siyar. A century of princes. Sources on Timurid History and art. Selected and translated by W. M. Trackston. Cambridge, Massachusetts, 1989, p. 113.

4. Гуляс ад-Дин Али. Дневник похода Тимура в Индию / Пер. с перс., предисл. и прим. А. А. Семенова. М., 1958.

5. Хафиз-и Абрӯ. Зайли «Жомеъ аттаворих» бо муқаддима ва таълиқоти доктор Хонбобо Баёний. Теҳрон, 1317/1939.

6. Клавихо. Уша асар, 15-б.

7. Муъиниоддин Натанзи. Мунтахаб аттаворих бо тасҳиҳи. Жан Обен. Теҳрон, 1336/1957.

8. Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. 384 б-в.

9. Ҳофизи Абрӯ. («Зубдат уттаворих»нинг қисми). УзР ФА ШИ қўлёзмаси, инв. № 4078.

10. Tagi's selmani. Tarifname. Geviren: Dr. Osmail Aka. - Ankara, 1988.

11. Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. I-II китоб.

12. Фасих Хавафий. Мужмал-и Фасихий.

13. Абдураззоқ Самарқандий. Мағлаи са'дайн ва мажмаи баҳрайн. II жилд, I-қисм. Форс-гожик тилидан таржима, кириш суз ва изоҳли луғатлар А. Уринбосовники. Тошкент, 1969.

14. Мирхонд. Раузат ас-сафа. Навшар, 1883.

15. Хондамир. Хулосат ал-ахбор. УзР ФА ШИ қўлёзмаси, инв. № 2209.

16. Хондамир. Ҳабиб ус-сияр фи ахбор ва афроз ал-башар бо тасҳиҳи Жалолиддин Ҳумо. Теҳрон, 1954.

17. Мирза Муҳаммад Ҳайдар. Тарихи Рашидий. УзР ФА ШИ қўлёзмаси, инв. № 1430.

18. Солиҳ Закий. Осори боқия. Т. I. Истамбул, 1911, с. 186.

19. Уша асар, 187-б.

20. Улугбек Муҳаммад Тарагай. Зидж. Новые гурагановы астрономические таблицы / Вступит. статья, пер., коммент. и указ. А. А. Ахмедова. Ташкент, 1994, с. 32.

21. Казим Заде Руми. Комментарий на «Компендий астрономии Чагмини» / Предисл., пер. с араб. и примеч. П. Г. Булгакова. Ташкент, 1993.

22. Зижи хоқоний дар тақдими зижи

Элхоний. Бриганская библиотека. Эте. 2232, 2 а. б-в.

23. *Джемшид Гиясэддин ал-Каши*. Ключ арифметики. Трактат об окружности / Пер. с араб. Б. А. Розенфельда. Коммент. А. П. Юшкевича и Б. А. Розенфельда. М., 1956.

24. *Собиров Г., Бабаев Н.* Джамшид Гиясэддин ал-Каши. Письмо об Улугбеке и о самаркандской научной школе // Творческое сотрудничество ученых Средней Азии в Самаркандской научной школе Улугбека. Душанбе, 1973, с. 183-208.; *Юсупова Д. Ю.* Письмо Гияс ал-Дина Каши к своему отцу из Самарканда в Кашан // Из истории науки эпохи Улугбека. Ташкент, 1979, с. 37-64.

25. *Улугбек Мухаммад Тарагай*. Зидж... с. 32.

26. *Гиясэддин ал-Каший*. Уша асар. 311-319-б; *Розенфельд Б. А., Юшкевич А. П.* О трактате Казн-Заде ар-Руми «Об определении синуса одного градуса» // Историко-математические исследования. Вып. XIII. М., 1960, с. 533-556.

27. *Ахмедов А., Розенфельд Б. А.* Кто был автором «Трактата об определении синуса одного градуса?» // Общественные науки в Узбекистане, 1975, N10, с. 51-53.

28. *Ахмедов А.* О комментариях Абд ал-Али Хусайна Бирджанди к «Зиджу» Улугбека // Из истории науки эпохи Улугбека. Ташкент, 1979, с. 69-109.

29. *Матвиевская Г. П., Розенфельд Б. А.* Математики и астрономы мусульманского средневековья и их труды (VIII-IX вв.). Кн. 2. М., 1983, с. 423.

30. Уша асар. 495-б.

31. *Ахмедов Б. А.* Улугбек и его исторический труд «Тарихи арбаъ улус» // Из истории науки эпохи Улугбека. Ташкент, 1979, с. 29-36.

«Мезморчилик»

1. Темури тузуклари. Тошкент, 1992, 58-, 100-б.

2. Уша асар. 66-б.

3. Амир Темури ва Улугбек замондошлари хотирасида. Туплам. Тошкент, 1966, 93-б.

4. *Руи Гонсалес де Кивихо*. Дневник путешествия в Самарканд к двору Тимура (1403-1406). М., 1992, с. 102.

5. *Захириддин Мухаммад Бобур*. Бобурнома. Тошкент, 1958. 108-б.

6. Амир Темури ва Улугбек замондошлари хотирасида..., 31-б.

7. Темури тузуклари..., 53-б.

8. *Клавихо*. Уша асар. 106-б.

9. Самария. Тошкент, 1991, 19-б.

10. Сомон йули..., 51-б.

11. *Клавихо*. Уша асар. 61-б.

12. Уша асар. 63-б.

13. История Узбекистана. Ташкент, т. I. 1956, с. 748.

14. *Якубовский А. Ю.* Мастера Ирака и Средней Азии при Тимуре. Иранское искусство и археология. Труды II международного конгресса по иранскому искусству. М.-Л., 1939, с. 278-279.

15. *Бобур*. Уша асар. 44-б.

16. *Клавихо*. Уша асар. 111-б.

17. *Бобур*, уша асар. 105-б.

18. Сомон йули..., 47-48-б.

19. *Клавихо*. Уша асар. 113-б.

20. *Бартольд В. В.* Соч. Т. II. М., 1964, с. 37-62.

«Амалий сапъат»

1. *Дудин С.* Орнаментика и современное состояние старинных самаркандских мечетей. // Изв. Арх. ком. вып. 7., 1903.

2. *Дудин С.* К вопросу о технике изразцовых мозаик Средней Азии. // Изв. РАИМК. Ташкент, T. IV.

3. *Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И.* История искусств Узбекистана. М., 1965.

4. *Пугаченкова Г. А.* Искусство Афганистана. М., 1963.

5. *Якубовский А.* Мастера Ирана в Средней Азии при Тимуре. (III международная конференция по иранскому искусству в Ленинграде. Доклад.) 1939.

6. *Якубовский А. Ю.* Самарканд при Тимуре и Темирадах. Очерк. Л., 1933, с. 9.

7. *Массон М. Е.* О происхождении мавзолея Туркан-ока в Самарканде. МИ-ТАУ, вып. I. 1950.

8. *Ремпель Л.* Архитектурный орнамент Узбекистана. Ташкент, 1961.

9. *Массон М. Е.* О постройке мавзолея Ходжа Ахмада в городе Туркестан. // Изв. Среднеазиатского географического об-ва, Ташкент, T. XIX, 1929.

10. *Якубовский А. Ю.* Самарканд при Тимуре и Темирадах, с. 49.

11. *Ремпель Л. И.* Уша асар. 319-б.

12. *Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И.* Уша асар. 285-б.

13. *Шшишкин В. А.* Обсерватория Улугбека, с. 87.

14. *Деник Б. П.* Архитектурный орнамент Средней Азии. М., 1939, с. 202.

15. *Массон М. Е.* Ишрат-хона и фрагмент ее панели, с. 175.

16. *Альбаум Л. И.* Панель Гур-Эмира. с. 131.

17. *Якубовский А. Ю.* Самарканд при Темуре и Темуридах. с. 41.

18. *Массон М. Е.* Мавзолей Гур-Эмир, усыпальница Темуридов. издание 2-е, Самарканд, 1926.

19. *Массон М. Е.* О постройке мавзолея Ходжа Ахмада в городе Туркестан // Изв. Самаркандского географического общества. Т. XIX.

20. *Вяткин В. Л.* Памятники древностей Самарканда, Самарканд, 1927. С. 24.

21. *Якубовский А. Ю.* Самарканд при Темуре и Темуридах. 14-сурат.

22. *Сайко Э. В.* Среднеазиатская глазурованная керамика XII-XV вв. 1969, с. 117-120.

23. *Бартольд В. В.* Соч. в IX томах, т. 2, ч.2. М., 1964, с. 258.

24. *Мирзаахмедов Л. К.* Глазурованная керамика Ташкента конца XV—XVI вв. ИМКУ. Вып. 26. Ташкент, 1992, 3.5.6-раемлар.

«Адабиёт»

1. Муборак мактублар. Тошкент, 1987, 221-б.

2. *Камол Хужандий.* Девон. Тошкент, 1962, 271-б.

3. *Алишер Навоий.* Асарлар, 12-ж., Тошкент, 1966, 168-169-б.

4. Уша асар, 169-б.

5. Темурнома. Тошкент, 1990, 193-б.

6. *Алишер Навоий.* Асарлар, 13-ж., Тошкент, 1966, 128-б.

7. Бобурнома. Тошкент, 1960, 222-б.

8. Уша асар, 169-б.

9. Даййон - мукофот берувчи, жазовчи, ҳисоб олиб борувчи.

10. Темурнома, 327-б.

11. Муборак мактублар, 65-б.

12. *Шайх Аҳмад Тарозий.* Фунунул-балога. Тошкент, 1996.

13. *Фузлий М.* Асарлар, 2-ж., Боку, 1958, 36-б.

«Қулёзма санъати»

1. *Ҳабибуллаев Н. Н.* Ўрта Осиёда қоз ишлаб чиқариш тарихи. Тошкент, 1992.

2. УзР ФА Шарқшунослик институтининг қулёзмалар фонди, инв. N 790, 1095, 3984.

3. Уша ерда, инв. N 5018.

4. *Сулаймонов Х. С.* Темурий даври бадий қулёзмалари ва хаттотлик санъати урганиш муаммолари. ЮНЕСКО Темурийлар даври санъатини урганиш буйича утказган Халқаро симпозиумда қилинган доклад. Самарқанд, 1969, 22-30-б.

«Миниатюра»

1. *Бартольд В. В.* Соч. М., 1964. Т. 2, ч.2, с. 61, 199-200.

2. *Пугаченкова Г. А., Ретель Л. И.* История искусств Узбекистана с древнейших времен до XIX в., М., 1965., с. 284.

3. Cohn-Wiener. Turan. Berlin, 1930, p. 39.

4. Ahmad Ibn Arabshah. Tamerlan or Timur the Great Amir. Transl. by J.H.Sanders. London, 1936. p. 314.

5. Дуст Мухаммад. Трактат о каллиграфиях и художниках. Перевод Г.И.Костыговой // В кн.: Мастера искусства об искусстве. М., 1965, т. 1, с. 174.

6. *Пугаченкова Г. А.* К дискуссии о среднеазиатской миниатюре XV столетия. // В сб.: Из художественной сокровищницы Среднего Востока. Ташкент, 1987., с. 98.

7. *Джавелидзе Э. Д.* У истоков турецкой литературы. Джелаль эд-дин Руми. Вопросы мировоззрения. Тбилиси, 1979., с. 81-84.

8. *Болдырев А. Н.* Алишер Навои в рассказах современников. с. 151-152.

9. *Захириддин Мухаммад Бобур.* Бобурнома, 14-б.

«Музыка»

1. Темур тузуклари. Тошкент, 1991, 80-б.

2. Уша асар, 82-83-б.

3. Алишер Навоий. Мажолисун нафис, 59-б.

4. *Дарвеш Али Чанги.* Музыка ҳақида рисола. Форечадан Д. Рашидова таржимаси. Қулёзма. Ҳамза номидаги Санъатшунослик илмий тадқиқот институти кутубхонаси. Инв. N-879. Тошкент, 1989, 290-б.

«Байрамлар, уйинлар, томошалар»

1. Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. Форс тилидан О. Буриев таржимаси. Тошкент, 1994, 69-70-б.

2. Уша асар, 180-б.

3. Уша асар, 179-б.

4. Уша асар, 137-б.

5. Уша ерда, 137-б.

6. Қаранг: *Беленицкий А. М.* Из истории участия ремесленников в городских празднествах в Средней Азии в XIV—XV вв. // Труды отдела истории культуры и искусства Востока. В 2 т. Т. 2. Л., 1940, с. 189.

7. *Ибн Арабшоҳ*. Уша асар, 308-310-б.
8. Уша асар, 311-б.
9. *Руи Гонсалес де Клавихо*. Самарқанддаги Амир Темур саройига сасҳат кундалиги. Очил Тоғасев таржимаси. «Санъат», 1990, № 8, 23-б.
10. Уша ерда.
11. *Ибн Арабшоҳ*. Уша асар, 1-китоб, 312-313-б.
12. Амир Темур ва Улутбек замондошлари хотирасида, 158-б.
13. Уша асар, 192-б.
14. *Заҳириддин Муҳаммад Бобур*. Асарлар. Уч жилдик, 3-ж. Тошкент, 1968, 43-б.
15. Уша асар, 2-ж., 252-б.
16. Уша ерда.
17. Уша асар, 277-б.
18. *Зайниддин Восифий*. Бадосъул-вақоеъ. Форсийдан Н. Норқулов таржимаси, 1979, 10-13-б.
19. *Ҳусайн Воиз* Кошифийнинг «Фу-

тувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати» рисоласининг «Дар шарҳи луъбатбозон» фасли Р. А. Галунов томонидан 1929 йили аслида ва рус тилига ўгирилган таржимада эълон қилинган. Қаранг: «Иран», Т. 2, Л., 1928, с. 47-52.

М. Қодиров фаслни ўзбек тилига ўгириб, узининг «Халқ қуғирчоқ театри» китобида фойдаланган. Кучирма шу китобнинг 26-27-бетларидан олинди.

20. *Заҳириддин Муҳаммад Бобур*. Асарлар, 3-ж., 56-б.

21. Уша асар, 71-72-б.

22. Уша асар, 294-б.

23. *Ҳусайн Воиз Кошифий*. Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати. Форс-тожик тилидан Н. Комилов таржимаси. Тошкент, 1994, 74-б.

24. Уша асар, 77-б.

25. Уша асар, 78-б.

26. Уша асар, 89-91-б.

Иқтибослар манбаи

1. *Ҳукхэм Хильда*. Властитель семи созвездий. Ташкент, 1995. С. 12.
2. *Tilman Nagel*. Timur der Eroberer. Beck, 1993. P.10.
3. *Гумилёв Л.Н.* Древняя Русь и Великая степь. М. 1989. С. 637.
4. *Лангэ Л.* Жизнь Темура. Ташкент 1890. Пер. с франц. Н. Суворова. С.3.
5. *Гумилёв Л.Н.* Древняя Русь и Великая степь. М. 1989. С.613.
6. *Якубовский А.Ю.* Темур (опыт краткой характеристики). // Вопросы истории. 1946, N 8-9, С.58.
7. *Муминов И.М.* Амир Темурнинг Урта Осиё тарихида туган урни ва роли. Тошкент, 1993, 19-б.
8. *Tilman Nagel*. Timur der Eroberer. Beck, 1993. S.614.
9. *Гумилёв Л.Н.* Древняя Русь и Великая степь. М. 1989. С. 654.
10. *Манс В.Ф.* The rise and rule of Tamerlane. Cambridge, 1989. P.16.
11. *Syed Jamaliddin*. The State under Timur. New Delhi. 1925. P. 37.
12. *Керэн Люсьен*. Тамерлан. Империя Железного повелителя. Ньешатель (Швейцария), 1978. С. 176.
13. *Ҳукхэм Хильда*. Властитель семи созвездий. Ташкент, 1995. С.72.
14. *Шарафуддин Али Яздий*. Зафарнома, 89а-в.
15. *Шарафуддин Али Яздий*. Зафарнома, 89а-в.
16. *Ҳофиз Абру*. Зубдат ут-таворих, 66-в.

17. *Ҳофиз Абру*. Зубдат ут-таворих, 66-в.

18. *Ҳофиз Абру*. Зайли Зафарнома, 435-в.

19. *Бартольд В.В.* Улутбек и его время. Соч., Т.2. Ч.2. С.45.

20. *Ҳофиз Абру*. Зайли Зафарнома, 434-в.

21. *Ҳофиз Абру*. Зайли Зафарнома, 435-в.

22. *Леонов Н.И.* Научный подвиг самаркандских астрономов XV в. М., 1960. С. 57.

23. *Syed Jamaliddin*. The State under Timur. New Delhi. 1925. P.37.

24. *Керэн Люсьен*. Тамерлан. Империя Железного повелителя. Ньешатель (Швейцария), 1978. С.175.

25. *Ибн Арабшоҳ*. Ажойиб ал мақдур фи тарихи Темур (Темур тарихида тақдир ажойиботлари). Байрут, 1986. 64-б.

26. *Заҳириддин Муҳаммад Бобур*. Бобурнома. Тошкент, 1958. 64-б.

27. *Бартольд В.В.* Улутбек и его время. Соч. Т.2. Ч. 2. С.216.

28. *Ҳукхэм Хильда*. Властитель семи созвездий. Ташкент, 1995. С.60.

29. *Шарафуддин Али Яздий*. Зафарнома, 90а-в.

30. *Ҳофиз Абру*. Зайли Зафарнома, 442-в.

31. *Шарафуддин Али Яздий*. Зафарнома, 90б-в.

32. *Tilman Nagel*. Timur der Eroberer. Beck, 1993. S.432.

33. *Шарафуддин Али Яздий*. Зафарнома. 465-в.
34. *Grousset R.* The Empire of the Steppes. USA, 1970. P.452.
35. *Хукхэм Хильда*. Властитель семи созвездий. Ташкент. 1995. С.8-9.
36. *Вамбери Г.* История Бухары. Спб. 1873. С.221.
37. Якубовский А.Ю. Темур (опыт краткой характеристики) // Вопросы истории. N 8-9. М. 1946. С.64.
38. *Grousset R.* The Empire of the Steppes. USA, 1970. P.413.
39. *Хукхэм Хильда*. Властитель семи созвездий. Ташкент. 1995. С.11.
40. *Якубовский А.Ю.* Темур (опыт краткой характеристики) // Вопросы истории. N 8-9. М. 1946. С.64.
41. *Хукхэм Хильда*. Властитель семи созвездий. Ташкент. 1995. С.14.
42. *Tilman Nagel.* Timur der Eroberer. Bock. 1993. P.24.
43. *Муминов И.М.* Амир Темурнинг Урта Осиё тарихида тутган урни ва роли. Тошкент. 1993. 55-б.
44. *Roemer R.H., S.Fando.* Materialia Turcica. Band 15. 1985. Bochum.
45. *Шарафуддин Али Яздий*. Зафарнома. 90а-б.
46. *Ланглэ Л.* Жизнь Темура. Ташкент. 1890. Пер. с франц. Н. Суворова. С.55.
47. *Хукхэм Хильда*. Властитель семи созвездий. Ташкент. 1995. С.11.
48. *Якубовский А.Ю.* Темур(опыт краткой характеристики) // Вопросы истории. N 8-9. М. 1946. С.72.
49. *Хофизии Абрү*. Зубдат ут-таворих. 56-в.
50. *Хофизии Абрү*. Зубдат ут-таворих. 56-в.
51. *Хофизии Абрү*. Зубдат ут-таворих. 56-в.
52. *Хофизии Абрү*. Зубдат ут-таворих. 56-в.
53. *Хофизии Абрү*. Зубдат ут-таворих. 5а-в.
54. *Шлюссер Ф.К.* Всемирная история. Т.III. Спб. 1870. С. 503-504.
55. *Хукхэм Хильда*. Властитель семи созвездий. Ташкент. 1995. С. 8-9.
56. *Хукхэм Хильда*. Властитель семи созвездий. Ташкент. 1995. С. 8-9.
57. *Ланглэ Л.* Жизнь Темура. Ташкент. 1890. Пер. с франц. Н. Суворова. С.54.
58. *Manz V.F.* The rise and rule of Tamerlane. Cambridge. 1989. P. 16-17.
59. *Хукхэм Хильда*. Властитель семи созвездий. Ташкент. 1995. С.14.
60. *Керэн Люсьен*. Тамерлан. Империя Железного повелителя. Ньшателль (Швейцария).1978. С.72.
61. *Кары-Ниязов Т.Н.* Астрономическая школа Улугбека. М.—Л. 1950. С.21.
62. *Хофизии Абрү*. Зубдат ут-таворих. 7а-в.
63. *Заҳириддин Муҳаммад Бобур*. Бобурнома. Тошкент. 1958.73-б.
64. *Syed Jamaliddin.* The State under Timur. New Delhi. 1925. P. 67.
65. *Керэн Люсьен*. Тамерлан. Империя Железного повелителя. Ньшателль (Швейцария). 1978. С.84.
66. *Вамбери Г.* История Бухары, или Трансоксания с древнейших времен до настоящего. Т.1. Спб. 1873. С. 237.
67. *Хукхэм Хильда*. Властитель семи созвездий. Ташкент.1995. С.82.
68. *Syed Jamaliddin.* The State under Timur. New Delhi. 1925. P. 67.
69. *Муминов И.М.* Амир Темурнинг Урта Осиё тарихида тутган урни ва роли. 1993. 24-б.
70. *Вамбери Г.* История Бухары. 1873. С.58. // В кн.: *Л.Ланглэ*. Жизнь Темура. Ташкент. 1890.
71. *Леонов Н.И.* Научный подвиг самаркандских астрономов XV в. М. 1960. С.57.
72. *Кары-Ниязов Т.Н.* Астрономическая школа Улугбека. М.—Л. 1950. С.50.
73. *Заҳириддин Муҳаммад Бобур*. Бобурнома. Тошкент. 1993. 73-б.
74. *Леонов Н.И.* Научный подвиг самаркандских астрономов XV в. М.1960.С.58.
75. *Кары-Ниязов Т.Н.* Астрономическая школа Улугбека. М.—Л. 1960. С.50.
76. *Syed Jamaliddin.* The State under Timur. New Delhi.1925. P.67.
77. *Вамбери Г.* История Бухары, или Трансоксания с древнейших времен до настоящего. Т.1. Спб. 1873. С.216.
78. *Ахмедов Б.* Улугбек и политическая жизнь в Мавераннахре в XV в. // Из истории эпохи Улугбека. Ташкент. 1965. С.40.
79. *Гумилёв Л.Н.* Древняя Русь и Великая степь. М. 1989. С. 655.
80. *Syed Jamaliddin.* The State under Timur. New Delhi. 1925. P. 42.
81. *Леонов Н.И.* Научный подвиг самаркандских астрономов XV в. М. 1960. С.58.
82. *Хукхэм Хильда*. Властитель семи созвездий. Ташкент. 1995. С. 82.
83. *Syed Jamaliddin.* The State under Timur. New Delhi. 1925. P. 65.
84. «Темур тузуклари» (узбек, рус ва инглиз тилларида). Тошкент. 1996. 68, 69, 70, 71, 72, 80, 83, 86, 91, 93, 94, 113, 118, 119, 121, 123, 124, 125-бетлар.

М у н д а р и ж а

ЮНЕСКО Бош директори Ф. Майорнинг муқаддимаси	4
Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримовнинг кириш сузи	5
Президент Ислам Каримовнинг ЮНЕСКО қароргоҳидаги кургазманинг очилиш маросимида сўзлаган нутқи	6
Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг Тошкентда Соҳибқирон Амир Темур ҳайкалининг очилишига бағишланган тантанادا сўзлаган нутқи	11
Ўзбекистон Республикасининг «Амир Темур» орденини таъсис этиш ҳақидаги Қонунидан	14
Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг Темурийлар тарихи Давлат музейини ташкил этиш туғрисидаги Қароридан	15
I. Амир Темур ва Темурийлар	
Амир Темур ватанининг тарихий ўтмишидан	26
Туркистон мугул нестибдоди даврида	32
Мустабидларга қарши кураш ва мустақил давлат барпо этиш — Амир Темурнинг буюк тарихий бурчи	40
Амир Темур давлатининг иқтисодий ривожланиши ва савдо алоқалари	73
Халқаро муносабат ва элчилик фаолияти	94
Темурийлар даврида давлат бошқаруви	115
Амир Темур тадқиқотчилар наздида	119
II. Амир Темур ва Темурийларнинг жаҳон маданияти ривожланишига қўшган ҳиссаси	
Моддий ва маънавий маданият	144
Фан, таълим, тиббиёт	144
Меъморчилик	151

Амалий санъат	160
Адабиёт	171
Кулёзма санъати	177
Миниатюра	180
Муסיқа	187
Байрамлар, уйишлар, томончалар	190

III. Илова

Амир Темур ва ворислари ҳукмронлиги ҳамда ҳаётининг хронологик саналари ва пасабнома жадваллари	202
Тарихий воқеалар солномаси	208
Хариталар	224
Киши номлари	228
Географик ва топографик номлар	243
Адабиёт руйхати	256
Булимлар изоҳи	280
Иқтибослар манбаи	291

Муаллифлар жамоаси:

Саидмухтор Саидқосимов (*раҳбар*), Галина Асанова, Ашраф Аҳмедов,
Бури Аҳмедов, Луи Базен (*Франция*), Фредерико Брессан (*Франция*),
Омонулло Бурнев, Пулат Зоҳидов, Элмира Исмоилова,
Люсьен Керэн (*Франция*), Борис Лунин, Жамолiddин Мирзааҳмедов,
Розия Муқминова, Абдулаҳад Муҳаммаджонов, Эдвард Ртвеладзе,
Ҳикмат Собиров, Убайдулла Уватов, Дилором Юсупова, Муҳсин Қодиров,
Тухтасин Фафурбеков, Нозим Ҳабибуллаев, Абдуқодир Ҳайитметов,
Акбар Ҳақимов.

Амриддин Бердимуродов, Юрий Буряков, Ҳусниддин Нурмуҳамедов,
Темур Ширинов, Санжар Ғуломов, Аҳад Ҳасанов
материалларидан фойдаланилди.

Китобни тайёрлаш ишларини
мувофиқлаштирувчи лямини турух

Нозим Ҳабибуллаев (*раҳбар*), Ашраф Аҳмедов, Георгий Никитенко,
Акбар Ҳақимов, Болтабой Шодиев.

Мухаррирлар:

Ҳусниддин Нурмуҳамедов, Шомуҳиддин Мансуров.

Илова тўғривчилар:

Георгий Никитенко, Ольга Дудакова, Татьяна Перевезенцева.

Адабиетлар рунхатини тўғривчилар:

Борис Лунин, Акмал Саидов, Эдвард Ртвеладзе,
Иқтибосларни Диллора Обиджонова тайёрлаган.

Компьютер таъминотчилари:

Музаффар Мирҳамидов, Адолат Имомова, Умида Умаралиева,
Мастура Аҳмедова, Ҳалима Одилхужаева, Отабек Фафурбеков.

Ноширлар ва матбаачилар тўруҳи:

И. Шоғуломов (*раҳбар*), Т. Бобожонов, О. Раҳимов, Ж. Азизов, Ғ. Ҳакимов,
Б. Алимов, И. Шоймардонов, А. Аҳмедов, М. Аслонов, Б. Эшпулатов,
Х. Султонова, Г. Ломиворотова, О. Фуломов, Г. Жукова, Е. Горшенин,
Е. Горшенина, М. Атҳамова, И. Резниченко, В. Швец, О. Ушакова, З. Зиёмов,
Ҳ. Аҳмедов, В. Дубинка, М. Абдуғаниев, Р. Ражабов, Ғ. Турдиев, В. Цой.

Риссом: Музаффар Аъламов.

Сураткашлар: Р. Яруллин, В. Таран, М. Пенсон,
А. Зуев, Д. Михайлов, В. Насеников.

АМИР ТЕМУР ЖАҲОН ТАРИХИДА

«Шарқ» нашриёт-матбаа
концернининг Боп тахририяти
Тошкент — 1996

Муҳаррирлар: *И. Шоймардонов, Б. Эшулатов, Х. Султонова*
Бадиний муҳаррир: *М. Абламов*
Техник муҳаррир: *Г. Ломиворотова*
Саҳифаловчилар: *Е. Горшенина, М. Анҳамова*

Теришга берилди 8.10.96. Босишга руҳсат этилди 14.10.93.
Бичими 60x90 $\frac{1}{8}$, Таймс гарнитураси, Оффсет босма.
Шартли-босма табоғи 37,0+12,0. Нашриёт-ҳисоб табоғи 56,23.
550 буюртма. Адади 3000 дона. Баҳоси шартнома асосида.

«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг босмаҳонаси,
700083, Тошкент шаҳри,
«Буюк Турон» кучаси, 41.